شرقی تورکستان تأریخی

محمد امین بوغرا

ئه نقه ره نه شری، 1987

نه شرگه تییارلیغوچی

فاطمه بوغرا

باسقوچی

OFSET REPRODÜKSİYON MATBAACILIK
Yüksel Cad. 40/2 Kızılay/ANKARA Tel: 134 33 50

تارقاتقوچی

Fatma Buğra
Abidin Daver Sokak 47/6-D,
Çankaya, Ankara 06560

بو كتاب
يورت و ملت يوليده جانينى و مالينى
آييميغان وطنپرورلرغه
توهفه قيلينددى

آوراسيا دا شرقى تورکستان نيڭ اورنى

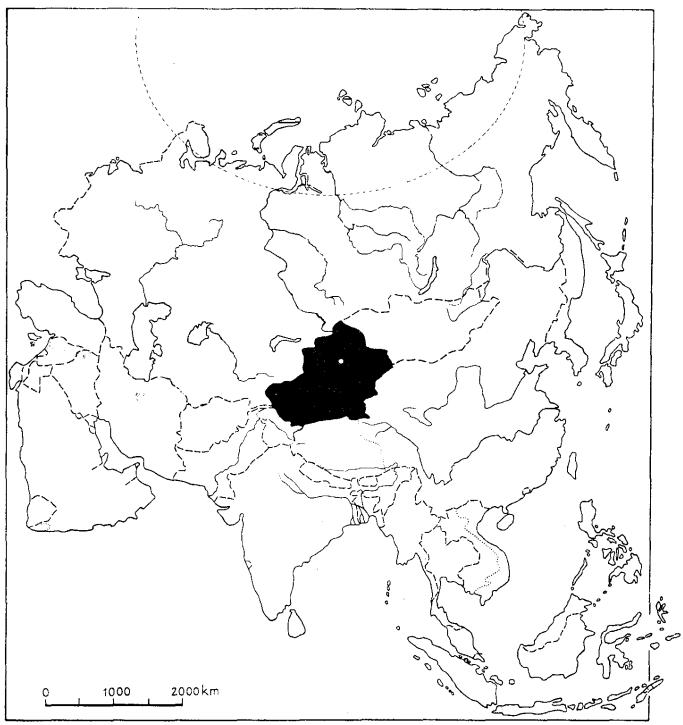

شرق تورکستان تاریخی فی باستورورب چقیش خراجیتینی قامداش گه قاتناشقان محترم وطنداشلریمیز نیك اِسم تیزیمی

ابراهیم آخون کریه احمد حاجم طبیب اُستاذ قاسم خُتَنی احمد قاری عبدالعزیز باقی حاجم یکیسا تاش حاجم ترسون حاجم یعقوب کشغری تُردی یحیٰی ترکستانی توخته حاجم خیاط ثابت حاجم مولوی حامد حاجم صادق حامد قاریم گوما حامد حاجم مرزا حسن قربان قراقاشی حسین قاری اسلامی داود محمود آرتوشی ذونون حاجم (محمد قاسم) رحمت الله احمد یوسف (بای باجه) رحمت الله عبدالعزیز سراج قاریم صایت عبدالکریم عبدالرحمن اسماعیل عبدالصبور رحمت الله ترکستانی عبدالحکیم نیازی عبدالحمید زاید گوما عبدالحمید عمر روزی عبدالستار مولوی عبدالعزیز اسلام عبدالعزیز خان نیازی عبدالعزیز یرکندی عبدالعزیز یونس آرتوشی عبدالعظیم عبدالعزیز خُتَنی عبدالغفور امین وشرکاه عبدالغفورهاشم آقسو عبدالفتاح عبدالکریم عبدالقادر عبدالظاهر داملا عبدالقادر محمد ترکستانی عبیداله حاجم کریه عمر حاجم (قییش) غازی بیك حاجم گوما غلام محی الدین آرتوشی فیض الله خان حاجم قربان شریف بیك کشغری قربان عبدالله محمد امین عبدالخالق محمد امین قارا قاشی محمد توردی خان غوجام محمد تورسون هاشم محمد ترسون حاجم یورونقاش محمد رحیم جان محمد روزی (الخوتنلی) محمد سعید حاجم سامبولا محمد قربان الحاج محمود قارغیلیق معصوم بیك حاجم نور محمد مقصوم خُتَنی یعقوب طالب حاجم اوغلی (ینکی حصار)

بسم الله الرحمن الرحيم

مندرجات

نشرغه تيارليغوجى دين سونوش XII

موئه للييني تونوشتوروش XVI

تقريظ XXII

مقدمه XXIV

منبع توتولغان اثرلهر

بيرينجى باب: عمومى تاريخ

بيرينجى بولوم: عمومى تاريخ نيڭ بير خلاصه سى

١ــ فصل: تاريخ علمى نيڭ ماهيتى 3

٢ــ فصل: عمومى انسان تاريخى نيڭ باشى 5

ايكينجى بولوم: عمومى تورك تاريخى نيڭ بير خلاصه سى

١ــ فصل: تورك تاريخى نيڭ باشلانغوجى 13

٢ــ فصل: تورك لر نيڭ معدن دورى ده كى مدنيتى 15

٣ــ فصل: تورك لر نيڭ عمومى كۆچوش دورى 19

٤ــ فصل: كۆچوش دورى دين كين كى تورك آنايورتى 23

قديم تورك لرده يزيغ 25 قديم تورك لرده دولت تشكيلات وحقوق 28 قديم تورك لرده دين 31

ايكينجى باب: شرقى تۆركستان نيڭ خصوصى تاريخى

بيرنجى بولوم: روايت لر وأدبى اثرلرغه كۆره شرق تۆركستان نيڭ قديم تاريخى 37

ايران روايت لرى 38 اسور روايت لرى 40 يونان روايت لرى 40 هندستان روايت لرى 44 تورك روايت لرى 45

تنقيد و محاكمه 49 خلاصه 54 افراسياب مرثيه سى 56

ايكينجى بولوم: اسكندر دورى دين هون دورى غه چه شرقى تۆركستان 59

اۆچونجى بولوم: شرق تۆركستان هون دولتيغه قوشولغان چاغدين اسلام چاغيغه چه اۆتكه ن دوره

۱ــ فصل: چوڭ هون امپراطورلوقی 65

هون دولتی نیڭ کڭرۈگه نی 66 چین محاربه سی 68 یاوجی محاربه لری 69

اوغوز (متـه) خان نیڭ وفاتیدین کین کی واقعه لر 70چین حکومتی نیڭ هون دولتی ضدی غه سیاستی هون وچین اراسیده سوقوش 71

هون دولتی ده داخلی اغتشاش 74 هون تکڑی قوق چین نی مغلوب اتکه نی 75 هون دولتی نیڭ ایکی غه ایریلغانی 76

هون دولتی نیڭ ماهیتی 78 هون لرنیڭ دینی 80

۲ــ فصل: هون دولتی دوریده شرق تورکستان 81

چین نیڭ شرق تورکستان غه تونجی قیم تعرضی ومغلوب بولغانی 82 چین دولتی نیڭ شرق تورکستان غه اول دفعه استیلاسی 83

شرق تورکستان نیڭ چین استیلاسی دین قوتولغانی 84 شرق تورکستان التی شهر خان لری اراسیده داخلی اختلاف 84

شرق تورکستان و چین اراسیده ۳۰ یيل لیق سوقوش (۷۳ ــ ۱۰۳ م) 85

۳ــ فصل: قوشخان (کوشان) امپراطورلوقی 89

التی شهر نیڭ قوشخان امپراطورلوقی غه قوشولغانی 91 قوشخان لر دوریده شرق تورکستان ده دین و مدنیت 92

شرق تورکستان دین قوشخان لرنیڭ نفوذی یقیلیب یرلیك خان لرنیڭ مستقل بولغان لری 94

٤ــ فصل: سیانپی بیرله شمه دولتی 95

چین استیلاسی دین سیانپی اتحادیه سی غه کیریش اراسیده کی مدت ده شرق تورکستان نیڭ شرق وشمالی حصه لری 95 سیانپی تورك

لری استقلالی وشرق تورکستان 96 شرق تورکستان خانلیق دولت لری نیڭ استقلالی (۳۹۰ ــ ٤٤٨ م) 98

٥ــ فصل: توپاتورك دولتی 99

قوجو و التی شهر خانلیق لری نیڭ توپا امپراطورلوقی غه قوشولغانی توپا تورك لری نیڭ مدنیتی 101

٦ــ فصل جوجان تاتار امپراطورلوقی 101

تولون قاغان نیڭ شرق وغربی تورکستان نی الغانی (٤٦٠ ــ ٤٧٠ م) 102

۷ــ فصل: یفتل (هفتال) امپراطورلوقی 104

شرق تورکستان نیڭ یفتل دولتی غه تابع بولغانی 105

۸ــ فصل: کۆك تورك دولتی 106

شرق تورکستان نیڭ کوك تورك بیرله شمه سی غه کیرگه نی 107 موقان قاغان نیڭ قوشنا دولت لر بیله ن مناسبتی 108

کوك تورك دولتی نیڭ ایکی غه آیریلغانی ایکی کوك تورك دولتی ده چین خیانتی سببی دین چیقغان حادثه لر 111

شرق کوك تورك دولتی وچین 112 شرق کوك تورك دولتی نیڭ یقیلغانی 114 غربی کوك تورك دولتی ده داخلی انقلاب وچین تعرضی

115 غربی کوك تورك قاغانی نیڭ ایران شاهی یزدگرد غه یاردم بیریب اسلام عرب عسکری بیله ن اوروشقانی 116 غربی کوك تورك

دولتی نیڭ ینه قوتله نگه نی 117 غربی کوك تورك دولتی نیڭ یقیلغانی وتورکستان لرغه چین استیلا قیلغانی 118 شرق تورکستان نیڭ

جنوبی ولایت لری غه تبیت لیك لرنیڭ استیلا قیلغانی 121

۹ــ فصل: قوتلوق وتوركش دولت لری

كوك تورك دولتی نیڭ تېرىلگه ن 121 شرق ده قوتلوق دولتی 121 غرب ده تورگش دولتی 122
قوتلوق وتوركش دولت لری نیڭ بیرله شكه ن وتوركستان لرنیڭ چین اسارتیدین قوتولغانی 124 تورك قوتلوق دولتی بیله ن اسلام امیرلی اراسیده كی واقعه لر 125 قتیبه بن مسلم مهلب بن أبي صفره 126 بیر تاریخی حقیقت 130 ینه بیر تاریخی حقیقت 131 شرق توركستان نیڭ داخلی واقعه لری 132 كوك تورك دولتی نیڭ سیاسی واجتماعی احوالی ومدنیت اثرلری 134 داخلی سیاست 135 دولت تشكیلاتی 135 عادت واخلاق 137 صناعت 138 تجارت 139 دین 140 اورخون ابده لری 143

۱۰ــ شرق تورکستان دا ایکنجی تورکش دولتی 143

سولو قاغان نیڭ عرب عسكری لری بیله ن سوقوشقانی 143 سولو قاغان نیڭ وفاتی وتوركش لر ایچیده اغتشاش 144

۱۱ــ فصل: شرق تورکستان غه ینه چین نیڭ استیلا قیلغانی 152

۱۲ــ فصل: شرق تورکستان نیڭ چین استیلاسیدین قورتولوشی ومیڭ ییل غه چه چین تعرضی دین خاطر جمع بولغانی 154

۱۳ــ فصل: قارلوق دولتی 155

۱٤ــ فصل: شرق تورکستان دا مستقل دولت قورولغانی 158

۱۵ــ فصل: التی شهرغه تبت لیك لرنیڭ ایكینجی استیلامی وبو استیلادین قورتولوشی 159

۱٦ــ فصل: شرق اویغور دولتی 160

شرق ویغور لری نیڭ یقیلیشی 162 شرق اویغور لری نیڭ دینی 164 شرق اوریغور لری نیڭ مدنیتی 165 اویغور یزیغی 168

۱۷ــ فصل: قدیم زمان لرده كی تورك وچین سیاست لری حقیده بیر مطالعه 171

تورك سیاستی 172 چین سیاستی 173

تورتونجی بولوم: قاراخان لر دوریدین مغول دوریغه چه شرق توركستان

۱ــ فصل: قاراخان لر دولتی 177

قوررولوشی 177 دولت نیڭ كڭروگه ن 178 شرق توركستان ده اسلامیت نیڭ یاییلیشی 180 ستوق بوغرا قاراخان نیڭ غزات قیلغانی 182 موسیٰ بوغرا قاراخان 183 هارون بوغرا قاراخان 184 غربی توركستان نیڭ قاراخان لر دولتی غه قوشولیشی 185 قاراخان یوسف قدرخان 187 سامانی دولتی نیڭ یقیلغانی 189 علی تكین ایلیك خان بیله ن سامانی خاندانی دین منتصرنیڭ محاربه لری 190 علي تكین ایلیك خان وسلطان محمود اراسیده محاربه 191 قاراخان یوسف قدرخان نیڭ سلطان محمود بیله ن محاربه سی 193 قاراخان یوسف قدرخان وسلطان محمود اراسیده مصالحه 194 طغان علي خان وختنای محاربه سی 195 ایلیك خان اتالغوسی خصوصیده بیر تحقیق 196 ایلیك خان لر نیڭ قاراخان غه عاصی بولغانی 200 قاراخان یوسف قدرخان وسلطان محمود نیڭ كوروشكه نلری 202 علي تكین ایلیك خان نیڭ ایكنجی قتیم عصیانی 205 سلجوق اوغول لری نیڭ شرق تورکستان غه تكێشلیك تاریخچه سی 206 قاراخان یوسف قدرخان وعلي تكین ایلیك خان نیڭ وفات لری 210 قاراخانلیق دولتی نیڭ ایكی غه بولونكه ن 211 ایكنجی هارون بوغرا خان نیڭ قاراخانلیق دوریده كی واقعه لر 212 قاراخان لر دولتی نیڭ یقیلغانی 216 قاراخان لر دوریده اداره تشكیلاتی 217 عسكر

تشکیلاتی 219 قاراخان لر دوریده شرق وغربی تورکستان نیڭ مدنیتی 220 علم 221 آبادلیق ــ صناعت 223 زراعت وتجارت 225 قاراخان لر دوریده شرف عنوان لری 226 قاراخان لر دوریده تورك لیك وادبیاتی 228 قاراخان لرنیڭ جاغداش دولت لر اراسیده کی سیاسی موقعی 230 قاراخان لر و اولردین ایلکپکی چوك تورك دولت لری یقیلغانلری نیڭ سبب لری خصوصیده بیر مُلاحظه 232

۲ــ فصل: شرقی وغربی تورکستان دا قاراختای دولتی 234

قاراختیای لرنیڭ شرق وغربی تورکستان غه استیلاسی 237 کوپیڭ، گوپاڭ قانون، تورگه خان لرنیڭ گورخان بولغانی 239 ایدیقوت وقلیج خان نیڭ چنگیز خان غه تابع بولغان لری 245 قارا ختیای دولتی نیڭ یقیلغانی 246 کوچلوك نیڭ کیم لیکی و شرق تورکستان غه کلیش سببی 249 قارا ختیای دولتی نیڭ تشکیلاتی 251

بشینجی بولوم: شرقی تورکستان دا مغول لر دوری

۱ــ فصل: شرقی تورکستان غه چنگیز خان استیلاسی 255

شرق تورکستان نیڭ چنگیز خان زمانه سیده کی احوالی 257 چنگیز خان اوّلگه ندین کین شرق تورکستان 258

۲ــ فصل: چاغاتای خاندانی دولتی 259

شرق تورکستان ده اوکتای خاندانی نیڭ حکومتی 260 شرق تورکستان نیڭ ینه چاغاتای خاندانی غه اوّتکه نی 261 مستقل بیر چاغاتای دولتی قوروlغانی 263 توغلوقتیمور نیڭ خان بولغانی 265 توغلوقتیمور خان نیڭ غربی تورکستان نی الغانی 266 تیموربگ نیڭ عصیانی 270 تاش کوپروك محاربه سی 272 الیاس خوجه اوغلان نیڭ خان بولغانی 273 شرق تورکستانی ده انقلاب 276 شرق تورکستان حکمدارلری وتیموربگ اراسیده اون ییل لیق محاربه لر 279 خضر خوجه اوغلان نیڭ خان بولغانی وشرق تورکستان ده بیرلیك 282 قمرالدین بگ نیڭ توقتامیش خان بیله ن اتفاق توزگه نی 283 شرق تورکستان ده رای اختلاف وقمرالدین بگ نیڭ وفاتی 286

تیمور بگ نیڭ شرق تورکستان غه تعرضی 287 خضر خوجه خان نیڭ اجرا اتی 288 تیمور بگ نیڭ اوّلومی 290 محمد خان نیڭ خان بولغانی 291 شمع جهان نیڭ خان بولغانی 292 شیر محمد خان نیڭ خان بولغانی 293 شیر محمد خان و اولوغ بگ میرزا اراسیده محاربه 294 شیر محمد خان وفات بولوب اویس خان نیڭ خان بولغانی 297 اوچونجی ایسن بوغا خان 298 ایسن بوغا خان نیڭ فرغانه نی الغانی 299 یونس خان نیڭ خان بولغانی 300 یونس خان نیڭ محاربه لری 303 سلطان یونس خان نیڭ تاشکندنی ساینخت قیلغانی 305 سلطان یونس خان نیڭ مدنیت غه ایکی مهم خدمتی 306 محمود خان نیڭ خان بولغانی 307 سلطان محمود خان نیڭ کورگان لرییله ن قیلغان محاربه لری 309 محمد شیبانی خان نیڭ سلطان محمود خان غه خیانت قیلغانی 312 سلطان محمود خان نیڭ بابر میرزا ییله ن مناسبتی 313 کاشغر محاربه سی وابابکر میرزا نیڭ اوچ غه استیلاسی 315 سلطان محمود خان نیڭ شیبانی خان ضدی غه اقداماتی 315 تاشکندنی شیبانی خان نیڭ الیب کتکه نی 317 خان لرنیڭ اسیر لیقدین قوتولغانی والاچه خان نیڭ وفاتی وشرق تورکستان ده انقلاب 319 سلطان محمود خان نیڭ شهید بولغانی وکین که واقعه لر 320 شرق تورکستان ده چاغاتای دولتی نیڭ یقیلغانی 322 چاغاتای دولتی دوریده شرق تورکستان نیڭ اجتماعی واداره تشکیلاتی 323 اجتماعی احوال 325 اداره تشکیلاتی 328

۳ــ فصل: التی شهر دوغلات حکمدارلری نیڭ تاریخچه سی 329

سلطان ابابکر میرزا دوغلات نیڭ التی شهرده مستقل دولت تاسیس قیلغانی 334 سلطان ابابکر میرزا نیڭ عقلی نیڭ اختلالی 339 شرق تورکستان دوغلات دولتی نیڭ یقیلغانی 340 سلطان ابابکر میرزا نیڭ اداره تشکیلاتی 344

٤ــ فصل: اوزبك وقازاق اتالغولرى نيك كليب چيقيشى 346
اوزبك 347 قازاق 349
٥ــ فصل: شرق تورکستان دا سعيديه دولتى 350
سلطان سعيد خان نيك ترجمه حالى 351 سلطان سعيد خان غه منصور خان نيك بيعيت قيلغانى 356 ٩٢٣ دين ٩٢٦ هـ غه چه بولغان واقعه لر 358 ٩٢٧ دين ٩٣١ هـ غه چه بولغان واقعه لر 360 شرق تورکستان نيك شمال حصه سى نيك قولدين كتكه فى 269 بلورستان وبدخشان غه يوروش 363 عبدالرشيد سلطان نيك وليعهد بولغانى،تيبت وكشمير فتحى 365 سلطان سعيد خان نيك وفاق 369 سلطان عبدالرشيد خان نيك خان بولغانى 370 محترم اوقوغوجى لرنيز دين عذرنيز 371
٩٤٠ دين ١٠٤٨ هـ (١٦٣٠ ــ ١٥٣٣ م) غه چه اوتكه ن واقعه لر 372 عبدالله خان نيك خانليق دورى 373 عبدالله خان نيك خانليقدين يقيلغانى 375 اسماعيل خان نيك خان بولغانى واباق خوجه نيك توز كورلوق 376 سعيديه ملى دولتى نيك يقيلغانى 377 سعيديه دولتى ده اداره تشكيلاتى وعسكرليك ايشلرى 378 اقتصادى احوال 380 معارف وادبيات 382 عمومى خلق نيك اجتماعى احوالى وروحياتى 383
٦ــ فصل: شرق تورکستان غه قالماق استيلاسى 385
قالماق لرنيك تاريخچه سى 386 آباق خوجه نيك اولادى نيك آراسيده مجادله 390 آباق خوجه واولادى نيك دورىده شرق تورکستان 392

اوچونجى باب: شرق تورکستان غه چين استيلاسى و ملى انقلاب لر دورى

بيرينجى بولوم: بيرينجى چين تعرضى 397
١ــ فصل: چين استيلاسى تاريخى دين ١٨١٦ م غه چه كى مدت ايچيده شرق تورکستان ملتى غه بولغان ظلم لر 399
٢ــ فصل: شرق تورکستان ده چين غه قارشى بيرنجى عمومى انقلاب 407
٣ــ فصل: شرق تورکستان غه ايكينجى چين استيلاسى 308
٤ــ فصل: شرق تورکستان دا ايكنجى عمومى انقلاب 410
٥ــ فصل: ١٨٦٣ ــ ١٨١٥ م آراسى شرق تورکستان نيك عمومى احوالى 412
٦ــ فصل: شرق تورکستان دا اوچونجى عمومى انقلاب 415
ايلى وينه سو انقلابى 417 كوچا انقلابى 420 راشد الدين خان خوجه نيك كاشغر، يارکند وختن مجاهدلرى يله ن اوروشقانى 425 كوچا مجاهدلرى نيك عاقبتى 429 كوچا حكومتى نيك ماهيتى 430 ختن انقلابى 432 ختن مجاهدلرى نيك عاقبتى 435 حاجى بادشاه نيك اداره تشكيلاتى وبعضى اجرا اتى 438 كاشغر انقلابى وعاقبتى 440 يارکند انقلابى وعاقبتى 442
٧ــ فصل: شرق تورکستان حدوديده بولغان تورك يورت لريغه روس لرنيك استيلاسى 446

٨ــ فصل: يعقوب بَگ نيكْ واقعه لرى 448
يعقوب بك نيكْ حكمدار بولغانى 449 ختن سفرى 450 كوچا سفرى 453 يعقوب بك نيكْ قوتى نيكْ زياده بولغانى 455 يعقوب بك نيكْ توربان، اوروچمى و ايلى نى الغانى 456 يعقوب بك نيكْ استقلال اعلان قيلغانى وبدولت عنوانى نى الغانى 458 يعقوب بك نيكْ يات دولت لر بيله ن مناسبت پيدا قيلغانى 459 اوروچمى وغوجله غه ايكنجى قتيم تونگان استيلا قيلغانى 460 شرقى تورکستان غه چين تعرضى 461 يعقوب بك نيكْ اولومى وشرقى تورکستان ده داخلى مجادله 463 شرقى تورکستان استقلالى نيكْ يقيلغانى 465 يعقوب بك نيكْ استبدادى 467 اداره تشكيلاتى 468 يعقوب بك نيكْ تاريخ صحيفه سيده كى اورنى 470
ايكينجى بولوم: شرقى تورکستان غه تورتونجى چين استيلاسى 475
١ــ فصل: چين مانجور امپراطورلوقى نيكْ اخرقى دورى ده شرقى تورکستان 475
٢ــ فصل: ايلى ويته سو غه روس استيلاسى 477
٣ــ فصل: چين امپراطورلوقى نظامى بيقولغونجه شرقى تورکستان نيكْ عمومى احوالى 479
چين امپراطورلوقى نيكْ شرقى تورکستان خصوصيده كى يمان بلانى 482 مانچو امپراطورلوقى نيكْ شرقى تورکستان دا اقتصادى سياستى 485 شرقى تورکستان ده بيرنجى قتيم نفوس ساناغى 487 چين مانچو امپراطورلوقى دورىده شرقى تورکستان ده حكومت تشكيلاتى 488
٤ــ فصل: چين جمهوريتى دورى ده شرقى تورکستان 491
شرقى تورکستان ده ايكى يرم حكومت 494 قارا سپچ (گوله خوى) جمعيتى 496
٥ــ فصل: شرقى تورکستان دا ملى اويغانيش 499 محاكمه 502
٦ــ فصل: شرقى تورکستان دين چين جمهوريتى نيكْ نفوذى يوق بولغانى 506
يانگْ زيكْ شيكْ نيكْ سياستى نيكْ شكلى 507 شرقى تورکستان ده سايلام 510 شرقى تورکستان ده فابريكا وسيم سيز تلكراف 514 شرقى تورکستان نيكْ مدنيتى غه واقتصاديانى غه يانگْ زيكْ شيكْ نيكْ قيلغانى خيانت لرى 515 يانگْ زيكْ شيكْ نيكْ اؤلتورولگه نى 521
٧ــ فصل: چين شورين نيكْ حكومت دورى 522
تورتونجى باب: شرقى تورکستان دا آخرقى عمومى انقلاب
مؤلف نيكْ مطالعه سى 529
١ــ فصل: قمول انقلابى 536
٢ــ فصل: توربان انقلابى 141 خوجه نياز حاجى نيكْ توربان نى آلغانى 546
٣ــ فصل: ختن انقلابى نيكْ كليب چيقيشى 553 يارکند فتحى 563
٤ــ فصل: قاراشهر، كورلا، كوچا، آقسو وكاشغر واقعه لرى 567
٥ــ فصل: آلتاى، چوچك، وغوجله انقلاب لرى 572
٦ــ فصل: التى شهر دين تونگان لرنيكْ يوق اتيلگه نى 575
٧ــ فصل: چين حكومتى نيكْ شرقى تورکستان نى اؤچ حصه غه تقسيم قيلغانى 578

٨ــ فصل: ختن قوت لرى ييله ن تيمور سيجاڭ آراسيده كى مناسبت نيك بوزولغانى 580
٩ــ فصل: خوجه نياز حاجى نيك التى شهر غه كلگه نى وختن حكومتى نيك اڭا رسماً بيعت قيلغانى 590
١٠ــ فصل: تيمور سيجاڭ نيك اۆلتورولگه نى 592
١١ــ فصل: اوروجى ده كى حادثه لر 596
١٢ــ فصل: ملى انقلابچيلرنيڭ يات دولتلر بيله ن مناسبتى 601
١٣ــ فصل: خوجه نياز حاجى وتونگان لر 604
١٤ــ فصل: ينه ختن وكاشغر واقعه لرى 606
١٥ــ فصل: خوجه نياز حاجى نيڭ شخصيتى حقيده بعضى توشونجه لر 610
١٦ــ فصل: تورپان وايلى ده كى تونگان لر نيڭ التى شهرگه توكولگه نى 613
١٧ــ فصل: ٢٠ رمضان ــ ١٠ ذى القعده غه چه بولغان واقعه لر 616
١٨ــ فصل: ماجوڭ يڭ نيڭ كاشغر غه كلگه نى 621
١٩ــ فصل: انقلاب نيڭ فاجعه ليك صحنه لرى 623
٢٠ــ فصل: ختن انقلابى نيڭ يقيلغانى 633
٢١ــ فصل: انقلاب نيڭ اخرق صحيفه لرى 68
٢٢ــ شرق توركستان ملى انقلابچى لرى نيڭ عسكرى وسياسى وضعيت لرى 645
داخلى سياسى وضعيت 648 خارجى سياسى وضعيت 650 تفسير 651
٢٣ــ فصل: شيڭ نيڭ حكومتى نيڭ ماهيتى 652
شيڭ كيم دورى 654
خاتمه ــ شرق توركستان نيڭ انقلابى توگاديمو ؟ 657

نەشرگە تېيارلىغوچىدىن

فاطمە بوغرا
ئيون ، 1987

بو ئەسەر نى، موئەللىپى نىڭ تىلەگىگە مۇاپىق نەشرقىلىش، يېزىلىشىدىن قىرىق يەتتە يىل ئۆتكەندىن كېين بوگون بىزگە نىسبەتەن بولدى. بو نىڭ ئۈچون ئولوغ تەكرىمغە شوكور قىلامىز. بو موقە ددەس خىزمەتنى ئورونداشتا مادديى ياردەملىرىنى بىزدىن ئايىمغان ھەممە تىلىك يورتداشلىرىمىز غە رەخمەت ئەيتىمىز.

ئەسەر نىڭ مەتنى (تكستى)، موئەللىپ نىڭ ئۆز قەلەمى بىلەن يېزىلغان نوسخىسىدىن رەتلەندى. ئەسەر، شرقى تورکستاندا موندين قىرق- ئەللىگ يېل ئېلگېرى رواجدا بولغان ئەدەبى تىلىمىز نومونىلىرىدىن بىرى بولغاچ ،بو ئىلاھىد ەلىكىگە خەلەل كەلتوروشدىن تارتىندوق.

براق ، ياش كتاپخانەلەر نىڭ ئىھتياجى نى كۆزئالدىدا توتوپ، ئەسەر دە قوللانىلغان ھەرپلەرنىڭ ھازىرقى زامانداشرقى تورکستان دا ۋە تۈركيە جومھوريتى دە قوللانىپتورغان تەكداشلەرنى تۈبەندە كۆرسىتىپ ئۆتتۈك. كېرەك كۆرۈلگەن يەرلەردە ھىجرى تاريخلەر نىڭ يېنىغە ۋە يا ئورنيغە ميلادى تەقۋىم تەكداشلىرى بېرىلدى.

رەكلىك خەرىتەلەر نى موئەللىپ ئوزى سىزىپ چىققان. قارا سىزىغ خەرىتەلەر ۋە رەسىملەر بولسا نەشرگە تېيارلىغوچى تەرەپدىن ئورونلاشتورولدى. كتاپنى موندا غلا سۇسلەشگە ئىمكانيت بەرگەن تاريخ تەتقيقاتچىلىرىدىن باھا ئەدبىن ئۆگەل ، ئەھمەد ئىسىن ، ئاندرىيو فورىەس ، ئەريك نايمان ، ياسىن ئەيسا ۋە يېپەك يولىنى پلىيمغەئالغان جوكگو- ياپون ئارخيولوگلەر ھىئيتى غە مىننەتتارلىق بىلگوزىمىز.

ئەسەر نىڭ كۆچىراق قىسمى، ١٩٤٠ دە رەھمەتلىك مەمەت قاسىم دامولللام (قاراقاش) نىڭ قارامىغىدە ۋە كەشمىر دىكى شرقى تورکستان مۇھاجرلەرى جەمىيىتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

قالغان قيسمى بولسا ١٩٧١ ده شرقى تۇركستان مىلى ئىنقىلاب تاريخى ئونوانى ئاستىدا ۋە مەرھوم ئىلى ھاجىم (ئىلى روزى الخوتىنلى) نيڭ خيراجيتى بيلەن مەمەت قاسىم دامۇللام تەرەپىدىن نەشر قىلىنغان. ھەر ئىككى نەشر دە كتاپ ئۇچيۇز ئەدەتتين بىسىلغان، خەريتىلەر ۋە رەسىملەر بىسىلماى قالغان.

مۇئەللىپ، ھاياتى نيڭ ئاخيرقى يىللىرىغىچە وەتەن تاريخى نى تەتقىق قىلىش بىلەن شوغوللانغان، ئەسەرىنى يۈكى باشتىن يازىپ چىقىش ئۈچۈن پورسەت ۋە ئىمكان ئىزلىگەن ھالدا ١٩٦٥ يىلىدە واپات قىلغان. تۇرت بەش يىل بورون ھورمەتلىك ذونون ھاجىم (ذونون قاسىم)، مۇئەللىپ نيڭ ئارخيويدىن پايدىلىنىپ، ئەسەرنى يۈكىياشدىن رەتلەپ نەشر قىلىشقىمىز نى تەكلىپ قىلدى ۋە كىرەكلىك خىراجەتنى تەمىن قىلىپ بەردى. بو تەكلىپ بويىچە بىر مودە ت ئىشلىگەندىن كىن، ئەسەرغە ئۆز ئىپادەسىز بولوب بىرنەرسىلەر قوشما غىمىز نىڭ، مۇئەللىپ نىڭ شەخسىيتىدىن كىلىپچىقىقان ئىلاھيدەلىگىنى موھاپىزە قىلىش جەھەتتىدىن، توغرى بىر ھەركەت بولمىغان لىقى غە قانائەت كەلتوردوك. بونىڭ ئۈچۈن، ئەسەرنى ئۆزچىتى بىلەن بىر گىنە تۇم ئىچىدە رەتلەپ، مۇئەللىپ نىڭ تىلەگىگە ئەڭ يقين شەكىل دە باستورىچقىشنى، ئەسەرگە قوشۇمچە بولوشى كىرەكلىك مەلوماتنى، ئىزاھات ۋە ۋەسىقە لەر نى ئىككىنچى بىر تۇم ئىچىدە نەشر قىلىشنى مۇناسىپ كۆردوك. ئىككىنچى تۇم غە كىرىدىغان قوشۇمچە لەر نىڭ يەرلەرى ھازىرقى نەشر دە مەتين ئاراسىدە كىچىك رەقەملەر بىلەن كۆرسىتىلدى.

" مگو اول تيريگليك، مەگو اول اولوم؟
قەيو دين كليرمەن، قەيوقە يولوم؟

(نيمە بو تيريگليك، نيمە بو اولوم؟
قەيردين كليپمن، قەيرگە يولوم؟)"

قوتاتغوبيليك، ١١٣٥ - بيت، ١٠٧٠ م، يوسف خاص حاجب

بو كتاب دا قوللانىلغان هه ريله ر نىڭ ئويغورچه يىڭى يېزيق ۋه تورکيه جمهوريتى ئلپبه سى ته كۆداشلرى بله ن خه لقارا ترانسكرېپسيه ئۇن به لگوله ری نىڭ بير سالشتورماسى

كتابتا قوللانىللغان		يىڭى ئويغورچه ئه لپبه له ر		تورکيه جمهوريتى ئه لپبه سى	خه لقارا ئۇن به لگوله ری
هه ريله ر	مسال	هه ريله ر	مسال		
آ	انا	ئا a	ئانا	A a	a
اَ	اركين	ئه ə	ئه ركين	E e	e ɛ
ع	عربى	ئ a	ئه ره بى	a ’	æ ə
اِ	اسلام	ئى i	ئىسلام	I İ	i:
او	اولماق	ئو o	ئولماق	O o	o
اۆ	اۆلماك	ئۆ θ	ئۆله ك	Ö ö	ɸ
اُو	اولاغ	ئو u	ئۇلاغ	U u	ʊ u
اُو	اۆزوم	ئۈ ü	ئۈزوم	Ü ü	y
ب	بير	ب b	بير	B b	b
ت	تورك	ت t	تورك	T t	t
ط	وطن	ت	وه ته ن	″ ″	″
پ	پوتون	پ p	پوت	P p	p
ف	فارسى	پ ″	پارسى	F f	ʃ f
ق	قوشماق	ق k	قالماق	K k	q
ث	اثر	س s	ئه سه ر	S s	s
س	سان	س ″	سان	″ ″	″
ص	صبر	س ″	سه بير		″
ح	حاجت	هـ ـهـ ه h	هاجه ت	H h	h
هـ ـهـ ه	همشهر	هـ ـهـ ه ″	همشه هير	″ ″	″
ج	حاجى	ج j	هاجى	C c	ʤ
چ	چين	چ q	چين	Ç ç	tʃ c

كتابتا قوللانىللىغان		يڭى ئويغورچه ئه لىپبه له‌ر		تۈركيه جمهوريتى ئه لىپبه سى	خه لقارا ئۇن به لگۈله رى
هه ريله ر	مسال	هه ريله ر	مسال		
خ	ختن	خ h	خو ته ن	H h	x
د	ديدى	د d	دىمه ك	D d	d
ذ	مذكور	ز z	مه زكور	Z z	ð
ز	زيان	ز ˝	زور	˝ ˝	z
ض	ضربه	ز ˇ	زه ربه	ˇ ˇ	dh
ظ	ظالم	ز ˚	زالىم	˚ ˚	z
ر	رمضان	ر r	راميزان	R r	r
ش	شهر	ش x	شه هه ر	Ş ş	ʃ
ك	كلمك	ك k	كه له ك	K k	k ɔ
گ	گىله م	گ g	گىله م	G g	g
ڭ	ميڭ	ڭ ŋ	ميڭ	n	ŋ
غ	تاغ	غ o/	باغ	ĝ	gh ʁ
ل	قىلغىل	ل ˊ	قىلغولوق	L l	l
لا	علاهيده	لا —	ئالاهيده	—	—
م	ممكن	م m	مومكين	M m	m
ن	نان	ن n	نان	N n	n
و	وطن	ۋ w v	ۋه ته ن	V v	v w aʊə
ژ	اوژمه	ز j	ئۇژمه	J j	y
ى	ياى	ى ـيـ y	ياى	Y y	j
ـيـ	قىلدى	ـ i	قىلدى	I ı İ i	i
ـيـ	ىىل	ـ i	ىىل	i	i

كتابتا قوللانىلغان ره قه مله رنيڭ خلقارا ته كشداشلىرى

١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	١٠
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

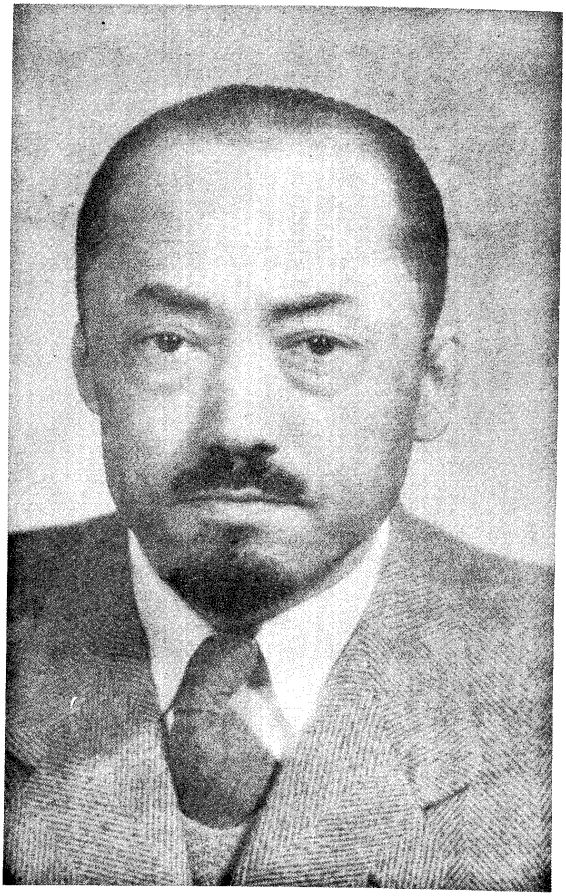

محمد امین بوغرا ، ئورومچی، ۱۹٤۸

موئه للیینی تونوشتوروش

محمد امین (مەهممەت ئمین) بوغرا ۱۹۰۱ یىلى خوتەن نىڭ ئىلچى ناھيەسىدە خەلىپەلىك ھويلادا ئوتراھال بىر ئائىلەدە دونياغە كەلگەن. ئۇچى ئوغول ئىككىسى قىز بەش قرىندىشى بىلەن، كىچىك ياشتا دادا سى مودەررىس پىراۋودين ھاجىم دىن يتىم قالغان. ئاناسى سەكىنە بانو نىڭ تەربىيە سى ئاستىدا قىين شارايت ئىچىدە ۹ ياشتا باشلانغوچ ئوقوشنى، ۲۱ ياشتا لوپ، خوتەن ۋە قاراقاش دىكى مەدرەسەلەردە ئىسلامى ئىلىملەر بىلەن ئەرەپچە ۋە پارسچە تىل ۋە ئەدەبيات تەھسىلىنى تۈگەتكەن دىن كين ۱۹۲۲ دە خوتەن ئويباغ مەدرەسە سىدە، ۳۳-۱۹۲۲ يىللىرى ئاراسىدا قاراقاش يكى مەدرەسەدە مودەررىس (ئوقوتقوچى) وە باش مودەررىس بولوپ ئىشلىگەن. بو ئارادا ھەر پورسەتتە ئوزىنى ئىلمى جەھەتتىن يىتىشتورگىلى تىرىشكەن.

ئوستون ئىلمى قابىلىيتى ۋە يىقىملىق شەخسىيتى بىلەن چاپسانلا ئەتراپقا تونولغان مەھممەت ئمىن ئاخون دامولام، شو زمانەدىكى زالىم ئەمەلدارلەر نىڭ قۇل قىلىشى ئاستىدا ئىزىلگەن خەلقنى بو پلاكەتلىك ئاھوالدىن قوتقوزوش يولىدا كورەشكە بەلباغلىغان خەلقى نىڭ تىلەگى ۋە ئومىدينى يا قىلاپ مەدرەسە- مەسجىيت سىمبەر لەرىدىن خەلقنى ئويغاتىش وە ئاگلاندوروش ئوچون تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. ۱۹۳۰ دە ئۇلكە ئىچىدە ئوزون بىر سەياھەتگە چىقىپ ئۇتكۇر پىكىرلىك ۋە بىلىملىك كىشىلەر بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولكە دە سياسى- مەدەنى ئىسلاھات ۋە ئەركىنلىك نىڭ يولىنى ئىزلىگەن. ئو چاغدىكى ھۆكۈمەت (جىن شورين ھۆكۈمىتى) ۋە ئونىڭ ھمايەسىدىكى خەنسو ھۆكۈمىران سىنىپى نىڭ جاھىللىقى ۋە زولمىگەرلىكى توپەيلى دىن سياسى كۆرەش يولى بىلەن بىر نەتىجە گە ئولاشقىلى بولماسلىقنى توشونوپ قوراللىغ ئىنقىلاب كۆتۈرەش ئارقىلىق بو مەخسەتنى ئەملگە ئاشوروش يولىنى توتتى. ۱۹۳۱ دە يوشورون بىر ئىنقىلابى جەمىيەت

تەشكيل قلىب ۱۹۳۳- يىلى ۲- ئاي دىن ۱۹۳٤- يىلى ۷- ئايغىچە دەۋام قىلغان ۋە قەشقەردىن چارخلىق غىچە شرقى تۇركستان نىڭ جنوبى قسمىنى قوتقازغان خوتەن ئىنقلابى غە يەتەكچىلىك قىلغان. شو كۈنلەردە ئونى ۋەتەن خەلقى مەھممەت ئىمىن ھەزرىتىم، ئىمىر ھەزرىتىم دىگەن؛ چەتتە، خوتەن ئىمىرى دەپ ئاتالغان. خوتەنلىك ئىنقلابچى موجاھىدلەر نىڭ، ماجوكىيڭ ۋە ماخوسەن نىڭ توڭگان قوۋەت لىرىدىن مەغلوپ بولوشى نەتيجەسىدە ۱۹۳٤- يىلى ۸- ئاي دا ۋەختىچە ئۆلكەدىن ئايرىلىشقە مەجبور بولغان.

۱۹٤۲-۱۹۳٤ يىللەرى ئاراسىدا ھندستان ۋە ئاوغانستان (افغانستان) دا تۈروپ ئۆلكە نىڭ تاريخى نى- سياسى ئاھوالى نى تەتقيق قلىش ۋە موھاجىر يورتداشلەر نىڭ ياش بالەلەرنى يتىشتوروش ئىشلەرى بىلەن شوغوللانغان. ۱۹٤۲ دە ئاوغانستان دىن ھندستان غە ئۆتكەن بوغرا، ئەنگلىيە قول ئاستىدىكى ھندستان ھۆكۈمىتى تەرەپى دىن «جاھان سوقوشى جەريانىدا خەتەرلىك ئونسورلەرنى توتوپ تورۇش» قانونيغە ئەساسەن قاماقغە ئىلىنغان. سەككىز ئاي پىشاۋردە توتولغان دىن كين جوڭگو مەركەزى ھوكومىتى نىڭ دەۋەتى بىلەن چوڭچىڭ (سوقوش جەريانىدا جوڭگو ھۆكۈمىتى مەركەزى) غە بارىپ مەسئود بگ (دوقتور مصعود بايقوزى) ئەيسا ئەپەندى (عيسىٰ آلپ تكين) ۋە قادىر ئەپەندى (سامان ئوغلى) قاتارلىق مسللەتچى مەسلەكداشلەرىنى قوشالغان، شرقى تۇركستان مەسئەلەسىنى جوڭگودا تونۇتۇپ مودا پىئە قلىش بىلەن شوغوللانغان. مەسەلا: ۱۹٤٥- يىلى ٥- ئايدا چوڭچىڭ دە توپلانغان گومىندانڭ ٦- پارتيە چوڭ قورولتىڭ غە ۋەكللىك سوپىتى بىلەن قاتنىشىپ ٤ ماددەلىك تاريخى بىر تەكلىپنامە سونغان. بو تەكلىپنامە نىڭ ئىككى ماددەسى ئەينەن شوندا غ: «۱ (۳٤٦)- مەركەزى ھۆكومەت تۇركستان خەلقى نىڭ بىر ئولوس بولغانلىقى نى تونوسون. تۇركستان خەلقى ئىچكىرى چين (جوڭگو) خەلقى بىلەن سياسى بىرلىكدە بولسە مۇ، تەپىئەتتە باشقا بىر ئولوستور. پۈتۈن دونيا شوندا غ تونوپ بونى تەسدىق

ئەتمەكتەدور. بو ئۇچون دوقتور سونيا تسىن كتابىدا ئولەرنى تورك ئولوسى دىپ ئاتاغان. بو گونلەردە ئىچكرى چىن دەكى ئادالشلەر نىڭ تۇركستان يەرلىك خەلقىغە بەرمەكدە بولغان ئاتلەرى ئولەرنى بەك قايغو ۋە شوپھىگە تۇشورمەكدەدور. بو سەبەپتىن بەزى زيان لىق تەشويقات پىدا بولوپ قالىشى نىڭ قورقونجىسى باردور. بو تىلەگمىز ئوموم نىڭ قارارىدىن ئۆتكەندىن كىن ئىجرا يوۋەننى تەرەپى دىن تىگشىلىك ئىدارە لەرگە يارلىغ بىرىلىپ ئىجرا قىلىنسون. مەركەز تەرپىدىن بىر ھەيئەت قورولوپ تۇركستان غە بارىپ بو قارارنى بىلدور سون. ٢٠ (٣٤٤) دۆلەت قورولوشى قانونى بوينچە مىللى موختارىيەت بىرىلسون. پىرقە (پارتيە) نىڭ دۆلەت قورولوش قانونى ۋە برىنجى چوڭ قورولتاى بايانناممەسى" دۆلەت ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەت لەرگە موختاريەت ۋەدە قىلىنغان ئىدى. بو ۋەدە تۇركستان خەلقى نىڭ چوڭ ئومىتلەر بىلەن مەركەزگە تەرەپتارلىقى غە سەبەپ بولغان ئىدى. لاكين ئىستىكى بو ۋەدە لەر بو گونلەردە ئونوتولغانىدەك بىر ھالدەدور، ۋە تۇركستان خەلقى نىڭ قوشنا سى بولغان غەربى تۇركستاندىكى ئولوسدا شلەرى نىڭ موختارىيەت ۋە تەرەقىياتىنى كۆزوپ ۋە ئۆزلەرى نىڭ ئارقادا قالغانلىق لەرنى بىلىپ ئىچىنما قتا بولمىقى ۋە تاشقىرىدىن كىلادورغان پروپاغاندا (تەشويقات) لەرغە ئوكاى بىرىلىپ كەتمىكى ئاچوق ھەقيقەت لەردىن دور. بو نىڭ ئوچون يىقين چاغدا بىر وەكللەر ئومىگى قورولوپ تۇركستانغە بارىپ موختارىيەت گە تىگشىلىك ئىشلەرنى تەكشوروپ ئوروندا پ قويسون. (تەكلىپنامە نىڭ تىكستى ئالتاى ژورنالى نىڭ ١٣ـ سانيدە نەشر قىلىنغان.)

١٩٤٥ دە قايتىدىن ۋەتەن غە كەلگەن مەھممەت ئىمىن بوغرا ١٩٤٩ يىلى ٩ـ ئاى غىچە "شينجاڭ ئۆلكەلىك ھۆكۈمەتى تەمسىراتنازيرى، ئەرك غزتەسى باش موھەررىرى، ئوروموچى دارالفنون تاريخ پروفىسورى، ئويغور ئويوشمىسى ئىلىم ھەيئەتى رەئىسى ۋە ئۆلكەلىك ھۆكۈمەت موئاوىن رەئىسى بولغان ھالدە ئۆلكە نىڭ سياسى ئەركىن لىگىنى ۋە مەدەنى ـ ئىختسادى تەرەقىياتىنى كوچايتىش يولىدا

ئەھەممىيەتلىك خىزمەتلەر كورسەتكەن .

١٩٤٩ - يىلى ئاخىرىدا شرقى تورکستان نىڭ جوڭگو كومونىست ئىنقلابى ھۆكۈمەتى نىڭ قولىغە ئوتتىشى بىلەن ئىككىنجى قىتىم يورتتىن ئايرىلىشقە مەجبور بولغان مەھممەت ئىمىن بوغرا ئىككى يىل كەشمىير (ھندستان) دە توروپ ١٩٥٢ دە تورکىيەدە يەرلەشكەن ؛ ١٩٥٥ دە تورکىيە جومھورىيتى پوخرالىقغە ئۆتكەن . بو مودەت ئىچىدە موھاجىر يورتداشلىرنى جايلاشتوروش ، تورکستان مەسئىلەسىنى دونيا ئومومى ئەپكارىغە تونوتوش ۋە ۋەتەن تارىخى نى تەتقىق قىلىش بىلەن شوغوللانغان . ئۇنلەرچە خەلق ئارا يىغىنلەرغە قاتناشىپ مىللى مەپكورە سىنى مودا پىئە قىلغان .

مەھممەت ئىمىن بوغرا ١٩٦٥ - يىلى ٦ - ئاينىڭ ١٤ - كۈنى ٦٤ ياشتا يۈرەك كىسىلى بىلەن واپات قىلغان . ئۇ نىڭ ئىنقلابى وە سياسى پەئالىيىتى دىن باشقا ئىلمى وە ئەدەبى ساھەلەردە ھەم كۆرسەتكەن خىزمىتى ئاز ئەماس . شرقى تورکستان نىڭ باشتىن ئاياغ تارىخى نى تونجى قىتىم ئۇيزىپ چىققان . ئالتاى ژورنالى (چوڭچىك ، ١٩٤٥ - ١٩٤٣) ، ئەرك گىزىتى (٤٩ - ١٩٤٦ ئورومچى) ، تورکستان ژورنالى (٤٥ - ١٩٥٣ ئىستانبول) ۋە تورکستان ئاۋازى ژورنالى (تورکچە - ئىنگلىسچە ، ٥٧ - ١٩٥٦ ئەنقەرە) نىڭ مەسئۇل موھەررىرلىگى جەريانىدا يۈزلەرچە ماقالەلەر يازغان . ئارادا "قىسقا ئدە وطنيە" (يورت قەسىدىلەرى) ، "قوتلۇق تورکان ئۇ پىرەتى" ، "تورك يورتلەرى دە عرب - اسلام فتوحاتى" ، "شرقى تورکستان حُرِّيَت مجادلەسى" ، تاريخ رشيدى" نىڭ بىرىنجى جلدى نىڭ تورکچە ترجمەسى ئۇ نىڭ قەلەمى دىن چىققان ئۇنلەرچە ئەسەرلەر ئارا سىدە دور .

تۆۋەندىكى "تۆرتلوك" نەزىم ، بوغرا نىڭ بەدىئى ۋە مەپكورىۋى تەرىپىنى ئاچوق كۆرسەتكەنى ئۈچون مەنزوم ئەسەرلەرى ئارا سىدىن تاللاپ سوندوق . ئۇن ئىكى يىللىق موساپىرتدىن كىين ١٩٤٥ دە يورتىغە قايتىپ كەلگەندە ئورومچىدە يازغان .

ئولوغ يورتوم

ئولوغ يورتوم، ئەزيز يورتوم، سينى جاندين سالاملايمەن
بو ئاغرىغ كۆزلەريم نى توپراقيڭ بيرله دۇالايمەن
ھاوايىڭ بيرله قايغودين يورەگيمنى ئادالايمەن
ئولوغ يورتوم، ئەزيز يورتوم سينى جاندين سالايمەن

ئوكۈن مەن توپراقيڭدين ئاه و فان ياش بيرله ئايريلديم
پراقيڭ دردىده پەرۋانەدەك چوگرەگدە ئايلاندىم
ئيگيز تاغلەر، يامان چۆللەر، ئولوغ سولەر ئارا كەزديم
سەن ئولدوڭ رابيئه، ئيشقيڭدە مەن سەدين كيىي ياندىم

ئون ئيكى يېل سنيڭ دردىڭدە بير دىۋانه بولدوم مەن
جەھان خەلقى ئارا بيرله تەلبيريب ئەپسانه بولدوم مەن
ئۈميت ئۈزگەندە سەندين، ئەقيلدين بيگانه بولوم مەن
ئۈميت كەلگەندە بير يولباس كيىي مەردانه بولدوم مەن.

غيرپليقتا سينيڭ تاتليغ خييالىڭ ئەردى يولداشيم
سينيڭ دردىڭ، سينيڭ قايغوڭ ھەميشه ئەردى قولداشيم
سينيڭ چون ئەردى كۆڭلوم، سەن ئوچون ئەردى قيزيل ياشيم
ماڭا ئتيگنى بير ئەييتقان كيشى ئەردى قيريندا شيم.

ئوكۈم مو يا توشوم مو؛ يا ساڭا كەلديم مو ئەى يورتوم
بو سەن مو يا خييال مو يا ئيزيب كەتتيم مو ئەى يورتوم
وەيا ئۆلمەى توروپ جەننەت ئارا كيردىم مو ئەى يورتوم
نه بولسا ئاه قوچاقيڭ ئيچره بير كيردىم مو ئەى يورتوم.

مينى باغريڭگه باس ئەمدى يتەر ئارتوق قارا كۈنلر
تاڭ ئاتسون ئەمدى بېللەرچه دەۋام ئەتكەن ئوزون تۈنلەر
قولومنى توت، قويوبەرمه كيرەك لەيلاغه مەجنون لر
ئاشورغاى رابيئه ھوسنينى ئەشقى بيرله سەئدين لەر.

ئولوغ مىللەت، ئەزىز يورتداشلەريم سىزنى سالاملايمەن
ئولوغ ھەم مىھرىبان ئاتا ئانا، سىزنى سالاملايمەن
قېرىنداشلەر، ئەزىز ھەمشىرەلەر، سىزنى سالاملايمەن
سوۋېتملوك قېزلەرىم، ئوغلانلەرىم، سىزنى سالاملايمەن

نېچۈك كەچتى سېنىڭ ھالىڭ قاراكۈنلەردە ئەي مىللەت
نېچوك تاڭ يۇزىنى كۆردۈڭ ئوزون تۈنلەردە ئەي مىللەت
نېچوك جان قوتقوزوپ قالدىڭ ئو تولقونلەردە ئەي مىللەت
نېچوك قالدىڭ سەلامەت سەن ئو بوزغونلەردە ئەي مىللەت

ئولوس بىر قاش تاشيدور قالغوسىدور دريادا ھەر دايىم
كىلور ئۈستىگە بىر سەلدەك، ينە كەتكۈسىدور زالىم
ئولوس نىڭ بارلىقىنى يوق ئەتەلمەس زولم ئىلە ھېچكىم
زولوم يوق بولغوسىدور، بولغوسى ئاخىرداھەق ھاكىم

چەلىش مىللەت، ئوزوڭ قايغور، ئوزوڭ ئېشلە. ئوزوڭ بار ئول
ۋەتەننى سۆي، ئولوسنى سۆي، ئۇزوڭ ئۇزوڭگە غەمخور ئول
ساڭا ئوڭ كۆزىلە باققان ھۆكۈمەتگە ۋاپادار ئول
بارىب ئېشلە ئېشىكنى، ھەر قەدەم ئالغاندا ھوشيار ئول

ئولوغ مىللەت، ئەسىل مىللەت، ئېچىكىگە ئال بو بوغرانى
ئېشىكتە تورغوزوب خىزمىتىگە سال بو بوغرانى
ئېزىلدى كوپ پراقنىڭدا، سەن ئەلسىپقال بو بوغرانى
بو غور بەتتىن قوتولدور، ئەيلەگىل خوشحال بو بوغرانى

(ئالتاى ژورنالى ۹-سان، ۱۹٤٥، چوڭچىك)

تقریظ

شرقی تورکستان نیك فداکار ملّت چی سی و بویوك مجاهدی فاضل محترم محمد امین حضرت لری نیك وجودغه چیقار غان اوشبو قیمتلیك اثرلری حقیقتاً شرقی تورکستان ملّتی اوچون مثال سیز بیر هدیه و مسرتلیك بیر بشارت دور. بدیهی دورکی بونچه جامع و مکمل بیر اثرنیك یالغوز بیر ذات طرفیدین جمع و تألیف بولماق تحمل سیز زحمتلر و مُتَمادی سعی و غیرت لر بیله‌ن ممکن بولا دور. عجبا! بونچه زحمت و مشقتلرغه تحمل قیلدورغان و بو قدر جهد و اهتمام لرغه باعث بولغان مقصد و تویغولر نیمه دور، اظهار فضل ویا اکتساب شهرت مو؟ هرگیز! بلکه کونلر هفته لر آی لر، ییل لر مشغول بولوب اوتکه‌ن - کتکه‌ن و حَتّیٰ اثرلری هم قالما غان بو تاریخی حادثات نی ایکنجی دفعه جانلاندورغان و بیرنجی دفعه ملت نیك تاریخی صحیفه لری‌نی بو سزاور افتخار حادثه لر بیله‌ن زینت برگه‌ن سوایق و تمایلات، "اظهارِ فَضل ویا اکتساب شُهرَت" دییلادورغان هوس لردین آزاده بولغان کوب عالی درجه ده‌کی غایه لر و مفکوره لردور. بو سوایق و تمایلات یُورکده یرلاشکه‌ن وطن عشقی و پوتون روح‌نی استیلا ایلاگه‌ن ملت قایغوسی دور.

بو ذات عمیق تمایلات و اساسلیغ حسیات سبب لری بیله‌ن توشونگه‌ندور لرکه: تاریخی معلوم بولمغان بیر ملّت نیك سررشتهٔ حیاتی معلوم بولمایدور. قایداغ که‌بیر فرد شخصی حیاتیده حافظه‌سیز هیچ بیر نرسه‌نی ادراك قیلالمایدور، اونیك غه اوخشاش بیر ملّت اجتماعی حیاتی ده‌مو تاریخ سیز هیچ بیر ملّی واقعه‌سی غه یخشی توشونوب صحیح نتیجه لر چیقارالمایدور. اوتکه‌ن واقعه لر یالغوز اوتکه‌ن لیکی اعتباری بیله‌ن غینه ایمه‌س بلکه او واقعه لر نیك حال ده‌کی و استقبال ده‌کی حیاتیمیز اوچون کوب مهم تاثیر لری

بولغان وجهيدين زياده فايده‌ليك و اهميتليك‌دور. بير ملت نيڭ انتباه و نهضتى اوچون او ملت نيڭ مورخ لرى‌نيڭ برينجى عاملـلر دين بولغان‌لرى و بو يولداشايانى حيرت خذ مظر كورسه‌تكه‌نلـــرى ينه تاريخ لرده معلوم‌دور. اوتكه‌ن حيات تاريخى معلوم‌بولمغان بير ملت نيڭ حالى بير طرفدين ماضى قارانغولوقى و ايكنجى طرفـدين استقبال مجهول‌لوقى آراسيده پريشان و مُهْمَلْ قالادور، چونكه بير ملت نيڭ حال و استقبال‌ده‌كى مشكلاتى ماضى‌ده‌كى واقعه لر، تجربه لر، سرگذشت‌لر واسطه‌سى بيله‌ن حل و فصل بولا دور. بير ملـت نيڭ اوتكوزگه‌ن طنطسنه‌ليك دوره لرى، قورغان سلطنت‌لرى، كورستكه‌ن شهـامت و غيـرت لرى، آباٴ و اجداد‌لرى نيڭ شايان مفخـر ت سَرگـذشت لرى او ملت نيڭ ملى ثـقافتى و روحى انكشافى‌اوچون الڭ مؤثر واسطه لردين‌دور.

منه بو ذات محترم بو اثر نيڭ تدوين و تاٴليفى ده اوشبو مهم غايه لرنى توشونوب بو يولده‌كى چكيلگه‌ن زحمت‌لرغه هيچ اعـتنا قيلمغاندورلر و بو توغرادين ملى وظيفه لرى‌دين خيلى مهم راقى‌نى يخشى بير صورتده ايفا قيلغاندورلر. بناٴ عليه اوشبـــو قيمتليك اثر نيڭ تاٴليف و طبعى‌نى پوتون وطنداش‌لريميزغه تبريـك ايلاب، بو اثرنى اوقوغان حالت‌لريده يالغوز اوتكه‌ن حكايه لرنـى اوقوغان بولماى بلكه بو تاريخى واقعه لر نيڭ هر صحيفه، هـــر فصل، هر بابى‌نى اوقوغاندين صوڭره بير آز ملت و وطن توشونچ لرى بيله‌ن هم مشغول بولوش‌لرى‌نى توصيه و آرزو قيلامـيز.

ياركند ليك‌ميان حسن خـان
كابل‌دارالمعلمين باش معلمى
١٥ /١٢ /١٩٤٠

مقدمه

حاضرقی زمانه‌میز نیڭ اصطلاحیده شرقی تورکستان و غربی تورکستان آت‌لری بیله‌ن تونولغان اوترا آسیا تورك یورتی هر اعتبار بیله‌ن غایت اهمیت‌لیك بیر اولکه‌دور . تاریخ معلوماتی یتیشماید ورغان بك اوزون زمان لردین بیری بو اولکه،تورك لر نیڭ یری و یورتی بولوب کلگه‌ن . همه‌دین ایلگیری دنیاغه انسان و مدنیت تاراتقان بو یورت دور . قدیم چاغ لرده و اوتراچاغلرده بو اولکه ده حیات کچورگه‌ن تورك جامعه لری اؤزلری نیڭ بارلیق‌لرینی و تاریخ لری‌نی میڭ لرچه صحیفه لرده یادگار قویغانلیق لری انیق دور . اسیت که ،کین‌کی عصرلرده تورکستان اهالیسی فکر اسارتی استیده ایزیلمکده ایدی‌لر . بو دوره ده بو ملت نیڭ هر نه باری یوقی غرض‌لیك لر نیڭ فائده لری‌غه فدا بولغان‌ده‌ك تاریخ لری مو قورقونچ بیر اسارت و خیانت غه اوچراب ایلگیرکی زمانه لردین قالغان تاریخ اثر لری‌نی یوق اتتی‌لر . او اثرلر نیڭ یرینی بعضی غرض‌لیك لر نیڭ اویدورما افسانه و خرافات لری الدی . او دوره‌ده تورکستان اولکه لریده بؤیوك عالم لر و چوك یازوچی لر تولا یتیشکه ن بولسه لرمو زمانه عادتی و محیط سیاستی غه تابع توتولغان لیق لری اوچون ملّی تاریخ لری‌غه اهمیت برمه‌ی باشقه موضوع لرده تولا کتاب لر یازدی لر . ملی تاریخ لری خصوصیده دوست ویا دشمن مؤلف لر نیڭ سؤزلری‌غه ارگیشیب بابالری نیڭ حقیده اولرنیڭ هرنه یازغان لری‌نی قبول اتتی‌لر . او دوره‌ده یازیلغان تاریخ رشیدی و باشقه تاریخ کتاب لری میزنی کؤرسه‌کمو بو کتاب لر تؤرکستان نیڭ اَز و چه‌ك لیك بیر زمانه‌ده‌کی تاریخی واقعه‌لری دین خبر بیراد ور . ایران و چین‌ده‌ك تولا وقت‌لرده دشمن بولغان بعضی ملت‌لر نیڭ

قدیم تاریخ کتاب لریده تورکستان تاریخی‌گه تیگیشلیك معلومات خیلی تولا بولسه‌مو تولاراق مضمون لری قلم انتقامی تویغوسیدین و بیر طرف لیك کوز بیله‌ن قاراب یازیلغان ایشه‌نچ سیز مضمون لردین عبارت بولوب او کتاب لردین توغری معلومات آز الینادور. اسلام تاریخ لری یالغوز اسلام زمانه‌سی و اکا یاقین دوره‌لرغه عاید معلومات بیرادور؛ تورکستان نیك و تورك لرنیك تمام تاریخی نی ایچیگه آلمای دور. حاضرقی علم و تحقیقات عصرلری‌ده آوروپا و امریکا شرقیاتچی‌لری تورکستان نیك تاریخی نی ممکن قدر تدقیق قیلدی‌لر؛ جیولوژی (یرقاتلام لری علمی)، انتولوژی (انسان نیك گروهلری علمی)، اتنوغرافیا (ملّت لرنیك اصل لری نیك تحقیقی)، اپیغرافیا (قدیم کتابه‌لرنی اوقوش) و ارکیولوژی (قدیم اثرلرنی تونوش علمی) و موندین باشقه علم لر و وسیله لر بیله‌ن هیچ بیر تاریخچی ذکر قیلمیغان و بلکه هیچ خیال غه‌مو کلمیگه‌ن تاریخی معلوماتیمیزنی سیدان‌غه چیقاردیلر؛ تورکستان ملتی نیك دنیاده ایك قدیم واك مدنی ملت لردین بیری ایکه‌نلیکینی اثبات قیلدی‌لر. آوروپالیغ سیاحتچیلر و عتیقه شناس‌لر نیك زحمت لری و مخطلف فنّی تحقیقات لری سایه‌سیده کشف قیلینغان اثرلر بیله‌ن تورکستان اولکه سیده یاشاغان تورك ملّتی نیك اون میكییل دین اوزون‌راق بیر زمانه‌دین بری دوام قیلیب کلگه‌ن غایت قدیم و حیرت قیلغوده‌ك اوستون و شرف لیك مدنیت و تاریخ گه ایگه بولغان‌لیقی دنیاغه معلوم دور.

لیکن بو ایتیلغان معلومات نیك تمامی یات تیل‌لرده یازیلغان اثرلرنیك ایچیده‌دور. بولرنیك هیچ بیری مستقل و توپلوغ صورت ده تورکستان تاریخی ماهیت ده ایمس دور. بلکه بولر نیك ایچیدین یوزلرچه کتاب نی اوقوغاندین کین تورکستان حقیده یتر لیك معلومات قولغه کلتوروش ممکن دور. منه بو مشکلات یوزیدین تورکستان اهالی سی آتا بابالری‌میزنیك چکسیز و تولا شرف لیك تاریخ لریدین و هیبت لیك خاقانلیق دولت لریدین واقف بولا لمایمیز. بعضی خلق، تورکستان‌نی هنوز تاریخی معلوم بولمغان اسرارلیق بیر

مملکت دیب گومان قیلادور. بعضی سی، دشمن نیڭ غرض لیك پروپاغاندالری غه گول بولوب شرقی تورکستان ملّتینی باشقه ملّتلر ده‌ك شرف لیك بیر ملّت ایمس دیب خیال قیلادور.

غایت اچیغ مصیبت بیزگه بو دور که: دشمن لر ویا دشمن طرفیدین فایدالانماق غرضیگه مبتلا بولغان بعضی انسان لر اوز فایده‌لری‌نی کوزلاب کوهنه و یڭی تاریخی میزنی بولغاب ملتی میزنی هیچ بیر تاریخ ده شرف لیك بیر حیات کچورمیگه‌ن و دایماباشقه لری‌نیڭ قولیده اسیرلیق بیله‌ن یاشاغان و قدیم زمان لردین بری ملّت لردین کین قالغان بیر ملّت کبی کورستمکغه تریشتی لر و تیریشمکده‌دور لر. اما بو غرض لیك لر بیر ملّت نیڭ تاریخی نی یوشورماق کوپه کوندوزده کون‌نی یوشورماق ده‌ك امکان‌سیز ایشقه تَشَبُّث اتمکدین باشقه بیر ایش ایماس ایکه‌نلیکی نی بیلمه‌یدورلر.

منه بو سبب لردین اولوغ وطنیم و عزیز ملّتم نیڭ تاریخی غه تگیشلیك توغری معلومات نی توپلاپ عزیز ملّتم غه تاریخ ده‌کی یرینی کوزستمك و میڭلرچه یللیق شرف و عظمت لری نی بیلدورمکنی بوینومغه مقدس بیر وظیفه بیلمکده ایدیم. حاضرقی مسافرلیق حیاتیمده کابل (افغانستان) ده اقامت قیلغان یللرده کی فاریغ لیق‌دین استفاده قیلیب قولوم غه کلتورمك ممکن بولغان قدیم و عصری منبع لردین شرقی تورکستان نیڭ تاریخی‌گه تیگیشلیك معلومات نی توپلاب بیر نچه یللیق تدقیق لردین کین اوشبو مقدار بیر کتاب نی شرقی تورکستان لهجه‌سی بیله‌ن تیارلاب عزیز ملّتم غه تقدیم قیلدیم.

بو کتاب شرقی تورکستان ده‌ك غایت قدیم ودایمی صورت ده مدنیت غه ایگه بولوب یاشاب کلگه‌ن بیر ملّت نیڭ، تورك جامعه سیده‌ك قدیم زمان‌لردین بری دنیادا بیرینجی درجه‌ده اورون الب کلگه‌ن بیر بویوك ملّت نیڭ تاریخی دین آزغینه بیر مقدارینی بیان قیلادور.

براق ، شونی اهمیت بیله‌ن اسلتمك استایمن که : بو کتاب نی تولوق بیر شرقی تورکستان تاریخی دیب آلغا سوروش توغری ایمس؛ چونکه تورکستان حقیده یازیلغان تاریخ کتاب لری‌ك آزبولوب کو پراقی نشر قیلنمغان . من اوشبو کتاب نی یازغاندا قولوسغه کلتورالمیگه‌ن نورغون قیمتلیك منبع اثرلر بار . تاریخی میز نیـــك مجهول قالغان بؤلوم لری‌نی اشکارا قیلادور غان اثار عتیقه لـری میز نیك یوزده توقسانی ، و بلکه کؤ پراقی ، تو پراق لرنیك آستیدا ارکئو لوژی قازیش و تکشوروش ایش‌لری‌نی کوتوب تورادور . منه بو اثر لـر نیك نشر اتیلیشی و آثار عتیقه لرنیك کشف قیلینیشی بیله‌ن تاریخی میز نیك دائره‌سی هم کون سایین کنگروگوسی دور .

لیکن بو وقت غه‌چه شرقی تورکستان نیك اؤزاولادی نیك قلمی بیله‌ن موندا غ بیر کتاب تخی یازیلمغان لیقی اوچون بو کتـــاب موندین کین ملتم ده یتیشادورغان وطن پرورلرنیك تحقیقاتی اوچون بیر نمونه و تولوقلاش اوچون بیر باشلانغوچ بولا لایدور . اقامـــت محیطیم ده‌کی تارلیق دین کلیب چیقـقان کم چیلیك لر و هم اؤزؤم دین اؤتکه‌ن سهو خطالر اوچون اوقوغوچی لردین عذر تیلایمن .

کتابیمیز نیك آتی توغریسیدا شونی اسله‌تمك استه‌ی منکه : بو کتاب نیك اساس مضمونی ، کؤپراق زمانیمیزدا چین حاکیمیتی آستیدا بولغان چیگارا ایچیده‌کی تورك عرقیغه منصوب خلق لر نیك مملکت لریگه عاید تاریخی واقعه لردین عبارت دور . بو نیك بیله‌ن برابر تخیمو که‌کرو زمینگه یاییلغان تورك آنا یورتیدا بولوب اؤتکه‌ن واقعه لر نیمو خلاصه قیلیب بیان قیلادور .

هر بیر کتاب نیك اتی ویا اوکتاب ده‌کی بولوملرنیك باشلیق لری اؤزی‌نیك اساس مضمونی نی ! فاده ایتیشی طبیعی دور . کتابیمیزنیك اصل مضمونیغه‌تگیشلیك توپراقلرنیك آتی بوگونکی کونلرده بیر بؤیؤك تارتیشما ایچیده تورماقدادور . چین‌حکومتی رسمی بولوب بو یورتنی " شینجاك " (یکی اؤلکه) دیب آتایدور . چه‌ت دولت‌لر مو خلق آرا دیپلوماتیك قایده بوینچه رسمی یازو

و بیان‌لرده " شینجاڭ " ویا بونیڭ ترانسکریپتی بولغان‌سینکیاڭ (Sinkiang) آتالغولرینی قوللانماقدادور.

یورت نیڭ اوز ملی آتینی قوللانماق اِستیگه‌ن، همده بوگونکی سیاسی وضعیتنی کوز آلدیدا توتقوچی بعضی‌یورتداش لریمیز "چینی تورکستان" دیب آتاماق طرفداری‌دورلر. بو اولکه نیڭ غربی ده‌کی یورتلرنیڭ " غربی تورکستان " اسمی حاصرقی سیاسی قورولوش نتیجه سیده باشقه باشقه آت‌لر بیله‌ن اتالغان لیقینی کوزده توتقو چیلر " شرقی " کلمه سیگه احتیاج یوق دیگه‌ن فکرگه اساسلینیب " تورکستان " آتالغوسی نی یترلیك کوزمکده‌دور.

تورك عرقیغه منسوب قوم لر اولتورماقدا بولغان یورت‌لرنیڭ اڭ شرقیگه توشکه‌ن بیر مملکت بولغانلیقینی کوزده توتقان علم ادم لری اثر لریده بو یورتنی " شرقی تورکستان " دیب آتایدور.

شینجاڭ، چین تورکستانی، تورکستان، کبی آتالغولر زمانیمیزده‌کی ایچکی و تاشقی سیاستدین کیلیب چیقغانلیق دین علمی بیر اثر بولغان کتابیمیز گه آت بولوش ویا بیر موضوع تشکیل قیلیش لیاقتیگه ایگه ایمس دور. چونکه سیاست اوزگریشجان خارکترلیك بیر کیلیب کیتر حالدین باشقه بیر نرسه ایمس دور. دوام خارکترلیك و ترقیّ طبیعت‌لیك علم ساحه سیده بولغان بیر اثر هیچ بیر وقت سیاست زنجیری بیله‌ن باغلانیشینی قبول قیلمایدور.

بو اوچون کتابیمیز نیڭ آتینی " شرقی تورکستان تاریخی " آتاغانم ده‌ك ایچ موضوع لرینی مو " شرقی تورکستان " اتالغوسی بیله‌ن باشلاشنی مناسب کوزمکده‌من، چونکه بو آت‌بیر جوعرافیائی آت بولوب سیاست بیله‌ن علاقه‌سی یوقدور پوتونله‌ی علمی دور. ۱۹۳۰ دین بری ملی انقلابچی‌لر بو

علمی آتنی قوللاندیلر. بو سبب دین چین حکومت ادملری بو آتنی بیر سیاسی آت دیب تونوب قارشیلیق کورسه مه کده دورلر. بو تونوش توغرا ایمس دور. چونکه بو آت بولسا انقلاب چیلر یکیدین ایجاد قیلغان بیر آت ایمس دور. اوزون چاغلردین بری تاریخ و جوغرافیادا قوللانیلیب کلگه ن علمی بیر آت دور. انقلابچی لر نیك بو آت نی رسمیله شتوروشدین باشقا بیرنرسه قیلغانی یوق دور.

محمد امین بوغرا

۱۳۵۹هـ (۱۹٤۰م)، کابل

منبع توتولغان اثرلەر

مفصل تورك تاريخى (تورکچه) ، م. شمس الدين گون آلتاى ، ٥ جلد استانبول ، ١٩٣٩ .

تورك تاريخى نيك اناخطلرى ، مدخل قسمى ، (تورکچه) ، معارف وكالتى ، استانبول ، ١٩١٣ .

تلفيق الخبار و تلقيح الاسرار فى احوال قازان و بولغار و ملوك التاتار (عربچه) ، مراد رمزى (وفاتى ١٩٣٥) ، ٢ جلد ، اورينبورگ ، ١٩٠٨)

تورك لر نيك تاريخ عمومىسى ، دوگينى نيك ١٧٥٨ده يازغان فرانسيسچه ٥ جلدلىك اثريدين حسين جاهد (يالچين) نيك تورکچه ترجمەسى ، استانبول ، ١٩٢٣ .

محاظرات تاريخ الامم اسلامى (عربچه) ، محمد حضرى ، ٣ جلد قاهره ، ١٩٣٦ .

تورك شجرەسى (تورکچه) ، ابولغازى بهادرخان ، (وفاتى ١٦٦٤) ، رضانور نشرى ، استانبول ١٩٢٥ .

الفتوحات الاسلاميه (عربچه) ، سيد زين دخلان

دول اسلاميه (تورکچه) ، ستانلى لين پول نيك اسلام دولت لرى اتليق (١٨٨٩) انگليسچه اثريدين خليل ادهم نيك ترجمەسى ، استانبول ١٩٢٧ .

طبقات سلاطين (فارسچه) ، ستانلى لين پول نيك اسلام حكمدارلرى نيك نسب لرى ، جلوس لرى و تاريخچه لرى اتليق انگليسچه اثريدين عباس اقبال نيك ترجمەسى ، ٤ جلد ، طهران ، ١٩٣٤ .

ديوان لغات الترك (تورکچه - عربچه قاموس) ، محمود قاشغرى (١٠٧٤م ده يزيلغان) ، ٣ جلد ، استانبول ، ١٨ - ١٩١٧ .

تمورلنگ (تورکچه) ، اَدوارد گيبونى نيك انگليسچه اثريدين نديم وفيق نيك ترجمەسى ، استانبول ١٩٣١ .

اسکی تورك یزیغ لری (تورکچه) ، حسین نامیق اورخون ، ۳ جلد استانبول ، ۱۹۳۶ .

تاریخ امنیه (تورکچه) کوچالیق موسی اخون (مولللاسایرامی) ، قازان ، ۱۹۰۴ .

دائرة المعارف القرن الرابع عشر العشرین (عربچه) ، محمد فرید وجدی ، قاهره ، ۱۹۳۶ .

روضة الصفافی سیرة الانبیاء والملوك والخلفاء (فارسچه) ، میرخوند (میراخون محمد خاوندشاه ، وفاتی ۱۴۹۸) ، ۷ جلد، بومبای ۱۸۰۴ .

جامع التواریخ (فارسچه) ، رشید الدین فصل الله (وفاتی ۱۳۱۸م) ۲ جلد ، لندن ، ۱۹۱۱ .

تاریخ رشیدی (فارسچه) ، محمد حیدر میرزا دوغلات، (وفاتی ۱۵۵۱) قول یازماسی و دهنیسون روز نیك انگلیسچه ترجمهسی ، لندن، ۱۸۹۵ .

تاریخ تمدن اسلامی (عربچه) جورجی زیدان ، قاهره ، ۱۹۰۲ .

تاریخ سیستان (فارسچه) ، مؤ للفی بیلنمایدور ، ۱۳۲۷م ده یزیلمغان ، طهران ، ۱۹۳۸ .

بابور توزوکی - بابر نامه (تورکچه) ، میرزا ظهرالدین محمد بابر پادشاه (وفاتی ۱۵۳۰) ، لندن ، ۱۹۰۵ .

التاریخ الکامل (عربچه) ، عزالدین ابن الاثیر (وفاتی ۱۲۳۱م) ۱۳ جلد ، قاهره ، ۱۸۸۳ .

زین الاخبار (فارسچه) ، ابو سعید عبدالحی بن ضحاك الگیردیزی ، ۱۰۴۰م ده یزیلمغان ، طهران ، ۱۹۳۷ .

تاریخ بیهقی (فارسچه) ، ابولفضل محمد بن حسین البیهقی (وفاتی ۱۰۷۷) کلکته ، ۱۸۶۲ .

تاریخ الیمینی (عربچه) ، ابو نصر عبدالجبار العتبی (وفاتی ۱۰۳۶) ، ۲ جلد ، قاهره ۱۸۶۵ ، دین ناصح جنز فارقانی نیك فارسچه ترجمه‌سی ، طهران ، ۱۸۹۳ .

تاریخ کشمیر (فارسچه) ، محمد اعظم کشمیری ، سرینگر ، ۱۹۳۶ .

تاریخچهٔ افغانستان (فارسچه) ، انجمن ادبی افغانستان کابل ۱۹۳۲ .

تاریخچهٔ آسیا (فارسچه) ، انجمن ادبی افغانستان، کابل ، ۱۹۳۳ .

انسایکلوپیدیا بریتانیکا ، ۱۴- نشر، لندن ، ۱۹۲۹ .

ایران تاریخی جغرافیاسی (فارسی) ، بارتولد نیك روسچه اثریدین ترجمه ، ۱۹۰۳ .

تاریخ جهانکشائی (فارسچه) ، علاالدین عطا مالك جوایني (اولومی ۱۲۸۳م) ، لندن ، ۱۹۳۷ .

قدیمختن (انگلیسچه) ، اورلشتاین ، اوکسفورد ، ۱۹۱۲ .

سریندیا (انگلیسچه) ، اورلشتاین ، ۵ جلد ، اوکسفورد ، ۱۹۲۱ .

ایچکیری آسیا (انگلیسچه) ، اورلشتاین ، ٤ جلد ، اوکسفورد ، ۱۹۲۸ .

تاریخ فرشته (فارسچه) ، ملا قاسم هندشاه ، ۲ جلد ، بومبای ، ۱۸۳۱م

مجمع الانساب (فارسچه) محمد بن علی الشبانکرائی ، قولیازما .

مجمع البلدان (عربچه) ، یاقوت العماوی (وفاتی ۱۲۲۹) ، ۷ جلد ، لایپزیك ، ۱۸۶۶ ، مصر نشری ۱۰ جلد ، ۱۹۰۶ .

طبقات ناصری (عربچه) ، قاضی منهاج الدین ابوعمر عثمان جُرجانی (وفاتی ۱۲۸۸م) کلکته ، ۱۸۶٤ .

تواریخ گلدستهٔ کشمیر (اوردو) ، پندت هرگوپال، سرینگر ، ۱۹۳۵ .

اورتا آسیا دا عرب فتوحاتی (انگلیسچه) ، هـ.گیب ، لندن ، ۱۹۲۳

هونلر (تورکچه) ، حسین نامق اورحون ، انقره ، ۱۹٤۹ .

بیرینجی باب

عمومی تاریخ

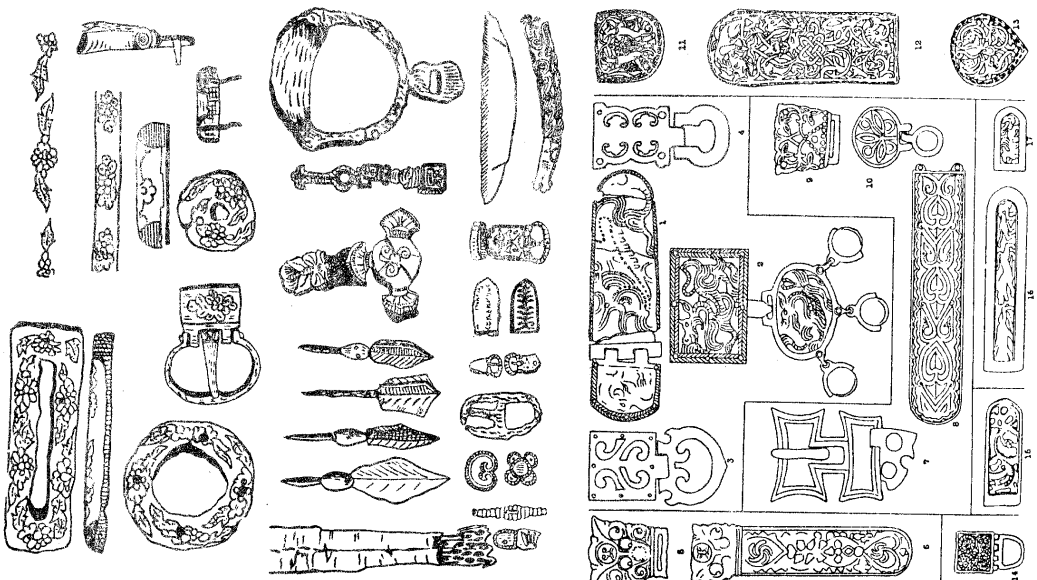

تکَری‌تاظری‌ایته‌کلرید ین تاپیلغان جابدوق و زینت نه‌ریسه‌کیره‌ك لری . اوك طرفده کیلر هون دوریدین و سول طرفده کیلر کوك تورك دورید ین قالغان .

بیرینجی بولوم

عمومی تاریخ نیڭ بیر خلاصه سی

شرقی تورکستان تاریخی نی باشلاشدین ایلیگری تاریخ علمی نیڭ ماهیستی ، عمومی انسان تاریخی نیڭ و عمومی تورك تاریخی نیڭ باشلانغوچی حقیده بیر آز اوقتوروش بریشنی لازم کوردوم. چونکه شرقی تورکستان خلقی نیڭ بو مسئله لرنی بیلمکغه احتیاج لری نی کورمکده دورمن .

۱ــ فصل

تاریخ علمی نیڭ ماهیتی

تاریخ علمی انسان جمعیت لری نیڭ کیفیتی ، تورموشی و مدنیت لری نیڭ مرتبه سی ، زمان و مکان لری نی توغرا صورت ده بیلدیره دورغان علم دور. تاریخ انسان علم لری نیڭ اڭ اولوغ لری دین دور. چونکه بو علم بیلهن هر کم اوزی نیڭ انسان لر ایچیده کی یرینی و اوز ملتّی نیڭ دنیا ملتّ لر توپلولوغی آراسیداکی مرتبه سینی بیلادور. دنیا ملتّ لری نیڭ کوتورولوشی و سعادت و شقاوتی نیڭ سبب و عامل لری نی بیلدورادورغان ، اوتموشده کی انسان لرنیڭ باشیدین اوتکهن حادثه لردین عبرت آلدورادورغان و بو یول بیلهن هر انسان نیڭ اوزی نیڭ ویا ملتّی نیڭ ویا پوتون انسانلیق عالمی نیڭ کلگوسیده کی سعادتینی تاءمین قیلماق یول لرینی کورساتا دورغان علم اوشبو تاریخ علمی دور.[1]

تاریخ علمی، "عمومی تاریخ" و "خصوصی تاریخ" دیب ایکی غه آیریلادور. اوّلقیسی دنیا ملّتلری‌نیڭ همه‌سی ویا تولاسی نیڭ تاریخی نی بیان قیلادور. ایکنجی‌سی بیر ملت، بیر قبیله، بیر یورت، بیر شهر، بیر کشی ویا مهم بیر واقعه‌گه تیگیشلیك تاریخی معلومات نی بیان قیلادور.

تاریخ قاناق لری : تاریخ معلوماتی توبنده‌کی قاناق لردین الینادور: ۱- توغری روایت‌لر : روایت نیڭ توغری لیقی نیڭ علامت‌لری بولردور. روایت نیڭ متواتر ویا مشهور بولماقی، روایت نیڭ مستند بولماسلیق، راوی‌نیڭ تاریخ‌علمی اهلی دین بولماقی ویاکی طرف سیز بولماقی، راوی‌نیڭ یالغانچی ایمس‌لیکی تجربه بیله‌ن معلوم بولماقی، راوی‌نیڭ توبنده‌کی منبع لرغه موافق بولماقی، زمان و مکان احتیاجیغه‌مخالف بولماسلیقی دور. ۲- جوغرافیا : جوغرافیا نیڭ تاریخ گه دایما یاندا شیب کلمکی بیر آز تاریخ اوقوغان لرغه معلومدور، چونکه بیرانسان جمعیتی نیڭ دنیا یوزیده قایسی یرده بولغانی، بو یرنیڭ وضعیتی و هواسی، تکیزغه یقین ویا یراق لیقی، توپراق و سولری، اوسوملوك لری و حیوان یتیشتورمك قابلیتی بیله‌ن مذکور جمعیت نیڭ تاریخی نیڭ آراسیدا قوّتلیك بیر مناسبت باردور. وینه بیر ملّت نیڭ قایسی ملّت‌لر بیله‌ن اقتصادی، اجتماعی و سیاسی مناسبت لرده بولغانی نی بیلمك لازم دور. منه بو همه‌سی جوغرافیادیسن معلوم بولادور. ۳- قدیم زمانه لرغه عاید ملی، دینی، سیاسی اجتماعی کتاب لر، لغت قاموس‌لری و ادبیات اثرلری. ٤- قدیم صنعت اثرلری، ٥- شهر و ابادلیق لر نیڭ ایزلری، خرابه لر، آبده لر، هیکل‌لر و کتابه لر.

ایلگیری زمانه لرده تاریخ منبعی یالغوز روایت‌لر و ادبیات اثرلری ایدی. ایکی یوزییل‌دین بری تاریخ علمی نهایت ترقّی قیلدی. روایت و ادبیات اثرلری‌دین تاپیلمیغان توغری و قیمتلیك معلومات میدانغه چیقتی. توغری و معتبر دیب تاریخ

کتاب لریغه یازیلغان بیرمونچه روایت لر تحقیق و تدقیق نتیجه سیده تاریخی روایت لیك مرتبه سیدین توشوب افسانه و اساطیر ایکه نلیکی ثابت بولوب قالدی. دنیا تاریخ لریده هیچ تونولمغان بیر مونچه ملّت لر نیك تاریخ ده غایت مهم موقع لری بارلیقی هم اوتراغه چقتی.

منه بو یگیلیق و ترّقی لرنیك سبب لری، جوغرافیاعلمی نیك فوق العاده بیر صورت ده ایلگیرله میکی و انکشافی، قدیم اثر لر نیك تدقیق آستیغه کیرمیکی، جیولوژی و ارکئولوژی علم لری نیك عمومیت بیله ن رواج تاپقانلیقی، علمی سیاحت لر و فننی حفریات نتیجه سیده قولغه کلگه ن قدیم صنعت اثر لری و کشف بولغان شهر و آبادلیق لرنیك کوندین کونگه تولا بولماقی دور.

۲ـ فصل

عمومی انسان تاریخی نیاڭ باشی

انسان یاراتیلیب دنیاداحیات باشلاغانی نیك تاریخی هنوز بیلینمیگه ن بیر مسئله دور. بونی بیلمك اوچون هرزمان تاریخچی لر بیر نچه یول ایزلهگه ن بولسامو هیچ بیری قناعت برگوده ك بیرنتیجه برمدی. همه دین ایلگیری یهودی لر حضرت آدم نیك یاراتیلغان زمانی نی تعین قیلدی لر. اوڭا کوره انسان لرنیك یاراتیلغانی غه ۱۳۵۷ هجری تاریخی ده ۵۹۴۵ییل بولا دور. یهودی لر بو زمان نی انسان نیك تاریخی نیڭ باشی دیب بیلدی لر. اسلام تاریخچی لری نیڭ بعضی سی بونی قبول قیلغان بولسه مو اسلام مُحَقِق لری بونی اسرائیلیات دین بولوب سماوی ویا باشقه قوتلیك بیر دلیلغه تایان میغان افسانه وی بیر اعتقاد دین عبارت بولغانی اوچون قبول اتمدی لر، بونی بیلینمیگه ن بیر مسئله دیب قبول قیلدی لر. حاضرقی عصری میزده کی علمی تحقیقات و کشف لر نتیجه سیده

انتروپولوژی عالم لری ، یر یوزیده انسان نیك موجودیتی نی "جاوا" دا کشف بولغان اك قدیم انسان نیك سوڭاکی غه قاراپ آلتی یوز میڭ یيل دیب تخمین قیلادور. ۱۹۳۸ ده غربی تورکستان ده کی "توشوك تاش" و "امیر تیمور" اوڭگور لریده تاپیلغان قدیم انسان سوڭاکی غه قاراب اورتا آسیادامو لا آقل شو چاغلردین بیری انسان لر نیڭ یاشاغانلیقی نی اوتراغه قویدی لر.[2]

انسان نیڭ دنیاده کی حیات دوره لری ، ۱ - تاریخ دین ایلگیرکی چاغلر، ۲ - تاریخ چاغلری بولوب باشتا ایکیسی تقسیم قیلینادور.

"تاریخ دین ایلگیرکی چاغلر" دیمك انسان لر واقعه لری نی و احوال لرینی یازغالی باشلاغان وقتیدین ایلگیرکی زمانه لر دیمکدور. "تاریخ چاغلری" انسان لر اوز واقعه لرینی و اجتماعی احوال لرینی یازغالی باشلاغان چاغ دین کین کی زمان لر دیمکدور.

موندین تقریباً ایکی یوز ییل بورون ، تاریخ دین ایلگیرکی زمانه انسان لری خصوصیده تاریخ علمی نیڭ معلوماتی فقط قران و تورات ده ذکر قیلینغان قصص الانبیادین عبارت ایدی. معلوم دورکه بو معلومات قدیم انسان لرنیڭ آز غینه بیر طایفه سی نیڭ دینی احوالیدین خبر بیرادور. تقریباً ایکی یوز ییل دین بری فننی وعلمی صورت بیلهن رواج تاپقان حفریات و کشف لر نتیجه سیده قولغه کلگهن اوروش و آو اسباب لری ، اوی و شهر و هرقسم آبادلیق لرنیڭ خرابه لری و اثاری و هرخیل ایشلاب چیقاریلغان نرسه کوڭ لردین تاریخ دین ایلگیرکی انسان لر حقیده غایت کهڭرو معلومات حاصل بولوب دنیانیڭ هر یریده یاشاغان قدیم انسان لر نیڭ حیات طرزی ، مدنیت غه یرگهن یول لری ، مدنیت ده کی مرتبه لری ، مدنیت ده ترقی قیلغان دوره لری ، صناعت ، علم و باشقه اجتیماعی احوال لری خصوصیده غایت اچوق معلومات قولغه کلمکده دور.

تاریخ علمی منه بو صورت بیله‌ن اساطیره و چوپچه‌ك لر قارانغو لیقی دین قوتولدی. بو شکل ده تاریخ علمی کوندین کونگه‌که‌کُر و پ کوندین کونگه یکی معلومات کشف بولما قدادور. الحاصل تمام عصری تاریخ کتاب لریده تاریخ دین ایلگیرکی چاغ لرگه تیگیشلیك یازیلغان افاده لر عموماً اوشبو قدیم حفریات و کشفیات دین النغان قیمتلیك معلومات دور.

تاریخ دین ایلگیرکی انسان لرنیك یوقاریدا بیان قیلینغان صورت ده کسی اثر لریدین بیلینگه‌ن و تقریباً انیق صورتده معلوم بولغان حیات دوره لری اوچ غه تقسیم قیلینادور: ۱- یونما تاش دوری، ۲- سیلیغ تاش دوری، ۳- معدن دوری.

یونما تاش دوریده انسانلرده‌کی غایت ساده حیات یاشاریدی‌لر؛ حیوان‌لرنی آولاب گوشتی‌نی یر و تیره‌سینی یورگه‌نیپ اسیغ سوغاق‌دین ساقلانور ایدی‌لر؛ آولری تولا بوکلوکلرنی و بیلیقی تولا سولرنی تالا شیب سوقاش قیلاشور ایدی‌لر؛ بیر بیر لری بیله‌ن سوقوش هم قیلور ایدیلر. بو صورتده‌کی تیریکلیك توغراسیدین انسان لر آسان آو آولاماق و انسان و بریتقوچی حیوان‌لرد ین عبارت بولغان دشمن لریدین اوزلرینی ساقلاش اوچون قطعی تاشیرلیك یراغ تیارلاماق احتیاجی‌نی تویوب نهایت تاش‌نی تاش بیله‌ن اوروب چاقماق تاشینی؛ بینه تاشدین توغماق، چوماق، کین‌لرده سونگو (نیزه) اوچی یاسادی‌لر. اما بو نرسه لر قوپال و ساده ایدی. بو حیات بیله‌ن انسان‌لر اوزون زمان غه‌چه یاشادیلر. بو دوره‌ده‌کی انسان‌لر اوتقالاب ایسینماق و یمك لرینی اوت بیله‌ن پیشورماق و کیچه لرده اوت یاندوروب اولتورغان اورون لرینی یوروتماق و بریتقوچی حیوان‌لرنی اوت بیله‌ن اُورکوتمکنی بیلور ایدیلر. بو دوره نیك ایچیده انسان‌لر حیوان‌لرسوکاك‌لریدین خنجر، پیچاق و زینت اسباب لری یاسا ماقنی ایجاد قیلدی لر. بو دوره نیك یاشلانغوچی قاسمی تاریخ ده ایکه‌نلیکی انیق صورتده معلوم ایمس دور. اما جیولوژی و ارکیولوژی متخصص لری نیك مختلف تخمین لریچه بو دوره نیك

باشلانغان زمانه‌سی موندین اللیگ میڭ بیل- اون‌میڭ بیل آراسیده بورونقی زمانه لر ایکه‌نلیکی قدیم اثر لردین معلوم دور.

سلیغ تاش دوری انسان‌لری تاشدین اسباب یاساماق دا بارا بارا اوستا بولوب چاقماق تاشیدین نازوك و چیرایلیغ نرسه لرنی یاساب قوم تاشیغه سوروب سیلیغ لاب، پاقیراتیب ایش آتمك و ساتماقغه باشلادیلر. بو دوره‌ده انسان لرنیڭ حیات طرزیده تولا ترقّی و اوزگوروش حاصل بولوب حیوان حیاتیدین توگول آیریلغان بیر حیات طرزی درجه‌سی غه یتتی، چونکه بو دوره ده انسان لرنیڭ بعضی‌سی کوچمنلیك حیاتینی تاشلاب بیر آتا آنلادی بولغان بیر جمعیت یعنی قبیله صوره‌تیده آندا موندا یرلیشیب مدنیت نیڭ اوّلقی باسقوچی بولغان اجتیماعی حیات غه قدم قویدی لر. بو اجتماعی حیات نیڭ باش سببی انسان‌لرنیڭ بیر طرفدین زراعت قیلماقنی اورگه‌نیب‌ینه بیر طرفدین حیوان‌لرنی کوندوروب (اهلی‌لاشتوروب) معیشت‌لرینی تریم قیلماق و حیوان باقماقدین تاٴمین قیلیب اوت و یلدیز یمکنی تَرك اتکه‌ن لری‌دور. حاضرقی زمانه میزده تریلغو دییه‌لادورغان و انسانلیق عالمی نیڭ تریگلیك مادّه‌سی بولغان بوغدای، آرپا، تریغ و باشقه آشلیق اوسوملوکلری قدیم زمانه لرده یر یوزیده‌کی یاواوت لر جمله سیدین ایدی. آت، تیوه، ایشه‌ك، قوی، کالا، اچکوده‌ك اهلی حیوان لر باشقه یاوا حیوان‌لرده‌ك ایگه‌سیز و یاوا ایدی. انسان‌لر باشتا بوغدای نیڭ اك مهم غذا ایکه‌نلیکینی بیلیب اونی تریشنی اورگه نیب تریب یمکفه باشلادیلر؛ باشقه اشلیق لرنی هم ارقه ارقه دین کشف قیلدیلر؛ زراعت ایشینی آسانلاشتورماق اوچون اقین‌سو بویلریدا کهکرو تریم یرلری اچتی‌لر. منه بو حیات نیك رواج تاپماقی و الغا بسیشی، بو حیات نی اختیار قیلغان انسان‌لرنی کوچمن‌لیکنی تاشلاب اورون لاشماقغه مجبور اتتی. و ینه انسان‌لر حیوان‌لرنیڭ یاواش لری بولغان آت، تیوه، ایشه‌ك، قوی، اچکو، کالانی توتوپ کوندوروپ تربیه قیلیب اوز حاجت لریغه ایشله‌تمکنی اورگه‌ندیلر.

دیمکه انسان‌لر بو حیاتغه کیریب لا مُلك و مـــال امیگه‌سی بولدیلر. بو مُلك و مال‌دین فایدا آلماق و انی محافظه قیلماق و اوستورمك حرصی توغولدی. طبیعی دورکه بو مقصدلرنی قولغه کیتورمك اوچون انسان‌لرنیڭ بیر بیریغه یاردم قیلیشماقـــی و مشترەك فایده و حق‌لرغه اعتراف قیلیشیب اجتماعی بیر تشـــکیل وجودغه چیقماقی لازم بولدی.

بو دوره‌ده انسان‌لر اؤی لرو قورغان‌لر بنا قیلماقغه باشلادیلر. اوّل بو اؤی‌لر غایت ساده اما خیلی مستحکم ایدیلـــر؛ تام لری تاشدین یاسالغان و اوستی یاپالاق تاشلردین یاپیلغان کیچیك حجره لر ایدی. بو حُجره لرنی دولمان دییلادور. بـــو دولمان لرنیك زمانه میز غه‌چه بوزولمای قالغان لری توپراق آستیـــی دین دنیا نیك هر طرفیده بك تولا کشف بولدی. قورغان‌لر بولســـه تاشدین بنا قیلینغان کهکرو قالین تام لردین عبارت ایدی. بـــو عمارت ایشلری خیلی ایتتیك ایلگیریله‌دی. انسان‌لر تاش پالـــدو لری بیله‌ن یاغاچ لرنی کیسیب عمارت لرنیڭ اوستینی یاغاچ بیلـــه‌ن یاپماق و کهکرو اؤی‌لر، قورغان‌لر بنا قیلیب کیچیك کیچیك شهـــر لـــر وجودغه کلتوردیلر. بعـــضی قبیله لر کیـــچه‌له ب یـــورو ش قیـــلیـــب یولان تالان‌لردین ساقلانماق اوچون کوللرنیك ایچیگه، قیرغاقیغـــه یاقین قیلیب درخت‌لردین کیسیلگه‌ن میکرچه قوزوق و کوتکلرنی اورون لاشتوروب انیڭ اوستیغه اؤی لر بنا قیلیب بو اؤی لردین قیرغاقغـــه کوندوزی سالیب کیچه‌سی تارتیب آتادورغان کوپروکلر سالور ایدیـــلر. او وقت‌لرنیڭ اڭ مستحکم و امین قلعه لری بولر ایدی. پالدولـــر بیله‌ن چوڭ درخت‌لرنی کیسیب مونداغ پوتون بیر قبیله‌نی ایچیگـــه سیغدوراد ورغان یاغاچ قلعه لرنی بنا قیلماق غایت مشکل‌دور امـــا او وقت‌لرده‌کی انسان‌لرنیڭ بو یڭی ایجادقیلغان اجتماعی حیـــات لری‌غه بولغان ذوق لریدین ویا احتیاج لریدین توغولغان غیرت و کوشش‌لری بو مشکل‌لیك لرنی یڭدی.

تاش بوقورسا و یاغاچ کتمن‌غه اوخشاش زراعت اسباب لری و کالانی قوشغه قوشماق، آت، تیوه، و ایشه‌ك‌غه یوك آرتماق و مینمك اوشبو دوره‌ده ایجاد قیلینغان ایشلردور. سیلیغ تاش دوری‌ده یونماتاش اسبابی هم ایشله‌تورایدی. بلکه معدن دوری ده هم تا تیمور کشف بولغونچه هر ایکی قسم تاش اسبابنی ایشله تور ایدی، اما یازوچی‌لر تاریخ دوره لرینی تعین قیلماق اوچون سیلیغ تاش صنعتی ایجاد قیلینغان زماندین باشلاب سیلیغ تاش دوری، و معدن کشف بولغان وقتدین باشلاب معدن‌دوری دیب اسمله‌ندور دی لر.

انسان‌لیق عالمی نیڭ حیاتی یوقاریدا ایتیلغان وجه بیله‌ن تاش آلت‌لری بیله‌ن تامین قیلانورایدی و انسان لربو آلت لرنی تیار قیلماقده و انی حاجت‌لریغه ایشلتمکده بك تولا مشکلات چه‌کرایدیلر. اخیری بر یوزیده و توپراق استیده باشقه ماده لردین صاف لیق حالتی بیله‌ن یاراتیلغان آلتون و باقر (مس) کان لریغه اوچرادیلر. تجربه نتیجه‌سیده بو معدن لرنی اوت واسطه سی بیله‌ن ایریتیب خواهلاغان شکلده هر نرسه یاساماق ممکن ایکه‌نلی کینی بیلدیلر. آلتون و باقرنی همّه انسان لردین ایلیگری اوتی آسیاده تورك لر کشف قیلدیلر و بو کشف نیڭ حاضرقی عصری میز دین تقریباً اون‌بیر میڭ ییل ایلگیری ایکه‌نلیکی ثابت بولغانی‌توبنده کیلادور.[3]

کموش و تیموردەك باشقه ماده لر بیله‌ن یاراتیلغان معدن‌لرنی کین‌چه کشف قیلیب او ماده لردین آیریب چیقارماقنی اورگندیلر. انسان لر آلتون‌دین زینت، اسباب و باقردین قلیچ، سونگو (نیزه) پیچاق و یاراغ‌لر، زراعت اسبابی و باشقه نرسه لر یاسادیلر. لیکن باقرانچه چیداملیغ و محکم بولمغان اوچون یونما تاش و سیلیغ تاش اسبابی نی ایشله‌تمکنی‌تاشلاماديلر. اخیردا انسان لر ترقّی بولیده ینه بیر قدم ایلگیری یوردیلر و باقرنی قلای بیله‌ن آرالاشتوروب ایریتیب توچ‌نی وجودغه کلتورمك اوصولینی کشف قیلدی

لر، توچ باقردین چیدا املیغ بیر معدن بولغانی اوچون انسان لر هر قسم یراغلر و اسباب نی توچدین یاساماقغه باشلادی لر. حقیقتاً معدن دوری بو توچ صنعتی رواج تاپقان وقتیدین باشلا دی. لیکن قالای، باقرغه قاراغاندا نسبتاً از تاپیلادورغان بیر معدن بولغانی اوچون توچ ایشلاب چیقماق مشکلات سیز ایمه س ایدی. توچ دین یاسالغان اسباب لر حاجت لریغه کفایه قیلما غاندین توچ دوری ده تاش اسباب نی ایشلتمك پوتونله ی ترك ایتیلمگه ن ایدی.

انسان لر کین تیمورنی کشف قیلدیلر و بو معدن نی ایریتمك و باشقه ماده لردین آیریماق باقر و باشقه معدن لرغه قارا غاندا قین ایش ایدی، لیکن بو معدن دین هر نرسه یاساغیلی بولوشی و چیدا املیغ لیقی و اندین یاسالغان یاراغلر نیك کسکین لیکی و هم بو معدن نیك دنیانیك تولا یرلریده تاپیلغانی اوچون انسان لرنیك رغبتی زیاده بولوب زمان اوتکه نچه یوقارقی مشکل لیك لرنی یگیب یترلیك درجه ده تیمور ایشلاب چیقاردیلر. تولا راق یاراغ لرینی و زراعت اسبابینی و محکم بولماقی نظرده توتولغان هرنرسه کره ك لرینی تیموردین یاسادیلر و تاش اسباب دین بیحاجت بولدی لر. باقر توچ، التون، کموش و باشقه معدن لرنی مناسب ایش لرغه ایشله تتی لر. عصر یمیزده کی علمی تحقیقات و کشفیات غه کوره تمور نی همه ملّت لردین ایگیری کشف قیلغان و ایشلتکه ن لر تورك لر ایدی[4]. کین چه دنیاغه یایلیب کوپلری تیموردین استفاده قیلماقنی اورگه ندیلر، معدن دوری نی تاریخچی لر، باقردوری، توچ دوری، تیمور دوری دیب اوچ غه تقسیم قیلادور.

تاریخ چاغلری بولسه انسان لرنیك تاشلرغه ویا معدن محصولاتیغه، بنا و آبده لرغه یازیلغان ویا اویولغان خط ویا سزیغ ویا صورت لرنی، ویا معدن محصولاتیدین ویا تاشدین یاسالغان هیکل لرنی وجودغه کلتورگه ن زمانه لردین باشلانادور. بو

دوره ، دنیانیڭ هر طرفیده برابر بیر وقتده باشلانمیغان . حاضر قی زمانه میزده‌کی حفریات و کشفیات غه‌قارغاندا بو ایشغه همه دین اوّل تورك لردین بولغان سومرلر ، هیتیت‌لر و ایلام لر باشلا غان ایدیلر[5] . مصرلیغ لر نیڭ بو ایشده تورك لر بیله‌ن بیر زمان ده ویا بیر مدت کین ایکه‌نلیکلری معلوم دور . اما تاریخ چی‌لر مصر لیغ لرنیڭ بو ایشده توتقان یول‌لری‌نیڭ انتظام لرینی و اوترا ده اوز لوك سیز اثر لری تاپیلغان‌لیقی نی اعتبارغه الیب مصرلیغ لر نیڭ بو ایشغه باشلاغان زمانی ، تاریخ چاغ‌لری‌نیڭ باشلانغوچی ایکه‌ن لیکی غه اتفاق قیلدیلر . مصرلیغ لرنیڭ یازیب قویغان اثر لری نیڭ اڭ قدیمی میلاد دین بش میڭ ییل ایلگیری بیر زمانغه عاید دور . بو مناسبت بیله‌ن تاریخچی‌لر تاریخ چاغ‌لری‌نیڭ باشلانغوچی نی میلاد دین ایلگیری بش میڭ ییل دیب تعین اتتی‌لر . تاریخ چاغ‌لری‌تورت دوره‌غه تقسیم قیلادور . ۱-اوّلقی عصرلر (۵۰۰۰ میلاد دین ایلگیری - ۳۹۵ میلاد دین کین‌غه‌چه)، ۲-اوترا عصرلر (۳۹۵م دین ۴۹۳ م غه‌چه) ، ۳-اخیرقی عصرلر (۴۹۳م دین ۱۷۸۹م غه‌چه، ۴- حاضرقی عصرلر (۱۷۸۹م دین بویان)[3].

عمومی انسان تاریخی نیڭ باشیدین بو کتاب ده بیان قیلماق لازم کورولگه‌ن مقداری اوشبو دور . کوپراق معلومات ایستیگه‌ن اوقوغوچی‌لر مفصّل تاریخ کتاب لریغه مراجعت قیلسون لر .

آلتای قورغانلریدین تاپیلغان میلاد دین اوچ میڭ ییل بورونقی زمانه‌غه عاید تاش، ساپال و آلتون اثرلر .

ایکینجی بولوم

عمومی تورك تاریخی نیك بیر خلاصه سی

۱ــ فصل

تورك تاریخی نیك باشلانغوچی

آسیا نیك شرقیدین غربیغه اوزانیب کتکهن اوترا اسیا یایلاغلری، اسیا قطعهسی نیك بل سوگاکینی تشکیل قیلادور. بو یایلاغلرنیك ایگیزلیکی و کگرولوکی اوترا قسم لریده هیبت لیك بیر درجهده دور. بو اوترا قسم بولسه هیمالایا سلسلهسی، خزرتگیزی و بایقال کولی اراسیده بولوب دنیا نیك اك ایگیز و اك کگرو یایلاغیدور. اسمان غه تاقاشقودهك تاغلر، قورقولوق چوللر و هیبت لیك بؤکلوك (جانگگال)لر و سوبوی لریدهکی یاپ یشیل چیرایلیغ اباد لیق لر بو اوترا قسم یایلاغلرده بیر بیری غه یاندا شیب کیله دور. منه اوشبو شکلده تعریف قیلینغان اوترا اسیا یایلاغیده شرقده قدیرخان (خهنگهن) تاغلریدین باشلاب شمالده بایقال حوضهسی و آلتای تاغ لری بوییچه غرب ده ایتل (ولغا) دریاسی، خزرتنگیزی؛ جنوب ده هندو کش، پامیر، قاراقُروم و قاراگُفو تاغ (کیون لون) سلسله لری و سریغ دریا بیلهن قایتادین قدیرخان تاغلریغه اولاشقان بیر سیزیغ ایچی دهکی منطقه تورك لرنیك انا یورتی دور. منه بو منطقه تاریخ بیلمگهن قدیم زمان لردین بو کون غهچه تورك یورتیدور و تورك قوم لری بومنطقه دین دنیا نیك هر طرفیغه هجرت لر قیلیب دنیانی اباد قیلدی لمر[1].

تورك تاريخى نيك باشلانغوچى ديمكدين مقصديم تورك لركيم نيك اولادى ايكەنليكى نى و مُسَلْسَل نسب لرى نى بيان قيلماق ايمس دور. اسلام تاريخ لريده بو خصوصده بيان لر بولسەمو او بيان لرنى هنوز صحيح ديالمايميز. بلكه اسرائيليات دين النفان وياكى مُغول ملى افسانه (ميتالوژى) لريدين الينغان روايت لر دور. مقصديم علمى تدقيقات و تاريخى وثيقه لرنيك دلالتيغه كوره تورك لر خصوصيده بيزگه حاصل بولغان اڭ قديم معلومات نى ذكر اتمكدور. جيولوژى (طبقات الارض علمى) و اركئولوژى (اثار عتيقه علمى) نيك تدقيق لرى نتيجه سيده كشف بولغان معلومات غه كوره حاضرقى زمانه ميزدين تقريباً ١٢٠٠٠ ييل نيك الديده تورك انا يورتى حاضرقى وضعيتى دەك چول لرى تولا و نفوسى از ايمس ايدى. بلكه او وقتده تكْرى تاغلرى (تيان شان تاغلرى) تماماً موز تاغ بولوب بو تاغ دين تورت طرفغه يوز لرچه دريا اقار ايدى. جنوب دەكى قارانغو تاغ سلسلەسى (كيون لون) دين هم او وقتده حاضرقيدين نچه حصه تولا چوڭ اقين لر اقيب حاضرقى تكلەمكان چولينى باشدين اياغ سوغارور ايدى. ارال و بالخاش كۆل لريدەك ايچ تكْيز لر بك تولا ايدى. لوپكۆل لرى او وقت دە حاضرقيدين كوب كڭرو بير تكْيز ايكەن ليكى اچوق معلوم دور. منه بو سبب لر سايەسيده بواۆلكه لرده هيچ بير قوملوق و چول كورونمس ايدى. هر قسم معدنلر و هر تۆرلوك اۆسۈم لۆكلر، سانسيز ياوا حيوان لر بو اولكەده غايت جيق ايدى[2].

اقليم نيك بو صورتده اباد ليق و مدنيت غه مساعد ليكى نيك سايەسيده تورك لر تمام دنيادەكى انسان لردين ايلگرى مدنيت ميدانيغه اياغ باستى لر. هنوز باشقه يرلرده كى انسان لر تاغ و ياركى نيك انگور لريده و درخت لرنيك كمار لريده ياشار ايدى لر. باشقه انسان لر يونما تاش دوريده ايكەن تورك انا يورتيده تاش دورى اياغلاشيب معدن دورى باشلاغان، باقر، توچ دورى غه كيريلگەن. تورك لر بو معدن لرنى كشف قيليب قورال و زراعت اسبابى ياساب التون دين زينت اسبابى تيارلاب ايشلتمك و حتاكه انيك بيلەن تجارت

قیلماق مرتبه لریغه قدر ایلگیرلیگه‌ن ایدی لر. یا یلاغلردین یا وابغدای ارپسا وتریغ کبی اوسملوکلرنی و اوروغ لری نی کشف قیلیب زراعت قیلماق نی اوگه‌نیب سو یوی لریده کگرو تریم لیق لر، قورغان لر، و شهر لر یاساغان ایدی لر. اتر، تیوه، ایشك، قوی، کالا نی کوند وروب لازم لیغ فایده لریغه ایشله تورایدیلر. کوزه صنعتی بك عمومی له‌شکه‌ن و ترقی تاپقان ایدی. تاریخ دین ایلگریکی چاغلرده تورك یورتی ده کی اقلیم شرایطی و مدنیت حقیده تفصیلی معلومات بریش کتابسیمیز نیك احاطه‌سی ایچیگه کیرمایدور. بو خصوص لرده معلومات منبع لری نی بیملو گرادیاده کورماتیلدی.[3]

۲ــ فصل

تورك لر نیك معدن دوری ده کی مدنیتی

حاضرده چین تبلیده "داگوبی" و تورك تیلیده اولوغ چول دییلگه‌ن مغولستان و شمالی چین اراسیده یر الغان قوملوق چول لرده و تکله سکان، قزیل قوم، قاراقوم چول لریده‌کی زمانه میزده هیچ بیر جان لیغ مخلوق یاشاماقی ممکن بولمایدورغان یر لرده دریا و اوسته‌ك ایزلری، زراعت علامت لری، شهر و کنت خرابه لری، تاش، باقر، توچ، تیمور، چویون و کوزه اسباب لری غایت تولا دور. بو منطقه لرنیك قدیم زمان لرده تماماً ابادلیقی و اویرده یاشاغان تورك لرنیك ایلگیری مدنیت غه ایگه ایکه‌نلیکی ده هیچ شك یوق دور. عالم لر بو ابادلیق و مدنیت نی بو یر لرنیك قوروغ چیلیق غه اوچراغانی و ساکنلری نیك هجرت قیلماقیدین ایلگیرکی زمانه لرده ایکه‌نلیکینی انیقلا دی لر. بو اثر لرنیك عمری نی الك ازی توقوز میك ییل دیب تخمین قیلدی لر.[4]

۱۹۰٤ م ییلیدا خزر تکیزی نیك شرقی ده عشق‌اباد و مرو شهر لری‌نیك اراسیده‌کی آنو قورغان لریده تد قیقات یوروتکه‌ن ارکئولوژی حفریاتی هیئتی نیك رئیسی بولغان رافایه‌ل پومپه للی[5] بو مدنیت نیك تاریخی نی موندین اون بیر میك ییل بورون دیب به‌لگوله دی. بو حفریات نتیجه‌سیده اوترا غه چیقفان کوب قیمتلیك مدنیت وثیقه لری‌نی طرفسیز علم کوزی بیله‌ن تد قیق قیلغان امریکالیغ عالم تورك انا یورتی ده کان چیلیق و صناعت مدنیتی نیك میلاد دین ایلگیری توقوزونجی میك ییل ده یعنی زمانه میزدین اون میك ییل اوّل باشلاغان لیقی نتیجه سیگه بارغانلیقی نی بیلدوردی. بو نظریه غه قاراغاندا تورك یورت‌لریده‌کی کان‌چیلیق دوری باشقه یرلرغه قاراغاندا میك ییل اوّل باشلاغان ایدی.

التای تاغ‌لری ایته کیدین و جنوبی سیبردین کشف بولغان قدیم تورك قورغان لریدین چیقاریلیب مسکو و لنینگراد موزه لریده ساقلانماقدا بولغان تورك مصنوعاتی نیك بیر قسمی توچ دوری غه و بیر قسمی تیمور دوری‌غه عاید دور. بو لرنیك اراسیدا بولغان قلیچ لرنیك تولاسی نیك دسته‌سی حیوان صورتیده دور. اوق اوچی، پیچاق، سونگو (نیزه) اورغاق، قارچی، پالدو، ییکنه، اوشکه، کرکی توقا، ایزانگو، یؤگه‌ن، قازان، تاوا تماماً توچ دین‌دور. مونجاق، تو گمه، بلیزوك، أینه‌ك، مختلف حیوان صوره تیده یاسالغان زینت اسباب لرنیك بعضی‌سی توچ دین و تولاراقی التون‌دین دور.

ینه کتمن، پالدو، اوشکه، پیچاق، اوق اوچی، قلیچ، سؤنگؤ، قیپچاق (تیمورتؤن) چاقماق، یؤگه‌ن، ایرانگو، بوقورساتیشی، هر قسم چوك و کیچیك توقا، کمر زینت‌لری و باشقه نرسه لرتماماً تیموردین دور. تیمور دوری‌غه عاید التون، باقر و سوکه‌ك‌دین یاسالغان هر قسم زینت‌اسبابی بار دور. بو بیان قیلینغان اسباب و الت‌لرنی مذکور موزه خانه لرده کورگه‌ن کشی میلاد دین‌ایلگیریکی عصر لرده یاسالغان نرسه لرایکه‌نلیکی‌گه هیچ پوتکوسی کلمه‌یدور. چونکه بو نرسه لرنیك یاسیلیشی ده‌کی چیرایلیغ لیق و نازوکلوق و اونی یاساغان

اوستالرنيك مهارتى انسانىنى حيرت غه توشورادورغان اوستون لوك ده دور. بو اسباب نى كورگەن كشى اونى حاضرقى كون لرده‌كى مد نيت ليك شهر لرده ياسالغان ديب گومان قيلادور. لندون ده‌كى بريتيش موزى‌يوم ده هم تورك انا يورتى نيڭ توچ و تيمور اسباب لرى‌غه عايد يخشى بير كوله‌كسيون بار دور.

تورك انا يور تيده خصوصاً التاى‌ده بك تولا يرلرى ده كشف بولغان كان اوچاق لرى و ايريتمك داشلرى قديم تورك لر نيڭ كان چيليقى نى و معدن ايشله‌گەنليك لرى‌نى بيلدوره دور. بو لر نيڭ تولا راقى باقر كان لرى‌دور. حفريات نتيجه سيده بوزرلماى‌ميدان غه چيقاريلغان كان اوچاق لرى‌نيڭ عصريمىزده‌كى كان لرغه يقين مكمل ايكه‌نليكى كورولدى.

بو بيان لرغه كوره تورك لر قديمقى معدن دوره لرى ده كانچيليق و كان محصولا تيدين هر خيل اسباب ياساماق صنعتى نيڭ اوصول و شكل‌لرى‌غه آشنا ايديلر. بو اوچاق لرنيڭ فوق‌العاده تولا ليقى دين معلوم بولا دور كه تورك لرنيڭ كانچيليق صناعت‌لرى يالغوز اوز لرى‌نيڭ حاجت‌لرى‌نى تاءمين قيلماق اوچون غينه ايمس بلكه باشقه ملت‌لرغه ساتماق اوچون هم كان دين چيقارور ايدى لر. بو خصوصده كوپراق معلومات استيگوچى‌لر مفصل تورك تاريخ كتاب لرى‌غه قاراسون لر[6].

شرقى تورگستان دا تاريخ دين ايلگريكى چاغ‌لرغه عايد منتظم تدقيقات مع الاسف كوب از دور. شوندا غبولسه موباشتا سوين هيدين بولوب بير قانچه اوروپاليغ عالم سياحتچى‌لرنيڭ كورستكەن مُنفَرِدْ غيرت‌لرى نتيجه سيده قولغه كلگەن معلومات دور[7].

شرقى تورگستان، زراعت نى ايجاد قيلماق، حيوان‌لرنى كوندورمك، هر خيل كان لرنى كشف اتمك، معدن صناعتى و باشقه مدنيت ايش‌لريده عمومى تورك انا يورتى غه شريك ايدى ديب غينه تورمايميز. بلكه بوغداى، ارپا، تريغ، زغيرده‌ك اشليق لرنى باشقه

یاوا آوت‌لر ا راسیدین تونجی قتیم تاپیب تریغان شرقی تورکستان تورک لری‌دور. آت، کالا ، اوی نی باشقه حیوان لردین آیریب و کؤنـدورؤب تربیه قیلغان لر همّه دین ایلگیری ینه شرقی تورکستان تورك لری دور دیب دعوا قیلالا یمیز. چوںکه بو نرسه لرنیڭ اصلی یاوا بولوب انسان لرنیڭ عقل‌لری و اَمگه‌کلری بیله‌ن او نرسه لرنی تصادفاً ویا فکر نتیجه سیده تاپیب و اوز منفعتی غه توشونوب اندین‌کین او نی ز راعت قیلغانی ویا کوندورگه‌نی انیق بیر مسئله دور، قایداغ‌که هر قدیم نرسه نیڭ وجودی ویا وقوعی غه انیڭ حاضرده کورولمکده بولغان قال دوق ویا ایزلرین استدلال قیلماق علم ساحه سیده غایت معقول بیر نقطه دور، شرقی تورکستان تاغلریدین تکّری تاغلری‌نیڭ بعضی جیلغه لریده، باغراش‌کول اپ چوگره لریده یاوا بوغدای، ارپا، تریغ، حاضرده تولا دور. یاوا ات ، ایشك (قولان)، یاوا تیوه، وکالا (یاواقو تاز) قارانغو تاغ و قاراقورام تاغ لریده‌کی یایلاغ لرده حاضرده هم آوچی‌لر طرفیدین استفاده قیلینماقده دور لرؤ. اما باشقه اولکه لردؤ بو اوسوملوك و حیوان اصل‌لریدین اثر یوق‌دور ویاکه بك از دور.

کان خصوصیفه کلسه‌ك یوقاریده ذکر قیلینغان کان اوچاق لری و کشف بولوب دنیانیڭ چوڭ موزه خانه لری‌غه یوتکه‌لگه‌ن صناعت اثر لری تماماً شرقی تورکستان‌نیڭ مالی ایکه‌نلیکی بیلینـدی. حاضرقی اصطلاح ده شرقی تورکستان دیـیله‌دورغان و قدیم شرقی تورکستان نیڭ تقریباً یریمی دین عبارت بولغان اولکه لرده‌کی تکّری تاغ لری (تیان شان) قارانغو تاغ (کیونلون) والّتون تاغ سلسله لریده قدیم ده ایشله‌نیب حاضرده مَتروك حالده قالغان کان و اوچاق لر نیڭ اثر لریغه سیاحتچی‌لر هر یرده اوچرایدور. تکله‌مکان چولی و تورپان چول‌لریده زمان زمان کشف بولغان باقر، توچ، التون، چو یون، تیمور، کوزه و کوموش مصنوعاتی و هر قسم جواهیر بو یر لرنیڭ قوروغلوق‌غه محکوم بولوشیدین ایلگیرکی اباد وقتیده یاسالغان‌نرسه لر ایکه‌نلیکی نی و او یورت‌لرده اوستا هونرمند لرنیڭ تولا لیقی نی اثبات قیلادور. قدیم اَلتون کان ایز لریده باقر و توچ دین یاسالغان‌بولقا

و قسقاچ لر تاپیلغانی غه کوره بو یورت‌لرده التون کانچیلیقی نیك باقر و توچ دوری‌ده رواج تاپقانی ثابت‌بولا دور.

تکله‌مکان و تورپان و قومول چوللریده سو بوی‌لری غه بیر نچه کونلوك مسافه لرده‌کی شهر و اباد لیق خرابه لری و زراعت ایز لری‌نی یاقین زمان لرغه عاید دییلسه‌مو مذکور چوللرنیك ایچ طرف لری‌ده حاضرده جان لیغ مخلوق نیك یاشاماقی امکانسیز حالغه‌کلیب قالغان یر لرده‌کی شهر و اباد لیق خرابه لری زراعت ایز لری اوستهٔ و اریق، تیم، گرمه، قورغان لرنیك بو منطقه لرنیك قوروغ لوق بلاسیغه دوچار بولیشیدین ایلگیرکی زمانه لرغه عاید ایکه‌نلیکی غه کامل قناعت بار دور.[10]

۳ــ فصل

تورك لر نیك عمومی کوچوش دوری

قدیم زمان لرده تورك انا یورتی نیك اباد لیق وضعیتی یوقاردہ ذکر قیلیندی. یورت نیك شوندا غ صورته‌کی توپراق، هوا، و سو لری‌نیك موافیق‌لیقی و کوب لیکی و خلقی نیك مدنیتی، خلق نیك ایتیك کوپه‌یمه‌کی غه اك قوتلیك عامل ایکه‌نلیکی انیق بیلینگه‌ن بیر مسئله دور. منه بو عامل نتیجه سیده تورك انا یورتی ده‌کی قدیمقی تورك لرنیك نفوسی نهایت تولا بولوب تمام یورت شهر و اباد لیق لر تولوب کتکه‌ن ایدی. بو نفوس اباد لیق نیك تولا بولماقی بیله‌ن حیات مشکل بولوب قالغان نیك اوستیغه یورت نیك تریگلیك مادسی بولغان یه‌غیش و سو لری آزایماق غه باشلادی. تکری تاغ لری و انیك تار ماق لری بولغان قوروغ تاغ سلسله‌سی و باشقه تاغ لر باشدین ایاغ

موز تاغلری ایدی. کین لرده بیر طرف ده بو تاغلرنیڭ موز لری ازلاب تولا یر لری اچیلیب قالدی. و بیر طرف دین یورت ایچیده‌کی ایچ تکّیز (کول) لر قوروغالی باشلادی. بو سبب لر بیله‌ن یوز لرچه چوڭ کیچیك اقین لر قوروب کتتی. بو اقین لردین سو ایچه‌دورغان شهر لر و اباد لیق لر چول قالدی. منه بو صورت بیله‌ن بیر طرفدین نفوس نیڭ تولا لیقی و بیر طرفدین یورت نیڭ قوروماق بلاسی غه اوچراغالی باشلاغانی، کوندین کونغه تورك لرغه تریگچی لیك نی مشکل قیلما قده ایدی. موندا غ وضعیت نیڭ تنازُع بِقا (یاشاش تلاشی) و ایچکی سوقوش لر نیڭ اوروغی ایکه‌نلیکی طبیعی دور. بو یوزدین تکّری تاغلریدین و قارانغو تاغ دین سولا نادورغان تورك یورت لری‌نیڭ خلقی غایت قینلیق‌بیله‌ن حیات کوچور ور ایدی لر. هر طایفه و قبیله اوز حیاتینی ساقلاماق اوچون ینه بیری نیڭ اوستیغه تعرض اتمك و مغلوب نی هیداب چیقاریب یرینی اشغال اتمك ویا اوزی باشقه طرف غه کوچوپ کتمکغه مجبور بولدی لر[11]!

هر حالده یر لرینی ترك اتکه‌ن کوچمن لر اهسته اهسته دنیانیڭ تورت طرفیغه یوروب اوز لری‌نیڭ حیاتیغه مناسب یر ایسته‌مك غه باشلادی لر. تاریخچی لر بو کوچوش دوری‌نیڭ باشلانغوچی نسی حاضرقی کوندین تقریباً توقوز میڭ ییل ایلگیری واقع بولغانیغه اتفاق قیلادور لر. بو کوچوش نیڭ بعضی سی الدینی الماق امکانسیز بیرسل ده‌ك غَلَبَت و قهر سورتی بیله‌ن بارغان یر لرده‌کی انسان لرنی یوق اتمك ویا یریدین چیقارماق ویا اوز لری‌نیڭ اطاعتی غه کیرگوزمك یولی بیله‌ن واقع بولغان ایدی. بعضی سی قوملوق نیڭ تیگیده‌کی سیز غان سو ده‌ك اهسته و یوموشاقلیق بیله‌ن واقع بولدی. بارغان یر لرده‌کی انسان لرغه انسانلیق و مدنیت اورگه‌تیب او یرده‌کی ایش باشیدا بولغان لرغه اطاعت قیلیب حیات لری‌نی تاٴمین قیلدی لر. بو کوچوش بیر عصرده واقع بولغان ایمس. بلکه میلاددین ۸-۷ میڭ ییل ایلگیری تاریخ دین باشلاب ٤-عصر میلاددیده‌کی سیانپی کوچو شیغه قدر دوام قیلغان ایدی. او لردین کین کوك تورك، اویغور، اوغوز، سلجوق،

قیتای ، مونغول کوچوش‌لری‌نیڭ یاقین چاغلرده بولغانلیقی نی تاریخ اوقوغان همه کشی بیله‌دور. بو کوچوش نیڭ عمومی تورك انا یورتیدین دنیانیڭ تورت طرفیغه بولغان اقشی یوللری، قاینا ق لری و باریب توختا غان یرلری (- خریطه ده کورساتیلدی. بو یرلرده یالغوز شرقی تورکستان‌دین چیقغان کوچمن قافله لری‌نیڭ خصوصیده بیر از بیان بیرا میز.

تورپان اولکه سیدین چیقغان بیر قول کوچمن قافله‌سی توغرا شرق غه یوروب اوترا چین، یعنی سریغ دریا (هوا کُهو) و کوك دریا (یاگزی کیاك) نیڭ اراسیده‌کی چین نیڭ اڭ مُنْبیت و یشیللیق اولکه‌سی نی ایگه له‌ب او یرده یرلشتی‌لر. لوپ‌اوّلکه سیدین یورگه‌نایکی قول کوچمن قافله لریدین بیرنجی قول جنوب غه قاراب یوروب کوك‌دریا نیڭ باش طرفیده حاضرده‌کی سیچوان و یوننه‌ن ولایت‌لریده یرلشتی‌لر. چین‌نیڭ مذکور منطقه لریده‌کی انسان لر تخی کاملاً وحشی ایدی لر. تورك مهاجرلری اولرنی یرلریدین چیقاردی لر. اولر تاغلرده و چول‌لرده توگب کنتی‌لر. ایکنجی قول جنوب طرفیغه یوروب کوك کول اولکه‌سی (کوك نور- حاضرقی چیکُخای اولکه‌سی) غه باریب او یرده اوزون تورالمای تولاراقی کوچوشگه مجبور بولوب بو کوچکه‌نلر اوچ قولغه ایریلیب بیری سیچوان و یوننه‌ن طرفیغه و بیری هند یچین غه و ینه بیری شرقی هندستان غه یوروب او یرلرده یرلشتی‌لر.

تریم دریا حوضه سیدین یعنی حاضرقی التی شهر اولکه‌سی نیڭ اوتراسیده‌کی تکله‌مکان چوللری اورنیده‌کی قوروب کتکه‌ن اولکه لردین کوچمن قافله لری ارقا ارقادین غربی تیبت (لداخ) و پامیر یوللری بیله‌ن یوروب هندستان‌غه توکولدی لر. بو قافله لر هندستان‌نیڭ اڭ منبت یرلری بولغان سندھ و برهما پوترا دریاسی حوضه لری‌نی اشغال قیلدی لر. هندستان نیڭ اصلی خلقی نی جنوب غه سوروب یرلری‌نی ایگه‌له‌دیلر. مذکور اولکه لرنی اباد قیلیب شهر لر و اولکه لر وجودغه کلتوروب یرلشتی‌لر. بو تفصیل یکی زمانه لرده‌سندھ

دریا بویی دەکی هاراپسا و موهانجودارو شهر لری‌نیڭ خرابه لری دین کشف بولغان اثر لر بیلەن ثابت بولدی.

میلاد دین ایلگری ۲۵۰۰ییللاریده تاروتای و ایلی اولکه لریدین چیقغان قافله لر توغرا غرب غه یوروب اوال تاغلری دین اوتوب تورت قافله غه ایریلیب پوتون شمالی اوریانی فرانسا، انگیلتره، و ایرلاندا غەچه اشغال اتتی‌لر. او یرلرده تاغ ویا اوگگورلر ده و درخت کمار لریده اولتوروب تولوق بیر وحشی‌لیك ایچیده یاشای دورغان نهایت از مقدار انسان لر بار ایدی. تورك مهاجر لری‌اولر نی اوز لری‌غه تابع قیلدی لر. قارا ایرتیش حوضەسی (حاضرقی التای) ولا یتی)دین بیر قافله شمال‌غه یوروب بوتون سیبر میدانیغه ایگه بولوب تا شمال موز تکیزی‌نیڭ بویی غەچه یاییلدی. بو قافله تورتونجی عصر میلادی ده شرقی تورکستان خانلیق دولت‌لریدین مغلوب بولوب شمال‌غه کوچمکفه مجبور بولغان سیانپی تاتار تورك لریدور. بو لسر نیڭ مرکز لری قارا ارتیش و تانواولا تاغلریده ایدی.

منه شرقی تورکستان‌دین بولغان کوچوش‌لرنیڭ قسقەچه اوتمیشی بو دور[12]. بیرنجی خریطه غه قارالسه عمومی تورك کوچوش‌لری ده شرقی تورکستان دین چیقغان کوچمن قافله لری‌نیڭ‌همه دین مهم وتولا راق کورونا دور. تورك انا یورتی نیڭ باشقه نقطه لری‌دین چیقغان مهاجر قافله لری خصوصیده‌کی تفصیلات نی بیبلیوگرافیا دەکی اثر لرده کورولسون[3]. الحاصل دنیا نیڭ تمام اطرافی هنوز مدنیت دین نسیبی نی الماغان و قارانغولوق ایچیده‌کی عصر لرده علم و مدنیت نعمتی غه اریشکەن تورك‌قوملری، خداوندی تعالی نیڭ انسان لرنی علم و مدنیت شره فیغه یتکوزمك و دنیا یوزی‌نی اباد قیلماق قدره تیغه مضهر بولدی لر. چونکه تورك لر هر یرغه بارسه لر اوز علم و صناعت و مدنیت‌لرینی الیب باردی لر، او یر لرنیڭ خلقی غه اورگەتتی‌لر، او یرنی اوز انا یورت‌لری‌دەك اباد قیلدی لر. شهر و کنت تاسیس قیلدی لر.

٤ــ فصل

كؤچوش دورى دين كين كى تورك انايورتى

كوچوش دورى ايچيده و كوچوشدين‌كين تورك انايورتى ده اباد قالغان اؤلكه لرده تورك لر هر تؤرلؤك آت‌لر بيله‌ن جمعيت لر تاءسيس قيليب غايت ايگيز مدنيت قوردى لر. مثلاً شرقى تؤركستان ده تريم حوضه‌سى يعنى حاضرقى التى شهر اولكه‌لرى، تورپان منطقه‌سى، ايسيغ كول اطرافى، يته سو، ايلى جيلغه‌سى، حاضرقى شمال مغولستان ده‌كى سَلَنْگا و اورخون دريالرى‌نيك بويى، حاضرده غربى گانسو دييلادورغان قارا دريا بويى ده‌كى، چو دريابويى ده‌كى قديم زمانده ارغو دييلادورغان يورت‌لر، غربى تؤركستان ده اينجى (سير دريا) حوضه‌سى، اوكوز (امو دريا) حوضه‌سى، سوغوت (زرافشان وادى‌سى) و باشقه سو بويلريده مختلف عصرلرده تورك لر غايت ايگيز مدنيت‌لر تاءسيس قيلدى لر.

يوقاريده ايتلغانده‌ك شرقى تؤركستان ده‌كى سو بويلرى ده يرلشكه‌ن جمعيت‌لر اراسيده چول ويا تاغ فاصله لرى بولغان‌سبب دين باشقه باشقه ات‌لر بيله‌ن تونولور ايدى لر. تولا لرى‌نيك يورت لرى هم اوز لرى‌نيك اتلرى بيله‌ن مشهور ايدى[13]. مثلا اصلى اتى اودون بولغان ختن اؤلكه سيده‌كى خلق‌نى اودون دييلور ايدى. كاشغرده كى تورك لرنى كاشغر ديالور ايدى. بعضى قديم اثرلرده كاچغر و قاچغر هم يازيليب دور. ايران ده‌كى قاچار اتليغ تورك لرنيك اصلى شو كاشغر تورك لرى‌دين بولسه كره‌ك ديگه‌ن لر هم بار دور. كوچاهم اصل ده ساكن لرى‌نيك اتى ايكه‌نليكى روايت قيلانا دور. آقسو اؤلكه‌سى نيك قديم اتى اؤچ دور. و بو آت ياقسين زمان لرغه قدر بار ايدى. روايت غه كوره بو اولكه‌ده چوك اؤچ قبيله بار ايدى و حكومت‌لرى بير ايدى. بو مناسبت بيله‌ن بولرنى اؤچ دييلور و يورت‌لرى هم بو

ات بیله‌ن تونولور ایدی . منه بو اولکه لرده علم صناعت و مدنیت کون دین کونکه ترقی قیلماقده ایدی . هر اولکه ده‌کی جمعیت مستقل بیر رئیس نیك اداره‌سی استیده یاشار ایدی . رئیس‌لری‌نی خان دیر ایدی لر . خان غه تابع حکمدارنی بگ دییلور ایدی . بو اداره نیك یاساغ ویا توزوت (قانون) غه تابع ایکه‌نلیکی غه تولا دلیل بار دور . بیر زمان لرده شرقی تورکستان نیك التی شهر بولومیده و ایسیغ کوّل حوالی سی و چو دریا بویید ین عبارت بولغان غرب بولومیده اون مستقل خانلیق بار ایدی . قوچو (تورپان) ایلی ، ایمیل (تاروتای) التای و بش بلیق (اوروموچی) اولکه لرید ین عبارت بولغان شرق بولومیده توقوز خانلیق بارلیقی روایت قیلینا دور . بو خانلیق لرنیك نچه عصر یاشاغانلیق لری معلوم ایمس دور . بو دورده‌کی حادثه لرنیك تفصیلاتی خصوصیده ایشانغوده‌ك تاریخی وثیقه یوق دور . اما بوگون کوب ساندا کیچیك فیودال دولت لر ارا سیده تولا وقت لرده سوقوش بولور ایدی . و تاشقری دین هم هجوم تهدیدی بار ایدی . لیکن بو حال لری هم اوزون دوام قیلمای بویوك دولت تشکیلاتی قورولوب همه‌سی بیرلشتی لر بیانی تو بنده کیلا دور .

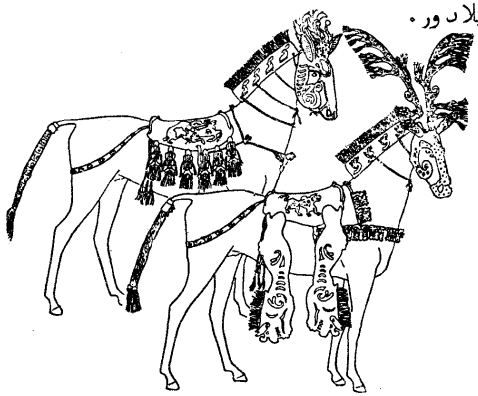

قوربانلیق قارا قاشقا اتلر . آلتای قورغانلریدین .
میلاد دین بورونقی عصرلرغه عاید .

قديم تورك لرده كوچوش دورى دين ايلگيريكى زمانه لر ده خط يازماق بارايدى و خط نى پتيك ديرايديلر. بو خط نيك شكلى هيرو غليفى (قديم مصر خطى) غه اوخشايدورغان رسم و صورت لردين عبارت ايدى. فرات و دجله حوضه لريغه هجرت قيلغان سومر و آقاد تورك لرى مذكور يرلرغه خط پيتمكنى تورك يورتى دين كلتوردىلر. بو يرده او خط خصوصيده اوزون ايضاحات بيريشكه اورون يوقدور. بو حقده مفصل عمومى تاريخ لرغه مراجعت قيليش لازم دور. بو اوچون كوچوش دورى و اُندين كين كى عصرلرده تورك لر اراسيده عموماً رواج بولغان يزيغ نى بيان قيلامىز. كوك تورك دولتى دوريغه عايد بولوب اورخون و يه نيسه‌ى إرماقلرى بويىي دين ته‌پيلغان موگگو تاش لرده بو تۆر يزيغ توملاراق بولغاچ تاريخ عالم لرى بو يزيغ نى كوك تورك الفباسى ويا "اورخون - يه‌نيسه‌ى يزيغى" ديب آتايدور. بيز قديم تورك الفباسى" ديب اتاشنى مناسيب كوره‌ميز. چونكه بو الفبا ده يازيلغان اثرلر پوتون تورك يورت‌لريده تاپيلماقده‌دور. بو الفبا ۳۸ علامت دين عبارت دور. مونيك تۆرتى تاوشلوغ و قالغانى تاوش سيز حرف لر دور. بو يزيغ اوك دين سولغا يازيلغانده‌ك اوستوندين استيغه هم يازيلادور.[14]

قديم تورك لرده بوندين باشقه بير نچه قسم الفبالر بار ايدى. براق اولر بير قبيله ويا بير يورت اهاليسى نيك قوللانيشى بيله‌ن چه‌كليك ايدى. كوپ قديم زمانه لردين بيرى تمام تورك آيماق لرى اراسيده عموميت بيله‌ن تا يتنجى عصر ميلادى (برينجى عصر هجرى) غه‌چه استعمال قيلينغان الفبا شوتوبنده كورسه تيلگه ن تورك الفباسى دور. او وقت لرده اوروپاده حكومت سورگه‌ن آوارتورك لرى هم ايشله تورايديلر. كين‌لرده علاحده الفبا ايشله‌تكه‌ن اويغورلر هم تاش غه، ويا تام غه وعابده لرغه اويولادورغان كتابه

قديم تورك اليفباسى

𐰀	ا، آ	(ئه، ئا)
𐰃	ا، اى، ئى	
𐰆	او، اُوْ	
𐰋	اوّ، اوْ	
𐰇	ق	(ا، آو، اوْ، اِ بيله كيله‌دور)
𐰉	ق	(اِق تاوشينى بيره‌دور)
𐰏	ق	(اَوق، اُوق تاوشينى بيره‌دور)
𐰔	غ	
𐰍	ك	
𐰴	ك	(اوّ ويا اوْ ايلگيرى‌ويا كيين‌كيله‌دور)
𐰓	گ	
𐰉	ت	(قالين تاوشلوقلريله‌ن‌كيله‌دور)
𐰚	ت	(ينچيكه تاوشلوقلريله‌ن كيله‌دور)
𐰕	د	(قالين تاوشلوقلريله‌ن كيله‌دور)
𐰼	د	(ينچيكه تاوشلوقلريله‌ن كيله‌دور)
𐰠	پ	
𐰉	ب	(قالين تاوشلوقلريله‌ن كيله‌دور.)
𐰘	ب	(ينچيكه‌تاوشلوقلريله‌ن كيله‌دور.)
𐰢	ايچ	
𐰾	ايچ	
𐰾	ى	(ينچيكه تاوشلوقلريله‌ن)
𐰃	ى	(قالين تاوشلوقلريله‌ن كيله‌دور)
𐰃	ى	(بعضى شيوه‌لرده "ى" بعضى ده "ن")
𐰴	ك	
𐰺	ن	(قالين تاوشلوقلريله‌ن‌كيله‌دور)
𐰽	ن	(ينچيكه تاوشلوقلريله‌ن كيله‌دور)
𐰣	م	
𐰺	ر	(قالين‌تاوشلوقلريله‌ن‌كيله‌دور)
𐰼	ر	(ينچيكه‌تاوشلوقلريله‌ن‌كيله‌دور)
𐰸	ل	(قالين‌تاوشلوقلريله‌ن كيله‌دور)
𐰽	ل	(ينچيكه‌تاوشلوقلريله‌ن كيله‌دور)
𐰾	چ	
𐰽	س	
𐰽	ش	(بعضى شيوه‌لرده "س" اوقولا دور)
𐰽	ز	(بعضى شيوه‌لرده 𐰽 شكلى يازيليدور)
𐰽	ند	
𐰽	لد	
𐰽	:	كليمه (اتالفو) لرا راسيده ايريما به‌لگوسى)

كوك تورك حاقانى بيلگه خاقان ، قريندا شى كولتگين اوچون ٧٣٢ م
بيليده قويدورغان " اورخون مەگگو تاشى" دين ٨ سطرليك بير
پارچه:-

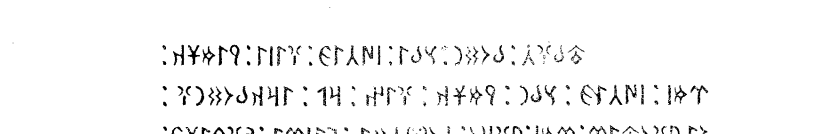

حاضرقى يازومسيزدا اوقونوشى :

تابغاچ بودون سابى سوچيگ آغيسى يميشاق ارميش. سوجيگ سابين يميشاق آغين آراپ ايراق بودونيغ ياغوتير ارميش. ياغورو قوندوقدا كيسره ايينغ بيليگ آندا اويورارميش . اوگو بيلگه كيشيگ ادگو الپ كيشيگ يوريتوماز ارميش. سوچيگ سابيگه يميشاق آغيگه ارتوروب اوكوش تورك بودون اولتيك.

معنيسى :

چين ملتى سوزى تاتليغ ساوغيتى يوموشاق ايميش . تاتليغ سوزى و يوموشاق ساوغيتى بيله آلدا پ يراق ملت نى كوپ قتيم يقينلاشتورور ايميش. يقينلاشيپ اورونلاشقاندين كين يامان تۆشونجه سينى ا و يرده تاراتور ايميش. يخشى عالم كيشينى، يخشى باتور كيشينى نى، يۆرگۆزمەس ايميش. بير كيشى اوزگيريش قىلسا، جماعتيغه ، ملتيغه بۆشوكده كيغەچه رحم قيلماس ايميش. تاتليغ سوزيغه ، يوموشاق ساوغيتيغه الدينيپ كوپ تورك ملتى اولدوك . [15]

و یادگارلرینی اوشبو قدیم تورك الفباسی بیلەن اویارایدیلر. یتنجی عصر میلادی ده بیر نچه تاریخی سبب لردین اورخون الفباسی استعمال دین توشوب اویغور الفباسی تمام تورك ایماق لری اراسیده عمومییت پیدا قیلدی. بو نیك تفصیلی اویغور بیانیده ذکرقیلانادور.[16]

قدیم تورك لرده دولت تشکیلاتی وحقوق

قدیمقی تورك لر دولت نی "ال" و حاکملیق قدرتی نی "قُوَتْ" دیر ایدیلر. عموماً تورك لر دولت و حکومت قورما قدیین مقصد ملت نیك اسایش، تینچ لیق وعدالت ایچیده یاشاما قی ایکەن لیکی نی بیلور ایدی لر. بو سبب دین بو مقصد غه اویغون عمومی قانون بیلەن چکلیك بولغان نفوزلوق حاکملیق غه اطاعت قیلادورغان مستقل جماعت لرنی تورك لر "ال" (دولت) تونور ایدیلر. بو "ال" نیك باشیده کی کشی غه "خان" دییلور ایدی. عمومی قانون نی مختلف لهجه لرده مختلف آت لر بیلەن اتارایدیلر. شرق و شمال ده کی تورك لر "توره" یاکه "تورە" دیر ایدیلر. اویغورلرنیك بعضی سی "تۆزوك" ویا "تۆزوت" و بعضی سی "یاساق" دیر ایدی لر. بیز شرقی تورکستان ده بو کون غه چه استعمال ده بولغان "توزوت" لفضی نی آلامیز. الحاصل تورك لرنیك خان لری اوز ایلی نی تۆزوت غه اویغون صورتده إدا ره قیلماق غه مجبور ایدیلر. تۆزوت رسمیه تده ویا عادت بوییچه ملت قبول قیلغان حیات قاعده لریدین عبارت بولوب، بو قاعده اوچ یول بیلەن وجود غه کلور ایدی[17]:

۱- عرف وعادت ویا دین شکلیده یاواش یاواش اساس لانغان قاعده لر. ۲- خان لرنیك ملت چه قبول کورگەن یارلیغ لری و ۳- خلق نیك چوك یغیین لریده بیریلگەن قارارلری. بو خلق نیك چوك یغین لری بوکونکی پارلمان لرغه اوخشاب قالغان غایت مهم

تشکیل لر بولغانی اوچون بیر آز اچوق راق بیان قیلامیز. قدیم تورك لرده دولت اداره ایش لریده خلق نیك مهم مرتبه ده اشتراك لری بار ایدی. مثلا خان تعین قیلماق ویا حکومت تشکیلی نی اصلاح قیلماق، سوقوش ویا صلح قیلما قده ك مهم مسئله لرده بیر عمومی یغین اچولور ایدی. یاراغ کوترمك قوتی بار کشی نیك بو یغین غه قاتیلماق حقی بار ایدی. بو عمومی یغین نی قورولتای ویا ساورون دییلور ایدی. یوقاریقی ده ك مهم مسئله لر بو ساورون لر ده حل قیلانور و قارارلا شتورولور ایدی. خان نیك قول آستیده دولت اداره ایشلریغه مأمور بگ لر بار ایدی. بگلیك نیك یوقاری و توبن مرتبه لری بولوب سادا پیت لر، تارخان لر و بویروقلر بار ایدی[18].

قدیم زمان لرده اوترا آسیا تورك لری غایت توغری و انسان تورموشیغه اویغون حقوقی اساس لرغه یوله نگه ن جمعیت لر دین عبارت ایدیلر. مثال اوچون اولر اراسیده محترم سانا لا دور غان عمومی حقوق دین بعضی سی نی بیان قیلیب اوتامیز.

قدیم زمان لرده دین بری تورك لرده عائیله اوصولی نکاح غه باغلانیش لیق ایدی. نکاح بك مهم بیر سوزلشمه بولوب مراسم و توی بیله ن اجرا قیلانور ایدی. نکاح اوچون کلین نیك آتا آناسی نیك راضی لیقی شرط ایدی. کیو نیك قاین اتا و انا ویا هر قایداغ که بولسا کلین نیك ایگه سی غه بیر مقدار مال برمکی لازم بیر رسم ایدی. بو مال نی قالیق دیر ایدیلر. اکثر قالیق نیك باشی آت و آیاغی قوی بولور ایدی. اژ اؤلسه خاتون میراث الور ایدی؛ بالا لری بولغان تقدیر ده بالا لرغه آناسی ایگه بولماق حقی بار ایدی. کوك تورك خاقانی الترش قاغان وفات قیلغاندین کین اوغول لریغه آنا لری بیلگه قاتون نیك ولی بولغانی اورخون عابده لری ده یازیلیب دور.

تورك لرنیك قدیم دین رعایه قیلینیب زمانه میزده هم بعضی تورك قوم لریده رعایه قیلینماقده بولغان و بیر اجتماعی وظیفه

و مُرُوّت سانالا دورغان عادت بو ینچه اوّلگه‌ن اکاسی نیكْ تول قالغان خاتونی‌نی تریگ اکاسی ویا اینی‌سی نکاحیغه الور ایدی.

تورك لرده ملکیت حقوقی، غایت قدیم زمانه لردین بری محکم اساسلانیب قالغان بیر احتیاج حیات مسئله‌سی ایدی. هرکیم نیكْ اوزیگه مخصوص زراعت یرلری بار ایدی. باشقه لر طرفیدین بو حقوقنی احترام قیلماق انسانیت اجباتی دین سانالور ایدی. حیوان غه تامغا سالماق ملکیت علامتی دین ایدی. آیماقلر ویا خصوصی کشی‌لر آراسیده یر و یایلاغ و باشقه غیر منقول ملکیت‌لر خصوصیده اجرا قیلینغان پوتوشمه‌ك لر عادت ایدی. پوتوشمکلر آند بیله‌ن کوچ غه ایگه بولور ایدی. بو پوتوشمکنی پیچغاس دییلور ایدی. خان لر و حکمدارلر اراسیده قول قویولغان پوتوشماك (معاهده)نی پیچیغ دیر ایدیلر.

قدیم تورك لرنیكْ دولت لری غایت قوتلیك بیر اساس اوستی غه اوتورتولغان ایدی. یورت ده تینچ‌لیق و اسایش بار ایدی. بو انظباط نیكْ سببی معقول و عدالت غه تایانغان جزا قانون لری بارلیقی ایدی. عموماً سوچ (جنایت) ایکی غه ایریلور ایدی. اغیر سوچ نیكْ جزاسی اوّلوم، ینگیل سوچ نیكْ جزا لری هم بولور ایدی. اغیر سوچ بولر ایدی: یورت و ال غه خیانت قیلماق، نامحرم خاتون بیله‌ن غیر مشروع مناسبت قیلماق، ادم اوّلتورمك، محاربه‌ده قورقاق لیق کورستمك، الچی‌لیك وظیفه سیده کم چیلیك قیلماق، صلاحیت سیز کشی نیكْ حکومت ایشیغه ارالاشماقی، اوز حکومتی غه باش کوترمك، باغلاغلیغ آت نی اورغولاماق. کشی نیكْ دولت غه قاریتا اشلیگه‌ن جرم لری‌غه جزا برمك دولت نیكْ حقّی ایدی. منه بو جزا قانون لریگه قاراغاندا قدیم قی تورك لرنیكْ دولت ایچیده انظباط و اسایش نسی قوغداش ایش لریگه غایت اهمیت برگه‌نلیك لری معلوم بولا دور[9]:

قدیم تورك لرنیڭ تاریخ ده معلوم بولغان دینی شامان (قام لیق) دینی دور. قدیم دین بری تورك لر و اولر بیله‌ن قانداش قوم لر و قوشنالری بولغان بعضی ملت لرنیڭ شامان دینی ده ایکه‌ن لیکی معلوم دور. شامان سوزی یاتلرنیڭ بوزماسی بولوب اصل ده قام دور. بو دین نیڭ روحانی ادم لری شو ایکی صنف غه ایریلادور.

۱ـ توین لر خلق غه دین حکوم لرینی بیلدوروش، قربان لیق و دینی مراسم لرده رهبر لیك قیلیش، دعوالرنی حل قیلیش، عبادت خانه لرده دایمی صورتده توروب ذاهدلیق بیله‌ن عبادت گه مشغول بولوش کبی وظیفه لری‌نی بجرور لر، و خلق بیله‌ن ارالاشماس لر. بو توین لر حقیقی دین پیشوالری بولوب علم و عمل اؤرنه‌کلری دور. توین لرنیڭ بویوك لری‌نی تگری گه‌ن (ربّانی عالم) دییلور ایدی. بو مناسبت بیله‌ن بو دین نی توین دینی دیب هم اتارلر. ۲ـ قام لر: بو لر سو تورك دین ادم لری بولوب خلق بیله‌ن ارالاشیب سِهرجادو دم سالیش، تومار یازیش، توغدوروش، پری اویناتیش ده‌ك ایشلرنی بجرور لر. بو مناسبت بیله‌ن تورك دینی نی قام دینی دیب اتاغان لر سوبار ایدی. کین لرده بو دین ده خرافات لر کوپایب علم ازایغالی تورغاندین کین قام لرنیڭ اهمیتی کوچلانماق غه باشلادی. تو ین لر ازایب کتکه‌نلیکدین قام دینی دیگه‌ن آت رواج تاپتی و علم دنیاسیغه شوات بیله‌ن تونولدی. بو دین نیڭ ماهیتی تاریخ نیڭ بیلگه‌نی‌گه کوره تو بنده کیچه دور.

یر کوك و بوتون کائنات نی یوق‌دین بار قیلغان بیر تگری بار دور. بو تگری‌نی قارا خان تگری دیر لر. قارا خان تگری ۱۸ نجی قات کؤکده اولتورادور. دنیانیڭ اداره ایشی‌نی قیلمایدور یاروق‌لوق، بار قیلیش، رزق بریش، برکت کلتوروش، و توغدوروش، و

ئوند وروش، اوستوروش دەك بوتون یاخشی لیق لرنی ادارە قیلادورغان ایکنجی درجە لیك بیر تكری بار دور. بو نیك اتی اولكەن دور. او، بیرینجی كوكدە اولتوروب بو ایش لرنیك هر بریگە وظیفە لیغ بولغان كیچیك تكری لرگە نظارت وظیفە سی نی كورەدور. قاراكفولوق، اولوم، اچارچیلیق، آفت، قوراقلیق، بوران، اوت، سەل، كسللیك و هر تورلوك یمانلیق لرنی ادارە قیلادورغان ینە بیر تكری بار دور؛ اتسی یرلیك خان دور. یتە قات یر آستیدەكی قاراكفولوق دنیاسیدە اولتورا دور. یر یوزیدەكی یمانلیق روح لری بو نیك ادارەسی آستیدە ایشلەیدور. یخشی لیق كچیك تكری لری اراسیدە تورك لرنیك اكیخشی كورەدورغان تكری لریدین بیری "یر سو" (یرنی اونوملوك قیلیش، یامغور یاغدوروش، و سو یتكوزوش تكریسی) دور. ینە بیری "قاقین اوماى"، ینە بیر آت بیلەن "اوماى قاتون" (توغوت و بالا تربیە قیلیش تكریچە سی) دور. تورك لرنیك عبادت لری ییل نیك بلگولوك چاغلریدە بو تكری لر گە بلگولوك یرلردە مراسم بیلەن قوربان لیق قیلیش دین عبارت ایدی. قوربان لیق نیك اك بویوكی قاراقاشقا آت بولوب یوكسك بیر تاغ اوستیدە ارتە یازنیك باش كونی دە قاراخان تكری اوچون بوغازلا نور ایدی. باشقە تكری لر اوچون درجەسی گە كورە قوربان لیق لر قیلینور ایدی. شامان دینی نیك باشقە عبادت و عقیدە لری، مراسم لری، توین قام لر نیك وظیفە لری، درجە لری و تكری بیلەن خلق اراسیدە اوینایدور غان رول لری حقیدە یازیلغان آیریم اثر لر بار دور[2].

شامان دینی نیك اصل كلیب چیقیشی حقیدە ایكی تورلوك نظریە بار دور:

برینجی نظریە اسلام عالم لریدین تورك دینی نی تد قیق قیلغوچی لرنیك ایتیشی چە شامان دینی اصلدە سماوی بیردین بولوب تورك پیغمبر لری نیك واسطەسی بیلەن یایلغان توحید (بیر تكری گە اینانیش) دینی دور. كین لردە دین نیك اساس لری خرافات و جهالت سببی بیلەن بیر تورلوك بُت پرست لیك ویا طبیعت پرست لیك حالیغە كیلب یوقاریدەكی شامان دینی شكلی گە اوزگرگەنلیكی بیان قیلینا دور[1].

ایکنجی نظریه اوروپالیغ تاریخ عالم لری‌نیڭ نظریه‌سی بولوب عمومی قدیمقی انسان جمعیت‌لری‌نیڭ بدن ، فکر، یر، و هوا شرایطی ، یاشاش طرزی نیڭ تولوقلانیشی غه یاراشا پیدا بولا دورغان و ترقی قیلاد ورغان اینانیش‌لر نیڭ محصول لری دیب تونویدور لر. انسانلر اراسیدا باشلانغوچ دا "توته‌میزم" (یخشی کورگه‌ن ویا قورقغان بیر حیوان یا بیر یاغاچ ، یا بیر تاش، یا بیر تاغ و شوڭا اوخشاش نرسه لرگه عبادت قیلیش)؛ ایکنجی باسقوچدا "انی میزم" (روح غه عبادت قیلیش- اۆلگه‌ن دادا سی ویابیۆك کشی نیڭ روحیغه عبادت قیلماق)؛ اوچونجی باسقو چدا " ناتوریزم" (ناتوریزم طبیعت‌گه عبادت قیلماق دیمکدور . یر ناتوریزمی یرده‌کی توپراق ، سو، اوت ، تیمور و شوڭا اوخشاش لرگه عبادت قیلماقدور)؛ تۆرتینجی باسقوچدا "کۆك ناتوریزم " کۆك ،کۆن ، آی و یولدوز لرغه عبادت قیلیش رواج تاپقان.بوندین‌کین عقل‌لر ترقی قیلغان چه الله غه اینانیش پیدا بولغان . بو نظریه بوگونکی کونده علم الدیدا قبول قیلینغان بیرگینه نظریه بولسه‌مو یوقاریقی‌برینجی نظریه نسی بوتون‌لی یڭیب کتکوده‌ك درجه‌ده کوچ غه ایگه ایمس دور. شامان دینی نی تدقیق قیلغان‌دا سماوی‌لیك نیڭ ایزلری یوق ایمس .

یسنه شو نیڭده‌ك قدیم تورك لرنیڭ دینی مراسمی، ملی حکایه لری ، عرف و عادت‌لری ، عبادت و عقیده لری‌ده توته میزم ، انمیزم،یر ناتوریزمی و کۆك ناتوریزمی نیڭ ایزلری‌بك کوب تاپیلادور. بو اوچون شامان دینی نیڭ اصل کیلب چیقیشی حقیده بوگون قطعی بیر حکوم بیریش منچه توغرا بولمسا کره‌ك .

تورك پیغمبری دیب آتالغان ۲۵ کشی نیڭ آت‌لرینی موایدورما دیمك ممکن بولمغانده‌ك دیوان‌لغات‌الترك ده آتی و بیر قدر احوالی نی بیز اڭلاغان "قُلباق" اسملیغ بیر ذات نی پیغمبر دیگه‌ن لربار دور.[22]

۹ - رسم:
اويغور دوريده شرقي تورکستان دا قيافت . تورپان - بەزەکلیك خرابەلريدەکي رنکلیك تام سيزيغلر دين الينغان

ایکینجی باب

شرق تورکستان نیڭ خصوصی تاریخی

شرق تورکستان نیڭ
تاریخ دوره لری

شرقی تورکستان نیڭ میلاد دین ایلگیری ایکنجی میڭ ییلدا تیمور و با قر دوره‌سی نیڭ اڭ اوستون باسقو چیدا بولغانلیقی نی و قوشنه مدنیت‌لرغه تیمور و قوروچ (پولات) دین یاسالغان‌مال سا تقانلیقی نی بیلامیز[1]. اولکه‌میز نیڭ تاریخ چاغیغه کیریشی مو شو دوره غه توغری کلسه کره‌ك دیب توشونساکمو اسیت که بونی توغرالا غو چی وثیقه تیخی اوتراغه قویولمادی. براق شرقی تورکستان تاریخی حقیده جدّی علمی تکشوروش تخی باشلانیلغانی یوق[2]. شوڭا حاضرقی تاریخ وثیقه لریغه قاراب شرقی تورکستان نیڭ تاریخ چاغی نی ۷ نجی عصرمیلادی دین ایلگیری باشلایدور دیگاچ تورامیز. شرقی تورکستان دا تاریخ چاغینی شو بش دوره غه بولوب کوز دین کچورا بیله میز:

۱ـ روایت‌لر عه کوره قدیم تاریخ دوره‌سی ،
۲ـ هون بیرله‌شمه‌سیغه کیریشدین بورونقی دوره ،
۳ـ هون دولتیغه توشولغان چاغدین اسلام چاغی غه چه اوتکه‌ن دوره ،
٤ـ شرقی تورکستان خان‌لری نیڭ اسلام دینی غه کیرگه‌ندین کینکی دوره ، و
٥ـ مانچو استیلاسیدین شیڭ شی‌سه‌ی حاکمیتی غه چه اوتکه‌ن دوره .

بیرینجی بولوم

روایت لر وادبی اثرلرغه کوره
شرق تورکستان نیڭ قدیم تاریخی

تورکستان‌دا میلاد دین کوب عصر لر ایلگیری قسون (هون) دولتی دین بورونقی زمانه‌ده بویوك دولت‌لر بار بولغان لیقی نی روایت‌لر وادبی اثرلرعصری تدقیق لر اثبات قیلماقده در[3]. فقط بو دولت‌لرنیڭ اتی، سانی، قایداغ قورولغان‌لیقی حقیده‌کی روایت لر وادبی ماتریاللرنیڭ کمچیلیکی وبیر بیریغه قارشی لیقی کوزده تو تولغانلیقی دین، بو دوره غه عاید معلومات نیڭ باشتا کەلگەن منبعی بولغان ارکیولوژیك تدقیقات نیڭ تورك یورت‌لریدا و خصوصاً حاضرقی شرقی تورکستان اولکه سیده یوق دیگوده‌ك از عمل‌غه اشورولغانلیقی دین، وبو نیڭ اوستیغه قولغه کچکەن ارکیولوژی ماتریال‌لری‌نیڭ کوپرا قی تخی عملی تدقیق‌دین اوتمگەنلیکی دین قدیم تاریخی میزحقیده‌کی معلومات نیڭ بیر بولومی تخی عصری علم ساحه سیده اوزیغه یاریشا اورون الغانی یوق دور[4].

شوندا غ بولسه مو تورکستان‌نیڭ بو دوره سیگه عاید موجود ماتریاللردین الینغان معلومات نیڭ قیمتی ایران افسانه لری دین هندستان نیڭ ویدالریدین چین‌نیڭ بش‌امپراطورلر و واوچ خان‌دان دورلری‌غه عاید حکایه لردین، قدیم روما و قدیم یونان افسانه لریدین کوب اوستون دور[5]. چونکه بو مملکت‌لرنیڭ باشلانغوچ تاریخی واقعه لری عقل‌غه توغرا کلمیدورغان خرافات و افسانه لر بیلەن و هم طبیعت قانونیغه اویماید ورغان مبالغه و خیالی تَصَوُّرْ لر بیلەن تولغان‌لیقی نی کوره میز. حالبوکی تورکستان نیڭ اڭ قدیم دوره لریغه عاید بولغان معلومات ماتریاللریده موندا غ مبالغه لر

تاپسیلمایدور. قولیمیزغه کلگه‌ن ادبی روایت‌لر و باشقه وثیقه لردین الفان معلوماتیمیز نی قیسقه چه محترم اوقوغوچی لری میزغه سونامیز.

ایران روایت لری

ایران تاریخ روایت‌لری‌غه کوره میلاد دین ایکی میڭ نچه یوز ییل بورون تورکستان‌ده توران دولتی دیگه‌ن بیر بویوك دولت بارایدی. بو دولت ایران دولتی بیله‌ن بویوك سوقوش‌لر قیلغان، ایران و غربی آسیاغه استیلا قیلیب کین مغلوب بولوب تورکستان‌غه چیکیلگه‌ن. ایران پادشاه لریدین فَریدوُن و مَنُوچِهرَ بیله‌ن توران دولتی پادشاهی افراسیاب (تورکستان پادشاهی) اراسیده دایمی سوقوش بولوب اوتکه‌ن. ایران پادشاهی نوزه‌ر نیڭ زمانه سیده افراسیاب تورت یوز میڭ عسکری بیله‌ن ایران غه کیریب نوزه‌ر نی اوّلتوروب ایران نی الفان و اون ایکی یل ایران‌دا حکومت سوروب ایران‌ده‌کی اچارچیلیق و عصیان سببی دین بو یورت نی بوشاتیب چیقیب کتکه‌ن[6]. زاب نیڭ و کیقباد نیڭ زمانه لریده بو شاه لر تورکستان پادشاهی افراسیاب بیله‌ن بیر نچه قتیم سوقوش قیلیب افراسیاب نی قایتورغان. کیکاوس اوّلده افراسیاب غه خراج تولەب تابع‌لیق و دوستلوق قیلغان بولسه موکین ارا لری بوزولوب کوب قان توکُلگه‌ن. کیکاوس نیڭ اوغلی سیاوش نی افراسیاب اوّل اوزیگه کیو غول قیلسه موکین اونی اوّلتورگه‌ن. سیاوش دین کین ایران تختی ده اولتورغان ایران پادشاهی بیله‌ن افراسیاب اراسیدا کوب سوقوش‌لر بولغان. ایران عسکرلری افراسیاب دین سیاوش نیڭ اوّچینی اَلالمای اخیراً یوشورون کشی ایبه‌ریب سیاوش نیڭ تورکستان‌ده توغولغان اوغلی کیخُسْرَونی الیب قاچقان. کیخُسرو ایران تختیغه اولتورغاندین کین دادا سی نیڭ اوّچینی الماق اوچون ۳۰ ۵ م‌ب ییلده افراسیاب غه قارشی سوقوش آچقان و مغلوب

بولغان ایکنجی سوقوشدا بیر نچه میدان اوروش لری بولوب میلاد ین بورون ۵۲۹- یىلده بولغان بیر میدان اوروشیدا افراسیاب ایران عسکرلری نیك بیر بوقتورماسی نتیجه سیده اوق تیگیب اؤله دو ر. کَیخُسْرَو، تورکستان نیكْ غرب قسمی نی اوره تیپه غه چه اشغال قیلادو ر.

تورك لر بو حادثه دین کین بیرلیکنی یوق ایتادو ر. براق هر یرده و هر چاغدا کیخسرو نیك آلغان یر لریغه اقین قیلماق دین تارتینمایدو ر. لهراسپ دوریده تورك لر ینه بیرلیکنی قوروب ایران عسکرلری نی اؤکوز (آمو دریا) غربی غه سوروب چیقارادو ر. لَهْراسِپ بوتون حیاتی (ایران روایتیغه کوره یوزیگرمه یل) ایچیده تورك لر نی توسماق اوچون بلخ شهریده تورادو ر. سوك زمان لریده تورکستان پادشاهی "ارجاسپ" ایران غه هجوم قیلیب لهراسپ نی اؤلتورادو ر[9]. و اورنیغه ایران تختیده اولتورغان گشتاسپ، ارجاسپ غه ییللیق خراج بیریب و او نیك اطاعتی ده بولوب ایران نی اداره قیلادو ر. کینچه ایران ده اوت غه عبادت قیلیش دینینی ایجاد قیلغان زردشت نیك تشویقی بیلهن گشتاسپ، ارجاسپ نی بو دینغه دعوت قیلادو ر. ارجاسپ بوگا غضب لانادو ر و ارادا اوزون دوام قیلغان سوقوش لر بولا دو ر. نتیجه ده ارجاسپ، گشتاسپ نی مغلوب قیلیب اونیك قیزلرینی گوره ی الیب تورکستان غه الیب کیته دو ر. اخیراً گشتاسپ نیك اوغلی اسپندیار سوئی قصد بیلهن ارجاسپ نی و دولت ادم لرینی اؤلتوره دو ر. موندین کین تا اسکندر نیك ایران غه استیلا قیلیشی (۳۳۰ ب) غه چه تورك لر ایران غه هجوم قیلغوده ك بویوك کوچلو غ دولت قورالمای دو ر.

کؤرولؤرکه بو ایکی میك ییل قدر مدت ایچیده کی تورکستان خاقانی افراسیاب آتی بیلهن کورسه تیلمکده دو ر. ینه شونیمواسلیتیش کره ك دورکه ایران روایت لریغه قاراغاندا بو افراسیاب نیك بیر کشی بولغانلیقی اکلاشیلماقدادو ر. براق کیخسرو زمانیده خوارزم میدان سوقوشیده اؤلگه ن تورکستان خاقانی نیك آتی ایران لیغ لر چه افراسیاب ایکه نلیکی نی باشقه منبع لرمو توغریلایدو ر. بوندین بورونقی لرنی افراسیاب دیمك روایتچی لرنیك خطاسی بولسه کره ك.[10]

اسور روایت لری

اسورلردین قالما یادگار کتابه لرده‌کی معلومات غه کوره اسارهاد دون (٦٦٩- ٦٨٠م‌ب) دوریده شمال قارانغولوق دنیا سیدین کیمسر لر قافقاس تاغ لریدین اوتوب هیچ بیر قارشی‌لیق کور مسدین انادولو قطعه یریم ارالی نی اشغال قیلدی لر. بولرنیڭ ارقاسیدین ایشغوزای (یونانلیغ لرچه اسکیت) لر قافقاس نیڭ شرقی غه یوروش قیلیب غربی ایران و اسور مملکتی (عراق) نیڭ کوب یر لرینی الدی و کوب یر لرینی ویران قیلدی لر. اسور پادشاهی کین لرده اسکیت‌لرنیڭ باشلیغی ایشیاکایا نی اۆلتوردی[11].

یونان روایت لری

یونان روایت‌لریغه کوره مشهور یونان تاریخ چی سی هرودوتس (٤٢٥- ٤٨٥ میلاددین بورون) نیڭ یازغانیغه قاراغاندا غربده تونادریاسی و شرق‌ده تورکستان‌نیڭ ایچیغه‌چه اوزانغان ساحه ده اسکیت دولتی بار ایدی. اسکیت دولتی نیڭ خاقانی پروتاسیه نیڭ اوغلی مادیاس (افراسیاب) ٦٠٣م‌ب ده ایرانغه یوروش قیلیب اوچاغده کی ایران‌نیڭ مه‌د پادشاهی کیاخسار نی مغلوب قیلیب ایران و غربی اسیانی اشغال قیلدی. یگیرمه سکز ییل بو یرلرده حکمدارلیق سور دی. کی‌اخسار (کیاکسارەس) مادیاس غه اطاعت قیلیب اورنی نی ساقلا ماقده ایدی. ٦٢٥م‌ب کی‌اخسار بیر ضیافت ده مادیاس نی چوڭ ادم لر بیله‌ن مَست قیلیب سوئی قصد بیله‌ن اۆلتوردی. باش سیز قالغان اسکیت‌لر کی‌اخسار نیڭ هجومی غه قاتیغ قارشی تورسه لر مو تارقالیب و مغلوب بولوب اسکیت مملکتی غه چیکیلیب کنتی[12].

ایران پادشاهی ایکنجی دارا (٤٨٥- ٤٢٥م‌ب) نیڭ طبیبی یونان لیغ تاریخچی کیتاسیاس نیڭ روایتی غه کوره قیروش (کیی خسرو) ایران نیڭ شرق چیگارا سیغه توتاش بولغان مملکت‌لرده کی قهرمان و سوقوشچی خلق لرنی حکمی استیغه الماق اوچون چوڭ بیر قوشون بیله‌ن شرق غه یوروش قیلدی. بش ویا التی یل قانلیق سوقوش

ایکی اونیورسٹی یونیورسٹی شاندن کیمپس بورڈ ولت نیشنل کنگرو کمان وفتیدہ کی حدودی

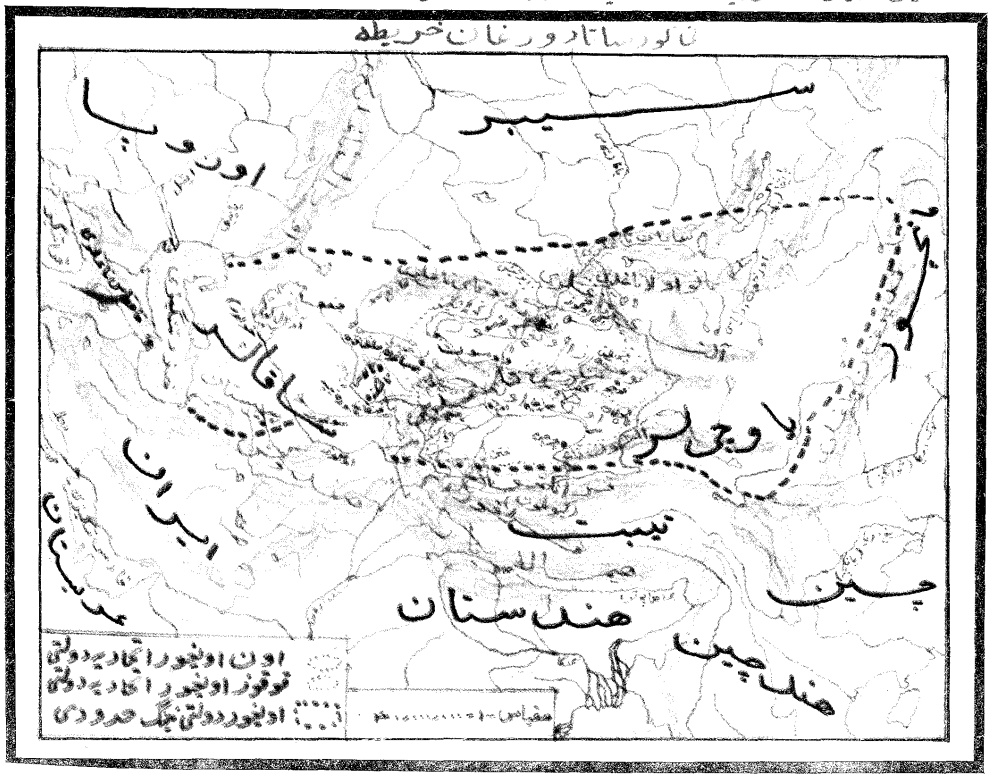

۲ نمبر ۔ اونیورسٹی تشکیلاتی

لر بولدی . ئاسلاب ده قیروش، باختریا (بوگونکی افغانستان داکی بلخ) مَیْمَنَه و قاتاغان اولکه لری غه هجوم قیلدی . بو یر نیڭ خلقی نسی یونان لیغ لرّ داخی "آتار ایدی . بو خلق قیروش غه قاتیغ قارشی توروب سوقوشتی . لیکن کینچه قیروش نیڭ مدپادشاهی استیاغ نیڭ نبیره‌سی ایکه‌نلیکی نی بیلگه‌نده اوز لری بیله‌ن بیر ئیرق بولغان مدپادشا هی نیڭ نبیره‌سی بولغانلیق‌دین یات کشی ایمس دیب، اطاعت قیلدی . دا خی‌لر بولسه الدینقی توران لردین ایدی . موندین کین ماژیانا (خورا سان)او وارزمیا (خوارزم) و سوغدایانا (بخارا و سمرقند)اولکه لری نی الدی . ایران قوشونی یاکسارت (سیر دریا) بوی لریغه‌چه ایلگیر له‌دی . قیروش اورتا آسیادین کیلادورغان هجوم لرنی توساش اوچون او یرلرده بیر نچه قورغانلر یاساتتی . بو قورغانلرایچیده اڭ اهمیت لیگی یاکسارت نیڭ اڭ مهم کِچیگی قارشی سیده‌کی کیروش خانا (یونان چه کیرو پولیس بوگونکی اوره تیپه) قورغانی ایدی[13].

مشهور یونان فیلسوفی سوقرات نیڭ شاگردلریدین خنوفانس (۳۲۰- ۳۸۰م ب)نیڭ روایتیغه کوره موندین کین قیروش شرق‌ده (بوگونکی شرقی توركستاندا)کی قدیم توران لردین بولغان قهرمان ساقالرغه هجوم قیلدی .سوقوشدا ساقالرنیڭ خاقانی امورگز، قیروش نیڭ قولیغه اسیر توشتی . قیروش بو نیڭ بیله‌ن ساقالر مملکتی غه ایگه بولغان‌لیقی نی امید قیلدی . لیکن امورگز نیڭ خاتونی سیاراترا، آرتا قالغان ساقا عسکرلری‌نی توپلاب اوچ یوز میڭ اَر و ایکی یوز میڭ خاتون کشی دین مرکب به‌ش یوزمیڭ کشی لیك بیر قوشون بیله‌ن قیروش غه هجوم قیلدی . قیروش نیڭ کوب عسکرلری نی اؤلتوردی و اسیرالدی . قیروش چیکیلیش غه و صلح قیلیش غه مجبور بولدی . قیروش نیڭ صلح تکلیفی نی سیاراترا قبول قیلیب، ایران اسیر لرینی قایتوروب، بیریب، خاقان امورگز نی توتقونلوقدین قوتقوزدی و قیروش غه خراج بریش و سوقوش ده عسکر بیله‌ن یاردم قیلیشنی قبول قیلدی . کین لرده قیروش نیڭ جهانگیرلیك عسکرلری ایچیده اڭ قهرمان تابورلرنی ساقا اتلیغ لری تشکیل قیلور ایدی[14].

هرود وتس نیك روایتی غه کوره : یاکسارت (سیر دریا)
نیك شرقی ده‌کی مساجت لرنیك خانی تومریس خاتون بیله‌ن اویلنمکنی طلب قیلدی. تومریس بو طلب نی رد قیلدی. قیروش بو حقارت غه اوچ الماق اوچون مساجت لرنیك یورتیغه هجوم قیلدی. مساجت باش قوماندانی تومریس نیك چوك اوغلی و هم ولیعهدی سیارغایسی ایدی، سوقوشده سیارغایسی یارالانیب اسیر بولدی. او بو اسیرلیك غه ناموس قیلیب اوزینی اولتوردی. اوغلی نیك عاقبتیدین بك ارتوق پوشورقانغان قرالیچه تومریس بویوك بیر قوشون بیله‌ن قیروش غه تعرض قیلدی. هرود وتس نیك ایتقانیغه کوره بو سوقوش او زمان غه‌چه اوخشاشی کورولمیگه‌ن درجه‌ده قانلیغ بیر سوقوش بولدی. ئسلاب دا یاقین یردین اوق اتیش سوقوشی بولدی. اوق لر بتکه‌ندین کین یالاك قلیچ بیله‌ن آرالاشیب سوقوشتی لر. هیچ بیر یاق یکیلمه‌سدین اوزون مدت سوقوش دوام قیلیب اخیراً مساجت لر قطعی اوتوق قازاندی. ایران قوشونی نیك بویوك بیر قسمی اولوب میدانده قالدی، از قسمی قاچیب قوتولدی. اولوگلر ارا سیده قیروش نیك جَسَدی تاپیلدی. تومریس، قیروش نیك باشینی کستوروب قان بیله‌ن تولدرولغان بویوك بیر تولوم غه قوید وردی. "من یاشاماقدامن و هم اوتوق قازانماقدامن. سَن اوغلوم نی حیله بیله‌ن مه‌ن دین الدیك. سنی قان بیله‌ن تویغوزا منّ دیب اوچینی الغان ایمیش. قیروش نیك اولومی تاریخی ۲۰ م ب دور.[15]

کیتاسیاس نیك روایتی غه کوره : بیرنچی دارا سکزیوز میك عسکر بیله‌ن انادولوغه کیریب او یردین استانبول بوغازیدین کوپروك یاساتیب اوتوب بالقان یولی بیله‌ن تونا و دون دریالری آراسیدکی غربی اسکیت لرغه هجوم قیلدی. لیکن اسکیت لر بوتون تریلغو یرلرینی و یایلاغلرینی کویدوروب و قودوق لرینی کوموب بو ککرو یورت لرنی بیر چول حالیغه آیلاندوروب اوزاق لرغه چیکیلگه‌ن ایدی. بو سبب دین دارا نیك عسکرلری اچلیق و سوسیزلیق، یوقوملوق کسل لر بیله‌ن کوب اولوب کتتی. نتیجه‌ده دارا بو سفردین کوب ضایعات بریب فایده الالماسدین قایتیب کتتی. اما دارا نیك یادگار قویغان بیستون

کتابه‌لریده بو سفردین بحث یوقدور. تورکستان‌ده‌کی ساقالرغه‌قارشی بیر سفر قیلیب ساقالرنی اطاعتیغه کیرگوزگه‌نلیکیدین بحث اتمکده‌دور[16].

ینه هرودوتس نیك بیانیغه کوره: ایران امپراطورلیقی الك کئروگه‌ن زمانه‌سی بیرنجی دارا (۴۸۵-۵۲۰م‌ب) نیك شهنشاه لیق دوری بولوب غرب ده مصر، یونان، سوریه، انادولو بو امپراطور لوق نیك ایچیده بولغانده‌ك شرق‌ده یاکسارت (سیر دریا) چیگارا تشکیل قیلور ایدی. بوکا کوره او چاغدا ایران و یونان‌لیغ لرچه ساقا اتالاردورغان تورکستان خلقی نیك غرب قسمی ایران بویوند وروقیغه توشکه‌ن بولسه‌مو شرق قسمی اوز استقلال لریغه ایگه ایدی.

ینه خنوفاس نیك روایتی غه کوره: ایران شهنشاهی اردشیر نیك وفاتی دین په‌رس امپراطورلوقی نیك اسکندر قولیدا یقیلیشی غه‌چه (۳۳۰-۳۵۹م‌ب) ساقالر ایران امپراطورلوقی غه تابع ایمه‌س، مستقل و دوست بیر خانلیق ایدی. میلاد نیك بیرنجی عصریده یاشاغان یونان تاریخچی سی" دیودور* نیك روایتی غه کوره اوچونجی دارا تخت غه چیقفاندا ایران نیك شرق چیگاراسی آکسوس (امودریا) ایدی[17]. یعنی ساقالر ایران حاکمیتی استیدا ایمه‌س ایدی.

ماکید ونیالیغ جهانگیر بویوك اسکندر ایران نی الغاندین کین ساقا مملکتی (تورکستان) غه هجوم قیلسه‌مو ساقالر بك قهرمان‌چه مدافعه قیلغانلیقی‌دین اسکندر بولرنی اوزیگه اطاعت قیلدورماقانی خطر لیك ایش بیلیب اولرنی دوست و یاردمچی حالیغه کلتوروش اوچون سوغدیانا (بخارا و سمرقند) خاقانی اوقسیار نیك قیزی مشهور روکسانا (روشنك) بیله‌ن اوٴیله‌ندی لر. سیر دریا بوی لریغه‌چه ایلگیر یله‌ب کیرو پولیس (اوره تیپه) نی الك سوك استحکام قیلیب قایتدی[18]. قایتش دین بورون قهرمان و اوُستا اوقچی بولغان ساقالردین اتلیغ قوشون‌لر تشکیل قیلدی.

هندستان نیك مقدس کتاب لری ، ساکادوییا (اسکیت مملکتی) ده توروشکا دیگه‌ن خلق لر اولتورماقده ایدی دیب یازا دور. هندستان نیك میلاددین ایلگیریکی چاغلرغه عاید وقایعنامه لری[19] ده توروشکالرنیك توران پادشاهی فریدون‌نیك اولادی ایکه‌نلیکی نی و بولر نیك خانی بولغان افراسیاب نیك هندستان غه حکوم سورگه‌نلیکی نی و سمرقندده اولگه‌ن لیکی نی یازادور. هندستان‌ده‌کی عوده‌ی‌پور راجا لری نیك عائیله تاریخی ده او لرنیك اك قدیم اتاسی توروشکادین‌کلگه‌ن "باپا" اتلیغ بیر قهرمان ایمیش. "باپا" اوده‌پیور غه کلیب دولت قورغان دین‌کین اوز یورتیغه قایتقان و اوغلی "قومان" بو دولت نیك خانی بولوب قالغان ایمیش. بو کونغیچه دوام قیلماقدا بولغان اودیپور راجالیقی نیك حکومدارلری اوز لرینی قومان نیك اولادی سانا ب "هومان" عنوانی نی الماق دادور.

آرول شتاین طرفیدین نشر قیلینغان کشمیرنیك رایانسا رینگانی اتلیغ وقایع نامه کتابیدا هندستان‌دا بولغان پادشاه لردین کوشکا ، هوشکا و کانیشکا نی آپ اچوق توروشکا پادشاه لری دیب یازمق دادور. بولرنی چین تاریخلریده یوچی، و هندستان تاریخ‌لریده‌ساقا دیدور (میلاددنیك بیرنجی عصریده‌دولت قورغان).

اونونجی عصرنیك اك بویوك تاریخ جغرافیا و فزیك عالم لریدین ابو ریحان بیرونی[20] مشهور کانیشکادین بحث اتکنده اونی "قانیق" دیمکده‌دور. بوندین معلوم بولادورکه بو حکمدار نیك اصل اتی قدیم دین بوکونغه‌چه تورك لرده خاص اسم و همده آیماق اتی بولوب کلگه‌ن قانیق ایدی. آسیا تیل‌لری ایچیده آیریم خصوصیت‌گه ایگه بولغان سانسکریت (قدیم هندستان تیلی) نیك سوز قورولوشی نیك بو تورکچه اتی نسی بوزوب کانیشکا شکلیده قوللانیشقا الیب بارغانلیقی معلوم بولادور. نته کیم بیزنیك تیلیمیزده سوز قورولوشی نیك چین تیلی نیك سوز قورولوشی بیله‌ن ایریم بولغانلیقدین بیز نیك تیلیمیزده‌کی هیچ بیر کلمه‌نی چین

لیغ لر بوزمای سوزلیالمایدور. مثلا محمد نی موخامادی، تورسون نی توآرسون، کاشغر نی خاشی، ختن نی خوتی آن دیگه نده ك.

ینه ابو ریحان برونی نیك بو بیر کلمه نیك اصل تلفظی نی کورستمکی هندستان نیك قدیم تاریخی ده کی بیر نچه ات لرنیك اصل شکلینی تاپیب الیشیمیزغه یول اچیب بیره دور. بیز بو یول بیلـــه ن یوروب توروشکا سوزی نیك اصلی تورك، هوشکا سوزی نیك اصلی اویوك یاکه هویوك، و کوشکا سوزی نیك اصلی کویوك بولغانلیقی نی جسارت بیله ن دعوا قیلالا یمیز.

ینه ابو ریحان بیرونی نیك بیانیغه کوره کابل نیـــك تورك پادشاه لری نیك نسب شجره سی ناگرکوت ایپك قورغانی دین تاپیلغان ایپك توماردە یازیلغان حالده قولغه کلتورولدی. بـــو توماردە آتمیش کشی نیك اتی یازیلغان بولوب میلاددین بورون اونون جی ییل دین باشلاب میلاددین کین میك اوتوزنجی ییل غه چه دوام قیلغان حکمدار لرنیك شجره سی نی کؤرستمکده دور[2]. بو یرده شونـی اسلتمك کره ك که: قدیم و یکی تاریخچی لر یوقاریقی کابل پادشاه لری نیك ساقا لرنیك قالدوق لری ایکه نلیکی لرینی بیان قیلادور. بعضی تاریخچی لر اولرنیك یوقاریده آتی اوتکه ن و توبنده تاریخچه ســـی بیان قیلینادورغان کانیشکا (قانیق) منسوب بولغان قوشخان لر نیـــك قالدوق لری دیب بیلدورمکده دور. افغانستان دا یازیلغان آسیـــا تاریخچه سی غه کوره ایران تاریخ لریده افراسیاب اتالغان قدیـــم تورك خاقانی نیك تورکچه آتی بوقاخان ایدی. افغانستان و ایران نی اشغال قیلیب بیرنچه ییل لر حکوم سورگه ندین کین یکیلیب تـــور کستان غه چیکیلیب کتکه ن ایدی.

تورك روایت لری

ابولغازی بهادرخان نیك شَجَرَهٔ تَراکِیمَـــه اسم لیق اثریده کی روایت غه کوره بك قدیم چاغلرده تورك قوم لری آیریـــم

آیریم اون توقوز مستقل دولت‌لر حالیده یاشار ایمیش[2]. بو اون توقوز دولت، دین اونی غربده بولوب غرب، شمال و جنوب ده یوکسك موزلوق تاغلر و شرق‌ده قوملوق چول بیله‌ن چویرولگه‌ن بك کگرو مملکت‌لر غه ایگه ایمیش . توقوزی چول نیك شرقی ده بولوب تخیمو کگرو مملکت‌لرغه ایگه ایمیش . بیر چاغلرده غرب ده‌کی اون دولت نیك حکومدار لری توپلانیب کوچلوق بیر دولت، قوروشغه قارار بیریب، اوز ارالریدین بیرینی بو بیرلشمه دولت نیك خانی بلگوله دیلر و اکا "آل الترّ" عنوانی نی بردی لر و بو بیرلشمه دولت غه" اون اویغور" اتی نی بردی لر. بوندین کین شرق‌ده‌کی توقّوز دولت مو بیرلشمه دولت قوروب ارالریدین بیرینی بویوك خان بلگوله‌ب اکا "کوّل ارکین" عنوانینی بردیلر. بیرلشمه دولت غه" توقوز اویغور" دیگه‌ن ات نی بردی لر. اوزون چاغلرغه‌چه بو ایکی دولت، سیستیمی دوام قیلیب، کین‌لرده بو ایکی دولت، بیرلشتی و دنیا بویونچه اك بویوك دولت حالیغه کلدی. بویوك حکمدار قارا خان عنوانی نی الدی . مشهور افراسیاب بو قارا خان لرنیك بیری دور. بو دولت لرنیك قاچان یقیلغانلیقی نی بیلمه‌یمیز.[2][3]

اوستاد یم مورا د رمزی افندی نیك اثری تلفیق الاخبار[4] نیك روایتی غه کوره: بعضی عصری تاریخ کتاب لری نیك بیانیغه قارا غاندا اویغور لرنیك میدان غه کیلیشی اوغوز خان نیك زمانه سیده بولوب میلاد دین بورون ایکی میك سکیز یوز اللگ نجی یلده بولغان ایمیش .

دیوان الغات الترك ده محمود کاشغری نیك روایت، لری غه کوره[5]: افراسیاب نیك عنوانی خاقان ایدی و بو عنوان بیله‌ن اتالغانلیقی نیك اوزون حکایه‌سی بار دور. خان عنوانی افراسیاب نیك اولاد دین بولغان کشی لرنیك عنوانی ایدی. افراسیاب نیك اولادی دین بولغان خاتون کشی لرنی قاتون یاکه تریم عنوانی بیله‌ن آتالور ایدی. افراسیاب کاشغرده اولتورور ایدی. کاشغرنیك هواسینی یخشی کورور ایدی. بو اوچون کاشغر اوردا کند (پایتخت شهر) دیب

دیب اتالور ایدی[26]. بارچوق، افراسیاب زمانیدا شرقی تورکستان دا بیر شهر بولوب بختنصر (نابوقودون آسور) نیك اوغلی بیتزن نی بار چوق شهریده قاماغان ایدی[27]. ایران ده کی قازوین شهرینی افراسیاب نیك قیزی قاز قاتون بنا قیلغان ایدی. بعضی لری قازوین و قوم شهر لرینی او چاغلرده کی تورك یورتی نیك چیگارا لری ایچیده سانا ماقدا دورلر. قوم سوزی تورکچه دور و هم قاز قاتون، قوم ولا یتی نی یخشی کورور و او یرده آو آولا رایدی. توگگاالپ ار یعنی افراسیاب مَروّ شهرینی بنا قیلغان. بُخارا نیك یاقینیدا یکی کنت شهری بارایدی. بو شهرنی ایران لیغ لر رویین دَژ (توج قورغان) آتایدور. چونکه استحکام لری بك کوچلوق ایدی. افراسیاب، قیزی قاز قاتون نیك ایری بولغان سیاوش (ایران شهزاده سی) نی بو شهرده اوّلتورگه ن ایدی. ایلی ده کی قاز دریاسی نیك بو ات بیله ن اتالیشی نیك سببی، قاز قاتون نیك بو دریا نیك بو یيدا یؤکسَك بیر قورغان یاساغانی بیله ن مناسبت لیك ایمیش. بارمان و بارسغان شهر لری نی افراسیاب نیك بارمان و بارسغان اتلیق ایکی اوغلی بنا قیلدوروب بو شهر لرگه اوز اسم لری نی برگه ن. محمود کاشغری، دادا سی نیك بارسغان دین ایکه نلیکی نی یازادور.

محمود کاشغری اِسکَنْدَر نیك تورکستان غه هجومینی و مغلوب بولوب صلح قیلغانلیقی نی و قایتقانلیقی نی تو بنده کیچه روایت، قیلادور[28]: "اِسکندر سمرقند دین اوّتوب تورکستان غه یورو ش قیلغان چاغدا تورك خاقانی، شو اتلیغ یاش بیر کشی ایدی. بویوك بیر قوشونی بارایدی. خاقان شو، باش قوماندانلیق ظابط لریدین قرق کشی نی، اوّز عسکریغه و خلقی غه تویغوزمای، یاشوروون حالده خو جند دریاسی (سیردریا) بو یيی غه ایبرگه ن ایدی. بو لرنیك وظیفه سی اسکندر نیك سیر دریا دین اوتوشنی و شرق غه یوروش یولینی بیلمك و درحال خاقان غه خبر قیلماق ایدی. بیر کون دولت نیك بویوك لری خاقان شوغه اسکندر دیگه ن کشی یاقینلاشماقدادور. انیك بیله ن سوقوشا میزمو یاکه بیزگه باشقه بویروقیکیز بارمو؟ دیدیلر.

خاقان سرایده‌کی کۆموش کۆلچکغه سو توشقازیب غاز اوردەك لر نسی انیكْ ایچیده اویناتیشغه مشغول ایدی. خاقان یوقاریده‌کی سوز نی قیلغان لرغه بو غاز اوردەك لرنیكْ کوموش کولچکده چو موب اوینا غانلیقی نی کوروکلر دیب جواب بردی. بو لر بك خپا بولدی لر. خاقان نیكْ نه بیر سوقوش و نه بیر یانغه چیکیلش غه حاضرلیقی یوق ایکەن دیب قایغو غه توشتی لر. لیکن خاقان کوب خاطر جمع ایدی یوقاریقی خبرچی ظابط لرنیكْ خبری غه قاراب حرکت قیلیش غه یوشو رون پلانی بارایدی. بیر کیچه یوقاریقی خبرچی ظابط قایتیب کلیب اسکندر نیكْ سیر دریادین اوتکەنلیکی نی خاقان غه خبر بردی. خاقان درحال یوروش دوماقی چالدوروپ کیچەلیپ عسکرلرینی الیپ شرق یاقغه یوروب کتتی. بوندا غ اوشتومتوت قاچقاندەك یوروب کیتیشی دین قورقوب هرکشی اوچر اغان اولا غ نی مینیب خاقان نیكْ ارقا سیدین قاچیب شرق غه کتتی لر. ارته سیغه یورتدا کشی قالمای یورت ادم سیز چول حالیغه آیلاندی. او چاغدا بو مملکت نیكْ همه خلقی چادیر حیاتیده بولوب بالاساغون اسپایجاب و باشقه شهر لری قورولمیغان ایدی. خاقان شو عسکر و خلق نی سوروب یواش یواش شرق غه قاراب یورمکده ایدی[29]. اسکندر، خاقان نی قاچتی دیگەن خیال بیلەن ارقاسیدین یوروش قیلماقدا، شونداغ یورگنچه چین نی الماق پلانینی قیلماقده ایدی. اوزون یول لر یوروب اویغور یورتی نیكْ یاقینی غه بارغاندا[30] خاقان، اوشتومتوت ارقاغه قایتتی. الكْ باتور یگت لردین تورت میلكْ یگتنی ایلغاب بیرّ اوْگه" (یاشلیغ و تجر یبه لیك) کشی نی اولرگه باش قیلیب اسکندر غه قارشی باسقونچی قیلیب یولللادی. بو عسکرلر نیكْ قالپاق لری نیكْ ایکی یانیدا لاچین قاناتیغه اوخشاش قانات لر تاقیلغان ایدی. الدی یاقغه اوق اتیب نشانغه تککوزگەندەك ارقا یانغه اتیب مو نشانغه اورادور غان اوستا نشانچی لر ایدی. اسکندر بوکا حیران قالغان ایدی."[31]

بو تورك عسکرلری بیر کیچه اسکندر نیكْ الدینقی صف عسکرلرینی اوشتومتوت باستی و قاتیغ مغلوب قیلدی. محمود کاشغری

بو سوقوش دەکی بیر واقعه نیکْ تاریخی اهمیتی نی اگلاتیب ایتادور: "تورك عسکرلرید ین بیری اسکندر نیکْ بیر عسکرینی قلیچ لادی. قیلیچ اونی کیندیکیگیچه ایکی پارچه لادی. بو قلیچ بیگەن اسکندر عسکری نیکْ بلیده بیر خالتا التون آقچه بارایدی. قلیچ بو خالتانیمو پارچەلادی. ایچیدەکی آقچه لر قان ارالاش یرگه توکولوب قالدی. ارتەسی تورك عسکرلری بو قان ارالاش آقچه لرنی تونوماسدین بو نیمه دیشتی. ارادین بیری آلتون قان دیدی. بو مناسبت بیلەن شو یردەکی کیچیك بیر تاغ نیکْ اتی التون قان بولوب قالدی. بو کون (محمود نیکْ زمانه سیده) التون قان اتلیغ تاغ اویغور یورتی غه یاقین بیر یرده دور. چوگره سیده کوب چارواچی خلق یاشاماقدا دور. بو سوقوشدا اسکندر یکْلیب خاقان شو بیلەن صلح قیلیب قایتیب کتتی. خاقان شو اسکندر نیکْ ارقاسیدین بالا ساغون غه کلدی. بیر شهر یاساب 'شو' ات قویدی." [32]

تنقید ومحاکمه

یوقاریدەکی روایت لر اراسیده ایران روایت لری کوب خُرافات ارالاش حکایه بیغین لری ایچیدین سوزوب الیشغه ممکن بولغان عقل غه اویغون پارچه لرنیکْ قسقەچه بیر مضمونی دور. بو نیکْ اوستیغه بو روایت لرنیکْ یازیلغان تاریخی ابولقاسم منصور فردوسی (۳۲۹-۴۱۱ هـ) نیکْ شهنامەسی بیلەن باشلایدور. فردوسی بو روایت لرنیکْ ایران خلقی نیکْ اغیز لریدین واو زمانه لرده تپیلغان قدیم اثر لردین الغان بولسه کره‌ك.[33] بو اوچون عصری عالم لر شهنامه روایت لرینی قدیم ایران خلق حکایه لری دیب قیمت له‌ندۈرادور. بو نیکْ بیلەن یوقاریدا ایران روایت لریدین الغان پارچه لرنی خلق حکایه لری قاتاریدا ساناب ایشانچ سیز دیب تاشلاش توغری ایمس، چونکه بو پارچه لرنی ایشانچلیك قاناق لر اثپاتلاب بیره دور. مثلاً ایران نیکْ میلاددین ایلگیری ۱۰ نجی عصرده یازیلغان

ایران دین کتابی اویستانیك باشیده‌کی زاثوسترا قسمی یوقاریقی روایت نی قوتله یدور. توران خانی پیران و تیران حقیده اچوق معلومات بیره دور. ایکنجیسی دنیادا الك قدیم کلاسیك تاریخ کتاب لریدین حساب لانغان یونان منبع لریدین الینغان یوقاریده کی روایت لرهم ایران روایت لریدین الینغان پارچه غه اویغون بولغانلیقی کورونه‌دور. اوچونجیسی هندستان نیك میلاددین بورون یازیلیب بوکون غیچه بار بولغان مقدس کتاب لری و هم وقایع نامه لریده‌کی وثیقه لردین بنه بو روایت لرغه اچوق شاهد چیقادور. یونان روایت لری بولسه علم دنیاسیدا تاریخی حجت اورنیده‌کورولمکده بولغان کلاسیك تاریخ کتاب لری نیك محصولیدور. بو کتاب لر یونان تاریخچی سی هَرود وتُوس، کتاسیاس و خنوفانس دین عبارت بولغان میلاددین عصرلرچه بورونقی مشهور عالم لردور. بونیك اوچون ایران روایت لریدین الینغان پارچه لر علمی قیمت غه ایگه بولغان بیرار حجت دور.

بو روایت لرغه قوشومچی لر بار دور. بك قدیم یونان قاینا‌ق لریدین هوموروس (۸۵۰م ب) نیك ایلیادا و اودیسه اتلیغ اثر لریده میلاددین بورون توقوزونجی عصرده یاشاغان هسیود بیله‌ن میلاددین بورون بشنجی عصرده یاشاغان اشیل اتلیغ یونان شاعر لری نیك اثر لریده اسکیت لرنی الك مدنی ملت دیب وصفلاندو رادور. هرود وتوس باشلیغ یونان تاریخچی لری ایسکیت لرنی او چاغلرده‌کی بوتون ملت لردین باتورلوقدا بولغانده‌ك مدنیت علم و صناعت ده یوکسك بولغانلیقی نی یازادور. بو تاریخچی لرنیك روایت لریغه کوره ایران پادشاه لری اوز بالالرینی اوقوتماق اوچون ایسکیت لردین اوقوتقوچی لر کلتورگه‌نلیکلری انیق‌دور[34].

اودیسا، کیف، موسکوا و لینینگرادموزه لری اسکیت لرنیك یوکسك مدنیت لرینی کورسه‌تادورغان قیمتلیك ارکئولوژی حجت لریدین تولغان حالده دور. سوکقی یللرده‌کی ارکئولوژی کشف لری ایسکیت مدنیتی نیك تاریخینی میلاددین میك لرچه بیل

بورون چاغلرده بارایکه‌نلیکی نی اثبات‌لاماقدادور[35].

میلاددین کین یوزالیگنجی یىلدا یازیلغان باتلامیوس جغرافیاسی ایسکیت مملکتی نی غربده تونادریا سی و شرقده ایماووس (التای‌تاغلر) بیله‌ن چیگارالانغان لیقینی کورستمکده دور. بیانی توبنده کیله دور.

هندستان روایت‌لرنیڭ بهاسی یونان روایت‌لریدین توبن کورولمایدور. چونکه بو روایت‌لر، ارکئولوژی وثیقه لر ماهیتیغه ایگه‌دور. خصوصاً میلاددین بورونقی مقدس کتاب‌لر، اودیپور خان لری نیڭ شجره سی، کابل خان لری نیڭ شجره سی و هم کشمیر وقایع نامه سیده‌ك یازما قدیم حجت‌لرده ایسکیت، ساقا و قوشخان ات‌لری بیله‌ن تونولغان خلق لرنیڭ همه سی بیر توروشکا (تورك) ئرقیدین ایکه‌نلیکی اوچوق کورسه تیلگه‌ن و علم دنیا سیغه یکیلمس بیر وثیقه قازان‌دورغان‌دور. بیرونی نیڭ کانیشکا کلمه‌سی نیڭ تلفظ شکلی نیڭ قانچ بولغانلیقی نی بیلدوروشی ینه علم دنیاسیده بویوك بیر خطانی توزه تیشکه بیر اچقوچ ماهیتیده خدمت قیلماقدادور. بیرونی نیڭ بو افاده‌سی یالغوز کانیشکا سوزی‌نیڭ اصل تلفظی نی کورستمك بیله‌ن غینه قالماسدین بوکا اوخشاش سانسکریت چه‌ده "شکا" بیله‌ن ایاغلاشقان تورانچه ات‌لر نیڭ همه سیده "شکا" نیڭ اصلی تلفظی نیڭ "ق" یاکه بوکا اڭ یاقین بولغان "ك" حرفی بولغانلیقی نی اڭلاتادور.

افغانستان نیڭ تاریخچه[36]آسیا سیده افراسیاب نیڭ اصل اتی نیڭ بوقاخان بولغانلیقی نی یازیشی تاریخ ساحه سیده کوب اهمیت لیکدور. چونکه بعضی تاریخچی‌لر افراسیاب کلمه سی نی مذچه سوز بولوب تورانچه (تورکچه) ایمه‌س‌لیکی نی آلغا سورمکده‌دور. بو نیڭ دین افراسیاب نیڭ بیر تورك خاقانی بولماسدین بیر مدشاهی بولغان لیقی‌غه دلیل چیقارماق ایسته‌گه‌نلر بار دور. تاریخچه‌اسیا بیزگه شو فکرنی بیره‌دورکه: بویوك، تورك خاقانی نیڭ آتی بوقاخان بو لوب ایران غه استیلا قیلغان چاغلرده مذ تیلیده بویوکلیکی نی افاده

قیلغان افراسیاب کلمه‌سینی اوزی‌غه بیر عنوان (اتالغو) قیلیب الغان بولسه کره‌ك. مد وقایعنامه لریده و ایران تاریخ لریده بو آتالغو بیله‌ن تونولغان لیقدین اصل اتی بوقاخان اونوتولغانده‌ك بولسه کره‌ك. نیته‌کیم افراسیاب مرثیه سیدین اکلاشیلغان غه کوره تورکستان دا مو افراسیاب نیكْ اوز اتی بیله‌ن آتالماسدین قهرمانلیقی‌نی افاده قیلاد ورغان آلب أرتوكگا، و اكْ یوكسك حكمدارلیق‌نی افاده قیلغان بگلر بگی‌عنوان لری بیله‌ن آتالغانلیقی‌نی کوره میز.

ابولغازی بهادرخان نیكْ روایتی، بیر عنعنوی روایت لیك ماهیتده بولوب انیق بیر تاریخی وثیقه لیق قیمتی‌غه ایگه بولمای دور. شونچه لیكی بارکه: بك قدیم چاغلرده تورك لرنیكْ بویوك دولت قورغانلیقی حقیده‌کی انیق معلومات‌نی قوّتلشکه یارایدور[36].

تلفیق الاخبار، روایتی‌نی عصری قاینا‌ق لردین الغانلیقی‌نی یازغان بولسه‌مو قاینا‌قی‌نی بیلمیگه‌ن‌لیکی میزدین بو روایت‌گه امدی‌لیکده بهابیرالمایمیز.

دیوان‌لغات‌الترك نیكْ روایت‌لریغه کلسك، افراسیاب‌نی، عایله سینی و مهم تورك شهر لرینی، اسکندرغه قارشی تورك خاقانی نیكْ موفقیت‌لیك مدافعه سینی اکلاتیشده بك جانلیغ و انیق ماتریاللرنی بیره‌دور. ایران، یونان، هند و باشقه یات قاینا‌ق لردین اکلانغان شرف لیك قدیم تاریخی میزغه دیوان لغات‌الترك روایت‌لری بیر ملی سوس‌بیریب او روایت‌لردین قولیمیزغه کلگه‌ن معلومات‌نی تولوق لایدور. افراسیاب نیكْ خاقان الب ارتوكگا و بگلر بگی ده‌ك صاف تورکچه عنوان لرینی کورسه‌تیب بیره دور. ایران روایت‌لریده افراسیاب نیكْ قیزی نیكْ اتی‌نی فرنکس دییلور ایدی. بو نیكْ صاف تورکچه بولغان اتی نیكْ قاز قاتون ایکه‌نلیکی‌نی دیوان‌دین اورگه‌ندوك. دیوان، موندین باشقا کوب حقیقت‌لرنی مو بیزگه‌اچوقلاب بیره دور. اسکندرنیكْ تورکستان دین قایتیب کتیشی نیكْ معقول بیر سببی‌نی ایران، یونان و باشقه قاینا‌قلر هیچ کورسته‌مسدین اوتوب

کیته دور. موندا غ حریص و تویماس بیر جهانگیرنیك، فتوحات میدانیدین سبب سیز قایتتشی عقل‌غه اویغون بولمیغان بیر حرکت دور. البته اسکندر نیك قایتیب کیتتشی نیك مهم بیر سببی بارلیقی نی اما تاریخ لرده بو سبب، نی اسکندر نیك وقایع یازغوچی لری‌نیك قصداً کورستمیگه‌نلیکی نی هر تاریخچی تؤشؤنمه‌ی قالمایدور. بلکه بو سبب، بؤیؤك بیر یکیلیش بولوشی ممکن‌دور. بو تقدیرده بو سبب، نی یازماق بویوك جهانگیر نیك عزت نفسی و غروریغه اویماغانلیق‌دین وقایع نامه غه یازیشغه انیك ادملری جسارت قیلالمایدور. منه تاریخچی لرنیك دقتی نی اوزیغه تارتقان بو مجهول سبب نی دیوان بك اوچؤ کورسه‌تیب بیره‌دور. یعنی خاقان شو نیك اوستالیق بیله‌ن ایشلیگه‌ن بیر سوقوش تاکتیکاسی بیله‌ن اسکندر نی بویوك بیر یکیلیش غه اوچرات قانلیقی و اسکندر نیك اؤز عسکرلری‌نی بؤتؤنله‌ی یوقالیشدین قوتقوزوش، صلح قیلیش و چاقان قایتیب کتیشدین باشقا چاره تاپالمیغانلیقی نی یالغوز دیوان دین اکلادوق. بو حجت دین دیوان نیك روایت‌لری‌نی علمی قیمت‌غه ایگه بولغان روایت‌لر قتاریدا بهالاش لازم کیلادور. دیوان روایت‌لری‌نیك بیر غینه کمچیلیکی بو روایت‌لر نیك قسقه لیقی‌دور. چونکه دیوان، بیر تاریخ کتابی بولمای بیر لغت‌کتابی بولغانلیق دین بو روایت‌لرنی بعضی بیر کلمه نیك معنی سینی توشوندوروش مقصدی بیله‌ن کلتورگه‌ن واقعه نی ممکن بولغان قدر قسقه‌چه یازیب اوتکه‌ن دور. افراسیاب نیك مرثیه سی بولسه افراسیاب نیك تورك تاریخیده نه قدر بویوك بیر شخصیت ایکه‌نلیکی نی و انیك فاجعه‌لیك اؤلومی نیك تورك ملتی نیك هر بیر طبقه سیده نه قدر چوکقور تاثیر لر یارا تقانلیقی نی گوده لندوروب کورسته دور[37].

خلاصه قیلیب ایتقاندا ، یوقاریده‌کی روایت‌لر و ماتر یاللردین انیق اکلاشیلغان حقیقت شودورکه : میلاددین کـــوب عصرلربورون چاغلردین اعتبارا اغیرلیق مرکزی شرقی تورکستان بـو لب تورك یورتیدا بیر ویا بیر نچه بویوك دولت قورولغان . بو دولـت ویا دولت‌لرنیك قورغوچی‌لری نیك توران ، ایسکیت، ساقا ، ماسـا جیه دیگه‌ن مختلف ات‌لربیله‌ن اتالغان لیقی‌نی ایران ، یونـان و هندستان نیك قدیم روایت‌لری و تاریخی وثیقه‌لریدین الساقمو اك کوچلوغ هندستان و کشمیر وثیقه لریدین بو دولت‌لر نیك مختلـف یرلر و مختلف چاغلرده‌کی قورغوچی‌لرك بولغان خلق نیك بیرلشکه‌ن اتنوغرافیك اتی نیك تورك بولغانلیقی انیقلانماقدادور . بوتورك دولتی ویا دولـــت‌لـری نیك قورولغان باش تاریخی‌نی بو روایت‌لردین اچوق بیلالمسه‌کمو ایران و یونان قاینا قلریدین تورك دولتی نیك میلاددین ایکی میك بیل بورون چاغلرده اسیادا اك بویوك دولت حالیده بـو لغان‌لیقی‌نی کوردوك . هندستان قاینا قلری نیك آرتوقچه آیدیکلاتا دورغان وثیقه لرنی بیزگه برگه‌نلیکی‌نی بوقاریده کوزدین کچور دوك . بو نیك اوستیگه آسیا تاریخچه سی، ابولغازی بهادرخان و محمـود کاشغری نیك قوشوسچه ایضاحات‌لری یوقاریقی حجت وثیقه لر نـــی کوچلاندورماقضه یارامادور . شونیمو بیلمك کره‌ك که : یوقاریده‌کی روایت و وثیقه لرنی یالغانلایدیغان هیچ بیر روایت ویا ارکئولوژی قاینا‌ق کورونمایدور . بلکه بو کون عه‌چه تاپیلیب موسکوا ، لنینگراد ، لندون ، برلین و دهلی موزه لریده قویولغان ارکئولوژی ماتریاللر بـو روایت‌لرنی و وثیقه لرنی قوتله مکده‌دور

تاریخده اك قدیم بویوك دولت نیك اك بورون اوترا اسیا تورك‌لری طرفیدین قورولغان لیقی‌نی ایشانچ بیله‌ن الغا سورالایمیز . یوقاریقی قاینا‌ق لردین بویوك دولت‌لریمیز بارلیقی‌نـی انیق بیلدوك . بو دولت‌لرنیك باشیدا افراسیاب(بوقاخان-الپ ارتونگا بگلربگی)، پیران ، تیرایانا ، پروناسیه ، ماد یاس، اموركز و خاقـان

شو لر ده‌ك حكمدار لرى بويوك جهانگير لرنى يگگه‌ن تومريس خاتون ، سياترا خاتون ده‌ك قهرمان خاتون لرنيڭ بولغانليقى نى اڭلادوق ، براق بيز گه بو حقيقت لرنى اڭلاتقان قاياق لرنيڭ بارچه سى اجنبى قاياق لر بولوب بيز نيڭ مفصل تاريخى ميز نى يازيشقا وظيفه ليك بولميغان قاياق لر دور . تورك لرا راسيده ملى تاريخ نى يازيب قالدو روش عادتى قديم زمان لرده يوقموايدى ، ياكه بار بولسه‌موا ولرنيڭ اثر لرى يوقالغان‌موايدى ؟ هرحالده كوب اسيت كه قديم تاريخى ميز حقيده بو كون غه‌چه علم دنياسيده قديم بير ملى اثر نيڭ اوزى نى كورستكه‌نى يوق دور . بار يوق وثيقه لريميز اجنبى لرنيڭ روايت لرى واز غينه ارگئولوژى ماتريالللرى دين عبارت بولوب بك قسقه و اُزوك معلومات برمكده دور . بو سببدين بك قديم دوره لرده‌كى بويوك تورك دولت لرى غايت هيبت ليك و پارلاق بير هيكل ده‌ك علم دنيا سيغه اوزينى كورسه‌تيب تورسه‌موانيڭ تفصيلى احواليني و واقعه لرى‌نى علمى يول بيله‌ن اوتراغه قويماق ممكن بولماى تورماقدادور . كلگوسيده‌كى علمى تكشوروش لرو ارگئولوژى كشفيات نيڭ بو ساحه ده كوب فايدالى معلومات بيريشى و حاضر چه بوش قالغان بو كمچيليك نيڭ تولوق لانيشى كوب اميدليكدور .

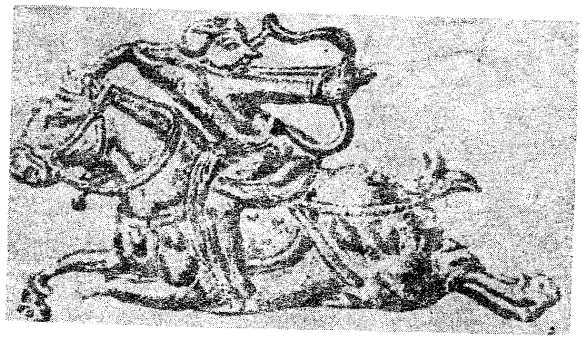

آلتاى قورغانلريدين تاپيلغان التون سيرليغ توچ دين ياسالغان "آتليغ اوقچى" لوحه‌سى .

افراسیاب مرثیه سی:

آلپ اَرتوڭگا اوْلدیمو ایسسیز آڑون قالدیمو
اوْزلك اوْچین آلدیمو اَمدی یوْرەك ییرتیلور.

بەگلەر آتیس ارغورو پ قازغو آنی تورغوزو پ
مڭزی یوزی سارغاریب كوْركوْم اڭا تورتولو ر
آولیشیپ ارەن بورلەیو ییرتیپ یاقا اوْرلەیو
سیقریپ اونی یوْرلایو سیغتاب كوزی اوْرتوْلوْ ر

اوْزلەك یاراغ كوْزە تتی اوغری توزاق اوزاتتی
بەگلەر بیگین اَزیتتی قاچسا قالِی قورتولور
كوْڭلوم ایچون اوْرتەدی یەتمیش یاشیغ قارتادی
كەچمیش اوزوگ اَرتەدی تۆن كۆن كیچیپ ایر تەلوْ ر

اوْزلەك قاموغ گوْرەدی یوْنچیغ یاوز تەپرەدی
اَردەم اریغ ساورەدی آڑون بەگی چەرتیلوْ ر
بیلگە بوْگو یوْنچیدی آڑون انی ییڭجیدی
اَردەم آتی تینجیدی یەرگە تیگیپ سوْرتوْلور

اوْزلەك كوْنی تپرەتوْ ر یالِكْوق كوچین گوْرە توْ ر
اردین اڑون ساورەتور قاچسا تەقی ارتیلور
آتسا اوقین گزگیریب كیم تورانی ییغدیچی
تاغیغ آتیب اوغراسا اوزی قویی ییرتیلور

یاغی اوتین اوْ چورگەن تویدین انی كوچورگەن
ایشلار اوزوپ كەچوْرگەن تەگدی اوقی اوْلدوْ روْ
تورغان اولوغ ایشلاقا تەرگی اوروپ آشلاقا
تومولوغ قەدیر قشلاقا قودتی اریگ اومدورور

مرثیه نیكْ آغلامی:

قهرمان باتور یولبارس اؤلدیمو؟ اوسال و یمان دنیابیزگه
قالدیمو ؟ رمانه افراسیاب دین وبیز دین انتقامینی الدیمو ؟ امدی
بو مصیبت‌بیله یوژکلریمیز پارچه لانماقده دور. بو اغیر مصیبت ده بگ
لرات‌لری‌نی هر طرف غه چاپتوروب حارد وردی ،اولرنی قایغو اوروقلاتیب
یاداغان حالغه کلدیلر. اولر تکزی و یوزی زعفر سورتولگه‌نده‌ك سارغایب
کستتی . اولر افراسیاب غه ایچی اغریغاندین بوزیده‌ك اولا شتی آه اوروب
یاقالرینی یرتیشتی ، قاتیغ درد بیله‌ن موڭلو غ نغمه آوازیده اؤنسه‌ب قَر
یاد قیلدی ، کوب یغلاشقان لیقدین اؤن لری پیتیب قالماقدا دور. تولا
یغلاغاندین کوز لری کورمه‌س بولوب کستتی . فَلَك (زمانه)اوزوندین‌بیری
افراسیاب غه دشمن بولسه مو کوچی یتمه‌ی فرصت‌کوتمکده ایدی ، و اکّا
سوءقصد اوچون باشورون توزاق قوروب تورماقده ایدی . امدی بگلر بگی
نی (افراسیاب نی)آلداپ آزغوروب توزاق‌غه توشوردی . زمانه نیكْ بسو
آلدامی و سوءقصدی‌دین قانداغ قاچیب قورتولسون .

افراسیاب نیكْ اؤلومی کؤڭلوم نی ایچیدین کویدوردی .
ساقایغان یارامسی تاتالاب قاناتماقدادور. کؤڭلوم اؤتکه‌ن یاخشی چاغ
لرنی حسرت بیله‌ن اسله‌یدور. کیچه کوندوز اؤتکه‌ن ساری اؤتکه‌ن چاغلر
نی حسرت بیله‌ن اسله‌تمکده دور. زمانه تماماً عاجز بیر حالغه کلدی .
توبنده‌کی جاهل صنف لر و یمان لر قوزغالدی . فضیلت یاکه علم.اخلاق
قالمادی . بو نیكْ سببی دنیا حکمداری افراسیاب نیكْ وفات قیلغانلیقی
دور.

افراسیاب اولگه‌ندین کین عالم لر ، حکیم لر،فیلسوف لرنیكْ
حالی یمان بولدی . دنیا اولرنی آزدی . فضیلت نیكْ آتی سه سیدی .
فضیلت‌سه سیغ آتگه اوخشاش خوارلیق و نفرت‌گه اوچرادی . گویاکه یرگه
توشوب سود رولوب قالماقدادور. زمانه کونلرینی حرکتگه گلتوره دور. و بسو
حرکت‌بیله‌ن انسان نیكْ کوچی‌نی اؤالتادور وعاجز لاشتورور. بو نیكْ بیله
دنیا‌ن‌ارلردین و یارارلیغ کشی‌لردین بو شالتادور. زمانه،قارشی کلگه‌ن
کشی‌لرغه تخیمو آرتیلیب اولر نی یوق اتمه‌ی قالمادور. زمانه اگر اوقی
نی نشانه گه الیب آتسا اوقنی توسادورغان کیمدور؟ اگر اوق بیله‌ن
تاغنی اتیب انی یوق اتیشنی قصد قیلسه تاغ نیكْ جیلغاسی و توپی‌لیگی
قالمای پیرتیلیب پارچه لانیب کیته دور. زمانه نیك عادتی البته موندا غ
دور. موندین باشقه یسنه زمانه نیكْ توزلوك بهانه و اتهام لری بارلیقسی
قطعی‌دور. اگر قصدلب اوق اتسا تاغلرنیكْ باشی توزوب کیته دور.
او، دشمن او تینسی اؤچورگه‌ن ایدی ؛ اوله‌رنی له‌شکرگاه دین قوغلاپ
چیقارغان ایدی . باشیدین اغیر ایشله‌ر اؤتکه‌ن ایدی ؛ شوندا غ
بولسامو اوکْا عَجَل اوقی تیگیپ اؤلتوردی .

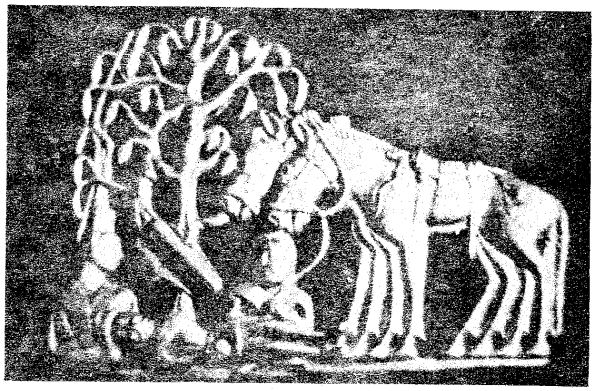

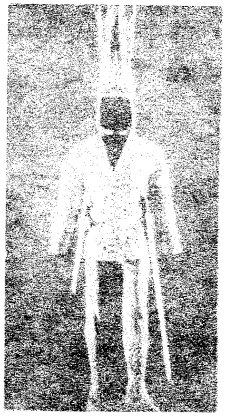

اسیغ کول یقیتیدین تاپیلغان‌ساقالر دوریغه عاید آلتین
قاپتان . موسکوا ولیننگراد موزه‌لریده . میرلوحه ویر

ایکینجی بۆلوم

اسکندر دوری دین هون دوری غه چه شرق تورکستان

بۆیوك جهانگیر اسکندر نیك ۳۲۷ م ب ده شرقی تورکستان دین مغلوب بولوب چیکیلگه نلیکی نی یوقاریدا یازدوق. او چاغ دین باشلاب شرقی تورکستان نیك قون خاقانلیقی غه قوشولغان چاغ غه چه اوتکه ن یوز یگیرمه بیل لیق دوره سی تاریخ ساحه سیده اك قارانغولوقدا قالغان بیر دوره دور. بو دوره ده یازیلغان هیچ بیر اثر ویا ارکئولوژی ماتریاللر بوگونغه چه بیزگه اوچرامادی. فقط ۱۵۰ میلادی ده یازیلغان وعلم دنیاسیده ه سلابقی علمی صفت لیك جوغرافیا کتابی حساب لانغان باتالامیوس جوغرافیاسیده شو معلومات نی کوره میز:

« غرب ده رورا (وُلغا) دریاسی و شرق ده بویوك دکیز بیله ن چیگارالانغان مملکت لرنیك عمومی آتی ایسکیتیا دور. بو ایسکیتیا مملکتی نیك اورتا قسمیدا ایماووس[2] تاغلری بولوب ایسکیتیانی غرب و شرق ایکی قسمغه آیریدور. جنوبده شرق دین غرب غه اوزاغان ایمو اوییل تاغلری[3] بار دور. بو بۆیوك مملکت نیك ایماووس نیك غربیده کی قسمی توبنده کی مملکت لرغه بۆلۆنه دور. وولغا دریاسیدین شرق غه قاراب تخمیناً آلتای غه چه آسیا سارماتیاسی؛ جنوب ده خزر تکیزی، هندستان تاغلری و آمو دریانیك اراسیده کی مملکت باکتیانا؛ اوکسوس (امو دریا) و یکسارت (سیر دریا) اراسیده کی مملکت؛ سوغدیانانیك شرقی دین ایماووس غه چه سوزولغان مملکت. ساقاروم (ساقا مملکتی) دیب اتالادور. ایماووس نیك شرقی ده کی مملکت

لر ،ایسکیتیا سریکا آتالا دور." باتلامیوس نیك برگه‌ن بو معلوماتی،کورو نوشده طبیعی جوغرافیائی وضعیتی نی کورستمکده دور[4]. لیکین تاریخچی نیك د قتی نی جلب قیلا دورغان یری، باتلامیوس نیك ایسکیتیا (ایسکیت مملکتی) اتاغان بو مملکت اوچون کورستکه‌ن چیگارا لرنیك او چاغده‌کی قون دولتی نیك چیگارا لری نیك عینی بولغانلیقی دور. چونکه بوتون تاریخچی لرنیك اتفاقی بیله‌ن انیقلانغان بیر حقیقت شو دورکه: میلاد دین بورون ایکنجی عصر اوترالریدا قون دولتی نیك چیگارا لری،غرب ده ایتل (وولغا) دریاسی و خزر تکیزی ، جنوب ده هند و کوش ،پامیر، قاراقورام، قاراکفو تاغ (کوئینلون) آلتون تاغ قاتار تاغ لری و سریغ دریا (هواکهو)؛شرق ده کوریا و ژاپون تکیزی ، شمالده سیبر یا یلاغلری دین عبارت ایدی[5].

بوکا بناً بیز شو مطالعه‌نی یوروتالا یمیز. بویوك قون خاقانی باغاتور (چینچه تَلَفُضِی موتا)مُلکینی تورت طرفغه ککْروتکه‌ن ده غرب ده‌کی ایسکیت دولتی نی یقیتیب وولغاغه‌چه بوتون ایسکیت مملکت لرینی قون دولتی غه قوشتی . غرب عالم لری چه بونی بیر ایسکیت دولتی نیك یقیلیشی دیب تونولماسدین بیر ایسکیت عایله سی نیك تخیمو کوچلوق و تخیمو پارلاق حالده ایاغ باسقانلیقی شکلیده کورولمکده دور. هر حالده ایسکیت سوزی نیك بو بویوك ساحه‌ده اورون لاشقان سارمات، باکتیان ، سوغد ، ساقا و سریك قوم لری نیك بیر مشترك اتنوغرافیك آتی ایکه‌نلیکی و باتلامیوس جوغرافیاسیده سریك یورتی دیب اتالغان ایسکیتیا سریکا نیك اهالیسیدین بولغان قون لرنیك ایسکیت جامعه‌سی نیك بیر قیسمی ایکه‌نلیکی اکلاشیلماقدادور.

چین منبع لریده شرقی تورکستان غه عاید معلومات نیك اك قدیمقی سی، میلاد دین ایلگیری ۱۱۵ - ۱۳۸ (م ب) آراسی ده شرقی تورکستان غه سیاحت قیلغان جاك جیه‌ن نیك برگه‌ن خبر لری بیله‌ن باشلایدور. موندین بورونقی چاغلرغه عاید چین منبع لیغ یازیلغان نرسه لر تماماً تخمین و تخیمو توغراسی اصل سیز خرافی سوز لردین عبارت بولوب اعتبارغه لایق ایمس دور. دیمك

چین قاینا ق لرید ین الینا د ورغـا ن معلومات قون خا نلیقی نیڭ تـــور کستا ن غـه حاکمیتی نیڭ ۱۹ نجی ییلید ین با شلا ید ور. بـو معلوما تد ین اڭلاشیلـغا نیغـه کوره قون د وریده تورکستا ن ده قون د ولتی غـه تابـــع یرلیگ د ولت لرنیڭ سا نی اوتوز د ین آرتوق ایدی (بیا نی قون د ولتـی تا ریخید ه کیلـه د ور). بـو نیڭ د ین شو نتیجه نی چیقا را میز که تورکستا ن د ه بیر نچه عـصر د ین بری فـیود ا للیق (یر خا نلیقی) سیستمی حکـوم سورمکد ه ایدی . بـو یرلیك خا نلیـق اصولی بیلـه ن پا رچه حالـد ه تا رقا ق د ولت لر بیر بیرلری بیلـه ن بـوغـوشوب بـورونقی بـویوك د ولت لر نیـــڭ با یرا قی استید اکی بیرلیك و کوچد ین محروم حالـغـه توشکـه ن ایدی لر .

حاصلی بـو یوز یگیرمه ییللیق د وره نیڭ عـمومی منظره سی شو ایدی :

تورك عرقی غـه منسوب بـولـغـا ن د ولت لر، بـك قد یم زما ن لرد ین اعـتبا راً یرلیگ خا نلیق و بگلیك لرنیڭ اوز چیگا را لری ایچیـــد ه ایچکی استقـلال لریغـه ایگه لیکی نی تونور ایدی . او لرنیڭ د ولـــــت مرکزید ه کی خا قا ن غـه بلگولوك اولچومد ه با ج و خـراج بیریش لا زم کلگـه ند ه عسکر بیریش و خا قا ن نیڭ بیر وکیلینی اوز سا را ییدا قـبول قیلیش د یـن عـبا رت بـولـغـا ن وضیفـه لری با را ید ی . ایچکی ایش لرید ه تولوق حقوق غـه ایگه ایدی . حتّا قوشنا د ولت لر بیلـه ن د وستلوق منا سبتی قورو ش ویا سوقوشوش غـه مو حقوق لری با را ید ی . اطاعت قیلیشد ه شبـهـــه بـولـغـا ن ویا عـصیا ن قیلیب مغلوب ا تیلگـه ن یرلیك خا ن لرنیڭ با لا لـری ویا اینی لرینی خا قا ن سا را ییدا گوره ی شکلید ه تورغوزوش عا د ت ایدی .

د یمك که : بـویوك تورك خا قا نلیق لری، موند اغ یرلـــیگ خا ن و بگلرنی عـمومی بیر یوکسك ا د ا ره آستید ا بیرلشتورگه ن کونفـد را سیون (بیرلشمه) د ولت د ین عـبا رت ایدی . بـو اصولد ه کی بـــویـوك د ولت نیڭ با شید ا بـولـغـا ن خا قا ن لرنیڭ سیاست و عسکرلیکد ه کـــوب اقـتد ا رلیغ بـولوشی و همد ه د ایما د ولت ایشی بیلـه ن مشغـول بـولـوب شخصی را حتیغـه هیچ بیریلمه ید ورغـا ن بـولیشی د ولت نیڭ بیرلیکی و کـو چی نیڭ بـه ل سوکیکی یرید ه ایدی . هر د ولت نیڭ یا ش چا غـلریـــد ه

بو شرط لرنی اوزیده توپلاغان اقتدار لیغ و لیاقتلیك حکمدارلر یتیشه دور و اولرنیك غیرەتی و سیاستی سایه سیده دولت کوچلانا دور و کەڭریدور. براق، ابنی خالدون نیك ایتقانیده‌ك زمان اوتکەنچه دولت قریغالی باشلایدور. دولت تختیغه اقتدارسیز، لیاقتسیز و بی پروا شهزاده لر اولتوراندور. بیر طرفدین شهزاده لر اراسیدا تخت تالاشی کوب چیقیب ایچکی سوقوش‌لر و ایریم ایریم قوراللیق گروهلر پیدا بولا دور. موندا غ بیر وضعیت دولت نیك مرکزی کوچی نی عاجزلاشتورا دورغان عامل‌لرنیك اك اهمیتلیگی دور.

منه موندا غ حال‌لر قدیم بویوك تورك خاقانلیق لریده بك کوب کورولگەن حال‌لردور. بویوك خاقانلیق تخت‌لریغه لیاقتسیز راحت پرست شهزاده لر اولتورغان، بو نیك اوستیغه پات پات تخت غوغاسی و نادان تجربه سیز شهزاده لرنیك اطرافینی یمان ادم لر نیك اوراب الیشی نتیجه سیده خاقانلیق مرکزی ضعیفلاشتی. دولت غه قاراشلیغ یرلیگ خان لر و بگلر بو ضعیف لیقدین فایدالانیب اطاعت دین چیقماق و استقلال اعلان قیلماق‌غه باشلادی. بارا بارا خاقانلیق مرکزی بیرکیچیك خانلیق درجه سیگه توشوب قالدی. بونیك بیله‌ن تورکستان‌ده بیر نچه چوك کیچیك مستقل دولت‌لر میدان غه کلدی. بو دولتلرنیك اراسیدا سوقوش‌لرتوختیمای دوام قیلور ایدی بعضیسی بعض‌لریغه غالب کیلیب مغلوب نیك غالبغه اطاعتی نتیجه سیده بیر چاغدا تورکستان‌دا سکز اون دولت بولغان لیقی نی کورەمیز. بعضی چاغلرده بو مستقل دولت‌لر ینه اوز آرا پارچه‌لانیب اوتوز دین ارتوق کیچیك دولت‌لرنیك میدانغه کلگەنلیکی نی کورەمیز. دوگنیڭ نیك چین تاریخی تدقیق لری، میلاد دین بورونقی عصرد رلرده کی شرقی تورکستان خانلیق لری نیك توپنده‌گی اون خانلیق دین عبارت بولغان لقینی کورسه‌ته دور.

۱- قومول خانلیقی : بوگونکی قومول ولایتی یته شهری‌دایدی.
۲- لاوله‌ن خانلیقی : بوگونکی لوپ کوللری نیك شمالیده، لوپ کوللری اطرافیده شهر لری یته ایدی.

۳- اودون(بوگونکی ختن)خانلیقی : شهرلری اون ایدی . تابعیده تاغدا و شرق ده بولوب بش بگ لیك بارایدی .
٤- یارکند خانلیقی :(بوگونکی یارکند ولایتی)، تابعیده تاش قورغان بگلیکی و یارکند تاغلریده ینه بیر ایکی بگلیك بارایدی .
٥- کاشغر خانلیقی : بوگونکی کاشغر ولایتی . اطراف تاغ لرده اون جوك واون کیچیك شهرلری بارایدی . بو خانلیقنی باتلامیوس جوغرافیاسیده کاسیادیب اتای دور . مرکز شهری اوردا کنت اتالور ایدی .
٦- کوچا خانلیقی : البته شهرده اك مهم خانلیق دولت ایدی. تابع بگلیك لر قوما (بوگونکی بای واطرافی) اُروك سو (چین‌لیغ لر بوزوب وَنسو دیرلر بوگونکی آقسو واطرافیده ور .
۷- یونجو خانلیقی : تورکستان دا اتی اك کوب اوزگه‌رگن یر دور . اك قدیم اتی یونجو ، اندین‌کین کنگیت ، اندین اندین سالاق ، اندین کین چالیش واك سوکُره قاراشهر اتالغان دور . بویوك و مهم بیر خانلیق بولوب پایتختی یولدوز کول (باغراش کول) بو بیدا کنگیت شهری ایدی . تابع بگلیك لر: ۱- سیکیر خانلیقی (قوروغ تاغدا ایدی) ۲- اوی‌سو بگلیکی . (بوگونکی اوشاق تال واطرافی) ۳- بوگور. ٤- اولا (کُرلا). ٥- چولوی (کورلا نیك غرب جنوبیده) ٦- چَرچن .
۸- قوجو خانلیقی : یری بوگونکی تورپان ،اوچ ناحیه نیك اور نیدور . شهرلری قوجو (بوگونکی تورپان نیك جنوبیده‌کی خرابه)، لاچین (چین‌لیغ لر لیاوچیك دیرلر.به‌زه‌کلیك بولسه کره‌ك)، قوجو (بوگونکی قارا قوجو) .
تابع بگلیك لر: ۱- قوقو(حاضرقی توقسون بولسه کره‌ك). بعضی چین تاریخچی‌لری بوگونکی لوکچین‌نی قوقو دیرلر). ۲- تولوی (چین‌لیغ لرچه-شی دووی دولتی دیرلر)

۹- بش‌بلیق خانلیقی : حاضرقی اورومچی و اطرافیدور. بـو یوك بیر خانلیق بولوب جنوبده قوجو خانلیقی ، شمالـده قون دولتی و غربده اوسون خانلیقی بیلەن توتاش ایدی.

تابع بگلیك لر: ۱- چەمی (بوگونکی قوتوبی). ۲ — چوك بلیق (حاضرقی گوچك و اطرافی). ۳- اوپوك کول (ماناس و اطرافی). ٤- چـو (اورومچی - پوکاك ارسیدا). ٥- بیلو (پوکاك ، یولیش جمیسار و اطرافی) .

۱۰- اوسون خانلیقی : شرقده ایرتیش دریاسی ، غربـده تاشکند خانلیقی ، جنوبده تکری تاغلری و شمالـده سیبر غەچه چوزولغان کگرو اولکەده بویوك بیر خانلیق ایدی. بولرنی باتلامیوس، آبی و ایپو قازی ایسکیت لری ، دیب اتایدور چین قاینـاق لری اوسون یاکه ووسون دیب اتایدور. قدیم یونان قاینـاق لری‌لریده ماساجـت اتالغان لربولر بولسه کرەك ، پایتختی چەقو شهـری، ایلا دریا بویيده ایدی .

۱۱- قون خانلیقی : شرق ده مانچو چیگاراسی، غربده ایـر تیش دریاسی ، قومول و بش‌بلیق خانلیق لریغه توتـاش ایدی.

دیمك بوگونکی شرقی تورکستان نیك التای ولایتی نیك و قومول ولایتی شرقیـده‌کی ازغینه بیرقسمی قون خان‌لیقی‌غه تابـع ایـدی .

اوچونجی بولوم

شرقی تورکستان
هون دولتی غه قوشولغان چاغ دین اسلام چاغیغه چه اوّتکه ن دوره

شرقی تورکستان طوایف الملوك شکلی بیله‌ن اوتکه‌ن مدت ده مغولستان ده اوزوندین بری یاشاماقده بولغان هون خان لیقی قوّتلانیب ۳۰۰ م‌ب تاریخیدین اعتباراً اطراقیده‌کی تورك خانلیقلری‌نی اوز بایراقی استیغه الماق و نفوذی‌نی کەگروتمك غه تشبث قیلغالی باشلادی. ۲۰۶ - ۱۸۰ م‌ب ییللری‌اراسی ده تمام شرقی تورکستان خان‌لری و آسیاده‌کی تورك جامعه لری نیڭ تولا راقی هون امپراطوری حاکمیتی غه تابع بولوب غایت چوڭ بیر تورك بیرله‌شمه (کونفدراسیون) دولتی قورولدی. قدیم و عصری تورك تاریخ لریده غایت درجه‌ده اهمیت لیك بولغان و دشمن لر طرفیدین هر قسم یالغان بهتان لرغه معروض قالغان بو تورك امپراطورلوقی نیڭ واقعاتی نی و مذکور بهتان‌لردین بو دولت نیڭ پاكلیقی نی بیان قیلماق‌نی لازم کۆردوم.

۱ــ فصل

چوڭ هون امپراطورلوق

چین نیڭ شمالی دین مغولستان نیڭ شمالیده‌کی اورخون دریاسی و تانووالا تاغلریغه چه اولتورغان تورك لرنی چین منبع لری ده هیوڭنو (شوننو) دیب اتایدور[1]. اوروپا منبع لریده هون یازیلادور.

اما مذکور تورك لر اوزلری‌نی قایسی‌عنوان بیله‌ن اتاغانلیق‌لری‌تاریخ ده معلوم ایماس‌دور . بنا علیه بیز بولرنی هون‌عنوانی بیله‌ن ذکر قیلامیز .

هون لرنیك دولتی نیك تاریخی میلاددین ۱۵۰۰ییل ایلگیری زمانه‌دین باشلانادور و او مجهول دوره لرده‌کی هون لر نیك احوالی بك قارانغودور . چین منبع لریده هونلرغه عاید اوچوق معلومات، تولیسی منفی بولسه‌مو، ۳۰۰م‌ب تاریخیدین باشلانادور . مذکور تاریخدین اعتبارا هون لر و چین اراسیده محاربه‌لر بولدور ایدی . چین حکمداری، هون لرنی توساق اوچون هریرده استحکام لر و قلعه لر بنا قیلور ایدی‌لر . اخیرا ۲۴۹ م‌ب ده اولا تمام چین نی اوز حکمی استیغه الغان امپراطور شی هوانگدی مذکوراستحکام و قلعه لرنی بیر بیری‌غه اولاب پیچلی تکیزی‌دین گانسو غه‌چه اوچ میك کیلومتر (۶۰۰ پوته‌ی)دین اوزون‌راق بیر استحکام یاساب چیقدی . حاضر غه‌چه بارلوب دنیانیك عجایب‌آثاری دین بولغان مشهور سَدِّ چین اوشبو استحکام دین عبارت‌دور . سدچین خصوصیده‌کی فایده لیغ معلومات توبنده" قدیم زمانده تورك لربیله‌ن چین لیغ‌لر اراسیده‌کی سیاست لر خصوصیده بیر مطالعه" عنوان لیغ فصل‌ده مذکور دور .

هوانگدی‌بو سددین خیلی استفاده قیلدی، چونکه هون لر هجوم قیلیب کلگه‌نده چین عسکرلری مذکور سد استحکام لریده شدتلیك مدافعه قیلیب هون‌لرنی ارقه‌سیغه یاندوردی‌لر . وهوانگدی اولگونچه لیك هون لر سد چین‌دین اوتالمادی لر . چونکه هوانگدی زمانه‌سیده‌یریم ملیون چین عسکری دایما سدچین اوستیده تورار ایدی.هوانگ دی (۲۱۱ م‌ب ده اولدی[2].

هون دولتی نیك کگروگه نی

هون حکمدارلری نیك عنوانی تنگری‌قوت (خدانیك بر کتی)ایدی . ایلگیری‌کی تنگری‌قوت‌لر نیك آت‌لری معلوم ایماس‌دور . فقط شیخوانگدی (یك‌جیك)[3] بیله‌ن همعصر بولغان تنگری‌قوت نیك

آتی توماں خان ایدی[4]. تومان‌خان چین بیله‌ن اوروشماق‌نی تـــرك اتیب ایچکیرده قوتینی اشورماق‌غه کوشش قیلدی. اورخون و سلنگـا دریالری بویید ه‌کی اویغور خانلیق‌نی و بیر نچه چوڭ کیچیك تورك خانلیق و بگ لیك لری‌نی اوزی‌غه تابع قیلیب مهم قوّت‌غه ایگـــه بولدی. چین امپراطورهواڭدی اوّلگه‌ندین کین انیڭ اولادی ارا سیده امپراطورلوق تالاشی چیقتی و هم چین نیڭ هر نقطه سیده عصیان لریوز بردی. بو سبب بیله‌ن سد چین‌ده تورادورغان عسکرلر ضعیفلاشتی. تڭری‌قوت تومان‌خان بو فرصت‌دین استفاده‌قیلیب ۲۰۹ م‌ب ده چین‌غه هجوم قیلیب سد چین‌دین اوتوب شَنْسی و شانسی ایالت‌لری‌نی اشغال قیلدی. بو حالده تڭری‌قوت تومـان خان اوّلدی، و هون یوروشی ایلگیریلا یالمای قالدی.

تومان‌خان اوّلگه‌ندین کین اوغلی مَته خان[5] تڭری‌قوت بولدی. بو ذات نیڭ تورك لر طرفیدین بیریلگه‌ن عنوانی اوغوزخـان دور، اوغوزخان مته چین بیله‌ن اوروشماق‌نی ترك اتیب تمام تـــورك خانلیق و بگ لیك لری‌نی بیرلاشتوروب غایت قوّتلیك بیر تورك اتحـاد یه امپراطورلوقی تشکیل قیلماق سیاستی‌نی اختیار قیلیب اوّلا غرب ده‌کی تورك خانلیق‌لری‌نی اوز بایراقی آستیغه کیرگوزدی.

مغولستان و اطرافیده‌کی تورك خان لری اوغوز خـان مَته نیڭ اطاعتی‌نی مه‌یلی رغبت و مه‌یلی قورقونچ بیله‌ن قبول اتتی‌لر. لیکن مانچور اوّلکه سیده اولتوروقلوغ تورك لردین قدیرغان تاغ‌لری نیڭ اراسیده اولتورغان تورك خان لری، یعنی سیانپی، ووهوان، توپا، جوجان (گوجان)، اتلیغ تورك قبیله لری هیچ‌بیر شکیلـــده اوغوزخان مته نیڭ اطاعتی‌نی قبول اتمای مستقـل قالدی لـــر. بو لرنی مُغول تاریخ لریده تاتار دیب یازادور. ینه ایلی اوّلکه‌سی ده‌کی ووسون خانی وگانسو و کوکوده‌کی یاوچی تورك لری‌نیڭ خانـی هـــم اوغوزخان مته غه اطاعت قیلمادی لر.

اوغوزخان مته ۲۰۹ م‌ب تاریخیده ووسون خانی نیڭ اوستیغه یوروش قیلیب انی مغلوب قیلدی و اوّلتوردی[6]. اورنیغه

ووسون قبیله‌سی دین بیر کشی‌نی خان تعیین قیلدی. بو حادثه‌نی ایشیتکه‌ن تورك خان‌لری قورقوب کتیب ارقه ارقه دین اوغوزخان غه اطاعت عرض قیلدی لر. کاشغر، یارکند، ختن، اوچ، کوچا، کنگیت، لولان، قوچو خان‌لری باشلیغ شرقی تورکستان ده‌کی مستقل ۳۶ دولت نیك حکمدار لری تماماً اوغوزخان‌غه اطاعت‌عرض قیلیب داخلی استقلال لری‌نی ساقلادی لر. موندین‌کین غرب طرفیده‌کی تمام تورك خان‌لری اوغوزخان‌مته غه اطاعت قیلیب خزر تکیزی و ایتل (وولغا) دریاسی غه‌چه انیك ایگیز حاکمیتی استیغه کیردی. ۲۰۰ مب تاریخی ده هون امپراطور لوقی غرب ده خزر تکیزی و ایتل دریاسی شرق‌ده قدرغان تاغلری غه‌چه یرلا شکه‌ن تمام تورك لرنی اوز بایراقی آستیغه کیرگوزدی. کیچیك‌خان لیق و بگ لیك لردین تاشقری ۲۶ چوك خان‌لیق تورك دولت‌لری مته خان امپراطورلوقی نیك امری استیغه کیردی‌لر. (۳- خریطه)

چین محاربه سی

هون تنکری‌قوت‌لری اوزلری‌نی چین امپراطورلری‌دین یوقاری توتار ایدی‌لر و چین امپراطور لری‌غه توبنده‌کی عبارت بیله‌ن مکتوب یازار ایدیلر: "اسمان و یرتوغوب‌قویاش و آی تخت ده اولتورغوزغان تورك خان لری‌نیك اولوغ تکری‌قوتی، تاوغاچ خانی دین ارزو ایتارکه..." تورك ملتی چین ملتی‌نی اوز لریدین توبن بیر ملت نظری بیله‌ن کوروب او لرنی تاوغاچ دیر ایدیلر (تابع دیمکدور). چین امپراطوری‌هواکدی اولگه‌ندین کین چین نیك هر طرفیده عصیان چیقیب اخیراً عصیان‌چی‌لردین لیوباك (اصلی آتی‌کاوچو) اتلیغ بیری امپراطور بولدی. بو امپراطور مشهور خه‌ن خاندانی‌نی قورغان کیشی دور.

۱۹۹ م ده‌لیوباك، شنسی و شانسی ولایت‌لری‌نی هون تنکری قوتی‌دین یاندوروب الماق اوچون شنسی غه یوروش قیلیب

بیر ایکی شهرنی الدی. اوغوزخان مَتَه بو خبرنی اکْلاب اوچ یوزمیك عسکر بیلەن شنسی غه کلیب بیر میدان محاربەسیده امپراطور نیك عسکرلری‌نی مغلوب قیلیب امپراطورنی قالغان عسکرلری بیلەن چاك اَن (بوگونکی سیان‌فو) شهری‌نیك یاقینیده بیر قلعەده محاصره قیلدی. اخیراً امپراطور لیو باك اوزی‌نی اسیر بولماقدین وعسکر ینی قطعی صورتده یوق بولماقدین قوتقوزماق اوچون اوغوزخان مته‌غه هربیل معین بیر مقدارده خراج برمك شرطی بیلەن مصالحه قیلماق‌غه مجبور بولدی. بو صورت بیلەن چین امپراطورلوقی هون تنکْری‌قوتی غه تابع بولدی[8]. موندین کین اوغوزخان مته چین امپراطوری‌نیك قیزی‌نی نکاحی غه الدی. اوغوزخان وفات قیلغاندین کین هم هر تنکْری‌قوت چین امپراطوری‌نیك قیزی‌نی الماق رسمی جاری بولوب بیر عصر قدر مدت اوترادە دوستانه مناسبت دوام قیلدی.

یاوچی محاربه لری

اوغوزخان مَتَه نیك شوکت و قدرتی نیك بو قدر قوت له‌نگه‌نی غه رغماً یاوچی خانی اکا هیچ بو یون اگمس ایدی. اخیراً اوغوزخان، اوغلی باغدورخان‌نی تولا عسکر بیلەن یاوچی‌لرنیك اوستی غه یوللادی وقاتتغ اوروش‌لردین‌کین باغدورخان‌نیك تمام عسکری یوق بولوب اوزی مشکل‌لیك بیلەن جان قوتقوزوب قاچیب کلدی. موندین‌کین بیر نچه نوبت محاربه بولوب ۱۷۵ م‌ب تاریخیده یاوچی‌لرنیك خانی اوروش‌ده اؤلگه‌ن سبب دین یاوچی‌لر پراکنده بولوب یورت‌لری‌نی تاشلاب غرب طرفیغه قاچیب لوپ کول لری نیك اطرافیده یرله‌شتی‌لر. وبو یرده هم شرق‌دین هون عسکرلری‌وشمال وغرب دین لولان، قوجو وختن خان لری‌نیك هجومی غه معروض قالیب یاوچی‌لر ایکی قول غه ایریلیب بیر قول تیبت طرفیغه کتتی‌لر. بو لرنی کیچیك یاوچی‌لر دییلادور. حاضرقی تیبت اهالی‌سی نیك اصلی اولر بولماق قوتلیك بیر احتمال دور[9].

ینه بیر قول شمال غرب طرفیدین یول تاپیب ایلی غه هجوم اتتی‌لر. ایلی ده‌کی ووسون‌خانی نانتومی، یاوچی‌لردین قاتیغ مدافعه قیلسه‌مو انیك قوتی یاوچی‌لرنیك قوّتی دین بك آزایدی چونکه تاریخ کتاب‌لری‌نیك مختلف روایت‌لری‌غه کوره یاوچی‌لرنیك یاراغ‌کوتارگه‌نلری نیك عددی ۶۰۰,۰۰۰ و ۵۰۰,۰۰۰ آراسیده بولوب تمام نفوسی بیر ملیون‌غه یاقین ایدی. منه بو باعث دین نانتومی اوّلتورولوب ووسون‌لر مدهیش صورتده مغلوب بولدی لر[19]. بو حادثه‌دین کین یاوچی‌لر ایلی ده یرلاشمك نیتی ده تورغان‌حالده اوغوزخان نیك عسکرلری کلیب یاوچی‌لرنی غرب غه سوردی یاوچی لر اسیغ کول‌نیك شمال طرفیدین اوّتوب اینجه (سیردریا) بوییده حاضرقی تاشکند اطرافیده یرلاشتی‌لر. لیکن یاوچی‌لر بو یرده هم اوزون تورالمادی‌لر.

نانتومی نیك کویونماو آتلیغ بیر نارسیده اوغلی تریگ قالغان ایدی و اوغوزخان‌مسته انی داداسی نیك اورنیغه ووسون خانلیقی‌غه تعیین قیلغان ایدی. کویونماو ۱۶۵ م‌ب تاریخی اطرافیده اوغوزخان نیك نسیره‌سی بولغان تنگری‌قوت‌کیوك خان دین یاردم الیب یاوچی‌لرنیك اوستیغه هجوم قیلیب اولرنی اینجه بوییدین قوغلادی. یاوچی‌لر قاچیب آمو دریا بوییده یرلاشتی‌لر.

اوغوزخان(مسته)نیك وفاتیدین کینکی واقعه لر

۱۷۴ م‌ب ده اوغوزخان (مسته) وفات قیلدی و اورنیغه اوغلی باغدورخان تنگری‌قوت‌بولدی.اونیك اوّلومیدین کین اورنیغه اوغلی کیوك خان تنگری‌قوت‌بولدی. بو نیك زمانه‌سیده واقع‌بولغان حادثه لردین عصری تاریخ لرنیك روایتی فقط یاوچی لرنیك اینجه بوییدین قوغلانغان حادثه سی دور. تنگری‌قوت کیوك خان ۱۶۰ م‌ب ده اوّلدی. کیوك خان‌دین کین‌کی تنگری‌قوت‌لر نیك سانی‌نی و اتلری‌نی بیلمایمیز. اما چین امپراطورلری نیك یوقاریقی وجه بیله‌ن تنگری‌قوت‌لرغه خراج بیریب و قیز بیریب تابعیت

و دوستلوق صورتی بیلەن یاشاماق غه مجبورلیقی تقریباً ۱۳۰ م‌ب غەچه دوام قیلدی[11]!

اۆگوز (آمودریا) بویه‌کی یاوچی خان لری و باختر (بلخ) یاکه شمالی افغانستان دین تاخزر تنگیزی‌غەچه اولتورغان ساکا تورك خانلری و باشقه تمام تورك خانلیق دولت‌لری‌نیڭ ۱۹ م‌ب تاریخی غەچه دایما هون تنگری‌قوت‌لری‌نیڭ اطاعتی ده بولوب باش دین آیاغ تمام تورك یورتی ده اسایش و راحت حکم سورمکده ایدی. سیانپی، وهوان، جوجان و توپا لردین عبارت بولغان مانچور اولکەسیده‌کی تاتار دییلادورغان تورك قوم لری هم تماماً هون‌تنگری قوتی غه تابع بولوب دولت‌نیڭ حدودی ژاپون تنگیزی‌غەچه کنگرودی (۳نجی خریطه غه قاراسون‌لر).

چین حکومتی نیڭ هون دولتی ضدی غه سیاستی ـ هون وچین اراسیده سوقوش

چین حکومتی اوزون زاماندین‌بری (۱۹۹ م‌ب) هون تنگری‌قوت‌لری‌غه خراج بیریب تابع‌لیق موقعی ده توردی. و دایما بو حالدین قوتولماق فکریده بولسه‌مو هون اتحادیه‌سی قُوّتی غه‌تَکْلیك قیلالمای، معلوم بولغان سبب دین، مجبوراً بو مُدَلّت نی کوتا رورایدی. اخیراً چین امپراطوری هون تابعیتی دین قوتولماق اوچون بو ایکی چاره‌دین باشقه علاج یوقلوقی غه توشوندی[12]:

۱ـ هون اتحادیه‌سی ده‌کی خان‌لرنی تنگری‌قوت نیڭ ضدی‌غه قوزغاماق بیلەن بو اتحادیه‌نی پارچالاماق و ضعیفلاشتورماق و ۲ـ تنگری قوت اورداسیده‌کی چین شهزاده خانم لری و اولرنیڭ خدمتیده‌کی چین‌لیغ لر واسطه‌سی بیلەن تنگری‌قوتلو ق خاندانی نیڭ تکین (شهزاده) لری اراسیغه نفاق تاشلاب مرکزیت‌نی عاجزلاتماق.

برنجی خیانت فقره‌سی نی وجودغه چیقارماق‌اوچون چین امپراطوری‌وودی، چاڭ کیاڭ (ویا جاڭ چیەن) اتلیغ بیر ادمنی سیاحتچی عنوانی بیلەن تورك یورتی غه یوللادی[13]. بو نیڭ وظیفه‌سی

تورکستان ده‌کی اك قوتلیك تورك حکمدارلری‌دین ووسون خانی‌نی و یاوچی خان لری‌نی تنگری‌قوت غه باش کوترمکغه تشویق اتمك ایدی. چاك چیه‌ن قاراقوروم شهری (هون‌دولتی نیك پایتختی) غه کلگه‌نده تنگری‌قوت انیك دسیسه کارلیقی‌نی بیلیب قالیب انی ۳۹ م‌ب ییلیده حبس قیلدی و ۱۲۹ م‌ب غه‌چه حبس ده قالدی. غالباً اوردا ده‌کی چین‌لیغ شهزاده خانملرنیك شفاعتی بیله‌ن چاك جیه‌ن حبس دین قوتولوب ینه یول‌غه چیقتی. فرغانه و سمرقند یولی بیله‌ن ۱۲۵ م‌ب ییلیده اوگوز یوییده‌کی یاوچی‌لرنیك مرکزی غه کلدی. اولرنی تنگری قوت غه باشقالدورماق‌غه و چین امپراطوری نیك یاردمی بیله‌ن اوز اصلی یورت‌لری بولغان گانسو غه یانیپ بارماق غه تشویق قیلدی. لیکن یاوچی‌لر غایت هوشیار و مدنی بیر قوم بولغان لری اوچون انداغ تشویق لرغه الدانماق و دشمن نیك خیانت وغرضی غه آلت بولماق‌نی هیچ قبول اتمدیلر و چاك چیه‌ن نی یورت‌لری‌دین هیداب چیقاردیلر. چاك چیه‌ن مخفی شرقی تورکستان جنوب یولیدین اوتوب چین‌غه باردی. چاك چیه‌ن ۱۱۵ م‌ب ده ینه شرقی تورکستان‌غه کلدی. ایلی‌غه باریب ووسون خانی بیله‌ن کوروشتی و انیك تمام تورك خان‌لریدین قوتی زیاده بولوب توروب هون تنگری قوتی نیك حاکمیتی آستیدا تورماقی انیك شأنی‌غه عیب لیقی‌نی سوزلادی. اگر ووسون خانی تنگری قوتی نیك اطاعتی‌نی تاشلاش‌اوچون مجادله‌غه قدم قویسه چین امپراطورینیك اگا یاردم قیلماقی‌نی بیلدوردی. الحاصل تولا تشویقات دیین ووسون خانی تنگری‌قوت نیك اطاعتی‌نی تاشلاب استقلال‌اعلان اتتی. لیکن تنگری‌قوت درحال تولاعسکر ایباریب ووسون خانی‌غه ادب بردی و ووسون لرنی اطاعت غه کیرگوزدی[13].

یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن چاك چیه‌ن دسیسه کار لیقده هیچ بیر ایش قیلالمای چین غه یانیب بارسه‌مو شرقی و غربی تورکستان نیك بای‌لیقی‌نی و سیاست اعتباری بیله‌ن بو یورت‌لرده‌کی

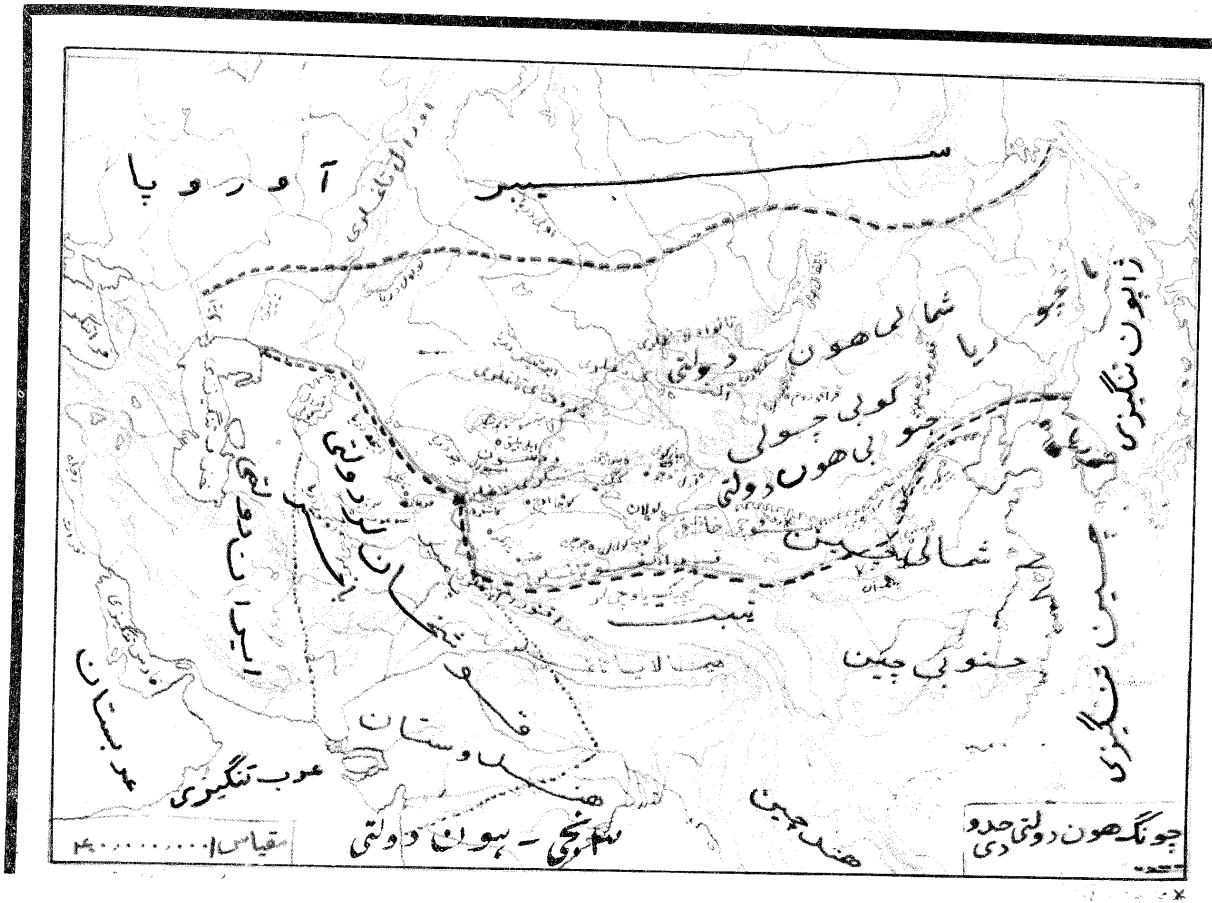
آ و ر و پا
سیبر
دریا چو
شمالی ہون دولتی
گوبی چولی
جنوبی ہون دولتی
شمالی چین
تبت
جنوبی چین
ایبا نا ملکی
عرب تنگیزی
فارسستان
ہندستان
ہند چین
چونگ ہون دولتی حدودی
مقیاس ۱:۳۰۰۰۰۰۰۰۰

دولت لر هون تکرّی‌قوتی غه تابع بولسه لرمو حقیقت ده کیچیـــــك کیچیك یریم مستقل خانلیق‌لردین عبارت بولوب بو اولکه‌لرده هـون عسکرلری بولمای فقط هر خان‌نیك اوردا سیده بیر نچه ته‌مسیلچی غینه بارلیقی نی و بو اعتبار بیله‌ن بو خان‌لر ارا سیغه اختـــلاف تاشلاماق و بو یول بیله‌ن اولرنی چین نفوذی استیغه کیرگوزمـــك نیك اسانلیقی نی بیلیب بارغان ایدی . چاك چیه‌ن‌بو احوال نـــی امپراطوری‌غه سوزلادی . بو نیك بیله‌ن وودی‌نیك کوکلی ده‌تورکستان غه استیلا قیلماق آرزوسی پیدا بولدی، لیکن قوتی یتماس ایدی .

امپراطورووودی‌نیك چاك چیه‌ن واسطه‌سی بیلـــــه‌ن قیلغان خیانت‌لری سببی دین هون تکرّی‌قوتی و امپراطور وودی ارا سیده‌کی مناسبت‌بوزولوب محاربه باشلاندی . بو محاربه اوزون دوام قیلیب اخیرا ۱۱۹م ب ده هون عسکرلری بیله‌ن چین‌قوماندانی خوچوپك ارا سیده گانسو ایالتیده قاتیغ اوروش‌لر بولوب هون عسکر لری مغلوب بولدی و گانسونی چین عسکرلری کاملا اشغال قیلدی[14]. بیر ییل کین چین عسکرلری شرقی‌تورکستان‌غه هجوم قیلغالی توردی . بو نیك بیانی هون دولتی دوریده شرقی تورکستان عنوان‌لیغ فصل ده کیلادور .

مذکور تاریخ دین کین تا وودی‌اؤلگونچه هون و چین دولت‌لری ارا سیده دایما اوروش‌بولوب توردی . بعضی چاغ‌لرده چین‌لیغ‌لر و بعضی چاغ‌لرده هون لر غالب بولور ایدی . چیـــن تاریخیده کی معلومات نیك خلاصه سی بو دور . واقعه لر نیك تفصیلاتی ده ایشانگوده‌ك معلومات یوق‌دور .

۷۶م تاریخیده چین‌ده امپراطور وودی‌نیك ضدّی‌غه انـقلاب چیقتی و انـقلاب چی‌لر تکرّی‌قوت دین یاردم تیلادی لـر[15]. تکرّی‌قوت نیك یاردمی بیله‌ن انـقلابچی‌لر غالب بولوب وودی نـــی اؤلتوردی لر . خه‌ن خاندانی امپراطور لوقی غربی و شرقی‌بولوب ایکی‌غه ایریلدی . چین دولتی نیك قوّتی قالمادی[16]! مذکور بیلـــده شرقی و غربی تورکستان خان‌لری چین‌لیغ لرنی تکرّی‌قوت نیـــك

یاردمی بیلەن یکیب ینه هون اتحادیەسی غه کیردیلر. بیانی توینده کیلادور.

هون دولتی ده داخلی اغتشاش

اوغوزخان مته‌نیڭ دوریده قاچیب مانچور نیڭ شمالی ده‌کی ووهوان و سیانپی تاغلریده یرلاشکەن و مذکورآت‌لر بیلەن تونولغان تورك قبیله لری‌نی چین‌حکومتی هون دولتی‌بیلەن اوروشماق‌غه دایما مخفی تشویق قیلور ایدی. ۷۰ م‌ب تاریخیده ووهوان و سیانپی تورك لری هون‌لر بیلەن اوروش‌باشلادی لر. بعضی وقتده غالب و بعضی ده مغلوب بولماقده بولغان بو تورك لر بیر دفعه‌ده غالب بولوب قاراقوروم (پایتخت)نی اشغال قیلیب اوغوزخان و باشقه تمام تڭری‌قوت‌لر نیڭ مزارلری‌نی خراب قیلدیلر.[17] لیکن ٤٥ م‌ب تاریخیده تڭری‌قوت ووهوان و سیانپی تورك لری‌نی قطعی صورتده مغلوب قیلیب اولرنیڭ تولاسی نی یوق اتتی و اشقانی اوز یورت‌لری‌غه قاچیب کتتی‌لر. تڭری‌قوت اولرنیڭ یورت لری بولغان مانچور اولکەسی نی تماماً اشغال قیلیب یورتی‌نی ژاپون تڭیزی‌غه‌چه کڭروتتی.[18] (۳نجی خریطه)

بیر طرفدین ۶۰ م‌ب تاریخیده هون شهزاده‌لریدین چیچی‌خان و خوجان‌سی‌خان اتلیغ ایکی‌کشی تڭری‌قوتلوق تالاشیب اوروشوب قالدی‌لر. خوجان‌سی‌خان چین‌دین یاردم سورادی و ۱۵م‌ب تاریخی غه‌چه بو داخلی مجادله دوام قیلیب مذکور بیلده چین یاردمی بیلەن خوجان‌سی‌خان غالب بولوب چیچی‌خان اوزتابع لری بیلەن غرب غه قاچتی و ایلی غه کلیب ووسون خانی‌نی مغلوب قیلیب تڭری تاغلری‌نیڭ شمالی ده قوّتلیك بیر دولت قوردی.[19] کین لرده سوغوت (بخارا و سمرقند) خانلری‌نی هم اوزی‌غه تابع قیلیب پایتختی‌نی سوغوت غه یوتکەب سمرقند نیڭ یاقنیده بیر شهر بنا قیلیب یرلەشتی.

تـكُرى قوت خوجان سى خان بير طرفدين چيچى خـان نيكْ دشمنليك فعاليتى و بير طرفدين سيانپى و ووهوان تورك لـرى نيكْ محاربه‌سى اراسيده مشغول بولماقده ايدى. دايما موندا غ فرصت غه منتظر تورغان چين امپراطورى ٩٥م‌ب تاريخيده جيكْجى اتليغ بير قوماندان‌نى تولا عسكر بيله‌ن شرقى تورکستان‌غه يولـلادى[19]. "شرقى تورکستان‌غه اوّل دفعه چين‌استيلاسى" عنـوانليغ فصل‌ده كيلادورغان وجه بيله‌ن شرقى تورکستان‌غه استيلا قيلـدى.

چين امپراطورى شرقى تورکستان‌غه استيلا قيلغاندين كين سوغوت‌غه چيچى خان نيكْ الدى‌غه بير الچى ايبارىب انيكْ اطاعت قيلماقى‌نى طلب قيلدى. چيچى خان بو الچى‌نى اوْلتوردى. بو يوزدين چيچى خان و جيكْجى اراسيده اوروش چيقيب بو اوروش اوزون دوام قيليب اخيراً ٣٦م‌ب تاريخيده چيچى خان اوروشـــده اوْلدى. جيكْجى انيكْ باشى‌نى كسيب چين امپراطورى‌غه ايبارىدى بو نيكْ بيله‌ن سوغوت و فرغانه (بو گونكى دييش بيله‌ن غربى تورکستان) خان لرى هم چين‌غه تارتيغ برمك و تابع بولماق‌غه مجبور بولدى لر[20] منه تورك لر اراسيده بولغان اختلاف لردين دشمن بو قدر تـــو لا فايده لرنى الدى.

هون تكُرى قوتى چين نى مغلوب اتكه نى

هون و چين دولت‌لرى اراسيده دشمنليك و محاربه دوام قيلماقده ايدى. اخيراً تقريباً ١م‌ب تاريخيده هون عسكر لرى چين‌نى قطعى صورت‌ده مغلوب قيليب شرقى و غربى تورکستان دەكى چين عسكرلرى و ماٴمورلرى‌نى يوق اتيب بو يورت‌لر دەكـــى تورك لرنى چين اسارتيدين فوتقوزدى. تمام تورك خانليق دولت‌لرى هون اتحاديه‌سى‌غه كيردى. ٢٥م‌ب تاريخيده هون تكُرى‌قوتـى گانسونى هم چين‌دين الدى[21].

چوكْ هون دولتی نیكْ شهزاده لری‌دین تكْری قوت خوجان‌سی خان نیكْ بیر اوغلی، شامو چولی (گوبی چولی) نیكْ جنوبی ده بیر حكومت تاشیس قیلیب حاضرده داخلی مغولستان دییلگه‌ن اولكه‌نی و شانسی و گانسو منطقه لری‌نی ایگه‌لاب ۱۹۴۸م ده استقلال اعلان قیلدی. بو تاریخ دین باشلاب بو یكْی هون دولتی نی جنوبی هون دولتی و گوبی چولی نیكْ شمالی ده‌كی قدیمقی پایتخت ده‌كی دولت‌نی شمالی هون دولتی دییلادورغان بولدی (۳ نجی خریطه غه قاراسونلر).[22]

بو ایریلیش نیكْ سببی چین تاریخ لری‌غه كوره مغولستان‌ده قحط لیك بولغانلیقی ایمیش‌دور. اما بی‌طرف عصری تاریخ كتاب لری نیكْ بیانی غه كوره بو ایریلیش نیكْ سببی تكْری قوت خاندانی نیكْ اوردا لری‌ده‌كی چین شهزاده خانیم لری و اولر نیكْ خدمتی ده‌كی چین لیغ لر واسطه سی بیله‌ن یوروتولگه‌ن انتریكه لر ایدی. لیكن چین دولتی بو انتریكه دین درحال فایده‌لانالمای قالدی. چونكه شمالی هون دولتی‌بَك از وقتده غایت زیاده قوتلا نیب تمام تورکستان خان‌لری‌نی اوز اتحادیه‌سی‌غه قوشتی و چین دولتی بو دولت بیله‌ن محاربه قیلمای مدارا و بویون اگمك سیاسه تی‌غه مجبور بولغانی‌نی چین تاریخ لری بیان قیلماقده‌دور.[23] جنوبی هون دولتی چین بیله‌ن متفق بولسه‌مو چین‌نیكْ نفوذی‌نی قبول قیلماسلیق‌ده ایدی. چین تاریخیده "جنوبی هون دولتی‌چین حمایه‌سی‌غه كیردی" دییلگه‌ن سوز بو تاریخدین ه‌ه ییل كین وقوع غه كلگه‌ن حادثه‌دین عبارت‌دور. بیانی توین‌ده كیلادور.

شمالی هون دولتی‌غه دشمن بولغان جنوبی هون دولتی و سیاسیی و ووهوان خانلیق لری شمالی‌هون دولتی‌نیكْ‌كون دین كونگه قوتلانمكده بولغانی‌دین قورقونچ ده ایدی لر. چین دولتی هم دایما فرصت‌غه منتظر بولوب ظاهرده مدارا قیلماقده

ایدی. اخیرا ۷۰م تاریخیده چین امپراطوری میکتی جنوبی هون دولتی و سیانپی دولتی بیله‌ن بیر اتفاق تشکیل قیلیب شمالی هون دولتی غه حرب اعلان قیلدی لر.[24] شمالی هون دولتی بو دشمن لری‌نی نچه دفعه مغلوب اتتی. ۷۳م ده بو اوچ دشمن‌دین مرکب غایت قوتلیك بیر چریك شرقی تورکستان‌غه هجوم قیلدی و بسار کول تکڑیزی نیك بوییده واقع بولغان قاتیغ محاربه‌ده هون و شرقی تورکستان عسکرلری مغلوب بولدی. بو صورت‌بیله‌ن ۲۳ ییل محاربه دوام اتتی، اخیراً مذکور اوچ دشمن‌نیك بیرلاشکه‌ن قوت‌لری چوخیه‌ن اتلیغ بیر چین قوماندانی نیك قیادتی استیده شمالی هون یورت لری‌غه هجوم قیلیب قاتیغ اوروش‌لردین کین ۹۳م‌ده قاراقوروم شهری نی الدی‌لر و تمام شهر لرنی ویران قیلدی‌لر.[25] تکڑی‌قوت مغلوب بولوب اوز تابع‌لری بیله‌ن غربی مغولستان‌غه اوزی‌نی تارتتی. بئه دشمن‌لر یتیب کلیب تانواولا تاغلری ایچیده قاتیغ محاربه‌لر بولوب اخیراً شمالی هون تکڑی‌قوتی مغلوب بولوب اوز تابع‌لری‌دین بیر مقداری بیله‌ن غرب طرفیغه قاچیب هیچ یرده توختایالمای اورال تاغلری و خزر تکڑیزی آراسیده‌کی یرلرده یرله‌شتی‌لر. بو تاریخدین کین آوروپاده چوك دولت تأسیس قیلیب اوروپا نیك تورتده اوچی‌نی اشغال قیلغان غرب هون‌لری اوشبو مهاجرلردو‌ر[16] (عمومی تاریخ‌لرنی کورسون‌لر).

منه بو صورت‌بیله‌ن شمالی هون دولتی ییقیلیب غرب غه کتکه‌ن‌لرنیك بعضی‌سی اوز یرلری‌ده قالیب سیانپی تورك لری‌غه تابع بولدی لر و بیر قسمی جنوب غه هجرت قیلیب جنوبی هون‌لر غه قوشولدی لر.

شمالی هون دولتی ییقیلغاندین کین چین دولتی نیك الدیده یالغوز قالغان جنوبی هون دولتی چین امپراطوری غه خراج بیریب انیك حمایه‌سی استیغه کیریب جان ساقلاماق غه مجبور بولدی و تقریباً ۲۳۰ ییل غه‌چه چین حمایه سیده قالدی. لیکن کین‌لرده قوتلانیب جنوبی هون تکڑی‌قوتی ۳۰۴ - ۳۰۸ م

اراسیده چین‌غه هجوم قیلیب چین امپراطوری خوه‌ی نی مغلوب و اسیر قیلیب اوزی‌نی چین امپراطوری اعلان قیلدی[26]. ۲۵۳م غچه جنوبی هون تکری‌قوتی، لین‌فه‌ن (حاضرقی پیکیاك) نی پایتخت قیلیب چین‌غه امپراطورلوق قیلدی. بو دولت نی چین‌تاریخی ده لیاؤ امپراطورلیقی دیب یازادور[27]. مذکور تاریخده توپا اتلیغ‌تورك لر هون دولتی نی کاملاً بیقتی‌لر. بو نیك بیله‌ن آسیاده مختلف شکل‌لرده تقریباً ۲۰۰۰ ییل حکومت سورگه‌ن هون دولتی بیقیلدی.

هون دولتی نیك ماهیتی

بو چوك تورك دولتی تولا و مختلف تورك خانلیق لری و بگ لیك لری‌نیك بیر چوك باشلیغ نیك اداره‌سی استیده بیرله‌شمك لرید ین وجودغه کلگه‌ن بیر اتحادیه (کونفدراسیون) امپراطورلوق بولوب قدیم ساقا اتحادیه‌سی‌غه اوخشاش بیر دولت ایدی.

مهم و چوك ایش‌لرده، خصوصاً یات دولت‌لر بیله‌ن اوروشماق ایش‌لریده، دولت نیك چوك باشلیغی (تکری‌قوت) نیك امری قطعی بولوب باشقه کیچیك ایش‌لرده و هر خانلیق و بگ‌لیك لر نیك داخلی ایش‌لریده خان‌لر و بگ لر مستقل ایدی‌لر و حتاکه اوز قوشنه لری بیله‌ن اوروشماق و یاراشماق‌ده اختیارلیغ و آزادایدی لر. مذکور خانلیق و بگ لیك مملکت‌لرده تکری‌قوت طرفیدین عسکر تورماس ایدی، بلکه هر خان‌نیك اوردا سی ده تکری‌قوت نیك مُمَثِّلی و انیك کاتب و خذمتکار لری تورار ایدی. تکری‌قوت یات بیر دولت‌بیله‌ن اوروشماقچی بولسه اتحادیه‌غه داخل تورك خان لری قوتی مقداری‌چه عسکری‌نی همراه الیب باریب اوروش‌غه قاتیلور ایدی لر. و هر ییل معین بیر مقدار تارتیغ نی تکری‌قوت خزانه سی‌غه برمکفه هر خان مکلف ایدی.

چین، ایران و اوروپا تاریخ لری‌نیك تولا راقی ده هون لرنی بولا نچی، تالا نچی وحشی بیر قوم ایدی دیب کورسیتیلادور. بو سوز لر بولسه حقیقت سیز تهمت بولوب قلیچ بیله‌ن انتقام الامغان

دشمن دین قلم بیله‌ن انتقام الماق دین عبارت دور. بو اوچون هون لر نیك مدنیت لری‌نی بیر از بولسه‌مو بسیان قیلماق‌نی تاریخچی لیق واجباتی دین بیله میز. اما بو خصوصده ینه معلومات نی یوقاریقی دشمن منبع لری دین الماق‌غه مجبور دور میز. بو منبع لر گرچه ممکن قدر هون‌لر و باشقه تورك لرنی یمان دیمکغه کوشش قیلسه‌لرمو سوزکلیشی اولرنیك مدنیت، انسانیت و تشکیلات لری خصوصیده بیر آز معلومات برمك ضرورتی ده قالمیش‌لردور. واو از معلومات غه کوره:

هون لر غایت چوك و منتظم بیر دولت تشکیل قیلغان ایدی‌لر. پوتون اولکه لرده نظام و اسایش‌بر قرار ایدی. هون‌لرنیك عدلیه و سیاسیه قانون لری مکمل ایدی، محکمه و تورما لری بار ایدی. دولت نیك چوك کیچیك اداری شعبه لری بار ایدی. هون دولتی ده هر شکلده عمومی خلق اجتماع لری بولوب عامّه نیك رائیی بیله‌ن توزوت (قانون) لر وضع قیلماق و مهم مشکلات نی حل قیلماق مُرَوَّج ایدی. هون دولتی قوتلیك بیر عسکری تشکیلات غه ایگه ایدی.... ۳ میك دین زیاده راق عسکر ایشله تور ایدی[28] پوتون هون لر قول استیده‌کی خلق عسکری انضباط و انتظام غه تابع ایدی. یعنی هر تورك بیر عسکر ایدی. ینه بیر طرفدین هر کشی بیر مقدار تریم یری‌یاکه یایلاغ یری‌غه ایگه ایدی. هون لر دوریده کانچی‌لیق صناعتی و تجارت عمومی تورك یورتیده بك ترقّی ده ایدی.

چین‌لیغ لر هون مدنیتی دین تولا فایده الغان ایدیلر. چین‌ده اوّل رواج تاپقان تقویم قدیم تورك تقویمی دین باشقه بیرنرسه ایمس ایدی[29].

هون دولتی ده همه تشکیلات دین عسکری تشکیلات مهم راق بولغان اوچون مملکت عسکری تشکیلات اعتباری بیله‌ن اوترا، سول، اوك دیب اوچ شعبه‌غه آیریلور ایدی. اوترا شعبه (قول) عسکری ایش‌لر توپ توغرا تکُری‌قوت نیك اوز اداره‌سیده ایدی. سول (برانغار) شرق طرفده‌کی شعبه نیك عسکری ایش‌لری ولیعهد نیك اداره سیده ایدی. اوك (جوانغار) غرب طرفده‌کی شعبه‌نیك

عسکری ایش‌لری تـکْری‌قوت خاندانی دین بیر تکین (شهزاده) نیـكْ اداره‌سیده بولور ایدی. شرق طرفی کون توغاد ورغان طرف بولغان اوچون مقدّس سانالور ایدی. تـکْری‌قوت اوزی‌نی چین امپراطوری دین یوقاری توتار ایدی. منه دشمن لر نیكْ شهادتی چه ثابـت بولغان بو مدنیت او زمانه لر نیكْ اكْ ایگیز مدنیتی سانالا دورغان بیر مدنیت دوز[30].

هون لرنیكْ دینی

هون لرنیكْ دینی یوقاریده بیان قیلینغان تـوبیـن دینی ایدی. لیکن بولرنیكْ دوریده یوقاریده ایتیلغان وجه بیلەن رَبُّ النَوعْ پرستْ[31] لیك رواج تاپیب عقیده‌لری اصولی توبنده‌کـی صورتده ایدی: دنیانیكْ اداره‌سی توپ توغرا تـکْری قولیده بولمای هر بیر ایش اوچون باشقه مامور لر بولوب بو مامور لرنیكْ هر بیری‌نی بیر معبودلوق رتبه سی ده دیب عقیده قیلینور ایدی. مثلا دنیا نیكْ اداره‌سی یعنی یاراتیش و یوق ایتیش فاعل‌لری قویاش، آی، اسمان‌دور دیر ایدی‌لر و بولرنیكْ هر بیری اوچون مخصوص عبا دت و قوربانلیق آیین لر بار ایدی. یرنی انسان‌نیكْ جسمانی مُرَبّـی سی دیب عقیده قیلیب انیكْ اوچون هم قوربانلیق قیلور ایدی لـر. معبودلر اوچون قیلانا دورغان قوربانلیق لرنیكْ تولا راقی آت اوْلتور مکدین عبارت ایدی. یوقاریقی معبودلرنیكْ هر بیری اوچون مخصوص معبدلر و هیکل‌لر بار ایدی. و ینه بولردین کیچیك راق بولـغـان سو، یامغور، زراعت، اوت، شامال تـکْریسی‌غه عقیده و قوربـان لیق قیلور ایدی لر. دیمکـکه او وقت‌ده تمام دنیاده عمومیت پیـدا قیلغان مُشرِك لیق تورك یورتیده هم حاکم ایدی[32].

۲ــ فصل

هون دولتی دوری ده شرق تورکستان

۲۰۶م ب تاریخیده شرقی تورکستان ده کی ۳۶ خانلیق کیچیك دولت لر یوقاریدا ایتیلغان وجه بیله‌ن هون اتحادیه‌سی غه کیریب اوز اوستلریده هون تکڑی قوتی نیك نفوذ ینی تونودی لـــر. بو تاریخدین اعتبارا تقریبا یوز ییل مدت شرقی تورکستان اهالیسی مکمّل بیر تینچلیق ده یاشادیلر. بو امنیت سایه‌سیده شرقی تورکستان ده زراعت، تجارت و صناعت ایش لری بك کڑوب مدنیتی یخشی ترقّی قیلغان ایدی. بو خانلیق یورت لرده هون دولتی طرفی دین عسکر تورماس ایدی. فقط هر خان نیك اوردا سی ده بیر نچه کشی ویا بیر کشی دین عبارت بولغان بیر مُمَثِّل لیق هیئیتی تکڑی قوت حضوری دین کلیب تورار ایدی. هر خان هر ییلی معین بیر مقدار تارتیغ نی تکڑی قوت حضوری غه تقدیم اتمکغه مُکَلّف ایدی. تکڑی قوت یات دولت لر بیله‌ن اوروشسه هر خان اوز قُوّتی غه توشلوق عسکر الیب تکڑی قوت نیك امری موجیبیچه محاربه غه شرکت قیلور ایدی. و تمام خانلیق لر بو عمومی سیاست اعتباری بیله‌ن هون تکڑی قوتی نیك عالی اداره‌سی استیده بولوب هرخانلیق اوز حدودی ایچیده‌کی داخلی ایش لرده مستقل ایدی. هر خان اؤلسه انیك اورنیده اوغلی ویا خاندانی دین بیر کشی ویا یـــورت اهلی نیك انتخابی بیله‌ن بیر کشی خان بولور ایدی. تکڑی قـــوت بونی تصدیق قیلور ایدی. شرقی تورکستان خانلیق دولت لری ۱۰۸م غه‌چه اوشبو وضعیت ایچیده یاشادیلر و بو مدت ایچیده شرقی تورکستان خان لری نیك چین و باشقه یات دولت لر بیله‌ن هیـــچ مناسبت ویا عداوت لری یوق ایدی[33].

۱۱۹ م‌ب تاریخیده کی گانسو محاربه سیده[34] هون عسکری مغلوب بولوب چین عسکرلری گانسو غه استیلا قیلغان دین کین امپراطور وودی حرص و طمع قولی نی شرقی تورکستان غه اوزاتقالی باشلادی. گانسو حدودی غه توتاش بولغان لولان و قوجو خان لری چین عسکری غه قارشی شدت بیله‌ن مدافعه قیلور ایدی لر. اخیراً ۱۰۸ م‌ب تاریخیده امپراطور وودی، چاوپونو اتلیغ بیر قوماندان نیك قول استیده شرقی تورکستانغه نورغون عسکر یوللادی[35] لولان ولایتی غه هجوم قیلیب لولان خانی نی اسیر قیلدی. اندین کین قوجو هجوم غه اوچراب قوجو خانی اوروشوب اخیراً مغلوب بولدی. بو صورت بیله‌ن شرقی تورکستان نیك شرقیده کی قوتلیك ایکی خانلیق حصه سی چین قولیغه توشتی.

۱۱۵ م‌ب تاریخیده وودی شرقی تورکستان نیك اك قوت لیك دولتی بولغان ووسون دولتی نیك خانی غه یوقاریده اتی اوتکه‌ن چاك جیه‌ن نی الچی قیلیب ایبارادی[36]. چاك جیه‌ن، ووسون خانی بیله‌ن دوستلوق معاهده سی عقد اتتی و امپراطور وودی ووسون خانی غه بیر قیزی نی بردی. موندین کین التی شهر و ایسیغ کول اطرافیده کی خان لر اوزلری نیك اوست لری ده چین حاکمیتی نی تونو ماق غه مجبور بولدی لر.

امپراطور وودی غربی تورکستان خان لری نی هم اوزی غه تابع قیلماق اوچون فرغانه خانی نیك الدیغه الچی ایبارادی. فرغانه خانی مذکور الچی نی اولتوروب جواب بردی[37]. وودی بو حادثه دین کین ۱۰۴ م‌ب فرغانه غه عسکر یوللادی. فرغانه خانی بو چین عسکری نی کاملاً یوق اتتی. بو حادثه ووتی نیك حرصی نیك اوستی غه انتقام حسی نی اشوروب ۱۰۲ م‌ب تاریخیده فرغانه غه آتمشمك عسکر یوللادی. بو چین عسکری فرغانه غه غالیب کلیپ خان اوروش ده اولدی و چین لیغ لر انیك تختی غه فرغانه اهالی سیدین بیری نی اولتورغوزوب خان تعین قیلدی لر. منه بو صورت بیله‌ن فرغانه هم

چین نفوذی استیغه کیریب قالدی. چین مؤرخ لری بو چین غالیبیتی نی" چین دولتی شرقی و غربی تورکستان غه ایگه بولدی" دیب ذکر قیلادور. لیکن حقیقت ده ایگه بولغانی نیك غلط. ایکه‌نلیکی نی ینه چین تاریخیده کوره‌میز. چونکه چین تاریخ کتاب لری ده یازادورکه چین نیك بو استیلاسی هیچ دوام قیلمادی[38]. بعضی وقت لرده خان لرنیك بعضی سی و بعضی وقت لرده همه‌سی چین غه حرب اعلان قیلیب چین نفوذی‌نی یوق ایتارایدی، و ینه بیر وقت ده چین‌عسکری غایت مشکل‌لیك بیله‌ن بعضی شهرلرنی استیلاسی استیغه الور ایدی. نچه‌دفعه‌ینه‌هون عسکرلری کلیب چین عسکری‌نی تورکستان‌دین قوغلاب چیقاردی‌لر، و نچه دفعه ینه چین عسکری غالب بولدی. بو صورت‌بیله‌ن شرقی تورکستان تورك و چین عسکرلری اراسیده بیر اوروش میدانی بولوب، ۲۲ ییل‌مدت قانلیغ محاربه لر دوام قیلدی. ۶۸ م‌ب تاریخیده چین‌ده انقلاب چیقیب امپراطور وودی اولتورلوب[39] شرقی تورکستان ده‌کی چین عسکری، هون تکری‌قوتی نیك یاردمی بیله‌ن یوق اتیلدی[40] و شرقی تورکستان خانلری‌هون‌اتحادیه‌سیغه‌کیریب ۳۷ ییل مدت اسایش و امنیت ده یاشادی لر.

چین دولتی نیك شرقی تورکستان غه اول دفعه استیلاسی (۵۹ ــ ۱۰ م ب)

۶۰ م‌ب تاریخیده هون شهزاده لریدین چیچی خان و خوجان‌سی خان اراسیده چیقفان داخلی محاربه و سیاسی تورك لری‌نیك هون‌مملکتی غه هجوم قیلغان فرصت‌دین چین امپراطوری استفاده قیلیب جیكجی اتلیغ بیر قوماندانی نی تولا عسکر بیله‌ن شرقی تورکستان‌غه یوللادی. جیكجی ۹۰ م‌ب ییلده لولان و قوجو خان لری‌نی مغلوب قیلیب بو ایکی یورت‌نی الدی. اندین کین کنگیت (قاراشهر) کوچا، کاشغر، یارکند، ختن باشلیغ ۳۶ خان لیق دولت‌لرارقه‌دین چین قوّتی الدیده مغلوب بولوب انقیاد اتمکغه مجبور بولدی‌لر[41] استیلا تمام لانغاندین کین چین‌امپراطوری

جیك‌جی نی شرقی تورکستان‌غه عمومی والی تعین قیلدی ، ولسوپ کؤل‌لری یانیده وولی اتلیغ شهرنی مرکز قیلدی (حاضرده بو شهر دین اثر یوق‌دور). چین تاریخ لری‌نیك بیانی غه کوره بو استیلا ٤٩ییل دوام قیلغان ایمیش دور[42] بو مدت ایچیده شرقی تورکستان ده بولغان واقعات خصوصیده معلوماتیمیز یوق‌دور.

شرق تورکستان نیك چین استیلاسی دین قوتولغانی

١٠م‌ب تاریخیده هون تكری‌قوتی شرقی تورکستان غه یاردم عسکری یوللادی. بو یاردم قوّتی کلگه‌ن زمان خان لر هر بیری اوز یورتی ده‌کی چین‌لیغ لرنی یوق اتتی‌لر و شرقی تورکستان نیك‌شرقی و شمالی ده‌کی خانلیق دولت‌لر هون تكری‌قوتی نیك حمایه سی غه کیردی لر[43] اما جنوب ده ختن ، یارکند ، کاشغر ، اوچ ، کوچا خان‌لری فقط هون دولتی بیله‌ن دوست‌بولوب کاملاً مستقل‌صورت ده یاشادی‌لر. جنوب ده‌کی خان لرنیك همه سی دین یارکند دولتی نیك خانی کوچلوغ راق ایدی.

شرق تورکستان التی شهر خان لری اراسیده داخلی اختلاف

٤٠م ده یارکند خانی شرقی تورکستان خان لری‌نی اوزی‌غه تابع قیلماق و قوت‌لیك بیر تورك دولتی تشکیل قیلماق‌اوچون ختن خانی ایپار خان بیله‌ن مجادله قیلماق‌غه باشلادی. آز کون لرده ایپار خان‌نی مغلوب قیلیب و اؤلتوروب ختن‌نی و اندین کیین کاشغرنی هم الدی. ٤١م ده کوچاغه هجوم قیلیب کوچا خانی نی اوروش ده اؤلتوروب کوچانی الدی و اوز اوغلی نی کوچاغه خان تعین قیلدی. موندین کین یارکند خانی کنگیت ، قوجو ، لولان ، خانلیق لری‌نی هم اوزیغه تابع قیلماق اوچون کوشش‌لر قیلدی. لیکن او خانلیق لر هون دولتی نیك حمایه سیده بولغان اوچون مؤفق بولالمادی[44].

٤٨ م ده هون دولتی ایکی غه ایریلغان وقتده شرقی تورکستان دین هون نفوذی یوق بولدی. اما بو وضعیت اوزون دوام قیلمادی، چونکه شمالی هون دولتی کوچلانیب قوجو، لولان، کنگیت، شرق و شمال دهکی باشقه خان لرنی اطاعتی غه کیرگوزدی. کوچا اهالی سی هم یارکند خانی دین قوتولماق اوچون هون حمایه سی غه کیردی لر. یارکند خانی ٦٠ م غه چه ختن، کاشغر، اوچ، مملکت لری غه حکم دار لیقده دوام قیلدی. بو مدت ایچیده شمالی هون دولتی بیله ن دوستانه طرزده معامله قیلاشورایدی[45].

ایلگری یارکند خانی نیك قولیده اؤلگه ن ختن خانی ایپار خان نیك قریندا ش اوغلی کون توغدی خان تقریباً ٦٠ م تاریخیده یارکند خانی نیك ضدّی غه اغتشاش چیقاریب ختن نی الدی. اندین کین یارکند غه هجوم قیلیب او یرنی اشغال قیلغاندین کین کاشغر و اوچ نی هم الیب یارکند خانی نیك وارثی بولوب قونلیك بیر دولت قوردی. کون توغدی خان شمالی هون تکری قوتی بیله ن صمیمی دوست ایدی و بیر هون سفیری ختن اوردا سی ده تورار ایدی[46].

شرق تورکستان وچین اراسیده ٣٠ یل لیق (٤ ــ ٧٣ م ك) شوقوش

یوقاریده ایتیلغان وجه بیله ن شرقی تورکستان نیك شمال و شرقی دهکی خانلیقلر هون دولتی نیك حمایه سیده و غرب طرفی (ختن، یارکند، کاشغر، اوچ) ولایت لری کون توغدی خان نیك حاکمیتی استیده اسایش بیله ن یاشاماقده ایدی لر. ٧٣ م ده چین امپراطوری میكتی شرقی تورکستان غه استیلا قیلماق اوچون پانچا او اتلیغ بیر قوماندان نی قول استیده تولا قوشون یوللادی[47]. و بو دشمن قوت غه قارشی تورماق اوچون هون و شرقی تورکستان عسکر لری دین مرکب بیر قوشون بارکول ده جمع بولدی. پانچا و، بارکول غه هجوم قیلیب شدتلیك اوروشلر بولدی. اخیراً هون و تورکستان قوشونی مغلوب بولوب پانچا او بارکول و قومول خانلیق لری نی اشغال قیلدی.

۷٤ م ده قوجو خانی نی مغلوب قیلیب او ولایت نی هم چین‌غه تابع قیلدی. موندین کین امپراطور میکتی، پانچااو غه یاردم قوتی ایبا ریب شرقی تورکستان‌نیك باشقه خانلیق یورت‌لری‌نی ضبط اتمکغه امر اتتی[48]. پانچااو ۷۵ م ده لولان غه هجوم قیلیب بیرنچه اور وش لردین کین غالب بولوب لولان ده‌کی هون مُمَثَّلی نی و باشقه هون مأمور لری‌نی اؤلتوروب لولان خانی نی چین‌غه انقیاد قیلماق‌اوچون آلدی ایچمکغه مجبور قیلدی. اندین کین پانچااو جنوب غه یورو ش قیلیب چرچن خانی نی چین‌غه تابع قیلدی. ۷۷ م ده‌پانچااو ختن‌غه هجوم قیلدی. کون توغدی خان تولا اوروش‌لردین کین مغلوب بولوب صلح طلب اتمکغه مجبور بولدی. پانچااو، ختن‌اوردا سی دیکی هون‌سفیری‌نی اؤلتورمك و چین حمایه‌سی نی قبول اتمك شرطی بیله‌ن صلح قیلماق‌نی قبول قیلدی. کون توغدی‌خان مذکور شرطلر غه عمل قیلیب هون سفیری‌نی اؤلتوردی و چین حمایه‌سی نی قبول اتتی. بو نیك بیله‌ن یارکند، اوچ، کاشغر، هم چین نفوزی استی‌غه کیرگه‌ن بولدی. بو حادثه لردین کین کوچا خانی کون‌خان،هون تکژی‌قوتی دین یاردم الیب اوچ و کاشغرنی پانچااو وکون‌توغدی‌خان لردین تارتیب الدی. بیر بیل دین کین ینه پانچااو و کون توغدی خان کاشغر غه هجوم قیلیب او یرنی اشغال قیلدی لر. أمّا اوچ نی الالمادی لر. بو اراده چین امپراطوری شرقی تورکستان‌غه بیرعمومی والی تعین قیلیب اوکا تولا یاردم قوتی ایبا ردی. عمومی والی کاشغرنی مرکز قیلیب اولتوردی. پانچااو چین عسکری باش قوماندا نی صفتی بیله‌ن کاشغرده توردی. کاشغرنیك داخلی ایش‌لری‌نی ایلگرکی کاشغر خانی نیك اوغلی غه بیریب انی خان تعین قیلدی‌لر[49]

۸۰ م ده کوچا خانی کون خان، کنگیت خانی و اوچ خانی بیله‌ن بیرلا شیب کاشغر غه هجوم قیلیب چین عسکری‌نی قاتیغ مغلوب قیلیب تولا راقی نی یوق اتتی لر. چین عمومی والی سی نی کنگیت‌عسکرلری توتوب اؤلتوردی. پانچااو از غینه عسکری بیله‌ن ختن‌غه قاچتی. بو مغلوب لوق نتیجه سیده امپراطور جاکتی شرقی

تورکستان‌دین امیدی‌نی اوزوب پانچااو نی عسکری بیله‌ن چین غه قیچقیردی. پانچااو بو امر موجبیچه چین‌غه کتمکفه تیار بولغاندهٔ کون توغدی‌خان،کنگیت و کوچاخان لری‌دین قورقوب پانچااو نی کتکه‌لی قویمادی. کون توغدی‌خان دوست‌لری بولغان ووسون وسوغوت خانلریدین یاردم‌الدی. اسپراطور جاکتی بو وضعیت‌نی اکلاب عزمی‌نی قوتله‌ندوروب پانچااو غه یاردم قوتی ایبارپب شرقی تورکستان محاربه‌سی‌غه دوام قیلماق‌غه امر اتتی. بونیك بیله‌ن پانچااو قوتله نیب ۷۸ م ده کاشغرنی الدی[50].

اوچ، کوچا، وکنگیت خان لری پانچااو بیله‌ن‌دایما اوروش قیلور ایدی لر. ۹۰ م ده باختر و هند ستان پادشاهی بولغان یاوچی خانی وایماکادفایسیز ... ۷۰ اتلیغ عسکر نی پانچااو نیك اوستیگه یوللادی. اما بو اوزون تاغلیق یول‌لردین هاریپ کلگه‌ن عسکرلر مغلوب بولوب قوماندانی باشلیغ تولا سی اؤلوپ ازراقی یانیب کتتی[51] (تفصیلی توبنده‌کیله‌دور)، بو حادثه چین‌نیك حرصی‌نی غایت درجه‌ده قوتله‌ندوردی و چین‌دین ارقه ارقه دین یاردم قوتی کیلابردی. ۹۱ م ده پانچااواوچ وکوچاغه هجوم قیلیب بو ایکی خانلیق‌نی اشغال قیلدی.اما کنگیت خانلیقی‌نی هیچ وجه بیله‌ن الالمادی و دایما اوروش جاری ایدی. ایلی ده‌کی ووسون خانی کاملاً مستقل بولسه‌مو چین امپراطوری نیك دوستی و بیر روایت غه کوره کیو اوغلی و یاردمچی‌سی ایدی. الحاصل بو تاریخ ده چین نفوذی‌نی قطعیاً قبول اتمه‌ی اوز استقلالی‌نی قلیچ‌کوچی بیله‌ن ساقلاغان بیرغینه خانلیق کنگیت (قاراشهر) خانلیقی ایدی[52]. پانچااو کوچانی پایتخت قیلیب چین اسارتی‌غه مبتلا بولغان‌خان لرنیك اوستیفه عمومی والی‌لیك صفتی بیله‌ن ۱۰۲ م غه‌چه شرقی تورکستان نیك تولا راق حصه‌سی‌غه حکمدارلیق قیلدی؛ و کنگیت خانی بیله‌ن دایما اوروش قیماقده ایدی. پانچااو ۱۰۳ م ده‌چین غه یانیب کتتی. اورنی‌غه اوغلی پان‌یوك عمومی والی بولدی[53].

پانچااو کتکه‌ن ییلی ختن و یارکند خان‌لری‌استقلال اعلان قیلدی. و پان‌یوك نیك قولیده یالغوز کاشغر، اوچ ،کوچا ، لولان ولایت‌لری قالدی. پان‌یوك، ییل‌دین ییل‌غه‌ضعیفلاشماق ده ایدی. خانلر بیرر بیرر دین استقلال اعلان قیلدی‌لر. چین تاریخی غه کوره بو خان‌لرنیك بعضی‌سی هون لرنیك یاردمی بیله‌ن استقلال قولغه‌کلتوردی. ینه چین تاریخیده یارزادورکه بو نیك بیله‌ن چین‌نیك غرب غه قیلادورغان تجارتی توختامادی وخان لر چین تجارت مالی نیك اوتمکیغه مساعده قیلور ایدی[54].

کورولورکه ۷۳- و ۱۰۳ م آراسیده‌کی ۳۰ ییل مدت ایچیده شرقی تورکستان بیر حرب میدانی بولوب چین استیلاسی قارار آلالماری. پانچااو ختن خانی وکوچا خانی اراسیده‌کی دشمنلیك دین استفاده قیلیب بو اوزون سورگه‌ن قانلیغ محاربه لرنی سۈرگۈزوب بیر مونچه شهرلرنی قیسقه مدت استیلاسی استیغه المیش دور. منه بو مناسبت بیله‌ن بو اوتوز ییل‌لیق واقعه لرنی شرقی تورکستان و چین اراسیده ۳۰ ییل‌لیق محاربه دیمیز. باشقه تاریخ کتاب لریده واقعه لرنیك تفصیلاتی دین خبر بریلماسدین بو مدتنی چین استیلاسی دیب یازیلغان‌غه اعتبار برمایمیز.

افغانستان تاریخیغه کوره وایماکادفایسیز نیك عسکر لری مغلوب بولغاندین کین ۱۳۰ م غه‌چه یاوچی پادشاهلری چین غه خراج برمك غه مجبور لوق‌ده قالغان ایدی. مذکور تاریخ ده کانیشکای شرقی تورکستان‌نی الدی و چین عسکرلری‌نی مغلوب اتتی دیب یازیلیب دور. اما چین تاریخیده بو سوز یوق‌دور. لیکن عصری تاریخ لر نیك اتفاقی غه کوره شرقی تورکستان‌ده ۱۳۰م نیك الدیده قوتلیك بیر چین نفوذی پیدا بولغانی و حتاکه فرغانه و سوغوت اولکه لری‌غه‌چه چین عسکری کلگه‌نی مجمل صورتده معلومدور اما تفصیلاتی معلوم ایمس دور.

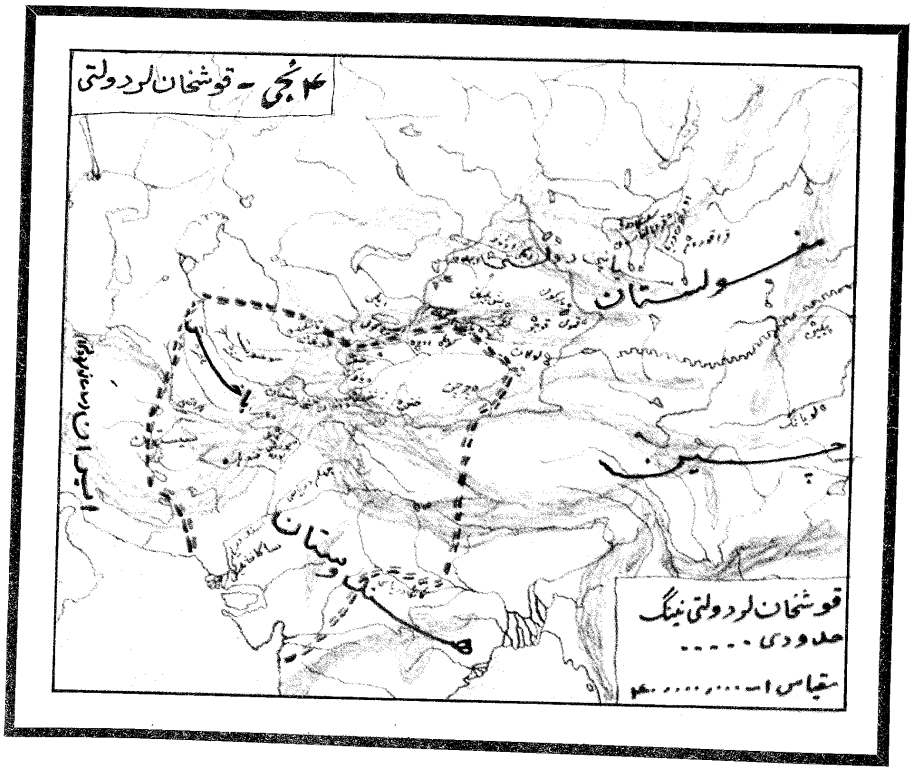
۴ نمبر - قوشخان لرد ولتی
منگولستان
حسین
قوشخان لرد ولتی نینگ
حدودی
مقیاس ۱:۰۰۰،۰۰۰،۰۰۰

۳ــ فصل

قوشخان امپراطورلوق

یوقاریده ذکری اوتکهن یاوچی‌لرو باختر (بلخ) و تخارستان (قطغن‌و بدخشان و سوغوت (بخارا و سمرقند) اولکه لری ده یرلاشیب او یرلرده‌کی ساکا تورك لری نی هیداب چیقاریب بو اولکه لرده بش مستقل خانلیق تشکیل قیلدی. هون دولتی قوت لیك وقتده مذکور یاوچی خانلری تکڑی‌قوت غه خراج بیریب تابع لیق‌ده یاشار ایدی لر. تقریباً ۴۰ م ده یاوچی‌لردین باختراولکه سیده کی قوش‌خان قبیله‌سی نیكْ خانی کادفایسیز تمام یاوچی‌لرنی اوز اداره‌سیغه کیرگوزوب شمالی‌افغانستان (باختر) اولکه‌سی ده‌حکومت قیلماق‌ده بولغان یونانلیغ لرنی یوق اتیب هند وکش تاغلری‌غه‌چه کهکڑو مملکت‌لرغه حاکم بیر دولت تاسیس قیلدی. باختر شهری (بلخ) نی مرکز قیلدی و دولتی غه قوشخان دولتی عنوانی نی بردی. اوروپا، هند و چین تاریخ لریده تحریف بیله‌ن کوشان دییله دور و بعضی عصری مؤرخ لر هم بو محرّف لفظ نی ایشله‌تمکده‌دور لر.

کادفایسیز ۵۰ م ده کاپیسا (قدیم کابل) و قندهارنی اشغال قیلدی، اندین‌کین هرات و سیستان‌نی هم اوز دولتی غه قوشوب آلدی، هندوستان‌غه هم یوروش قیلیب جهلم دریاسی غه‌چه آلدی، ۷۸ م ده اوْلدی. اوغلی وایما ایکنجی کادفایسیز عنوانی بیله‌ن تخت‌ده اولتوردی، فتوحاتی نی سند دریاسی نیكْ دهلتاسی (بوگونکی کراچی) غه‌چه یتکوزدی و او یرده‌کی ساکا حکمدارلری‌نی اوزی‌غه تابع قیلدی.

شرقی تورکستان و چین اُراسیده‌کی ۳۰ ییل‌لیق محاربه لر وایما ایکنجی کادفایسیز نیكْ دوری غه توغرا کیلادوؤ. وایما کادفایسیز، چین امپراتورلیقی نیكْ تورك خانلیق لری‌نیكْ ضدی‌غه

حربی اقدامات قیلیب بیر مونچه تورك لرنی اطاعتی غه کیرگوزگه نی دین اندیشه قیلما قده ایدی ؛ و اوزی‌نی چین امپراطوری بیلەن تەڭ کورور ایدی . بناً علیه وایماکا دفایسیز ۹۰ م ده چین‌غه بیر الچی یوللادی. ایبارگەن مکتوبی نیڭ مضمونی "تورك خان لری‌غه تعرض قیلما قدین درحال قولیکیزنی تارتیڭ و قدیم دین‌تورك امپراطور لری‌غه چین امپراطور لری‌نیڭ قیز بیره‌دورغان عنعنه سی‌غه‌موافق مکا قیزیکیزنی بریڭ " دیمك معناسیده ایدی[56]. الچی کاشغرغه‌کلگەن ده پانچاو ، الچی‌نی حبس قیلدی و کین حبس دین چیقارسه مو چین‌غه یول برمای باخترغه یاندوردی . وایماکا دفایسیز درحال سی اتلیغ بیر قوماندان‌نیڭ قول استیده ۷۰ ۰۰۰ اتلیغ عسکرنی کاشغرغه یوللاب پانچاو باشلیغ چین عسکرلری‌نی یوق اتمکغه امر اتتی . بوعسکرلر حاضرقی واخان و تاش قورغان یولی بیلەن کاشغر غه کلدی . لیکن بوعسکر لر یول‌نیڭ اوزون و یمان مشقت‌لیك لیکی سببی دین غایت درجه‌ده هاریب وعاجزلاب کلگەن ایدی‌لر. منه بو سبب دین بوعسکرلر پانچاو نیڭ عسکری‌دین یمان صورتده مغلوب بولوب و قوماندان لری (سی) مقتول توشوب ۷۰ ۰۰۰ - اتلیغ عسکرنیڭ تولا سی محو بولوب از غینه سی قاچیب کتتی[57]

بو مغلوبیت نیڭ نتیجه سیده وایماکا دفایسیز چین تعرضی دین ساقلانماق اوچون چین امپراطوریغه بیر مقدار باج برمکغه مجبور بولدی و بو باجگذارلیق کانیشکای‌نیڭ عصری‌غه‌چه دوام قیلدی . بو روایت افغانستان نیڭ عصری تاریخ کتاب لریده ذکر قیلینما قده‌دور. اما چین تاریخی بونی تائید قیلمایدور.

۱۱۰ م ده وایماکا دفایسیز اؤلوب اورنیغه اوغلی و بیر روایت غه کوره توغقانی بولغان کانیشکای پادشاه بولدی . کانیشکای[58] بك سیاسی و جهانگیر بیر ادم ایدی . تخت ده اولتور غان کونی دین اعتباراً چین‌غه باج برمکنی کستی . هند ستان غه یوروش قیلیب گانگا دریاسی‌غه چه فتح قیلدی و هند ستان نیڭ مختلف یرلیك حکمدارلرینی یوق اتتی ، کشمیرنی فتح قیلدی . بو

فتوحات دین کین باختردہ بیر والی قویوب پورش پورہ (پشاور) شہری نی پایتخت قیلدی. بو واقعات نیك تفصیلاتی نی افغانستان و هندوستان تاریخ لریدہ کورولسون[59]

آلتی شهر نیك قوشخان امپراطورلوق غه قوشولغانی

۱۵۰ م غه‌چه شرقی تورکستان‌ده بولغان واقعات خصوصیده هیچ معلوماتی میز یوق‌دور. براق، ۲-عصر میلادی ده‌کی اك قوتلیك تورك امپراطور لوقی بولغان قوشخان خاندانی دین مشهور کانیشکای شرقی تورکستان‌غه یوروش قیلیب التی شهر خان لری‌نی اطاعتی‌غه کیرگوزدی. بو واقعه سیاست اعتباری‌بیله‌ن مهم بیر واقعه بولغانی نیك اوستیغه شرقی تورکستان تاریخیده بیر نجی درجه‌ده اهمیت‌لیك دور. چونکه بو واقعه سببی دین شرقی تورکستان‌ده غایت چوك و مثلی کورولمگه‌ن بیر دین و مدنیت انقلابی حاصل بولغان ایدی. بو جهتدین مهم کورولگه‌ن معلومات‌نی تفصیلاً بیان قیلامیز.

کانیشکای ۱۳۰ م دین باشلاب اؤگوز نیك شمال طرفی غه یوروش قیلیب چین عسکرلری بیله‌ن اوروشقالی باشلادی. اخیرا ۱۵۰ م ده کانیشکای غایت قوتلیك و منتظم عسکر ترتیب بیریب شرقی تورکستان‌غه یوروش قیلدی. واخان یولی بیله‌ن یوروب تاغدوم باش‌ارت (واغجیرداوان) دین اشیب سریغ قول‌نی اشغال قیلیب اندین کین کاشغرغه هجوم قیلدی. اویرده‌کی چین قوت‌لری‌نی کاملاً یوق قیلیب کاشغر، یارکند، ختن، اوچ، کوچا خان‌لری نی اطاعتی‌غه کیرگوزوب باش‌ارگون بوغازی‌غه‌چه فتح قیلدی[60]. بو مذکور خان لرکین اطاعت دین چیقماسون دیگه‌ن غرض‌بیله‌ن هر خان نیك بیر اوغلی نی رهن طریقه‌سی بیله‌ن الیب پورش‌پورغه یاندی. کانیشکای بو رَهِن خانزاده لرغه بك احترامکارانه و شاهانه معامله قیلور ایدی. بو خانزاده لر یاز موسمیده کاپیسیا شهری‌ده (قدیم

کابل دور حاضرقی چاریکار شهری‌غه یاقین‌بگرام قریه سیده ایدی) و قیش‌کون لریده قندهارده تورار ایدی‌لر. قوشخان‌لرنیك کانیشکای دوری‌ده‌کی سلطنتی نیك کڭرولوکی نی ٤نجی خریطه‌ده کورولسون.

کانیشکای و باشقه قوشخان (کوشان) امپراطورلری‌نیك تمام واقعاتی‌نی بیان اتمك بوکتاب نیك وظیفه‌سی ایمس دور، یالڭوز قوشخان امپراطور لری‌نیك شرقی تورکستان‌غه استیلاسی سببی دین شرقی تورکستان‌ده وجودغه کلگه‌ن دین و مدنیت انقلابی تاریخ نظری ده تولا مهم دور. منه بو واقعه‌نی افغانستان و چین تاریخ لری دین الیب محترم اوقوغوچی لرغه عرض ایتامن[61].

قوشخان لر دوریده شرقی تورکستان ده دین و مدنیت

شرقی و غربی تورکستان و حتّاکه یاوچی و ساکا تورك لری کانیشکای‌نیك زمانه‌سی غه‌چه قدیم تورك دینی بولغان تویین دینی‌ده ایدی لر. باختر، یاوچی لر نیك سیاسی مرکزی بولغاندهك دینی مرکزی هم ایدی. باختر ده نوبهار اتلیغ مشهور معبد تویین دینی نیك اڭ چوڭ و مقدس معبدی ایدی. بو معبدنی ایران تاریخ لریده نوبهار دیب اتایدور. بو معبد یَفْتَلْ لر نیك انقراضی غه‌چه تویین، شامان و بودا دین لری‌غه بیرر دین حصه‌سی ایریلغان چوڭ بیر معبد ایدی. یفتل لرنیك انقراضی دین‌کین نوشیروان بو معبدنی مجوسی لرنیك آتشگده‌سی قیلغان ایدی. اسلام دوریده هم بو معبد مجوسی لرنیك اڭ مقدس سانایدورغان معبدی ایدی. ٤نجی عصر هجری‌ده ییقیلدی[62].

کانیشکای هندوستان نیك پتنه شهری‌نی فتح قیلغان دین کین مذکور شهرنی بودا دینی نیك پیشواسی آسواگوشا نیك دعوتی بیله‌ن بودا دینی غه کیردی. بو کوندین باشلاب اوزی نیك سلطنتی غه قارایدورغان مملکت‌لرده بودا دینی نیك رواجی غه تولا کوشش‌لرنی قیلدی. کانیشکای‌نیك دعوتی بیله‌ن افغانستان (باختر)

و سوغوت و تخارستان‌ده بودا دینی تولا رواج تاپتی . شرقی تور
کستان‌ده‌او قدر سرعت بیله‌ن بودا دینی یاییلدی‌که از زمانده بو
بودا دینی توبین دینی بیله‌ن ته‌ك درجه‌ده نفوز پیدا قیلدی .بودا
دینی نیك " مانتیریاسامیتکا " کبی بر قانچه مقدس کتاب لـــری
نی شرقی تورکستان محرر لری تورکچه غه یشیپ اویغور حرفی بیلـــه‌ن
یازیب نشر قیلدی[53]. کانیشکای‌نیك دعوتی بیله‌ن بودا دینی نیـــك
راهیب لری‌دین شرقی تورکستان‌غه تولا راهیب لر کلدی . افغانستان
تاریخی غه کوره ختن شهری بودا دینی نیك مرکزی بولغان ایدی و
ختن‌ده ۱۰۰ بودا معبدی و ۵۰۰ راهیب بارلیقی نی بیان قیلینید ور.
بیر چین سیاحت چی سی بو شهرده مذکور مقداردہ توبین معبد
لری و راهیب لری بارلیقی نی بیان قیلیب دور . چین‌ده بودائی بـــو
لغان راهیب لردین فاشه‌ن اتلیغ بیری ۳۹۹ م ده ختن غه کلگه‌ن
و او یردین کشمیر یولی بیله‌ن هندوستان‌غه کتکه‌ن ایدی . مذکور
فاشه‌ن سیاحت نامه‌سیده یازیب‌دورکه او زمانه‌ده ختن بودا دینی نیك
جنستی ایدی و غایت زینت‌لیك معبدلر بنا قیلینغان‌ایدی.بو معبد
لر نیك بیریده بش میك غه یاقین راهیب بار ایدی بو راهیب لردین
بیری‌بولغان کوماراجیوا کوچاده اولتورور ایدی[54]. کوچا خانی نیك قیزی
نی نکاحیغه الغانلیقی مشهور روایت دور . و ینه چین تاریخی غه‌کوره
شرقی تورکستان نیك او زمانه‌ده هندستان‌دین قالسا ایکنجی درجه‌ده
بودا دینی نیك مرکزی ایکه‌نلیکی ثابت دور . چونکه چین اهالی سی نی
بودا دینی غه کیرگوزمك اوچون ختن ، کاشغر ، کوچا دین تولا راهیب
لر چین‌غه باریب او وقتده چین پایتختی بولغان لویاك (حاضرقی
خونه‌ن) شهریده معبدلر تاسیس قیلغان ایدی لر[55]. کین لرده بـــو
دین قوچو (تورپان)ده رواج تاپتی و شرقی تورکستان راهیب لـــری
نیك دعوتی بیله‌ن شرق مملکت‌لریده اورخون و سلنگا دریالری بویید
کی مدنیت‌لیك اویغور لر بودا دینی نی قبول اتتی‌لر[56].

دین رابطه سی سایه سیده شرقی تورکستان ، هند ستان افغانستان و چین اهالی سی اراسیده بیر یقینلیق پیدا بولدی، بو یقینلیق نیك نتیجه‌سی یالغوز دینی ایش‌لر غینه چه‌کلیك بولمادی بلکه بو سایه‌ده مملکت‌لرنیك بیر بیری‌نیك مدنیتی بیر بیری‌غه تولا سرایت قیلدی. هند ستان‌دین هر قسم صناعت ادملری شرقی تورکستان‌غه تولا کلیب بو یورت‌اوز صناعت‌لری‌نیك اوستی‌غه هند ستان صناعتی رواج تاپتی و ختن اهالی‌سی هندوستان‌غه یول تاپیب تجارت قافله لری باریش کیلیش‌اك یاقین یول‌دین جاری بولدی. شرقی تورکستان‌دین چین‌غه بارغان لر او یرغه بیده وتال اوروغ‌لری‌نی الیب باریب چین لیغ‌لرغه بیده تریماق و تال یتکوزوب اوزوم حاصل قیلماق نی اورگه‌تتی‌لر. شرقی تورکستان‌دین چین‌غه بارغان لولان لیغ شایلون اتلیغ بیر تورك چین‌دین کاغذ صناعتی نی اورگه‌نیب شرقی تورکستان‌غه بو صناعت نی یایدی. حاضرده ختن و یارکنده رواج لیغ بولغان کاغذ چی‌لیك عیناً او زمانه‌دین قالغان قدیم اوصول دور. چین تاریخیغه کوره لولان‌ده کاغذ چی‌لیك ۱۰۵ و ۱۵۰ م اراسیده رواج تاپقان ایکه‌ن‌دور. الحاصل دین سایه‌سی بیله‌ن هند ستان و چین و باشقه یرلرغه بارغان شرقی تورکستانلیغ لر مذکور مملکت‌لرغه تورکستان‌نیك مدنیتی نی تاراتقانده‌ك او یورت‌لر نیك صناعت و علم و باشقه مدنیت‌اصول لریدین تولا فایده لیغ اصول لرنی کلتوردی لر. منه بو صورت‌بیله‌ن بو یورت نیك مدنیت‌اصولی ده مهم بیر تغییر و انقلاب یاکه ترقی حاصل بولدی.

شرقی تورکستان دین قوشخان لرنیك نفوذی یقیلیب یرلیك خان لرنیك مستقل بولغان لری

کانیشکای ۱۴۰ م ده وفات قیلیب اورنیغه اوغلی هوشکا پادشاه بولدی. بو نیك دوری‌ده شرقی تورکستان‌ده هیچ اوز گوروش بولمای تینجیلیق ایدی. هوشکا تقریباً ۱۷۲ م ده اولوب اورنیغه واسودیوا اتلیغ بیر ذات پادشاه بولدی[6]. واسودیوا ایران

شاه لری (ساسانی لر) بیله‌ن تولا محاربه قیلیب و هم هند ستانده بعضی راجالر استقلال اعلان قیلیب نتیجه‌ده قوشخان دولتی ضعیفلاشقالی باشلادی. اما التی شهرده قوشخان دولتی نیك نفوذی اوز حالی بیله‌ن بارایدی. واسودیوا ۲۲۰ م ده اؤلدی. بو تاریخده التی شهر خان‌لری استقلال اعلان قیلدی‌لر. التی شهر خان‌لری‌نیك بو استقلال‌لری سیانپی اتحادیه‌سی غه کیرگوچه‌دوام قیلدی. یعنی بیر یوز قرق بیل مدت‌بو یورت‌لرغه هیچ بیر عالی نفوز یول تاپمای مستقل یاشادی لر.

٤ــ فصل

سیانپی بیرله شمه دولتی

چین استیلاسی دین سیانپی اتحادیه سی غه کیرپش اراسیده کی مدت ده شرق تورکستان نیك شرق وشمالی حصه لری

یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن مشهور چین قوماندانی پانچااو نیك شرقی تورکستان‌نیك شرق حصه لری‌غه استیلا قیلغان تاریخیدین باشلاب قوجو، بارکول، لولان، کنگیت اولکه لری‌نیك خصوصیده اشانگوده‌ك بیر معلومات یوق‌دور. مذکور تاریخدین ۲۲۰ م غه‌چه چین‌ده‌کی امپراطورلوق(خه‌ن)خاندانی نیك قوتی بك زیاده بولوب تمام مغولستان و آلتای‌ده‌کی تورك خانلیق لری چین امپراطوری‌غه‌خراج بریب و تابع‌لیق صورتده یاشارایدی‌لر. منه بو دلیل بیله‌ن مذکور حصه لرغه هم چین حاکمیتی باربولسا کره ك دیب گمان قیلینادور[68]

ایلی و ایسیغ‌کول اطرافی و یته سو خانلیق لری مستقل حالده ایکه‌نلیك لری قوتلیك احتمال‌دور. ایمیل (تاروتای) و ایکی اوکوز (حاضرقی‌التای) خانلیق‌لری چین حمایه‌سی استیده

غربی مغولستان ده دولت تاسیس قیلغان سیانپی تورك لری غه تابع ایدی. ۲۲۰ م ده چین ده کی خهن خاندانی امپراطورلوقی یقیلیب چین ده ایکی تورك دولتی و بیر چین دولتی[69] قورولوب بو لر بیر بیری بیله ن اوروشماق غه مشغول بولغان دین کین شرقی تورکستان نیك مذکور شرق حصه لری نیك کامل مستقل بولغانلیق لری معلوم دور. بوکا کوره التی شهر خان لری نیك قوشخان لر نفوذی دین چیقغانی و شرق حصه لری ده کی خانلر نیك چین نفوذی دین قوتولغانلری تقریباً بیر تاریخده واقع بولمیش دور.[70] بولر هم تقریباً ۱٤۰ ییل مدت مستقل قالدیلر.

سیانپی تورك لری نیك استقلالی وشرق تورکستان

شمالی هون دولتی ییقیلغاندین کین سیانپی تورك لری نیك التای و تانوا ولا تاغ لری ایچیده یرلهشکه نی یوقاریده یازغان ایدوك. مغول تاریخ لریده مانچور و شرقی مغولستان ده کی تورك لر نی عموماً تاتار دیگه نده ك چین تاریخ لریده مذکور اولکه لرده تورك لر نی عموماً تونگوز دیب یازادور. بو تورك لرنی مغول تاریخ لریده تاتار و چین تاریخ لریده تونگوز دییلسه موبولر تاتار ویا تونگوز دییلگه ن تو رك لرنیك جمله سیدین بیر قبیله دور. چین تاریخ لریغه کوره بولر نیك قدیم یورت لری قدیرغان تاغ لریده کی سیانپی تاغی نیك جیلغه لری ایدی و بو مناسبت بیله ن بولرنی عصری تاریخ لرده سیانپی تورك لری دیب ذکر قیلینما قده دور. سیانپی تورك لری التای تاغ لری ایچیده یرلهشکه ن دین بری چین حمایه سی آستیده دولت تاسیس قیلیب بارا بارا یورت لری نی کڭرو توب شمالی هون دولتی غه تابع یرلر نیك تولا راقی غه ایگه بولغان ایدی لر.

۲۲۰ م ده چین ده کی خهن خاندانی ییقیلیب تمام چین اغتشاش ایچیده قالغانیدین سیانپی خانی استفاده قیلیب شمالی مغولستان نی اشغال قیلدی، ۲۲۵ م ده استقلال اعلان اتتی و سیانپی خانی اوزی غه "تکڭری قوت" عنوانی نی الدی[71]. لیکن

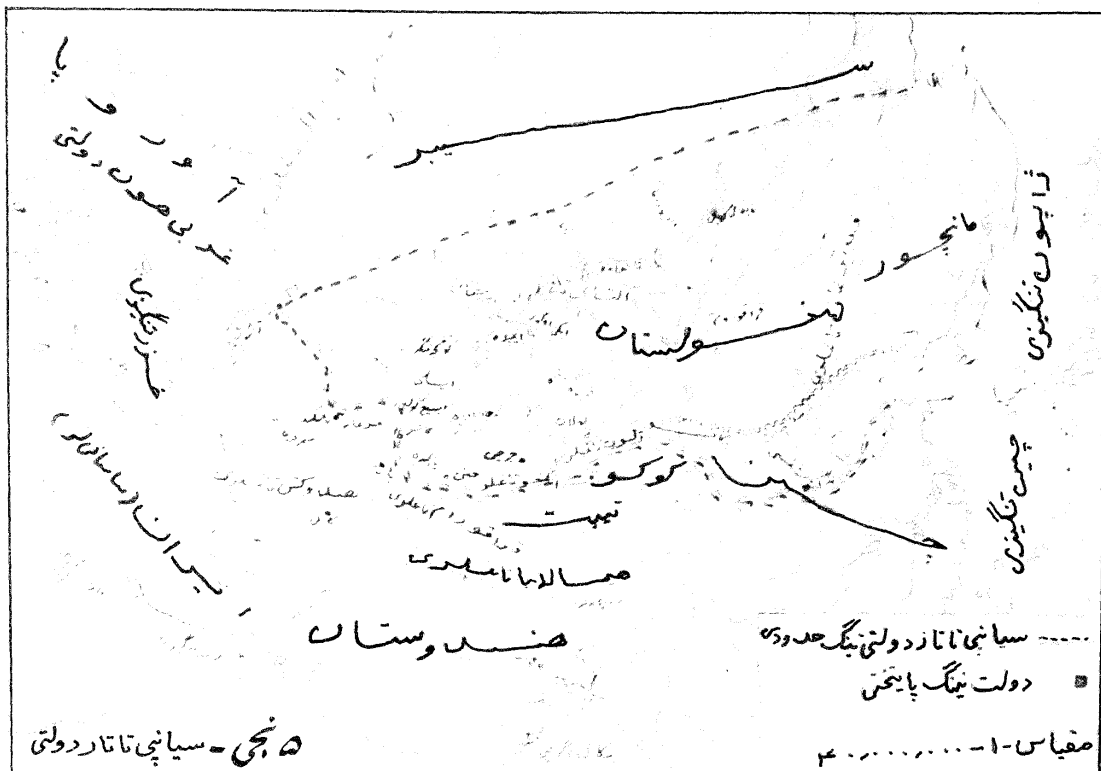

۵ نجی - سیانبی تاتار دولتی

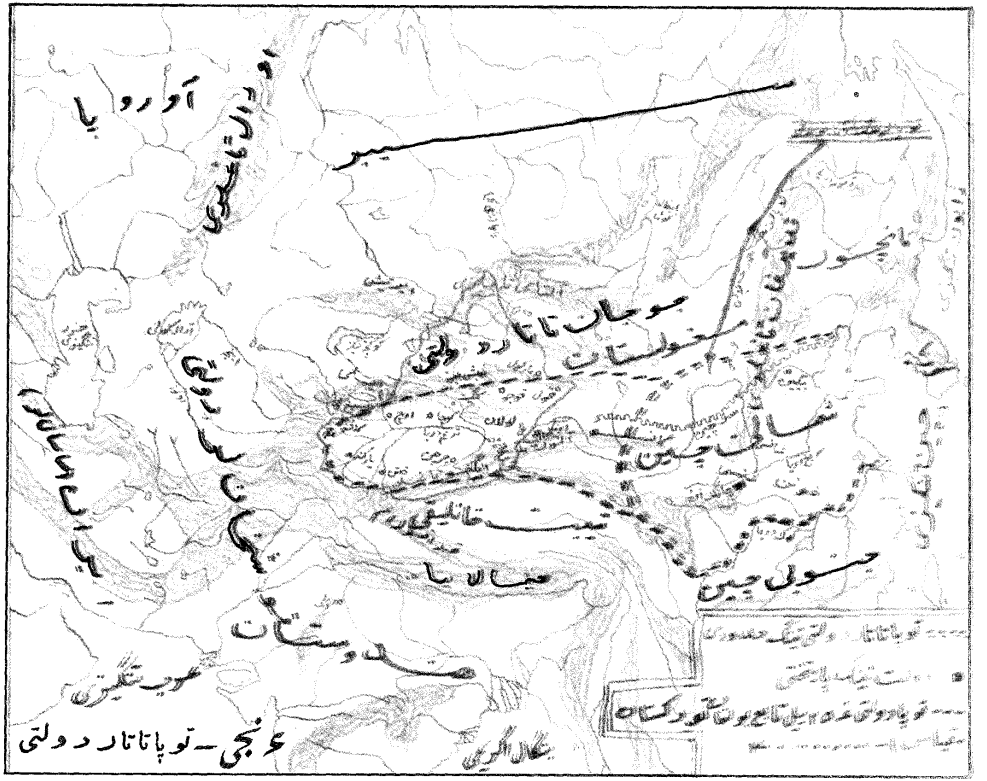

محنجی ـ تو پاتاتار دولتی

بو وقتده جنوبی هون لر هم استقلال اعلان قیلیب شمالی چین نی ایگه له‌ب لیاو خاندانی اتلیغ چین امپراطور لوقی نی تأسیس قیلیب کوك دریا (یاکزی کیاك) نیك شمالی تمام اکا تابع بولغان ایدی. بو اوچون سیانپی تورك لری شرق و جنوب غه ککروپالمای یتی سو و ایلی نی اوزیغه تابع قیلیب تورماقده ایدی لر. یوز ییلدین زیاده‌راق مدت بو حالده قالدی لر. ۳۵۰ م ده مانچوریالیغ توپا تورك لری شمالی چین‌غه هجوم قیلیب جنوبی هون (لیو) امپراطور لوقی نی بیقیتغاندین کین توپالرنیك اوز ایچیده داخلی مجادله چیقتی. بو فرصت دین سیانپی تکری‌قوتی فوخان (چین‌تاریخیده تحریف بیله‌ن فوکیئن یازیلادور) استفاده قیلیب ۳۵۱ م ده گانسو و شنسی ولایت لرینی هجوم قیلدی، او ولایت لرنی الیب اوزینی چین امپراطوری اعلان قیلدی و توپالر بیله‌ن مجادله قیلیب اخیراً او لرنی اوزی‌غه تابع قیلدی. ۳۸۱ م تاریخیده تکری‌قوت فوخان نیك سلطنتی نیك حدودی شرقاً ژاپون تکیزی جنوباً کوك دریا غرباً اینجه (سیردریا) و پامیر تاغلری و بعضی روایت لرغه کوره اوگوز (امودریا) و ارال‌کولی غه‌چه ایدی (ه‌نجی خریطه‌غه قاراسونلر).

تکری‌قوت فوخان ۳۵۱ م ده گانسو و شنسی نی الیپ چاك اُنْ (حاضرقی سیانفو) شهری‌نی پایتخت قیلغاندین‌کین لولان و قوجو خان‌لری تکری‌قوت فوخان‌غه اطاعت قیلماق بیله‌ن انیك عسکری نیك هجومی دین قوتولماق‌غه مجبور بولدی. مذکور ایکی خان ۳۶۰م اطرافیده چاك ان‌غه باریب تکری‌قوت نی زیارت قیلیب اطاعت‌عرض اتتی‌لر. تکری‌قوت فوخان موندین کین تولا خرسند بولدی. شرقی تورکستان نیك التی شهرده‌کی خان لری‌نی اطاعتی‌غه کیرگوزمك اوچون لوخان[2] (چین‌تاریخیده لوگواك) اتلیغ بیر ذات نیك قیادتی استیده عسکر یوللادی. التی شهر خان‌لری‌نیك راضی‌لیقی بیله‌ن ویا مدافعه قیلیب مغلوب بولغاندین کین اطاعت قیلغان‌لری معلوم ایمس. لیکن هر حالده پوتون شرقی تورکستان سیانپی تکری‌قوتی

غه اطاعت قیلغانی و مذکور لوخان نیك شرقی تورکستان غه عمومی والی بولغانی معلوم دور.

۵. تورکستان خانلیق دولت لری نیك استقلالی (۳۹۰ ــ ٤٤٨ م)

تکری قوت فوخان ۳۸۳ م ده جنوبی چین نی الماق اوچون جنوبی چین دولتی بیلهن محاربه غه کیریشتی. لیکن بو محاربه ده قاتیغ مغلوب بولدی. بو مغلوب لوق نتیجه سیده شمالی چین ده انقلاب چیقیب سیانپی دولتی یمان ضعیفلاشتی و شمالی چین هم قولیدین کتیب قدیم پایتخت بولغان آلتای تاغ لری ایچیگه اوزینی تارتماق غه مجبور بولدی لر[72].

بو وضعیت دین سیانپی دولتی نیك قول استیده بولغان تورك خان لری عموماً استفاده قیلیب سیانپی تکری قوتی غه حرب اعلان قیلدی لر. اخیراً ۳۹۰ م ده شرقی تورکستان خان لری سیانپی لرنی آلتای دین شمال (سیبر) غه هجرت قیلماق غه مجبور اتتی لر. بو نیك بیلهن او معظم تورك دولتی سل الیب کتکه نده یوق بولوب کتتی. ایلگری شرقی تورکستان غه عمومی والی بولغان لوخان ۳۸٦ م ده تابع لری بیلهن کوکو اولکه سی غه قاچیب او یرده بیر مستقل دولت تأسیس قیلدی. بو دولت فقط ۱٤ ییل دوام اتتی. چین چه ده هولیاك دولتی دییلگهن کیچیك دولت اوشبو دور[73]. منه بو صورت بیلهن شرقی تورکستان نیك یرلیك خان لری باشقه باشقه مستقل بولوب ٤٤٨ م ده توپا امپراطور لوقی غه تابع بولغونچه طوایف الملوك شکلیده یاشار ایدی لر.

٥ــ فصل

توپا تورك دولتی

شرقی تورکستان نیك بو دولت غه تابع بولوب یاشاغان مدتی از بولسه‌مو بو تورك دولتی نیك تورك تاریخیده و قدیم مدنیت لر اعتباری بیله‌ن اهمیتی چوك دور. بناً علیه بو دولت نیك تاریخی واقعه لری‌نی و مدنیتی نی بیان قیلامیز.

هون دولتی دوریده هون تکُری‌قوتی غه اطاعت قیلمای قدیرغان تاغلری‌نیك شمال قسمیده مستقل یاشاغان بیر قسم تاتارلر توپا اتی بیله‌ن تونولور ایدی لر (٦ نجی خریطه‌غه قاراسونلر). هون دولتی بیقیلغاندین کین توپالر اهسته اهسته جنوب غه توغرا یوروب شرقی مغولستان‌ده یرله‌شتی لر. کین‌لرده تخی‌مو تون غه یوروب چین سَدّی‌دین اوتوب شانسی اولکه سیده یرله‌شیب او یرده بیر بگ لیك کیچیك دولت تاسیس قیلدی لر. وبارا بارا قوتله نیب تقریباً ٣٠٠ م ده توپالر اوستیده خان بولغان ایلو جنوبی هون دولتی بیله‌ن دشمن‌لیك پیدا قیلیب ٣١١ و ٣١٥ م اراسیده قاتیغ محاربه لر قیلدی. ایلو اولگه‌ندین کین اورنیغه خان‌بولغان یولو مغولستان‌ده‌کی تورك خانلیق لری و سیانپی تکُری‌قوتی‌بیله‌ن اوروشوب آلتای تاغلری‌غه‌چه یورتی‌نی کنگُروتتی. موندین کین توپا لر غه خان بولغان بیر ذات (چین‌لر مایوك دیب یازادور) ٣٥٠ م ده جنوبی هون تکُری‌قوتی شایمان بیله‌ن اوروشوب اونی مغلوب قیلیب اخیراً انی اسیر قیلیب اؤلتوروب جنوبی هون دولتی‌نی کاملاً بیقتی. لیکن موندین کین توپالر نیك اؤز آراسیده داخلی اختلاف لر چیقیب مایوك نیك قوتی ضعیفلاشقان حالده سیانپی تکُری‌قوتی فوخان انی مغلوب اتیب اطاعتی استیغه الدی. سیانپی تکُری‌قوتی یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن ٣٨٣ م ده جنوبی چین

اوروشیده مغلوب بولغاندین کین توپالر نیڭ خانی کەوی استقلال اعلان قیلیب ۳۸٦ مده سیانپی‌لرنی قطعی صورتده شمالی چین دین هیده‌ب چیقاریب اوزی‌نی شمالی چین امپراطوری اعلان قیلدی، و خاندانی‌غه وەی خاندانی عنوانی‌نی بردی[74]. چین تاریخیده‌کی وەی امپراطورلوقی بو دور. سیانپی دولتی عاجزلاشقان ده چین‌نیڭ پیچلی ولایتیده استقلال اعلان قیلیب دولت قورغان ووهوان وبیرعبارت بیله‌ن یَنْ اتلیغ تورك دولتی نی، که‌وی مغلوب قیلیب بو منطقه‌نی هم توپا دولتی‌غه الحاق اتتی. که‌وی اۋلگه‌ن دین کین اورنیغه اولتورغان‌لر خوتن، شَنسی، گانسو و باشقه شمالی چین ولایت‌لری‌نی الیب کوك دریا (یاکْزی کیاڭ) غه‌چه توپا (وەی) امپراطورلوقی‌غه تابع بولدی (٦ نجی خریطه غه قاراسونلر).

قوجو و آلتی شهر خانلیق لری نیڭ توپا امپراطورلوق غه انقیاد قیلغانی (٤٤٨ ــ ٤٦٠ م)

چین تاریخلری‌نیڭ روایتی‌غه کوره جوجان امپراطوری ٤٢٩ م ده مغولستان نیڭ شمالیده‌کی قیرغیز و اورخون دریابویی ده‌کی اویغورلر بیله‌ن بیرله‌شیب مغولستان، التای، غربی گانسو و کوکو اولکه لری‌نی الغاندین کین ٤٣٥ و ٤٣٧ م اراسیده شرقی تورکستان خان‌لری جوجان استیلاسی دین قورقوب، اوزایستیگی بیله‌ن توپا امپراطوری‌غه تابع بولدی لر. تورکچه عمومی تاریخ ده یازیلغانی غه کوره ٤٤٨ م ده توپا (وەی) امپراطورلیقی شرقی تورکستان‌غه عسکر ایباریب قوجو والتی شهر خانلری‌نی اوزی‌نیڭ حاکمیتی‌غه انقیاد قیلماق‌غه مجبور قیلدی[75] (٦ ـ خریطه). لیکن بو انقیاد اوزون دوام قیلمادی، چونکه بو وقت‌لرده تورك یورت‌لری ده اقتدار غه کلگه‌ن جوجان تورك دولتی تقریباً ٤٦٠ م ده شرقی تورکستان‌دین توپا حاکمیتی‌نی یوق اتتی.

ه نجی عصر میلادی ده شمالی چین ده غایت ایلغار بیر مدنیت دوری اچیلدی. بو مدنیت انكشافی توپا تورك خانه دانی نیكْ اثری ایدی. بو دوره ده چین ده سیاسی، اقتصادی، معماری، عسكری، و باشقه مدنیت جبهه لری نهایت درجه ده ترقی قیلغان ایدی. او عصرلرده شرقی تورکستان نیكْ بیر جزْی بولوب حاضرده گانسو نیكْ غربی حصه سی بولوب قالغان دوگخواكْ اولكه سیده كی تاغدین اویولوب یاسالغان معبدلرده كی معمارلیق و هیكل سازلیق و رَسّام لیق و نَقّاش لیق صنعت اثرلری، توپالر مدنیتی نیكْ شمالی چین دین اشیب تاشیب شرقی تورکستان غه هم كلگه نی كورساتادور. چین و اوروپا موزه خانه لریده توپالر نیكْ هر قسم صناعت اثرلری بك تولا دور.[76]

٦ــ فصل

جوجان تاتار امپراطورلوق

جوجان تاتارلر اصلیده، شرقی مغولستان و مانچور اولكه لریده كی تاتار اتی بیله ن تونولغان تورك لردین بیر قبیله دور. قدیم تورك روایت لریده بولرنی گوجان دییله دور. و حقیقت اوشبو بولسه كرك دور. جوجان، جواجوان، چچن، دیگه ن اتلر یات محرر لرنیكْ تحریف لری بولماق قوتلیك احتمال دور. چین لیغ لر بولر نی پوپان دیدور. بعضی اوروپا مؤرخ لری بولرنی آوار تورك لری دیب یازغان بولسه موبو سوز اشكارا غلط سوزدور. چونكه آوارلر نیكْ بو تاریخدین اوزون مدت ایلگری آوروپاده شان و شوكت لیك بیر تورك دولتی غه ایگه ایكه نلیكی ثابت دور. بیز بو یرده تاریخ كتاب لری ده مشهور بولغان جوجان اتی نی یازامیز.

منه بو قبیله نیك خانی ۳۱۰ م دین باشلاب اقتدار پیدا قیلیب کیچیك بیر دولت شکلی نی الدی. سیانپی دولتی بیقیلغاندین کین اهسته اهسته شرق و غرب طرفی غه نفوذ ینی یا ییب قاراقوروم شهری نیك شمالی شرقی سی (غالباً قاختا) اولکه سینی پایتخت قیلدی. کین خانلردین بیری تمام التای لرنی اشغال قیلدی و تنگری قوت عنوانی نی الدی. ۴۰۲ م ده تولون خان اتلیغ بیر ذات تنگری قوت بولدی[77]. تولون خان شرق ده فتوحات قیلیب کوریا غه چه اطاعتی غه کیرگوزدی و تنگری قوت عنوانی نی ترك اتیب قاغان عنوانی نی الدی. تولون قاغان ۴۲۴ م دین باشلاب توپا دولتی بیلهن محاربه قیلور ایدی. ۴۴۰ م اطرافی ده تولون قاغان غرب غه یوروش قیلیب ایلی، یته سو، ایسیغ کول اطرافی اولکه لرنی اوز سلطنتی غه الحاق اتتی و بارا بارا خزر تنگیزی ویا ییق (اورال) دریاسی غه چه پوتون شمالی تورك دنیاسی غه ایگه بولدی.

تولون قاغان نیك شرق وغربی توركستان نی الغانی (۴۶۰ ــ ۴۷۰ م)

تولون قاغان شرق و غرب فتوحاتی دین کین ۴۶۰ م ده جنوب غه یوروش قیلیب قوجو و التی شهر اولکه لری نی توپا امپراطوری نیك نفوذی دین تارتیب الیب اوزی نیك قاغانلیق اتحادیه سی غه الحاق اتتی[78]. آندین کین فرغانه و سوغوت اولکه لریده کی تورك خان لری نی اوزی غه تابع قیلیب اوگوز (آمودریا) دین اوتوب باختر اولکه سیده کی قوشخان لرنیك بقیه سی نی مغلوب اتتی. اولر کابل طرفیغه هجرت قیلدی لر. منه بو صورت بیلهن جوجان امپراطور لوقی هون امپراطورلوقی بیلهن تقریباً برابر کنگرو لوکغه ایگه بولدی (۷ نجی خریطه غه قاراسونلر). جوجان دولتی بو طرزده قاهر بیر قوت غه ایگه بولوب کوندین کونگه کنگرومکده بولغان حالده تولون قاغان وفات اتتی و قاغانلیق خاندانی ایچیده تخت تالاشی یوزی دین داخلی محادله چیقیب دولت نیك ایلگریکی قوّت وهیبتی آزالدی.

تخارستان (بوگونکی قطغن و بدخشان) اولکه سیده یکی بیر کیچیك دولت تاسیس قیلغان یفتل تورك لری بو فرصتدین استفاده قیلیب باختر و سوغوت و فرغانه اولکه لری غه استیلا قیلدی لر.

کین لرده جوجان لرنیك داخلی اختلافی توزولوب ینه ایکنجی قوّتله‌نگه‌نلری نیك نتیجه سیده جوجان قاغانی تقریباً ۵۰۰ م تاریخیده شرقی تورکستان غه یوروش قیلیب یفتل عسکرلری نی مغلوب قیلدی. بو نیك بیله‌ن شرقی تورکستان خان لری ینه ایکنجی قتیم جوجان اتحادیه سی غه قوشولوب جوجان دولتی بیقیلغونچه تینچلیق بیله‌ن یاشادی لر[79]. ۵۵۵ م ده بو دولت بیقیلیب انیك اور نی غه قورولغان کوك تورك دولتی شرقی تورکستان نی اوزی غه تابع قیلدی.

جوجان تاتارلری اگرچه توپالر و قوشخان لرغه نسبتاً مدنیت ده تومن بولسه‌لر مو او زمانه‌ده‌کی تولا دولت لرغه قاراغاندا مدنیت ده تولا ایلگری کتکه‌ن بیر ملت ایدی. خصوصاً عسکرلیك ایش لریده غایت منتظم ایدی لر.

یوقاریدا مذکور بولغان تولون قاغان اداری، عسکری و اقتصادی ایش لرده غایت داهیانه قانون لر و نظام لر وضع قیلغان ایدی. تمام دولت ادم لری، عسکر و رعیه لر بو قانون غه عمل قیلماق غه مجبور ایدی لر. جوجان قاغان لری نیك شمالی چین ده‌کی وه‌ی (توپا) و جنوبی چین ده‌کی چو امپراطورلوق لری بیله‌ن و ایران ده‌کی ساسانی شاهلری بیله‌ن کی سیاسی مناسبت لری چین و هند و اوروپا تاریخلریده مذکور ور[80].

۷ــ فصل

یَفتَل امپراطورلوقی

یفتل لر اصل ده چین سدی‌نیك شمالیده اولتوروغ‌لوق چوكْ بیر تورك قبیله سی ایدی. چین تاریخیده بو لرنی "هُوا" و یا "یی‌تا" دیب یازادور. ٤٢٤ م تاریخیده یورت‌لری‌نی تاشلاب غرب غه یوروب اوّلا اینجه (سیردریا) بوییده یرله‌شتی‌لر. کین او یردین هم کوچوب اوگوز (اُمودریا) نیكْ باش طرف لری‌ده یرله‌شتی‌لر. ٤٥٠م اطرافیده حاضرقی بدخشان اولکه سیده‌کی یفتل علا قه سی نی پایتخت قیلیب بیر دولت قوردی‌لر. بو مناسبت‌بیله‌ن بو تورك لرنی یفتل لر دییلدی. هندوستان تاریخ لری‌ده افتال و افتالیت،عرب تاریخلریده هیاطله و هیتال و اوروپا تاریخلریده ایفتالیت وآق‌هون اتالغان مشهور تورك دولتی اوشبودور[81].

یفتل لرنیكْ دولت قوروب تخارستان‌ده اقتدار غه کلگه‌ن وقتی، جوجان لرنیكْ داخلی اختلافی و افغانستان‌ده‌کی قوشخان خاندانی نیكْ سلطنتی پارچه پارچه بولوب انقراض غه یوز کلتورگه‌نی و پنجاب راجالری نیكْ داخلی محاربه غه توتولغانی‌دن بیر فرصت‌غه توغری کلیب بو فرصت، یفتل لرنیكْ نهایت ایتیك و آزبیر زمانده پوتون افغانستان، غربی تورکستان‌نی و شرقی تورکستان‌نیكْ جنوب قسمی‌نی اشغال قیلیب فوق‌العاده قوتّله نیب کتمکی غه سبب بولدی. یفتل دولتی بو نیكْ بیله‌ن غینه تورمای هند ستان‌غه هجوم قیلیب پنجاب، سندھ، کشمیر اولکه لری‌نی ضبط قیلیب ٤٧٠و٤٨٠م آراسیده غایت معظم بیر تورك امپراطورلوقی قوردی (٨نجی خر یطه‌غه قاراسونلر). یفتل دولتی آز زماندین کین ایکی‌غه ایریلدی. بیری شمالی‌بولوب مرکزی قطغن‌ده‌کی قوندوز شهری نیكْ جواریده تُوبن یفتل شهری ایدی. ینه بیر قسمی جنوبی بولوب مرکزی‌پنجاب ده ساکلا شهری ایدی. ٥٢٥ م تاریخلریده شمالی یفتل خانی

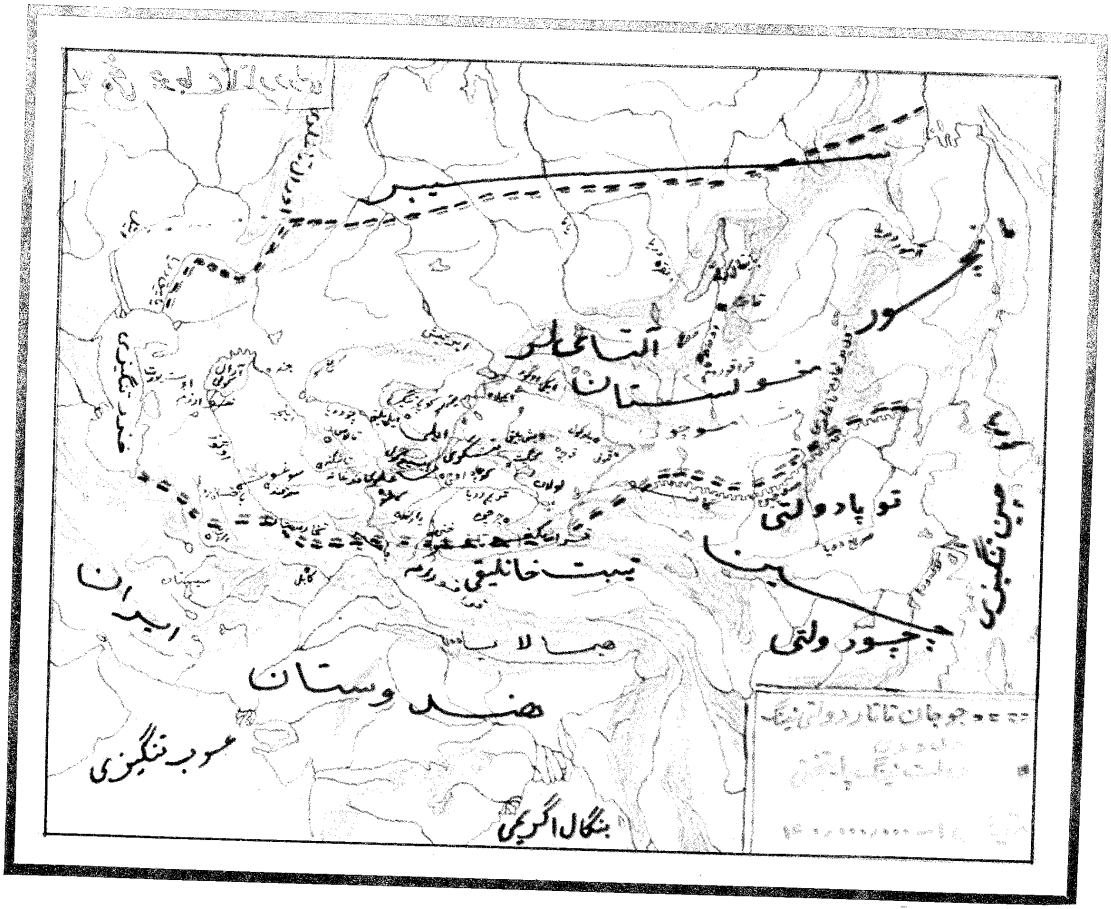
سیبر
مغولستان
توپادولتی
چپور دولتی
ایران
هندوستان
بنگال انگریزی

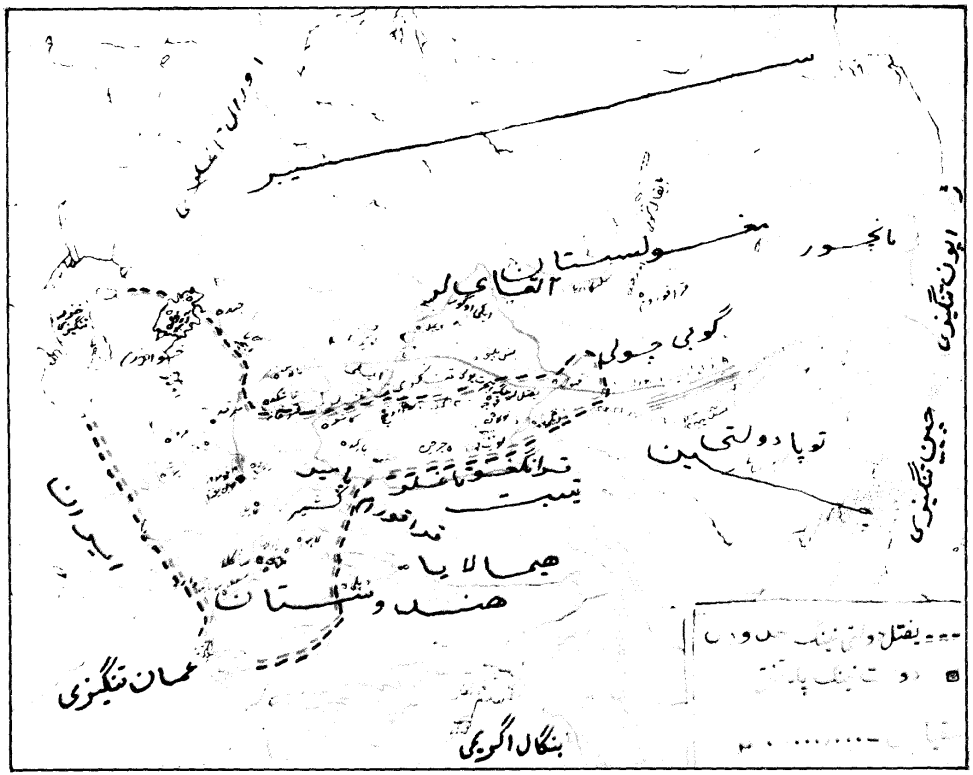
سیبر
مانچور
مغولستان
گوبی
تو پا دولتی
چین
هیمالایا
هندوستان
عمان
بنگال

آق‌شونقار و جنوبی یفتل‌خانی تورامان اتلیغ ذات‌لر ایدی. جنوب دەکی خانلر شمال دەکی خانلرغه تابع ایکەنلیکی نیك گمانی غالب دور.

شرق تورکستان نیك یفتل دولتی غه تابع بولغانی

٧٠٤ م ده یفتل لر جوجان‌لرنیك داخلی مجادله‌سی دین استفاده قیلیب غربی تورکستان‌نی اشغال قیلغاندین‌کین کاشغرغه هجوم قیلدی لر. بو هجوم نتیجه سیده کاشغر، یارکند، ختن، کوچا و قوجو ولایت‌لری غەچه جنوبی شرقی تورکستان یفتل دولتی غه تابع بولماق غه مجبور بولدی[82] (٨نجی خریطه غه قارا سونلر).

یفتل دولتی نیك شرقی تورکستان‌نیك مذکور منطقه‌لری غه حاکمیتی تقریباً ٥٠٠ م غەچه دوام قیلدی و مذکور تاریخده جوجان لر، یفتل لرنی مغلوب قیلیب شرقی تورکستان یفتل دولتی دین ایریلیب کتتی.

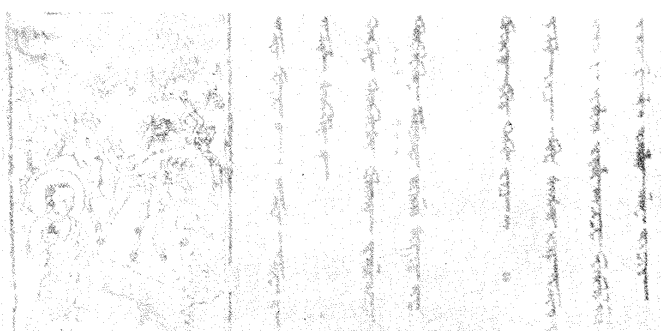

٧نجی و ٨نجی عصرلرده شرقی تورکستان دا ایشله‌تیلگەن تختەاویما مطبعه‌ده بسیلغان اویغور یزیغی تیکستی و رسم. برلین موزه‌سیده.

۸ــ فصل

کوك تورك دولتی

هون دولتی ییقیلغاندین کین بیر قسم تورك لر آلتای تاغلری‌نیك اوّتمك ترس جیلغه لری‌غه سغینیب او یرلرده یرلهشتی‌لر. بولر تورك افسانه لریده اُرگنه قون دییلگه‌ن جیلغه‌ده تقریباً التی یوز ییل یاشادی لر و او یرده نفوسلری و مال لری تولا بولدی. بو مدت ایچیده مذکور جیلغه‌دین تیمورکانی کشف بولوب بو تورك لر تیمور صناعتی ده بك زیاده ترقّی قیلیب بو واسطه بیله‌ن مدنیت‌لری تولا ایگریله دی.

جوجان تورك لری دولت قورغاندین کین جوجان لر باشقه تورك لرنی اوّزی‌غه انقیاد قیلدور غاندك ارگنه قون تورك لری نی‌مو حاکمیت‌لری استیغه الدی لر. اما بولر هم باشقه تورك قوملری ده‌ك علاحده بیر خان لری بار ایدی و داخلی ایش‌لری‌ده مستقل ایدی لر.

ارگنه قون تورك لری‌نیك خانی بولغان بومین‌خان اتلیغ بیر قهرمان جوجان لرنیك ضدیغه عصیان چیقاریب ۵۵۲ م ده جو جان عسکرلری‌نی مغلوب قیلیب اوتوگه‌ن تاغلری منطقه سیده‌کی اوتو گه‌ن شهری‌نی مرکز قیلیب یگّی بیر دولت قوردی. خاندانی‌غه کوّك تورك عنوانی‌نی بردی و اگا تابع بولغان تمام تورك لرغه تورك اتی‌نی اعلان قیلدی. بو نیك بیله‌ن او زمانه غه‌چه هر قسم اتلر بیله‌ن تاریخ ساحه سیده کورولگه‌ن تورك قوملری اوّزلری‌نیك اصلی اتلری بیله‌ن میدان‌غه چیقتی. تورك اسمی شوکوندین تارتیب حاضرقی زمانه میزغه‌چه عمومیتی‌نی محافظه قیلماقده‌دور. یعنی کوك تورك لرنیك دوری‌غه‌چه تاریخ صحیفه سیده موقعیت کسب قیلغان تورك لر. نیك ایچیدین تورك اتی بیله‌ن مشهور بولغان لری یوق‌دور. اویغور،

هون ، سیانپی ، جوجان ، توپا ، و باشقه اتلر بیله‌ن تونولغان ایدی لر . کوك تورك دولتی قورولماق بیله‌ن تمام تورك قوملری اصلی و عمومی اتلری استیده بیرله‌شتی لر.[83]

بومین خان ، جوجان عسکری‌نی مغلوب اتکه‌ندین‌کین ایلخان عنوانی‌نی الدی (قاغان‌دین بیر درجه توین بولوب عمومی والی معناسی‌ده‌در). ایلخان بومین بایراقی نیك اوستیغه بوز بوری نیك باشی نیك مجسمه سی‌نی بیرکیتورایدی . چونکه اوغوز تورك لری‌نیك افسانه لریده‌کی آلانقوا حکایه سی‌غه کوره بوز بوری‌نی اوغوز تورك لرا ولوغ بیلور ایدی‌لر و کوك تورك خاندانی بوز بوری‌نی معبود لوق درجه سیده اعتقاد ایتارایدی لر. بوز بوری‌غه متعلق‌سوز لر مغول تاریخ لریده‌کی الانقوا و ارگنه‌قون حکایه لریده مذکوردور. ایل خان بومین ایکی اوچ ییل مدت‌ایچیده اوترا اسیاده‌کی پوتون تورك خانلیق لری‌نی بوز بوری باشلیغ بایراق‌نیك استیده بیرله‌شتوردی.

شرق تورکستان نیك کوك تورك بیرله شمه سی غه کیرگه نی

ایلخان بومین اوزی‌نی قاغان اعلان قیلیب جنوب غه قاچقان جوجان لرنی یوق قیلماق اوچون اوغلی موقان خان‌نی تولا عسکر بیله‌ن یوللادی . موقان‌خان، جوجان‌لرنی قوغلاب یوق اتیب ۵۵۵ م ده پوتون شرقی تورکستان‌نی و غربی تورکستان‌نیك بیر قسمی نی اشغال قیلدی[84]. بونیك بیله‌ن شرقده کوریا غریده خزرتکیزی غه چه اوزانغان تورك خانلیق یورت‌لری‌نی تماماً حاکمیتی استیغه الدی . بو صورت‌بیله‌ن کوك تورك دولتی غایت چوك بیر امپراطورلوق‌بولدی. چین تاریخ لریده‌و اولردین الینغان عصری تاریخ لرنیك بعضی سی ده بو دولت‌نی توکیو[85]ك دولتی دیب یازادور. بو اوز تیلیدین باشقه تیلده‌کی لفظ لرنی تحریف سیز دیالمایدورغان چین لیغ لر نیك تحریفی دور.

بومین قاغان اینی سی ایستمی خان نی غرب منطقه سیده کی تورك لر اوستیغه عمومی والی تعین ایله دی و یابغو عنوانی نی بردی. بو عنوان قدیم تورك لرده قاغان دین کین اوچونجی درجه ده کی رتبه غه مخصوص عنوان دور. اورخون ابده لریدین" یابغو" کلمه سی نیكْ " نایب "معناسیده ایکه نلیکی اکلاناد ور. یابغونیكْ ادارْ مرکزی تالاس (طراز) شهری ایدی. بو ککرو مملکت اداره اعتباری بیله ن ایکی غه ایریلیب شرق حصه سی توغرا قاغان نیكْ اداره سی غه باغلیق ایدی و غرب حصه سی یابغو نیكْ اداره سیده ایدی. شرقی تورکستان دین قمول و بارکول خانلیق لری شرق اداره سی غه قاراش لیغ بولوب باشقه منطقه لر غرب اداره سی غه تابع ایدی (۹ نجی خریطه غه قاراسونلر).

موقان قاغان نیكْ قوشنا دولت لریله ن مناسبتی

بومین قاغان وفات قیلیب اورنیغه بیر اینیسی قاغان بولسه موازون مدت یاشاماى اولدی. انیكْ اورنیغه بومین قاغان نیكْ اوغلی موقان خان ۵۵۵ م نیكْ اخریده قاغانلیق تختیده اولتوردی. بو موقان خاننی چین تاریخلزیده موخو دیدور. بیلمك کرك دورکه موقانخاننی اوروپا عصری تاریخلری نیكْ بعضی سیده دیزابول دییلادور. عرب تاریخ لری نیكْ بعضی سی ده سَیْجبُور دیب یازیلادور. حقیقت ده بو ایکی لفظ غرب یابغوسی استمی نیكْ اتی دین تحریف بولغان لفظ لر بولوب انیكْ دین مراد استمی خان بولوش کرك موقاخان ایمس دور. ایستمی خان غرب ده بولغانی اوچون انیكْ شهرتی غربی اسیا و اوروپاده زیاده بولوب او زمانه ده کی اوروپا و ایران مورخ لری نیكْ بعضی سی کوك تورك قاغانی اوشبو ایستمی (دیزابول ویاسیجبور) دور دیب خیال قیلمیش لردور. عصری مورخ لردین بعضی سی مذکور خطاغه تابع بولوب ینه بیر خطاغه هم تو شوب مذکور ایکی اتنی موقان خان غه اسناد قیلینمیشدور.[85]

کوك تورك دولتی دوریده شمالی چین وه‌ی (توپا) امپرا
طورلوقی و جنوبی چین‌ده چه‌او امپراطور لوقی بارایدی. بو ایکی
دولت‌بیرلا شیب موقان قاغان تختده اولتورغان زمان اکا حرب اعلان
قیلدی لر[86]. موقان قاغان بو لر بیله‌ن محاربه قیلیب هر ایکی سی نی
مغلوب اتتی. خراج برمك صورتی بیله‌ن بو هر ایکی امپراطور لوق
کوك تورك دولتی غه تابع بولماق غه مجبور بولدی لر. امپراطور نیك
قیزی‌نی موقان قاغان الدی. بو صورت‌بیله‌ن دولت شرق طرفیدین
خاطرجمع بولدی.

٥٦٣ م ده موقان قاغان‌غه ایران شاهی نوشیروان
الچی ایباریب یفتل دولتی نیك ضدی‌ده بیرلیك معاهده عقد اتتی
بو معاهده موجیبنچه قاغان‌نیك امری بیله‌ن ایستمی خان شرق
دین و نوشیروان غرب دین ٥٦٥ م اطرافیده یفتل لرنیك اوستی غه
هجوم قیلغالی باشلادی لر. اخیراً ٥٦٧ م ده یفتل لرنیك خانی،
ایستمی خان قولیده اولتورولوب بو نیك بیله‌ن شمالی یفتل دولتی
بیقیلیب اکثری قوّتی شمالی اوروپا غه قاچتی[87]. بو حادثه دین کین
ایستمی خان و نوشیروان یفتل یورت‌لری‌نی اوترا ده تقسیم قیلدی‌لر.
اوگوز (امودریا) اوترادا فاصله بولدی. کین لرده موقان قاغان‌بیله‌ن
نوشیروان نیك دوستلوق مناسبتی بوزولدی. نوشیروان نیك روم امپرا
طوری[88] بیله‌ن باشلاغان دوا ملیغ مجادله‌سیدین قاغان استفاده قیلب
غرب یابغو سی ایستمی خان‌نیك قیادتی ده ایران‌غه عسکر یولادی.
ایستمی خان اوگوزدین اوتوب نوشیروان‌نیك عسکرلری‌نی یمان مغلوب
قیلیب باختر (بلخ) و تخارستان (قطغن و بدخشان) اولکه لری‌نی
الدی[89]. بیر زمان لرده ایتل (وولغا) بوی لریدین قریم یریم ارالی غه
چوزولغان ساحه لر هم کوك تورك دولتی نیك نفوذی استیغه کیردی.
الحاصل ٦ نجی عصر میلادی‌نیك ایکنجی یریمی ده اسیا نیك اك چوك
عسکری و سیاسی قوتی نی کوك تورك دولتی تشکیل قیلور ایدی[90] (٩ نجی
خریطه‌غه قاراسونلر). نوشیروان بیله‌ن ایستمی خان اراسیده مصالحه
واقع بولغاندین کین ایستمی خان نیك قیزی بیله‌ن نوشیروان اویله

نیب بونی اوزی‌غه غایت چوڭ بیر شرف بیلگه‌نی ایران تاریخ لریده معروف دور.

٥٦٨ م ده موقان قاغان‌دین غرب یابغوسی ایستمی خان وکیل‌بولوب روم (بیزانس) امپراطوری‌جوستینیانوس نیڭ‌الدیغه‌مان یاق ترخان اتلیغ‌بیر ذاتنی سفیر قیلیب ایباردی و اوتراده سیاسی و تجاری معاهده لرعقد اتیلدی. امپراطورجوستینیانوس، زیمارك اتلیغ‌بیر کشی‌نی ایستمی‌خان نیڭ حضوریغه سفیر قیلیب ایباردی.

٥٧٠ م ده موقان قاغان‌نیڭ حضوریده تورك و روم معاهده‌سی نیڭ عقد مراسمی مناسبتی بیله‌ن روم، ایران، چین الچی‌لری نیڭ حاضر بولغانی مشهور دور. کین لرده موقان قاغان اوز حضوریدین تاغماترخان اتلیغ‌بیر ذاتنی روم غه سفیر قیلیب یوللادی[91].

موقان قاغان نیڭ جنوبی وشمالی چین امپراطور لری بیله‌ن مناسبتی دوستانه ایدی. ایران شاهی نوشیروان‌بیله‌ن اوّلده دوست‌بولسه‌موکین نوشیروان، قاغان‌نیڭ سفیرلری‌غه زهر برمك خیانتی‌غه ارتکاب قیلغان اوچون مناسبت‌بوزولوب یوقاریده‌کی وجه بیله‌ن اوتراده محاربه واقع‌بولوب باختر و تخارستان‌نی تورك حکومتی تارتیب الدی[92].

پیغمبریمیز حضرت محمدعلیه‌السلام نیڭ توغولغان لری ٥٧٠ م ده بولوب موقان‌قاغان‌نیڭ دوریغه توغرا کیله‌دور.

موقان قاغان ٥٧٢ م ده وفات‌اتتی اورنیغه اینی‌سی دوپوخان قاغان بولدی. دوپو قاغان‌نیڭ عصریده‌کی مهم واقعه‌لر دین بیری روم امپراطوری بیله‌ن محاربه بولماقی دور. واقعه شو دورکه: روم امپراطورلوقی بیله‌ن توتاش بولغان شرقی اوروپاده اولتورو غلوغ آوار تورك لری کوڭ تورك دولتی‌غه انقیاد قیلمای‌مستقل بیر دولت ایدی و کوڭ تورك دولتی‌نیڭ دشمنی ایدی. روم امپراطوری، آوار دولتی بیله‌ن بیر تجارت معاهده‌سی عقد اتتی. دوپو قاغان روم امپراطوری‌نیڭ بو حرکتی‌نی کوك تورك و روم معاهده‌سی غه اویغون کورمه‌ی روم امپراطوری‌غه حرب اعلان قیلدی[93]. بوقا

خان اتلیغ بیر قوماندانلیك قیادتی آستیده عسکر یوللاب قریم یریم آرالی و قارا تکیزی بوی لرینی روم امپراطوری دین تارتیب الماق غه یارلیغ قیلدی. ۵۷۵ م ده بوقا خان ایتل دریا سیدین اوتوب قریم یریم آرالی نی اشغال اتتی. بوسفور قلعه سینی هم ضبط اتتی و خرصون شهرینی محاصره قیلدی. دوپو قاغانلیك عصری ده یورت بو صورت بیله ن ینه کنکرودی (۹ نجی خریطه غه قاراسونلر).

کونك تورك دولتی نیك ایکی غه ایریلغانی

۵۸۱ م ده دوپو قاغان وفات اتتی و اورنیغه اسپراخ اتلیغ بیر شهزاده قاغان بولدی. اسپراخ قاغان ایلگرکی قاغانلر ده ك لیاقتلیك کشی ایمس ایدی. بو اراده غرب یابغوسی ایستمی خان وفات قیلیب اورنیغه اوغلی تاردو خان یابغو بولدی. قاغان نیك لیاقت سیز لیکی دین قاغان و تاردو یابغو نیك اراسی ده اتفاق سیز لیق پیدا بولوب تاردو خان اسپراخ قاغان نیك اطاعتی نی تاشلاب استقلال اعلان اتتی و اوزی غه قاغان عنوانی نی الدی. بو صورت بیله ن ۵۸۲ م دین اعتباراً غرب ده بیر قاغان و شرق ده بیر قاغان حکومت سورمکغه باشلادی لر.

ایکی کوك تورك دولتی ده چین خیانتی سببی دین چیقغان حادثه لر

چین دولتی کوك تورك دولت لرینیك داخلی مجادله غه کیریب ضعیفلاشماقی اوچون قیلغان مخفی دسیسه کارلیق غه کوشش قیلور ایدی. بو دسیسه لرنیك مهم راق لرینی ایکی دسیسه نی چین تاریخیدین الیب بیان قیلامیز[99]:

۱- چین امپراطوری نیك غایت بیلیملیك و دسیسه کار پی گو اتلیغ بیر وزیری بار ایدی. پی گو شرق و غرب کوك تورك قا

غان لری بیله‌ن صمیانه دوستلوق روشی ده بولوب اخیراً بو ایکسی قاغان آراسیغه غایت یمان بیر عداوت تاشلادی. بو عداوت سببی دین بو ایکی قاغان آراسیده مدهیش محاربه لر بولدی. لیکن کین ایکی قاغان اراسیده مصالحه بولوب چین نیگ مقصدی حاصل بولمادی.

۲- ینه پی‌گو هر ایکی قاغانلیق‌غه تابع بولغان قوتلیك قبیله لرنیك خان‌لری‌نی آزغوروب قاغان‌غه عاصی بولماق‌غه مخفی تشویق قیلور ایدی. اخیرا غربی کوك تورك قاغانلیقی‌غه تابع بولوب شمالی التای‌ده‌کی تولو قبیله‌سی‌نی تاردو قاغان‌نیگ ضدی غه عصیان چیقارتتوردی. بو قبیله غالب احتمال‌غه کوره حاضرقی قالماق لرنیگ اصلی بولسا کرك دور. تولو قبیله سی اوزمانه ده کی کوچمن تورك قبیله لری‌نیگ اگ قوتلیکی ایدی. تاردو قاغان بولرنیگ عصیانی‌نی باسیقتورماق اوچون قاتیغ محاربه لر قیلدی. لیکن ۶۰۳ م ده تاردو قاغان یمان مغلوب بولدی و هیچ یرده تورالمای قاچیب تیبت پادشاهی نیگ پناهیغه سغیندی.

منه بو صورت بیله‌ن غرب دولتی بیر نچه ییل قاغان سیز یاشاب مدهیش بیر قان توکوشمکده قالدی. لیکن ۶۱۱ م ده غرب دولت خاندانی دین شیخوی قاغان اتلیغ بیر ذات تخت ده اولتو روب عاصی لرنی قطعی صورتده مغلوب قیلیب یورت‌نی تینچ قیلدی. موندین کین غرب دولتی ۶۳۳ م غه‌چه قوت و تینچ لیق بیله‌ن دوام قیلدی.

شرق کوك تورك دولتی وچین

دولت ایکی غه ایریلغاندین کین چین دولتی شرقی و غربی کوك تورك دولت لری‌نی ضعیفلاشتورماق‌نیگ مهم فرصتی کلشی نی بیلیب قاغان لرنیگ اوردا لری‌ده‌کی چین قیز لری و اولر نیگ خدمتیده‌کی چین‌لیغ لرنیگ واسطه سی بیله‌ن ممکن بولغان دسیسه

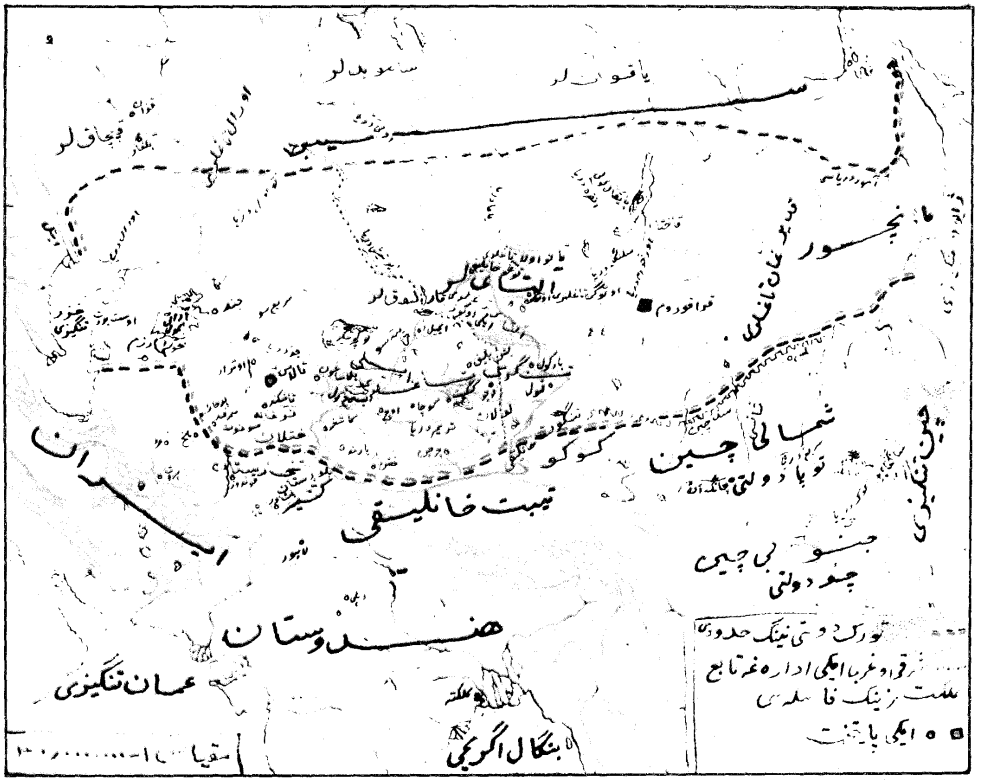

۹ نجی، کوک تورک دولتی

کارلیق و خیانت ده فعالیت کؤرساتور ایدی لر. بو دسیسه نیك مهم لری قاغانلیق شهزاده لری نیك بیری نی بیری غه دشمن قیلماق و دو لت غه تابع کوچلوغ خان لر و قبیله لرنی عصیان غه تشویق اتمکدیـن عبارت ایدی. بو سبب لر بیله ن هر ایکی تورك دولتی تولا وقت لـر ده داخلی اغتشاش لرنی باسیقتورماق غه مشغول ایدی. بو نیـك بیله ن هم قوت دین توشمگه ن ایدی. اما چین امپراطوری یاك تیس تورك لرنی ضعیفلاشقان خیال قیلیب ٦١٥ م ده شرقی کوك تـورك دولتی نیك قولیدا بولغان شانسی ولا یتی غه هجوم قیلدی. لیکـن یاك تیس، شانسی غه کیرر کیرمس غایت تولا تؤرك عسکری یاك تیس نیك الدی نی توسوب اونی قاتیغ مغلوب اتتی. یاك تیس قلیچ دیـن آشقان عسکری بیله ن قاچیب بیر قلعه غه سفیندی. درحال او قلعـه نی تورك لر محاصره قیلدی لر. یاك تیس ایکی ای محاصره ده قالیب اخیراً بیر حیله بیله ن قاچیب جان قوتقوزدی و قاچقانچه هیچ یـرده توختایالمای کوك دریا (یاکسی کیاك) بوییده کی یاکچو شهری غه کتتی[95]. بو نیك بیله ن کوك دریا غه چه تمام شمالی چین امپراطورلوقی شرقـی کوك تورك دولتی نیك استیلاسی استیغه کیردی. شرقی کوك تـورك قاغانی، شانسی والی سی بولغان لی یوه ن نی شمالی چین غه امپرا طور قیلیب چاك ان (بوگونکی سیانفو) شهری ده اولتورغوزوب قویدی[96]. لی یوان بك بیلیملیك بیرادم ایدی. او زمانده شمالی چین نی کامـل بیر انضباط غه کیرگوزوب جنوبی چین ده کی ضعیفلاشیب قالغان چه او خاندانی نیك امپراطوری نیك اوستی غه هجوم قیلغالی باشلادی. بیر نچه ییلده جنوبی چین امپراطورلوقی نی یوق اتیب تمام چین غـه اوزی نی امپراطور اعلان قیلدی. اوز خاندانی غه تاك خاندانـی اتی نی بردی. لی یوه ن بو قوّتی و شوکتی بیله ن هم شرقی کوك تورك دولتی غه تابع لیقده و معین بولغان خراج نی برمکده ایدی[97].

٦٢٠ م ده لی یوان اوز قوتی غه ایشانیب شرقی کـوك تورك قاغانی غه حرب اعلان قیلدی. قاغان درحال چین غـه هجوم قیلیب لی یوان نی بیر نچه دفعه قاتیغ مغلوب اتتی. اخیـرا

لی یوان ینه بالدیرقی دەك تابع لیق و خراج برمك ده وفادار تورماق غه عهد قیلیب بیریب جانی نی و یورتی نی قوتقوزدی. اوشبو بیلده شرقی کوك تورك قاغانی وفات قیلیب اورنیغه هیلی اتلیغ بیر شهزاده قاغان بولدی. هیلی قاغان دولت نی بك قوتلەندوردی.

٦٢٦ م ده لی یوان اۆلوب اورنی غه اوغلی تای‌تسوك امپراطور بولوب درحال استقلال اعلان قیلیب قاغان‌غه بیرادور غان خراج نی کستی[98]. بو یوزدین تورك و چین آراسیدا اوروش باشلاب هیلی قاغان اوز قیادتی آستیدا تولاعسکر الیب چین غه هجوم قیلدی و چین عسکرلری‌نی مغلوب قیلا قیلا اخیراً چاڭ ان شهری‌نی محاصره قیلدی. محاصره‌ده بولوب قالغان امپراطور تای تسوك بالدیرقی دین نچه حصه زیاده خراج برمك و دایما قاغان نیك عالی حاکمیتی غه تابع لیقده تورماق شرطی بیله‌ن صلح قیلیب اوزی‌نی وعسکری‌نی کاملاً یوق بولماق دین قوتقوزدی[99].

شرق کوك تورك دولتی نیڭ یقیلغانی

چین امپراطوری تای‌تسوك ٦٢٦ م ده‌کی مغلوب لوقی دین کین تورك لر بیله‌ن محاربه قیلماق سیاستی نی تاشلاب منافق‌لیق و دسیسه کارلیق سیاستی نی توتتی. قاغانلیق شهزاده لری و دولت آدم لری و دولت غه تابع تورك خان لری آراسیغه فساد و نفاق اوروغی نی ساچقالی باشلادی. اخیراً یوقاریدا سۆزی اۆتکه‌ن تولو قبیله سی نی آزغوروب تولو لر شرقی کوك تورك دولتی نیڭ ضدی‌غه قوتلیك بیر عصیان چیقاردی لر. هیلی قاغان، تولو لر نیڭ عصیانی نی باسیقتورماق اوچون ینه بیر قبیله نیڭ خانی بولغان تولی خان‌نی تولا عسکر بیله‌ن یوللادی. تولی خان مغلوب بولوب یانیب کلدی و هیلی قاغان، تولی خان نیڭ "مغلوب بولدوم" دیب کلگه‌نی نی بیر خیانت بیلیب اکا قاتیغ جزا بردی[100].

تای تسوك بو واقعه‌نی ایشیتیب تولی خان‌نی قاغان

غه دشمن قیلماق دسیسه‌لری‌غه باشلادی . اخیراً بو دسیسه لـــر تولی خان‌غه تاءثیر قیلیب قاغان‌نیك ضدی‌غه عصیان چیقاردی و تای‌تسوك دین یاردم تیلادی . تای‌تسوك بو فرصتدین استفاده قیلیب قدرتی یتکه‌نچه چین عسکری‌نی توپلاب و تولی خان و تولو لر ده‌ك عاصی‌لر بیله‌ن بیرله‌شیب تای‌تسوك اوزی باش قوماندان بولوب تورك یورتی‌غه هجوم قیلدی . عاصی‌لرنیك یاردمی بیله‌ن هیلی قاغان نی نچه دفعه مغلوب قیلدی . ۹ هـ (۶۳۰ م)ده دشمن‌لر شرقی کوك تورك دولتی نیك پایتختی بولغان قاراقوروم شهری‌نی محاصره قیلدی لر و اخیراً هیلی قاغان تای‌تسوك نیك قولیده اسیر بولدی . بونیك بیله‌ن شرقی کوك تورك دولتی بیقیلدی و چین‌غه یاردم برگه‌ن یوقاری قی خاین‌لر هم چین خذمتکاری بولوب استقلال سیز و رذالـــت استیده قالدی لر[101]

غربی کوك تورك دولتی ده داخلی انقلاب وچین تعرضی

شرقی کوك تورك دولتی بیقیلغاندین‌کین غربی کـوك تورك دولتی نیك ایچیده هم خراب قیلادورغان فتنه لر قوزغالدی . واقعه شوددورکه : ۱۲ هـ (۶۳۳ م)ده غربی کوك تورك قاغانی کـــون خان وفات اتتی و اوغول‌لری اراسیده قاغانلیق تالاشی پیدا بولوب ایکی اوغول نیك بیری ایسیغ کول‌نیك غربی ده‌کی بش قبیله تورك لـر بیله‌ن بیرله‌شیب تالاس (پایتخت) شهریده اوزی‌نی قاغان اعـلان اتتی . و ینه بیر اوغول ایسیغ کول‌نیك شرقی دین بارکول‌غه چـــه اولتوروغلو غ‌بش قبیله تورك لر بیله‌ن بیرله‌شیب او اولکه لرده قاغان لیق دعواسی قیلغالی توردی .[102]

بو فتنه اثناسی ده شرقی تورکستان‌نیك جنوبیده‌کی قوچو ، کنگیت ، التی‌شهر خان لری بی طرف لیکده بولوب هیـــچ قایسی قاغان‌غه تابع بولمای مستقل صورتده قالدی‌لر . بو وضعیت ۱۹ هـ (۶۴۰ م)غه‌چه دوام قیلدی . چین امپراطوری تای تسـو ك

غرب دەکی بو فتنه لرنی اولغایتماق اوچون ممکن بولغان حیله و دسیسه لرنی ایشله تور ایدی. کوك تورك شهزاده لری و یورت نیك نفوذ لوغلرینغه مخفی صورتده یاردم وعده لری و هدیه لر ایبه اریب فساد اوروغینی ساچار ایدی[103].

اخیراً تای تسوك غربی کوك تورك دولت مرکزی نیك ضعیفلاشقانی دین استفاده قیلیب شرقی تورکستان غه عسکر یولاغالی توردی. چین حدودی غه توتاش بولغان قوجو اولکەسی نیك خانی چین عسکری دین شدّت بیلەن مدافعه قیلور ایدی. ۱۹ هـ (٦٤٠م) ده قوجو خانی مغلوب بولوب بو اولکه چین قولیغه توشتی[104]. چین عسکری ایلگریلەب کنگیت (قاراشهر) غه هجوم قیلدی. کنگیت خانی تورت ییل قاتیغ سوقوش قیلدی. ٦٤٤م ده چین لیغ لر غالب بولوب کنگیت نی اشغال اتتی لر. موندین کین نوبت کوچا خانی غه کلدی. کوچا خانی هم کامل تورت ییل اوروشوب ٦٤٨م ده کوچانی هم چین لیغ لر الیب کتتی[105].

غربی کوك تورك قاغانی نیك ایران شاهی یزدگرد غه یاردم بیریب اسلام عرب عسکری بیله ن اوروشقانی

تورك و چین یورت لریده یاکه اوترا و شرقی آسیاده یوقاریقی واقعه لر بولوب تورغان دوره ده غربی آسیا (عربستان) ده تمام دنیا غه اسلام نوری یاییلماق دوری باشلادی. یعنی ٦١٠ م ده حضرت محمد علیه السلام پیغمبرلیك صفتی بیلەن مبعوث بولوب وحی نازل بولدی. ۲۰ نجی سپتمبر ٦٢٢ م ده محمد علیه السلام مکه دین مدینه غه هجرت قیلدی. بو نیك بیلەن دنیاده یکی تاریخ (تاریخ هجری) دوری باشلاندی. بیز موندین کین حاضرقی زمانه میزده شرقی تورکستان ده معتبر بولغان قمری هجری تاریخی نی هم یازا میز[106].

بو اوترادہ پیغمبر یمیز علیه السلام وفات قیلیب حضرت عمرنیڭ خلافت دورید ہ مسلمانلر ایرانڭ تولا راق یرلرینی فتح قیلغان ایدی لر. ۲۳ هـ (٦٤٤م) ده ایران ساسانی شاهلری نیڭ اخیرقی سی بولغان یزدگرد مسلمان لردین مغلوب بولوب قاچیب آمو دریادین اوتوب تالاس ده کوك تورك قاغانی نیڭ پناهی غه سغیندی و یاردم تیلادی. قاغان یزدگردغه یاردم عسکری قوشوب اوزاتتی. یزدگرد بو تورك عسکری بیلهن قوتلهنیب اسلام عسکرلری بیلهن اوروشا اوروشا تا مَرو شهریغه چهکی اولکه لرنی یاندوروب آلدی. مرو شهریڭ الدیده اسلام امیری احنف بن قیس نیڭ قیادتی ده کی اڭ قوتلیك اسلام عسکری بیلهن قاتیغ و همه دین یمان بیر اوروش بولدی. اوروش اوتراسیده چین لیغ لرنیڭ کنگیت ولایتی نی الیب کتکهن خبری و قاغان دین تورك عسکرلری غه درحال یانماق امری کلیب قالدی. بو امر موجبیچه تورك عسکرلری احنف بن قیس بیلهن اوروشمای یانیب کتتی. بو حادثه نی مسلمان لرنیڭ بیرنصرتی الهی تلقی قیلغانلری اسلام تاریخ لریده مذکور دور[107]. عرب و غربی کوك تورك لرنیڭ اراسیده واقع بولغان تونجی قتمقی اوروش بو دور.

غربی کوك تورك دولتی نیڭ ینه قوتله نگه نی

۲۸ هـ (٦٤٩م) ده تونخان قاغان نیڭ اوغول لری دین قولا خان اتلیغ بیری باشقه مخالف لری غه غالب بولوب غربی کوك تورك قاغانلیق اولکه لریده کی فتنه لرنی باسیقتوروب و اوزی نی تورك لرنیڭ قاغانی اعلان اتتی و تمام تورکستان ده کی خانلیق و بگلیك کیچیك دولت لرنی اوز بایراقی استیده بیر لهشتوردی. کوچا، کنگیت، قوجو غه استیلا قیلماقده بولغان چین عسکرلری نی کاملاً محو قیلیب بو یورت لرنی اسارت دین قوتقوزدی. بو صورت بیلهن ٦٥٠م ده غربی کوك تورك دولتی یکی باشدین قوتله ندی[108].

چین استیلا قیلغانی

غربی کوك تورك دولتی نیك قوتله‌نگه‌نی و قولا قاغان نیك تمام تورك لرنی بیرله‌شتورمك ده فعالیت کورسه‌تکه‌نی دین چین دولتی غایت درجه‌ده قورقونچ غه توشتی . تورك لرنیك قوتی نیك زیاده له‌شماقی نی ممکن قدر توختاتماق اوچون هر قسم حیله وچارٔ لر قوزغاب هیچ موفق بولالمادی . اخیرًا چین دولتی تمام قوتی بیله‌ن تورك یورتی غه هجوم قیلماق و تورك دولتی نی بیقماق و هیچ بولمسا اوزون محاربه لر بیله‌ن تورك قوتی نی ترقی دین توسماق غه قارار بردی.[109]

بو قارار موجبیچه ۳۵ هـ (٦٥٦م) ده چین امپراطوریچه‌سی ووخئو[110] غربی کوك تورك دولتی بیله‌ن اوروشماق اوچون غایت قوتلیك اوچ قول عسکر یوللادی . بیرنجی قول التای‌غه هجوم قیلیب ایرتیش دریاسی نیك بویده‌کی قارلوق قبیله لری‌دین عبارت بولغان تورك عسکرلری بیله‌ن نچه نوبت اوروشوب قارلوق لرنی مغلوب اتتی . ایکنجی قول ایمیل (بوگونکی چوچك) ولایتی غه هجوم قیلیب تاروتای تاغلری‌نیك ایتکیده ییغیلغان تورك عسکرلری‌نی مغلوب اتتی . اوچونجی قول قوجو ولایتی غه هجوم قیلیب او یرنی الدی . کنگیت (قاراشهر) نیك یانیده‌کی چوك محاربه‌ده تورك عسکرلری‌بك یمان مغلوب بولدی لر . بو اوروش‌بیر ییل‌دین اوزون دوام قیلیب ۳۷ هـ (٦٥٧م) ده قولا قاغان چین عسکرلری‌نیك قولی غه اسیر توشتی . انی چین‌لیغ لر پایتختی چانك ان (بوگونکی سیان‌فو) غه الیب کنتی لر .

بو نیك بیله‌ن‌مو چین‌لیغ لر تورکستان‌غه کاملاً استیلا قیلالمادی‌لر . تورك لر باش‌سیز قالسه لر مو ینه ایکی ییل قاتیغ مدافعه قیلدی لر . تورك لرنیك مدافعه لری چین عسکرلری نی هاردورماقده ایدی . لیکن چین‌لیغ لر بو وضعیت مقابلیده اوزی‌نیك دسیسه‌کارلیق سیاستی نی یوروتکه‌لی باشلادی . بیانی بو دورکه:

چین دولتی، تورك قاغانلیق شهزاده لریدین بعضی سی غه قاغان لیق‌نی برمك وعده سی نی و تولا هدیه لرنی ایباردی. بو احمق شهزاده لر قاغانلیق طمعیده مدافعه‌نی ترك اتتی‌لر. مونیك اوستیغه وطن پرور لرنیك ضدی‌غه اغتشاش چیقاردی لر و چین غه مهم یاردم لر بردی لر. و ینه بیر مونچه تورك قبیله خان‌لری و یورت کتّه لری‌نی، هم هدیه لر و هر قسم چوك عنوان لرنی بیریب، چین حکومتی اوزی‌غه طرفدار قیلدی[11]. منه بو شخصی منفعت غه الدانغان لر اوز ملتی و دولتی‌غه مهم خیانت‌لرنی قیلدی‌لر. بو سبب لر بیله‌ن تورك لر نیك غیرتی سنیب ۳۹ هـ (٦٥٩م) ده تورك لر قطعی صورتده مغلوب بولوب تمام تورکستان لرغه چین استیلا قیلدی.

بو نیك بیله‌ن ۱۰۷ ییل دوام قیلغان چوك کوك تورك دولتی ییقیلدی. اما بو ییقیلیش موقت صورتده بولوب ۲۳ ییل کین غایت قوتلیك و عظمت‌لیك صورتده بو دولت ینه تیریلدی. بیانی قوتلوق دولتی فصلیده کیلادور.

چین‌لیغ لر تورکستان‌نی اشغال قیلغان دین کین یوقاریقی خاین لردین بیری‌نی غرب تورك حاکمی عنوانی بیله‌ن داخلی ایش‌لرنی اداره قیلماق اوچون تعین قیلدی لر[12]. بو حاکم اقتدار سیز بیر صورتده چین بویروغی استیده ایش قیلور ایدی. منه بو صورت بیله‌ن تمام شرقی تورکستان و فرغانه و سوغوت (سوغدیانه یعنی سمرقند - بخارا) اولکه لریده‌کی یرلیك خان‌لر هر ییلی چین امپراطوری‌غه تارتیغ بیریب و تابع‌لیق‌نی قبول اتیب اوز لری‌نیك موجودیت‌لری‌نی محافظه قیلماق‌غه مجبور بولدی لر. سوغوت و خُتَلان (قاراتگین و کولاب) و تُخارستان (قَطَغَنْ و بَدَخْشان) اولکه لریده کی تورك خانلیق دولت‌لری چین‌غه یوقاریقی صورتده تارتیغ بیریب شرق‌دین هجوم قیلادورغان بو قوتلیك دشمن دین خاطر جمع بولوب غرب دین هجوم قیلماقده بولغان اسلام عرب عسکر لریدین مدافعه قیلور ایدی لر.

موندین کین چین عسکرلری بدخشان یولی بیله‌ن افغانستان نیك جنوبی ده‌کی بلورستان (حاضرقی چترال و نورستان) جلغه لری‌غه یوروش قیلیب پشاور نیك یاقینی غه‌چه استیلا قیلسه لرمو بو استیلا بك از مدت دوام اتتی. چین تاریخی ده بیز شمالی هندستان غه استیلا قیلغان ایدوك دیگه‌نی اوشبو از مدت بلورستان غه استیلا قیلغانی دین عبارت دور.

شرق توركستان نیك جنوبی ولایت لری غه تیبت لیك لرنیك استیلا قیلغانی

۷نجی عصر میلادی‌نیك باش‌لریده تیبت ده قوتلیك بیر دولت تشکیل تاپقان ایدی. ۶۳۰ دین ۷۰۳م (۱۰-۸٤ هـ) غه‌چه حکمدارلیق قیلغان گامپو ۶۶۳م ده کوکو (حاضرقی کوکونور یاکه چیڭخای) اولکه‌سی ده‌کی تنگوت اتلیغ تورك لرنیك خانی غه اوروش اعلان قیلدی. تولا اوروش‌لرد ین کین تنگوت یورت‌لری‌نی گامپو اشغال قیلدی. گامپو بو نیك بیله‌ن قناعت قیلمای شرقی توركستان نی الماق اوچون حرکت غه کلدی. بو یوزدین چین‌حکومتی گامپو غه حرب اعلان قیلدی و تولا اوروش‌لر بولوب ۶۷۰م (۵۰ هـ) ده چین عسکری یمان مغلوب بولوب پراکنده بولدی. موندین کین گامپو،کوکو دین یوروش قیلیب چرچن خانلیقی نی اوزی‌غه تابع قیلدی و کین چه ختن، یارکند و کاشغر ولایت‌لری‌نی هم اشغال قیلدی. بو نیك بیله‌ن توركستان خصوصیده چین‌غه عرب اسلام دولتی دین باشقه بینه بیر قوتلیك رقیب پیدا بولدی.

تیبت‌لیك لر کاشغرنی پایتخت قیلیب ۶۹۲م (۷۳هـ) غه‌چه بو ولایت‌لرغه حکمدارلیق قیلدی لر. بو مدت ایچیده چین لیغ لر تیبت‌لیك لر بیله‌ن بیر نچه نوبت اوروشتی اما توركستان اهالی سی سیاست یوزیدین چین دولتی دین تیبت دولتی نی یخشی کوروب دایما تیبت‌لیك لرغه یاردم قیلور ایدی لر. بو سبب دین هراوروش ده چین‌لیغ لر مغلوب بولور ایدی لر. ۶۹۲م ده چین‌لیغ لر غالب بولوب کاشغر، یارکند و ختن نی الدی لر.[113]

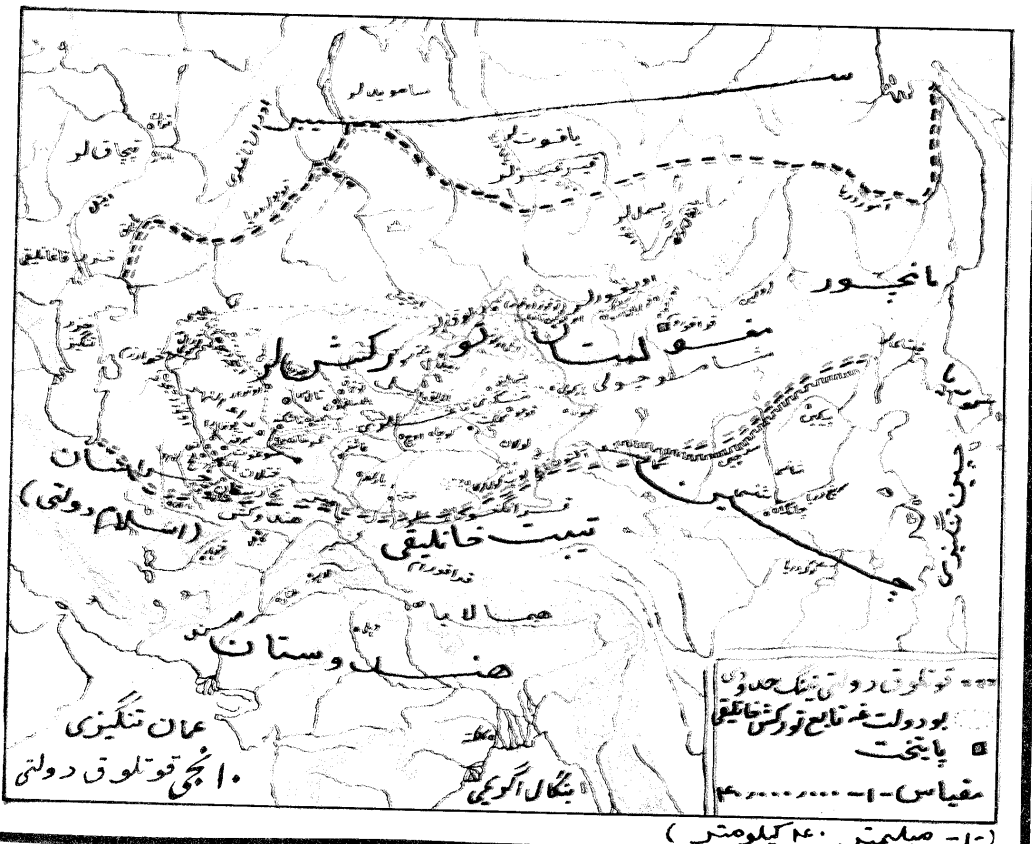
مغولستان
ترکستان
تبت خانلیق
هندوستان
ہمالیا
بنگال اگریمی
عمان تنگیزی
۱۰ نجی قوتلوق دولتی
(اسلام دولتی)
بانجور
قوتلوق اردوسی تینک جدولی
بو دولت غه تابع ترکش خانلیق
پایتخت
مقیاس ۱-۱۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰۰
(۱-۱۰ میلیمتر ۴۰ کیلومتر)

۹ــ فصل

قوتلوق وتورکش دولت لری

کوك تورك دولتی نیك تیپلگه نی

کوك تورك دولتی بیقیلغان دین کین چین اسارتیده قالغان تورك لرنه بو اسیرلیق تولا اغیر کلور ایدی. چین امپرا طوریدین رتبه لر، عنوان لر، هدیه لر، منصب لر الغان بعضی خان لر و خاتین لر بو وضعیت دین خوش ایدی لر. فقط چین دین کلگه ن هرنرسه نی نفرت کوزی بیله ن کوروب ملی عنعنه و شرف لری غه صادق قالغان عمومی خلق و ملت پرور لر چین اسارتیدین قوتولماق اوچون دایما فرصت غه منتظر ایدی لر. فرصت کلگه ن زمان چین ضدی غه قوپوب استقلال لری نی الماق اوچون قول لریدین کلگه ن کوشش لرنی قیلور ایدی لر. همیشه تورك یورت لری نیك او یرلریده انقلاب بولوب تورماقده ایدی. اخیراً توبندهکی ایکی انقلاب موفقیت بیله ن چین نی مغلوب اتیب تورك لرنی اسارت دین قوتقوزوب کوك تورك دولتی نی یینگی باشدین تیرگوزدی.

شرق ده قوتلوق دولتی ۶۸ ــ ۷۴۴ م (۶۰ ــ ۱۲۵ هـ)

اورخون آبده لری دین کول تکین و تویقوق آبده لریده یازیلغان غه کوره کوك تورك حکمدار لری نیك اولادی دین ایتیمیش بگ اتلیغ بیر حکمدار بار ایدی. بوکشی اوتوگه ن شهری و اطرافیده کی تورك لرغه، چین غه تابع لیق صفتی بیله ن حکمدارلیق قیلور ایدی. مذکور ایتیمیش بگ نیك اوغلی ایلتریش بگ یانیغه ۱۷ کشی لیك بیرقوت توپلاب ۶۸۰ م (۶۰ هـ) ده اوشتومتوت اوتوکن شهری غه هجوم

قیلیب شهرده‌کی چین‌لیغ‌لرنی یوق اتمك صورتی بیله‌ن‌اوتراغه چقتی و شول‌کونی قوتی ۷۰ اتلیغ بولدی. بو آز قوت‌بیله‌ن‌ایش‌غه باشلاب بیرنجی کونده ۷۰۰ اتلیغ عسکرغه ایگه بولدی. بو قهرمان، چیین ضدی‌غه حرب اعلان قیلدی و پوتون تورك سلتی‌نی چین ضدی‌غه انقلاب چیقارماق‌غه دعوت‌اتتی. بو نیك بیله‌ن شمالی مغولستان ده‌کی تمام تورك لر ایلتریش‌بگ‌نیك استقلال بایراقی استیدمیرله‌شتی لر و ایلتریش‌بگ غه ایدات شات‌عنوانی‌نی بردیلر (شهزاده‌لر غه بیریله‌دورغان‌عنوان‌لرنیك اك چوکی دور) ۶۸۲۰م ده ایلتریش‌ایدات شات تمام مغولستان‌دین چین عسکرلری‌نی هیداب چیقاریب تورك استقلالی‌نی اعلان اتتی و ملت‌ایلتیریش‌ایدات‌شات‌نی قاغانلیق غه انتخاب قیلدی.[14] چین تاریخ لری‌غه کوره ایلتریش قاغان، قوت لوق خان عنوانی‌نی المیش‌دور (مبارك پادشاه دیمکدور). بو سنا سبت‌بیله‌ن بو دولت‌نی مورخ لر قوتلوق دولتی دیب یازادورلر. لیکن اورخون آبده لریده بو عنوان‌نیك ذکری یوق‌دور. بلکه بو آبده لرده مذکور قهرمان‌نی ایلتریش قاغان دیب ذکر قیلادور و دولتی‌نی هم تورك دولتی دیب یازادور. منه بو صورت‌بیله‌ن شرقی کوك‌تورك دولتی یکی باشدین تیریلگه‌ن. ایلتریش‌خان (قوتلوق‌خان) ۶۹۱م (۷۲هـ) ده وفات‌اتتی. اورنیغه اینی‌سی قاپاغان‌خان تخت‌غه چیقتی. بو قاپاغان‌خان‌نی چین تاریخ لریده موچو دیب یازیلیب دور. قاپاغان خان شرق‌ده مهم فتوحات قیلیب مانچور و کوریا اولکه لری‌نی اشغال اتتی[15] (انجی خریطه‌غه قاراسونلر).

غرب ده تورکش دولتی ۶۹ ــ ۷۳۹ م (۷۱ ــ ۱۲۲ هـ)

چین تاریخ لریده تحریف بیله‌ن توکی شه دیب یازیلغان تورکش قبیله‌سی تکری تاغلری‌نیك شمالیده غرب کوك تورك اتحادیه سی‌نی تشکیل قیلغان چوك اون قبیله (بوی) لرنیك بیری‌دور. بو تورکش‌لر ۷نجی عصر میلادی‌نیك اوترالریده تویول و ایرتیش دریا

لری‌نیك اوتراسیده‌کی یایلاغلرده اولتورور ایدی لر. کین‌لرده او یر لرد ین کوچوب ایسیغ کول نیك شرقی ده یرله‌شتی لر (۱۱ نجی خریطه‌غه قاراسونلر). چین‌لیغ لر غربی کوك تورك دولتی نی ییقفاندین کین بو اون قبیله دایما تینچ سیزلیق و چین‌لیغ لر بیله‌ن محاربه‌قیلماقده یاشار ایدی لر. چین دولتی نیك بو لرنیك اوستیده‌کی حاکمیتی تولا وقت‌لرده قیسقاسورگه‌ن ایدی.

اخیراً تورکش قبیله سی نیك اوچ آله اتلیغ و باغاتور خان عنوانلیغ خانی اهسته اهسته چوك بیر نفوذ پیدا قیلیب ۶۹۰م (۷۱ هـ) ده تمام اون قبیله نیك اوستیده حکومت قیلغالی باشلادی. چین امپراطوری‌دین نایب لیق صورتیده غرب تورك حکمداری بولغان قوشالو (چین تاریخیده اشی ناهین) نی مغلوب قیلیب چین غه قاچماق‌غه مجبور قیلدی. اوچ آله باغاترخان‌نیك ایکی پایتختی‌بار ایدی. بیری غرب ده‌کی بش قبیله نیك مرکزی بولغان چو دریا بویده‌کی توخماق شهری ایدی. ینه بیری شرق‌ده‌کی بش قبیله نیك مرکزی بولغان ایلی نیك شمالیده‌کی یته سو اولکه سیده ایدی.[116]

بو صورت‌بیله‌ن اوچ اله باغاترخان غربده اینجه (سیردریا) جنوبیده تکری تاغلری، شرق‌ده بارکول، شمالده قیرغیز یایلاغلری اراسیده یکی بیر تورك دولتی قوروب غربی کوك تورك دولتی نی تیرگوزدی (۱۱ نجی خریطه‌غه قاراسونلر). بو تاریخلرده تکری تاغلری‌نیك جنوبی ده‌کی اولکه لرد ین قوچو، لولان، کنگیت، کوچا اوچ اولکه لری چین استیلاسی استیده ایدی. فرغانه و سوغوت خان لری هم چین‌غه خراج بیریب بیریم مستقل حالده یاشار ایدیلر و کاشغر، یارکند، ختن اولکه لری تیبت‌لیك لرغه تابع ایدی.

اوچ آله باغاترخان بو جنوبی تورك یورت‌لریدین اوّلا چین و کین‌چه تیبت استیلاسی نی یوق قیلیب غربی کوك تورك دولتی نیك قدیمقی حدودی‌نیك همه سی نی بیر تورك دولتی نیك بایراقی استیده بیرله‌شتورمك اوچون بیر سیاسی پلان توزدی. اوّلا غرب ده

کی اسلام عرب عسکری و جنوب ده کی تیبت لیك لر بیله‌ن بیرله شیب چین‌نی کاملاً هیداب چیقارماق اندین کین تیبت لیك لرنی یوق اتمك و موندین کین عرب عسکری‌نی تورك یورتیدین اوزاقلاشتورماق‌نی توشوندی. باغاترخان تولا کوشش‌لردین کین عرب عسکری و تیبت لیك لر بیله‌ن چین ضدی‌غه بیرلیك پیدا قیلیب چین بیله‌ن اوروشقالی باشلادی. لیکن بو بیرلیك و غیرت چین‌نیك او کونلرده‌کی فوق‌العاده قوّتی‌نی ینگه‌لمدی. اما بو اوچ قوّت اراسیده قالغان چین قوتی آران اوز نفوز منطقه سی‌نی غینه محافظه قیلالدی و تورکش ویا عرب ویا تیبت لیك لرغه تعرض قیلالمادی.

قوتلوق وتورکش دولت لری نیك بیرله شکه نی وتورکستان لرنیك چین اسارتیدین قوتولغانی

تورکش دولتی یوقاریقی صورتده تشکیل تاپقاندین کین غرب دین عرب اسلام عسکرلری طرفیدین، شرق‌دین چین‌دولتی طرفیدین و جنوب دین چین و تیبت لیك لر طرفیدین دایما خطر غه معروض ایدی. بو نیك اوستیغه شرق تورك یورتیده ایلتریش قاغان نیك اورنیغه اولتورغان قاپاغان‌خان، تورکش و باشقه لردین عبارت بولغان تمام غربی کوك تورك غه تابع بولغان تورك قوم لری‌نی اوز حاکمیتی استیغه السانق اوچون اقدامات قیلماقده ایدی. اخیراً ۶۹۹م (۷۹ هـ) تاریخیده قاپاغان‌خان تورکش دولتی نیك اوستی غه استیلا قیلدی و چین عسکرلری‌نی یوق اتیب شرقی و غربی تورکستان‌لرنی اوز بایراقی استیغه الیپ قدیمقی کوك تورك اداره طرزی بوینچه غربی تورك خانلیق لری اوستیغه قاپاغان‌خان اوز اوغلی‌نی یابغو تعین قیلدی. اوچ اله باغاترخان، قاپاغان‌خان نیك عالی حاکمیتی نی تونوب انقیاد قیلدی و اوزی‌نیك داخلی استقلالی‌نی محافظه‌قیلدی. (۱۰ نجی خریطه‌غه قاراسونلر)[117]

موندین بیر یییل ایلگری ۶۹۸م ده قاپاغان‌خان چین

دولتی بیله‌ن اوروشوب پیچلی و شانسی ولایت‌لری‌نی اشغال قیلیب چین امپراطوری‌نی خراج برمك صورتی بیله‌ن قوتلوق دولتی‌غه تابع بولماق‌غه مجبور قیلغان ایدی.[119] ۷۰۰م تاریخیده قاپاغان خان ایلتریش قاغان نیك اوغلی کول‌تکین‌نی فرغانه، سوغوت و تخارستان (قطغن و بدخشان) اولکه لریده‌کی تورك خانلیق لری‌نی انتظام غه الماق اوچون ماوراءالنهر غه یوللادی. کول‌تکین اویورت‌لرنی اوز بایراقی آستیغه الیب عمومی والی‌لیق صفتی بیله‌ن غربی تورکستانده یرله‌شیب عرب اسلام عسکرلری‌نی توسقیلی تیارلاندی.

تورك قوتلوق دولتی بیله‌ن اسلام امیرلری اراسیده کی واقعه لر

بو فصل ده عرب اسلام عسکرلری‌نیك تورك یورت‌لری غه غالب بولغان لری و آرادەکی محاربه لرنیك مختصر تاریخچه سی نی یازامیز. اوّلا حضرت‌عمر نیك خلافت دوریده ایران شاهی نی اسلام عسکرلری نهاوند اوروشیده مغلوب قیلغان‌دین کین خُراسان اطرافیدُه کی تورك لر اوستیغه عرب لر حاکمیتی باشلادی. حضرت‌عثمان نیك زمانه سیده اهالی سی نیك اکثری تورك بولغان خراسان مملکتی قطعی صورتده اسلام عسکرلری‌نیك قولیغه توشتی. ۳۲ هـ (۶۵۳م)ده خراسان والی سی اَحْنَف بِنْ قَیْس نیك قیادتی آستیده اسلام عسکرلری شرق‌غه هجوم قیلغالی باشلادی لر و بلخ شهری‌نی فتح قیلدی لر.[120] اندین کین ایاغ‌تخارستان(قطغن) و یوقاریقی تخارستان (بدخشان) دەکی تورك خانلیق لری‌نیك اوستیغه هجوم قیلدی لر. تورك لر تولا قاتیغ اوروشلردین کین مغلوب بولوب اسلام دولتی غه جزیه (باج) بیریب تابع بولماق‌نی قبول اتیب داخلی استقلال‌لری‌نی محافظه قیلماق شرطی بیله‌ن صلح قیلدی لر. بو نیك بیله‌ن اسلام عسکرلری(احنف) یانیب کتتی. موندین کین احنف بن قیس خوارزم دەکی تورك خانلری غه هجوم قیلسامو مغلوب بولوب یاندی. منه بو صورت‌بیله‌ن حضرت عثمان‌نیك زمانه سیده اسلام عرب عسکرلری اوگوز (اموداریا) بویی غه کلیب توختادی.[121] بو واقعه دین کین بَنی اُمَیّه خلیفه لریدین عَبْدِ

الملك نيك زمانه سی یعنی ۸۰ هـ (۶۹۹م) تاریخی غه‌چه عرب و تورك اراسیده مهم محاربه بولمادی و بلکه تخارستان خالقلری استقلال‌لری نی حاصل قیلیب مذکور تاریخ غه‌چه ازاد یاشادی لر. عبدالملك زمانه سیدین اعتباراً تورك یورت‌لری‌غه غزات قیلغان مشهور عرب قوماندان لری‌نیك واقعاتی نی توبنده بیان قیلامیز.[1,2]

مُهَلَّبْ بِنْ اَبِی صُفْرَه و قُتَیْبَه بِنْ مُسْلِم

عبدالملك طرفیدین عراق والی‌سی بولغان مشهور حَجَّاج ظالم خراسان‌غه هم والی ایدی. حجاج نیك امری استیده‌کی مهلب بن ابی صُفْرَه، اسلام عرب قوماندان لری‌نیك اك مشهوری ایدی. حجاج، مهلب نی خراسان‌غه والی تعین قیلیب تخارستان و سوغوت اولکه لریده‌کی تورك لرنیك اوستیغه غزات قیلماق‌غه امر قیلدی. ۸۰ هـ (۶۹۹م) تاریخیده مهلب اسلام عسکرلری بیله‌ن بلخ فه کلیب اوگوز (امودریا) دین اوتوب دریا بوییده‌کی کش قلعه سی‌غه هجوم قیلیب بو قلعه‌نی فتح قیلدی. اندین کین سوغوت اولکه سیده‌کی بخارا خانی وختلان (قاراتکین) خانی بیله‌ن ایکی ییل اوروشوب هیچ بیر یرنی فتح قیلالمادی. مونیك اوستیغه اسلام عسکرلری هر طرفدین تورك لرنیك هجومی غه معروض قالیب مدهیش‌بیر تهلکه ایچیده قالغان اوچون مهلب تمام عسکری‌نی الیب مرو غه یانیب کتتی.

مهلب مرو غه باریب از زمان‌ده وفات اتتی اورنیغه اوغلی یزیدبن مهلب و اندین کین مفضل بن مهلب والی بولوب بولر هم تورك لر بیله‌ن تولا محاربه لر قیلدی لر. بولر اگرچه اسلام قوماندان لری‌نیك بیرنجی درجه‌ده‌کی لریدین ایدی لر اما تورك لرنیك شدتلیك مدافعه لری‌نی یڭالمدی لر و هیچ فتوحات قیلالمادی لر.

۷۶ هـ ده حجاج خراسان‌غه قتیبه‌نی مسلم اتلیغ بیر قوماندان‌نی والی قیلدی. قُتَیبَه خراسان مرکزی مرو غه کلیب تخارستان‌ده بیر خانلیق‌نیك پایتختی بولغان تالقان شهری نی الدی. بو وقت‌ده تخارستان‌ده بیر بیری‌غه دشمن تورت خانلیق تورك دولت‌لری بار ایدی. قتیبه بو داخلی عداوت‌دین‌استفاده قیلیب بو تورت خان‌دین ساغانیان (حاضرقی شیغنان) خانی نی اوروش‌سیز اطاعتی‌غه کیرگوزدی و باشقه اوچ خان‌لرنی ارقه ارقه دین مغلوب قیلیب همه‌نی جزیه برمك صورتی بیله‌ن اطاعت قیلماق‌غه مجبور اتتی. قتیبه، تخارستان‌ده کافی مقدارده عسکر قویوب اوزی مَرْوْ غه یاندی.

۸۷ هـ (۷۰۵م) ده قتیبه بلخ‌غه کلیب اوگوزدین اوتوب بای کند شهری‌غه هجوم قیلدی. تورك لر غایت قاتیغ مدافعه قیلدی لر. حتاکه قتیبه باشلیغ تمام اسلام عسکری‌نی تورك لر ایکی آی مدت محاصره قیلدی لر. قتیبه و حجاج آراسیده خبرله‌شمه اوزولدی. بیرکونی مسلمانلر اوشتومستوت بیر هجوم بیله‌ن محاصره‌دین چیقیب تورك لرنیك اوستیغه حمله قیلدی. غافل حالده تورغان تورك لر مغلوب بولوب شهرغه کیریب الماق اوچون ارقه‌غه یاندی لر. لیکن مسلمان لردین بیر مونچه‌سی تورك عسکرلری بیله‌ن شهرنیك آراسی ده کی یول‌لرنی اشغال قیلیب الغان سبب دین تورك لرنیك تولاسی شهرغه کیرالمای هر طرف غه قاچتی‌لر و آز غینه‌سی شهرغه کیریب مدافعه غه تورد ی لر. لیکن بو اوتراده مسلمان‌لر شهرنیك بیر طرفیدین سپیل‌نی بیقماق‌غه موفق بولغان ایدی لر. شهر اهالی‌سی بونی کوروب جزماً مغلوب بولوش‌لری‌نی بیلیب قتیبه دین مصالحه طلب قیلدی‌لر. قتیبه تورك لرنیك انقیاد قیلماق شرطی بیله‌ن اولرنیك مال و جان لری‌غه امان برمك صورتی بیله‌ن صلح قبول قیلدی. موندین کین قتیبه شهرغه کیردی و مسلمان لردین بیری‌نی بای‌کندغه حاکم قیلیب قویوب یانیب کتتی. قتیبه یانغاندین کین شهرده بیر قوزغولوش پیدا بولوب حاکم اولتورولدی. بو حادثه‌نی قتیبه اکلاب یانیب کلیب حادثه نیك سببی نی و مسئول‌لرنی تحقیق قیلماسدین شهر

خلقی‌نی قتل‌عام قیلدی . تمام نرسه لرنی اولجه قیلدی و شهرغه اوت قویوب تماماً ویران قیلدی . بو نیك بیله‌ن سوغوت اولکه سی نیك اك بای و اك چیرایلیق شهری بولغان بای‌کند شهری محو بولدی .

بو وقت غه‌چه قوتلوق کوك تورك قاغانی قاپاغان خان طرفی دین غربی تورك یورت‌لری‌غه عمومی والی بولغان کول تکین مهلب و قتیبه نیك هجوم لری‌دین مدافعه قیلماق‌غه آرالاشمای‌تورد‌ی، فقط تخارستان ، ختلان و سوغوت خان‌لری مدافعه قیلور ایدی . قتیبه یوقاریقی هجوم بیله‌ن بای‌کند شهری‌نی ویران قیلیب اهالی‌سی نی قتل‌عام قیلغاندین کین کول تکین عرب عسکرلری‌نیك قوتی نیك کوب لیکی‌غه توشونوب مدافعه وظیفه سی نی بالذات عُهده‌سی‌غه الماقنی لازم کوروب فرغانه و سوغوت تورك لری‌نی توپلاب قتیبه نیك ایلگری فتح قیلغان یرلری‌نی یاندوروب الیب اوگوز بوییده‌کی ترمز شهری غه باریب او یرنی قارارگاه قیلدی . ۸۸ هـ (۷۰۷م) ده قتیبه تمام اسلام عسکرلری‌نی الیب اوگوزدین اوتوب سوغوت غه هجوم قیلغالی یوروش قیلدی . کول‌تکین قتیبه نیك آلدی‌نی توسوب ترمز نیك یاقینی ده قاتیغ محاربه بولوب اسلام عسکری مغلوب بولدی . قتیبه قالغان عسکری بیله‌ن اوگوزدین اوتوب بلخ ده هم توختایالمای مروغه کتتی[123] ۸۹ هـ ده قتیبه اوشتوستوت سوغوت اولکه سی‌غه هجوم قیلدی بو هجوم موینه اوّلقی ییل ده‌کی ده‌ك قتیبه نیك مغلوب لوقی بیله‌ن نتیجه لنه ندی .

بو ایکی مغلوب لوق نتیجه سیده قتیبه ، ماوراالنهر دین امیدی‌نی اوزدی و حجاج‌غه تورك لرنیك شجاعتی‌نی تفصیل بیله‌ن یازدی ، ماوراءالنهر نیك خریطه سی‌نی ایباردی و تورك لر بیله‌ن ینه محاربه قیلغان تقدیرده عرب عسکرلری‌نیك محو بولماقی دین قورقوتتی . لیکن حجاج ، قتیبه غه سلامت قیلیب انیك غیرتی‌نی یزغادی و غایت تولا یاردم قوتی ایباردی ، و ایران یکی مسلمان‌لری جهاد غه دعوت قیلیب اولردین هم بك تولا یاردم کلتوردی . بو قوت بیله‌ن ۹۰ هـ (۷۰۹م) ده قتیبه بخاراغه یوروش قیلدی . کول‌تکین

۱۱- نجی تورکش دولتی

بونی اکلاب اوز عسکری و فرغانه و سوغوت عسکرلری بیله‌ن سمرقند دین بخاراغه یوروش قیلدی . قتیبه ایلگیری کلیب بخارانی محاصره قیلغان حالده کول تکین یتیشیب کلیب مسلمان لرغه قاتیغ هجوم قیلدی . غایت دهشتلیك محاربه لر بولوب مسلمان لر ارقه‌غه یانماق‌غه مجبور بولدی و بخارا محاصره‌دین قوتولدی . آخشام غه‌چه اوروش دوام قیلیب تورك لر مسلمان‌لرنی سوروب بخارا دین خیلی اوزاقلاشتوردی لر . اخشام بولوب محاربه توختادی . مسلمانلر بیر آقین سو دین اوتوب توشتی لر . کول تکین تورك عسکرلری بیله‌ن بیر ایگیز یرگه توشتی . کیچه ده قتیبه مسلمان لرنی تورك لر اوستیغه بیر کیچه یاسقونی قیلماق غه تشویق قیلور ایدی . لیکن بوگا هیچکم جسارت قیلالماس ایدی . اخیراً آتلیغ عسکرلرنیك قوماندانی وَکِیعْ بو تشویق‌نی قبول قیلیب بیر فرقه اتلیغ عسکر بیله‌ن آقین دین اوتوب باشقه بیر یول بیله‌ن تورك عسکرلری‌نیك ارقه‌سیغه اوتمکغه موفق بولدی و آرقه‌دین قاتیغ هجوم قیلدی . غافل حالده اوخلاغان تورك عسکرلری عقلی‌نی یوتوروپ پراکنده بولدی لر و کول تکین اوزی‌نیك محافظ عسکرلری بیله‌ن غینه قالیب قاتیغ اوروشتی . کول تکین اغیر یارالیب عسکرلری مغلوب بولدی و فرغانه غه قاچتی . بو مغلوب لوق نتیجه سیده قتیبه نیك مقابلیده یالغوز قالغان بخارانی و سمرقند خانی و باشقه سوغوت و ختلان خان‌لری جزیه برمك و داخلی استقلال‌لری قول لریده قالماق شرطی بیله‌ن قتیبه دین صلح طلب قیلدی لر . قتیبه بونی غایت اولوغ بیر ظفر بیلیب بوتکلیف نی قبول قیلدی . موندین کین مذکور خان لرنیك اطاعتی غه مراقبت قیلماق و جزیه الماق اوچون بخارا ده بیر والی و کافی درجه‌ده عسکر قویوب قتیبه مرو غه یانیب کتتی[124] .

بو اثناده شرق‌ده توقوز اوغوز و خیتای عصیانی و چین محاربه سی چیقغان سبب دین کول تکین‌نی قاغان قاپاغان خان قارا قوروم غه قیچقیردی .

۹۳ هـ (۷۱۲م) ده قتیبه خوارزم غه هجوم قیلدی. قاتیغ اوروش لردین کین تمام خوارزم خان لری جزیه برمکنی قبول اتمك صورتی بیلەن اطاعت غه کیردی لر. موندین ایلگری بیر اوروشده اینیسی عبدالرحمن نی اسیرقیلغان تورت میڭ تورك یگیتلرنی قتیبه ظلماً قتل‌عام قیلدی.

بو اوترادە سمرقند خانی ، قتیبەنیڭ اطاعتی نی تاشلاب استقلال اعلان اتتی. ۷۱۳-۷۱۲م ده قتیبه سمرقند غه یوروش قیلدی. سمرقند خانی شدت بیلەن مدافعه قیلدی و قاتیغ محاربه لردین کین قتیبه سمرقندنی فتح قیلدی و شهر ایچیده بیر مسجد بنا قیلدی. اسلام تاریخ لری غه کوره قتیبه نیڭ بو ظفری بخارا و خوارزم ده مسلمان بولغان تورك لرنیڭ یاردمی بیلەن حاصل بولدی. قتیبه عبدالله اتلیغ بیر کشی نی سمرقند غه والی تعین قیلیب و تولاعسکر و حد سیز یراغ قویوب اوزی مرکزغه کتتی.

۸٤ هـ نیڭ اخریده (۷۱۳م) قتیبه ینه تولاعسکر بیلەن کلیب فرغانه غه هجوم قیلدی. خجند خانی قاتیغ اوروش لردین کین مغلوب بولدی. قتیبه تخی مو شرق غه یوروب کاسان شهری نی فتح قیلدی. تاشکند خانی اوروش سیز جزیه برمك نی قبول اتتی. منه مشهور اسلام عرب قوماندانی قتیبه بن مسلم نیڭ تورك یورت لری ده قیلغان مُعَظَّم فتوحاتی بو دور. بو اخیرقی ظفردین کین قتیبه هیچ فتوحات قیلالمادی. ۹٦ هـ ده و بیر روایتده ۹۷ هجری (۷۱۵م) ده اوز عسکرلری نیڭ قولیده اۆلتورولدی.

بیر تاریخی حقیقت

بیلمك کرك که: اسلام تاریخ لری نیڭ بعضی سی ده قتیبه ۹٦ هـ ده کاشغرنی فتح قیلدی و او وقتده او یورت لرچین قول آستیده ایدی و قتیبه چین امپراطوری بیلەن صلح قیلدی دیگەن مضمونداوزون روایت لرنی یازادور.[125] بو روایت غلط دور و هیچ بیر فقره

سی واقعی بیر حادثه نی بیان قیلماید ور. حقیقت بود ورکه او وقت ده شرقی تورکستان قوتلوق کوك تورك قاغانی قاپاغان خان غه تابع بولوب داخلی مستقل بیر نچه خانلیق لردین عبارت ایدی. چین بیلهن هیچ علاقهسی یوق ایدی. قتیبه کاشغرنی آلماق اویان تورسون غربی تورکستان نیك همهسی نی فتح قیلالماغانلیقی تاریخ تحقیقاتی بیلهن ثابت بولغان بیر مسئله دور. قتیبه نیك ۹۶ هـ ده مرو ویا سمرقند ده اولتورولگهنی قوتلیك روایت دور. اسلام عسکری یورتیمیز غه بالدیرراق کیریب آتا بابامیز نیك بالدیرراق مقدس اسلام دینی غه کیرگهنی اگر راست بولسا ایدی بیز غه بیر فخر سرمایهسی بولور ایدی. لیکن تاریخ ده واقع بولمغان موندا غ روایت بیلهن گوللانیب اصل سیز فخرنی قبول اتمك عیب دور. بو اوچون حقیقت نی ایتیب قویدوق.

ینه بیر تاریخی حقیقت

اسلام تاریخ لری نیك تولا راقی ده قتیبه بن مسلم نی اسلام نیك چوك فاتح لری دین ساناب غایت اولوغ و اسلام خادمی دیب یازیلادور. لیکن اسلام مورخ لری نیك مُحقِق لری و باشقه بی طرف مورخ لر ایتادور لرکه: راست، قتیبه بن مسلم اسلام فاتح لری نیك بیرنجی قتاریده سانالسا لایق دور. چونکه احنف بن قیس و مهلب بن ابی صفره و انیك اوغول لری ده ك مشهور قوماندان لر و چوك شخصیت لرموفق بولالمغان فتوحات غه قتیبه موفق بولدی و تخارستان و ماوراءالنهر ده کی قوتلیك و جگجوی تورك لرنی مغلوب اتتی و بو یورت لرغه اسلام بایراق نی تیکلادی. اما بو نیك بیلهن هم قتیبه نی اولوغ و مقدس بیر کشی و اسلام دینی نیك خادمی دیمك جایيده ایمس بیر سوز دور. چونکه قتیبه اسلام دنیاسی ده مثل سیز ظالم لیق بیلهن مشهور بولغان حجاج نیك اك ایشانیچ لیك ادمی ایدی و ظلم و ناحق قان توکمك ده حجاج دین کم لیکی یوق ایدی. تورك یورتیده اطاعت قبول اتکهن تورك لرنی باشقه لر

قورقوتماق اوچون مدهیش صورتده قتل‌عام قیلماق والغان شهرلرنی کوید ورمك و بولان تالان قیلماق و موکّا اوخشاغان خلق نی اسلام دینی دین نفرت قیلدوراد ورغان وحشیانه معامله لری بك تولا ایدی. اوترا آسیانیك اکْ بای و معمور شهری بولغان بای کند شهری‌نی جزئی بیر بهانه بیله‌ن ویران قیلدی. تخارستان‌نی فتح قیلغانده تالقان شهری‌نیك اهالی‌سی‌نی قتل‌عام قیلدی‌و یاراغ نی تاشلاب تسلم بولغان میکْلرچه ادم نی شهر اطرافیده‌کی یول‌لر نیك بوییده‌کی درخت‌لرغه تیریگ اسیب قویوب اوْلتوردی. بو نیك امثالیده‌کی ظلم لر و قتل‌عام لرنیك تفصیلاتی‌نی مفصل تاریخ کتاب لری‌ده کورولسون[126]. الحاصل اطاعت قیلغان لرنی اوْلتورمك و اسیر قیلماق و شهرلرنی ویران قیلماق و مال‌لری‌نی بولان تالان قیلماق ده‌ك اسلام شریعتی و انسانیت قانونیده منع قیلینغان ظلم لر بیله‌ن قتیبه تورك لرنیك کوکْل‌لری‌غه اسلام دین نفرت قیلماق حسیاتی‌نی پیدا قیلیب قویدی. بو ظلم لر بیله‌ن اسلام و مسلمان‌دین نفرت قیلماقده و دایما انتقام الماق فرصت‌غه منتظر بولماقده بولغان تورك لر ٩٦ هـ (٧١٥- ٧١٤م) ده قتیبه اوْلتورولگه‌ن زمان اطاعت‌نی تاشلاب استقلال اعلان اتتی‌لر. فقط سمرقند و بخارا شهر لری‌ده عرب عسکرلری تولا بولوب و هم بو ایکی اهالی نیك تولاسی مسلمان بولغان لری اوچون بو ایکی شهر غینه اسلام دولتی‌غه تابع قالدی لر.

اسلام عسکرلری بیله‌ن تورك لر ارا سیده‌کی ماجرا لر تومنده اوز مؤرید یده ذکر قیلانا دور.

شرق، تورکستان نیك داخلی واقعه لری

قاپاغان خان یگرمه تورت ییل حکومت سوروب آسیا دا کوك تورك دولتی‌نی یکّی دین تیرگوزدی. ٧٠٩م ده‌کی بخارا محاربه سیده کول‌تکین یارا لانیب یانغاندین‌کین قاپاغان‌خان عرب لر بیله‌ن محاربه قیلمادی. بو نیك سببی بیر طرفدین چین بیله‌ن اوروشماق و بیر طرفدین مغولستان نیك غربی ده‌کی توقوزاوغوز

و مانچور نیك جنوبیده‌کی خیتای اتلیغ تورك قبیله لری‌نیك عصیانی نی باسیقتورماق‌غه مشغول بولماقی ایدی.

قاپاغان خان ۹۷ هـ (۷۱٦م) ده وفات قیلیب اورنی غه قوتلوق‌خان نیك چوك اوغلی بیلگه خان قاغان بولدی. بیلگه خان‌نیك وقتیده تورك عسکری‌نیك باش قوماندانی، اینی سی کول تیکن ایدی (یوقاریده‌ذکری‌اوتتی). بیلگه خان ۱۱٦ هـ (۷۳٤م) ده‌وفات اتتی. اورنیغه اوغلی ایجن خان قاغان بولدی. بو ذات نیك وقتیده توقوز اوغوز لر ینه عصیان چیقاریب وفاتی غه‌چه بو عصیان دوام قیلدی.

ایجن خان ۱۲۱ هـ (۷۳۹م) ده وفات قیلیب اورنیغه قوتلوق بیلگه خان قاغان بولدی. بو ذات ۱۲۵ هـ (۷٤۲م) ده وفات قیلدی. قوتلوق‌بیلگه خان نیك زمانه سیده چین دولتی قوت له‌نیب شرق‌ده تولا یرلرنی الیب کتتی و داخلده ویغور، بَسمِل و قارلوق قبیله لری عصیان چیقاردی لر. قوتلوق‌بیلگه خان نیك وفاتیدین کین اورنیغه اوزمیش تکین قاغان بولدی. بو کشی نیك وقتیده چین هجوم لری و اویغور، بسمل، قارلوق عصیان لری سببی دین دولت انتهایی درجه‌ده ضعیفلاشتی. ۱۲٦ هـ (۷٤٤م) تاریخیده اویغور، بسمل و قارلوق لر بیرله‌شیب قارا قوروم شهری‌غه یتیلا قیلدی لر. بو نیك بیله‌ن ٦٥ ییل دوام قیلغان قوتلوق‌کوك تورك دولتی ییقیلدی.

تورکش دولت رئیسی اوچ اله باغاترخان نیك قوتلوق قاغانی قاپاغان‌خان‌غه اطاعت قیلغانی نی بیان قیلدوق. اوچ اله باغاترخان وفات قیلغوچه قاپاغان خان نیك اطاعتی ده توردی. ۸۷ هـ (۷۰٦م) ده اوچ اله باغاترخان اؤلدی و اورنیغه اوغلی سواوقی خان اولتوردی. لیکن کین‌چه اینی سی چانوخان خانلیق تالاشیب بو منازعت سببی بیله‌ن آکا و اوکا آراسیده اوزون اورو ش لر بولوب یورت تینچ سیزلیق‌غه مبتلا بولدی. اخیراً متبوع لری بولغان قاپاغان‌خان ۹۲ هـ (۷۱۱م) ده مذکور آکا و اوکا نیك هر

ایکی لاسی نی اؤلتوروب اوچ اله باغاتر خان خاندانی نیڭ حاکمیتی نی
ییقیتتی . تورکش دولتی نیڭ ایکنجی تأسیسی و واقعه لری تو بنده
کیلادور .

بو آرادہ شرقی تورکستان دین ۸۰ هـ (۶۹۹م) ده
قاپاغان خان چین نی هیداب چیقارماقی بیله ن شرقی تورکستان نیڭ
یرلیك خان لری توپتوغرا قاپاغان خان نیڭ اطاعتی ده ایدی لر .
قاپاغان خان وفات قیلغونچه بو وضعیت دوام اتتی . قاپاغان خان
وفات قیلغاندین کین چین لیغ لر ینه شرقی تورکستان غه هجوم قیلسه
مو ۹۷ هـ (۷۱۴- ۷۱۵م) ده تورکش استقلالی نی اعلان قیلغان
سولو قاغان نیڭ غیرتی بیله ن چین لیغ لر مغلوب بولوب قاچتی لر
و بو تاریخ دین ۱۲۲ هـ (۷۳۹م) غه چه شرقی تورکستان خان لری
تورکش قاغانی نیڭ حمایه سی استیده مستقل یاشادی لر . تفصیلی
تو بنده تورکش قاغانی بیانی ده کیلادور .

کوك تورك دولتی نیڭ سیاسی واجتماعی احوالی ومدنیت اثرلری

کوك تورك دولتی نیڭ آسیا عمومی مدنیت تاریخیده
مهم بیر موقعی بار دور . شرقی کوك تورك دولتی نیڭ ایکنجی خاندانی
بولغان قوتلوق سلاله سی، بو کون غه چه قالغان اورخون آبده لری
دیب مشهور بولغان قدیم تورك کتابه لری نی میراث قویوب قدیم تورك
مدنیتی تاریخی غه غایت چوڭ بیر خدمت قیلغان ایدی لر (بیانی
تو بنده کیلادور) . غرب کوك تورك دولتی جغرافیائی موقعیتی نیڭ
تقاضاسی بیله ن عمومی تاریخده تخی مو چوڭ بیر موقعیت کسب اتکه ن
ایدی . بو دولت یالغوز چین دولتی بیله ن غینه ایمس بلکه ایران
(ساسانی) دولتی و شرقی روما (بیزانس) امپراطورلوقی بیله ن هم سیا
سی و اقتصادی مناسبت لرده بولدی لر . ایران و بیزانس پایتخت
لری غه سفارت هیئت لری ایباردی لر و او دولت لردین هم کوك
تورك اوردالری غه سفیرلر کلدی لر . کوك تورك لر، ٦نجی عصر

میلادی نیك ایکنجی یه‌ریمی ده یالغوز چین دولتی نی غینه قورقوتوب قالمادی لر بلکه ساسانی و بیزانس دولت‌لری‌نی هم فعلاً تیتره‌تکه‌ن بیر قوت غه ایگه ایدی[127]

داخلی سیاست

بو درجه‌ده قوتله‌نگه‌ن کوك تورك دولتی تقریباً بیر عصر مدت قدیرغان تاغلریدین ایتل (وولغا) دریاسی غه‌چه و التای تاغلری‌دین هند ستان حدودی‌غه‌چه ساحه نیك ایچیده‌کی تمام تورك اقوامی نی اوزی‌نیك قوتلیك حاکمیتی استیده بیرله‌شتوروب اداره قیلدی لر و بو اولکه لرده نظام و اسایش نی محافظه اتتی‌لر. بو نظام و اسایش سایه سیده اطرافده‌کی چین، هند ستان، ایران، روم ملت‌لری اراسیده تجارت مبادله لری و بیر بیری‌نیك مدنیت و صناعت لری‌دین استفاده قیلیشماق غایت مکمل بیر صورتده ممکن بولدی. ایران و روم مدنیت محصول‌لری بولغان تجارت مال‌لری تورك یورتی نیك ایچیده‌کی چوك و اوزون کاروان یول‌لریدین اوتوب چین و ژاپون‌غه باردی و او یرلرنیك مال‌لری اوروپا غه‌چه باردی.

بو مبادله یالغوز تجارت مال‌لری‌غه چه‌کلیك بولماي بیر مونچه فکر و دین-مذهب لر بو ملت‌لرنیك بیری‌دین ینه بیری‌غه تارقالدی. بونیك‌یگانه‌سببی‌اوشبو تورك یورتیده‌کی اسایش و انتظام و سیاحت و تجارت ازادلیقی ایدی. او عصرلرده ایران‌ده رواج تاپقان مانی دینی، وهندستان ده‌رواج تاپقان بودا دینی نیك اوترا اسیاغه کلیب اویردین چین‌غه اوتمیکی اوشبو جمله دین دور.

دولت تشکیلاتی

کوك تورك لرنیك دولت تشکیلاتی هون لرنیك تشکیلاتی غه اوخشار ایدی. بو دولت هم یوقاریقی تورك دولت‌لری‌ده‌ك تولا

خان‌لیق و بگ‌لیك لرنیك چوك و عمومی ایش‌لرده بیر رئیس نیك با یرا قی استیده بیرله‌شمکی دین عبارت بولغان بیربیرله‌شمه (کونفدرا سیون) دولتی بولوب زمانه میزده‌کی دولت‌لرده‌ك مرکزچی دولت ایمس‌ایدی. کوك تورك قاغانی غه تورك خان‌لری و بگ لری‌نیك اطاعت‌لری توبنده‌کی تورت‌ایش‌دین عبارت‌ایدی.

۱- یات دولت‌لر بیله‌ن محاربه چیقغان وقتده هر خان و بگ اوز عسکری‌نی همراه الیب باریب قاغان نیك امری استیده محاربه غه قاتیلور ایدی لر.

۲- یورت نیك عمومی تینچلیقی نی محافظه اتمك خصوصیده قاغان‌نیك یارلیغی قطعی بولوب هر خان و بگ بو یارلیغ غه اطاعت قیلماق‌غه مجبور ایدی.

۳- هر خان و بگ معین بیر مقداردہ قاغان خزانه سی غه تارتیغ ایبارور ایدی.

٤- قاغان‌نیك امری سیز هیچ بیر خان و بگ نیك یات دولت‌بیله‌ن دوستانه مناسبت ده بولماقی جایز ایمس‌ایدی.

موندین باشقه داخلی ایشلرده هر خان و هر بگ اوز نفوز منطقه سی ده مستقل ایدی و قوشنالری بیله‌ن حرب و صلح قیلماق‌ده اختیارلیغ ایدی. هر خان و هر بگ نیك منصبی اوز اولادی غه میراث قالور ایدی.

کوك تورك دوریده ایلخان، یابغو، تکین، شاد، ابیت‌شاد، ایدات‌شاد، ترخان، بویروق، چور دیگه‌ن شرف عنوان لری بار ایدی. قاغان خاندانی غه منسوب شهزاده لر، تکین یاکه شاد و یاکه ابیت‌شاد عنوانی بیله‌ن ایتیلور ایدی. اورخون آبده‌لری غه کوره "تکین" مطلق شهزاده دیمکدور. تکین لردین بیر قبیله ویا ولایت غه والی بولغان کشی "شاد"، بیر نچه قبیله غه ویا ولایت غه والی بولغان کشی "ابیت‌شاد" ویا "ایدات‌شاد" عنوانی الور ایدی. اما یابغو عنوانی بولسا پوتون مملکت نیك بیر حصه سیده قاغان‌دین

نایب لیق صفتی بیله‌ن حکمدارلیق قیلاد ورغان شهزاده‌غه مخصوص عنوان ایدی. حکومت نیك چوك مأمورلری بویروق و بگ عنوانی بیله‌ن تونولور ایدی. یورت نیك بیر حصه سیده قاغان نیك نایبی (عمومی والی) بولغان کشی یابغو عنوانی بیله‌ن تونولور ایدی. قاغان لیق خاندانی دین بولمای یورت ده فوق العاده نفوذ صاحبی بولغان کشی غه ایلخان عنوانی بیریلور ایدی (بو عنوان مثلاً شرقی تورکستانده‌ك بیر نچه خانلیق دولت، بار بیر منطقه‌ده عمومی نفوذی بار ذات غه مخصوص بولوب فقط قاغان دین ایکنجی درجه‌ده‌کی رتبه‌نی افاده قیلاد ورغان عنواندور). ایلخاندین کین مرتبه جهتیدین باغاترخان، ترخان، خان چور (قبیله بگی) کلور ایدی. غرب کوك تورك دولتی ده حکومت کتابت و حساب ایش‌لری‌نیك اداره مأمورلرینی تامغاچی دیر ایدی‌لر. منه یوقاریده‌کی معلومات کوك تورك دولتی ده منتظم بیر اداره تشکیلاتی بارلیقی نی کورساتاد ور[128]

عادت واخلاق

کوك تورك لرده یعنی حاضرقی مغولستان و آلتای آتالغان بؤلگه ده خلق نیك بیر قسمی کوچمنلیك حالیده یاشاب حیوان باقماق و آوآولاماق بیله‌ن حیات کچورور ایدی لر. بولر تیره دین یاسالغان چادرلرده اولتورور و یایلاغدین یایلاغ قه کوچوب یورور ایدی لر. بیر قسمی شهر و کنت لرده اولتوروب زراعت و باغچی لیق بیله‌ن تیریکلیك قیلور ایدی لر و یاز کونلرده یایلاغلرغه چیقارایدیلر.

کوك تورك دوریده مغولستان و التای لرده هیچ شهر یوق ایدی دیگه‌ن روایت لر غلط دور. چونکه اورخون، سلنگا، اونون، کرولین، انقرا، یاما (بنی‌سی) و ایرتیش دریالری و باشقه اقین لر بویده یوز لرچه چوك کیچیك شهرلر و اباد لیق‌لر بار ایدی. حاضرقی زمانه میزده ینه بو شهرلرنیك خرابه لری اشکاراد ور[129]

شهر خلقی تجارت و صناعت بیله‌ن مشغول ایدی‌لر .
کار وانچی‌لیق‌غه اوخشاش ایش‌لرغه مشغول بولغانلر هم تولا ایدی .
تریم یر و باغ‌لرنی سوغارماق اوچون اوستك و اریق و آزما انشا قیلماق
ده ماهر ایدی لر . او وقتده تورك لرنیك کییم لری چین‌لیغ لرنیك کی
غه اوخشار ایدی . لیکن چین‌لیغ لرنیك خلافیده کییم لری‌نیك پش
لری اوکذین سول‌طرف غه یورگه‌ر ایدی لر . ساچلری‌نی توشورمه‌ی
اوزون قویار ایدی لر . ات غه مینمك و یاراغ ایشله‌تمك ده بك ماهر
ایدی لر . کسکین قلیچ لری و حیوان‌لرنیك مؤگوز لری‌دین یاسالغان
یای لری و ایسقیتقانده‌ك آواز بیره‌دورغان اوق لری بار ایدی . التون
و کموش و جواهر بیله‌ن زینت بیریلگه‌ن زره مونجاق لری بار ایدی . و
ارپا عرقی ایچار ایدی لر . کوك تورك لر غایت شجاعت‌لیك و جنگاوار
بولماقی بیله‌ن غایت انسانیت‌چی و مُرو وتلیك ایدی لر . مثلاً اوزمانه
ده‌کی آثور و کلدان و باشقه ملت‌لرنیك ظفر آلده لریده مذکور بولغان
قتل‌عام و وحشیانه غارت و تخریب بیله‌ن خوشلانماق ، تورك ظفر
ابده لری‌دین اکلانغان‌غه کوره تورك لرده اصلا یوق ایدی . او زما
نده اوزی‌نی مثل سیز مَدَنی اتایدورغان چین‌دولتی‌نیك مه‌یلی اوز
یورتیده و مه‌یلی تورك یورت‌لری‌ده قیلغان قتل‌عام و تخریبات و مُد-
هیش غارت‌لری بیله‌ن چین تاریخی تولا غلیغ دور .[130]

صناعت

کوك تورك لر ارگنه قون‌ده‌کی وقت‌لری‌ده کان لردین
تیمور چیقارماق و تیموردین تؤرلوك اسباب لر و یاراغ‌لر یاساماقده
تولا اوستا ایدی لر . چین تاریخی‌غه کوره کین لرده کوك تؤرك لرغه
تابع بولغان جوجان تاتار قاغان لری او لرنیك بو صناعت‌لری‌دین
بك تولا فایده لانغان ایدی لر . کوك تورك لر دولت قورغاندین‌کین
بو صناعت تخمی مو رواج تاپقان ایدی . بو دولت دوریده مغولستان و
التای خلقی التون و کموش و هر قسم کان محصول‌لری‌دین هز تورلوك
نرسه لر یاساب باشقه ملت‌لرغه ساتقالی باشلادی . او زمانه ده‌کی

تورك صناعتى خصوصيده ٦٦٩م ده روم امپراطورى جوستينيان نيك آلدى دين غرب يابغوسى ايستمى خان نيك حضورى غه سفير بولوب كلگه‌ن زيمارك نيك كۆرگه‌ن لرى كافى شاهد دور[131]. زيمارك ايتادور كه: "تورك يورتيده آلتون دين ياسالغان نرسه لرنيك صنعتى و نازك لوقى روما مملكت لرى ده ياسالغان نرسه لردين هيچ توين قالماى دور. ايستمى خان نيك بير نچه اوردا لريده من كورگه‌ن آلتون اسباب لر نيك تولا ليقى دين حيران بولدوق. منى ايستمى خان مراسم بيله‌ن حضوريغه قبول اتتى. بو قبول اوردا سى تماماً ايپك زيلچه لر و ايپك كورپه لر و ايپك پرده لر بيله‌ن زينت لنگه‌ن ايدى. ايستمى خان بو زينت ليك اوردا ده آلتون تخت اۆستيده اولتوروب منى قبول اتتى. بو اوردا نيك زينت و حشمتى بيزانس امپراطورلوق اوردا لرى دين كم ايمس ايدى. بو اوردا ده بير نچه قومغان (افتابه) لرنى كوردوم. بو قومغان لرغه غايت چيرا يليغ و صنعتكارانه اويماسيزيغ لر و صورت لر قيلينيب دور. بو اوردا نيك توگروك لرى آلتون دين قاپلانيب دور. بو اوردا ده آلتون دين ياسالغان تورت طاوس نيك اوستيغه ولتورغوزولغان غايت حشمتليك آلتون تخت قويولوب دور. بو اوردا ده‌كى آلتون قاچالر و قيمتليك بساط لر و آلتون و كموش دين ايشله‌نگه‌ن حيوان صورت لرى‌نى حيرانليق بيله‌ن تماشا قيلديم. تورك لرنيك كان محصول لرى دين هر تورلوك اسباب و ياراغ ياساغانلرى‌نى بك تولا ير لرده كوردوم".

تجارت

كوك تورك دولتى دوريده تورك لر تجارت ايشى ده‌بك ترقى قيلغان ايدى لر. بيزانس (روم)، ايران، هند ستان نيك چين تجارتى كوك تورك لر زمانه سيده دنيا نيك الك مهم تُجار لرى بولغان شرقى و غربى تورکستان خلقى نيك قوليده ايدى. خصوصاً چين نيك ايپك و تَوار (ايپك توقوما) لرينى يالغوز تورکستان سودا گرلرى قوروغ كاروان يول لرى بيله‌ن روم، ايران، هند ستان غه

الیب باریب ساتارایدی لر. او یورت لرنیڭ تجارت مال لری‌نی تـــور
کستان و چین غه کلتورور ایدی لر. او وقتده تورك سوداگرلری‌واسطه
سی بیلەن یوقاریقی مملکت لرنیڭ بیری‌نیڭ مالی و مدنیتی غه یـنـــه
بیری‌غه اوتکەنی نیڭ اثر لری حاضرقی زمانه میزده مذکور مملکت لـر
نیڭ موزه لریده بار دور. بو جمله دین ژاپون نیڭ قدیم هاریـو یـی
سعبدی‌ده‌کی موزه خانه‌ده ایران نیڭ ساسانی حکمداری دوریده ژا-
پون غه کلگەن بیر مونچه قاچالر بار دور.

دین

بو دوره‌ده کوك تورك لرنیڭ دینی قدیمقی تورك لر و
هون لرنیڭ دینی بولغان تویین و قامان دینی ایدی. کوك تورك لـر
یوقاریده‌کی کوك اسمان و استیده‌کی قارا یرنی مقدس‌بیلیب اولـر
اوچون قوربانلیق قیلور ایدی لر. بیلده بیر نوبت دینی مراسم لری‌بار
ایدی و بیلده بیر نوبت اسمان‌غه عبادت قیلور ایدی لر. اورخـون
آبده لریده‌کی کتابه لرغه کوره تڭری‌نی تورك تڭری‌سی دیب یازیلیب
دور بو آبده‌لرده‌قاقین اومای اتلیغ بیر معبود نیڭ اتی یازیلیب دور.
بو معبود غه کیچیك باله لرنیڭ تربیه و محافظه سی غه کفیل دیب
اعتقاد قیلینور ایدی. دیمکه کوك تورك دولتی قورولوش دیـــن
ایلگری‌تورکستان و چین‌ده رواج تاپقان بودا و مانی دین لری نـــی
کوك تورك لر قبول اتمگەن ایدی لر.

کوك تورك لرده‌کی اؤلوم و دفن مراسم و آیین لرنـــی
ذکر اتمك لازم دور. بو مراسم و آیین نی یوغ دیر ایدی لر. بیرکشی
اؤلسه اولگەن اویده یرگه یاتقوزولور ایدی و تمام توغقان لر بیرر دیـن
قوی یا ات ویا کالا قوربانلیق قیلور ایدی لر. اندین کین بولر اؤلوگ
بار اؤی نیڭ اطرافیده یرگه ییغیلیب یغلاشور ایدی لر. بیر مدت بـو
حال بیلەن تورغاندین کین ینه همه لری قوپوپ ات لریغه مینیـــپ
مذکور اؤی‌نیڭ اطرافی‌نی یتـه نوبت اتلیغ حالده چورولوب هر نوبت

ایشیك الدی‌غه كلگه‌نده فریاد بیله‌ن ییغلاشورایدی لر و یوز لرینی پیچاق بیله‌ن تیلیب او یر دین چیقغان قان لرنی كوز یاش‌لری بیله‌ن ارالاشتوروب اقتورایدی لر. اؤلوگ نی كؤمه‌ك بیر نچه كون‌كین بولور ایدی. یعنی اؤز اعتقادلریده دفن اوچون مبارك سانالادورغان كون كلگونچه اؤلوگ‌نی ساقلارایدی لر. بعضی روایت‌لرده ارته یاز ده اؤلگه‌ن اؤلوگ‌نی كوزده و كوزده اؤلگه‌ن‌نی ارته یازده دفن قیلینغانننی كوردوك. دفن اوچون مبارك سانالغان كون كلگه‌نده اؤلا اؤلوگ نیڭ مینگه‌ن و یخشی كورگه‌ن اتی‌نی كویدوروب كولی‌نی و حیاتیده یخشی كورگه‌ن خصوصی نرسه لری‌نی و یاراغ‌لری‌نی اؤلوگ بیله‌ن قوشوب دفن قیلورایدی لر. دفن دین‌كین تمام حاضر بولغان‌لر آت غه مینیپ مزار نیڭ چؤگره سی‌نی یتمه ویا توقوز نوبت چؤرولؤرایدی لر. اندین كین قوربانلیق لر قیلورایدی لر. اؤلگه‌ن كشی حیاتیده نچه دشمن اؤلتورگه‌ن بولسه شونچه تاش ویا باش سیز هیكل‌لرنی قبر اطرافی غه تیكترایدی لر. بو تاش و هیكل‌لرنی بال‌بال دیرایدی لر.[132]

اورخون آبده لری

كوك تورك دوریده شرق (مغولستان) تورك لری ده اوز لری‌نیڭ تاریخی حوادث‌لری‌نی تاش‌لر و مناره لر و تاش تام لر غه اویوب یادگار قویماق تولا رواج تاپتی و بو یادگار (ابده) لر كوك تورك لرنیڭ تاریخی معلوماتی‌نی بیزگه یتكوزگه‌ن‌دین باشقه او وقت ده تورك‌چه تیل‌نیڭ غایت ترقی قیلیب ادبی له‌شكه‌نی‌نی كورساتادور. بو ابده لرنیڭ حاضرده كشف بولغان لری‌نیڭ مهم راقی شمالی مغولستان ده‌كی اورخون دریاسی‌نیڭ كهنه اقینی بویده و قوشوچایدام كؤلی‌نیڭ یانیده بیر بیری‌دین بیر كیلو مستر یراق بولغان ایكی تاش ابده (مه‌كگو تاش) دور. بو ایكی آبده نیڭ بیری ۷۳۱م ده وفات قیلغان مشهور كول‌تكین نیڭ یادگاری بولوب ۷۳۲م ده تیكله‌نگه‌ن ایدی. ایكنجی‌سی ۷۳٤م ده وفات قیلغان بیلگه قاغان‌نیڭ یادگاری

بولوب ۷۳۵م ده تیکلگه‌ن . بو آبده لرنیك اوستیفه و تورت طرفی غه حاضرده "اورخون الفباسی" دییله دورغان قدیم تورك الفباسی بیله‌ن تورکچه کتابه لر اویولوبدور. بو کتابه لرنیك بیر مونچه‌سی بیلگه قاغان‌نیك آغزیدین و بیر مونچه سی قاغانلیق خاندانی دین بولغان اولوغ تکین نیك اغزیدین یازیلغانی معلوم دور.

بو کتابه لرده شرق کوك تورك دولتی نیك چین قولیده ییقیلغانی دین کین‌کی اسیرلیق دورپده‌کی ظلم لر و خوارلیق لرنی و او وقتده‌کی بعضی تورك بگ لری ونفوذ لوظرنیك عمومی تورك ملتی غه قیلغان خیانت‌لری‌نی و اندین‌کین ایلتریش قاغان نیك بو دولت نی یکی باشدین تیرگوزگه‌نی و قوتلوق کوك تورك دولتی نی قورغانی نی غایت جانلیغ و تاثیرلیگ عبارت‌لر بیله‌ن یازیلیب دور. بو کتابه لر نیك بیر قسمی چین‌چه دور. بو چین‌چه قسمی او وقتده تورك قاغان لیقی غه خراج بیریب تابع‌لیق حالده یاشاغان چین امپراطوری شوه نزوك نیك تیلیدین یازیلغان مرثیه و مدحیه لردین عبارت دور. و مذکور ابده لرنیك شمالی ده ایلتریش و قاپاغان و بیلگه قاغان لرنیك وزیری بولغان تویقوق بگ نیك تیلیدین یازیلغان ایکی آبده بار دور. بو لردین باشقه کوپ ساندا کوك تورك و اویغور ابده (موگگوتاش) لری کشف بولدی. منه بو ابده لر حاضرقی زمانه میزده اوقولدی. و تورك لرنیك غایت مهم و پارلاق بیر تاریخی، دنیاغه اچوق معلوم بولدی[133]. بو کتابه لرنیك تاریخی قیمتی دین باشقه ادبی قیمتی بك چوك دور. بو کتابه لردین بعضی‌لری خراب بولسه‌مو تولا راق یرلری اوز حالتی بیله‌ن بار دور. بو کتابه لردین ایکی پارچه‌نی اصلی تورك بولغان فنلاند یالیغ سیاحت چی‌لر اوز یورت‌لری‌غه السیب باریب فنلاند یا پایتختی هلسنکی شهری نیك ملی موزه خانه سیده قویدیلر. بو آبده لردین بیر نچه‌سی نیك نسخه‌سی نی تاپتیم ان‌شاالله اوز لهجه میزده ترجمه قیلیب نشر قیلامن[134].

۱۰ــ فصل

شرق تورکستان دا ایکنجی تورکش دولتی

یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن قوتلوق کوك تورك‌قاغانی قاپاغان خاقان ۷۱۱م ده تورکش دولت خاندانی‌نی یوق اتکه‌ندیــن کین تورکش قبیله‌سی و باشقه تورك قبیله لری ایریلیب هر قبیله اوز باشقه بولوب توپ توغرا قاپاغان‌خان نیك عالی حاکمیتی‌غه تابع بــو لوب قالدی لر. بو اوتراده تورکش قبیله سیدین سولو خان اتلیغ بیر ذات اوز قبیله سی‌غه خان بولدی. بو قهرمان اوّل‌ده قاپاغان‌خان نیك عالی حاکمیتی‌غه اطاعت قیلیب اهسته اهسته ایلگرکی تورکــش دولتی‌ده داخل بولغان اون قبیله نیك همه سی‌نی بیر له شتــوروب نفوذی‌نی آشوردی. بو حال، ۷۱۶م ده قاپاغان‌خان نیك وفاتی‌غــه توغرا کلیب قالدی. قاپاغان‌خان‌نیك اوّلومی دین‌کین سولو خــــان استقلال اعلان اتیب قاغان عنوانی‌نی الدی. بو کونلرده قوجــو و التی شهرغه هجوم قیلماقده بولغان چین عسکری‌نی مغلوب قیلیــب بو یورت‌لرنی اسیر لیق تهلکه سیدین قوتقوزدی. بیلگه قاغان و کول تکین، سولو قاغان‌نی اوزی‌غه تابع قیلماق اوچون تولا اوروشتی‌لیکن موفق بولالمادی.[135]

۹۸ هـ (۷۱۷م) ده سولو قاغان عرب لر بیله‌ن بیــــر متارکه (سوقوش‌تختا تیش کلیشمیسی) عقد اتتی و چین ضدی‌غه تیبت‌لیك لر بیله‌ن بیرلیك معاهده‌سی توزدی. بو صورت بیلـــه‌ن سولو قاغان چین دولتی‌غه قورقولوغ بیر دشمن بولدی. بو وضعیت یوزیدین چین دولتی هر واسطه دین استفاده قیلیب سولو قاغــان نیك دوستلوقی‌نی حاصل قیلماق اوچون کوشش قیلور ایدی. سولــو قاغان چین نیك بو دوستلوق معامله‌سی نیك صمیمی بولمای مجبــور لوق یوزیدین منافقانه بیر سیاست ایکه‌نلیکی‌نی بیلیب او هم ظاهــر

ده دوستلوق کوسه‌تیب قویارایدی[136]. بو دوستلوق پرده‌سی آستیدا چین‌لیغ لرغه دایما مشکلات چیقارماقدین هیچ تارتینماس ایدی.

سولو قاغان نیڭ عرب عسکر لری بیله ن سوقوشقانی

قتیبه بن مسلم اوّلتورولگه‌ندین کین یَزیدبِنْ مُهَلَّبْ خراسان‌غه والی بولدی. سلیمان بن عبدالملك نیڭ خلافت دوریده یالغوز سوغدیان (سوغوت) اولکه‌سی مسلمان لرنیڭ قولیده بولوب تخارستان و فرغانه و تاشکند اوّلکه لریده‌کی تورك خان لری تماما" سولو قاغان‌نیڭ عالی حاکمیتی‌غه اطاعت قیلماقده ایدی لر. سولو قاغان اسلام تاریخ لریده‌خاقان الترك دیب مشهور بولغان[137]. یزید بن مهلب تورك لربیله‌ن هیچ محاربه قیلمادی. چونکه انیڭ بیله‌ن سولو قاغان متارکه عقد اتکه‌ن ایدی. او دوره‌ده مسلمان لر قافقاس طرفیده‌کی خَزَراتی بیله‌ن مشهور بولغان تورك‌لربیله‌ن‌محاربه اتمکده ایدی لر. ۹۹ هـ (۷۱۸م) ده خلیفه سلیمان بن عبدالملك وفات قیلیب اورنیغه عمر بن عبدالعزیز خلیفه بولدی. بو ذات نیڭ ایکی ییل بش آی‌لیق خلافت دوریده عرب و تورك اراسیده اهمیتلیك بیر حادثه اوّتمدی.

فقط سمرقندلیغ لرعمر بن عبدالعزیز نیڭ الدی‌غه بیر هیئت ایباریب "قتیبه بیزغه غدر قیلیب اطاعت قیلغانیمیز دین‌کین بیزنی اوّلتوردی، شهر لریمیزنی ویران قیلدی، یرلریمیزنی تارتیب آلدی، بیز یوق بولغان حقوقیمیزنی طلب قیلامیز" دیگه‌ن مضموندا عرض قیلدی لر. خلیفه عمر بن عبدالعزیز سمرقند والی سی سلیمان بن السرح‌غه توبنده‌کی یارلیغ نامه‌نی ایباردی. "سمرقند خلقی قتیبه نیڭ ظلم لری‌دین و اولرنی اوّز یرلریدین چیقاریب اتقانیدین عبارت‌بولغان اغیرلیق لریدین شکایت قیلدی لر. منیڭ بو مکتوبوم سکّا یتکه‌ن زمان قاضی‌نی بولرنیڭ شکایت‌لری‌نی ایشیتمك

و حق کیم نیك طرفی ده بولسه انیك فایده سی غه حکم قیلماق غه امر قیل.
اگر قاضی سمرقندلیك لرنیك فایده سی غه حکم قیلسه قتیبه غالب
بولوشدین ایلگری کی وقت ده ك سمرقندلیغ لرنی اوز یورت و یاراغ و
عسکرلری بیله‌ن قویوگلر و سیزلر هم او وقتده کی عسکرگا هیگلرغه یانیگلر"
بو یارلیغ نامه والی غه یتکه‌ن زمان سمرقند قاضی سی جمیع بن حاضرنی
شکایت ایشیتمك و حق غه حکم قیلماق غه امر اتتی . قاضی نیك حکمی،
"عرب لر و سمرقندلیك لر اوتراده کی تمام صلح و مناسبت لرنی
قالدوروب هر بیری اوز عسکرگا هلری غه چیقسون لر و یگی باشدین یا
محاربه ویا صلح قیلسون لر" دیگه‌ن صورتده بولدی . سمرقند و تمام
سوغدیان خلقی نیك کتته لری، "موندا غ بولغان صورتده انیق محاربه
بولا دور و بو محاربه‌نیك نتیجه‌سی معلوم ایمس دور . اگر عرب لرغالب
بولسه بیزغه یگی دین بیر دشمنلیکنی قیلا دور و تخی موزیاده بیر بلا
باشیمیزغه کیلا دور . بناً علیه بیز اولقی شکایت نی ترك اتمکفه راضی
بولا میز" دیب تالاش تارتیشنی قویدیلر . اگرچه عرب مورخ لری عمربن
عبدالعزیز نیك بو حکمی نی دنیا سیاستی ده مثلی یوق بیر انصاف
وعدالت دیب یازا دور . حقیقتاً شوندا غ بولسه‌مو سوغدیان تورك
لری غه بو عدالت فایده کلتورمادی . عمربن عبدالعزیز وفات قیلغان
دین کین (۱۰۱ هـ (۷۱۹م) ده سوغدیان تورك لری عرب لر نیك
اطاعتی نی تاشلاب سوغدیان ده کی عرب عسکرلری نی مغلوب اتتی لر.
مذکور وقتده خراسان والی سی بولغان سعید الخرشی قوتلیك عسکر
بیله‌ن کلیب تورك لرغه غالب بولوب سوغدیان نیك تولا راق شهرلری
نی قتل عام قیلدی . تولا راق تورك لر قاچیب شرقی تورکستان غه کتتی.
بو نیك بیله‌ن سوغدیان نیك خلقی توگه‌ب کتکه‌لی آز قالدی .

سولو قاغان سوغدیان تورك لری نیك باشی غه کلگه‌ن
بو قاتیغ حادثه‌نی اکلاب اولرغه یازدم قیلماق اوچون ۱۰۳ هـ
(۷۲۱م) ده سمرقند غه یوروش قیلیب عرب لر بیله‌ن تولا قاتیغ اوروشتی
لیکن اخیراً مغلوب بولوب یاندی . ۱۰۶ هـ (۷۲۵م) ده مسلم بن
سعید آتلیغ بیر اسلام قوماندانی فرغانه‌غه هجوم قیلیب خجند شهر

ینی الدی. بو حالده سولو قاغان تالاس دین یوروش قیلیب مسلم بن سعید نی مغلوب قیلیب خجندنی یاندوروب الدی. خجند یاقی نیده بولغان بیر اوروش ده سولو قاغان نیك عسکرلری مسلم نی عسکر لری بیلهن قورشاب الدی لر. اما مسلمان لر عنودانه هجوم لریله ن احاط دین چیقیب قاچیب کتتی لر. ۱۰۸ هده خراسان والی سی اسد بن عبدالله القسری امو دریا دین اوتتی. و ماوراءالنهرده شدتلیك بیر حربی اقدامات غه باشلاماق فکریده ایدی. بو حالده سولو قاغان یتیشیپ کلیب قاتتیغ اوروشلردین کین اسد عسکرلری بیله ن ارقه غه یانماق غه مجبور بولدی، و قاغان هم یانیب کتتی[13]. مذکور تاریخده اَسَدبن عَبدالله والی لیقدین توشو رولدی و اورنیغه اَشرَس بنْ عَبدالله والی بولدی.

اشرس، ابولصَّیدائ صلح بن طریف اتلیغ بیر عالم نی ماوراءالنهر تورك لری نی اسلام غه دعوت قیلماق اوچون یولادی. اصلح بن طریف خلق غه اسلام نیك حقیقتی نی آچوق بیان لر بیله ن بیلدوردی. بو دعوت نتیجه سیده اسلام دینی نیك حقلیقی و انسانیت نیك کمالاتی غه جامع بیر یول ایکه نلیکی نی بیلگه ن تورك لر غایت شوق بیله ن مسلمان بولغالی باشلادی لر. هر یرده مسجدلر بناء قیلیندی و قران اوقوماق و شریعت احکامی نی اورگه نمك وظیفه لری غه مشغول بولدی لر. اسلام شریعتی موجیبیچه مسلمان بولغان تورك لردین جزیه النماس بولدی. ایکی ییل مدت ایچیده سوغدیان خلقی نیك تولا راقی مسلمان بولدی لر. بو مسلمان لردین جزیه النماس بولغانلیقی دین اسلام دولتی نیك خزانه سی غه کیره دورغان واردات مهم مقدارده آزالدی. بو سبب بیله ن خلافت مرکزی (شام) ده کی مالیات اداره لری یمان اضطراب غه توشتی لر. اخیراً شام خزانه داری، اشرس غه شو مضموندا مکتوب یازدی. "مالیات آزلاب کتتی. مسلمان لرنیك قوتی مالیات بیله ن دور. مینیك ایشیتکه نیم چه سوغدیان و باشقه یورت لرنیك ذِمّی لری (مسلمان بولمغان لر) اوز رغبت

لری بیله‌ن مسلمان بولمای بلکه جزیه بیریشدین قوتولماق اوچون مسلمان بولمیش‌لر. سن تحقیق قیلیب ختنه قیلغان و تمام فرض‌لرنی ادا قیلغان و قران یاد قیلغان کشی‌لردین جزیه آلما، آندین باشقه لردین بیز مسلمان دیگه‌نی غه قارامای جزیه آلغیل". بو یارلیغ نامه کلگه‌ندین‌کین عطدار لر تورك مسلمان لری‌دین جزیه طلب قیلغالی توردی لر و او لر برمدی لر. اصلح‌بن طریف اوتراغه توشوب عطدار لرغه اعتراض قیلدی و مسلمان‌دین جزیه آلماق اسلام اصولی غه مخالف دور دیب اعلان انتی. عطدار لر بو اعتراض و اعلان غه اونامای زور بیله‌ن جزیه الماق‌ده محکم تورغاچ اصلح‌بن طریف و بیرمونچه حق شناس عرب لر و تورك مسلمان لری حکومت نیك ضدی‌غه عصیان چیقاردی‌لر. اشرس نیك سمرقند ده‌کی نایبی بیر حیله بیله‌ن اصلح‌بن طریف نی و بیر نچه کته لرنی توتوب الیب حبس قیلدی. بو ظلم و حق‌سیزلیق‌نی کورگه‌ن مسلمان و غیرمسلمان تمام تورك لر بیرله‌شتی‌لر و سولو قاغان دین یاردم تیلادی‌لر. بو اوچون ۱۱۰ هـ (۷۲۸م) تاریخیده سولو قاغان تولاعسکر بیله‌ن غربی تورکستان‌غه اوتوب فرغانه، تاشکند سوغدیان تورك لری‌نیك همه‌سی نی اوز یاراقی آستیغه الیب عرب لر غه حرب اعلان قیلدی.[139] تمام سوغدیان اولکه‌سی نی اشغال قیلدی، و عرب عسکرلری‌نی هیده‌ب چیقاردی. اشرس‌بو حادثه‌نی اکلاب مرو دین یوروش قیلیب آمل شهری‌نیك یاقینیدا آمو دریادین اوتتی. بو حالده سولو قاغان یتیشیب کلیب اوروش‌باشلاندی. اشرس نیك عسکرلری مغلوب بولوب ارقه‌غه یاندی و بیر مستحکم موقع ده ینه عرب عسکری‌نی توپلاب اوروش‌غه توردی. بو نوبتده قاغان نیك عسکری مغلوب بولوب اشرس ایلگریله‌ب بای‌کند شهری‌نی آلدی. لیکن قاغان نیك عسکرلری اشرس نی بای‌کند ده محاصره قیلیب شهرغه کیره دور غان سونی توختاتیب آلدی لر. عرب عسکری سوسوزلوقدین هلاکت غه یوز قویدی لر. اخیراً عرب عسکرلری اولوم نی کوز غه الیب قاتیغ بیر هجوم بیله‌ن سونی قول‌لریغه آلدی لر. ینه بیر کیچه باسقونی بیله‌ن تورك لرنی شهردین بیر آز اوزاقلاشتوردیلر. سولو قاغان عرب عسکر

لری‌نی غربی تورکستان‌دین چیقماق‌غه مجبور قیلماق اوچون بای‌کند و سمرقند نی اوز حالی‌غه قویوب باشقه یول بیله‌ن خراسان غه یوروش قیلیب خراسان نیك اك چوك شهری بولغان کَمَرَچه شهری‌نی محاصره قیلدی. شهرده‌کی عرب لر، ومسلمان تورك لر مقاتیغ مدافعه قیلدی‌لر. اخیراً قاغان بو شهرده‌کی مسلمان لرنی شهردین چیقیب کتمکنه تکلیف قیلدی. مغلوب و یاردم سیز قالغان بو مسلمان لر بو تکلیف نی قبول قیلیب شهردین چیقیب دَیْوسیه شهری‌غه کتتی‌لر. موندین کین اشرس، عرب عسکرلری بیله‌ن کلیب کمرچه‌نی قاغان‌دین اجراتیب الماق اوچون محاربه‌غه کیریشسه مو موفق بولالمای، اخیراً اشرس و قاغان کمرچه‌نی بی‌طرف بیرازاد منطقه حالیده قویماق و اسیرلرنی تیگیشمك شرطی بیله‌ن صلح قیلدی. هرایکی‌له‌سی اوز مرکز لری‌غه یانیب کتتی لر. بو نیك بیله‌ن پالفوز بخارا و سمرقند شهرلری‌غینه مسلمان لر قولیده قالیب غربی تورکستان نیك فرغانه، ختل (قاراتگین)، تخارستان و سوغدیان نیك تولا را ق حصه‌سی سولو قاغان‌غه تابع لیقده قالدی.

۱۱۱ هـ (۷۲۹م) ده اشرس، خراسان والی لیقیدین بیقیلیب اورنیغه جنید بن عبدالرحمن والی بولدی. ۱۱۲ هـ ده جنید تخارستان غه غزات قیلماق اوچون یوروش قیلدی. سولوقاغان بونی ایشیتکه‌ن زمان مسلمان لرنیك قولیده بولغان سمرقند شهری‌غه یوروش قیلیب او شهرنی محاصره قیلدی و سمرقند امیری سَوْرَه بن الحر، قاغان‌دین مدافعه قیلماق‌غه قوّتی یتمسلیکینی بیلدوروب یاردم تیله‌ب جنید غه قناتیغ خط یوللادی. جنید بو خبرنی اکلاب تخارستان‌غه هجوم قیلماق‌نی قویوب سمرقند غه یوردی. سمرقند غه تورت فرسخ قالغان یرده قاغان بیله‌ن اوچراشیب اوروش بولوب جنید نیك عسکرلری‌نی تورك عسکرلری آراغه الدی. بو حالده جنید سمرقنده کی محاصره‌ده قالغان سَوْرَه بن الحر غه تورك لرنیك ارقه سیدین هجوم قیلماق امری‌نی بردی. سوره، اون میك کشی دین عبارت بولغان قوتی بیله‌ن سمرقند دین چیقیب تورك لرنیك ارقه سیدین هجوم قیلدی.

تورك عسكرى نيك مهم بير قسمى سوره بيله‌ن توتوشوب قالغان سبب بيله‌ن جنيد احاطه دين قوتولدى ليكن سوره تمام ۱۰۰۰۰ عسكرى بيله‌ن شهيد بولدى. احاطه دين قوتولغان جنيد عسكرلرى بيله‌ن سمرقند غه كيريب الدى، و قوتى نى توپلاب مدافعه غه توردى. بو حالده سولو قاغان سمرقند نى قويوب بخارا غه يوروش قيليب او يرنى اشغال اتتى. جنيد سمرقند نى تاشلاب يانيب كتسه ويا سمرقندده توروب قاغان نيك هجومى دين مدافعه قيلسه تمام قوتى نيك كاملاً محو بولماقى نى بيليب ارقه ارقه دين خراسان دين ياردم قيچقيردى. تولا ياردم قوتى كلگه‌ندين كين جنيد سمرقند نى بوشاتيب خراسان غه يانماق اوچون حرب تعبيه اصولى بيله‌ن يوردى. سولو قاغان جنيد نى قوغلاماق و قوتى نى يوق اتمك اوچون تورگش خان لرى دين بيرى نيك قيادتى آستيده عسكر يوللادى. بيرجلغه‌ده اوچراشيب بك قتيغ اوروش لر بولدى. ليكن قوماندان بولغان خان اوروش اوترا سيده اولتورولگه‌ن سبب دين تورك عسكرى مغلوب بولوب تولا راقى اولدى. جنيد بو نيك بيله‌ن يوره‌كله‌نيب يانيب كتمك توگول قاغان بيله‌ن اوروشقالى باشلادى. اخيراً جنيد غالب بولوب بخارانى الدى و قاغان تالاس غه يانيب كتتى. خراسان عسكرى بولغان عرب عسكرلرى يوقاريقى جنيد و تورگش اراسيده‌كى سوقوشنى يوم الشعب محاربه‌سى ديب اتادى. بو محاربه‌ده بولغانليق لرى بيله‌ن فخر قيلور ايدى لر. اسلام تاريخ لرى نيك بعضى سى ده سولو قاغان نيك بير اوغلى جنيد نيك قولى غه اسير توشتى وانى جنيد خليفه هشام نيك الديغه ايباردى ديب يازيليب دور.

بو اوروش دين كين خراسان ده اغتشاش چيقيب عرب عسكرى ماوراءالنهر غه تعرض قيلالمادى و سولو قاغان هم التى ييل تينچ ليق بيله‌ن توردى. ۱۱۸ هـ (۷۳۶م) ده خراسان والى سى اسد بن عبدالله القسرى، ختل (قاراتگين) اولكه سيغه يوروش قيليب بير نچه قلعه لرنى الدى. بو حالده سولو قاغان يتيشيب كليب اسد نى قاتيغ مغلوب اتتى. اسد، قلبيچ دين اشقان اسلام عسكرلرى بيله‌ن اوگوز (امودريا) دين اوتوب بلخ ده توختادى. سولو قاغان

اسد نی قوغلاب اوگوزدین اوتتی و بلخ یا قینیده ماکی نوبت قاتیغ اوروش بولوب ، اسلام عسکرلری غه تولا زیان لریتتی . اخیراً قاغان اوگوز بوییده محافظ لر تعین قیلیب تالاس غه یانیب کتتی .

بو محاربه لر نتیجه سیده بخارا و سمرقند شهرلری هم عرب لر قولیدین چیقیب کتتی . بو نیك بیلهن ماوراءالنهر نیك همه‌سی و تخارستان (قطغن و بدخشان) دین عبارت بولغان تورك یورت لری سولو قاغان نیك حاکمیتی غه تابع بولدی . تورکش دولتی نیك انتها درجه ده کنگروگهن وقتی اوشبودور (۱۱ نجی خریطه غه قاراسونلر).

سولو قاغان نیك وفاتی وتورکش لر ایچیده اغتشاش

تورکش دولتی یوقاریده بیان قیلینغان وجه بیلهن اون قبیله نیك بیرلهشکه‌نی دین حاصل بولغان بیر اتحادیه دولت ایدی . ایسیغ کول نیك غربی ده‌کی بش قبیله توپ توغرا سولو قاغان نیك ادار سیده ایدی . بو بش قبیله نی قارا تورکش (غربی تورکش) دییلور ایدی[13]. ایسیغ کول نیك شرقی ده‌کی یعنی ایلی ، بش بلیق ، بارکول ، ایمیل ، التای ده‌کی بش قبیله، باغاترخان عنوان لیغ بیر عمومی والی نیك اداره سیده بولوب سولو قاغان نیك حاکمیتی آستیده ایدی . بو بش قبیله سریغ تورکش (شرقی تورکش) آتی بیلهن معروف ایدی . سولو قاغان ۱۱۸ هـ (۷۳۶م) ده‌کی ماوراءالنهر محاربه‌سی ده مشغول بولوب مرکزدین یراق کتکهن کونلرده سریغ تورکش عمومی والی سی کول چور باغاترخان مهم صورتده نفوذ پیدا قیلیب قاغانلیق تختی نی الماق هوسی غه توشوب مخفی طرزده سریغ تورکش لر نی اوزی غه طرفدار قیلغان ایدی[14].

سولو قاغان ۱۲۱ هـ (۷۳۸م) ده ماوراءالنهر محاربه سیده مظفر بولوب تمام غربی تورکستان نی اشغال قیلیب یانیب کلگهن

چاغده کول‌چور باغاترخان ظاهرا قاغان‌نی زیارت قیلماق مقصدی بیله‌ن لیکن قلباً اگر فرصت تاپسا قاغان‌نی یوق اتمك نیتی بیله‌ن ایشانچ‌لیك عسکرلریدین بیر مقدارینی یانیغه الیب توخماق شهری غه کلدی و قاغان‌نی زیارت قیلدی. بیر مونچه کون اوتکه‌ندین‌کین بیر کیچه ده کول‌چور باغاترخان اوز آدملری بیله‌ن قاغان نیك اور داسی غه باسقون قیلیب قاغان‌نی اولتوردی. اسلام تاریخ لری‌نیك روایت‌لری‌غه کوره سولو قاغان‌نیك اولتورولگه‌ن حادثه‌سی‌نی خراسان والی‌سی اسد غایت اهمیت بیله‌ن خلیفه هشام غه بشارت بردی. خلیفه بو کوچلوغ دشمن‌دین قوتولغانیغه شکران سجده‌سی قیلدی.

سولو قاغان اولتورولگه‌ندین کین قارا تورکش‌لر کول چور باغاترخان‌غه اوروش اعلان اتتی‌لر. بو نیك بیله‌ن قارا تورکش و سریغ تورکش‌لر اراسیده قانلیغ اوروشلر باشلادی. بو فرصت دین چین حکومتی استفاده قیلیب کول‌چور باغاترخان‌غه یاردم برمك پرده‌سی استیده تورکستان‌غه مهم مقداردە عسکر یوللادی. چین عسکری‌نیك یاردمی بیله‌ن کول‌چور باغاترخان قارا تورکش‌لرنی مغلوب، اتیب اولرنی اوزی‌غه تابع بولماق‌غه مجبور قیلدی. ۱۲۲ هـ (۷۳۹م) دین باشلاب کول‌چور اوزی‌نی تورکش قاغانی اعلان اتتی.

سولو قاغان اولومی بیله‌ن تورکش‌لر اراسیده چیقغان داخلی مجادله دین خراسان والی‌سی اسدبن عبدالله استفاده قیلیب ۱۱۹ هـ (۷۳۷م) ده ختل (قاراتگین) اولکه‌سی غه غزات قیلدی. ختل تورك لری نیك چوك قلعه سی‌نی فتح قیلدی و عسکرلری نیمی قاراتگین جیلغه‌لریغه ایریم ایریم تارقاتتی. اسلام عسکرلری، اوچراغان انسان‌نی اسیر و کوزی‌غه کوزونگه‌ن مال‌نی اولجه قیلیب خلق‌نیك تولا سی‌شرقی تورکستان‌غه قاچیب کتتی. بو واقعه‌دین‌کین اسد والی‌لیغ دین توشورولوب اورنیغه نصربن سیّار تایین بیر کشی والی بولدی. نَصربنِ سَیّار تخارستان و ماوراءالنهر خان لری بیله‌ن تولا محاربه‌لر قیلیب هر محاربه‌ده غالب بولوب ۱۲۵ هـ (۷۴۳م) غه‌چه تمام

تخارستان ، سوغديان (سوغوت) ، ختل ، فرغانه و تاشكند دەكى تورك خانليق دولتلرى اسلام عرب دولتى غه جزيه برمك صورتى بيلەن تابع بولدى لر .

بو وقت غەچه اسلام دولتى طرفيدين خراسان والى سى بولوب تورك يورتلرى غه مداخله قيلغان اسلام والى لرى نيك انصاف ليغ و ديندار راقى اوشبو نصر بن سيّار ايدى . بو كشى غربى تورگستان خان لرى نيك جزيه برمك صورتى بيلەن قيلغان اطاعت لرى غه قناعت قيليب معين بولغان جزيه نى اليب شهر لر و ملك و مال لرغه تاجق قول اوزاتماى تورك لرنى اوزى غه دوست قيلدى . مسلمان بولغان لر دين جزيه الماادى . نصر بن سيار نيك وقتيده اسلام عالم لرى ماوراء النهر غه تولا كليب تورك لرنى پيغمبر عليه السلام نيك توتقان يول لرى غه اويغون يخشى تبليغ و علمى تربيه بيلەن اسلام غه دعوت قيلدى لر . تورك لرنيك تولا راقى مسلمان بولدى .

١١ــ فصل

شرق تورگستان غه ينه چين نيك استيلا قيلغانى

چين حكومتى كول چور غه يارديم برگەن پرده استيده سريغ تورگش نيك شرق حصه سيده (ايميل و التاى) ده ساكن بولغان قارلوق ، يغما ، توخسى قبيله لرى اراسيغه مهم مقداردە چين عسكرى يوللاب بو قبيله لرنى عسكرى اشغالى استيغه الدى . بو قبيله لر قهرمان چه مدافعه دين كين چين غه تابع بولماق غه مجبور بولدى . بو سبب دين كول چور بيلەن چين اراسيدەكى دوستلوق مناسبت بوزولدى و اوروش باشلادى . اوچ ييل اوروش دوام قيليب ٧٤٤م ده كول چور چين عسكرى نيك قوليغه اسير توشوب اؤلتورولدى.[141] بو نيك بيلەن چين عسكرلرى سريغ و قارا تورگش لرنيك اوستيغه استيلا قيلدى . شونيك بيلەن سيردريا بويى غەچه و شماله ارال كولى

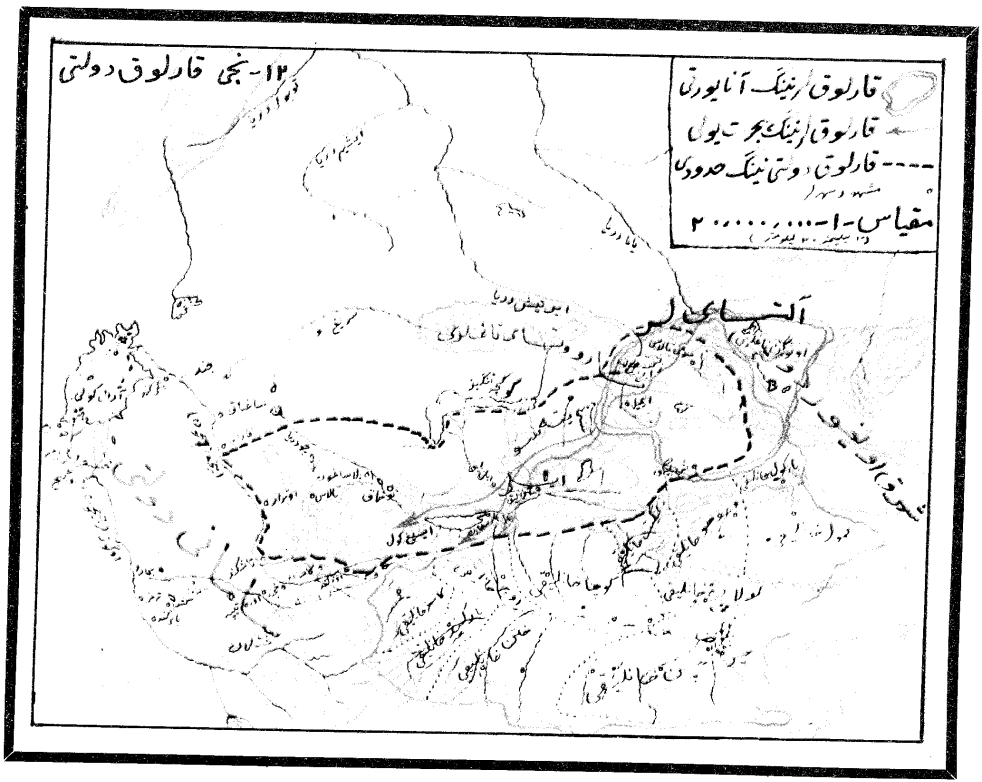
۱۲- نجی قارلوق دولتی
قارلوق ارنیگ آنا یورتی
قارلوق ارنیگ بحر تیول
---- قارلوق دوستی نینگ حدودی
مقیاس-۱-۰۰۰،۰۰۰،۰۰۰ ۲
آلتای طاغلر

و خزر تنگیزی‌غه‌چه یا ییلغان تمام تورك قوم لری چین نفوذی‌استیفه کیریب قالدی . قوجو و التی شهر خان‌لری هم اوز اوستلری‌ده چین حاکمیتی نی تونوماق‌غه مجبور بولدی[142].

چین‌نیك بو استیلا عسکری‌نیك باش قوماندانی کوریا لیغ گاوسه‌ن‌جی اتلیغ بیر کشی ایدی . استیلا تمام بولغاندین‌کین گاوسن‌جی تورك یورتی‌غه عمومی والی تعین قیلیندی . چین‌مرکزی‌غه فقط لفظی صورتده غینه اطاعت قیلیب دیکتاتوردهك حکم سوردی . گاوسه‌ن‌چی پامیر تاغلری‌ده‌کی تیبت‌لیك کانجوت‌لرنی هم مغلوب قیلیب اطاعتی‌غه کیرگوزدی .

تورك لر بو فلاکت‌غه مبتلا بولغان فرصت‌دین اسلام عرب امیر لری استفاده قیلیب تمام غربی تورکستان‌نی فتح قیلغان‌ایدی لر . (سیانی توبنده کیلادور) او وقت‌ده شرقی تورکستان‌دین سانالا دورغان تاشکند نیك خانی، چین استیلاسی دین قورقوب اسلام امیر لری‌غه جزیه برمك شرطی بیله‌ن اسلام دولتی نیك حمایه‌سی‌غه کیرگه‌ن ایدی . خلیفه طرفیدین خراسان عمومی والی‌سی بولغان‌نصر بن سیّار، گاوسه‌ن‌جی بیله‌ن بیر عدم تعرض (سوقوشماسلیق) معاهده سی عقد اتتی . لیکن ۱۲۹ هـ (۷۴۷م) دین اعتباراً خراسان ده مشهور ابامسلم خراسانی نیك انقلابی نتیجه سیده نصربن سیّار مغلوب بولوب ۱۳۱ هـ (۷۴۹م) ده خراسان و غربی تورکستان ابامسلم غه تابع بولدی . گاوسه‌ن‌جی بو فرصت‌دین استفاده قیلیب ۱۳۳ هـ (۷۵۰م) ده تاشکند غه هجوم قیلدی و تاشکند خانی نی اسیر قیلیب خلق‌نی غایت مدهیش صورتده قتل‌عام و بولان تالان قیلیب توخماق‌غه یانیب کلدی . تاشکند خانی نی چین‌غه ایباردی و خان چین‌ده اؤلتورولدی . خان نیك اوغلی خراسانغه قاچیب باریب ابامسلم یاردم تیلادی[143].

۱۲ــ فصل

شرق تورکستان نیك چین استیلاسیدین قورتولوشی

ومیك ییل غه چه چین تعرضی دین خاطر جمع بولغانی

گاوسه‌ن‌چی نیك یوقاریقی حرکتی نی ابا مسلم اگلاغان زمان ۱۳٤ هـ (۷۵۱م) زیّاد بن صالح اتلیغ قوماندان‌نی تولا عسکر بیله‌ن گاوسه‌ن‌چی نیك اوستیغه یوللادی. گاوسه‌ن‌چی، قارلوق و باشقه تورك قبیله لری‌دین تولا عسکر الیب زیّاد بن صالح بیله‌ن اوروش ماق اوچون یوردی تالاس شهری‌نیك یاقینیدا ایکی دشمن‌اوچراشیب اوروش‌باشلاندی. سکز ییل‌دین بری چین اساره تیدین قوتولماق اوچون فرصت نی کوتوب تورغان تورك عسکرلری درحال بیرله شیب چین عسکری‌غه قاتیغ هجوم اتتی‌لر. گاوسه‌ن‌چی آران بش‌الته ادمی بیله‌ن قاچیب کتتی، باشقه چین عسکرلری‌تورك‌قلیچ لری نیك آستیده جان بردی. گاوسه‌ن‌چی شو قاچقانچه هیچ یرده توختایالمای چین حدودی‌غه جانی‌نی آلدی. کین لرده چین امپراطوری نیك امری بیله‌ن اؤلتورؤلدی[1]. گاوسه‌ن‌چی‌نی قاچورغان تورك عسکری نیك تولا راقی قارلوق قبیله سیدین ایدی. بو نیك بیله‌ن تورکستان‌دین چین استیلاسی یوقالدی. بو تاریخ دین اعتباراً میك ییل‌دین زیاده‌راق مدت چین عسکری تورکستان‌غه هجوم قیلالمای ۱۱۷۲ هـ (۱۷۵۹م) غه‌چه تورکستان خلقی چین هجومی دین خاطرجمع لیکده یاشادیلر.

۱۳ــ فصل

قارلوق دولتی

یوقاریدا ایتیلغان وجه بیله‌ن گاوسه‌ن‌جی قاچقاندین کین شرقی تورکستان خان لری اوزی‌چه مستقل بولوب قالدی لر. بش بلیق، ایمیل، التای اولکه لریده‌کی قارلوق قبیله‌سی مذکور اولکه‌لرده بیر دولت قوردی لر. قوجو، قومول، بارکول، التی شهرده‌کی خان لر نیك هر بیری اوز اولکه لری‌ده مستقل بولدی لر.

بو تاریخده شرقی تورکستان ده‌کی مستقل دولت‌لر نیك نچه ایکه‌نلیکی نی تاریخ روایت‌لری و تاریخی اثر لر اچوق خبر برمسه‌مو ختن‌ده، یارکندده، کاشغرده، کوچاده، لولان ده، کنگیت ده، قوجوده مستقل خانلیق دولت‌لر بارلیقی چین تاریخی دین اگلانادور. بو دولت‌لردین تاریخ نظریده مهم راقی قارلوق دولتی ایدی. بنا علیه قارلوق دولتی نیك تاریخی نی بیر از تفصیل بیله‌ن بیان قیلامیز.

قارلوق لر

قارلوق قبیله سی غربی و شرقی کوك تورك دولتی ایچیده غایت تولا و مهم بیر تورك قبیله سی ایدی. چین تاریخیده بولر نی "کوکولو" دیب یازادور. بو لرنیك بیر قسمی آلتای‌نیك شرقی ده‌کی اوتوگه‌ن تاغلریده اولتورور ایدی و شرقی کوك تورك اداره‌سی استیده یاشار ایدی. بو لرنی اورخون آبده لریده اوچ قارلوق دیب یازادور.[1]

بیر قسمی بش‌بلیق ، ایمیل ، و التای نیكٔ غرب طرفیده اولتوروب غربی کوك تورك اداره سی غه تابع ایدی . چین استیلاسی دوره لریدهٔ چین غه تابع بولدی لر . چین نیكٔ نفوذی عاجزلا شقان و تورکش‌لر چین ضدی‌غه قوزغالغان وقتده ایکنجی قسم قارلوق لر تورکش‌لر غه یاردم بیریب بو سایه‌ده ایسیغ کول نیكٔ جنوب و غرب طرفیده‌کی ساحه لرغه مهم مقدار ده قارلوق لر کلیب یرلەشتی‌لر . قوتلوق کوك تورك دوریده همه قارلوق‌لر بو دولت‌غه تابع ایدی لر . سولو قاغان زمانه سیده اؤتؤگەن تاغلریده‌کی‌لردین باشقه تمام قارلوق قبیله‌سی سولو قاغان‌غه تابع بولوب سریغ تورکش دییلگەن چوك بش قبیله نیكٔ بیری ایدی . سولو قاغان اؤلگەندین‌کین قارلوق لر چین نیكٔ نفوذی‌استی غه کیریب قالدی . کین لرده چین‌لیغ لر بیله‌ن بخشی مناسبت ده بولوب قارلوق لرنیكٔ تولاسی گاوسه‌ن‌جی غه عسکر بولدی .

۱۳٤ هـ (۷۵۱م) ده‌کی زیّادبن صالح و گاوسه‌ن‌جی آراسیده واقع بولغان تالاس محاربه سیده قارلوق لر چین عسکری‌نی یوق اتیب مذکور ییلده بش‌بلیق ، ایمیل ، غربی التای اولکه لریده بیر قارلوق دولتی قوردی لر.[145] اؤتؤگەن تاغلریده‌کی قارلوق لر حاضرقی مغولستان ده دولت قورغان شرق اویغور لری‌غه تابع پاشاماقده ایدی لر .

۱٤۰ هـ (۷۵۷م) دین باشلاب قارلوق دولتی و اویغور دولتی آراسیده مجادله پیدا بولغالی توردی . بو مجادله لر نتیجه سیده اؤتؤگەن تاغلریده‌کی قارلوق لر غربی آلتای اولکه سی غه کوچوب کلمکغه موفق بولوب بو نیك بیله‌ن قارلوق دولتی چوك قوّت غه ایگه بولدی . ۱٤۹ هـ (۷٦٦م) ده قارلوق لر غرب غه یوروش قیلیب ایسیغ کول اطرافی‌ده‌کی خانلیق و بگ لیك کیچیك دولت‌لرنی اوزی‌غه تابع قیلیب شمالده التای ، یته سو و کؤکچه تکیزی (بالخاش کول) و غرب ده اینجه (سیر دریا) و جنوب ده تکرّی تاغلری آراسیده‌کی تورك یورت‌لری‌نی اشغال اتتی‌لر . (۱۲ نجی خریطه غه قاراسونلر) .

منه بو صورت‌بیله‌ن تشکیل تاپقان قارلوق دولتی ، قارا خان‌لر دولتی قورولغان تاریخ غه‌چه مستقل یاشادی . قارا

خان لر دولتی قورولغان دین کین قارلوق لر مذکور دولت غه تابع بولوب مستقل بیر یابغو لوق درجه سی غه توشتی . دیمك که ۲۴۷ هـ (۸۸۰م) غه چه کاملاً مستقل قالدی لر.[145]

قارلوق لر، خلیفه هارون الرشید زمانه سیده ۱۷۶ هـ (۷۹۲م) ده فرغانه نی الدی لر. لیکن اسلام عسکرلری کین چه غالب بولوب قارلوق لر فرغانه نی بوشاتیب یانیب کلدی لر. ۱۸۹ هـ (۸۰۶م) ده قارلوق خانی اویغور خانی و جنوبی تورکستان غه استیلا قیلغان تیبت لیك لر بیلهن بیرله شیب عرب اسلام حکومتی غه حرب اعلان قیلیب بیر نچه نوبت اوروش لر بولدی.[146] لیکن او وقت ده خراسان عمومی والی سی بولغان مأمون (هارون الرشید نیك اوغلی) تورك لر بیلهن یخشی مناسبت ده بولماق سیاستی نی توتقانی سببی بیلهن قارلوق لرنی مصالحه غه دعوت اتیب صُلح بولدی. مو ندین کین قارلوق لر ایچیغه اسلام دینی کیرگه لی باشلادی.[147]

غربی تورکستان ده کی سامانی تورك اسلام دولتی بیلهن قارلوق دولتی اراسیده ۲۳۵ هـ (۸۵۰م) اطرافیده تولا محاربه لر بولدی. الحاصل قارلوق دولتی سامانی دولتی بیلهن قوشنه بولغانی اوچون بو ایکی دولت اراسیده گاهی صلح و گاهی حرب معامله لری واقع بولغانی بیلانادور. اما بو قوشنه لیق تاثیری بیلهن قارلوق لرنیك تولا راقی نیك مسلمان بولغانی انیق دور.

قارلوق دولتی ۲۶۷ هـ (۸۸۰م) ده قارا خان لر دولتی بیرله شمه سی غه کیردی. بو دولت نیك قوّت تاپماقی غه و بیر تورك امپراطورلوقی حالی غه یتمکی غه قارلوق لر مهم درجه ده قاتیلدی لر. قارلوق لر قاراخان دولتی غه تابع بولغاندین کین ایلی دریاسیدین ایرتیش دریاسی غه چه چوژولغان یته سو اولکه سیده داخلی استقلال بیلهن یاشادی لر. بو لرنیك خانی یابغو عنوانی بیلهن آتالغان ایدیلر. تا چنگیزخان زمانه سی غه چه داخلی استقلال لری نی محافظه اتتی لر. یته سو اولکه سی نی حاضرده روس لر سمیر چینسکی دیب اتایدور.[148]

١٤ــ فصل

شرق تورکستان دا مستقل دولت قورولغانی

گاوسه‌ن‌جي قاچقاندين كين شرقي تورکستان‌نيڭ خان
لری مستقل بولوشوب بير بيرلری بيله‌ن دوستانه مناسبت ده‌ايدی
لر. شماله‌كي قارلوق دولتی بيله‌ن و شمال ـ شرقده حاضرقي
مغولستان‌ده‌كي اويغور دولتی بيله‌ن كين‌لرده مناسبت‌لری يخشی
ايدی. تاريخده چين امپراطوری اويغور قاغان ليقی ، قارلوق ،
كوچا ، ختن و باشقه تورك خانليق دولت‌لری‌نيڭ حكمدارلری غه
سوغات‌لر ايباريب بولرنی اوزی‌غه دوست قيلماق‌غه كوشش قيلور
ايدی. ١٣٨ هـ (٧٥٥م) تاريخيده اوگلوك خان (چين‌تلغظی ئه‌ن
لوشه‌ن) اتليغ بير تورك قوماندان چين نيڭ شمال و شرق اولكه لری
نی اشغال اتتی و ايكی ييل كين اوگلوك خان چين پايتختی چانگ
اَن شهری‌غه يوروش قيلدی[١٥]. امپراطور شوُه نزوڭ اويغور و قارلوق
و باشقه تورك حكمدارلری‌غه يالواريب ياردم تيلادی. اويغورقاغا
نی اوز اوغلی باشليغ تولاعسكر يوللادی و قارلوق خانی هم بير
مقدار عسكر بيله‌ن ياردم بردی[١٦]. التی شهرنيڭ الڭ قوّتليك دولت
لری بولغان ختن‌دين ختن خانی اوز قيادتی استيده تولاعسكر
بيله‌ن چين‌غه باردی و كوچا خانی هم مهم ياردم قوّتی يوللادی.
الحاصل بو تورك قوّت‌لری شمال‌دين و غرب‌دين چين‌غه كيريب
اوگلوك خان بيله‌ن محاربه قيلا قيلا چاڭ ان‌غه باردی لر. بو ارادە
امپراطور شوه‌ن زوك اولوب اوغلی سو امپرطور بولغان و چاڭ انی
اوگلوك خان اشغال قيلغان ايدی. يوقاريقی تورك ياردم قوت‌لری
اوگلوك خان‌نی مغلوب قيليب چاڭ ان‌نی اليب امپراطور سوزوك نی
قاچقان يردين كلتوروب تخت ده اولتورغوزدی لر. ٧٦٢م ده اويغور
قاغانی بوكوگ قاغان شَنسی يولی‌بيله‌ن اوگلوك خان‌نيڭ اوستيغه

هجوم قیلیب و انی یوق اتیب انیك پایتختی بولغان لویاك (حاضرقی خُونَن) شهری‌نی اشغال قیلدی. تورك قوت‌لری ۱٤٦ هـ (۷٦۳م) غه‌چه چین‌ده توروب اوكلوك خان‌نی یوق اتیب چین‌نی تینچ قیلدیلر. اویغور دولتی نیك جنوب یابغوسی (حاضرقی داخلی مغولستان عمومی والی‌سی) غه چین امپراطوری چو بیر قیزی‌نی بردی. اویغور باشقه یاردم قیلغان تورك دولت‌لری‌غه چین امپراطوری علاحده سوغات و تارتیغ بیرادورغان بولوب تورك یاردم عسكر لری چین‌دین یانیب كلدی لر. اوزون مدت غه‌چه چین امپراطورلوقی یوقاریقی چوك كیچیك تورك دولت‌لری‌غه تارتیغ بیریب اولر نیك مشترك نفوذی استیده قالدی.[151]

۱۵ــ فصل

التی شهرغه تبت لیك لرنیك ایكینجی استیلاسی

تیبت دولتی ۱۵۰ هـ (۷۵۰م) دین اعتباراً بك قوّتله‌نگه‌ن ایدی. ۱٤۸ هـ (۷٦۵م) ده چین‌غه یوروش قیلیب حتّا چاك ان نی مُحاصره قیلیب یانیب كتتی. هندستان طرف لری‌غه هم هجوم قیلیب قنوج نی الغانی روایت قیلانادور. منه بو قوت سایه سیده تیبت‌لیك لر ۱۸٤هـ (۸۰۰م) اطرافیده شرقی تورکستان‌غه یوروش قیلیب چرچن، ختن و یاركند ولایت‌لری‌نی الدی. كین چه كاشغرنی هم الدی لر. اوچ، كوچا و كنگیت خان لری هم تیبت‌لیك لرغه باج برمك غه مجبور بولدی لر. بو استیلا مُدتی تقریباً ۲۱ ییل دوام قیلدی. بومدت ایچیده شرقی تورکستان ده بولغان واقعه لر خصوصیده ایشانگوده‌ك معلومات یوق‌دور. ۲۰٦هـ (۸۲۱م) ده تیبت‌لیك لر چین‌دین مغلوب بولغان‌نیك نتیجه‌سی ده قوّت‌لری ازالغان فرصت‌دین التی شهر خان لری استفاده قیلیب تیبت‌لیك لرنی هیداب چیقاردی لر.[152]

تيبت ليك لرنى هيد يگه‌ن د ين‌كين ختن ، يا ركند ، كاشغر ، اوچ ، كوچا ، كنگيت ، چرچن خان لرى اوز باشقه اوّلقى ده‌ك مستقل بولدى لر. كين لرده كاشغر خانى اهسته اهسته قوّتلانيب ختن، يا ركند ، اوچ خان لرى‌نيڭ كاشغر خانى نيڭ عالى نفوذ التى غه‌كيرگه‌نليك لرى معلوم دور. ليكن ٨٤٠م غه‌چه شرقى تورگستان ده واقع بولغان حاد ثه‌لر خصوصيده ايشانگوده‌ك معلومات يوق دور. ٢٢٦ هـ (٨٤٠م) ده شرق اويغور لرى‌نيڭ شرقى تورگستان غه هجرتى سببى بيله‌ن بولغان حادثه لرنيڭ بيانى توبنده كيلادور.[153]

١٦ـ فصل

شرق اويغور دولتى

مغولستان ده يرله‌شيب اوبرده بير خانليق تاسيس قيليب اويغور اتى بيله‌ن تونولغان بير تورك زُمره‌سى نى عصرى تاريخ كتاب لريده اويغور قبيله‌سى ديب اتايدور. بو فصل ده‌كى اويغور دولتى اشبو اويغور لرنيڭ سكزنجى ميلادى ده قورغان يكّى دولتى دور. بيز بو اويغورلرنى شرق اويغورى ديميز. شرق اويغورلرى شرقى تورگستان تاريخى ده مهم بير موقع غه ايگه دورلر. بو اوچون بو لرنيڭ بيرآز تاريخچه‌سى نى بيان قيلامىز.[154]

شرق اويغور لرى هون دولتى دوريده اولرغه تابع بير خانليق حالده ياشادى لر. هون دولتى يقيلغاندين كين‌گى دوره لرده بو لرنيڭ حقيده معلومات يوق دور. كوك تورك دولتى قورولغاندا ولرغه‌تابع قوّتليك بير خانليق ايدى. كوك تورك دولتى‌نيڭ تونجى بيقيلغانيده شرق اويغور لرى چين حاكميتى استيغه كيريب قالغان ايدى. ايلتريش قاغان ، كوك تورك دولتى نى تيرگوزگه‌ندە

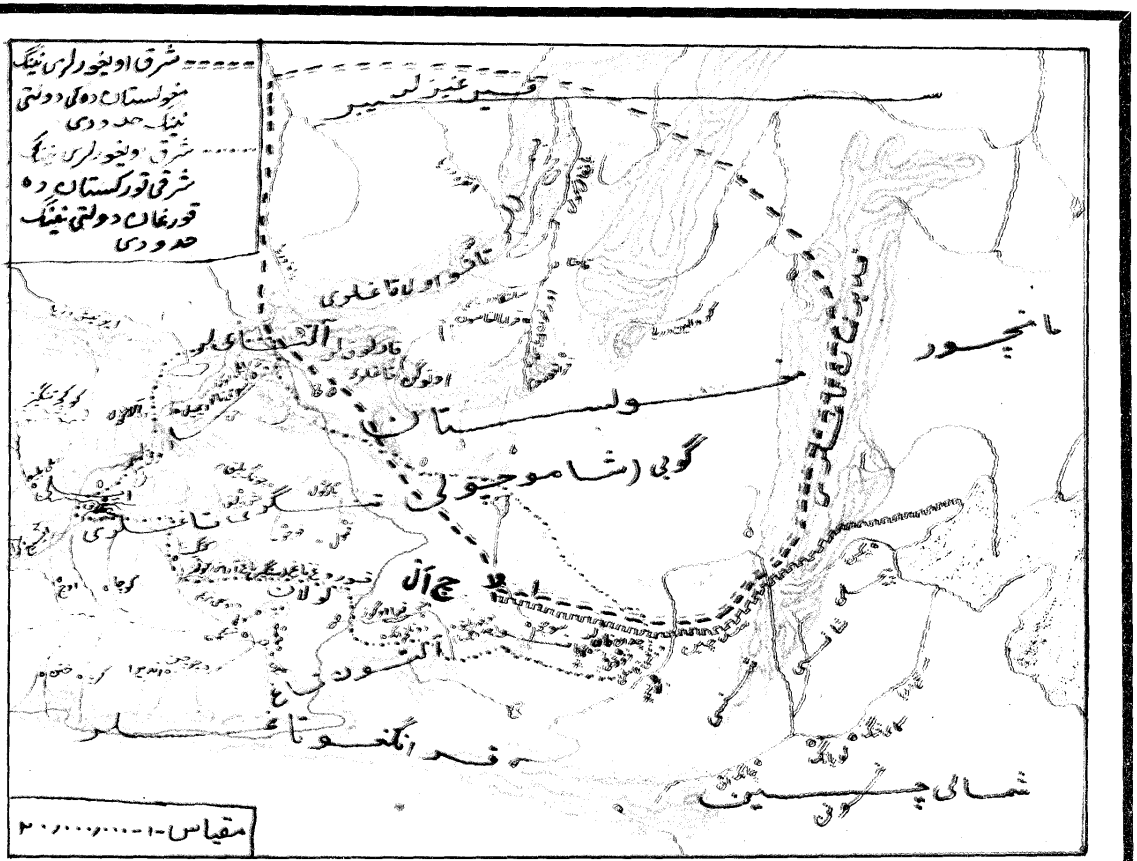
شرقی اویغور لرس نینگ
منغولستان دہ کی دولتی
نینگ حدودی
شرقی اویغور لرس نینگ
شرقی قورکستان دہ
قورغان دولتی نینگ
حدودی
سیبیر غیر لسیبر
تاغلری
منچور
مغولستان
گوبی (شاموجیولی)
چاغلری
چاغلری
فرانگستان
شمالی چین
مقیاس ۱-۲۰،۰۰۰،۰۰۰

شرق اویغور لری اکا تابع بولدی لر. قاپاغان خان نیكْ وفاتیدن کین شرق اویغور لری بیر یولی تاریخ میدانی غه چیقتی لر. یعنی مذکور وقت دین اعتباراً استقلال دعواسی نی باشلاب قوتلوق کوك تورك دولتی گه باش کوته رگیلی باشلادی لر ۲۲۶۰ هـ (۷۴۰م) ده شرق اویغور لری بایقال کولی نیك اطرافی ده اولتوروغلوق بَسْمِلْ قبیله سی (چین تاریخیده پاشی میبی) نی واوّتوگه ن تاغلریده کی بیر قسم قارلوق لرنی و بولردین باشقه بیر نچه تورك اوروغ لرینی اوزی غه تابع قیلیب اوّز میش قاغان نی بیر نچه نوبت مغلوب قیلدی لر. ۱۲۶ هـ (۷۴۴م) ده شرق اویغور لری اوز میش قاغان نی یوق اتیب قوتلوق کوك تورك دولتی نی بیقتی لر. اویغورلر قارا قوروم شهری نی الیب اویرنی پایتخت قیلمای اورخون دریاسی نیكْ غربی قایی سیده کی قارا بالغاسون شهری نی پایتخت قیلدی. اویغورخانی اوزی غه قاغان عنوانی نی الدی. حاضرقی مغولستان و سیبرنیكْ تمامی ده کی تورك لرنی اوز حاکمیتی استیغه الیب غرب ده التای غه چه وجنوب ده گانسو و شنسی حدودی غه چه ککُرو بولغان شرق تورك یورتلرینی بو اویغور قاغانلیقی نیكْ اچیگه الدی[156] (۱۳ نجی خریطه)

بو شرق اویغور قاغانلیقی چین ده کی اوکلوك خان اغتشاشی نی باسیقتورغانی، بوکوگ قاغان نیكْ ۷۶۲م ده لویاكْ شهری نی اشغال اتکه نی و بو اقدامات سایه سیده تمام تورك دولت لری بیله ن سیاست یوزیدین بیرله شیب چین دولتی نی مُشْتَرَكْ بیر تورك لر حمایه سی استیغه الینغانی یوقاریده اوتتی. ۷۶۵م ده تیبت لیك لر چین غه هجوم قیلیب چاكْ ان نی محاصره قیلغانده امپراطور سوء، بوکوگ قاغان دین یاردم تیلادی. قاغان درحال مهم یاردم عسکرلری یوللاب تیبت لیك لرنی قاچوردی[157].

شرق اویغور لری بو دولت لرینی قوروشدین ایلگریکی دوره لریده هم غایت ایگیز مدنیت غه ایگه ایدی لر. اورخون و سلنگا دریالری بوییده غایت چرایلیغ شهر لری بار ایدی[158]. هون دولتی دوریده و کوك تورك و باشقه تکُری قوتلوق و قاغانلیق دولت لر دوره لریده تمام مالیات دفتر لری و اداره لرده کی کاتب لیق ایش

لری اوشبو شرق اویغور لری‌نیڭ قول‌لریده ایدی. اوغوزخان‌مته نیڭ وزیری اویغور ایدی دیگه‌ن روایت مشهور دور. شرق اویغور لری‌کوك تورك دولتی‌نی ییقیب قاغان‌لیق اورنی‌نی الغاندین‌کین بو لر نیڭ مدنیتی بیر یولی ایلگیریلاب کتتی. مغولستان وگانسو میدان لری شرق اویغور لری‌نیڭ مدنیت و صناعت و علم اثر لریدین تولا غلیغ دور. کین‌کی یورت‌لری بولغان شرقی تورکستان‌نیڭ شرق حصه سیده تاپیلا. غان شرق اویغور اثر لری عقل‌لرنی حیران قیلماقده دور. بیانی توبنده کیلادور.

شرق‌اویغور لری نیڭ ییقیلیشی

شرق اویغور لری‌نیڭ دولتی غه تابع بولغان تورك قوم لری ارقه ارقه‌دین عصیان لر چیقارور ایدی لر. بو عصیان‌لرنی باسیقتورماق اوچون اویغور قاغانی نیڭ مهم قوت‌لری صرف بولور ایدی. بو عصیان لر دوام قیلغانچه اویغور دولتی ضعیفلاشیب قالدی. عاصی قوم لرنیڭ کوچلوغ راقی، یاماسویی (ینی‌سی دریاسی) نیڭ بویید ه‌کی قیرغیز لر ایدی. قیرغیزلر ۲۲۶ هـ (۸٤۰م) ده‌قارا بالغاسون شهری‌غه هجوم قیلیب الیب کتتی‌لر. بو نیڭ بیله‌ن اویغور لر مغلوب بولوب بیرر میڭ ییل‌دین بری یاشاغان اولکه لری‌نی بوشاتیب هجرت قیلماق‌غه مجبور بولدی لر. شرق اویغورلری بو حادثه نتیجه سیده ایکی قول بولوب از راق بیر قول گانسو ولایتی نیڭ شمالی غه باریب او یرده یرله‌شتی‌لر. حاضرده او لرنی چین‌لیغ لر چه اَنْ‌قَانْ، یعنی وحشی اویغور دیدور (بیزلر چنفن‌د یمیز). تولاراق بیر قول شرقی تورکستان‌غه یوروب اوچ ایل (حاضرقی غربی‌گانسو)، قومول قوجو، بش‌بلیق، ایلی، کنگیت، لولان اولکه لریده یرله‌شتی‌لر و او یرلرده‌کی اصلی خلق‌غه ارالاشیب قالدی لر. از مدت‌کین‌بوهما جر اویغورلر کهنه و اصلی یرلیك تورك لرغه اوستون کلیب اولرنی اوز حاکمیتی آستیغه آلدی و بو اولکه لرنیڭ خان لری اویغور لر

دین بولدی. کین‌چه بو اویغور خان لری‌نیڭ همه‌سی بیر خان‌نیڭ اطاعتی‌نی قبول اتتی‌لر و بو چوڭ خان‌غه ایدی‌قوت (حاکمیت ایگه سی) عنوانی‌نی بردی لر.[159]

ایدیقوت دولتی، قاراخان‌لر دولتی قورولغوچه کاملاً مستقل ایدی. نوفوذ ینی کنگیت و کوچا غه‌چه‌ڭ‌کڑوتکانی روایت قیلا نادور. شرق‌ده ووَوَیْ (حاضرقی لیاڭجو) شهری‌نیڭ شرقیده کی وَرَشِی تاغی غه چه اشغال اتتی‌لر. موندین ایکی یوزییل کین ختای تورك دولتی، بو اویغورلرنی سد-چین نیڭ ایچ طرفیغه سوردی‌لر. قاراخان‌لر دولتی قورولغاندین کین ایدیقوت‌لر قاراخان لرغه تابع بولوب ایچکی ایشلریده مختاریت‌نی ساقلاب قالدیلر. قاراخان لر غه تابع بولغان زمان‌دین باشلاب اویغورلر، باشارگون و قوروغ تاغ نیڭ او طرفیده بولوب قوروغ تاغ سلسله‌سینی سینگیر (حدد) دیر ایدیلر (حاضر هم بو ات موجود دور). قاراخان‌لر دوریده‌توریان قمول، ایلی، التای ایمیل، غربی گانسو و قاراشهر نی "اویغوریورتی" و خلق تیلیدا "اویغور" دیر ایدیلر.[160]

قاراخان‌لر اسلام غه کیرگه‌ن ده ایدیقوت باشلیغ اویغورلر قاراخان‌لر غه عصیان چیقاردیلر. اوترادا تولا شوقوش بولوب اخیراً بویون سون‌دیلر. لیکن اسلام نی قبول اتمه دیلر (بیانی قاراخان‌لر فصلیده کیلادور). اویغورلر نیڭ مختاریت دولتی ۸۰۰هـ (۱۳۹۷م) غه‌چه دوام قیلدی. ایدیقوت نیڭ پایتختی باشتا قوجو اولکه‌سیدیکی قوجو شهری ایدی.[161] بو شهر نیڭ خرابه‌سینی حاضرده عوام خلق "داقیانوس شهری" دیدور. اطرافیده‌کی کنت‌لر نی قاراخوجه (ویا قاراقوجو) دییلادور.[162] کین قاراخان‌لر غه عاصی بولغان وقتدین باشلاب ایدیقوت، بش‌بلیق[163] شهرینی پایتخت قیلدی. بش‌بلیق، بش قلعه ویا بش شهر دیمکدور.

قدیم زمانلرده اویغورلر توغین دینیده ایدیلر. کین شرقی تورکستان‌دا ۱۵۰ م ده بودا دینی راواج تاپقاندا شرقی تورکستانلیغ بودائی راهیبلر مغولستان غه باریب اویغورلرنی بودا دینیغه کیرگوزدیلر. شوزمان دین باشلاب شرق‌اویغور خان لری و کتّه لری همه‌سی بودا دینیده بولوب شرق‌اویغورلریده ان‌قوتلیك دین بودا دینی ایدی. شرق‌اویغورلری قاغانی بوکوگ قاغان، ۱۴۵ هـ (۷۶۲م) ده چین غه باریب لویاك (خُونَهْ) شهرینی بیر مدت اشغال قیلغان وقتیده مانی دینی راهیب لریدین‌تورت کشی بیله‌ن تونوشتی وبو راهیب لرنی قارابالغاسون شهریغه‌همراه الیب کلدی. بوکوگ‌قاغان، بوراهیب لر نیكْ دعوتی بیله‌ن مانی دینیغه کیردی و بو دین نی اویغورلر اراسیده یایماق غه تولا یاردم قیلدی. قارابالغاسون شهری نیك ته‌تی (خرابه) گریدین کشف بولغان اویغور اثرلری بو واقعه‌نی بیلدورمکده‌دور.[164]

شرق‌اویغورلری شرقی تورکستان‌غه هجرت قیلغاندین کین اولرایچیده مانی دینی بیرآز رواج لیغ بولسه‌موبودا دینی‌دْ بولغان شرقی‌تورکستان خلقی، دین لریده غایت باغلیغ بولوشی دین شرقی‌تورکستان‌ده مانی دینی بك رواج تاپالمادی. ۳۷۱ هـ (۹۸۱م) ده شرقی‌تورکستان‌ده سیاحت قیلغان بیر چین لیغ سیاحتنامه سیده ایدیقوت نیكْ پایتختی بولغان قوجو شهریده اللیگ بودا معبدی وبیرمانی معبدی بارایدی دیب دور.[165]

کین لرده مانی دینی اویغورایچیدین تولوق یوق بولوب یالغوز بودا دینی‌غینه قالدی. بودا دینی، ۸۰۰ هجری (۱۳۹۷م) تاریخی غه‌چه تورپان وبش‌بلیق‌ده‌کی اویغورلر نیكْ دین لری ایدی. مذکور تاریخده همه اویغورلر مسلمان بولدی لر (بیانی توبنده خضرخوجه خان‌نیكْ بیانیده کیلادور.) ۱۴ عصر

میلادی (۸نجی عصر هجری) ده بش بلیق شهریده یاشاغان بیر اویغور محرری چین تیلیده یازیلغان بودا کتابی "سوترا" نی اویغور یزیغی بیله‌ن تورکچه غه ترجمه قیلدی. بو کتاب حاضرده اورو- پا موزه خانه لریده بار دور. بو کتاب نیك آتی آلتون یاروق دور، یعنی آلتون هدایت دیمکدور.[166]

شرق او یغور لری نیك مدنیتی

شرق اویغور لری نیك سیاسی موقعیت لری یالغوز بیر عصر مقداری بیر زمان بیله‌ن محدود، و اشغال اتکه‌ن یر لری فقط حاضرقی مغولستان و سیبر دین عبارت بولغان تورك اولکه لری نیك بیر پارچه‌سی غینه بولغانی اوچون بو لرنیك سیاست اعتباری بیله‌نکی اهمیتی ایلگریکی تورك امپراطورلوق لریدین آز دور. لیکن مدنیت و علم و صناعت اعتباری بیله‌ن شرق اویغور لری نیك مرتبه‌سی مغولستان و مانچوراولکه لریده یاشاغان تمام تورك قوم لریدین تولا اوستون ایکه‌نلیکی حاضرقی عصریمیزده‌کی علمی تحقیقات و حفریات نتیجه سیده معلوم بولوب اویغور مدنیتی دنیا مدنیت تاریخیده مهم بیر موقع آلماقده دور.

قارا بالغاسون شهری نیك ته‌تی لری ده و مغولستان نیك مختلف یر لریده اویغور لرغه منسوب آبده لر و صنعت اثرلری و کتابه لر غایت تولا دور. بو اویغور لر شرقی تورکستان غه کوچوب کلگه‌ندین کین یرله‌شکه‌ن ساحه لریده تولا شهرلر ابادقیلدی لر. بش بلیق شهری ایلگری ویران بولغان ایدی. بو شهرنی اویغور لر یکی دین بنا قیلدی لر. بش بلیق نیك شرقیده غایت چوك و چرایلیغ بیر شهر بنا قیلیب اکا چوك بلیق آت قویدی لر.[167] بو شهر حاضرده هم بار دور و انی چین لیغ لر گوچیك (قدیم شهر) اتایدور. ایلی ده ایلی بلیق و میکلاق اتلیغ ایکی شهر ابادقیلدی لر. بو گونکی التای ولایتی ده سُمی تالاس اتلیغ بیر شهر یاسادی لر. لوپ کول لری یاقینیدا اوشمی، تریم و سولمی اتلیغ شهرلرنی هم اویغور لر بنا قیل

غانلیقی روایت قیلینادور. الحاصل بولرنیڭ اباد قیلغان شهر و قلعه و اباد لیق لری بك تولا دور. دوڭخواڭ دین لیاڭچو غه‌چه‌سوچو و كانچو اولكه لریده‌كی ساحه لرده اون‌بش دین زیاده راق اویغور شهر لری نیڭ خرابه و سپیل لری بار دور.[168]

غربی گانسوده اویغور شهر لریدین خراب بولمغانلری هم بار دور. چین‌چه ده "اویغور" دیمك بولا دورغان "چهاڭ" كلمه سی بو شهر لرنیڭ ات‌لریغه قوشولماقده دور. چهاڭ، ماوچهاڭ، پاو و باشقه شهر لر بو جمله دین‌دور. شرق‌اویغورلری‌طرفیدین‌یاسالغان شهرلرنیڭ چوگرسیگه اون یگرمه قری ایگزلیكده و بش التە قری كنڭ لیكده سپیل لربنا قیلورایدی لر. عمارت‌لری غایت مستحكم و مُزَیّنْ ایدی. مسنه بو سبب دین اویغور لرنیڭ شهر و عمارت لری نیڭ تام لری و تمام توروس‌لری بوكون غه‌چه قالیب اولر نیڭ مدنیت‌لری‌نی دنیاغه اثبات قیلماقده دور. تورپان اولكه سیده كی حاضرده خرابه لری موجود بولغان عمارت‌لرنیڭ تولا راقی بودا معبد لری و آز راقی مانی معبدلری‌دور. بودا و مانی دین لری غه منسوب افسانه لر، تصویر لر و حكمدار و راهب لرنیڭ صورت لری نی كورسه‌تەدورغان تام سیزیغلری و هرخیل تورك الفبالری‌بیله‌ن‌یازیلغان كِتابه لر و خط اویولغان تخته لر، غایت نفیس ایپك توقوما و هر قسم زینت اسباب لری‌نی اوشبو عصریمیزده المان،اسكاندیناو، اِنگیلیس سیاحت‌چی لر تورپان اولكه سیدین بك تولا كشف قیلدی لر. بو اثر لرنیڭ بعضی سی‌نی مذكور سیاحتچی لر اوروپا غه الیب باریب موزه خانه لرده قویدی لر. تولا راقی اوزیریده بار دور. بو اثر لرنیڭ تولاراقی قاراخوجه‌ده‌كی قوجو شهری‌نیڭ تەتی‌لریدین كشف بولدی. ینه قوجو نیڭ شمالی ده‌كی مورتوق‌ده‌كی معبد ده بودانیڭ تمام حیاتی نی كورسا‌تادورغان بیر نچه تام سیزیغ لری بار دور. بَزَكلیك ده‌كی معبد ده هر قسم رَنگلیك رسم لر بار دور. و ینه قاراشهرنیڭ یاقینی ده بیر اویغور معبدی‌ده بودانیڭ تصویر لری كشف بولدی. و ینه دوڭخواڭ نیڭ یتە میل جنوب شرقی سیده‌كی بیر تاغ ده گرمه صورتیده اویولوب یاسالغان

تورت معبد بار دور. بو معبدلر بير بيرى دين ... قرى اوزا قده دور. بو معبد لرده هر قسم هيكل و مجسمه لر و سيزيغ لر و كتابخانه لر و تماماً اويغور مدنيتى و صناعتى نيكْ اثر لرى بار دور. بو معبد لر نى چين‌ليغ لر چه‌اَتْ پوتوكْ (اويغور گرمه لرى) ديدور. و ينه اَنْشِى شهرى نيكْ ٢٤ ميل جنوبيده‌كى بير تاغده بير گرمه معبد بار دور. اُنيكْ ده هم اويغور اثر لرى تولا غليغ دور. بو معبد ده ياوچى لر و توپالرغه عايد اثر لر و كتاب لر هم كشف بولدى. بو معبد نى چين‌ليغ لر شى‌او چه‌اَتْ پوتوكْ (غربى اويغور گرمه‌سى) ديدور.[169]

بو معبدلرده كشف بولغان اويغور اثر لرى‌نيكْ مهم‌راقى ميكْ لرچه دينى و افسانه‌وى كتاب لر و بيرمونچه يغاچ مطبعه تخته لرى و اسباب لرى‌دور. بو مطبعه لرده باسيلماق لازم بولغان كتاب نى اويغور حرفى بيله‌ن ياغاچ تخته لرغه اويوب و تخته لرنى مُتَحَرِّك چرخ لر و پوزه لر ارا سيغه اورونلاشتوروب كتاب باسار ايديلر. منه بوكا كوره او وقت ده چين‌ليغ لرده بولغانده‌ك اويغور لرده هم مطبعه چى‌ليك صناعتى بارليقى معلوم بولماقده دور.[169] كورو لوركه بو اثر لر، اويغور لرنيكْ غايت ايگيز بير مدنيت غه يتكه‌ن لرى‌نى ثابت قيلماقده دور.

بو اثر لرنيكْ حقيده بير المان عالمى [170] : "انگلتره فرانسا، المانيا ده موندا غ‌بير نرسه لر هيچ يوق وقت ده چرا يليغ و چوكْ بير مدنيت ايگه‌سى بولغان اتا بابالرى بيله‌ن تورك لرنيكْ فخر فيلماق حق لرى بار دوز" ديب يازا دور.

بیر تکریده‌م (الهه) نیك‌سا پالدین ایشله‌نگه‌ن هیکلی.
قاراشهر سوچوق دین تپیلغان. برلین موزه‌سیده‌.

مانی دینیغه تیگیشلیك بیر اویغورچه قولیازما اثردین
بیر یاپراق. ۸- عصر. اصلی برلین موزه‌سیده

مەن بو يردە دىوان لغات التورك دەكى معلومات
بىلەن قوتادغوسىلىك نيك ويانا اويغورچە قول يازما نسخەسيدىن
فايدەلنيب قديم اويغور الفباسى نى رەتلەپ چيقتيم.

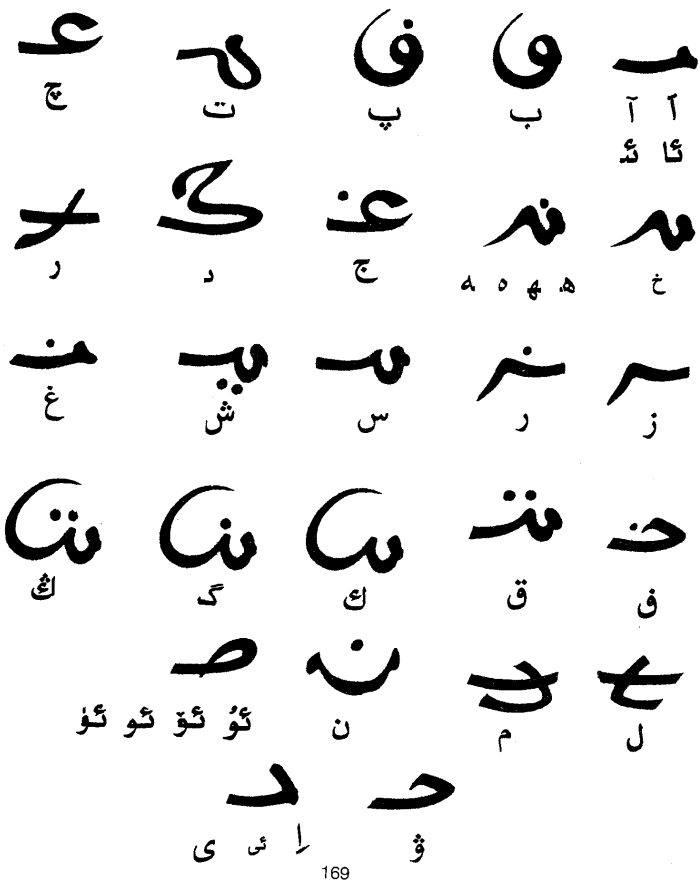

اتی بیلینمیگه‌ن بیر اویغور شاعری نیك بیر بتی

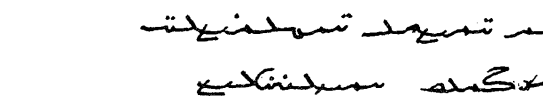

کلسه قالای قاتیغلیق اوتر دیو سرینگیل

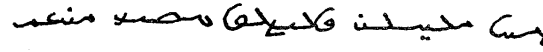

آویلك ایشین بیلیپ تور انچه اکا تیرینگیل

(قایداغکه قاتتیغلیق کلسه اوتوپ کیتادور دیب تسلّی تاپ
زمانه نیك عادتینی بیلیب تورغیل و اوکا اونچه‌لیك ایشه‌نگیل)

سلطان ابوسعید خان نیك اوزون حسن غه یازغان پیتیگی
(ساچقان ییلی ۲۲ ربیع الاول ۸۷۳ هـ)

استانبول ، توپقاپی سارایی موزه‌سی ارخیوی

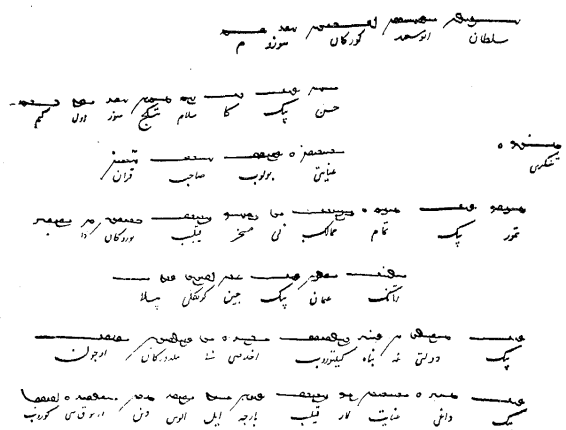

۱۷ــ فصل

قدیم زمان لرده کی تورك وچین سیاست لری

قدیم زمان لرده‌کی تورك لر و چین‌لیغ‌لر اراسیده‌کی تاریخی مناسبت‌لری اشبو شرق اویغور لری‌نیڭ اورخون بوییده کی دولت‌لری بیقیلغان تاریخ ده ایاغ‌لاشادور. چونکه موندین کیین چنگیزخان زمانه‌سی غه‌چه چین و تورك اراسیده مهم سیاسی حادثه لر واقع بولمغان ایدی. بو مناسبت‌بیله‌ن قدیم زمانلرده‌کی تورك لر و چین‌لیغ لرنیڭ سیاست‌لری خصوصیده تاریخ کتاب لریده یازیلغان تورك لرنیڭ حقیده‌کی یالغان بهتان لر و چین‌لیغ لرنیڭ حقیده‌کی ریاکارلیق لرنیڭ حقیقتی نی محترم اوقوغوچی‌لرغه عرض اتمك مقصدی بیله‌ن چین مورخ لری‌نیڭ اوز اقرار لریدین توبنده‌کی مطالعه نی چیقاریب یازامیز:

چین تاریخ لریده و اندین الینغان عصری تاریخ کتاب لریده قدیمقی تورك لرنی وحشی، جَکْجوی، خونریز و تالانچی ایدی دیب یازیلیب دور. لیکن ینه مذکور چین مورخ لری تاریخچی لیق وظیفه‌سی نیڭ اداسی غه مجبور بولوب تورك لر حقیده‌کی او سوز لرنیڭ مَحْض قلم انتقامی و بهتان دین عبارت‌لیکی و تورك سیاستی نیڭ صلح پرورلیك، انسانیت چی‌لیك، توغرا کوڭل لوگلوك و عزت نفس دین باشقه نرسه ایمس‌لیکی غه اقرار قیلماقده دور لر. و ینه چین مورخ لری چین‌نی مدنیت صناعت بیله‌ن دایما ماختاسه‌مو چین سیاستی نیڭ استیلاچی‌لیق، انسانیت سیزلیك و حیله گرلیك دین عبارت ایکه‌نلیکی غه اعتراف اتمك مجبوریتیده قالماقده دور لر. بونیڭ بیانی بو ایکی عنوان ده ذکر قیلانادور.

هون ، جوجان ، كوك تورك و باشقه تورك امپراطور لوق لرى بيله‌ن چين‌ليغ لر اراسيده‌كى حرب و صلح واقعه‌لرى‌نى تمام مورخ لر چين تاريخ لريدين الدى لر. تمام تاريخ كتاب لريده مفصل صورتده روايت قيلينغان واقعه لرده هون لرنيڭ ويا جوجان لر نيڭ ويا كوك تورك لرنيڭ چين‌غه تعرض‌قيلمغانلرى، دايما چين‌نيڭ ظالمانه تعرض‌لرى‌دين مدافعه اتماك ويا انيڭ انتقامى نى الماق اوچون واقع بولغانى مورخ لر نيڭ اتفاقى بيله‌ن معلوم بولا دور. چين‌ليغ لر نيڭ سدى چين‌نى بنا قيلماق‌غه مجبور بولغانى تورك لرنيڭ غارت و تالان لريدين ساقلانماق اوچون ايدى ديگه‌ن سوز هم تورك لرنيڭ حقيده بير اتهام دور. سدى چين نيڭ بناسى نيڭ سببى شودور: هون دولتى نيڭ مدهيش‌بير صورتده قوّتلانيب كتكه‌نيدين او وقت ده‌كى چين امپراطورى چه‌اڭ، غايت يمان قورقوب كتيب اولر نى عسكر قوتى‌بيله‌ن مدافعه قيلماق‌نى امكان‌سيز خيال قيليب تورك و چين اولكه لرى‌اراسى ده غير قابل مرور بير مانع (آشقيلى بولمايدورغان توسالغو) پيدا قيلماق ماليخوليا سى غه توشتى . چه‌اڭ فقط اوشبو قورقونچ وسواس دين توغولغان ماليخوليا سى نى وجودغه چيقارماق اوچون بوسدنى انشا قيلدوردى . تورك لر، اگر چين مورخ لرى دعوا قيلغانده‌ك خالص تالانچى بير خلق بولغان تقديرده انداغ وحشى و انتظام سيز تالانچى لرين چين ده‌ك نفوسى تولا و ياراغ لرى مكمل بير ملت غايت اسانليق بيله‌ن مدافعه قيلورايدى ، وسد انشا قيلماق اوچون مليون لرچه ادم لرنى ييل‌لرچه مشقت‌ليك ايش‌غه سالماق‌غه هيچ حاجت توشماس ايدى . بوسد نيڭ انشاسى وقتيده يريم مليون ادم نيڭ مشقت استيده اؤلگه‌نى نى چين تاريخ لرى روايت قيلادور. بوسد چه‌اڭ حيات وقتيده بير مكمل استحكام وظيفه‌سى نى ادا قيليب سد اوستيده قويولغان بير مليون‌دين زياده‌راق چين عسكرى‌نيڭ هون

عسکری دین مدافعه قیلماقی نی اسانلاشتورغان بولسه‌مو حه‌اك خیال قیلمانده‌ك فوق‌العاده بیر مانع (توسالغو) بولمادی، چونکه کین‌لر ده هون عسکرلری بو سدنی هیچ کوز غه ایلمای اوتابردی لر. بیر اوروپا سیاحتچی سی نیك سد چین حقیده‌کی مطالعه‌سی نی یازمیز: سیاحتچی ایتادورکه: "چین سدی نیك بناسی موژخلر گمان قیلغاندەك تورك لردین مدافعه اوچون غینه ایمس دور. بلکه بو نیك اصلی سببی او زمانه لرده شهرلرنی سپیل‌لر بیله‌ن احاطه قیلماق و مملکت نیك حدو-دی غه قلعه لر و سدلر انشا قیلماق عادتی دین چیقغان بیر ایش دور چونکه موندا غ سدلر او زمانه لرده دنیانیك هر نقطه‌سی ده بنا قلینور ایدی. باشقه یرلرده‌کی سدلرنیك بعضی سی کاملاً یوق بولوب و بعضی سی نیك ایز لری قالمیش دور. لیکن شمالی چین نیك توپراقی غایت مستحکم بیر توپراق بولغانی اوچون چین سدی بو کون غه‌چه باقی دور."[171]

تورك لر غالب بولغان وقت‌لریده تمام چین‌نی مستملکه قیلیب چین نیك انتهاسیز ثروت‌لری‌نی ایگه‌لب الماق‌غه هیچ بیر مانع قالمغان حالده‌مو چین‌نی مستملکه قیلمادی لر. بلکه چین امپرا طوری‌نیك تعرض قوّتی نی ضعیفلاشتورماق‌غه قناعت قیلدی لر و استقلا-لی نی بیقمادی لر. مغلوب و قوتی پراکنده بولوب اسیر نیك حُکمیده بولوب قالغان چین امپراطوری صلح تیلاسه تورك حکمدار لری بو صلح نی درحال قبول اتتی‌لر. چین نیك حربی اقدامات قیلماقی امکانسیزلیقی معلوم بولغان وقت‌لرده تورك لرنیك قوتی غایت زیاده بولسه‌مو تورك لر موندا غ فرصت دین استیلا و هجوم اوچون استفاده قیلمای بلکه بو فرصت نی بو ایکی قوشنه ملت نیك صلح و اسایش ده‌یا-شاماقی نیك مهم بیر فرصت بیلیب چین غه دوستلوق قولی نی اوزاتقان لری و چین نیك داخلی اسایشی نی تأمین قیلماق اوچون مهم یاردم لرنی قیلغانلری چین تاریخ لریده تولادور. چین‌ده چیقغان بیرنچه ایچکی سوقوش‌لرده قان توکولوشی نی باسیقتورماق اوچون چین حُکمدا-ری غه تورك لرنیك یاردم قیلغانلری و تینچلیق بولغان زمان چین

توپراقی نی بوشاتیب اوز خلقی غه قویوب بیریب یا نیب چیقفانلری ومون-
داغ وقت دین استفاده قیلماق و چین‌غه استیلا قیلماق فکریده بولمغانلیق لری بو تاریخ نی اوقوغانلرنیڭ نظر لریدین مُکَرَر اوتادور. بو همه سی نی چین تاریخی ده ویا اندین الینغان عصری تاریخ کتاب لریدە کوروش ممکن دور.

تورك و چین اراسیده‌کی محاربه لرده تورك لر غالب بولوب چین توپراق لری‌نی الغان وقت‌لرده تورك لرنیڭ چین خلقی نی قتل‌عام قیلغانی ویا شهرلرنی ویران قیلغانینی کورسه‌ترلیك اینانمودك سیر روایت نی چین مورخ لری ذکر قیلمایدور. تورك امپراطور لری چین دین مغلوب بولوب قوتسیزلیك زمان لریده هیچ وقت چین‌غه اطاعت قیلماق و باج برمك نی قبول اتمدی لر. بلکه اۆلگونچه مدافعه قیلیب شرف لیك اۆلوم بیله‌ن اۆلدی لر. شرف سیز اسارت حیاتی غه راضی بولمادی لر. چین اطاعتی نی موقتاً قبول اتکه‌ن لر بولسه بو لر بعضی کیچیك خان لر ویا تورك امپراطور لری‌غه خیانت اتکه‌ن عاصی لر دین عبارت ایدی. اما تورك امپراطور لریدین هیچ بیری‌نیڭ انداغ قیلغانی نی چین تاریخی ده هم دعوا قیلینمایدور.

چین سیاستی: استیلاچی لیق، انسانیت سیزلیق، هیله گرلیك

تورك لر ضعیفلاشیب چین‌لیغ لر قوّت تاپقان وقت‌لرده چین‌لیغ لر درحال معاهده لرنی بوزوب، ایکی ملت نیڭ اسایش و راحتی نی هیچ نظرغه المای تورك یورت‌لری‌غه هجوم قیلور ایدیلر. چین‌لیغ لرنیڭ تورك یورت‌لریده قیلغان قتل‌عام لری، شهر لرنی ویران قیلغانی، مغلوب و بی‌گناه خلق‌نی اۆلتوروب اشقانی نی اوز یورت‌لریدین هیداب چین نیڭ یراق یر لری‌غه و چول‌لری‌غه سوروب، اوبیچاره لرنی اچلیق‌دین یوق اتمك ویا چینلاشتورماق‌غه قیلغان اقداماتی‌بك تولادور. بو وحشیانه و ظالمانه سیاست‌لرنی چین نیڭ

متعصب و انتقامچی مورخ لری اوز کتاب لریده فخر بیله‌ن ذکر قیلیب ماختانماق‌ده دورلر.

حاضرقی مغولستان‌ده‌کی تورك اولکه لری بك تولاد فعه لر چین قتل‌عامی و تخریباتی غه اوچراغانلیقی یوقاریده اوتتی. شرقی تورکستان‌ده قومول، بارکول، قوجو، لولان اولکه لری‌نی بیر نچه دفعه چین عسکرلری قتلعام و خراب قیلغانی معلوم دور. بو جمله دین، یگرمه مقداری شهرغه ایگه بولغان لولان اولکه‌سی چین قتلعام و تخریباتی نتیجه سیده کاملاً ویران و چول حالی غه کلمیش دور. ۱۱۷۲ هـ (۱۷۵۷م) ده چین‌لیغ‌لر پوتون بش‌بلیق و ایلی اولکه لری‌نیڭ خلقی‌نی قتل‌عام قیلیب اشقانی‌نی چین‌غه سوروب الیب کتیب بو اولکه لرنیڭ بیر نچه‌ییل انسان‌دین بوشالغانی وکین‌لر ده التی شهر و تورپان‌دین تارانچی (دهقان) مهاجر لری باریب اولکه لری نی یکی باشدین اباد قیلغانی شرقی تورکستان‌ده‌هرکیم غه معلوم دور. چین مورخ لری هم بو فاجعه‌نی لَذّت و افتخار بیلهٔ بیان قیلمیش‌لر دور.[1.72]

چین دولتی اوزی‌نیڭ قوت سیز وقتیده ویا تورك لر نیڭ قوّتی زیاده چاغلرده چین امپراطور لری‌نیڭ تورك لرغه قیلغان تواضع لری و تورك حکمدار لری‌غه و شهزاده لری‌غه و حَتّاکه کیچیك خان لری‌غه قیز لری‌نی بیریب و چین نیڭ نفیس مال لری‌نی اولرغه سوغات قیلیب بو توغرا کوکُل‌لوگ و جوانمرت خلق‌نی اوزی‌غه دوست قیلیب بو لرنیڭ یوروشی دین ساقلانماق ویا قوت‌لریدین فایدالانماق تشبثی ده بولغانلری‌نی چین تاریخی دین الیب یوقاریده تولا ذکر قیلدوق. اما چین‌لیغ لرنیڭ بو حرکت‌لریدین مقصدلری صلح واسایش‌بولمای بلکه قوتلیك اتحاد و عسکری قوت اعتباری بیله‌ن چین دین یوقاری بولغان تورك لرنیڭ اراسی‌غه نفاق و تینچ سیز لیق اورو غی‌نی ساچماق‌غه یول اچماق مقصدلری ایدی. بو واسطه بیله‌ن تورك لرنیڭ قوتی‌نی ضعیفلاشتورماق و دولت‌لری‌نی بیقیب یورت‌لری غه استیلا اتمك اصلی مطلب لری ایدی. بو موضوع نی کول تکین ابده

سیده بیلگه قاغان غایت فصیح و اصیلانه عبارت لر بیله‌ن اڭلاتا دوز[173] صلح پرور و توغرا کوڭللوگ تورك لر، چین نیڭ بو حیله‌گرلیك قیسماق لری‌غه تولا توشتی لر.

چین نیڭ قوتلیك وقتیده و خواهی ضعیف لیق حالی ده تورك قوم لری‌غه دایما بیر جان دشمنی ایکه‌نلیکی. مه‌یلی حرب و مه‌یلی صلح زمان لری‌ده هیچ بیر انسانیت و توغرالیق ملاحظه سیده بولمغانلیقی تاریخ صحیفه لریده انکار ممکن بولماید ورغان بیر نقطه دور.

منه بو مطالعه خالص چین تاریخی نیڭ برگه‌ن معلوماتی دین الینغان مفهوم لردور. بنا‌ءً علیه انصاف قیلغوچی نیڭ نظری‌ده آپ اچوق ثابت بیر دعوا دور.

کوڭ تۆرك قهرمانی کۆل تکین (وفاتی ۷۳۲م) نیڭ هیکلی نیڭ باشی اۆتوگه‌ن ده تاپیلغان. لا یپیزیك موزه‌سیده.

اویغور اوردا سی مینیاتوری . سیزغوچیسی قوتلوق نیگار . ۱۵ - عصر
استانبول ، توپقاپی موزه‌سی ارخیوی‌دیندالیندی

تورتونجی بولوم

قاراخان لر
دوری دین مغول لر دوری غه چه شرق تورکستان

۱ــ فصل
قاراخان لر دولتی

قورولوشی

بو دولت نیك حکمدار خاندانی نیك اوترا آسیا تورك قوم لری نیك قاسی غه منسوب ایکه‌لیکی ده فرقلیغ قاراش‌لر بار دور. چین تاریخ لریده بولر نیك قارلوق قبیله سیدین بولغانلیقی تخمین قیلینا دور. بعضی منبعلرده بولرنی اویغور دیب تازیلیب دور. لکین شرق اویغور لریدین ایکه‌نلیکی ویا قدیمقی یارلیقار اویغور لر نیك اولادی دین ایکه‌لیکی انیق ایمس.[174]

قاراخان‌لر دوریده تاءلیف قیلینغان کتاب لر و تاریخی و ادبی وثیقه لر غه کوره بولر نیك اصلی قدیم دین مُسَلْسَل صورتده کاشغر غه خان بولوب کلگه‌ن بیر خاندان‌دور . مذکور کاشغر خانلیق‌خاندانی اوزلری‌نی قدیمقی قاراخان‌لردین مشهور بوقاخان (افراسیاب) نیك اولادی دەب دعوا قیلور ایدی‌لر. بو اعتبار بیله‌ن اوزلری‌نی باشقه تورك خان‌لری‌دین یوقاری توتار ایدی لر[175].

شرقی تورکستان خان‌لری ۲۰۶ هـ(۸۲۱ م)ده تیبت لیك لرنی یورت‌لریدین هیداب چیقاریب مستقل بولغاندین کین کاشغر خانی اهسته اهسته قوتی‌نی آشوروب یارکند ، ختن ، اوچ اولکه

لری‌نیكْ خان‌لری‌نیكْ اوستیفه نفوذ ی‌نی یایماق‌غه موفق بولدی . بارا بارا کوچا خانی‌نی هم اطاعت‌غه مجبور ایتتی . بو نیكْ بیله‌ن کاشغر خانی تمام التی شهرنی بیر دولت اُولکه‌سی قیلیب مهم قوّت‌غه ایگه بیر تورك دولتی قوردی .

تکْزی تاغلری‌نیكْ شمالیده‌کی قارلوق دولتی و کوکچه تکْز (بالخاش‌کول) اطرافیده‌کی یغما ، توخسی ، اوغراق ، چگل آتلیغ مستقل قبیله لر غرب دین ماوراء النهرده‌کی مسلمان سامانی دولتی و شرق دین اویغور دولتی نیكْ هجوم لری‌غه معروض قالیب تهلکه‌ده ایدیلر . تقریباً ٢٥٦ هـ (٨٧٠ م)ده قارلوق دولتی و یوقاریقی مستقل قبیله لر نیكْ خان لری ارقه ارقه دین کاشغرده‌کی التی شهر خانی غه اطاعت عرض قیلیب انیكْ حمایه سیفه کیردی لر . الحاصل کاشغر خانی تکْزی تاغلری‌نیكْ جنوب و شمالیده‌کی اون‌دین زیاده‌راق تورك خانلیق دولت‌لری‌نی اوز بایراقی اُستیده بیرلاشتوروب بیر اتحادیه (کونفدراسیون) تورك امپراطورلوقی تاُسیس ایتتی و اوزی‌غه قدیمقی اتابا لری‌نیكْ عنوانی بولغان قاراخان عنوانی‌نی الدی . عرب لر ایلگریکی قاغان‌لرنی خاقان دیگه‌ندهك بو قاراخان‌لرنی هم خاقان الترك ده یازادورلر[176] .

دولت نیكْ ککْروگه نی

٢٦٧ هـ (٨٨٠ م)ده قاراخان‌لیق تختیده بوقاخان اتلیغ بیر ذات اولتوردی. بو ذات شرق‌ده قوروغ تاغ سلسله‌سی نیكْ جنوبیده‌کی (لوپو) چَر چَن ، اَبدال ، و میران اُولکه لری‌نی ایگه لیدی . بو اولکه لر موندین ایلگری اویغور ایدیقوتی‌غه تابع ایدی . بو نیكْ بیله‌ن قاراخان‌دولتی و اویغور دولتی مملکت‌لری آراسیده قوروغ تاغ سلسله‌سی حدود بولدی. بو مناسبت بیله‌ن قوروغ تاغ نیكْ مهم یول‌لری اوستیده‌کی بعضی یرلرنی و بعضی تاغ‌لرنی سکْیر دییلمك اوزماندین قالمیش‌دور . سیکْیرتورکچه ده سرحد (حدود) دیمکدور .

بوقا قاراخان شرق‌ده‌کی بو مملکت‌لرنی الغاندین‌کین شمال‌ده‌کی قارلوق و باشقه خان‌لرنیك اطاعتی‌نی تاءمین قیلماق و اوطر فده هم فتوحات قیلماق فکریده بولوب حاضرقی توخماق شهری‌غه یاقین بلاساغون شهری‌نی پایتخت قیلدی. اینجه (سیردریا) نیك قایی‌سی بیله‌ن آرال کؤلی‌غچه و آرال کؤل‌دین شرق‌غه قاراب کؤکچه تکیز نیك شمالیده سوروق تاغلری (حاضرقی سمی پلاتینسکی) قوشولوب ایرتیش دریاسی غه‌چه چوزولغان تمام تورك یورت‌لری‌نی اوز حاکمیتی استیغه الدی. موندین کین اویغور ایدیقوتی هم بوقاقاراخان‌غه تابع بولماق نی قبول اتتی. بو نیك بیله‌ن قاراخان‌لیق مملکتی نیك حدودی غربده پامیر تاغلری، سیردریا و آرال کؤلی، شمال‌ده قیرغیزیا یلاغلری والتای تاغلری، و شرق‌ده التای تاغلری و لیانگچو نیك شرقی‌ده‌کی ووشی تاغی، و جنوب‌ده تنگوت خانلیقی (کوکو) و قاراکُفو تاغ (کیونلون) و قاراقورام سلسله‌لری‌غه یتیب کنکُرودی (٤ انجی خریطه).

بوقاقاراخان‌دین باشلاب قاراخان‌لرنیك پایتختی ایکی ایدی. قاراخان لر قیش کونلریده کاشغر ده، یازکونلریده بلاساغون ده اولتورور ایدیلر. اما حقیقی پایتخت کاشغر ایدی. بو منا سبت بیله‌ن کاشغر اوردا کند دییلور ایدی (پایتخت شهر دیمکدور) بوقا قاراخان نیك وفاتی و انیك اورنیغه اولتورغان قاراخان‌لر خصوصیده معلوماتیمیز یوق‌دور. ستوق بوغراخان غچه اؤتکه‌ن واقعه‌لرهم معلوم ایمس دور.[177]

ستوق بوغراخان نیك دادا سی بارخان بوغراخان قارا خان ایدی. بوکشی ۳۰۲ هـ ده وفات اتتی. وفات وقتیده اوغلی ستوق‌تکین نارسیده بولغانی اوچون اینیسی ایسن‌بوغراخان نی ولیعهد قیلدی و انیك ولیعهدی ستوق‌تکین بولماق‌غه وصیت قیلدی. بارخان بوغرا قاراخان نیك وفاتیدین کین ایسن‌بوغراخان قاراخانلیق تختینده اولتوردی، اکاسی نیك وصیتی غه مطابق ستوق‌تکین‌نی ولیعهد قیلدی و تورك عنعنه‌سی غه اویغون ستوق نیك آناسی نی نکاحی غه آلدی. لیکن ایسن‌بوغراخان کین‌لرده ستوق‌تکین‌نی ولیعهد لیکدین توشورمك و اوز

اوغلی نی ولیعهد قیلماق فکری‌غه توشتی . ستوق‌تکین غایت هوشیار و مُنَوّر بیر شهزاده بولوب یگرمه یاشغه کیرگه‌ن وقت لریده مخفی مسلمان بولدی[178].

شرق توركستان ده اسلامیت نیڭ یایلیشی

قاراخان‌لر دولتی قورولوشدین ایلگری غربی توركستان تورك لری تماماً مسلمان بولغان ایدی‌لر . قدیم دین شرقی و غربی تورکستان خلقی نیڭ آراسیده‌کی ملیّ بیرلیك و اقصادی رابطه غایت قوّت لیك ایدی . توقاقنلیق و تجارت مناسبتی بیله‌ن بو ایکی تورکستان خلقی نیڭ باریش کلیشلری نهایت تولا ایدی . منه بو واسطه لر بیله‌ن اوچونجی‌عصر هجری ایچیده شرقی تورکستان‌ده اسلام دینی خیلی یا ییلغان ایدی . بارا بارا بعضی عالم لر سوداگر صورتی‌بیله‌ن شرقی تورکستا ن‌غه کلیب ممکن بولغان یول بیله‌ن خلق‌نی اسلام غه دعوت قیلماقده مهم فعالیت کورساتتی‌لر . بو نیڭ بیله‌ن شرقی تورکستان ده اسلام تولا کوچلاندی، لیکن قاراخان‌لیق خاندانی و یورت نیڭ کتته لری مسلمان بولمادی لر . کاشغر و بالاساغون طرف لریده خلق نیڭ یاریمی دین تولا راقی مسلمان بولغانلیقی روایت قیلینادور .

۳۲۰ هـ (۹۳۲م) ده بخاراده‌کی سامانی دولت خاندانی‌غه منسوب بولغان ابونصر سامانی اتلیغ عالم بیر ذات سوداگر صورتی بیله‌ن بیر کاروان‌غه باش‌بولوب اوزکند و توروغارت یولی‌بیله‌ن آرتوچ غه کلدی . یولدا بیر یرده یولداش‌لری بیله‌ن جماعت بولوب نماز اؤتومکده‌ایدی . بو حالده آوغه چیقغان ستوق‌تکین اویرغه کلیب قالدی و بو کاروان‌نیڭ مسلمانلیقی‌نی بیلدی . ستوق‌تکین منوّر و حق پرست بیر یگیت ایدی . ابونصر نمازدین فارغ بولغاندین کین انیڭ دین ستوق‌تکین اسلام نیڭ حقیقتی‌نی سورادی . ابونصر اسلام نیڭ حقیقتی‌نی بیان قیلدی . بو بیانات ستوق‌تکین‌نیڭ کوکلی‌غه تولاتاثیر قیلدی، ابونصرنی بیر نچه کون ارتوچ‌ده تورماق‌غه امر اتتی و غایت

مخفی صورتده یالغوز اوزی غینه مسلمان بولدی. کین‌لرده اوزی نیك ایشانچ‌لیك یاوَر لری‌نی و دوست‌لری‌نی مخفی طرزده اسلام غه کیرگوز دی. موندین کین باشقه مسلمان‌لرنی اوز طرفیغه تارتقالی باشلادی. بش‌التی آی ایچیده بیر نچه یوز کشی دین عبارت بولغان مخفی یاش مسلمان‌لر جمعیتی ستوق‌تکین نیك قول آستیده تشکیل تاپتی. ستوق تکین بو یاش‌لرنی مکمل یراغلاندوردی.

ستوق‌تکین بو جمعیت اعضالری‌نی کاشغر شهری‌غه مخفی صورتده کیرگوزدی. تشکیلات اعضا لری یگرمه‌دین اوتوز دین کیچیك قطعه لرغه آیریلغان ایدی. هر قطعه بیر عسکری قشلا ویاحکومت شعبه سی ویا کتته بیر شخصیت نیك اوستیغه باسقون قیلماق‌غه امر قیلیندی. بو باسقون اوچون معین بیر کیچه نیك معلوم لوغ بیر ساعتی تعین اتیلدی. بو پلان تعین قیلینغاندین کین ستوق‌تکین اوّلدین یا نیدا بار قرق یاوَری بیله‌ن کاشغر غه کیریب اوگه‌ی داداسی ایسن‌بوغرا خان غه مهمان بولوب اورداغه توشتی. هجوم اوچون معین بولغان کیچه نیك معلوملوغ ساعتیده ستوق‌تکین مذکور قرق یاوری بیله‌ن قارا خان نیك یاتقان اویی‌نی باسیب انی اسیر قیلدی، اورداده‌کی تکین لر و منصبدار لرنیك بعضی سی‌نی اسیر قیلدی و بعضی سی‌نی اؤلتوردی. باشقه یرلرغه باسقون قیلماق‌غه مأمور بولغان قطعه لر هم اوز وظیفه لری‌نی موفقیت بیله‌ن اجرا قیلدی لر. الحاصل بیر کیچه ده ستوق تکین کاشغر شهری‌نی آلدی. نفوسی نیك یریمی قدر مسلمان بولغان کاشغر مسلمان‌لری هر طرف دین ستوق‌تکین نیك یاردمی غه یتیشکلی باشلادی‌لر. ایکی اوچ کون ایچیده ستوق‌تکین کافی درجه‌ده بیر قوّت توپلاماق‌غه موفق بولدی. بو صورت بیله‌ن پوتون کاشغر خلقی ستوق‌تکین نیك حاکمیتی‌نی قبول قیلدی لر.[179]

ستوق‌تکین اوز حاکمیتی‌نی قرار الدورغان‌دین کین اوزی‌نی قاراخان اعلان قیلیب قهرمان معناسی‌نی افاده قیلادورغان بوغرا خان[180] عنوانی‌نی آلدی. مسلمان بولمغان خلق‌نی اسلام غه دعوت قیلغالی و غزات قیلغالی توردی. کاشغر، یارکند، اوچ، بلاساغون

وبارسغان (ایسیغ کؤل نیك شرقی) ایالت لریده و قارلوق دولتی ایچیده اسلام دینی هیچ مشکلات سیز رواج تاپتی.

غربی تورکستان ده کی سامانی اسلام دولتی شرقی تورکستان ده اسلام دینی نیك و اسلام علم لری نیك تارالیشی اوچون قارا خان ستوق بوغرا خان غه تولا یاردم قیلدی. علما و محدث لر کاشغر و بالاساغون غه غربی تورکستان دین تولا کلدیلر. ستوق بوغرا خان مسلمان بولغاندین کین بعضی عالم لر اکا عبدالکریم اتی نی برگه نی معلوم دور. چونکه ستوق بوغراخان نیك قاقتورغان آلتون یارماق (طلا) لریده قاراخان ستوق عبدالکریم عباره تی قاقیلیب دور. بو یارماق لر دین پترسبورغ موزه خانه سیده بار دور[181].

ستوق بوغرا قاراخان نیك غزات قیلغانی

ستوق بوغرا قاراخان مسلمان بولوب قاراخانلیق تختی نی الغاندین کین بو وقت غچه اسلام غه هیچ داخل بولمغان، بودا دینی نیك مرکزی بولغان ختن، کوچا و سریغ اویغور خان لری و اویغور ایدیقوتی قاراخان لیق مرکزی نیك اطاعتی نی تاشلاب استقلال اعلان اتتی لر. شمالده کی اوغراق، یغما و توخسی قبیله لری هم عصیان غه قوپتی لر. قاراخان ستوق بوغرا، بو خان لر و قبیله لر نیك اوستیغه عسکر ایباریب دایما غزات قیلما قدا ایدی. ستوق بوغرا قاراخان اوزی ختن غه یوروش قیلیب تولا محاربه لردین کین ختن خانی نی مغلوب اتتی. ختن خانی عسکرلری بیله ن شهر غه قامالیب مدافعه غه توردی. محاصره اوزون دوام قیلسه مو شهر فتح بولمادی. اخیری قاملغان لرایچیدن بیر جنگشی (بگ) اوز تابع لری بیله ن مسلمان بولوب شهر نیك ایچی ده انقلاب چیقاردی و انیك یاردمی بیله ن شهر فتح بولدی. موندین کین ستوق بوغرا قاراخان کوچانی فتح قیلدی. لیکن بو نیك بیله ن هم ختن و کوچا خلقی تماماً مسلمان بولمای تولاسی قدیم بودائی دین لریده قالدی لر. اندین کین ستوق بوغرا قاراخان، اویغور ایدیقوتی نیك

اوستیفه قاراشهر یولی و ایلی طرفی‌بیله‌ن ایکی یولدین عسکر یوللادی. غایت مدهیش و تولا اوروش‌لردین کین ایدیقوت مغلوب بولوب اولقیده‌ك قاراخانلیق مرکزی‌غه تابع داخلی مستقل بیر حکومت بولماق قدیم دین لریده قالماق شرطی‌بیله‌ن صلح قیلدی. و شمالده‌کی یغما ، تُخسی و اوغراق قبیله لری اوستیفه هم تولا غزات یوروش‌لری قیلیندی. یوقا ریقی غزات‌لرده ابو نصر سامانی نیك اوغلی عبدالفتاح تولا شهرت تاپتی و ستوق بوغراخان بو ذات‌غه الپ تکین‌غازی عنوانی نی بردی[182].

موسیٰ بوغرا قاراخان

ستوق‌بوغرا قاراخان ، ۲۲ ییل قارخانلیق قیلغاندین‌کین ۳٤٤ـ (۹۵۵م) ده وفات قیلدی. اورنیغه موسا بوغراخان، قاراخان بولدی. موسا بُغرا قاراخان ستوق نیكُ اوغلی دور .

ستوق بُغرا قاراخان وفات اتکه‌ن خبری یا ییلغاندین کین ختن‌واویغور خان‌لری عصیان اتتی‌لر . موسا بُغرا قاراخان اوّلا ختن غه یوروش قیلیب ختن‌لیك لرنی اطاعت غه کیرگوزدی. اندین‌کین الپ تکین غازی‌نی ایلی ده‌کی اویغورلر اوستیفه یوللاب ایلی دریاسی نیكُ شمالیده‌کی میکّلاق الی (حاضرقی غولجه ولایتی)نی فتح قیلیب او یرده‌کی بودا بتخانه لری‌نی ویران قیلدی. اویغورلرنی میکّلاق ولایتی دین سوروب چیقاریب اویرغه مسلمان تورك لرنی یرلشتوردی. ایکنجی ویا اوچونجی ییلی موسا بوغرا قاراخان،الپ تکین غازی‌نی کنگیت (قارا شهر)یولی بیله‌ن اویغورلر نیكُ اوستیفه یوللادی.الپ تکین‌غازی‌کنگیت نی فتح قیلیب قوجوغه یوروش قیلدی. مدهیش اوروش‌لردین کین اویغور ایدیقوتی مغلوب بولوب قوجو ولایتی نی بوشاتیب تکّری تاغلری نیكُ شمالی ده‌کی بش‌بلیق شهری‌غه باریب اویرنی پایتخت‌قیلدی. الپ تکین‌غازی قوجو ولایتی نی فتح قیلغاندین کین بش‌بلیق طرفی‌غه یوروش قیلدی. لیکن ایدیقوت، بش‌بلیق‌نیكُ جنوبیده‌کی تکّری تاغلری نیكُ‌یول

لرنی استحکام قیلیپ قوت توپلاپ تورغان ایدی . الپ تکین غازی مذکور تاغلرایچیده قاتتیغ اوروشلر قیلدی . بو اوروش لردین بش بلیق یاقینیده کی جنوبی تاغ (نه‌ن‌سه‌ن) نیك ایتیکیده بولغان چوك بیر اوروشده الپ‌تکین غازی شهید بولدی . عسکرلری هم پراکنده بولوپ‌یمان مغلوب بولدی . بو نیك نتیجه‌سیده اویغورلر قوجو و کنگیت ولایت‌لرینی یاندوروپ الدی . الپ تکین غازی نیك مزاری نه‌ن‌سه‌ن تاغی ایتیکیده بولوپ، حاضر عوام خلق بو یرنی آلپا غوجام دیدور .

هارون بوغرا قاراخان

موسا بوغرا قاراخان ۳۷۲ هـ ده وفات قیلدی.اورنیغه اوذات نیك اینی‌سی هارون خان قاراخان‌لیغ تختیده اولتوردی و بوغرا عنوانی‌نی الدی . هارون بوغرا قاراخان بك سیاسی و مُدَبِّر بیر ذات ایدی،تخت ده اولتوروب آز مدت ده اویغور ایدیقوتی‌نی قطعی صورتده اطاعتی غه کیرگوزدی و باشقه هیچ بیر خان ویا قبیله بگی‌اطاعت تاشیده قالمادی . بو صورت‌بیله‌ن قاراخان‌لیق اولکه لری‌نیك ایچیده ده کامل بیر تینچلیق و آسایش قرار تاپتی . هارون بوغرا قاراخان اوز تابعی ده‌کی مسلمان و مسلمان بولمغان تورك لردین مرکب غایت قوّتلیك و منتظم عسکر تیارلادی . بو نیك بیله‌ن دولت فوق‌العاده کوچلانیپ فتوحات قیلماق و مملکت‌نی کنگُروتمك نیك وقتی کلدی .

غربی تورکستان نیك قاراخان لر دولتی غه قوشولیشی

غربی تورکستان، افغانستان و ایران غه حکمدارلیق قیلماق ده بولغان سامانی تورك لر نیك دولتی ضعیفلاشیب انقراض دورینی

یاشاماقده ایدی. تابعیده‌کی والی‌لر و قوماندان‌لر حقیقت ده سامانی دولت مرکزی‌نیڭ اطاعتی نی تاشلاب هر بیری اوز ولا یتی ده مستقل‌صورت ده حکمدار بولوشوب مملکت پارچه‌لا نماقده ایدی. مذکور والی‌لردین غزنی والی‌سی امیر ساوق تکین (سُبُکتکِین) افغانستان‌نیڭ تولا راق‌حصه سی نی ایگه‌لاب اوز قوّتی نی اشورماقغه و هند ستان‌غه غزات قیلماقغه باشلیغان، مونیڭ‌اوستیغه سامانی دولت مرکزی بولغان بخارانیڭ بعضی سیاسی و اداری ایش‌لری‌غه مداخله قیلغالی تورغان ایدی.

هارون بوغرا قاراخان بو ییقیلماق دوری‌نی یاشاماقدا بولغان سامانی دولتی‌غه وارث بولماق خیالی‌غه توشوب ۳۸۳ھ ویا ۳۸٤ هـ ده فرغانه غه یوروش قیلدی. فرغانه نی الغاندین کین سمرقندنی هم آلدی. و صوگره بخاراغه یوروش قیلدی. سامانی‌حکمداری‌امیر نوح مغلوب بولوب بخارا شهری‌غه قامالیب قالدی. قاراخان بخارانی قاتیغ محاصره آستیغه آلدی. نهایت امیر نوح مدافعه‌دین عاجزکلیب مخفی صورتده بخارادین قاچتی. اوگوزدین اوتوب اِمل شهری‌غه بار یب اویرنی پایتخت قیلیب. اویرده حکمرانلیق قیلدی. قاراخان بخارانی اوروش‌سیز اشغال اتتی. سمرقندنی غربی تورکستان‌نیڭ مرکزی قیلیب اویرده اولتوروب ماوراءالنهر نیڭ اولکه لری‌نی ارقه ارقه دین حاکمیتی آستیغه آلدی.[184]

بو صورت‌بیله‌ن قاراخان اوچ ییل سمرقنده توردی.
هارون بوغرا قاراخان‌غه بیر قاتیغ کسل عارض‌بولوب بو کسل‌نیڭ اولوم کسلی ایکه‌نلیکی بیلینگه‌چ کاشغر غه یاندی و یولدا ۳۸۷ هـ نیڭ اَوّلیده وفات اتتی.

قاراخان یانا دورغان وقتیده قریندا‌ش‌اوغلی (مُوسَیٰ بوغراخان‌نیڭ اوغلی) علی‌تکین‌نی غربی تورکستان‌غه عمومی والی تعین قیلدی و اکا ایلیك خان عنوانی‌نی بردی." ایلیك خان" قدیم تورکستان لهجه سیده‌کی ایلخان معناسیده بولوب شاه، مَلِك، قِرال دیمك دور. بوقاخان زمانه سیدین اعتباراً تکری تاغلری‌نیڭ شمالیده‌کی اولکه

لرنی اداره قیلماق اوچون قاراخانلیق خانه‌دانی دین بیر تکین او اولکه لرغه عمومی والی بولماقده ایدی و ایلیك خان عنوانی الور ایدی. بو غربی تورکستان ایلیك خانی تعین بولوب قاراخانلیق اولکه لریده غرب ایلیك خانی و شمال ایلیك‌خانی ده‌ب ایکی ایلیك خان پیدا بولدی.

سامانی حکمداری امیر نوح بخارادین قاچقان کوندین اعتباراً قوّت توپلاماق و امیر ساوق تکین و باشقه امیر و والی لریدین یاردم طلب قیلماقده ایدی. سیر دریانیكْ آیاغیده‌کی جُنداولکه سیده آولتوروقلوغ سلجوق عشیرتی نیكْ خانی سلجوق سوباشی دین هم یاردم الماقغه کوشش قیلور ایدی. لیکن بولر نیكْ بعضی سی اوز ایچکی ایش‌لری‌غه مشغول و بعضی سی قاراخان نیكْ قوّتی دین قورقو نچ ده بولغانلری اوچون امیر نوح‌غه یاردم بیرالماس ایدی‌لر. قارا خان نیكْ وفات خبری شایع بولغاندین‌کین امیر نوح بخاراغه هجوم قیلماق اوچون تمام قوّتی نی توپلادی و سلجوق سوباشی، اوغلی ارسلان بگ نیكْ قیادتی آستیده مهم بیر یاردم قوّتی ایباردی. امیرنوح بوقوّت لرنی الیب اوّگوزدین اوّتوب بخاراغه هجوم قیلدی. بخارا ده‌کی طرفدار لری‌نیكْ یاردمی‌بیله‌ن ایلیك خان علی تکین نیكْ عسکری‌نی مغلوب قیلیب بخارانی آلدی و ایلگریکی ده‌ك بخارانی پایتخت قیلدی.

ایلیك خان بخاراغه هجوم قیلماق‌غه تیارلیق قیلغالی باشلادی. امیرنوح بونی اکلاب امیر ساوق‌تکین‌دین یاردم طلب قیلدی. ساوق‌تکین تولا یاردم عسکری بیله‌ن بخاراغه یاقینلاشتی. لیکن امیر نوح، ساوق‌تکین نیكْ اوکا خیانت قیلماقی‌دین قورقتی. درحال وزیری عبدالله بن محمدبن‌عزیزنی ایلیك خان‌نیكْ الدی‌غه‌ایباریب ایلیك‌خان بیله‌ن صلح قیلدی. بو احوال نی ساوق‌تکین‌غه بیلدوروب ایلیك خان بیله‌ن اوروش قیلماسلیق و غزنی‌غه یانماق‌غه‌توصیه قیلدی.

بناءً علیه ساوق‌تکین ایلیك خان و امیرنوح نیكْ مصالحه سی‌غه راضی لیق کورساتمك و غزنی‌غه یانماق‌غه مجبور بولدی. بو مصالحه نیكْ سو جیحیچه بخارا و سمرقند اراسیده‌کی قطوان چولی اوترادا فاصله بو لوب قطوان نیكْ غربی امیرنوح‌غه و شرقی ایلیك خان‌غه تابع بولدی.

هارون بوغرا قاراخان وفات اتکندین کین ولیعهد بولغان اوغلی یوسف تکین قاراخانلیق تختیده اولتوردی و قَدِرخان عنوانی نی آلدی. "قَدِرْخَانْ"، قدیم تورکچه ده مُقْتَدِر و نفوزلوغ پادشاه دیمکدور. بعضی مورخ لر خیال قیلغانده‌ك قدرت دین مُشْتَق بولغان عربچه کلمه ایمس دور. دیوان لغات الترك نی کورسونلر.[185]

یوسف قدرخان تخت ده اولتوروب آز کونده ۳۸۷ هـ نیكْ اخریده امیرنوح وفات قیلیب اورنیغه اوغلی منصور پادشاه بولدی، و مذکور ییل ده امیر ساوق تکین بلخ یاقینیده وفات قیلیب انیكْ ایکی اوغلی اسماعیل و محمود (مشهور سلطان محمود غزنوی) دادالری نیكْ تختی نی تالاشیب محاربه‌غه تورغان ایدی لر. اوّلده ایلیك خان و امیر منصور آراسیده ایلگریکی مصالحه موجبیچه مناسبت یخشی ایدی. امیر منصور حکمدارلیق‌غه لیاقتی یوق غافل بیر شهزاده ایدی. بو سبب دین یورت کتته لری انیكْ دین یوز اویرودیلر. بو کتته لر دین وزیر عبدالله بن محمود بن عزیز و عسکر قوماندانی فایق باشلیغ لر قاراخان یوسف قدرخان نیكْ حضوری‌غه ابو منصور اسپیجابی نیكْ ریاستی استیده بیر الچی ایباریب قدرخان‌غه بیعت عرض اتتی لر و امیر منصور دین بخارانی قوتقوزما قینی التماس قیلدیلر.

قدرخان بو التماس نی قبول قیلیب سمرقند ده‌کی علی تکین ایلیك خان‌غه بخاراغه هجوم قیلماق یارلیغی نی یوللادی. ایلیك خان بو هجوم غه تیارلانماق ده ایکن یوقاریقی وزیر عبدالله والچی لر منصورو فایق بخارادین قاچیب سمرقند غه کلیب ایلیك خان نیكْ پناهی غه سغندی لر. ایلیك خان بخاراغه یوروش قیلادورغان وقتده وزیر عبدالله و سفیر ابومنصوردین بیر خیانت حرکتی صادر بولغان اوچون بولرنی حبس قیلدی و فایق نی اوچ یوز عسکرغه باش قیلیب قراول (کشف قولی) صورتی بیلەن ایلگری ماکْدوردی. آرقه‌ده ایلیك خان یور دی. امیرمنصور بو خبرنی اکلاغان زمان بخارادین قاچیب اگوزدین اوتوب کتتی.

فایق بخاراغه کیریب ایلیك خان‌دین یوز اویروب بخارا خلقی بیله‌ن بیرلا شیب ایلیك خان‌نیكْ ضدی‌غه مدافعه وضعیتی نسی الدی و بیر طرفدین امیر منصور غه الچی ایباریب انیكْ بیله‌ن پوتوشتی و بو پوتوشمك نیكْ مضمونی پادشاهلیق اتی امیرمنصورده بولوب نفوذ و حاکمیت فایق‌ده بولماق ایدی. بو نیكْ بیله‌ن امیر منصور یانیب بخارا غه کلدی و ایلیك خان بو وضعیت‌نی بیلیب سمرقندغه یانیب کلدی.

امیر منصور و فایق، ساوق‌تکین‌نیكْ اوغول‌لری نیكْ مجادله سیدین استفاده قیلیب خراسان‌نی ساوق‌تکین‌اولادیدین‌تارتیب الماق اوچون بگتوزون اتلیغ بیر قوماندان‌نی خُراسان‌غه عمومی والی قیلیب یوللا دی‌لر. لیکن بگتوزون بیر ایش‌غه موفق بولوشدین ایلگری ساوق‌تکین نیك چوك اوغلی محمود غالب بولوب داداسی نیكْ تختی‌نی الیب اوزی‌غه سلطان عنوانی‌نی اختیار قیلیب قوّت توپلادی. سلطان‌محمود، بگتوزون بیله‌ن اوروش باشلادی. بو حال‌ده امیر منصور و فایق هم تولا عسکر بیله‌ن خراسان‌غه باریب سلطان‌محمودنی مغلوب قیلیب خراسان نی الدی لر. اما کین‌چه فایق و بگتوزون امیر منصوردین بدگمان‌بولوب انی حکمدارلیق‌دین توشوروب حبس قیلیب اینی‌سی عبدالملك بن نوح نی امیر قیلدی لر، و بلخ‌نی مرکز قیلدی لر.

موندین‌کین سلطان‌محمود امیر عبدالملك و فایق‌لر بیله‌ن اوروشوب اولرنی مغلوب اتتی. عبدالملك، فایق و بگتوزون‌عسکر لری بیله‌ن بخاراغه قاچتی‌لر. سلطان‌محمود خراسان‌نی کاملاً اشغال اتتی. آز مدت‌کین فایق اؤلدی و عبدالملك، نارسیده بولغانی‌اوچون بخارادا قاتیغ بیر اضطراب و تنج سیزلیق پیدا بولغالی توردی. علی‌تکین ایلیك‌خان بخارانی آلماق اوچون دایما موناداغ فرصت غه منتظر ایدی. منه بو فرصت‌کلگه‌ن زمان درحال کافی درجه‌ده عسکر بیله‌ن بخاراغه یوروش قیلدی.

ایلیك خان بخاراغه یاقین کلگه‌نده بگتوزون بیر مقدار عسکر بیله‌ن مدافعه اوچون چیقتی. لیکن مغلوب بولوب بگتوزون‌و سامانی لر نیكْ تولاسی ایلیك خان قولی‌غه اسیر توشتی . اونونجی ذیلحجه ۳۸۹ هـ قربان عیدکونی ایلیك خان هیچ مقاومت‌سیز بخاراغه کیردی و پادشاهلیق اورداغه توشوب شهرنی تنج قیلدی . امیر عبدالملك‌یا شورون ایدی.انی تاپماق اوچون ایلیك خان جاسوس‌لر تاراتیب اخیری توتوب اوزکند شهریده نظربند قیلدی . بو نیكْ بیله‌ن ۱۲۸ ییلیق سامانی دولتی ییقیلدی . بو دولت اسلام دینی‌غه وعلم غه بك تولا خذمت قیلغان بیر تورك دولتی ایدی .

ایلیك خان موندین کین ماوراءالنهر نیكْ تامینی ایگه‌لیدی . ایلیك خان بیله‌ن سلطان‌محمود اراسیده دوستانه مناسبت بار ایدی . بو ایکی حکمدار نیكْ مملکت‌لری آراسیده اوگوز (آمودریا) فاصله ایدی (۱٤ نجی خریطه) ۳۹۰هـ(۹۹۸م) ده قاراخان یوسف قدرخان سلطان محمودغه بیر الچی ایبارِیب انیكْ ییکّی تاءسیس قیلغان دولتی‌نی تبریك اتتی و اوترادا بیر دوستلوق معاهده‌سی‌عقد اتمك آرزوسی‌نی بیلدوردی . سلطان‌محمود بو آرزوسی غایت خوشلوق بیله‌ن قبول اتتی . سلطان‌محمود بو دوستلوق‌نی قوّتلاندورمك اوچون اوزمان نیكْ اك مشهور عالمی و مُحَدّثی بولغان امام ابوالطیب سهل بن سلیمان الصعلوکی و سرخسْ والی‌سی طُغان چق نیكْ باشقارمیسی ده بیر الچی‌لیك هیئتی‌نی قدرخان‌نیكْ حضوری‌غه یوللادی . قاراخانلیق خاندانی‌دین بیر خاتون‌نی اوز نکاحی‌غه بیریلمکی‌نی التماس قیلدی . قدرخان بو التماس‌نی قبول قیلیب ایلیك خان‌نیكْ قیزی چِگِلْ قاتون‌نی سلطان‌محمودغه برمکغه یارلیغ قیلدی . ایلیك خان اوزکنده توی مراسمی‌نی اجرا قیلیب چگل‌قاتون‌نی غزنی‌غه یوللادِی . بو دوستلوق صمیمی صورتده التی ییل دوام قیلدی . (چیگیل قاتون ، علی تکین الیك خان نیكْ اینیسی شمال ایلیك خانی‌طغان خان نیكْ قیزی‌دور)

علی تکین ایلیك خان بیله‌ن سامانی خاندانی دین منتصرنیك محاربه لری

امیر نوح نیك ابو ابراهم اسماعیل اتلیغ و منتصر لقب لیك بیر اوغلی ایلیك خان‌نیك حبسخانه سیدین قاچیب خوارزم غه بارب اویرده بیر مونچه طرفدار توپلاب اتا بابا لری‌نیك دولتی غه قایتا دین ایگه بولماق اوچون کوشش قیلغالی توردی. ۳۹۱ هـ ده منتصر اوشتومتوت بخاراغه هجوم قیلدی. لیکن ایلیك خان سمرقند دین عسکر ایبارب انی مغلوب اتیب قاچوردی. منتصر بخارادین مغلوب بولوب خراسان غه اوتوب اویرده سلطان محمود نیك اینی سی نصر بیله‌ن بیرنچه قاتا اوروشوب مغلوب بولوب اویردین هم قاچتی.

۳۹۳ هـ ده منتصر سلجوق عشیرتی دین یاردم الیب سمرقند حوالی سی غه هجوم قیلدی لیکن مغلوب بولوب قاچتی. موندین کین منتصر حرکتی نی تگیشتوروب مخفی کوشش بیله‌ن بخارا خلقی دین تولا طرفدار پیدا قیلدی و هر یرده‌کی سامانی دولت خاندانی غه منسوب ادم لرنی یانی غه توپلادی. ۳۹٤ هـ ده ینه سلجوق لردین یاردم الیب بخاراغه یوروش قیلدی. بیر کیچه باسقونی بیله‌ن بخارا ده‌کی عسکرلرنی مغلوب قیلیب بخارانی الدی. ایلیك خان بو واقعه‌نی اکلاب سمرقند دین یوروش قیلدی. سلجوق لر ایلیك خان‌دین قورقوب منتصر دین ایریلیب جند غه یانیب کتتی لر و منتصر نیك قوماندان لری دین ابوالحسین الطّاق بش میك عسکری بیله‌ن ایلیك خان غه تسلیم بولدی. بو نیك بیله‌ن منتصرنیك قوّتی آز قالیب بخارادین اوز عسکرلری بیله‌ن قاچتی. ایلیك خان منتصرنی قوغلاب اوگوز بوییدا آرقاسیدین یتیب سامانی خاندانی غه منسوب کشی لر نیك تولا سی نی اسیر قیلدی. منتصر آزغینه ادم لری بیله‌ن قورتولوب اوگوزدین اوتوب کتتی.

بو صورت بیله‌ن منتصر بعضی ایلیك خان‌نیك مملکتی غه بعضی سلطان محمود نیك مملکتی غه هجوم قیلیب بو هر ایکی مملکت نی تینچیتماس ایدی. سلطان محمود منتصرنیك فتنه سی نی کاملاً یوق

قیلماق اوچون خراسان نیكْ هر طرفیفه قوّتلیك عسكر قویوب منتصرنی هیچ بیر یرده ارام الغالی قویمادی . اخیری منتصر ازغینه ادم لری بیله ن مخفی صورتده اوگوزدین اوتتی و بو نیكْدین ایلیك خان نیكْ حدود محافظ لری نیكْ قوماندان لری صافی و سلیمان خبر تاپیب منتصرنی توتماق اوچون انیكْ بار یری غه كلدی لر . و بیر نچه سامانی شهزاده لر و بیر نچه ادم لرنی توتوب الدی لر اما منتصر یالغوز قاچیب قورتولدی واواره بیر حالده قاراقوم چولیده كی كوچمنچی عرب لر نیكْ كتته سی ابن بهیج نیكْ پناهیفه سفیندی . ۳۹۵ هـ ربیع الاول (۱۰۰٤م) ده ابن بهیج منتصرنی اوّلتوردی .

علی تكین ایلیك خان وسلطان محمود اراسیده محاربه

۳۹٦ هـ (۱۰۰۵م) ده علی تكین ایلیك خان طرفیدین اوگوز بوییده كی حدود محافظ لری و سلطان محمود طرفیدین اوگوز نیكْ اوقاتیده كی محافظ لر اراسیده بیر سوقوش چیقتی . بو وقتده سلطان محمود هندوستانده غزات قیلماقده ایدی و ارسلان جاذب اتلیغ بیر قوماندان غزنی ده سلطان محمود نیكْ وكیلی بولوب یورت نی اداره قیلور ایدی . بو حدود محافظ لری نیكْ اراسیده كی سوقوش خصوصیده ایلیك خان و ارسلان جاذب اراسیده مبادله بولغان مكتوب لرده كی شدتلیك عبارت لر سببیدین اوتراده بیر سوغاقلیق پیدا بولدی . بو سوغاقلیق اخیری محاربه غه انجام تاپتی . ایلیك خان سلطان محمود نیكْ یورتی غه ایكی یول بیله ن ایكی فرقه عسكر یوللادی . بیر فرقه نی اوزاینی سی چغری تكین نیكْ قیادتی استیده بلخ غه یوللادی و ینه بیر فرقه سی قاراخان لیق خاندانی دین سوباشی تكین نیكْ قیادتی استیده خراسان غه یوللادی . چغری تكین اوگوزدین اوتوب تمام بلخ و اطرافی نی هندو كُش تاغلری غچه اشغال اتتی . و سوباشی تكین مرو و هِرات و تولاراق خراسان شهرلری نی الدی .

ارسلان جاذب و سلطان محمود نیكٔ وزیری ابوالعباس فضل بن احمدلر تمام قوّتی نی غزنی غه توپلاب بلخ و هرات یولّلری غه عسکر قویوب سلطان محمود غه خبر یوللادی لر . سلطان محمود بو حادثه نی ایشیتکه‌ن زمان هند ستان غراتی نی چالا قویوب غایت ایتیك لیك بیله‌ن غزنی غه یاندی و اوز قوّتی نیكٔ اوستیغه افغان قبیله لردین تولا عسکر الیب کابل غه کلدی . او یردین یوروب هندوکوش سلسله سیدین اوتوب بلخ غه هجوم قیلدی . چغری تکین بو مدهیش قوت غه مقابله قیلالمای بلخ نی بوشاتیب اوگوزدین اوتوب ترمز غه کلیب توختادی . سلطان محمود، ارسلان جاذب نی اون میكٔ کشی لیك بیر قوّت بیله‌ن سوباشی تکین بیله‌ن اوروشماق اوچون خراسان غه یوللادی . تولا اوروشلردین کین سوباشی تکین مغلوب بولوب، یاندی. سلطان محمود نیكٔ ابو عبدالله محمد بن ابراهیم الطائی اتلیغ بیرعرب قوماندانی سو باشی تکین بیله‌ن اوروشوب سوباشی تکین نیك اینی سی نی یتته یوز عسکری بیله‌ن اسیر قیلدی . سوباشی تکین ساق قالغان عسکرلری بیله‌ن بخارا غه کلدی . بو ارادا ایلیك خان، چغری تکین غه اون ایکی مبكٔ کشی لیك بیر یاردم قوّتی ایبا ریب ینه بلخ غه هجوم قیلما قغه امر بردی . چغری تکین درحال اوگوزدین اوّتوب سلطان محمود نی مغلوب قیلیب، بلخ نی آلدی . لیکن بو حالده سوباشی تکین نی مغلوب قیلیب یانیب کلگه‌ن ارسلان جاذب تولا قوّت بیله‌ن سلطان محمود نیكٔ یاردمی غه یتیشیب کلدی بو نیكٔ بیله‌ن سلطان محمود قوّتلانیب، قیسقا بیر تعرض بیله‌ن چغری تکین نی مغلوب ایتیب بلخ نی یاندوروب آلدی . چغری تکین عسکری نی انتظام بیله‌ن اوگوزدین اوّتکوزوب ترمزده توختادی . بوصورت بیله‌ن ۳۹۷ هـ(۱۰۰۶م)ده محاربه توگادی .

یوقاریده‌کی صحیفه‌لرده یزیلمای قالغان میلادی تاریخلر:

صحیفه	هجری	میلادی
۱۸٤	۳۳۷	(۹۸۲م)
۱۷۸	۳۸۷	(۹۹۷م)
۱۹۰	۳۹۳	(۱۰۰۳م)

یوقاریقی محاربه‌دین کین سلطان‌محمود حدود غه‌قوت توپلاغیلی توردی و قدرخان بو سبب دین سلطان‌محمود بیله‌سوقوش، قلماق غه قرار بردی. ۳۹۸ هـ نیكْ اوّلیده (۱۰۰۷م) قدرخان تولا قوّت بیله‌ن کاشغر دین یوروش قیلدی. شمال ایلیك خانی طغان‌ایلیك خان‌نی هم اوز عسکری بیله‌ن سمرقند غه بارماق‌غه یارلیغ قیلدی. قدر خان و طغان ایلیك خان سمرقند ده اوچراشیب علی تکین ایلیك خان نی عسکرلری بیله‌ن الیب جمعاً اللگ میكْ دین اشوق‌راق قوّت بیله‌ن اوگوزدین اوتوب بلخ نی اشغال قیلدی.

بو حالده سلطان‌محمود غایت تولا قوّت‌بیله‌ن و بش یوز فیل بیله‌ن یتیب کلیب بلخ نیكْ سکز میل نه‌ریسیده‌کی کَتَر آتلیغ سای ده توختادی. قدرخان هم تمام قوّتی نی الیب بلخ دین یوروب کترغه باریب سلطان‌محمود نیكْ اودولیده حرب تعبیه سی نی قوردی. قدرخان قلب (قول) ده و علی تکین ایلیك خان میمنه (اوڭ) ده و چغری‌تکین میسَرَه (سول) ده قرار تاپتی. سلطان‌محمود اینی‌سی نصر و جورجان‌والی سی ابونصر فریغونی نی قول‌ده و التونتاش نی اوڭ ده و ارسلان‌جاذب نی سول‌ده تورغوزدی و صف نیكْ الدیده بش یوز فیل‌نی تیزیب استحکام قیلدی. منه اوشبو تعبیه بیله‌ن تیزیلغان ایکی مدهیش قوّت ارا سیده یگرمه ایکی ربیع‌الثانی ۳۹۸ هـ (۱۰۰۸م) ده اوروش باشلاندی. اوّلده سلطان‌محمود نیكْ فیللری تورك عسکرلری‌غه خیلی زیان یتکوزدی. لیکن علی تکین ایلیك خان بش یوز کشی‌لیك بیر قوّت‌بیله‌ن فیللرغه هجوم قیلیب فیللرنی قاچوروب سلطان‌محمود نیكْ قول قسمی‌غه قتیغ بیر یوروش قیلدی. سلطان‌محمود نیكْ عسکرلری قاتیغ بیر هزیمت‌غه اوچرادی‌لیکن صف‌لرارقه سیده‌کی احتیاطی قوّت‌نی اوز قیادتی آستیده ساقلاب تور غان سلطان‌محمود عسکرلری‌نی تشویق قیلیب قاتیغ بیر مقابل تعرض‌بیر له‌ن علی تکین ایلیك خان‌نی ارقه غه یاتماق‌غه مجبور قیلدی. کچ وقتده سلطان‌محمود تمام قوّتی نی توپلاب و فیللری‌نی الدیغه سالیب قدر

خان نیكْ عسكری نیكْ قول قسمی غه هجوم قیلدی . فیللر بیر نچه عَلَمْ دارنی بیقیتتی و ارقه‌دەكی احتیات قوّتی غه قوماندان بولوب تورغان طغان ایلیك خان،تورك بایراقلریدین بیر نچه سی نیكْ بیقیلغانینی كوروب احتیاط قوّتی بیله‌ن ارقه غه یانیب قاچتی . بو حالنی كوْرگه‌ن تورك‌عسكر لری‌ده انتظام سیزلیق پیدا بولغاچ قدرخان و علی تكین ایلیك خان‌عسكر لری‌نی بلخ غه یانماق‌غه امر اتیب اوزلری هم اخشام بولوب‌حرب توختا غان‌دین كین بلخ غه یاندی‌لر وعسكرلرنی توپلاب انتظام بیله‌ن اوگوز دین اوتتی‌لر . بو هزیمت نیكْ یگانه سببی طغان ایلیك خان‌نیكْ سبب، سیز قاچقانی ایكه‌نلیكی غه مورخ لر اتفاق قیلماق‌ده دورلر . بعضی مورخ لر طغان ایلیك خان بیله‌ن سلطان‌محمود آراسیده مخفی بیر مراسله بو لوب طغان ایلیك خان اوز باشقه سلطان‌محمود بیله‌ن مصالحه قیلیب حرب میدانی‌نی ترك اتكانی‌نی روایت قیلادور . سلطان‌محمود شونچه لیك ظفر غه خرسند بولوب قدرخان‌نی قوغلاماق‌ده اوزی‌نیكْ یمان بیر مغلوبلوق‌غه اوچراماقی‌نی بیلگه‌نی اوچون قدرخان اوگوزدین اوتوب كتكو نچه كترسایی‌دین تبراماى توردی .

قاراخان یوسف قدرخان وسلطان محمود اراسیده مصالحه

یوقاریقی محاربه‌دین كین سلطان‌محمود قدرخان نیكْ ینه هجوم قیلماقی نیكْ عاقبتی‌دین قاتیغ قورقوب قدرخان‌غه، علی تكین ایلیك خان‌غه وطغان ایلیك خان‌غه باشقه باشقه و ارقه ارقه‌دین الچی ایباریب مصالحه طلب قیلماقده ایدی . قدرخان اوّلده سلطان محمود نیكْ مصالحه طلبی‌نی رد قیلدی . لیكن شونداغ بولسه‌مو اوروش‌دین صلح نی یخشی كورور ایدی . علی تكین ایلیك خان اوروش طرفداری‌ایدی طغان‌ایلیك سلطان‌محمود نیكْ مصالحه طلبی‌نی قبول قیلدی و اوز باشقه مصالحه عقد اتتی. ٤٠٠ هـ(١٠٠٩ م)ده سلطان‌محمود آلدیغه الچی یوللاب توپ توغرا انیكْ بیله‌ن مَراوده قیلغالی باشلادی . قدرخان

طغان خان نیك ایلگریکی محاربه‌ده‌کی سبب سیز هزیمتی توغراسی دین انیکفه غایت قاتیغ کاییماقده ایدی. بو اوز باشقه مصالحه قیلیب مستقل بیر حکمدار ده‌ك ایش قیلغانی دین تولا غضبلانیب اوکا ادب بیریشاوچون اکاسی علی تکین ایلیك خان‌غه یارلیغ بردی. علی تکین ایلیك خان ٤٠١ هـ قیش کونیده سمرقند دین بالاساغون‌غه یوروش قیلدی. لیکن سوغاق غایت قاتیغ بولوب یول‌لر قاردین توسولغان سبب دین‌علی تکین ایلیك خان اوزکند دین اوتالمای اویرده توروب قالدی.

بو یوروش خبری‌نی سلطان‌محمود اکلاب درحال قدرخان‌نیك الدی غه الچی‌لر یوللادی. مساعد و قدرخان‌نیك رأیی‌غه موافق شرط لر دین عبارت بیر مصالحه نامه ایباردی و طغان ایلیك خان‌نیك خطاسی نیك عفو قیلیمقانی‌نی طلب قیلدی. قدرخان مصالحه نامه نی اوز رائی و شرفی‌غه موافق کوروب قبول اتتی و طغان‌ایلیك خان‌نی عفو قیلیب علی تکین‌ایلیك خان‌نی سمرقند غه یانماق‌غه یارلیغ قیلدی. او هم‌اوزکند دین سمرقند غه یانیب کتتی. موندین کین قدرخان و سلطان‌محمود و بولر نیك اولادی آراسیده دوستانه مناسبت دوام قیلدی. تفصیلی‌تومنده بیان قیلینادور.

طغان علی خان وختای محاربه سی

قارا خیتای اتلیغ تورك لردین بیرر یوز میك اتلیغ بیرقوت آلتای تاغلریدین اوتوب شرقی‌تورکستان غه هجوم قیلدی و ٤٠٨ هجری (١٠١٨م)ده ایکی‌اوگوز (حاضرقی التای ولایتی) وایمیل‌نی الیب ایلی اولکه‌سی‌غه ایلگریلاب ایلی دریا بویی غه‌چه کلدیلر. طغان ایلیك خان بوکونلرده قاتیغ کسل ایدی. خیتای تعرضیفه قارشی مدافعه غه بارغان عسکرلری نیك مغلوب بولغانی‌نی اکلاب خدادین اوزی‌غه شفا تیلاب یغلار ایدی. بیرکیچه‌ده طغان ایلیك خان‌غه شفا حاصل بولوب آز وقتده قوت‌غه کلدی. قاراخان دین و باشقه طرف لردین بالاساغون

غه کلگه‌ن یاردم قوت‌لری‌نی و اوز قوتی‌نی الیب خیتای لر اوستی‌غه یوردی. طغان ایلیك خان نیك بو یوروشی‌نی خیتای لر اکلاب ارقه غه یانیب قاچتی‌لر. طغان ایلیك خان اولرنی قوغلاب ایمیل‌غه باریب خیتای‌لرنی بك تولا اوّلتوردی و اون میك دین زیاده‌راق خیتای نی‌اسیر الدی و اشقانی‌نی قوغلا قوغلا التای تاغلریدین اوّتکوزوب چیقاریب یانـدی. چاروا و باشقه غنیمت توشکه‌ن نرسه لرنیك حسابی یوق ایدی. طغـان ایلیك خان بو ظفردین کین آز مدت ده وفات قیلدی. اورنیغه اینیسـی ارسلان خان شمالی تورکستان غه ایلیك خان بولدی. بو ذات نی‌عرب تاریخ لریده ارسلان الاصم دیب یازادور. بیر روایت ده یوقاریقی خیتـای محاربه‌سی ، اوشبو ارسلان‌ایلیك خان زمانه سیده بولدی ده‌ب یـا زیلیب دور. لیکن یوقاریقی روایت تولا راق مؤرخ لر نیك سوزلری‌بولغان اوچون صحیح راق‌دور. بو مغلوب لوق‌دین کین خیتای دولتی قـارا خان‌غه باج برمك صورتی بیله‌ن تابع‌لیق مرتبه سیغه کلیب قالدی. بو حال اوزون غچه دوام اتتی.

ایلیك خان اتالغوسی خصوصیده بیر تحقیق

تولا راق اسلام تاریخ کتاب لریده قاراخان لر دولتی‌نی ایلیك خان دو لتی دییلادور و اوّز زمانه‌سی نیك اك مهم و قوّتلیك بیراسلام دولتی دیب یازیلادور . ایلیك‌خان‌لر نیك واقعاتی‌نی مفصل ویا مجمل صورتـده ذکر قیلادور لیکن‌ایلیك‌خان عنوانی نیك نیمه ایکه‌نلیکی‌نی و بو عنوان‌بیـه له‌ن تونولغان ذات‌لرنیك کیم ایکه‌نلیکی‌نی و اولرنیك متعدد مرکز لرده حکومت قیلغانلیقی‌نی و مختلف زمان‌لرده اوّتکه‌ن تولا ذات لر ایکه‌نلیکی نی ویا بیرکشی دین عبارت بولوب بیر دولت خاندانی نیك موٴسسی ایکـه نلیکی‌نی اسلام مورخ لرنیك تولا سی بیلالمیگه‌نلیکدین بك کوب خطالرغه توشمیش لردور . بیز بو یرده بو مورخ لرنیك سوزلری‌نی یازیب خطا لری‌نی کورسته‌ندین‌کین اوز تحقیقاتیمیز نتیجه سیده قولغه کلتورولگه‌ن حقیقت‌نی یازامیز.

"ایلیك‌خان ۴۰۷ هـ (۱۰۱۲م) ده ماوراءالنهر نیكْ بعضی منطقه لریده حكمدارلیق قیلور ایدی" (بیهقی صحیفه ۷۴۴). ایلیك خان ۴۰۳ هـ (۱۰۱۲م) ده وفات اتتی"(عتبی صحیفه ۲۹۱). "ایلیك خان ۴۰۷ هـ غچه حیات ده ایدی" (خوارزم تاریخی،موسیوساچو نیكْ تألیفی، جلد ۲ صحیفه ۱۲). "ایلیك‌خان كلمه‌سی تورکستان خاقانی طرفیدین سمرقند و بخاراغه والی بولغان كشی نیكْ لقبی ایدی. بعضی‌لر گمان قیلغاندهك ایلیك‌خان خاقان ایمس ایدی". (روضته الصفا صحیفه ۷۷۷). روضته الصفا نیكْ ینه بیر صحیفه سیده" تاریخ لرده مشهور بسو لغان ایلیك‌خان‌نیكْ اتی علی تكین ایدی"ده‌ب یازیلیب دور. "علی تكین بخارا حاكمی ایلیك‌خان‌لردین ایدی. طغان‌خان‌نیكْ اینه‌سی و بوغراخان‌نیك قرینداشاوغلی و سلطان‌محمود و قدرخان‌نیكْ همعصری بولوب ۴۲۵ هـ ده اولگه‌ن. (بریتانیا اسلام انسیكلوپیدیاسی صحیفه ۲۹۷). "علی تكین قدرخان‌نیكْ داداسی نیكْ قرینداشاوغلی ایدی" (مجمع الانساب صحیفه ۴۷۲). "۴۶۲ هـ ده سلطان‌مسعود نیكْ حضوریغه ایلیك‌خان‌نیكْ الچی‌سی كلدی و من (بیهقی)او مجلس ده حاضر ایدیم. سلطان‌مسعود الچی‌دین برادریم ایلیك‌خان‌نیكْ احوالی‌قایداغ ده‌ب سوردی. بو ایلیك‌خان مقصود علی تكین‌نیكْ اوغلی ایدی" (بیهقی صحیفه ۴۳۱). "علی تكین بخارائی‌نیكْ اینی‌سی طغان‌خان، قدرخان بیله‌ن ایلیك‌خان‌نیكْ تختی‌نی تالاشیب ۴۱۴ هـ ده محاربه قیلدی و طغان‌خان غالب بولوب ایلیك‌خان‌نیكْ پایتختی بولغان بالاساغون شهرینی‌الیب كتتی (بیهقی‌صحیفه ۶۵۵). "ایلیك‌خان ۴۰۳ هجریده اوّلدی و اینیسی احمد طغان‌خان انیكْ اورنیده اولتوردی. احمد طغان خان ۴۰۸ هـ ده اوّلوب اورنیغه اینی‌سی ابومنصور ارسلان‌خان اولتوردی. بیر قیزی‌نی سلطان‌محمود نیكْ اوغلی مسعود غه بردی، و ۴۱۴هـ ده اوّلدی. انیكْ تختی‌نی تالاشیب توغقانلردین كاشغر حكمداری قدرخان و علی تكین بخارائی‌نیكْ اینی‌سی طغان‌خان اوروشوب طغان خان غالب كلیب مرحوم ارسلان‌خان‌نیكْ پایتختی بالاساغون نی‌ایگه لیدی". (ابن‌الاثیر جلد ۲ صحیفه ۲۱۰). عتبی‌هم اوز تاریخی نیكْ ۲۹۳ و ۲۹۴ نجی صحیفه لریده ابن الاثیر نیكْ روایتی نیكْ عینی‌سی

ذکر قیلادور "اسلام حکمدارلری شجره‌سی" اثریده ستانلی‌لن‌پول ، الیك خان لر دولتی دیگه‌ن عنوان آستیده قاراخان‌لر، غرب ایلیك‌خان‌لری و شمال ایلیك‌خان‌لری‌نی فرق اتماسدین آرالاش صورتده اولرنیك آت لری و جلوس و وفات تاریخلری‌نی یازادور و بیر زمانده بیر نچه ایلیك خان لر بارلیقی نی کورساتادور[185].

سنه معتبر قدیم و عصری اسلام تاریخ کتاب لریده‌کی اشتباه لرنیك نمونه‌سی بو دور . و ینه بیر مونچه اسلام تاریخ کتاب لر یده ایلیك‌خان کلمه‌سی نی بیر تورك پادشاهی نیك آتی دیه گمان قیلا دور . خواهی قاراخان و خواهی ایلیك‌خان‌لرنی هیچ بیلمایدور و بولرغه متعلق واقعه لرنی غایت پراکنده و استین اوستون بیان‌قیلادور. بناءً علیه بو کتاب لرده یازغان سوزلرنی بیز اعتبارغه المادوق و یازما دوق .

یوقاریقی مورخ لرنیك بو اشتباه لری اولرنیك قاراخان‌لر دولتی نك قورولوشی، ماهیتی و دولت تشکیلاتی خصوصیده معلومات لری یوقلوقیدین توغولغان خطا لر دور . چونکه اولرنیك تولا راقی تورکستان لرنیك اصلی حکمدارلری کاشغرده‌کی قاراخان‌لر ایکه‌نلیکی نی و اولرنیك حکومت طرزیده‌کی مخصوص روش‌لری‌نی و ایلیك‌خان عنوانلیغ کشی‌لرنیك مذکور قاراخان طرفیدین شمالده و غربده ایکی مُسَلْسَل عمومی والی‌لردین عبارت ایکه‌نلیکی نی بیلمایدور لر . قاراخان‌لردولتی نیك تشکیلاتی موجبی چه ایلیك‌خان‌لر فوق‌العاده اختیارات و صلاحیت لرغه ایگه والی‌لر بولغانی نی بیلمیگه‌نلری اوچون اولرنی مستقل حکمدارلر ده‌ب گمان اتمیش‌لر دور . بیز تولا تکشوروش و اوزون تدقیق لردین کین بو خطا لرنی یوق اتمك و حقیقت نی کشف قیلماق غه بیراز موفق بولدوق و انی قسقه صورتده محترم اوقوغوچی لر غه عرض ایتا میز :

قاراخان دولتی قوّتلانیب حدودی که‌کُروگه‌ندین کین مرکز ینی ایکی قیلغان ایدی، بیر مرکز اصلی پایتخت بولغان کاشغرشهری ایدی و قاراخان‌لر تولا راق وقت‌لرده اویرده اولتوروب التی شهر خان لیق لری‌نی بالذات اوزی اداره قیلور ایدی . ایکنجی مرکز بالاساعون

شهری ایدی . اویرده قاراخانلیق خاندانی دین بیر تکین (شهزاده) قاراخان‌دین نایب بولوب عمومی والی‌لیق صفتی بیله‌ن توروب تکری تا غلری‌نیك شمالی ده‌کی تورك خانلیق‌لری‌نی اداره قیلور ایدی . بو عمو می والی ایلیك‌خان عنوانی بیله‌ن تونولور ایدی .

هارون بوغرا قاراخان غربی تورکستان‌نی آلغانده اوا ولکه لرنیك اداره‌سی اوچون قریندا شی اوغلی علی تکین‌نی عمومی والی تعیین قیلدی و اکا هم ایلیك‌خان عنوانی نی بردی . بو نیك بیله‌ن ایلیك‌خان ایکی بولدی.بیری شمال ایلیك‌خانی ایدی . بو نیك مرکزی بالاساغون بولوب تکری تاغلری‌نیك شمالی و اینجه (سیردریا) نیك شرقی ده‌کی اولکه لرنی قاراخان‌نیك آتیدا اداره قیلور ایدی . ینه بیری‌غرب الیك خانی ایدی . بو نیك مرکزی سمرقند بولوب، اینجه و اوگوز آراسیده‌کی عرب لر ماوراءالنهر آتاغان اولکه لرنی، قاراخان‌نیك آتیده اداره قیلور ایدی . یوقاریقی مؤرخ لردین عتبی ، ابن الاثیر ، ساچو نیك روایت‌لری وبیهقی‌نیك بیرنجی و اوچونجی روایت‌لری شمال ایلیك‌خان لری‌غه عاید دور . روضته الصفا نیك ، اسلام انسیکلوپید یاسی نیك و مجمع الانساب نیك روایت‌لری و بیهقی نیك ایکنجی روایتی غرب ایلیك خان لری‌غه عاید دور .

غرب ایلیك‌خان لری‌نیك بیرنجی سی علی تکین ایلیك‌خان‌دور . سامانی دولتی‌نی بیقفان و سلطان‌محمود بیله‌ن مناسبت قیلغان‌و کین‌سلطان محمود بیله‌ن اوروشقان ایلیك‌خان اوشبو علی تکین‌دور . و ینه توینده کیلادورغان وجه بیله‌ن قدرخان‌غه عاصی بولغان و قدرخان و سلطان محمود نیك مشترك هجومی دین قاچقان و سلجوق اوغول‌لری بیله‌ن بعضاً دوست و بعضاً دشمن بولغان و ایکنجی قتیم غربی تورکستان‌غه استیلا اتکه‌ن و ینه قدرخان و سلطان‌محمود نیك عسکرلری نیك مشترك‌هجومی دین قورقوب قدرخان‌نیك اطاعتی‌غه کیرگه‌ن علی تکین اوشبو ایلیك خان‌دور .

اسلام مؤرخ لریدین بعضی سی مذکور علی تکین نی ایلیك خان نسی باشقه بیر کشی دەب گمان قیلمیش لر . و بعضی تاریخ کتاب لریده علی تکین نی بخارالیغ بیر کشی و ایلگریکی سامانی دولتی نیك ادم لریدین ایدی دەب فاحش بیر خطاغه توشولگه نلیکی کورونادور .

بو گمان و خطالرنیك منشاءی بیر دور و او منشأ بودور: علی تکین ایلیك خان، قدرخان غه عاصی بولغان مدت ایچیده انی دو لت ادم لری و محرر لر ایلیك خان دیمای فقط علی تکین دراید ی لسر. سلطان محمود هم انیك قدرخان غه عصیانی و هم اوزی نیك حقیده کسی دوشمنچه حرکت لری سببی دین انی ایلیك خان دیمای علی تکین دیر ایدی . او مدت ایچیده علی تکین نیك حقیده بیر عاصی نیك حقیده تارا تیلادورغان یمان شایعه لر (پروپاگنده لر) تاراتیلور ایدی . منبو حقیقت نسی بیلالمگه ن مؤرخ لر بو علی تکین نی ایلیك خان دین باشقه بیر کشی دەب گمان قیلمیش لر و بو گمان اغیزدین اغیزغه یوتکه لیب یوقاریقی خطاغه توشولمیشدور .

طغان خان و علی تکین عصیانی

٤١٤ هـ (١٠٢٣م) ده شمال ایلیك خانی ابو منصور ارسلان خان وفات قیلیب اورنیغه قاراخانلیق خاندانی دین طغان خان اتلیغ بیر تکین ایلیك خان بولدی . لیکن بو کشی ایلیك خان بولغان کون دین باشلاب قدرخان نیك یارلیغ لری غه قارامای اطاعت سیزلیك کورسا تما کغه باشلادی . قدرخان بوکا ادب برمك اوچون کاشغر دین بالاساغون غه یوروش قیلدی . طغان خان اشکارا محاربه غه اقدام قیلیب نتیجه ده قدرخان مغلوب بولوب بالاساغون نی تاشلاب کاشغرغه یانیب کلدی .

غرب ایلیك‌خانی علی تکین، قدرخان‌نیكٔ مغلوب بولغانی نی کوروب قدرخان‌نی بیقیتماق و قاراخانلیق موقعی‌نی اوزی آلماق خیالی غه توشوب جَنْد ولایتی دەکی سلجوق عشیرتی نیكٔ باشلیغی آرسلان یابغو بیلەن بیرلا شیب قدرخان‌نیكٔ اطاعتی دین باش تارتتی. قدرخان اگا جزا برمك اوچون عسکر یوللادی و بو عسکر مغلوب بولوب یاندی. بو حادثه ٤١٥ هـ (١٠٢٤م) نیكٔ اوترا لریده واقع بولدی.

قدرخان بو هر ایکی نایبی نیكٔ عصیانی و اولرنیكٔ بیرله شمکی بیلەن حاصل بولا دورغان بویوك تهلیکه‌نی سَزدی. قدرخان بو تهلکه نیكٔ چارەسی اوچون سلطان‌محمود غه الچی یوللادی. علی تکین‌بو حال بیلەن تورابرسه هم تورکستان و هم خوراسان‌نیكٔ تنچلیقی غه یمان بیر خطر بولماقی نی وهم سلجوق اوغوللری قوّت تاپقان تقدیرده هرایکی دولت غه قورقونچلوغ بیر بلابولماقی نی بیلدوروب حاضرقی وقتده غربدین سلطان‌محمود و شرق‌دین قدرخان بیر وقتده علی تکین‌نیكٔ و سلجوق اوغوللری‌نیكٔ اوستیغه هجوم قیلیب بو هر ایکی دشمن‌نی دفع قیلماق نیكٔ لازم کلگه‌نی نی بیلدوردی. بو الچی بارغونچه سلطان‌محمود هم بو خطر نی بیلیب بلخ قه قوّت توپلاب اوزی هم اویرغه کلگه‌ن ایدی. الچی سلطان‌محمود بیلەن بلخ‌ده کوروشتی. سلطان‌محمود، قدرخان نیكٔ تکلیفی نی خوشلوق بیلەن قبول قیلیب هجوم وقتی نی تعین قیلدی.

الچی کاشغرغه یانیب کلگه‌ن زمان قدرخان ٤١٦ هـ نیكٔ اوّلیده (١٠٢٥م) تولا عسکر بیلەن کاشغردین سمرقندغه یوروش قیلدی. سلطان‌محمود هم مذکور تاریخ‌ده اوگوز غه کیمه لرنی‌قتارقیلیب بیر بیریغه تیمور زنجر و تاسمالر بیلەن چاتیپ مستحکم بیر کوپروك، سالیب تمام عسکر لری‌نی اوگوزدین اوّتکوزدی و بش یوز فیل‌نی ایلگری‌ماکدٔ وروب تعبیه بیلەن سمرقندغه یوردی شرق طرفدین قدرخان‌هم سمرقندغه یا قینلاشتی. علی تکین و ارسلان یابغو، ایکی طرفدین احاطه قیلیب

کلمکده بولغان بو ایکی مدهیش قوتغه مقابله قیلالماسلیق‌لرینی بیلیب سمرقند و بخارانی بوشاتیب شمال طرفده‌کی قیزیل قوم چولی‌غه قا چیب اویرده‌کی بوکلوك لر و پاتقاق‌لیق لرغه کیریب آلدی‌لر . سلطان محمود اولر نیك ارقه سیدین قوغلاماق اوچون خزینه‌داری بیلگه تکین نیك قیادتی آستیده عسکر یوللادی . بیلگه تکین علی تکین نیك ارقه سیدین بیتالمای انیك خاتون و باله لری‌نی اسیر قیلیب یانیب کلدی . سلطان محمود بو اسیر لرغه قاراخانلیق خاندانی دین بولغانلیقلری سببیدین احترام بیله‌ن معامله قیلدی .

قاراخان یوسف قدرخان وسلطان محمود نیك کوروشکه‌نلری

علی تکین قاچقاندین‌کین سلطان‌محمود و قدرخان سمرقندغه کلیب کوروشمکغه قرار بردی لر . سلطان‌محمود سمرقندغه یقینراق بولغانی اوچون بیر نچه‌کون ایلگری کلدی . قدرخان ۲۷ صفر ٤١٦ هـ (۲۹ نیسان ۱۰۲۵م) ده سمرقندغه کیردی . بو ایکی شوکت لیك اسلام تورك حکمدار لری تاریخده مثلی کورولمگه‌ن دَبْدَبَه و مراسم بیله‌ن کوروشتی‌لر . بیهقی و گردیزی اوز تاریخ کتاب لریده بو ملاقات نیك حشمت و دبدبه لری‌نی و ایکی حکمدار نیك بیر بیری‌غه تقدیم قیلغان سوغات‌لر نیك تولالیقی و نفیس‌لیقی و نچه خزانه‌نی تولدورغو ده‌ك قیمت ده بولغانلیقی‌نی مفصل بیان قیلیب دور لر . تفصیلاتی‌نی بیلمك‌نی خواهلاغان لر مذکور ایکی کتاب نی و موسیو بارتولد نیك ایران جغرافیائی تاریخی» اتلیغ کتابی‌نی کورسونلر[186] .

بو ملاقات بیر نچه کون دوام قیلدی و بو مدت ایچیده قدرخان و سلطان‌محمود اراسیده مهم ایکی معاهده عقد اتیلدی . برینجی معاهده لازم کلگه‌نده بیر بیر لریغه عسکری یاردم قیلیشماق و موکا مناسب مضمون‌لردین عبارت ایدی . ایکنجی معاهده هم تورکستان و هم خراسان نیك امنیتی‌غه خطر بولغان سلجوق اوغول‌لری‌نیك قوّت لری‌نی یوق قیلماق اوچون اولرنی و تابع لری‌نی تورکستان و خراسان و

و ایران نیك مختلف منطقه لری غه تارقاتماق غه هر ایکی حکمدارنیك قیلادورغان ایشبیرلیکینی بهلگولر ایدی. موندین کین بو دوستلو قنی توغقانلیق علاقهسی بیلهن قوتلهندورمك اوچون غایت طنطنه بیلهن ایکسی مهم نکاح تویی قیلدی لر. بیری قدرخان نیك اوغلی محمود یاغان تکین غه سلطان محمود نیك قیزی زینب خاتون نی نکاح قیلیندی. ینه بیری سلطان محمود نیك اوغلی شهزاده محمد غه قدرخان نیك بیر قیزی نی نکاح قیلیندی. بو مهم ایشلر پتکهندین کین سلطان محمود غزنی غه یانیب کتتی. بو حرکتلر نتیجه سیده طغان خان، قدر خان دین عفو تیلاب اطاعت غه کیردی.

شرق تورکستان ده اغتشاش

قاراخان یوسف قدرخان نیك سمرقند غه سفر قیلیب شرقی تورکستان ده کی عسکری قوّت نیك تولا راقی غربی تورکستان ده بولغانی دین ختن لیك لر و اویغور لر استفاده قیلیب عصیان چیقاردی لر. ختن ده او وقت ده مسلمان بولمیغانلر کوپچولوك ایدی. بو لر قاراخان نیك ختن دهکی مأمور و عسکرلری نی یوق اتیب، بیکیتیلگهن پورخان اؤی لری نی (بودا معبدلرینی) اچیب بوداعی و قامانی آیین لری نی رواج برمکغه باشلادی لر. بیر طرفدین اویغور ایدیقوتی قاراخان نیك اطاعتی نی تاشلاب استقلال اعلان قیلدی. ٤١٧ هـ (١٠٢٦م) نیك اوّلیده ایدیقوت، سلطان محمود غه بیر الچی ایباریب قاراخان یوسف قدر خان نیك ضدی غه بیر معاهده عقد اتمكنی طلب قیلدی. سلطان محمود ایدیقوت نیك بو طلبی نی رد قیلدی.

گردیزی نیك زین الاخبار اتلیغ تاریخی ده خیتای خانی یوقاریقی اویغور الچی سی بیلهن همراه بیرالچینی سلطان محمود غه یو للاب سلطان محمود نی قدرخان غه قارشی قوتراتماق اوچون تربشکهن بولسه مو سلطان محمود بونی شدت بیلهن رد قیلغانی نی یازیب دور.

شرقی تورکستان‌ده بو حادثه لر بولغان کونلرده قدر خان هنوز سمرقندده ایدی . بعضی ضرورایش‌لری بولغان سببدین بخارا و سمرقند خلقی نی غزات‌غه تشویق قیلیب تقریباً یگرمه میڭ کشی لیك بیر قوّت توپلاب بعضی عالم و سیدلر نیڭ قیادتی استیده شرقی تورکستان‌غه یوللادی . بو عسکرلر کاشغر غه کلیب ربیع الثانی ویا جمادی‌الاولی ٤١٦ هـ (١٠٢٥م) ده ختن‌غه یوردی لر . ختن مسلمان لری‌نیڭ یاردمی بیلەن شهر لرنی اسان فتح قیلدی لر . لیکن بودائی‌لر شهر لردین قاچیب تاغلر غه باریب اویرده قوّت توپلا دیلر . یوقاریقی مجاهدلر غیر مسلمان‌لرنی قوغلاب تاغ قه باردی لر . بو لرنی بودائی لر تاغلرده و جلغه لرده ازیقتوروب پارچه لاب و غیر منتظم باسقون لر قیلیب همه‌سی نی شهید اتتی‌لر . ختن‌ده‌کی تورت امام ذبیح الله حکایه‌سی نیڭ اصلی بو واقعه دور . ختن‌ده بو واقعه بولغان کون‌لر (١٠ - ١١ - ای) ده قدرخان کاشغرغه کلیب ختن‌غه یوروش قیلدی . ختن‌غه کلیب عاصی‌لرنی یوق قیلدی . ختن خانی مسلمان بولوب کاملاً اطاعت‌غه کیردی .

اویغور ایدیقوتی گرچه خیتای دولتی‌دین یاردم الیب تولا وروشقان بولسیمو ١٠٢٦م نیڭ آخریده قطعی صورتده مغلوب بولوب قاراخان‌غه اطاعت اتمك و باج خراج برمك و اوزی‌نیڭ داخلی استقلالی اولقیدك قالماق شرطی بیلەن صلح قیلیب اطاعت‌غه کیردی .

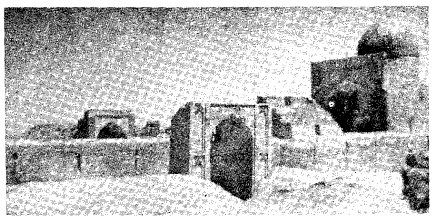

قاراخانلردین محمد ارسلان‌خان نیڭ ١١٢٧ - ١١٢٤م ده بخارا دا یاساتقان خانیقا نیڭ حاظرقی کۆرونیشی .

قدرخان سمرقند دين تولاراق عسكرى‌نى اليب ختن‌غه باريب اويرده‌كى عصيان‌نى باسيقتورماق غه مشغول بولغان ليقى نسى على تكين‌اكلاپ سلجوق اوغول‌لرى بيله‌ن بيرلا شمك و اوز طرفدارلر ينى سلجوق اوغول‌لرى‌نيك عسكرى بيله‌ن قوتلاندوروب ينه اولّقى ايليك خان‌ليق مقامى نى قوليغه كلتورمك او چون تيريشكيلى توردى . سلجوق اوغوللرى دين طغرول‌بگ و چغرى‌بگ لر على تكين نيك تكليفينى قبول اتمه‌ديلر . سلجوق‌نيك نبره‌سى يوسف بگ اوز تابع‌لرى بيله‌ن على تكين طرفى غه اوتتى . بو نيك بيله‌ن على تكين سمرقند غه يوروش قيليب اويرده‌كى قاراخان عسكرلرى‌نى مغلوب قيليب سمرقند و بخارانى اليب مستقل صورتده حكمدارليق قيلماق‌غه باشلادى . قدرخان،على تكين نيك اوستيغه عسكر ايبارددى و بو عسكرلر مغلوب بولدى لر. على تكين نيك قوتى كوندين كونگه آشماقدا ايدى .

٤١٦ هـ نيك آخريده قدرخان،اوغلى محمود يغان تكين نيك رياستى آستيده سلطان‌محمود غه الچى ايبارىب على تكين و يوسف بگ نيك ضدى‌غه عسكرى ياردم برمكى نى طلب قيلدى . يغان‌تكين بارغونچه سلطان‌محمود هند ستان‌غه مشهور سومنات غزاتى اوچون يوروش قيليب كتكه‌ن ايدى . بو اوچون سلطان‌محمود هند دين يانغاندين كين ياردم عسكرى يوللاماق وعده‌سى نى بردى. يغان‌تكين يانيب كلدى . قدرخان هم بو كونلرده اويغور عصيانى نى باسيقتورماق اوچون محاربه غه مشغول ايدى . بناً عليه على تكين نيك تأديبى نى سلطان‌محمود نيك وعده‌سى غه قراب تاءخير قيلماق‌غه مجبور بولدى . بو اوتراده على تكين، يوسف بگ‌نى اولتوردى و باشقه سلجوق اوغول‌لرى‌نى مغلوب اتيب شرقى تركستان‌غه قوغلادى . (بيانى توبنده‌كى فصل‌ده كيلادور)

بو نیكْ بیلەن علی تكین نیكْ هر وقتدەكی عصیانی غه یار دم قیلادورغان سلجوق اوغول لری انیكْدین قطعی صورتده آیریلیب علی تكین نیكْ قوّتی آز قالدی. ٤١٨ هـ (١٠٢٧م) نیكْ اوّلیده قدر خان، یاغان تكین نی تولا عسكر بیلەن علی تكین نیكْ اوستیغه یوللادی و سلطان محمود هم ابو بكر حصیری آتلیغ بیر قوماندانی نیكْ قیادتی آستیده یاردم عسكری یوللادی. علی تكین بونی اكْلاب درحال قدر خان غه اطاعت عرض قیلیب عفو تیلادی. غرب ایلیكْخانلیقی قو یولغان شرط بیلەن قاراخانلیق مركزی غه دایما اطاعت اتمك و وفادار بولماقی نی بیلدوردی. قدرخان بونی قبول قیلیب یاغان تكین و ابو بكر حصیری غه سمرقند غه هجوم اتماسلیك و ارقه لری غه یانماق یارلیغی نی ایباردی و بولر یاندی لر. بو تاریخ دین باشلاب علی تكین ایلیكْخان وفاتی غچه قاراخانلیق مركزی غه كامل اطاعت ده بولدی.

شمال ایلیكْخانی ایكنجی طغان خان ٤٢١هـ (١٠٣٠م) ده وفات قیلغان دین كین قدرخان شمالی تورکستان نی قطعی صورتده مركز غه قوشوپ اوزی نیكْ اوغلی ابو شجاع ایكینجی ارسلانخانnی شمال ایلیكْخانی تعین قیلیب اكا شرف الدوله لقبی نی بردی.

سلجوق اوغول لری نیكْ شرق تورکستان غه تگیشلیك تاریخچه سی

اسلام تاریخیده غایت اهمیتلیك بیر یری بولغان سلجوقی لر اصلی ده شرقی تورکستان تورك لریدین بولوب اصلی منشأ لری و دولت قو روشلریدین ایلگری كی وقت لریده بولر نیكْ قاراخانلر و ایلیكْخان لر بیلەن ارالریده واقع بولغان حادثەلر شرقی تورکستان تاریخیده خیلی مهم بیر سیاسی واقعه لر دور. بو مناسبت بیلەن سلجوق خاندانی نیكْ اصلی و بیر مقدار واقعه لری نیكْ قسقه غینه تاریخچه سی نی ذكر قیلیب اوتمك فایده سیز ایماس دور.

سلجوق خاندانی نیكْ اصلی تاقاغبگ نیكْ اوغلی سوْلْ چوْك سوْباشی نیكْ اولادی دور . بو سوْلْچوْك سوْباشی نی عرب مؤرخلر سلجوق دیگەنلری اوچون تاریخده بو تحریف لیك اسم بیلەن مشهور بولمیش دور. بیز سو اوزگرگەن بو اتالغو نی ایشلاتامیز. تاقاغ بگ قارلوق قبیله سی ده داخل بولغان قانیق عشیرتی نیكْ بگی ایدی. قارلوق یابغوسی تاقاغبگ نی تولا یخشی کورور ایدی . تاقاغبگ اوْلگەن دین کین اورنیغه اوغلی سوْلْچوْك بگ بولدی . او کوپ عقللیغ و اداره چی بیرکیشی ایدی . یابغو، سوْلْچوْك بگ نی یانی غه قیچقیریب تمام عسکر لری غه انی قوماندان قیلدی و سوْباشی یعنی عسکر باشی عنوانی نی بر دی . سوْلْچوْك سوْباشی غه عسکر لری بك یخشی اطاعت قیلور ایدی و خلق هم انی کوندین کونگه احترام نظری بیلەن کورمکده ایدی لر . بو سبب دین یابغو سوْلْچوْك سوْباشی نیكْ عصیانی دین قورقتی و انی اوْلتور مك فکری غه توشتی . سوْلْچوْك سوْباشی یابغو نیكْ فکری غه واقف بولوب درحال اوْز عشیرتی نیكْ تولا راقی نی همراه الیب یته سودین قاچیب اینجه (سیر دریا) نیكْ آیاغیده و شرق قایسی سیده کی جندا ولکه سیده یرلاشتی . جند نیكْ یرلیك اهالی سی مسلمان ایدی . سوْلْچوْك سوْباشی بو اهالی نیكْ دینی (اسلام) نی قبول اتتی و جند اطرافی ده کی مُشْرِك تورك قبیله لری نیكْ اوستیغه غزات قیلور ایدی . بارابارا مهم درجه ده قوّت تاپیب قالدی .

یوقاریده ایتیلغان وجه بیلەن ٣٧٦ هـ (٩٩٦م) ده سوْلْچوْك سوْباشی اوغلی آرسلان بگ نیكْ قیادتی استیده قوّتلیك بیر عسکر بیلەن سامانی امیری امیرنوح غه یاردم بیریب امیرنوح بخارانی ایلیك خان دین الیب کتتی . بو وقت دین باشلاب سامانی خاندانی و سوْلْچوْك سوْباشی آراسیده دوستانه مناسبت پیدا بولدی . ٣٩٣ و ٣٩٤ هـ ده سوْلْچوْك سوْباشی منتصر غه ایکی دفعه یاردم بردی .

سوْلْچوْك سوْباشی وفات اتکەندین کین انیكْ اوچ اوغلی ارسلان بگ میکائیل بگ و موسی بگ لر سَلْجوق عشیرتی نی اداره قیلماق ده ایدی لر . میکائیل بگ بیر غزات ده شهید بولدی و آز مدت کین

موسی‌بگ هم وفات اتتی . خلق نیكْ قیادتی و اداره‌سی یالغوز ارسلان بگ قولیغه توپلاندی و بو کوندین اعتباراً یابغو عنوانی‌نی آلدی . علی تکین ایلیك‌خان نیكْ اوّلقی عصیانی‌ده آرسلان‌یابغو اکّا تمام قوّتی بیله‌ن یاردم قیلدی و مغلوب بولوب قیزیل قوم چولی‌غه قاچتی. سلطان محمود و قدرخان کوروشکه‌ن وقت‌ده یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن سلجوق عشیرتی‌نی تورکستان و خراسان اولکه لریغه تارقاتیب بولرنیك قوّتی‌نی یوق اتمك اوچون بیرلیکده حرکت قیلماق‌غه بیر معاهده عقد اتکه‌ن ایدی لر . بو معاهده موجینچه سلطان‌محمود غزنی‌غه بارور بار ماس ارسلان یابغو نی تابع‌لری بیله‌ن غزنی‌غه قیچقیردی و اکّا یخشی وعده لر یازدی . ارسلان یابغو سلجوق عشیرتی‌نیكْ بیر قسمی‌نی همراه الیب غزنی‌غه باردی . لیکین‌انیكْ قریندا‌ش‌اوغوللری طغرول‌بگ محمود بگ ، چغری بگ ، یوسف بگ لر سلجوق عشیرتی‌نیكْ تولا‌راقی بیله‌ن جنده قالدی لر . ارسلان یابغو غزنی‌غه بارغان زمان سلطان محمود انی توتتوروب اسیر قیلیب هند ستان‌غه یوللادی و کالنجر قلعه سیده حبس اتتوردی . اوز یورت لریده قالغان طغرول بگ ، محمود بگ ، چغری بگ ، یوسف بگ لر سلطان‌محمود طرفیدین خوا رزم والی‌سی بولغان آلتونتاش‌دین قورقوب جندین هجرت قیلیب بخارا تابعی بولغان نور آتا اتلیغ یایلاغده یرلشتی‌لر . قدرخان بولرنی شرقی تورکستان‌غه کلیب یرلشمکه‌ده دعوت قیلدی . لیکن بولر ارسلان یابغو ده‌ك یمان عاقبت‌غه دوچار بولما قدین قورقوب نوراتاده تورماق و قدرخان‌غه اطاعت قیلماق‌نی التماس قیلیب شرقی تورکستان غه کلمدی لر .

بو حالده علی تکین ایلیك‌خان نیكْ ایکنجی عصیانی واقع بولوب اکّا یوسف بگ اوز تابع‌لری بیله‌ن یاردم بردی . علی تکین یوسف بگ نی تمام منصبدار لری‌دین یوقاری توتوب اکّا اینانچ یابغو عنوانینی بردی . علی تکین ، طغرول‌بگ ، محمود بگ ، و چغری‌بگ لرنی اطاعتی‌غه الماق‌غه تیریشسیب موفق بولا لمغاندین‌کین یوسف بگ‌نی اولر بیله‌ن اوروشماق غه امر اتتی . لیکن یوسف بگ بو امرنی‌قبول‌اتمدی

و بلکه مخفی صورتده اولر بیله‌ن بیرلا شیب قالدی . بونی‌علی تکین‌بیلیپ، الپ قارا اتلیغ بیر قوماندانی نی یوسف بگ نی یوق اتمکنه امر اتتی . الپ قارا یوسف بگ نی و تابع‌لری دین بیر مونچه سی نی اؤلتوردی . طغرول‌بگ و چغری‌بگ لر بو حادثه نی اکلاب یوسف بگ نیك قصاصی نی الماق اوچون اوشتومتوت علی تکین‌نیك اوستی غه هجوم قیلیب انیك عسکرلری‌نی مغلوب اتیب ، آلپ قارانی یوزکشی بیله‌ن اسیر قیلیب کوز لری‌نی اویوب و بوغازلاب اؤلتوردی لر . علی تکین بولر نیك اوستیغه مقابل تعرض قیلغانده طغرول‌بگ و چغری‌بگ لرنی یمان مغلوب اتتی و ماوراء النهر دین قاچماق‌غه مجبور قیلدی .

طغرول‌بگ و چغری‌بگ لر تابع‌لری بیله‌ن قاچیب شرقی تورکستان حدودی‌غه اوتتی‌لر. قدرخان‌غه یکی باشدین اطاعت عرض قیلیب یر تیلادی‌لر . قدرخان بولرغه کاشغرغه یقین بیر یرنی تعین قیلیب بردی و اویرده یرلشتی‌لر . طغرول‌بگ و چغری‌بگ لر قدرخان‌دین غایت قورقار ایدی‌لر و هیچ‌قاچان ایکی سی‌بیرلیکده قدر خان نیك حضوری‌غه کیرماس ایدی . قدرخان ظاهرده بولرغه تولا التفات کورساتیب ایکی سی نی بیر یولی حضوری‌غه قیچقیرسه‌مو، بیر بهانه بیله‌ن بیری قالیب یالغوز بیری کلور ایدی . اخیری قدرخان بیر بهانه بیله‌ن طغرول‌بگ‌نی توتوپ الدی . چغری‌بگ بونی اکلاغان زمان‌تابع لری‌نی ییغیب کاشغردین قاچتی و قاراخان‌لیق خاندانی دین آوغه چیقغان بیر نچه تکین‌لرغه اوچراب اولرنی اسیر قیلیب شمال طرف غه کتتی . قدرخان او اسیر بولغان تکین‌لرنی قوتقوزماق اوچون طغرول‌بگ نی قویوب ایبارمکدین باشقه چاره تاپالمای طغرول‌بگ‌نی حبس دیسن چیقاریب و بیر مقدار انعام هم بریب اسیرلرنی یاندوروب ایبارمك اوچون وعده‌الیب یولغه سالدی . چغری‌بگ کاشغردین قاچقانچه جند غه کتکه‌ن ایدی. طغرول‌بگ انیك ارقه سیدین یتیب توتقون تکین‌لرنی یاند وروب ایباردی . بو واقعه تقریباً ٤١٩ هـ (١٠٢٨م)ده ایدی . بو تاریخدین‌کین سلجوق اوغول‌لری جنده اولتورماقده اوز لری‌غه خطر حس قیلدی لر، چونکه جند اؤلکه‌سی شمال ایلیك خانی ایکنجی آرسلان خان نیك اولکه‌سی ایچیده بولوب قدرخان‌غه تابع ایدی.بو اوچون

طغرول‌بگ و چغری‌بگ لر باشقه بیر یرغه هجرت قیلماق‌غه مجبور بولدی لر . اخیری مذکور سلجوق اوغول‌لری خوارزم والی‌سی هارون‌بن‌التو نتاش دین یر تیلادی‌لر . هارون بولرغه خوارزم یایلاغلریدین یترلیك درجه‌ده یر بردی و اویرغه هجرت اتتی‌لر . کین‌لرده علی تکین ایلیك خان دین قیش‌کون‌لری‌ده نوراتاده اولتورماق‌غه اجازت الدی‌لر . بو صورت بیله‌ن سلجوق اوغول‌لری یاز کونلریده خوارزم یایلاغیده و قیش کونلریده نوراتاده اولتوروب مال باقیب کوچوب یورور ایدی‌لر. ٤٢٦ هـ (١٠٣٥ / ١٠٣٤م)ده علی تکین ایلیك خان نیكْ اوغلی نصر ایلیك خان سلجوق اوغول‌لری‌نی ماوراءالنهردین قطعی صورتده قوغلاب چیقا ردی.بو سبب دین خوارزم و خراسان طرف لریده اولتورماق‌غه مجبور بولدی‌لر.

منه سلجوق لر نیكْ بو تاریخیمیز غه متعلق یری بود[186]ور.

قاراخان یوسف قدرخان وعلی تکین ایلیك خان نیكْ وفات لری

٤٢١ هـ (١٠٣٠م)ده سلطان‌محمود غزنوی وفات تپیپ اورنیغه اوغلی مسعود، سلطان بولدی . سلطان مسعود قدرخان‌نیكْ کیواوغلی ایدی و اوترادە مناسبت بك یخشی ایدی .لیکن ٤٢٣ هـ (١٠٣٢م)ده سلطان‌مسعود طرفیدین خوارزم والی‌سی بو لغان التونتاش‌بیله‌ن علی تکین ایلیك خان‌نیكْ اراسیده حدود مسئلیه سیدین توغولغان بیر مناسبت یوزیدین اوروش چیقیب بو محاربه‌ده آل تونتاش اؤلتورولدی و علی‌تکین ایلیك خان مسئله‌نی قلیچ کوچی‌بیله‌ن حل قیلدی. ٤٢٣ هـ (١٠٣٢م)ده قاراخان یوسف قدرخان وفات اتتی ، اورنی‌غه چوك اوغلی ، ولیعهدی، محمود یاغان‌تکین قاراخانلیق تختیده اولتوردی و بوغراخان عنوانی‌نی الدی . محمود بوغرا خان‌غایت تجربه لیك سیاستچی و اداره‌چی بیر ذات ایدی . بو ذات نیكْ دوریده قاراخان‌لر دولتی منتهادرجه‌ده تینچلیق و اسایش‌ده یاشادی . غرب

و شمال ایلیك خان‌لری و اویغور ایدیقوتی و قارلوق یابغوسی ده‌كدولت غه تابع چوكۀ و قوّتلیك خان‌لر، مركزغه كامل اطاعت قیلماقده ایدی لر. الحاصل محمودبوغراقاراخان نیكۀ مه‌یلی خارجی بیر دشمن بیله‌ن محاربه اتكه‌نی و مه‌یلی داخلده اهمیت‌لیك بیر اغتشاش غه دوچار بولغانی هیچ بیر روایت ده كورولمدی.

٤٢٦ هـ (١٠٣٥م) ده علی تكین ایلیك‌خان‌وفات قلیپ اورنیغه محمودبوغراقاراخان‌نیكۀ یارلیغی بیله‌ن علی تكین‌نیكۀ اوغلی ابو المُحْسِن نَصْر، ایلیك خان بولدی. نصر ایلیك خان، قاراخان‌لیق مركزی‌غه صمیمی اطاعت قیلماقده ایدی. سلجوق اوغول‌لری‌نی دولت غه عاقبت بیر خطر بولا دور دیب ایلیك خان بولور بولماس ماوراءالنهردین پوتونله‌ی سوروب چیقاردی. نصر ایلیك خان‌نیكۀ سلطان‌مسعودبیله‌ن مناسبتی تولا یخشی ایدی. سلطان‌مسعود، نصر ایلیك خان‌نی برا دریم دیر ایدی.

محمود بوغراقاراخان ٤٣٩ هـ (١٠٤٧م) ده وفات اتتی و اورنیغه اینی‌سی طغرول‌تكین قاراخان بولوب بوغراخان عنوانی نی الدی. طُغرول بوغراخان داداسی و اكاسی ده‌ك لیاقت غه مالك ایماس راحت پرست بیرذات ایدی. بو اوچون اونیكۀ دوریده مركز قوّتی ضعیفلاشماق‌غه یوز كلتوردی.

قاراخانلیق دولتی نیكۀ ایكی غه بولونگه نی

طغرل بوغراقاراخان تخت ده اولتوروب ایكنجی ییلی ٤٤٠هـ (١٠٤٨م) ده نصر ایلیك خان وفات‌اتیب اورنی‌غه اوغلی آبُوالمُظَفّر عماد الدوله‌ابراهیم تكین، ایلیك خان بولدی. مذكور ییلده استقلال‌اعلان اتیب غربی تورکستان‌نی قاراخانلیق مركزی‌دین رسماً ایریدی. اوزی‌غه تاوغاچ قاراخان عنوانی‌نی الدی. بونیكۀ بیله‌ن هم قاراخانلیق مقامی غه احترام قیلیب تورماقده ایدی. اوزی‌غه ایكنجی درجه‌ده‌كی قاراخانلیق رُتبه‌سی "تاوغاچ قاراخان" عنوانی‌نی الفان ایدی. الحاصل بو

صورت بیله‌ن پامیر و آلای تاغلری و اینجه (سیر دریا) اوترا ده فاصله بولوب، دولت ایکی غه بولونوندی. تورکستان اولکه‌سی نیك شرقی تورکستان و غربی تورکستان آتی بیله‌ن ایکی غه ایریلغانی اوّل دفعه اوشبودور.

طغرل بوغرا قاراخان، راحت پرست بیر کشی بولغانی اوچون، ابراهیم تکین نیك بو حرکتی غه جدّی و عملی صورتده مخالفت اظهار قیلمای انیك اسماً احترام قیلغانی غه قناعت قیلیب قالدی. بو ایکی دولت نیك حدودی، ۱٤ نجی خریطه‌ده کورولا دور.

بو دوره‌دکی مهم دنیا حوادثی دین بیری سلجوق او غول‌لری نیك ٤٣٩ هـ ده غزنوی دولتی نی قطعی صورتده مغلوب اتیب خراسان و ایران و بعضی عراق اولکه لری‌غه استیلا قیلیب طغرل بگ نیك مشهور سلجوقی دولتی نی قورغانی دور.

ایکنجی هارون بوغراخان نیك قاراخانلیق دوریده کی واقعه لر

طغرل بوغرا قاراخان ٤٥٥ هـ (۱۰٦۲ م) ده وفات اتیب اورنی غه اینی سی هارون تکین، قاراخان بولدی و بوغراخان عنوانی نی الدی. بو ایکنجی هارون بوغرا قاراخان نیك تخت ده اولتورغان ییلی سلجوقی دولتی ده آلپ ارسلان، سلطان بولغان ایدی. ایکنجی هارون بوغرا قاراخان بیله‌ن سلطان الپ ارسلان نیك اراسیده‌کی مناسبت، دوستانه ایدی و بیر بیر لری‌نیك اوردالری‌غه سفیر لر ایبا راشور ایدی‌لر. کین لرده سلطان الپ ارسلان نیك ولیعهدی، مَلِکشاه غه ایکنجی هارون بوغرا قاراخان نیك تورکان قاتون اتلیغ قیزی‌نی غایت دبدبه و شاهانه مراسم بیله‌ن توی قیلیندی. ملکشاه نیك اورنیغه سلطان بولغان کیچیك اوغلی سلطان محمود اوشبو تورکان قاتون‌نیك اوغلی دور (واقعه لری اسلام تاریخ لریده مذکور دور).[187]

آتا غربی قاراخانلیق حکمداری ابراهیم تاوغاچ قاراخان نیك سلطان آلپ ارسلان بیله‌ن مناسبتی یخشی ایماس ایدی. اخیراً

بـــو ایکی سی نیڭ آراسیده‌کی د شمن‌لیڭ هر ایکی لا سی نیڭ اؤلـومـــی بیله‌ن نتیجه‌لاندی. ٤٦٥ هـ (١٠٧٢م) ده سلطان‌الپ ارسلان و ابراهیم تاوغاچ قاراخان‌آراسیده خوارزم حدود ید ابولغان‌قاتتیغ محاربه ده‌ابراهیم تاوغاچ قارخان‌شهید بولوب عسکرلری چاچیلیب کتتـــی. موندین کین الپ ارسلان ایلگریلاب اوگوز (امودریا) دین اؤتتی دریـــا نیـــڭ بوییده تاوغاچ قاراخان طرفیدین حدود محافظی بولغان خوارزم لیك یوسف بگ اؤزی‌نیڭ آز غینه قوّتی بیله‌ن آلپ ارسلان‌غه قارشـــی قاتیغ مدافعه قیلدی. آخیری مغلوب بولوب قلعه‌غه قامالدی. آلپ ارسلان‌نیڭ عسکرلری هجوم بیله‌ن قلعه‌نی الیب یوسف بگ‌نی اسیرقیلیب الپ ارسلان‌نیڭ آلدی‌غه الیب کیردی لر. الپ ارسلان یوسف بگ‌نـــی تورت قوزوق‌غه تارتیب اؤلتورمکغه حکم قیلدی. یوسف بگ، "منده‌ك قهرمان بیر کشی‌غه شوندا غ معامله قیلماق لایق‌مو" دیب اعتراض قیلـدی. الپ ارسلان بو سوز غه کاییب قولیده‌کی اوق‌نی یوسف بگ‌گه اتتـــی و اوق تگمدی. یوسف بگ، "الدیکده تورغان بیر اسیر غه اوقوکنی تگد و رالمایسن، اوشبو نامرد لیکیڭ بیله‌ن بیز نیڭ یورتیمیزنی آلغالی کلدیکمؤ" دیب اغزی‌نی بوزوب الپ ارسلان‌نی تیللاماق‌غه باشلادی. بونیکدین الپ ارسلان فوق‌العاده غضبلانیب قلیچی‌نی سوغوروب یوسف بگ نـی چاناماق اوچون یوگوردی آیاغی تاییب بیقلدی. بو حالده یوسف بگ اؤزی نـی الپ آرسلان‌نیڭ اؤستیغه اتتی و کیمی نیڭ ایچیده ساقلاغان‌پیچاق نـی الیب الپ ارسلان‌نیڭ قورساقی‌نی یاردی. یوسف بگ‌نی اویرده کی عسکرلر پارچه پارچه قیلدی‌لر. الپ ارسلان هم بیر نچه ساعتدیـــن کین اؤلدی. باش سیز قالغان عسکرلری ارقه غه یانیب کتتی‌لر. منه بیر حریص لیق‌نیڭ نتیجه سیده چوڭ ایکی اسلام تورك حکمداری اؤلتو رولوب میڭ لرچه انسان‌نیڭ قانی تؤکولدی[18]!

تاوغاچ قاراخان‌لیق تختیده ابراهیم نیڭ اوغلی شَمْسُ الْمُلُوك ایکنجی نصر اؤلتوردی. بو ذات ٤٧٢ هـ ده وفات قیلیب اورنیغه علی تکین ایلیك خان‌نیڭ اوغلی ابو علی حسن‌تکین تاوغاچ، قاراخان بـو

لدی و بوغرا خان عنوانی نی الدی. بو ایکی حکمدار نیك دوره لریده واقع بولغان حوادثلر خصوصیده معلوماتیمیز یوقدور. حسن تاوغاچ قاراخان ٤٧٤ هـ اطرافیده وفات قیلیب اورنیغه ایکنجی نصر تاوغاچ قاراخان نیك اوغلی تخت ده اولتوردی. بو کشی نیك اتی معلوم ایمس اما عنوانی قدرخان دور. بو ذات از غینه وقتده وفات قیلیب اورنیغه اوغلی احمد تکین تاوغاچ قاراخان بولدی. احمد تاوغاچ قاراخان نیك دوریده غربی قاراخانلیق مملکتی سلجوق سلطنتی نیك حاکمیتی استیغه کیریب قالدی و بش ییل مدت مؤقّت صورت ده استقلالی نی یوق اتتی. بو واقعه نیك بیانی توبنده دور.

٤٨١ هـ (١٠٨٨م) ده سلجوقی لر سلطانی ملکشاه، غربی تورکستان غه یوروش قیلدی. احمد تاوغاچ قاراخان، بیر نچه اور و ش دین کین مغلوب بولوب ملکشاه نیك قولیغه اسیر توشتی. کین چه ملکشاه، غربی تورکستان غه حاکمیتی نی قبول قیلماق شرطی بیله ن احمد تاوغاچ قاراخان نی اوز عنوانی بیله ن غربی تورکستان ده حکمدار قیلیب یانیب کتتی. لیکن اوز کند خانی ملکشاه نیك حاکمیتی نی قبول اتمای استقلال اعلان اتکه نی اوچون ٤٨٢ هـ ده ملکشاه غربی تورکستان غه کلیب اوز کند خانی نی محاربه بیله ن انقیاد قیلدوروب یانیب کتتی. لیکن ملکشاه نیك بو مهم ایکی حرب سفری بیله ن تاءمین قیلغان حاکمیتی آران بش ییل دوام قیلدی. چونکه ٤٨٥ هـ ده ملکشاه وفات قیلیب اوغول لری محمود و برکیاروق اراسیده سلطانلیق تالاشی یوزیدین محاربه چیقتی. بو فرصت دین احمد تاوغاچ قاراخان استعاده قیلیب استقلال اعلان اتتی، ملکشاه نیك عسکر و ماءمور لری نی قوغلادی. احمد تاوغاچ قاراخان ٤٨٨ هـ (١٠٩٥م) ده وفات تاپتی، اور نیغه خاندان دین محمود تکین تاوغاچ قاراخان بولدی و ٤٩٠ هـ ده وفات اتتی. اونیك اورنیغه احمد تاوغاچ قاراخان نیك نبیره سی یعنی قدرخان بن عمرخان بن احمد تاوغاچ قاراخان، تخت ده اولتوردی. بو ذات نیك اوزاتی معلوم ایمه سدور. بو کشی ٤٩٥ هـ ده وفات اتتی. ایکنجی هارون بوغرا قاراخان نیك دوریده کی واقعات خصوصیده معلوما

تیمیز یوق‌نیكْ حكمی ده‌دور . چونكه بو ٤١ ییل مدت ایچیده موندا غ معظم دولت نیكْ داخلی و خارجی مهم واقعاتی تولا بولماقی طبیعی دور. اما مع الأسف بو اوزون مدت ده‌كی واقعات خصوصیده تاریخ روایت لری‌نیكْ برگه‌ن معلوماتی فقط یوقاریقی مجمل و قسقه معلومات دین‌عبارت دور .

مذكور مدت ایچیده شمال ایلیك خانلیقی خصوصیده قولغه‌كلتورگه‌ن معلوماتیمیزغه كوره شمال ایلیك خانلیقی، یوسف قدرخان زمانه‌سیدین اعتباراً ایكنجی ارسلان‌خان‌نیكْ قبولیده ایدی. بو ایلیك خان‌لر، قاراخانلیق مركزی‌غه دایما وفادار و اطاعتكار ایدی لر . شمال ایلیك خان‌لری‌نیكْ ات‌لری و ترتیب لری بودور : یوسف قدرخان، شمال ایلیك خانلیقی غه اوز اوغلی شرف الدوله ابوشجاع ایكنجی ارسلان‌خان‌نی تعین قیلغانلیقی یوقاریده ذكر قیلینغان ایدی . بو ذات ٤٢٤ هـ ده وفات قیلیب اورنیغه اوغلی چغری‌تكین، ایلیك‌خان بولدی و ٤٤٠ هـ اطرافیده وفات اتتی. آنیكْ اورنیغه اینی‌سی ركن الدوله محمود تكین، ایلیك خان بولدی . محمود ایلیك‌خان نیكْ وفاتیدین كین اینی‌سی احمد تكین ایلیك‌خان بولدی . بو ذات نیكْ وفاتیدین كین محمود ایلیك‌خان‌نیكْ اوغلی اوچونجی ارسلان‌خان ایلیك‌خان بولدی . منه شمال ایلیك‌خان لری‌نیكْ آت‌لری و ترتیبی بودور .لیكن محمود ایلیك‌خان و آندین كین‌كی‌لر نیكْ جلوس و وفات تاریخ لری حقیده معلومات تاپالمادیم . اوچونجی ارسلان‌خان‌دین كین‌كی ایلیك خان‌لر خصوصیده هم ایشه‌نگوده‌ك معلومات یوق‌دور . لیكن ٥٢٨ هـ غچه شمال ایلیك خانلیقی، ایكنجی ارسلان‌خان‌نیكْ اولادی‌ده دوام قیلغانی و بو ایلیك خانلیق اخر غچه قاراخانلیق نیكْ مهم بیر ولایتی و وفادار تابعی بولغانلیقی معلوم دور[189].

ایكنجی هارون‌بوغرا قاراخان ٤٩٦ هـ (١١٠٣م) ده وفات اتتی . بو ذات نیكْ اورنیغه قاراخان بولغان كشی‌لرنیكْ اتلری و سان لری و واقعاتی خصوصیده هیچ بیر معلومات تاپمادیم . لیكن بو دولت نیكْ ٥٣٠ هـ (١١٣٦م) غچه دوام قیلغانی تاریخ روایت لری و ارکئولوجی سندلرنیكْ اتفاقی بیله‌ن ثابت دور .

٥٣٠ هـ ده قارا خیتای‌خانی نوسی‌گورخان تمام شرقی تورکستان‌غه استیلا قیلیب قاراخان‌لر دولتی‌نی ییقتی . بیانی توینده قاراخیتای دولتی فصلی‌ده كیلادور . بو نیكْ بیله‌ن ٢٨٠ ییل دوام قیلغان شرقی و غربی تورکستان یورت‌لری‌نی مدنیت و علم نیكْ اكْ ایگز مرتبه لری‌غه یتكوزگه‌ن معظم تورك قاراخان‌لر (خاقانی) دولتی ییقلدی.

اما غربی تورکستان‌ده‌كی غربی قاراخانلیق دولتی ضعیف لیق‌نیكْ مخسف فلاكت‌لیك دوره لری‌نی یاشاب ٦١٩ هـ غیچه دوام قیلدی. تاوغاچ قاراخان قدرخان ٤٩٥ هـ ده وفات قیلیب اوغلی قلیچ خان تخت‌ده اولتوردی، و بوغراخان عنوانی‌نی الدی . بو كشی نیكْ زمانه سیده، یعنی ٥٢٠ هـ اطرافیده، سلجوق سلطانی سلطان سنجر غربی تورکستان‌غه هجوم قیلدی . قلیچ بوغرا قاراخان قاتیغ محاربه‌دین كین مغلوب بولوب سلطان سنجر غه اطاعت قیلماق‌غه مجبور بولدی . ٥٣١ هـ ده قراخیتای گورخان نوسی غربی تورکستان‌غه هجوم قیلیب قلیچ بوغرا قاراخان‌نی اوز حاكمیتی‌غه تابع قیلدی . قلیچ بوغرا قاراخان ٥٥٨ هـ ده وفات قیلیب اورنیغه اوغلی جلال‌الدین علی كۆرگان، قاراخان بولدی . جلال‌الدین‌علی كۆرگان نیكْ وفاتی و آندین كین قاراخان بو لغان‌لر معلوم ایماس دور . مگر قاراخیتای لرنیكْ آخیرقی دوریده غربی تورکستان قاراخانی، سلطان عثمان ایدی . بو كشی ٦٠٦ هـ ده خوارزمشاه غه تابع بولوب ٦١٩ هـ ده محمد خوارزمشاه قولیده شهید بولدی . بو نیكْ بیله‌ن غرب قاراخان‌لر دولتی كاملاً ییقیلدی . منه غرب قاراخانلیقی ٥٢٠ هـ دین اعتباراً اوّلا سلطان‌سنجر غه و اندین‌كین

قاراخیتای دولتی غه و آندین کین خوارزمشاه غه تابع بولوب فقط ایچکی استقلال لری‌نی محافظه قیلیب یاشادی. تفصیلاتی قاراخیتای دولتی بیانیده کیلادور.

قاراخان لر دوریده اداره تشکیلاتی

قاراخان‌لر دولتی ده قدیم تورك اداره عنعنه سی نی محافظه قیلینیب دولت نیك باشیده خاندان نیك چوكی بولغان ذات قاراخان (خاقان) عنوانی بیلەن تورور ایدی. قاراخان‌نیك حكمی آستید یكی حكمدارلر عموماً ایكی درجه‌غه آیریلورایدیلر.

برنجی درجه، ایلیك‌خان‌لر درجه‌سی ایدی. ایلیك‌خان لر مملكت نیك مركزدین اوزاق چوك حصه لری‌ده قاراخان‌نیك نایبی صفتی بیلەن اوز منطقه لری‌ده غایت چوك اختیارات غه ایگه بولوب تقریباً مستقل صورت ده او حصه لرنی اداره قیلورایدی لر، اوز آت لری‌ده یارماق (پول) باستورور ایدی لر، حدودلری توتاش بولغان یات دولت‌لر بیلەن حرب و صلح قیلماق و او دولت لر غه اوز آت‌لریده الچی‌لر ایبارمك و او لرنیك الچی‌لری‌نی قبول اتمك‌ده چوك ایش لر غه صلاحیت‌لری بار ایدی. بو سبب دین تولاراق اسلام مورخ‌لری ایلیك خان‌لرنی مستقل حكمدارلر ایدی دیگەن گمان‌غه توشمیش‌لردور.

ایكنجی درجه، قاراخان‌لر دولتی غه تابع بولغان ایچكی استقلال (مختاریت) غه ایگه كیچیك یرلیك خان‌لر و قبیله بگ لری نیك درجه‌سی ایدی. بولرنیك داخلی استقلال لری‌نی قاراخان لر احترام قیلور ایدی، اوز منطقه لری‌غه مخصوص اداره شكل‌لری، اجرات لری‌دین وعادت‌لریده كامل اختیارات و آزادلیق لری بار ایدی. اولرنیك خانلیق ویا بگ لیك منصب لری اوز اولاد لری‌غه میراث قالور ایدی. قاراخان‌لر اوز طرف لریدین بیر كشی‌نی تعین قیلماس ایدی لر. بو خان‌لرنیك مهم راق لری بولر دور: قوجو، بش‌بلیق، ایمیل (چوچك) ایكی اوگوز (التای) قومول، و بارگول و اوچ ایل (غربی گانسو)

اولکه لری اویغور خانی ایدیقوت نیکْ اداره سیده ایدی . ختن ولایتی جووی ویا قلیچ خان عنوانلیغ بیر یرلیك خان نیکْ اداره سیده ایدی . ایلی دریاسی نیکْ شرقی دین باشلانیب ایرتیش دریاسی غچه چوزولغان یتمسو اولکه سی قارلوق خانی نیکْ اداره سیده ایدی . قارلوق خانی یابغو عنوانی غه ایگه ایدی . تریم (حاضرقی لوپ) و چرچن اولکه لریده کی سریغ اویغور لرنی بیر یرلیك خان اداره قیلور ایدی . کوکچه تکیز (بالخاش کول) نیکْ شمالیده کی حاضرده روس لر سمی پلاتینسکی آتایدورغان اولکه لرده اولتوروقلوغ یغما ، توخسی ، اوغراق قبیله لری بیرر دین خان ویا بگ لری نیکْ اداره سیده ایدی لر . بو خان و بگ لر نیکْ اوز آت لری ده یارماق باستورماق و یات دولت لر بیله ن مناسبت پیدا قیلماق غه صلاحیت لری یوق ایدی . قاراخان ویا ایلیك خان لر حضوریدین تعین قیلینغان مالیه مأمور لری و قاضی لر و عسکری منصب دار لرنی قبول اتمك و اولر نیکْ ایش لری غه یاردم قیلماق غه مجبور ایدیلر . بو ایش لرده یا توپ توغرا قاراخان غه ویا ایلیك خان غه باغلیق ایدی لر . یورت نیکْ مالیاتی دین معین بیر مقدارنی قاراخان ویا ایلیك خان نیکْ خزانه لریغه برمك و یارلیغ مقداریچه عسکر برمك غه مُکلّف ایدی لر[188].

غرب ایلیك خانلیقی نیکْ اداره شکلی قاراخانلیق نیکْ باشقه منطقه لریده کی اداره شکلی دین فرقلیغ ایدی . ماوراءالنهر اولکه لری اوزون دین بری اسلام حکومت لری نیکْ قولیده بولوب یرلیك داخلی مستقل خان لری یوق ایدی ؛ هر یرغه والی و حاکم و باشقه مأمور لر مرکزدین تعین قیلینماق اصولی غه تابع یاشاب کلگه ن اولکه لر ایدی . بو اولکه لر قاراخان لر دولتی نیکْ قولیغه توشکه ندین کین هم ایلیك خان لر و کین کی تاوغاچ قاراخان لر هم مذکور اصول بیله ن اداره قیلدی لر . عمومی اداره ایش لری و مالیات و عسکری ایش لرنی انتظام و مراقبت استیده توتماق و دولت غه تابع کیچیك خانلیق و بگ لیك لر نیکْ اطاعتی نی تأمین قیلماق مقصدی بیله ن تمام قاراخانلیق مملکت لری تولا ولایت لرغه تقسیم قیلینغان ایدی . هر ولایت ده قاراخان

لر ویا ایلیك خان‌لر طرفی دین مُمَثّل‌لر، مالیه مأمورلری، قاضی‌لر، عسکری منصبدارلر و کافی درجه‌ده عسکر قویولور ایدی. ولایت‌نی ایل دییلور ایدی (ع انجی خریطه‌ده ایل‌لرنی کورساتیلدی). قاراخانلیق اوّلکه لریده مُکمّل بیر عمومی پوسته خدمتی بار ایدی. بنه مهم حادثه لرنی مرکزغه ویا مرکزدین اوزاق منطقه لرغه و حدودلر غه ایتیك لیك بیله‌ن یتکوزمك اوچون کاشغر و بلاساغون و تمام حدود اراسیده منتظم بیر چیلیغ اوستیغه قتار قیلیب مناره لر یاسالغان ایدی. مهم خبرلر نی بو مناره لر اوستیده‌کی تعین قیلینغان ادم لر کوندوزده بایراق حرکتی بیله‌ن، و کیچه‌ده اوت یاقماق بیله‌ن، بنه بیر مناره اوستیده‌کی لر غه بیلدورور ایدی‌لر. اولر بنه بیر مناره اوستیده‌کی لر غه بیلدور گه‌ن صورت‌ده اك اوزاق حدودده واقع بولغان مهم حادثه لرنیك خبری بیر ایکی کون ایچیده پایتخت غه اکلانور ایدی. مثلاً بو خبر واسطه سی تقریباً حاضرقی عصریمیزده‌کی تلگراف نیك خدمتی قیلور ایدی. حاضرده بو مناره لردین تولاسی موجود دور. بولرنی جنوب اوّلکه لرده تیم، شمال و شرق‌ده تور ویاکه تورا دییلمکده دور[189].

حربی تشکیلات

قاراخان لر اوز اطاعت‌لری‌نی قبول اتکه‌ن تورك قوملری دین مالیات وعسکر الور ایدی‌لر. بو قانون‌ده مُسلِم و غیر مُسلِم نیك فرقی یوق ایدی و بو سیاست سایه سیده خزانه غه مهم واردات کلگه‌ن ده‌ك تولا جنگاور و شجاعتلیك عسکرلر غیر مسلم و جنگجوی قبیله لردین کلور ایدی. بو اوچون قاراخان‌لر مسلمان و غیر مسلمان تورك لردین مرکب غایت منتظم و قوّتلیك عسکر غه ایگه ایدی‌لر. نهایت یخشی‌بیر عسکری تشکیلات غه ایگه ایدی‌لر. بو تشکیلات حرب فنی اعتباری‌بیله اشبو تورت قسم دین عبارت ایدی: (۱) هجوم‌چی قول‌لرترتیباتی (۲) کیچه ده دشمن قاراول‌لری‌نی تویغوسوز توتوب الماق اوچون مخصوص قطعه لر ترتیباتی، (۳) عسکرنی دشمن هجومیدین و کیچه

باسقونی دین ساقلاماق‌غه مخصوص ترتیبات ، (٤) لوجیستیك‌ترتیباتی عسکرنیكٔ مقداری و ارزاق تقسیماتی مخصوص دفترلرغه یازیلیب بـــك اچوق و منتظم بیر شکل‌ده حساب توتولور ایدی .

قاراخان‌نیكٔ رسمی و مخصوص بایراقی آل رنگ لـــیـــك ایپك شایی دین‌توقولغان توقوز دانه بایراق ایدی . ال رنگ ده شا یی دین تیارلانغان بیر کؤنلوك قاراخان‌نیكٔ باشیده توتولور و توقوز دا نه بایراقی تورت یانیدین کوتاریلور ایدی. بو مناسبت‌بیله‌ن قاراخان نی توقوز توغلوق خان دییلور ایدی (توقوزعـدنی مبارك بیلمك قدیم زمانه دین اوشبو زمانه میز غچه دوام قیلغان ملّی عـنعـنه لردین دور).

قاراخان‌نیكٔ توبنیده‌کی خان‌لرنیكٔ بایراقلری هم ال رنکلیك بولـــوب عددی توقوزدین آز بولور ایدی . قاراخان‌لرده عسکری موزیکه لربار ایدی . حاضرقی دوماق کارنای و سورنای لریمیز او وقت نیـــــك عسکری موزیکه‌سی دین قالغان بیر نمونه دور . قاراخان عسکرلری‌نیكٔ اوروش وقتیده جبهه و مرکز آراسیده بیر خصوصی پوسته لری بولـور ایـدی .[190]

قاراخان لردوریده شرق وغربی تورکستان نیك مدنیتی

قاراخان‌لر دوریده غربی تورکستان‌ده مدنیت نیـــــك منتهادرجه‌ده انکشاف تاپقانی تاریخ کتاب‌لریده غایت روشن‌معلوم دور . سمرقند ، بُخارا ، مرغینان ، اوزکند شهرلری او زمانه نیـــــك اكٔ معروف مدنیت و علم مرکزلری ایدی . بو اولکه لرده قاراخان‌لـر نیكٔ بنا قیلدورغان جامع و مدرسه و مزارگنبذلر و حکومت‌بنالـری ، یول‌لر کوپروکلر و سرای و لنگرلر غایت‌تولا ایدی . بو بنالر نیـــــك و اثرلر نیكٔ بعضی‌سی نیكٔ خرابه لری حالا هم موجود دور . اما شر قی تورکستان‌نیك او وقت ده‌کی مدنیتی و ابادلیقی دین اسلام تاریـــخ لری‌نیكٔ تولا راقی مجمل و قسقه و یراق‌دین اکلاغان معلومات‌نی بـــرا دور . لیکن شرقی تورکستان خلقی دین بولغان ویا کوزی بیله‌ن‌کورگه‌ن

مشاهدلرنیك روایت‌لری و بو عصریمیزده کشف بولغان اثرلرغه کوره قاراخان‌لر دوری مدنیت و ترقی یوزیدین شرقی تورکستان‌نیك آلتون دوری ایکه‌نلیکی ثابت بولماقده دور . بناءً علیه او دوره‌ده‌کی مختلف مدنیت اثرلری‌نی باشقه باشقه عنوان لر استیده ذکر قیلامیز .[191]

علم

قاراخان‌لر نیك مدرسه لریدین اسلامی علملرده ، فلسفه و اجتماعیات علم لریده غایت تولا مُتَبَحِر عالم لر چیققان ایدی . گر چه تاریخ کتاب لری او زمانه لرده یتیشکه‌ن عالم لرنیك اثرلری و ترجمه حال‌لری‌نی بك از بیان قیلسه‌مو بیزغه ترجمه حال‌لری و اثرلری معلوم بولغان شرقی تورکستان عالم ، فیلسوف و ادیب لری از بولسه هم بولر نیك اسلام عالمیده مثلی کورولمگه‌ن ذات‌لر بولغانلیقی‌او زمانه ده شرقی تورکستان‌ده علم ترقی‌سی منتها درجه‌ده بولوب عُلمانیك غایت تولا ایکه‌نلیکی غه اك قوّتلیك دلیل دور .

اسلام فیلسوف لری‌نیك اك چوكی سانالغان و انیك علم رتبه‌سی غه هیچ کشی بیتالمگان فاراب لیغ ابو نصر محمد شرقی تورکستان لیغ دور . بو ذات بالاساعون یاقینیده‌کی تالاس ایلی غه تابع فاراب شهری‌دین بولوب اولوغ ترخان اتلیغ بیر قارلوق اصیل‌زاده‌سی نیك اوغلی دور . بو ذات تحصیلی‌نی تالاس بالاساغون و کاشغر مدرسه لریده تکمیل ایلاگاندین صوکره اسلام عالمیده سیاحت قیلیب بغداد ، شام و مصر فیلسوف لری‌نی حیران اتتی و اکا اسلام فیلسوف لری ایکنجی ارسطو عنوانی‌نی بردی‌لر . بو فیلسوف نیك منطق‌ده تألیف قیلغان کتاب لری و "احصاءالعلوم و التعریف باغراضها" اتلیغ نظیر سیز انسیکلوپیدیاسی و "السیاسته المدنیه" اتلیغ کتابی و باشقه تولا تألیف لری زمانه میز غچه قالمیش دور . مشهور اسلام حکیمی بولغان بخارا تورك لریدین ابو علی‌بن سینا علم لری‌نی فارابی نیك کتابی دین توپلاغانی‌نی بیان قیلیب دور . فیلسوف فارابی ، هر

علم ده نظیر سیز بولغان نیك اوستیغه موسیقی ده هم بیر ایجاد چی درجه‌سیده اوستا ایدی. بوگون‌غه قدر انیك سِرّی‌غه موسیقی عالملری واقف بولا لمغان. تیكلاغوچی‌لری‌نی کولدورمك، ییغلاتماق و اوخلاتماق تاثیر لری‌نی بیرادورغان صورتده نغمه لر چالور ایدی. قانون نی اوشبو فارابی ایجاد قیلغان دیگه‌ن روایت‌لر بار دور. فارابی یتمش دین اشوق تیل بیلور ایدی. بوکشی شونچه علم و فضائلی‌بار تو روب هیچ بیر منصب و رتبه قبول اتمگان وحتتا بیر اوی هم توتمای حقیقی بیر زاهِدلیق بیله‌ن دنیادین اوتکان. او خلق‌نیك صحبتی دین طبعاً قاچور ایدی و تولا وقت‌لر یالغوز سوبوی لریده و درخت‌لر آرا سیده اولتوروب کتاب لری‌نی یازار ایدی. تولا راق عمری‌نی بغداد شام و مصرده اوتکوزسه‌مو تورکلوك عالمی‌غه غایت چوقور علاقه‌سی بار ایدی. وفاتی‌غچه تورکچه کیم کیدی و سَکسَن یاشیده شام ده وفات اتتی[191].

فقه، تفسیر و حدیث علم لریده امام‌عنوانینی الغان عالم لر خیلی تولا ایدی. امام محمد فقیه بالاساغونی، امام علاالدین خوته‌نی بو جمله دین دور.[193]

ادبیات‌غه کلسك، تورك یورت‌لری‌نی سیاحت قیلب تورك لغت‌لری و خلق ادبیاتی‌نی توپلاب دیوان لغات الترك اتلیغ بیر قاموس تاٴلیف قیلغان محمود بن محمد، کاشغرنیك چوك عالم و ادیب لریدین دور. بو قاموس او زمانه‌ده هیچ مثلی یوق ویگی ایجاد صورتی بیله‌ن تاٴلیف قیلینغان بیر کتاب ایکه‌نلیکی تاریخ بیلگه‌نلر غه معلوم دور. شعر و ادبیات بابیده و تورك لغتی‌غه جامع لیق وتو رك لر نیك اجتماعی مرتبه لری‌غه تیلماچ لیق ده مثلی یوق قوتاتغوبیلیك اتلیغ منظومه کتاب هم بیر بالاساغونلوغ بولغان یوسف تایانغو نیك تاٴلیفی دور[194].

قارخان‌لر دوریده شرقی تورکستان حاضرقی دین نچه حصه زیاده اباد ایدی . او وقتده بار شهرلردین تولا راقی حاضرده یوق دور . بو شهرلرنیڭ بعضی سی نیڭ خرابه لری بار و آت لری معلوم دور . بعضی سی نیڭ اتی هم اونوتولمیش دور . و تاریخ خبر برگه‌ن بیر مونچه شهرلرنیڭ حاضرده خرابه لری‌هم قالمابدور .

تاریخ رشیدی‌نیڭ موٴلفی اوزی‌نیڭ سیاحتی ده شرقی تورکستان ده کورگه‌ن شهر خرابه‌لری و مناره ، گنبذ ، جامع و مدرسه خرابه‌لری خصوصیده اوزون بیانات بیرادور . بو شهرلردین تاریخ ده اتی بار و یرلری تحقیقی ویا تقریبی صورتده بیلینگه‌ن‌لرینی ١٤ - خریطه ده کورسه‌تیلدی[195].

قاراخان‌لر دوریده یول‌لر ، اوستڭ لر ، هرقسم عمارت لر ، جامع‌لر ، مناره لر و مدرسه لر غایت تولا بنا قیلینمیشدور. خصوصاً کاشغر ، ختن ، کوچا ، بالاساغون و بارسغان شهرلری‌ده غایت معظم اباد لیق نمونه لری ایدی . قوچو ، بش‌بلیق ، ایلی‌بلیق ، چوڭ بلیق و کنگیت شهرلری قاراخان‌لر دوری‌نیڭ بك چرایلیغ اباد لیق منظره لری‌نی بو کون‌غچه ساقلاماقده دور . او زمانه‌ده یگرمه‌دین اشوق شهرلری بولغان ختن ولایتی ده حاضرده یالغوز التە غینه شهربارد‌ور[196].

صناعت

قدیم‌دین‌صناعت ده نهایت اوستا بولغان شرقی تورکستان‌لیغ لر قاراخان‌لر دوری‌ده صناعت ده تولا ترقی قیلدی‌لر . ایپك قورتی یتیشتورمك ، ایپك تیارلاماق و ایپك دین شایی ، اطلس و بَقَسَم توقوماق قاراخان‌لر دوریده رواج تاپتی . معمارلیق صنعتی قاراخان‌لر دوریده کمالیغه یتکه‌ن ایدی دیسك جایز دور . چونکه او وقت ده بنا قیلینغان جامع، مدرسه ، مناره ، گنبذ ، حمام و باشقه عمارت

لرنیڭ خرابه لری ده کۆرولگه‌ن اوستالیق‌لر بوڭا شاهد دور . ختن نیڭ یاقینی ده کشف بولغان آلتون سیرلیغ عمارت‌لر و کاشی‌لیغ رواق‌لر، کاشغر حوالی سیده کشف بولغان قاراخان‌لر نیڭ مزار لری‌نیڭ خرابه لری ده‌کی صنعت اثرلری یوقاریقی سوزومیز نی اثبات ایتادور .

بو معمارلیق اثر لری‌نیڭ بوگون‌غچه اۆز حالی بیلەن ساق قالمغانی نیڭ اچوق ایکی سببی بار دور. (۱) بو عمارت‌لر غه تاش ایشلاتیلمای پیشیغ کسك‌دین و یاغاچ دین بنا قیلینغانلیقی دور. (۲) قاراخان‌لردین کین شرقی تورکستان‌غه غایت متعصب و یقغو چی بولا نچی لرنیڭ تولا هجوم لری‌دور .

ختن ، کریا ، چرچن ، کاشغر ، اوچتورپان ، کوچا قارا شهر ، تورپان ، قومول و اۆچ ال (دونگخواڭ و آنشی) اطرافید ین کشف بولغان ایپك ، یوڭ و بوز کییم لیك پارچه لری و خصوصاً یوسف قدرخان زمانه سیده ختن‌ده شهید بولغان اسلام عسکرلری‌نیڭ کفن‌لری‌غه کوره قاراخان‌لر دوریده کییم توقوماق‌ده‌کی تورك لرنیڭ مهارتی تقدیرغه لایق دور . او دوره‌ده یاسالغانلیقی معلوم بولغان التون ، کموش، باقر و توچ دین یاسالغان هر قسم زینت اسباب لری ، حرب آلت‌لری ، اۆی اسبابی ، زراعت آلت‌لری و خصوصاً قاش تاش دین یاسالغان بلیزوك ، یوزوك ، کمر توقالری ، آیاق، تخسه و پیاله لر بو صناعت‌لر نیڭ انکشافی و هنرمندلرنیڭ سلیقه لری‌نیڭ ترقی قیلغانی نی کورساتادور .

کانچی‌لیق صناعتی حاجت دین زیاده درجه‌ده آشقان لیقی شرقی تورکستان‌دین یات مملکت‌لرغه او دوره‌ده آلتون ، باقر و قاش تاشی ساتیلغانی‌دین معلوم دور . قاراخان‌لر و ایلیك خان لر نیڭ آت‌لریده باستورولغان آلتون، کموش و باقر یارماق‌لر پترسبورگ ، برلین ، لندن ، موزه لریده بار دور . ستانلی‌لین‌پول ، قاراخان لر نیڭ و ایلیك خان‌لر نیڭ آت‌لری و جلوس و وفات تاریخ لری‌نی مذکور موزه لرده‌کی یارماق لردین الغانی نی یازادور .

شرقی تورکستان نیكْ التی شهر و تورپان اولکه لری نی کور گه‌ن کشی بیر قاراشتا بو یورت‌لر نیكْ تماماً یاساما اوّستكْ و اریق‌لر دین سوغاریلیب اباد بولغانی نی و بونیكْ سیز بو اولکه لرده اباد لیق امکانسیزلیقی نی کورا دور . بو کورمك بویورت خلقی نیكْ نچه میكْ ییلدین بری شهر و کنت حیاتی (زراعت، صناعت و تجارت) بیله‌ن یاشاغانلیقی نی تاءمل سیز بیلمکی غه یترلیك بیر دلیل دور .

حاضرده آباد یورت‌لرده‌کی اوّستكْ، اریق و آزمالرنیكْ تولا راقی قاراخان‌لر دوریده زراعت ایش‌لری‌نی آسانلاشتورماق اوچون وجودغه کلتورگه‌نلیکی معلوم دور . حاضرده ویران بولغان و قاراخان لر دوریده آباد یورت‌لرده‌کی حد سیز تریم ایزلری اوّستكْ و آزما ایزلری نیكْ تولا لیقی او وقت ده زراعت نیكْ غایت تولا لیقی و نهایت ایلگیرلیگه‌ن لیکی نی اچوق‌چه کورساتا دور . سوسیز یرلرنی زراعت قیلماق اوچون تا غلرنی تشیب سو اوتکوزمك و کاریزلر کاولاماق او زمانه‌ده بك رواج تاپقان ایدی . مذکور تاغ تشوك لری و کاریزلردین زمانه‌میز غچه قالغانی تولا دور . آشلیق زراعت‌لریدین باشقه کِیوَز، هر قسم اوتیاش، بیده، چیگه گیاه‌لری و یاغلیغ اوروغ تولا تریلور ایدی . باغچیلیق منتها درجه ده رواجلیغ ایدی .

شرقی تورکستان نیكْ ایچیده جنوب یورت‌لریدین هر قسم مصنوعات نی شمال یورت‌لری‌غه کلتوروب حیوانات و معدنیات غه ساتماق، و بوکا مناسب کاروان تجارت‌لری و دوکاندارلیق غایت مُرَوَّجْ ایدی . (کاروانچی سوداگرلرنی ارقیش و دوکاندارلرنی کبتچی دییلور ایدی) . چین، تیبت، غربی تورکستان، ایران و هند ستان‌غه کار وان‌لر شرقی تورکستان‌دین صناعت و کان محصولاتی و حیوانات الیب باریب ساتار ایدی‌لر . چین‌دین ابیك کییم لیك لر و چینی، و هند ستان‌دین ادویه و رنگ الور ایدی‌لر . خصوصاً هند ستان و تیبت

تجارتی ختن تُجارلری نیكْ انحصاریده ایدی . الحاصل قاراخان لر دوریده‌کی تینچ‌لیق سایه سیده تجارت‌ایش‌لری بك ترقی قیلیب آسیا نیك شرقی و غربی آراسیده‌کی تجارت شرقی‌تورکستان تُجارلری نیكْ انحصاریده بولغانده‌ك ایدی . قاراخان‌لر تجارت و سیاحت سفرلری نی آسانلاشتورماق اوچون چوكْ یول‌لرده قودوق و پناگاه‌لر بنا قیلدور دی‌لر و یولا رچی‌لرنیكْ بیمك لری‌نی و اولاغ‌لری‌نیكْ اوت و یَم لری‌نی تیارلاماق و هر ایش‌ده راحت‌لری‌نی تاءمین قیلماق اوچون مخصوص لنگرچی‌لر تعین قیلغان ایدی . بو لنگرلردین خصوصاً چوّل‌لرده بنا قیلینغان‌لری‌غه مهم مقداردە وقف یرلر تعین قیلغان ایدی‌لر . بو لنگر و وقف لردین زمانه میز غچه قالغان‌لری تولا دور . چوّل‌لرده‌کی یول‌لرده یولا رچی‌لرنیكْ اُزیب کتمکدین ساقلانماقی اوچون یول‌لر غه یا غاچ دین علامت‌لر تیکلاتور ایدی‌لر . بو علامت‌لرنی اوّلا بعضی یرده ایلا دییلور ایدی . قاراخان‌لر دوریده یاسالغان شخصی عمارت‌لر نیكْ خرابه لریده کورولگه‌ن آلتون سیزیغ لر و جواهرده کوز قویولوب یا سالغان آلتون و کموش یامبو لر و جواهر بیله‌ن زینت بیریلگه‌ن کییم لر غه کوره او زمانه‌ده شرقی تورکستان خلقی نیكْ تاریخ ده کورمیگه‌ن بیر درجه‌ده بای بولغانلیقی معلوم بولا دور .

قاراخان لر دوریده شرف عنوان لری

قاراخان‌لر نیكْ مختلف عنوان‌لری بار ایدی . شجاعت بیله‌ن مشهور بولغان ویا چوكْ اوتوق تاپغان قاراخان‌لر بوغرا خان ویا قاراخان ویا توگّاخان (قاپلان دیمکدور) عنوانی نی آلور ایدی لر . مرکزیتی نی قوتلاندورماق و دولت‌لر آراسیده سیاسی موقعیتی نی تَقویه اتمکغه موفّق بولغان قاراخان لر قدِرخان (مقتدر نفوذلوغ دیمکدور) عنوانی نی الور ایدی لر . اوّتکور و قرارلیغ بولغانلیقی غه

اشارت بولماق اوچون قلیچ خان عنوانی نی الغان قاراخان و خان‌لر هم بار ایدی‌لر . علم‌ده شهرتی بار قاراخان‌لر کوّل بیلگه‌خان (تکّری ده‌ك عالم)عنوانی بیله‌ن یاد قیلینور ایدی لر .

قاراخان خاندانی دین بولغان شهزاده‌لرنی عموماً تکین دییلور ایدی . بعضی سی نی تریم عنوانی بیله‌ن هم یاد قیلینور ایدی . یوره‌کلیگلیکی بیله‌ن تونولغان شهزاده لر توگگا تکین (قاپلانده‌ك یوره‌کلیگ) یاکه الپتکین (پهلوان شهزاده) یاکه یاغان‌تکین (فیل ده‌ك قوّتلیك)عنوان‌لری بیله‌ن شرفلانور ایدی‌لر . قاراخان خاندانی دین بولمسه‌مو دولت غه فوق‌العاده مهم حربی خدمت‌لر قیلغان اصیل‌زاده لر غه هم الپتکین عنوانی بیریلور ایدی لر .

دولت ادم لریدین وَزیرنی یُوغرُوش دییلور ایدی . ایشیك آغاسی یعنی دربار وزیرینی تایانغو (قاراخان و رعیه اراسی ده اعتماد لیغ کشی دیمکدور)، مملکت نیكْ بیر قسمی ده قاراخان نیكْ نایبی بولغان تکین‌نی ایلیك خان دییلور ایدی . داخلی استقلال غه ایگه بولغان یرلیك خانلردین بیرنجی درجه‌دکی سی چووی ، ایکینجی درجه‌دکی سی یابغو ، اوچونجی درجه‌دکی سی توقسین ، تورتنجی درجه‌دکی سی باشقان ویا بوشقان ویا بوشقا عنوان‌لری‌غه ایگه بولور ایدی لر . یرلیك خان‌لردین یالغوز اویغور خانی ایدیقوت عنوانی نی کوترمکده ایدی . قاراخان‌لر نیكْ خصوصی کاتبی نی اِلِمْغا دییلور ایدی .

عسکر منصبدار لری‌نی عموماً باشقان دییلور ایدی . سوُباشی ،باش قوماندان ویا جبهه قوماندانی غه مخصوص بیر عنوان ایدی . قهرمانلیقدا اوْنسالغان عسکر غه برینجی درجه ده آلپ و ایکینجی درجه ده سوقمان دییلور ایدی . هر ایکی سی پهلوان دیمکدور .

یورت اصیل‌زاده لری‌غه برنجی درجه‌ده تَرْخان ایکنجی درجه‌ده بگ ، اوچونجی درجه‌ده بای عنوان لری بیریلور ایدی[197] .

قاراخان‌لر دوریده هر ایشده تورکلوك و تورك عنعنه لری کاملاً محافظه اتیلگه‌ندەك تورکچه تیل هم غایت یخشی ساقلانماقدا ایدی. دولت نیك‌ر سمی تیلی خالص تورکچه ایدی. شرقی تورکستان محرر لری یات کلمه لرنی ایشلاتمکدین طبعاً قاچیب یات یورت‌لردین کلگه‌ن نرسه لر غه تورکچه ات قویارایدی‌لر و اك ییینچیکه فکرلرنی افاده قیلماق اوچون تورکچه کلمه لرایجادقیلماق‌غه کوشش قیلورایدی‌لر. بو دوره‌ده ادبیات تولا ترقی قیلغان ایدی. اغیزده‌کی خلق ادبیاتی دین‌باشقه نهایت بای بیر مکتب و تألیف ادبیاتی بارایدی. خالص تورکچه‌تیل ده دینی و ادبی نظم و نشر تولا کتاب لر تألیف قیلینغان ایدی. منه بو صورت‌بیله‌ن خالص تورکچه ادبی تیل بارایدی.

تمام رسمی یزیشما، دفترلر، خلق اراسیده‌کی وثیقه لر و معامله دفترلری خالص تورکچه بولوب اویغور الفباسی بیله‌ن یازیلور ایدی. دیمك که او دوره‌ده عربچه الفبا رسمی صورتده و خلق اراسیده عمومیت صورتی ده قبوُل قیلینمغان ایدی. تولا راقی دین‌کتابلری‌بولوب، یازما اثرلرنیك همه‌سی اویغور الفباسی بیله‌ن یازیلور ایدی. فقط عُلَما و بعضی کته لر عربچه و فارسچه بیلورایدی. بو تیل‌لرده یازیلغان کتاب لر عربچه حرف بیله‌ن یازیلور ایدی.

قاراخان‌لرنیك آخیرقی دوره لریده تورکچه سوزلر نی و کتاب لرنی عربچه حرف لر بیله‌ن یازماق رواج تاپتی. لیکن ترکیب اعتبا ری بیله‌ن عربچه یزیش قاعده‌سی بیله‌ن یازیلماقنی قبول اتیلمدی، بلکه اویغور املا سی بوینچه حرکت قیلیب ، مفتوح (زَبر) یریغه "ا" ، مضموم (پیش) یریغه "و" ، و مکسور (زیر) یریغه "ی" حرفلری یازیلماق صورتی بیله‌ن قبول اتتیلر. بو قاعده زمانیمیز ده مو قوللا نیلماقتادور. مثلا : برگان ، تورسون ، قیلدیم ، کلمه لریده بو قاعده شوندا غلا ایشلا مکده دور.

چونکه اگر عربچه املا قاعده‌سی بیله‌ن بو کلمه لرنی یازار بولساق، برگن، ترسن، قلدم شکلی بیله‌ن یازیلادور. اما هرحالده قاراخان‌لر دور یده عربچه حرف لر رسمی صورتده هیچ قبول اتیلمادی و تا دولت ییقیلفونچه رسمی یازیشما دایما اویغور حرفی بیله‌ن ایدی.

قاراخان‌لر دوریده خالص تورکچه تیلده نظم و نثر بولوب هر موضوع ده تولا کتاب لر تألیف قیلینغانی انیق‌دور. لیکن بو اثرلر دین ایکی‌سی زمانه میز غچه کلیب دور. بیری، قوتاتغو بیلیك (بخت سعادت غه یتکوزگوچی علم) دور. بو کتاب تماماً منظوم بیر اثر بولوپ ٦٥٤٥ بیت (١٣٢٩٠ مصراع) دین عبارت دور. خالص تورك تلیده یازیلیبدور. پوتون کتاب ده یوز دین ازراق عربچه کلمه‌لربار دور. هر قسم مسئله لر حقیده تولا قیمتلیك فلسفی و اجتماعی ملاحظه لرغه مشتمل بیر کتاب دور. بو دوره‌ده شرقی تورکستان ده‌کی مسلمان تورك جامعه‌سی نیك مدنیت یوزیدین تولا ترقی ده ایکه‌نلیکی نی بو کتاب ده کورساتیلادور. بو کتاب نی، اصلی بالاساغونلوغ بولوب کاشغرده قاراخان نیك تایانغوسی (خاص حاجب یاکه ایشیك اغاسی) بولغان، یوسف خاص حاجب ٤٦٢ هـ (١٠٦٩م) ده یازیب بو تاریخدین کین غرب تاوغاچ قاراخانی بولغان ابوعلی حسن بوغرا تاوغاچ قاراخان نیك حضوری‌غه هدیه تقدیم اتکن ایدی. بو کتاب نی تماماً اویغور الفبا سی بیله‌ن یازغان ایدی[198].

ینه بیری، دیوان لغات‌الترك دور. بو کتاب کاشغر عالم‌لریدین بولغان محمود بن محمد نیك تورك تیلی و ادبیاتی نی توپلاماق اوچون تورك یورت لریده بیر نچه ییل سؤرگه‌ن اوزون سیاحت لری نتیجه سیده توپلاغان تورك لغتلرینی ایچیغه الغان بیرسؤزلوك‌دور. دنیادا او وقت غچه کورولمگه‌ن بیر طرزده غایت منتظم و ترتیب لیك شکلده اوچ جلد تألیف قیلینغان بوسوزلوك تورکستان موٴلف لری نیك تاٴلیف قابلیت لری‌نیك اوستون لیکی نی کورساتادور. بو سؤزلوك ده بیر تورکچه لغت نی یازیب انی عربچه غه ترجمه قیلینیب دور. کوپون چه بیر تورك بیتی ویا بیر مَثَل نی مِثال صورتی ده کلتورادور. بو

صورت بیله‌ن هم قدیم تورك لغتی‌نی و هم خلق ادبیاتی‌نی کورسه‌تکه‌ن فوق‌العاده قیمت‌لیك بیر کتاب دور[199].

بوکتابنی عربچه چوشه‌ندوروش بیله‌ن یازماق نیكْ سببی بو دور: اوزمانده عباسی خلیفه لیکی نیكْ دولت آدملری‌نیكْ تولاراقی تورك بولوب عسکر و مأمورلر نیكْ قسم کُلّی‌سی تورك بولغانی اوچون خلیفه لر و عرب لر نیكْ تورکچه تیل‌نی بیلمك غه حاجت‌لری بك زیاده بولغان ایدی. بنا علیه محمودبن محمد بو اثرینی تورکچه-عربچه لغت‌کتابی شکلیده تألیف قیلیب اوزمانه‌ده‌کی خلیفه المقتدی بامر الله عباسی غه هدیه قیلغان ایدی.

اوترا زمان لرده تورکستان‌ده تورکچه تیل نیكْ ایچیگه یات کلمه لر خصوصاً عربچه و فارسچه کلمه لر کیریب قالغان و بونیكْ اوستیغه تا زمانه میز غچه اوتکه‌ن مُحرر، مؤلف و شاعرلر یات تیل کلمه لرنی اثر لریده تولا ایشلاتکه‌ن سبب دین تورکستان‌ده کوپ نرسه لر نیكْ تورکچه آت‌لری اونوتولوب اورنیغه یات کلمه لر ایشلاتیلمکده‌دور و بو اونوتولغان گوزه‌ل تورکچه کلمه لر دیوان لغات‌الترك ده تاپیلادور. بو هر ایکی کتاب تورکیه‌ده و بیرنچه اوروپا مرکز لریده بسا ستورولدی و تورك تیلی‌نی و ادبیاتی‌نی تدقیق قیلادورغان تیل‌عالم لری‌نیكْ اكْ ایشانچلیك مرجع لری اوشبو ایکی کتاب دور. بو ایکی اثر، حاضرقی تورك تیل‌لرینكْ اصلاحی جهتیده اهمیلیك خدمت‌لر قیلغو سیدور[200].

قاراخان لرنیكْ همعصر دولت لر اراسیده کی سیاسی موقعی

قاراخان لر نیكْ عباسی خلیفه لر بیله‌ن مناسبت لری‌گه تگیشلیك معلوماتیمیز یوق. اوزمان‌لرده خلافت مرکزی‌نیكْ سیاسی نفوذی قالمغانلیقی بیلانادور. اما قاراخان‌لر نیكْ اوّلقی دوره لریده عربی تورکستان، افغانستان، و ایران‌غه سلطنت قیلادورغان سامانی

دولتی بیله‌ن قاراخان لر نیكْ مناسبت‌لری باشتا دوستانه ایدی. او دولت نیكْ یقیلیش دوره سیده هارون‌بوغرا قاراخان بو مناسبت نی ترك اتیب مذكور دولت نی بیقیتیب اكا وارث بولغانی یوقاریده اوتتی. مو ندین كین قاراخان لر اسیا دولت‌لری‌نیكْ اكْ اصیلی و برنجی درجه‌ده معنوی نفوذ صاحبی بولغان یگانه خاندان دیب تونولدیلر.

او زمان‌نیكْ اكْ قوتلیك اسلام حكمداری سلطان‌محمود و اوغلی سلطان مسعود، قاراخان لرنی اؤزلریدین یوقاری بیر اصالت رتبه سیده كوروب تولا احترام قیلور ایدی لر. قاراخان لر بیله‌ن‌یخ شی مناسبت ده بولماق‌غه كوب اهمیت برور ایدی‌لر. سلجوقی سلطان لری مو قاراخان‌لرنی عمومی تورك جامعه‌سی نیكْ امپراطورلری تلقّی اتیب بك احترام قیلور ایدی لر. شرق ده‌كی‌تاگفوت‌خان‌لری و خیتای خان لری رسماً قاراخان لرغه تابع بولمسه لرمو اؤزلری‌نی قاراخان لر دین توبَن درجه‌ده كوروب دایما معین بیر مقداردە مالیات و سوغات لر برمك صورتی بیله‌ن قاراخان‌لر نیكْ تعرضی دین ساقلانماق و اولرنیكْ دوستلوقی نی، بیر معنوی نفوذ لری آستیده بولماق صورتی بیله‌ن، تأمین قیلماق‌ده ایدی. دیوان لغات الترك نیكْ بیانی‌غه كوره قاراخان‌لر چین امپراطور لری‌غه اویغورچه حرف بیله‌ن تورکچه مكتوب یازار ایدی، و چین امپراطور لری مو قاراخان لرغه اویغور حرفی بیله‌ن تورکچه مكتوب یازار ایدی. بو روایت‌غه كوره قاراخان لرنیكْ چین امپراطور لری اوستیده هم بیر معنوی نفوذی و چین امپراطورلریدین بو لر نیكْ سیاست اعتباری بیله‌ن یوقاری لیقی ثابت بولا دور. منه بو همعصر دولت‌لر اراسیده قاراخان لر نیكْ عموماً بو یوقاریلیقی نیكْ اكْ مهم عاملی، عسكری و اقتصادی كوچ و سیاسی اعتبار بیله‌ن قاراخان‌لر نیكْ همه‌دین كوچلوغراق ایكه‌نلیكی معلوم دور. اما مع الأسف قاراخان لر نیكْ بو سیاسی شوكت و موقع لری‌غه یتكه‌نلیك لری‌غه عامل بولغان واقعه و احوال‌لرینی قناعت‌برگوده‌ك مفصل صورتده‌تیخی بیلمایمیز[201].

قاراخان لر و اولردین ایلگریکی چوڭ تورك دولت لری نیڭ یقیلغانلری نیڭ سبب لری خصوصیده بیر ملاحظه

هون لر، جوجان لر، یفتللر، کوك تورك لر، تور کش لر، اویغورلر و قاراخان لرده‌ك تورك عالمیده چوڭ دولت قورغان خاندان لرنیڭ اڭ اوزونی اوچ تورت یوز ییل دین اشوق دوام قیلمای ییقیلغان لری تاریخده کورولمکده‌دور. بو دولت لرنیڭ هر بیری نیڭ ییقیلما قی نیڭ آیریم و مختلف سبب لری بولما قی طبیعی دور. لیکن بعضی عصری مورخ لرنیڭ ملاحظه لری غه کوره بو دولت لرنیڭ اوزون دوام قیلا لمغانی نیڭ اڭ مهم سببی بیر دور و او سبب بو دور: قدیم زمان لردین باشلاب استقلال و هر ایش ده آزادلیق، تورك جامعه‌سی نیڭ هر بیر فردی نیڭ نظریده هر نرسه دین عزیزراق بیر حقی ایدی. بو اوچون چوڭ حکمدار بولغان ذات هر اولکه‌ده کی یرلیك خان لرنیڭ و هر قبیله نیڭ اوزنگ لری نیڭ استقلالی نی احترام قیلماق یالغوز یات دشمن لرنیڭ مقابلیده تورك قوم لری نیڭ بیر یاراق آستیده بیرله‌شکه نیغه قناعت قیلماق غه مجبور ایدی. یرلیك خان لر و بگ لر تمام ایچکی ایش لریده مستقل بولوب چوڭ حکمدارنی فقط تورك قوملری نیڭ بیرلیکی و موجودیتی نیڭ حامی سی نظری بیله‌ن کوروب حرمت بیله‌ن اطاعت قیلور ایدی. و بو نیڭ اوستیغه عالی حکمدار عائیله‌سیدین بولوب یراق ال لر نیڭ اداره سیغه مأمور بولغان نایب اوز ایش لریده کامل مستقل بیر حکمدار صفتی بیله‌ن سلطنت سورور ایدی لر. دا خلی، خارجی، عسکری، مالی ایش لر تماماً مذکور نایب لرنیڭ اختیاری و صلاحیتی استیده قویولور ایدی. بو خانلیق و نایب لیق منصب لری هر خان نیڭ و نایب نیڭ اوز اولادی غه میراث قالور ایدی. منه قدیمدین اعتباراً تورك دولت لری نیڭ اداره عنعنه لری شوندا غ بولوب هر کیم بو عنعنه غه عمل قیلماق نی بیر انسانیت حقوقی ایجابی دیب عقیده اتمکده ایدی. بیر دولت قورولوب آرادین زمان لر اوتکه‌ن چه نایب لردین یاکه یرلیك خان لردین بعضی حریص و خودبین لر چیقیب چوڭ حکمدار غه عاصی بولور ایدی لر. بو عاصی، اولدین اوز

منطقه سیده مختاریت گه ایگه بولوب عسکری ، مالی و باشقه ایشلر اوز قولیده بولغاچ عصیان ده موفق بولماقی اسان ایدی . ینه بیر طرف دین تورك جامعه سیده پراکنده لیك فرصتی غه منتظر تورغان قوشنه دولت لرنیك عاصی لر غه یاردم برمکی و دولت نی ضعیفلاشتورماقده فعالیت کورساتمکی ده مشکل لیك یوق ایدی . الحاصل بوادارہ عنعنه سی داخلی مجادله غه میدان برمك و خارجی دشمن نیك هجومی لری غه یول برمك نیك اك مهم سببی ایدی . وبو صورت بیله ن دولت نیك مرکزیی آسان ضعیفلاشیب داخلی ویا خارجی دشمن نیك هجومی بیله ن دولت نیك ییقیلماقی طبیعی دور . بو کتاب ده واقعاتی بیان قیلینغان تورك دولت لری نیك تارقالیش و یقیلیش دوره لریده کی حادثه لرنی اویلانسا هر دولت نیك ییقیلماقی نیك اك مهم سببی اوشبو سبب ایکانلیکی کوزغه کورونادور .

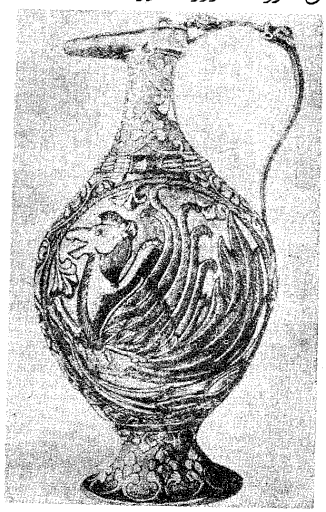

اوستیده قارخانلر نیك علامتی بولغان بوغرا (توگه) نیك شکلی ایشله نگه ن آپتووا . ۸-ویا ۹ نجی عصر .

۲ــ فصل

شرق وغربی تورکستان دا قاراختای دولتی

مانچور اولکه‌سی نیكٔ جنوب قسمی ده اولتوروغلوغ بیر تورك قبیله‌سی یار ایدی. بولرنی قیتای دییلور ایدی و تورکستانلیغ لر "خیتای" دیر ایدی لر. چین تاریخلریده بولرنی لیااو دیمك نیكٔ سببی بولرنیكٔ حکمدار خاندانی بوعنوان‌نی الغانلیقی‌دیندور. بولرنیكٔ اصلی یورت‌لری حاضرده هم لیااو تونكٔ دییلادور. قیتای قبیله‌سی قدیم دین زراعت و تجارت‌بیله‌ن تریگلیك قیلادورغان تینچ بیر قوم ایدی. کوك تورك قاغانلیقی دوریده بو قاغانلیق‌غه تابع ایدی لر. کین‌کی قوتلوق کوك تورك دوریده قیتای لر مدهیش‌بیر اغتشاش‌چیقاریب قاپاغان خان‌بو اغتشاش‌نی تولا ترس‌لیك بیله‌ن باسیقتوردی. کوك تورك دولتی ایکنجی قتیم ییقیلغان‌دین کین قیتای لر اهسته اهسته قوتلانیب فرصت‌کلگه‌نچه یورت لری‌نی کنکُروتمك غه کوشش قیلغالی باشلادی لر. شرق اویغور لری نی مغلوب اتکه‌ن و مغولستان ده حکمدارلیق قیلماقده بولغان‌قیر غیز دولتی بیله‌ن دایما سوقوش قیلماقده ایدی.

۹ـ عصرنیكٔ اخریده یوللی خان اتلیغ خان لری نیكٔ قیادتی آستیده قیرغیز لرنی مغلوب‌اتیب اولرنیكٔ اورخون بوییده کی پایتخت‌لری‌نی اشغال قیلدی لر و قیرغیز لرنی اوّلقی یورت لری بولغان یاما (ینی‌سی) بویی‌غه قوغلادی لر. بو صورت‌بیله‌ن یولی خان اورخون بوییده بیر شهرنی پایتخت قیلیب تمام مغولستان و مانچور اولکه‌سی نیكٔ جنوبی‌نی اوز حاکمیتی آستیغه آلدی. ۲۸۵ هـ (۹۰۷م)ده یوللی خان اوچ میك اتلیغ عسکر بیله‌ن شمالی چین‌غه یو

روش قیلیب پیچلی (چهلی) ولایتی نی الیب بیجین شهری نی پایتخت قیلدی. او وقیده چین ده حکمدار بولغان سوڭ خاندانی امپراطورلری نیڭ مقابلیده یوللی خان اوز دولتی نی موفقیت بیله‌ن محافظه قیلورایدی. یوللی خان اوّلگه‌ندین کین اوغلی خان بولوب اوزی‌نی شمالی چین و شرق تورك لری‌نیڭ حکمداری اعلان قیلیب خاندانی غه لیااو عنوانی نی بردی.

۳۸۱ هـ (۹۹۱م) ده قیتای امپراطوری مانچور اولکه سی نیڭ اوترا یرلری ده اولتوروقلوغ تونگوز اتلیغ تورك لر دین جورجن قبیله‌سی نی اوزیغه تابع قیلدی (اسلام تاریخلریده بو جورجن‌لرنی جور جیت دیب یازادور). ۳۸۳ هـ (۹۹۳م) ده قیتای امپراطوری کوریه‌نی آلدی. قیتای دولتی نیڭ منتها درجه‌ده کڭروگه‌ن وقتی اوشبو دور (۱۵- خریطه‌غه قاراسونلر). ۳۹۵ هـ (۱۰۰۴م) ده قیتای امپرا طوری، چین امپراطوری بیله‌ن اوروشوب او وقتده چین پایتختی بولغان کای‌فیڭ شهری‌نی محاصره قیلدی. چین امپراطوری، قیتای‌خانی غه هر ییل بیر مقدار باج برمك شرطی بیله‌ن مصالحه قیلیب اوزی‌نی و دو لتی نی یوق بولما قدین قوتقوزدی. بو نیڭ بیله‌ن چین دولتی هم قیتای دولتی نیڭ نفوذی آستیغه کیردی.[202]

موندین کین ایمدی اوّز ملی روایتلریمیز غه قاراب قارا قیتای لرنی خیتای‌دیب یازامیز. خیتای دولتی نیڭ حدودی غرب ده قاراخان‌لر دولتی نیڭ حدودی غه توتاش‌ایدی. بو سبب دین یوقاری ده ایتیلغان وجه بیله‌ن ۴۰۸ هـ (۱۰۱۸م) ده خیتای‌لر تقریباً یوز میڭ اتلیغ عسکرنی شرقی تورکستان‌غه یوللادی. خیتای عسکر لر آلتای یولی بیله‌ن ایکی اوّگوز (حاضرقی‌التای ولایتی) غه هجوم قیلیب اویرنی آلدی وایلگیریلاب ایمیل (چوچڭ) ولایتی نی اشغال قیلدی. تیخیمو ایلگریلاب میڭلاق (غولجه) ولایتی نی آلفان حال‌لریده شمال ایلیك خانی بیرنجی طغان‌خان، خیتای‌لرنی غایت‌یمان مغلوب قیلیب حدود غچه قوغلاب اولر دین اون میڭی نی اسیر الیب تولا را

قی نی اؤلتوردی . خیتای خانی بو مغلوب لوق نتیجه سیده قارخان لر غه باج برمك غه مجبور بولوب اوزون زمان غچه باجگدارلیق صور تی بیلهن قاراخان لرنیكْ نفوذی استیده قالدیلر . مذکور تاریخ دین اعتباراً خیتای دولتی اؤلقی ده‌ك کوچایمادی .

خیتای دولتی غه تابع بولغان جورجن لر ۵۱۵ هجری (۱۱۲۰م) ده عصیان چیقاردی . بش ییل دوام قیلغان داخلی محاربه نتیجه سیده ۵۱۹ هـ (۱۱۲۵م) ده خیتای پایتختی بیجین شهری جورجن لر طرفیدین اشغال قیلینب خیتای دولتی ییقیلدی . خیتایلر نیكْ بعضی سی جورجن لرنیكْ اطاعتی غه کیردی ، بعضی سی شمال غربی طرف غه قاچیب یاما (ینی سی) دریاسی بوییده کی قیرغیز یورتی غه کلیب یرلاشتیلر . لیکن قیرغیز لر خیتای لرنی بولان تالان قیلیب اویرده ارام آلدورمغان اوچون باشقه یرلرغه کوچوب کتمکغه مجبور بولدی لر . بو اوچون خیتای لر جنوب غرب طرفیغه یوروب قاراخان لردین یر تیلادی لر . شمال ایلیك خانی اولر غه ایمیل اؤلکه سیده یر بردی .

خیتای لر ایمیل ده یرلاشکان زماندا قاراخان لر دولتی غایت درجه‌ده ضعیف بیر حالده ایدی . خیتایلر بو وضعیت دین استفاده قیلیب ایمیل اؤلکه سیده بیر خانلیق تاسیس اتتی لر و ایمیل شهری نی مرکز قیلدی لر . بو کیچیك شهر آز کؤنده قرق میلْ نفوذ لوغ چوكْ بیر شهر بولدی . حاضرده ، چوچك شهری نیكْ تقریباً اون میل جنوبی ده سریغ ایمیل دریاسی نیكْ بوییده بوشهرنیكْ خرابه لری بار دور . منه شرقی تورکستان غه هجوم قیلیب ایمیل ده یرلاشکان خیتای تورك لری نی تورك لر قاراخیتای دیدوره چین تاریخلر یده بولرنی شی لیااو دییلادور . بو هر ایکی لفظ نیكْ معناسی بیر دور . غربی خیتای دیمکدور .

بو تاریخده قاراخان‌لر دولتی انتهاد رجه‌ده ضعیفلا شیب غرب تاوغاچ قاراخانلیقی ، سلطان سنجر سلجوقی نیڭ حمایه‌سی غه‌کیرگه‌ن‌ایدی. شمال ایلیك خانلیقی ده‌کی خان‌لر و قبیله بگ لری آرقه آرقه دین عصیان چیقارماقده ایدی‌لر . قاراخان‌لر عیش پرست و نفوذ سیز بولوب دولت چوکوش دوری‌نی یاشاماقده ایدی .

تقریباً ٥٢٥ هـ (١١٤٥م)ده شمال ایلیك خانی ایمیل ده‌کی قارا خیتای‌لرنیڭ بگی نوسی‌نی بالاساغون‌غه قیچقیردی و انی عسکری بیله‌ن عاصی قبیله لرنیڭ اوستیغه ایباردی . نوسی عاصی قبیله لرنی مغلوب قیلیب ایلیك خان‌نیڭ اطاعتی‌غه کیرگوزدی . ایلیك‌خان‌بو خدمت‌نیڭ مکافاتی اوچون نوسی غه‌عسکرباشلیقی منصبی نی بیریب‌بالاساغون‌ده تورماقغه امر اتتی . نوسی ظاهرده غایت یخشی خدمت قیلغان بولوب اهسته اهسته ایمیل ده‌کی تابع‌لری‌نی بالاساغون‌غه کلتوروب اوچ ییل ایچیده یانیغه مهم قوّت توپلاب حکومت ایش‌لری‌نی تماماً قولی‌غه آلدی . ٥٢٨ هـ (١١٣٤م)ده نوسی‌اوشتومتوت‌بیر هجوم بیله‌ن ایلیك خان‌نی و تمام خاندانی‌نی اسیر الدی . تورت‌بش‌آی ایچیده تمام شمال ایلیك خانلیقی‌غه تابع یورت‌لرنی‌الدی و ٥٣٠ هـ (١١٣٦م)ده نوسی کاشغر غه هجوم قیلیب قاراخان نی‌مغلوب اتیب کاشغرنی آلدی . یارکند ، ختن ، کوچا و اوچ ولایت لری‌نی آز زمانده اطاعتی‌غه کیرگوزدی . بو صورت‌بیله‌ن قاراخان‌لر دولتی‌نی کاملاً ییقتی . بو ظفردین کین نوسی اوزی‌غه گور خان عنوانی الدی . (گورخان سوزی خیتای لهجه سیده چوكْ خان‌دیمکدور)

نوسی گورخان هم قاراخان‌لر دوریده‌کی إداره عنعنه سی‌نی رعایه قیلیب اطاعتی آستیده‌کی یرلیك خان‌لرغه داخلی‌استقلال بردی . بو خان‌لردین تاریخده مشهور بولغان‌لری، ختن‌خان‌لری قلیچ خان‌لر ، اویغور خانلری ایدیقوت‌لر ، قارلوق خانلری یابغولر دور .

۵۳۱ هـ (۱۱۳۷م) ده گورخان نوسی، غرب تاوغاچ قاراخانلیقی نی اوز اطاعتی غه کیرگوزمك اوچون فرغانه غه هجوم قیلدی و اوزکند وکاسان شهرلری‌نی آلدی. بو واقعه‌نی قلیچ تاوغاچ بوغرا قاراخان اکلاب مدافعه اوچون سمرقند دین یوروش قیلدی. خجند شهری‌نیك یانیده قاتیغ اوروش بولوب قلیچ تاوغاچ بوغرا قاراخان مغلوب بولوب سمرقند غه یاندی. گورخان آرقه دین باریب سمرقند غه یاقینلاشتی. قلیچ تاوغاچ بوغرا قاراخان مُدافعه دین عاجز کلیب مصالحه طلب قیلدی. گورخان، باشقه داخلی مستقل خانلرده‌ك اطاعت قیلماق و معین مقداردہ مالیات برمك شرطی بیله‌ن مصالحه‌نی قبول اتتی. بو شرط بیله‌ن مصالحه بولغان دین کین گورخان قلیچ بوغراخان‌نی غربی تورکستان حکمداری تونوب یانیده بیرعالی مأمور و یترلیك ساندا عسکرقویوب بالاساغونغه یانیب کتتی. بو نیك بیله‌ن شرقی و غربی تورکستان‌نیك همه‌سی قاراخیتای دولتی نیك حاکمیتی آستیغه کیردی. (۱۵ نجی خریطه‌غه قاراسونلر). بعضی تاریخ کتابلری‌ده غربی تورکستان‌غه گورخان‌نیك استیلاسی، رکن‌الدوله محمودخان زمانه سیده بولغان دیب یازیب دور. بو روایت توغرا ایماس؛ چونکه بوکشی شمال ایلیك خانلری‌دین دور.

سلطان سنجر سلجوقی اوز حمایه‌سی استیده‌کی غربی تورکستان تاوغاچ قاراخانلیق دولتی نی گورخان نیك ایگه‌لیگانی و شرقی و غربی تورکستانده‌ك ایکی چوك اسلام مملکتی نیك بت پرست بیرحکم دار نیك قولیغه توشوب قالغانیدین تولا متاثر بولدی. ۵۳۶ هـ (۱۱۴۱م) ده سلجوقی سلطان سنجر جهاد عنوانی بیله‌ن یوروش قیلیب آمو دریادین اوتوب بخارانی فتح قیلدی و سمرقند طرفیغه ایلگریلادی. او طرفدین نوسی گورخان تمام قوّتی نی الیب سمرقند غه کلدی. بخارا و سمرقند آراسیده‌کی قتوان چولی ده قاتیغ اوروش

بولوب سلطان سنجر یمان مغلوب بولدی، عسکرلری غایب درجه ده پراکنده بولوب قاچتی‌لر. سلطان سنجر هیچ یرده عسکری‌نی ییغالمای مَرو شهری (پایتختی) غه کتتی. بو اوروشده سلطان سنجر نیكْ چوك قوماندان لر یدین امیر تاج الدین باشلیغ تولا عسکر لری گورخان‌نیكْ قولیغه اسیر توشدی. گورخان اولرنی بالا ساغونغه الیب کتتی و ۵۳۸ هـ ده ازاد قیلیب یاندوروب ایبار دی.

سلطان سنجر طرفیدین خوارزم غه اتالریدین میراث طرزی بیله‌ن والی بولوب خوارزمشاه عنوانی‌نی الغان حکمدارلردین آتسیز خوارزمشاه، ۵۳۰ هـ دین اعتباراً سلطان سنجر غه عاصی بولوب وبعضاً اطاعت قیلیب تورغان ایدی. سلطان سنجر وگورخان اراسیده‌کی محاربه‌دین ایلگری وکین خوارزم شاه تورکستان حدودی‌غه کیچیك تعرض‌لر قیلور ایدی. بو سبب‌دین ۵۳۷ هـ ده گورخان آریز اتلیغ بیر قوماندانی‌نی تولا عسکر بیله‌ن خوارزمشاه نیكْ اوستیغه یولللا دی. آریز، خوارزمشاه‌نی مغلوب قیلیب خوارزم اولکه‌سی نیكْ تولاراق قسمی‌نی اشغال قیلدی. اخیری خوارزمشاه مدافعه‌دین عاجز کلیب صلح طلب قیلدی. هر ییلی خوارزمشاه،گورخان‌غه اوتوزمیكْ طلا خراج برمك وگورخان‌نیكْ بیر عالی مأموری خوارزمشاه بیله‌ن بیرله تختده اولتوروب گورخان‌نیكْ عالی حاکمیتی‌نی تمثیل قیلماق شرطی بیله‌ن مصالحه بولوب، آریز عسکرلری بیله‌ن یانیب کتتی. بو تاریخدین باشلاب ۶۰۶ هـ (۱۲۵۹م) غچه یعنی تقریباً یتمیش ییل مدت خوارزمشاه لر قارا خیتای گورخان‌لری نیكْ نفوذی استیده قالدی‌لر. بو اوتراده بیرنچه دفعه بو نفوذ یوق بولغانی هم بار. بیانی توینده کیلادور.

گوییكْ گویاكْ قاتون، تیرگه خان لرنیكْ گورخان بولغانی

۵۳۷ هـ (۱۱۴۲م) ده بیرنجی نوسی گورخان اولدی. اورنیغه اوغلی گوییكْ گورخان بولدی. گوییكْ نارسیده بولغانی اوچون دولت ایش‌لری‌نی آناسی قیلور ایدی. ۵۴۵ هـ (۱۱۵۰م) ده گو

بیگ دولت اداره ایشی نی اوز قولی غه آلدی . بو مدت ایچیده آتسیز خوارزمشاه اولقیده‌ك گورخان نیكٔ عالی حاکمیتی نی اوز اوستیغه تونوب یاشاماقده ایدی . آتسیز ۵۵۱ هـ (۱۱۵۶م) ده وفات اتیب اورنیغه اوغلی ایل ارسلان، خوارزمشاه بولدی. اینی سی سلیمانشاه‌نی خوارزمشاه قیماق طرفداری بولغان بگ لرنیكٔ بعضی سی نی اولتوردی و بعضی سی قاچیب تاوغاچ قاراخان نیكٔ پناهیغه سغیندیلر . ایل ارسلان بو بگلرنی قلیچ تاوغاچ بوغرا قاراخان دین طلب قیلدی . او بو طلب نی قایتوردی . ایل ارسلان مذکور بگ لرنی الماق اوچون تولا عسکر بیله‌ن سمرقند غه یوروش قیلدی . گورخان بو خبرنی اکلاب ایلیك تؤرکمن اتلیغ بیر قوماندانی نی اون میكٔ عسکر بیله‌ن قلیچ تاوغاچ بوغرا قاراخان نیكٔ یاردمی اوچون یولللادی . سمرقند دریاسی نیكٔ بویده اوروش بولوب ایل ارسلان مغلوب بولدی و خوارزم غه یانیب کتتی .ایل ارسلان بو مغلوب لوق نتیجه سیده داداسی نیكٔ برگانیدین تولا راق خراج برمه‌کغه مجبور بولدی .

۵۵۸ هـ ده قلیچ تاوغاچ قاراخان وفات اتیب اورنیغه ابو علی حسن تاوغاچ بوغرا قاراخان نیكٔ اوغلی جلال الدین علی‌کورگان تخت ده اولتوردی . بو ذات قاراخان عنوانی نی تاشلاب سلطان‌عنوانی نی الدی . موندین کین کهلکه‌نلر نیكٔ عنوانی لری سلطان دور . ۵۵۹ هـ (۱۱۶۵م) ده ایل ارسلان خوارزمشاه گورخان‌غه خراج برمکنی کسیب انیكٔ عالی مأموری‌نی خوارزم دین چیقاردی . گورخان درحال تولا عسکر بیله‌ن خوارزم غه یوروش قیلدی . خوارزمشاه‌هم مدافعه غه تیارلانیب عیاربگ اتلیغ بیر قوماندانی نی بیر مقدارعسکری‌بیله‌ن ایلگیری ایبباردی . عیاربگ اوروشوب گورخان نیكٔ قولیغه اسیر توشتی وعسکرلری پراکنده بولدی . بو حالده گورخان قاتتیغ کسل‌بولوب بالاساغونغه یانماق غه مجبور بولدی . بوصورت‌بیله‌ن ایل ارسلان خوارزم شاه بلادین قوتولوب قالدی .

گورخان گویٔگ خوارزم سفری‌دین کسل یانیب ۵۵۹ هـ (۱۱۶۳م) ده اولدی . اورنیغه سیگلی سی کویاك قاتون گورخان بولدی . بو نهایت

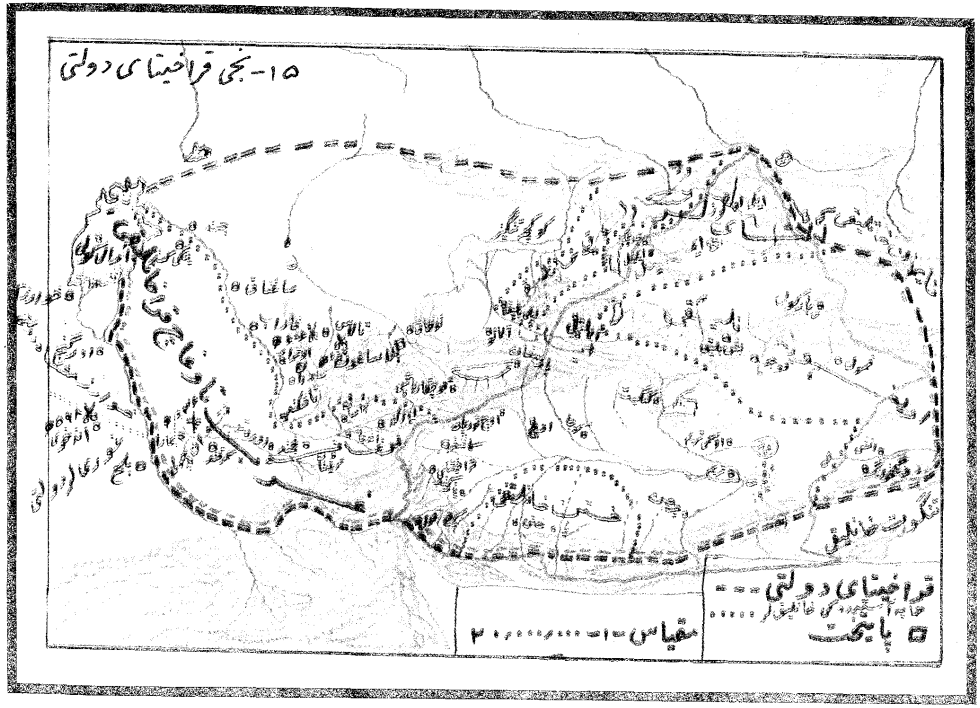
۱۵- نقشه فراخنای دولتی
فراخنای دولتی
پایتخت
مقیاس ۱:۳۰،۰۰۰،۰۰۰

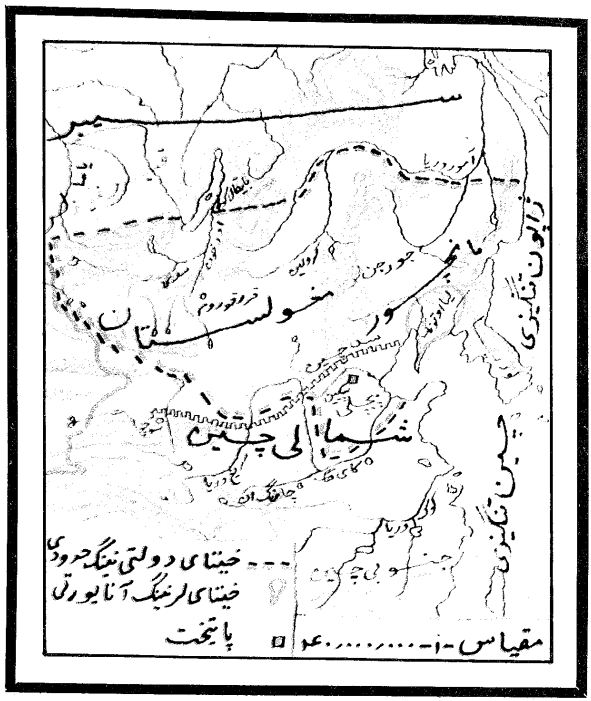

۱۵- نجی خیتای وقراخیتای
دولت لری

تدبیرلیك و سیاسی بیر خاتون ایدی. کویا کُ قاتون‌نیكْ دوریده ٥٦٨ هـ (١١٧٢م) ده ایل ارسلان وفات قیلیب اوغلی سلطانشاه تخت ده اولتوردی. موکّا اینی‌سی تگیش راضی بولمای آغا اینی اراسیده اوروش چیقیب اخیری تگیش مغلوب بولوب قاچیب گویا کُ قاتون‌نیكْ پناهیغه سغیندی و اندین یاردم تیلادی. گویا کُ قاتون، ایری قارمابگ نی تولا عسکر بیله‌ن تگیش غه قوشوب خوارزم غه یوللادی. بویاردم‌قوتی بیله‌ن تیگیش خوارزم تختی نی قولیغه آلدی. آکاسی سلطانشاه قاچیب نیشاپور حکمداری مَلِك مُؤیّد نیكْ پناهیغه سغیندی. خوارزمشاه تگیش، گویا کُ قاتون‌غه تولا بیر مقدار خراج بیرور و انیكْ عالی حاکمیتی نی اوز اوُستیغه تونور ایدی. تگیش تخت ده اولتوروب قوّتی نی کوندین‌کونگه آشوردی و بو قوّتی غه ایشانیب ٥٧٠ هـ ده گویا کُ قاتون‌نیكْ عالی ماء موری‌نی اوّلتوردی. بو یوزدین آراغه دوشمن‌لیك پیدا بولدی. سلطانشاه بو فرصت‌دین استفاده قیلماق اوچون گویاكْ قاتون نیكْ حضوری غه باریب اطاعت عرض قیلیب تگیش نیكْ ضدی‌غه یاردم تیلادی. گویا کُ قاتون، ایری قارمابگ نی تولا عسکر بیله‌ن یوللادی. قارمابگ خوارزم غه یاقینلاشقانده تگیش‌عذر اُیتیب ایلگریکی ده‌ك خراج برمك و بیرعالی ماُمورنی قبول اِتمك شرطی بیله‌ن صلح تیلادی. قارمابگ بو شرط بیله‌ن مصالحه عقد اتیب یانیب بالاساغونغه کلدی.

٥٧٤ هـ ده ایکنجی گورخان‌گوُیگ نیكْ اوغلی تیرگو، گویاكْ قاتون نی اوّلتوروب اوّزی گورخان بولدی. تخت تالاشیب اغتشاش چیقارغان اینی‌سی‌نی مغلوب قیلیب اوّلتوردی. خوارزمشاه تگیش، اوچونجی گورخان تیرگو غه خراج بیرور ایدی. تگیش ٥٨٩ هـ ده خُراسان، رَی و اِصفهان ده‌ك چوكْ بیر مملکت نی اشغال قیلیب یورتی نی مهم صورتده کُکُروتوب تولا بیر قوّت غه ایگه بولوب قالدی. گورخان‌غه اطاعت قیلماقدین قورتولوش غه یترلیك کوچ غه ایگه بولغان بولسه‌موگور خان نیكْ خلافیده هیچ بیر حرکت قیلمادی و اوّلقی دوستلوق معامله سیغه دوام بردی، چونکه بو تاریخده مغولستان‌ده چنگیزخان چوكْ بیر قوّت غه ایگه بولوب اوز اطرافیده‌کی تورك خان‌لری‌نی ارقه ارقه‌دین

اوّلتوروب یورت‌لری‌نی آلماقده ایدی. بو اوچون تگیش‌اوهیبت‌لیك قوّت نیك مقابلیده گورخان بیله‌ن بیرلا شیب تورماق‌نی لازم کورور ایدی. ۵۹۶ هـ (۱۱۹۹م) ده تگیش خوارزمشاه وفات‌اتتی. وفاتیدین‌ایلگری ولیعهد قطب‌الدین محمد غه قیلغان وصیتده شونداغ دیگه‌ن: "گورخان بیله‌ن مداراقیل. اگامن‌برگه‌ن صورتده خراج برگیل، چونکه گور خان قوّتلیك و مقتدر بیر پادشاه دور. او نیك مملکتی نیك شرقیده قوت‌لیك دشمن بار. گورخان اندین بیزنی مدافعه قیلادور. بو اعتبار بیله‌ن گورخان‌نیك دوستلوقی مملکتی میز نیك تینچلیقی غه لازم دور". تگیش وفات‌اتکه‌ندین کین محمد خوارزمشاه بو وصیت غه‌آزبیر زمان عمل قیلدی و کین‌لردە ارقه غه تاشلادی. بو نیك نتیجه سیده هر ایکی یورت فلاکتغه‌اوچرادی. تفصیلی توبنده کیلادور.

محمد خوارزمشاه افغانستان پادشاهی سلطان شهاب الدین غوری بیله‌ن بیر نچه نوبت‌اوروشوب مغلوب بولدی. سلطان شهاب الدین، بلخ و اندخوی اولکه لری‌نی الیب کتتی. بو نیك بیله‌ن هم تورمای خراسان‌نی الماق اوچون یوروش قیلدی. محمد خوارزمشاه سکسن میك عسکری بار توروب هم سلطان شهاب الدین‌غه مقابله قیلالماسلیقی دین قورقوب گورخان‌دین یاردم تیلادی. مَرْو شهری‌غه قوّتی‌نی توپلاب مدافعه غه حاضرلیق قیلدی. بو حالده سلطان‌شهاب الدین کلیب مرو سویی‌نیك بویی غه توشوب او یرنی عسکرگاه‌قیلدی ایرته‌سی کونی اوروش بولماقچی ایدی. بو حالده گورخان‌نیك ایبار گه‌ن یاردم عسکری‌نیك افغانستان حدودی‌غه یتکان خبری سلطان‌شهاب الدین غه کلدی. سلطان شهاب الدین بو خبرنی اکلاب اوزملکی نی دشمن‌دین مدافعه قیلماق‌غه مجبور بولوب کیچه‌سی خوارزمشاه غه اوقتورمای قاچقان حساب ده یانیب کتتی. گورخان‌نیك ایبارگان بو یاردم عسکری خیلی تولا ایدی. بو نیك اوستیغه سمرقنده‌کی قارا خان سلطان عثمان غه هم اوز قوّتی‌نی همراه الیب بو یاردم عسکری غه قوشولوب یارماق‌غه گورخان یارلیغنامه ایبارگان ایدی. گورخان نیك یاردم قوّتی و سلطان عثمان اوز قوّتی بیله‌ن سمرقند دین یورو ب

آمو دریا دین اوتوب اندخوی اولکه‌سیغه کیردی لر . بو حالده سلطان شهاب الدین یتیشیب کلدی و قاتیغ اوروش بولوب سلطان شهاب الدین نیك عسکری‌نیك تولا راقی ضایع بولوب اوزی بیر آز عسکری بیله‌ن بیر قلعه غه قامالیب قالدی . اخیری سلطان عثمان، قاراخیتای عسکرلری و سلطان شهاب الدین نیك آراسیده واسطه بولوب سلطان شهاب الدین یانیده‌کی تمام خزینه و مال لرنی قاراخیتای عسکری غه بیریب اوزی و آدم لری جان‌لری‌نی غینه الیب چیقیب کتمك شرطی بیله صلح قیلیب سلطان شهاب الدین‌نی تهلیکه‌دین قوتقوزوب قویدی . سلطان شهاب الدین نیك مغلوب لوقی نتیجه سیده محمد خوارزمشاه انی ارام قویمای اوروشوب افغانستان و ایران نی الیب چوك بیر دولت غه ایگه بولدی .

افغانستان و ایران‌نی الیب معظم بیر دولت غه ایگه بولغانی دین کین گورخان‌غه خراج بریشدین قورتولماق ایستیگه‌ن محمد خوارزمشاه ، مخفی صورتده غربی تورکستان خانی سلطان عثمان نی اوز طرفی‌غه تارتماق‌غه باشلادی . اخیری اوتراده یوشورون بیر اتفاق‌توزولدی . آندین کین محمد خوارزمشاه بیر بهانه بیله‌ن گورخان نیك عالی مأموری‌نی اولتوردی . گورخان بو حادثه‌نی ایشتیب وزیری محمود بای‌نی تحقیق اوچون خوارزم غه ایباردی . خوارزمشاه، محمود بای‌غه یمان معامله و تحقیر کورساتتی. بو نیك بیله‌ن آراده‌کی مُنا سبت قاتیغ خطرلیك حالغه‌کلدی . موندین کین خوارزمشاه اوزاستیلا مقصدی‌نی اسانلاشتورماق اوچون "مسلمان‌لرنی قاراخیتای کافرینیك اسارتی دین قوتقوزماق اوچون فی سبیل‌الله جهاد قیلامن" دیب پروپاگنده قیلغالی توردی . بو نیك بیله‌ن غربی تورکستان خلقی نی اوزیغه یقینلاشتوردی .

٦٠٤ هـ (١٢٠٧م) ده محمد خوارزمشاه تولا عسکر بیله‌ن آمو دریا دین اوتوب سمرقند غه یوروش قیلدی . بوحالده سلطان عثمان خوارزمشاه غه تابع‌لیق اعلان قیلیب انیك آتیده خطبه اوقوتتی، پول قاقتوردی . بو صورت بیله‌ن غربی تورکستان گورخان نیك

حمایه سیدین چیقیب خوارزمشاه نیكْ حمایه سیغه کیردی. گورخان، محمد خوارزمشاه و سلطان عثمان نیك اوستیغه تالاس (طراز) والی سی نیکو بگ نی تولاعسکر بیله‌ن یوللادی. سمرقند نیكْ یاقینیده قاتیغ اوروش بولوب نیکوبگ اغیر صورتده یارالاندی و اسیر بولدی. بو سبب دین گورخان نیكْ عسکرلری پراکنده بولوب قاچتی‌لر. خوارزمشاه بو مغلوب عسکرلرنی قوغلاب سیر دریادین هم اوتوپ گورخان نیكْ ایکنجی پایتختی سانالادورغان اوترارشهر غه هجوم قیلیب اوترار حاکمی نی باله بارقه لری بیله‌ن اسیر قیلیب یانیب کنتی. خوارزم غه باریب نیکو بگ نی سوغه پیشیب اوْلتوردی.

قاراخیتای‌لرنیكْ مغلوبیتدین کین خوارزمشاه بیله‌ن سلطان‌عثمان نیكْ آراسیده‌کی دوستلوق نهایت قوّتلاندی. خوارزمشاه، سلطان عثمان‌غه قیزی‌نی برمکچی بولدی. بو نیكْ اوْستیغه گورخان نیكْ پناهیده تریگلیك قیلماقده بولغان نایمان خانی کوچلوك خان‌نی خوارزمشاه، گورخان‌غه عاصی بولماق‌غه مخفی صورتده تشویق قیلیب انی بو ایش‌غه حاضرلاغان ایدی. منه بو سبب دین خوارزمشاه وسلطان عثمان گورخان نیكْ غربی تورکستان غه هجوم قیلیشدین خاطرجمع بولوب سلطان عثمان خوارزم غه باریب خوارزمشاه نیكْ قیزی بیله‌ن اویلانمك تویی‌غه مشغول ایدی. بو طرفده گورخان، کوچلوك نیكْ عصیان چیقارماق نیتی دین خبرسیز ایدی. ٦٠٥ هـ (١٢٠٨م) ده گورخان غربی تورکستان غه یوروش قیلدی. یول اوْستیده‌کی شهرلرنی الیب سمرقند غه باریب او شهرنی محاصره قیلدی. فتح بولغالی یاقین بولغان حالده کوچلوك نیكْ عصیان قیلغان خبری کلیب گورخان مجبوراً سمرقند خلقی بیله‌ن مصالحه قیلیب بالاساغونغه یانیب کتتی. بیر روایت غه کوره سلطان عثمان گورخان نیكْ هجومی دین قاچیب خوارزم غه کتکان ایدی دیب، یازیلیب دور.

٦٠٦ هـ (١٢٠٩م) ده گورخان سمرقند دین کەتکەن دین کین خوارزمشاه، سمرقند غه کلیب گورخان نیكْ کوچلوك بیلەن محار به غه توتوشقانلیقی نی اڭلاب د رحال شرقی تورکستان غه یوروش قیلدی. لیکن گورخان کوچلوك نی قاچوروب خوارزمشاه نیكْ اوروشیغه حاضرلیق قیلغان ایدی. گورخان خوارزمشاه نیكْ یوروشی نی اڭلاب د رحال یو روش قیلیب تالاس شهری نیكْ غربی ده خوارزمشاه نیكْ الدی نی توستی. ارادا قاتیغ محاربه بولوب خوارزمشاه نیكْ عسکرلری مدهیش صورتده پرا کنده بولوب قاچتی لر و اوزی بیر نچه خاص ادملری بیلەن گورخان نیكْ عسکرلری نیكْ اراسیغه کیریب قالدی، لیکن خوارزمشاه، مغلوب بولغان زمان یانیده ساقلاغان قاراخیتای چه کییم لرنی کییب الغان سبب دین تونولمای بیر نچه کون گورخان نیكْ عسکرلری نیكْ اراسیده توروب کین فرصت تاپیب قاچتی و سیر دریابویی ده عسکرلری غه یتیشتی.

ایدیقوت وقلیج خان نیكْ چنگیز خان غه تابع بولغان لری

اویغور ایدیقوتی گورخان نیكْ بش بلیق ده تورا دورغان عالی ماٴمورلری نیك کِبر و زورلوقلریدین دایما شکایت قیلور ایدی. بو یوزدین گورخان نیكْ حاکمیتی دین قورتولماق غه فرصت ایستر ایدی. یو قاریده ایتیلغان وجه بیلەن کوچلوك نیكْ عصیانی و خوارزمشاه نیكْ یو روشی نتیجه سیده اوتراغه چیقان بحران لیغ وضعیتی دین استفاده قیلیب ایدیقوت، ٦٠٥ هـ ده گورخان نیكْ عالی ماٴموری شادکام نی اوْلتوروب استقلال اعلان اتتی. د رحال چنگیزخان غه بیر الچی و سوغات لر ایبارب دوستلوق اظهار اتتی. چنگیز خان هم دورپای آتلیغ بیر الچی نی ایدیقوت غه ایبارب اوتراده دوستلوق معاهده سی عقد اتتی. چنگیزخان، ایدیقوت نیكْ قیزی نی الدی و ایدیقوت

غه هم اینی سی نیكْ قیزی‌نی بردی. ایدیقوت، چنگیزخان نیكْ اِلتماسی بیله‌ن یوزلرچه کاتب و معلم لرنی چنگیزخان غه بردی و تولا حرب یاراغ لری هم بردی. بو صورت بیله‌ن ایدیقوت ایکی ییل مدت چنگیز خان نیكْ صمیمی دوستی بولوب کامل مستقل حالده یاشادی. ٦٠٦ هجری (١٢٠٩م) ده‌کی گورخان نیكْ خوارزمشاه نی مغلوب اتکانی دین ایدیقوت قورقوب مغولستان‌غه باریب چنگیزخان‌نی زیارت قیلیب اکا اطاعت عرض قیلیب حمایه سیغه کیردی.

شرقی تورکستان مسلمان‌لری بت‌پرست قاراخیتای‌لر نیكْ حاکمیتی‌نی دایما نفرت کوزی بیله‌ن کورمکده ایدی‌لر. لیکن قاراخیتای گورخان نیكْ اوستون قوّتی‌غه مقابله اتمکغه قدرت‌لری یوق ایدی. ختن خانی قلیچ خان،گورخان نیكْ ٦٠٥ هـ ده‌کی مشکل وضعیتی دین استفاده قیلیب گورخان نیكْ ختن‌ده‌کی عالی ماءموری‌نی اؤلتوروب استقلال اعلان اتتی. بو آراده چنگیزخان نیكْ دوشمنی بولغان‌تاڭغوت‌شهزاده سی ختنغ قاچیب کلگه‌ن ایدی. مذکور شهزاده‌نی چنگیزخان، قلیچ خان‌دین طلب قیلدی. چنگیزخان نیكْ دوستلوقی‌نی جلب اتمکغه اوزی نسی مجبور کورمکده بولغان قلیچ خان تاڭغوت شهزاده‌سینی چنگیزخان غه ایبارردی. بو واسطه بیله‌ن چنگیزخان بیله‌ن بیر دوستلوق معاهده سی عقد اتتی. قلیچ خان نیكْ بو استقلالی هم اوزون دوام قیلمادی. ٦٠٨ هـ (١٢١١م) ده گورخان اسیر بولوب کوچلوك بالاسی پیدا بولغانده قلیچ خان، چنگیزخان نیكْ حمایه سیغه کیردی.

قاراخیتای دولتی نیكْ یقیلغانی

قاراخیتای دولتید ین غربی تورکستان، ختن، قوجو، بش‌بلیق، قومول بارکول مملکت‌لری اجراب کوندین کونگه بو دولت نیكْ تارلاشیب کتکانی گورخان نیكْ قوّتی‌نی مدهیش صورتده ضعیف‌لیق غه توشوردی. خوارزمشاه بو فرصت‌دین استفاده قیلماق غه تیارلانیب کوچلوك نی شرق

دین هجوم قیلماق غه تشویق اتتی . لیکن بو وقت ده کوچلوك‌نیڭ کوچی یوق ایدی . اخیری ۶۰۷ هـ ده گورخان بیله‌ن بیر اوروشماق اوچون خورازمشاه شرقی تورکستان حدودی‌غه تعرض قیلدی . اوترار و تاشکند نی اشغال قیلدی . گورخان بونی اڭلاب تمام قوّتی نی الیب یوروش قیلدی تالاس شهری‌نیڭ یاقینیده بولغان قاتیغ اوروشده گورخان مدهیش صورتده مغلوب بولوب ارقه غه یاندی .

بالاساغون خلقی بو حادثه‌نی اڭلادی‌لر و بو نیڭ اوستی غه خوارزمشاه،گورخان‌نی قوغلاب کلمکده ایمیش دیب بیر شایعه پیدا بولدی . بو خبر و شایعه‌نی ایشیتکان بالاساغون‌خلقی "منه ایمدی بیز مسلمان لر نیڭ بُت‌پرست‌لر حاکمیتی دین قوتولا دورغان وقتیمیز کلدی" دیب همه‌سی یراغلانیب شهرده‌کی قاراخیتای لرنی اوّلتوروب شهر نیڭ دروازه و سپیل‌لری‌نی محکم قیلیب توردی‌لر . بو حالده گورخان عسکر لری بیله‌ن یتیشیب کلدی . خلق گورخان‌نی شهر غه کیرمکدین توسوب مدافعه قیلدی لر . گورخان شهرنی اون یته کون محاصره قیلدی . خوارزمشاه قوغلاب کلور ایمیش دیگه‌ن شایعه یالغان چیقتی ؛ ایلگیرلیمه‌ی یالغوز سیردریابویده‌کی فاراب شهری نی اشغال قیلیب یانیب کتکه‌نی معلوم بولدی . الحاصل گورخان شهر خلقی نی مغلوب قیلیب شهر غه باسیب کیریب مسلمان لرنی قتل‌عام قیلدی . روضته الصفا نیڭ روایتی غه کوره بو قتل‌عام‌ده قرق‌یته میڭ مسلمان شهید بولمیش دور .

بو محاربه لر نتیجه سیده گورخان نیڭ خزانه‌سی کاملاً قوروغدیلیب قالدی . خلق نیڭ قولیده هم هیچ نرسه قالمغاندك بولدی . بو سبب دین گورخان یمان بیر اقتصادی بحران غه مبتلا بولدی . عسکر صنف لری‌نیڭ قولیده پول و مال تولا ایدی . گورخان اقتصادی بحران غه چاره قیلماق اوچون عسکر صنف لری‌نیڭ قولیده‌کی پول و مال‌لرنی زور بیله‌ن خزانه غه الماق‌غه باشلادی . موڭا مقابل عسکر نیڭ تولا راقی عصیان اتتی . بو کون‌لرده ایمیل اطرافیده خیلی مهم قوّت توپلاب موندا غ فرصت غه منتظر تورغان کوچلوك،۶۰۸ هجری (۱۲۱۱م) ده بالاساغونغه یوروش قیلیب تویغوسوز حالده باسیب

کلدی.گورخان بار قوتی بیلەن مدافعه قیلدی، لیکن مغلوب بولوب کوچلوك غه اوزینی تسلیم قیلدی. کوچلوك گورخانینی نظربند صور تیده محافظه استیغه الیب اوزینی گورخان اعلان اتتی. گورخان تیرگو، اوتوز تورتییل حکمدارلیق قیلغاندین کین اسیرلیقده ایکی ییل عمر کوروب ٦١٠ هـ ده اولدی. گورخان تیرگو نیك اسیر بولماقی بیلەن سکسن ییل دوام قیلغان قارا خیتای دولتی ییقیلدی.

کوچلوك نیك کیم لیکی

و شرق تورکستان غه کلیش سببی

مغولستان نیك غرب قسمیده اوزون زمان دین بیری مستقل بیر خانلیق اداره سیده یاشاغان نایمان اتلیغ قوتلیك بیر قبیله بارایدی. بو تاریخلرده مشهور مغول دولتی نی قورغان چنگیز خان ٦٠٣ هـ (١٢٠٦ م) ده نایمان لرنیك اوستیغه هجوم قیلیب نایمان خانی تایاڭ خانینی اولتوروب نایمان قبیله سینی پراکنده قیلدی. تایاڭ خانینیك اوغلی کوچلوك خان بیر مونچه تابع لری بیلەن قاچیب شرقی تورکستان غه کلیب گورخان نیك پناهیغه سغیندی. گورخان اڭا یخشی معامله قیلیب حمایه سیغه الدی. بعضی روایت لر غه کوره گور خان، کوچلوك غه قیزینی بیریب انی کیوا وغول قیلدی.

٦٠٤ هـ ده چنگیز خان تاڭغوت خانی بیلەن سوقوشقه کیریشیب مغولستان ده قوتی آز قالغان ایدی. کوچلوك خان بو فرصت دین استفاده قیلیب چنگیز خان دین انتقام الماق نیتی بیلەن گورخان دین اجازت الیب ایمیل و آلتای تاغلری ایچیده پریشان حالده یور گان نایمان لرنی اوز یانیغه توپلاب مغولستان نیك اویر بویرلریغه هجوم قیلیب خیلی مهم بیر قوت غه ایگه بولغان ایدی. خوارزمشاه، کوچلوك

نیك بو وضعیتی نی اگلاب مخفی صورتده کشی ایبارایب انی گورخان نیك ضدی غه عصیان اتمکغه تشویق اتتی. کوچلوق عصیانی ده موفق بولغان تقدرده انی سیر دریا نیك شرقی ده کی اولکه لر (پوتون شرقی تورکستان) غه گورخان عنوانی بیله ن مستقل حکمدار تونوماق غه وعد قیلدی. کوچلوك بو تشویق نی قبول قیلیب فرصت غه منتظر توردی. یو قاریده ایتیلغان وجه بیله ن گورخان سمرقند غه یوروش قیلیب بالا ساغون ده کی قوتی نیك آز قالغانینی کوچلوك اگلاب بالا ساغونغه تعرض قیلدی بالا ساغون ده کی گورخان نیك عسکرلری شهر غه قامالیب توروب کوچلوك غه قاتیغ مدافعه کورساتتی. بو حالده گورخان سمرقند دین یانیب کلیب کوچلوك نی یمان مغلوب اتتی، ادم لری نیك تولاسی اولتو رولدی. اما کوچلوك اوزی آزغینه آدم لری بیله ن قاچیب ایمیل طرفیده اواره بیر حالده چته چی لیك قیلماق غه باشلادی.

کوچلوك نیك شرق تورکستان غه استیلاسی

تیرگو تسلیم بولغانیدین کین کوچلوك اوزینی گورخان اعلان اتتی کوچلوك نیك اول قیلغان ایشی خلق نی اسلام دین یاندوروب شامان دینی غه کیرگوزمکغه تشبث اتمك بولدی. بو ایشی بیله ن تورکستان مسلمان لری نیك عمومی نفرت حسی نی قوزغادی.

ایلی نیك باش طرفیده کی آلمالیق (ایلی بلیق) خلقی اوزلری نیك ایچیدین بیر کشی نی خان کوتاریب کوچلوك بیله ن اوروشماق غه تیار بولدی. قارلوق خانی ارسلان یابغو، چنگیزخان نیك حمایه سیغه کیردی. کاشغر، اوچ، کوچا خلقی کوچلوك نیك حکمی نی قبول اتمای اوکا شدت بیله ن قارشی قویدی لر. کوچلوك اولا آلمالیق خانی بیله ن تولا اوروشتی. آخیری، خان شهید وعسکری پراکنده بولوب آلمالیق اولکه سی کوچلوك نیك قولیغه توشتی. بو اولکه ده کی شهرلرنی

تماماً ویران قیلدی . اندین کین کوچلوك کاشغر و اوچ اولکه لری غه تعرض قیلغالی باشلادی . لیکن خلق غایت قاتیغ و فداکارانه مدافعه ائتکه‌ن اوچون بو یورت‌لرده‌کی شهرلرنی آلالمادی . اخیری کوچلوك بو یورت‌لر غه باسقونچی‌لر ایبارپ شهر تاشیده‌کی زراعت و یایلاغ لرغه اوت قویماق و دهقان لرنی اؤلتورمکغه باشلادی. ایکی ییل مدت بو تخریب دوام ائتکه‌ندین کین کاشغر و اوچ خلقی قحط لیك غه مبتلا بولوب مدافعه‌دین عاجز قالدی لر . کوچلوك بو وضعیت دین استفاده قیلیب ٦١٠ هـ (١٢١٣م) ده کاشغر غه هجوم قیلیب شهرنی الیب اوت قویوب تماماً ویران قیلدی و شهر اطرافیده‌کی خلق‌نیك اؤی لری‌نی تار تیب الیب اؤز آدم لری‌غه بردی .

٦١١ هـ ده کوچلوك ختن غه هجوم قیلدی و قلیچ خان مدافعه قیلیب شهید بولدی . ختن خلقی‌نی کوچلوك قتل‌عام قیلدی و شهرنی کویدوردی . استیلاسی تمام بولغاندین کین ختن خلقی‌نی اسلام دین چیقارماق و شامان دینی‌غه کیرگوزمك اوچون هرقسم ظلم لرنی قیلغالی توردی. لیکن کوچلوك هیچ کشی‌نی شامان دینی‌غه کیرگوزمکغه مُوَفَّق بولالمادی . کوچلوك بو خلق‌نیك اسلام‌دینیده مستحکم لیکی نیك سببی، ختن‌ده عُلما نیك تولا لیقی دیب بیلیب عُلمانی یوق اتمك فکری‌غه توشتی . بیرکونی پوتون‌عالم لر ییغیلسون، دین خصوصیده مناظره بولا دور، حق قایسی بولسه همه میز اکا تابع بولا میز دیگه‌ن مضمونده یارلیغ چیقاردی ." بوکا بناءً بیر میدان غه تقریباً اوچ میك عالم ییغیلدی. کوچلوك عسکرلری بیله‌ن حاضر بولوب مناظره غه باشلادی . ختن عالم لریدین امام علاءالدین، اسلام نیك حقیقتی سی و حق لیقی‌نی و بُت پَرست لیك نیك باطل و اساس سیز لیقی‌نی غایت قوّت لیك و اچوق دلیل لر بیله‌ن اثبات قیلدی . بو دلیل‌لر مقابیلیده کوچلوك مُلْزَم بولوب هیچ نیمه دیالمای اسلام غه وپیغمبر علیه السلام غه حقارت قیلغالی باشلادی . امام علاءالدین مثل سیز بیر غیرت و متانت بیله‌ن کوچلوك غه جواب بیریب اوّلقیدین یمان راق یکیب چقتی بو وضعیت نی کوچلوك اؤز مقصدی بولغان علماً قتلعامی غه بهانه

نه اتتی و عسکری‌غه امر بیریب توپلانغان عالم لرنی بیریولی قلیچ دین اوّتکوزوب شهید اتتوردی. او کوندین باشلاب اذان و جماعت و باشقه اسلام شعائرینی کاملاً منع اتتی، مسجد و مدرسه لرنی ویران قیلدی، قولیغه کلتور گه‌ن کتاب لرنی کویدوردی و مسلمان لیق نسی اظهار قیلغان کشی نی هر قسم قیین لر بیله‌ن اوّلتوردی. کوچلوك اشبو صورتده تورت ییل حکمدارلیق قیلدی و متعصب توین و قام لر نیكْ تحریکی بیله‌ن مذکور مدت ایچیده شرقی تورکستان خلقیغه‌یمان ظلم لرنی قیلیب بو مدنیت و علم اثر لری‌دین تولا غلیغ مملکت نی بیر خرابه حالی غه کلتوردی. خلق،کوچلوك‌غه‌دایما قورالليق قارشیتوروب تولا سی شهید بولوب و قاچیب یورت نیكْ نُفوسی غایت آز قالدی. ٦١٥ هـ (١٢١٨م)ده چنگیز خان نیكْ عسکرلری شرقی تورکستان‌خلقی نیكْ یاردمی‌غه یتیشتی‌لر. کوچلوك نی اوّلتوروب خلق‌نی‌اندین قوتقوزوب دین‌ده و هر ایش‌ده خلق نیكْ آزادلیقی‌نی اعلان اتتی‌لر.

قاراخیتای دولتی نیكْ تشکیلاتی

قاراخیتای‌لر اوزون مدت چین‌ده اولتورغانلری اوچون رسمی ایش‌لرده چین تیلی‌نی ایشلاتورایدی‌لر. قاراخیتای‌لر نیكْ دولت تشکیلاتی‌غه عاید تولا کلمه لر و ماٴموریت عنوان لری چین چه ایدی. لیکن حکمدار نیكْ عنوانی بولغان گورخان کلمه‌سی‌تورکچه ایدی.

بو دولت نیكْ عسکری توپ توغرا گورخان نیكْ امری‌استه‌یده ایدی. قوماندان‌لر نیكْ امری استیده یوز کشی‌دین اشوق قوّت قویولماس‌ایدی. دولت‌غه تابع‌لیق‌نی قبول اتکه‌ن یرلیك خان‌لر نیكْ داخلی استقلالی‌نی احترام قیلماقده یوقاریده مکرر ایتیلغان تورك عنه‌عنه‌سی رعایه قیلینورایدی. مالیات‌ایشی او وقت‌ده چین‌ده رواج بولغان اصول‌غه موافق اوّی باشیدین الینورایدی. هراوّی ییلده بیر طلا برمکغه مکلف ایدی. بو اصول اوترا آسیاده یاقین زمانه‌لرغچه

دوام قیلدی. قاراخیتای‌لر شامانی دینیده ایدی لر. لیکن هیچ بیر کشی نیك دینی غه و اجتماعی ایش‌لر غه مداخله قیلماس ایدی و پوتون دین‌لر آزاد ایدی. غربی تورکستان تماماً و شرقی تورکستان (قوجو، بش‌بلیق، قومول و کنگیت، اولکه لری ده کی اویغورلر و تریم، چرچن اولـ که لریده کی سریغ اویغورلردین باشقه‌سی) مسلمان خلق بیله‌ن مسکون ایدی. اویغور و سریغ اویغورلر بوداغی ایدی. فقط ارال کولی بـو بیده بیر از قبیله لر نصرانی بولوب نسطوری مذهبی ده ایدی. اسلام دینی ده کی‌لر مطلق اکثریت غه ایگه ایدی‌لر. اسلام علم لری و مدنی یتی قاراخیتای دوریده قاراخان‌لر دوریده کی ترقی سی نی محافظه قیلـ دی. بالاساغون، کاشغر، ختن، یارسفان، تالاس (طراز)، ایلـی بلیق و غربی تورکستان ده چوك عالم لر یتیشکه‌ن ایدی و غایت مشهور کتاب لر تألیف قیلینغان ایدی. عربچه ادبیات علم لرینی ایچیگه الـ لغان مفتاح العلوم نیك مؤلفی امام ابو یعقوب یوسف السکاکی شـو چاغداکی بالاساغون عالم لریدین ایدی. حنفی مذهب کتاب لری نیك اك معتبری بولغان هدایه نیك مؤلفی ابوالحسن برهان الدین مـر غینان لیغ ایدی. مشهور اك صحیح فتوا کتابی نی تألیف قیلغـان امام قاضیخان، اوزکندلیك ایدی. بو هر ایکی ذات قاراخیتای دوریده یتیشکه‌ن اسلام امام لری دورلر. قاراخیتای دوریده شرقی تورکستـان ده مسلمان‌لر اکثریت غه ایگه بولغاندك مدنیت اعتباری بیله‌ن هـم باشقه عنصرلردین اوستون ایدی لر. منه بو نیك نتیجه سیده شرقی تورکستان ده مه‌یلی قاراخیتای‌لر دوریده مه‌یلی مغول‌لر دوریـده اسلام مدنیتی باشقه دین‌لرغه و مدنیت‌لرغه اوستون کلگه‌نلیکی نی تاریخ صحیفه لریده کورمکده دور میز.[203]

بعضی اوروپا مورخ لری قاراخیتای‌لر نیك مغول‌لر اوستی غه نهایت چوك بیر مدنیت تاثیری قویغانلیقی نظریه سی نی بیان قیـلا دور. لیکن بو نظریه توغرا ایماس دور. مغول‌لر اوستیغه اك مدنیت تأثیری یتکوزگه‌نلر بیرنحی درجه‌ده تورك مسلمان‌لر و ایکنجی درجه‌ده شرقی تورکستان ده کی بودائی اویغور لردور. مغول دولتی نیك اداره

و تشکیلات ادم لری مسلمان تورك لر، و غیر مسلم اویغور، خیتای، تاکغوت وسانچورلرده‌ك مدنی تورك اقوامی دین ایکه‌نلیك‌لری معلوم دور. بناءً علیه مغول مدنیتی ده بو همه تورك اقوامی نیك مختلف مدنیت‌لری نیك تاءثیرلری کورولمکده‌دور.

قارا خیتای لر بحثی نیك آیاغیده چین لیغ لرنی خیتای دیمه‌ك نیك خطا ایکه‌نلیکی نی اسله تیب اوّتو شیمیز کره‌ك.

قاراخان لر دوریدین تا چنگیزخان زمانه‌سی غه‌چه شمالی و شمال غربی چین، خیتای تورك لری‌نیك قولیده ایدی. بو مناسبت بیله‌ن شرقی تورکستان و مغولستان‌ده خیتای‌لر نیك شُهرتی زیاده ایدی. بو سبب دین مغولستان و شرقی تورکستان خلقی تمام چین‌ده اولتوروشلوق خلقی نی خیتای دیر ایدی‌لر.

حاضرقی زمانه‌میزده چین‌لیغ لرنی خیتای دیمه‌ك او وقت دین قالغان بیر خطا اصطلاح دین کلیب، چیقغان بیر عادت دور. حقیقت ده خیتای چین‌لیغ دین باشقه بیر تورك زمره سیدور. چین‌لیغ لرنی خیتای دیمك خطا دور؛ چین‌لیغ ویا خه‌نسو دیمك لازم دور. بو شوکت‌لیك تورك قومی نیك تاریخی چین تاریخی نیك ایچیغه کیریب یوق بولماسون.

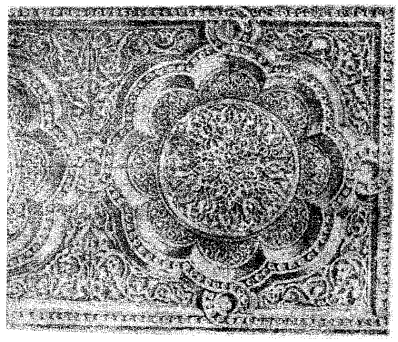

قلیچ تاغماچ خان نیك سمرقند یقینیده ایاساتقان اوردا نیك تامی

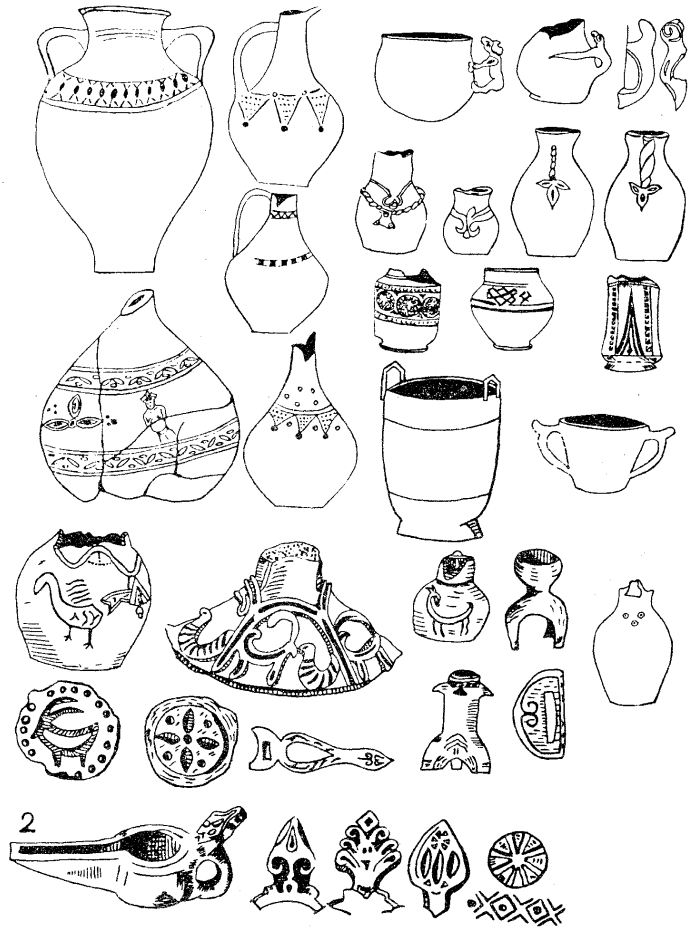

قارلوقلر و قاراخان لر دوریدین قالغان قافقاچاق

تۈرکی تاغلری ایته‌کلریدین ته‌پیلغان

بئینجی بؤلؤم

شرقی تورکستان ده مغول لر دوری

۱ــ فصل

شرقی تورکستان غه چنگیز خان استیلاسی

چنگیز خان نیك اصلی ، دولت قورغانی ، فتوحاتی و یاساسی (قانونی) و تمام واقعاتی حقیده تاریخ کتاب لریده مفصل معلوماتبار دور. بو کتابیمیزده یالغوز شرقی تورکستان غه متعلق واقعه لری نی غینه بیان قیلامیز .

چنگیز خان مغولستان و شمالی چین ده امپراطورلوقی نی تأسیس قیلغاندین کین یمان دوشمنی بولغان کوچلوك خان نی یوقاتمك و شرقی تورکستان نی اوز امپراطورلوقی غه قوشماق فکری غه توشتی. ٦١٤ هـ (١٦١٧م) نیك اخیریده چته نویان اتلیغ بیر قوماندانی نی یگرمه میك اتلیغ عسکر بیلهن شرقی تورکستان غه یوللادی . چته نویان غه اویغور، قارلوق و باشقه تورك اقوامی دین تولا عسکر قوشولوب کلمکده ایدی . کوچلوك تمام قوّتی نی الیب ختن دین یوروب ایسیغ کول نیك یانیده توختاب محاربه غه تیارلانیب توردی . او طرفدین چته نویان یتیب کلیب مذکور یرده اوروش بولوب کوچلوك مدهیش صورتده مغلوب

بولدی . عسکری پراکنده بولوب آز غینه عسکری بیله‌ن قاچیب کاشغرغه کلدی . کاشغر خلقی کوچلوك نی آراغه الیب لایق صورتده انتقام لری نی الدی لر . لیکن کوچلوك اوچ ادمی بیله‌ن قاچیب کاشغر نیك جنو بیده‌کی تاغلرغه اوزی‌نی آلدی . بو حالده چته نویان یتیب کلیب کوچ لوك نی توتماق اوچون بیر مقدار عسکر یوللادی . کوچلوك بو عسکردین قاچیب بدخشان طرفیغه کتمك نیتی بیله‌ن سریغ قول یولی غه یوردی . سریغ قولده کوچلوك دین قاچیب آوچی‌لیق بیله‌ن حیات کچوروب یور گه‌ن تورکستان‌لیغ لرانی ازیقتوروب توتوب چته نویان نیك عسکرلری غه بردی لر . بو عسکرلر کوچلوك نی چته نویان نیك الدی‌غه کلتوردی‌لر و چته نویان انی اؤلتوروب باشی نی چنگیز خان‌غه یوللادی . چته نویان موندین‌کین یارکند ، ختن ، و کوچا اؤلکه‌لری‌نی تماما اوروش‌سیز اشغال قیلدی . اشغال دین‌کین چنگیز خان نیك یاساسی غه موافق دین ومذ هب ، تجارت ، زراعت و باشقه تریگلیك ایش‌لریده خلق‌نیك آزادلیقی نی اعلان اتتی . بو صورت‌بیله‌ن باشقه یورت‌لرغه بلا بولغان چنگیز خان شرقی تورکستان‌غه بیر قوتقوزغوچی بولوب کؤروندی .

٦١٥ هـ (١٢١٨م)ده چنگیز خان اویغور ، قارلوق و سریغ اویغورلریه‌ك یرلیك خان‌لری بار منطقه‌لر غه اؤز خان‌لری نیك اداره‌سی آستیده داخلی استقلال بردی . اما آلتی شهر منطقه سیده یرلیك حکمدار بولمغانی اوچون چنگیز خان‌نیك الدیده یوز تاپقان او یغورلردین ماکُلای‌سویا آتلیغ بیر کشی نی آلتی شهرغه والی قیلیب بیر لیك خان‌لرده‌ك اختیارات بیله‌ن اداره اتمك اوچون ایبارادی . ماکُلای سویا ، پیشانه‌سی سویولوك دیمکدور . ماکُلای‌سویا نیك بیر ایاغی اقساق بولغان اوچون چنگیز خان انی دوغلات دیر ایدی ؛ مغول‌لهجه‌سیده آقساق دیمکدور . بو مناسبت‌بیله‌ن ٩٢١ هـ (١٥١٥م)غچه آلتی شهرغه حکمدار بولغان ماکُلای‌سویا خاندانی‌نی تاریخ کتاب لریده دوغلات خاندانی دییلادور[203]

قدیم زمان لردین بری شرقی تورکستان خلقی تجارت غه عادتلانگهن بیر خلق ایکهنلیکی معلوم دور . لیکن قاراخیتای لر نیك اخیرقی دوریده و کوچلوك دوریده‌کی تینچ سیزلیق سببی دین تجارت نی ترك اتمکغه مجبور بولغان ایدی لر . چنگیز خان استیلاسی بیلهن تینچ لیق حاصل بولغاچ شرقی تورکستان لیغ لر ینه تجارت ایشی غه باشلادی لر . او وقت لرده شرقی تورکستان نیك خارجی تجارتی نیك اك مهم راقسی غربی تورکستان غه ایدی . چنگیز خان بو تجارت غه یول اچماق اوچون محمود یالواچ اتلیغ مسلمان وزیری نی خوارزمشاه نیك الدی غه یولاب بیر تجارت معاهده‌سی عقد اتتوردی . ٦١٦ هـ (١٢١٩م) دین اعتباراً شرقی تورکستان تجارلری فرغانه ، بخارا ، خوارزم و بلخ غه باریش کلیش قیلغالی باشلادیلر . لیکن بو تجارت آران بیر ییل دوام قیلیب ینه توختادی .

واقعه شودور: ٦١٧ هـ ده تورت یوز کشی لیك بیر چوك کاروان شرقی تورکستان دین غایت تولا مال بیلهن خوارزم غه بارماق اوچون سیر دریا نیك بویده‌کی اوترار شهریغه باردیلر . مذکور شهر نیك حاکمی، بو کاروان دین بیر کشی بیلهن شخصی عداوتی بارلیقی دین، تمام کاروان نی اوترار ده توختاتیب قویوب خوارزمشاه غه "چنگیز خان نیك تورت یوز جاسوسی سود اگرلیك صورتیده بولوب کلدی، بولرنی نیمه قیلامن" دیب مکتوب یازدی . خوارزمشاه هیچ بیر تردد قیلماسدین اولر نیك همه‌سی نی اولتور و مال لری نی الیب بخارا غه ایبارگیل" دیب حکم بردی . بو نیك بیلهن حاکم مذکور تورت یوز بیگناه مسلمان نی ناحق وجه بیلهن اولتوروب مال لری نی آلدی . منه بو سبب بیلهن شرقی و غربی تورکستان تجارتی توختادی. چنگیز خان غه غربی تورکستان و باشقه اسلام مملکت لریغه یوروش قیلماق یولی آچیلدی . مشهور مغول استیلاسی فاجعه لری بولدی . ملیون لرچه مسلمان جانینی و مالینی یوق اتتی[294] . (عمومی اسلام و مغول تاریخلری نی کورولسون)

چنگیز خان اؤلگه ندین کین شرق تورکستان

چنگیزخان اؤزحیات وقتیده پوتون مملکتی نی تورت اوغلی غه تقسیم قیلیب برگه‌ن ایدی. بو تقسیم ده تمام غربی تورکستان و شرقی تورکستان نیك آلتای و ایمیل دین باشقه ولایت لری چنگیزخان نیك ایکنجی اوغلی چاغاتای‌خان نیك حصه‌سی ایدی. آلتای و ایمیل اوچونجی اوغلی اوکتای‌خان نیك حصه سیده داخل ایدی (١٦ نجی خریطه‌غه قاراسونلر). چنگیزخان حیات وقتیده چاغاتای‌خان آزغینه بیر مدت آلمالیق شهری (حاضرقی غولجه‌غه یاقین) نی پایتخت قیلیب آلمالیق و بلاساغون آراسیدہ کوچوب یوروب حکومت سوردی.

٦٢٤ هـ (١٢٢٧م) ده چنگیزخان اؤلگه‌ندین کین چاغاتای‌خان دایما قاراقوروم ده توروب چنگیزخان نیك اورنیغه قاآن (چوك خان) بولغان اینی‌سی تولو خان‌غه مشاورلیك قیلور ایدی. اندین کین قاآن بولغان ینه بیر اینی‌سی اوکتای‌خان نیك زمانه سیده هم مذکور وظیفه‌ده ایدی. بو وقت‌لرده تورکستان‌لرنی چاغاتای اولوسی دییلسه‌مو حقیقت ده بیواسطه چاغاتای‌خان نیك اداره سیده ایماس ایدی. غربی تورکستان، محمود یالواچ و اندین کین اوغلی مسعود یالواچ نیك اداره سیده ایدی. سیر دریادین ایمیل غچه تکری تاغلری نیك شمالی نی بیر نچه یرلیك بگلر اداره قیلور ایدی‌لر. آلتی شهر، ماکلای‌سویا دوغلات نیك اداره سیده ایدی. قوجو، بشبلیق، قومول و بارکول اؤلکه لری‌نی اویغور ایدیقوتی اداره قیلور ایدی. منه بو یرلیك حکمدارلر، داخلی استقلال غه ایگه بولوب اؤز اؤلکه لری‌نی چاغاتای‌خان آتیده ایماس بلکه قاآن نیك آتیده اداره قیلور ایدی‌لر. دیمك، او دوره ده بو اؤلکه لرنی چاغاتای اولوسی دیمك فقط آت اعتباری بیله‌ن غینه ایدی. بو دوره‌ده شرقی تورکستان خلقی تینچ‌لیق‌ده یاشاب علمی و اقتصادی ایش‌لرده خیلی یخشی ایدی.

۲ــ فصل

چاغاتای خاندانی دولتی

چاغاتای‌خان ۶۳۹ هـ (۱۲۳۱م) ده اؤلدی. شرقی و غربی تورکستان‌دین عبارت‌بولغان چاغاتای اولوسی، قاآن نامیدا یرلیك خانلر قول آستیده ایدی. ۶۰۳۰ هـ (۱۲۳۶م) ده قاآن‌لیق تختیده اولتورغان کیوك قاآن، چاغاتای خان‌نیڭ حیات وقتیده بیر اوروشده اؤلگه‌ن اوغلی موتوگه‌ن‌نیڭ اوغلی قاراهولاگو نی چاغاتای او لوسی غه خان تعین قیلدی و بوکوندین باشلاب تورکستان توپ توغرا چاغاتای خاندانی نیڭ اداره سی غه کیردی. قاراهولاگو المالیق‌شهری نی پایتخت قیلیب اؤلتوردی. کیوك قاان، چاغاتای خان‌نیڭ اوغلی یسوموگو نی قاراهولاگو نیڭ ولیعهدی تعین ایلاگه‌ن ایدی.

۶۴۶ هـ (۱۲۴۹م) ده کیوك قاان اؤلگه‌ندین‌کین یسوموگو، قاراهولاگو بیله‌ن اوروشوب انی مغلوب اتیب اؤزی خان بولدی. یسوموگو، بیر بیل خانلیق قیلیب اؤلدی. اورنیغه ینه قاراهولاگو خان بولدی. قاراهولاگو، ۶۵۰ هـ (۱۲۵۲م) ده اؤلدی. او نیڭ اورنیغه نارسیده اوغلی مبارك شاه، خان بولوب انیڭ آتیده آناسی ارگه‌نه قاتون حکومت نی قولغه آلدی. لیکن مذکور بیل‌نیڭ آخیریده چاغاتای‌خان نیڭ ینه بیر نبره سی آلغو، ارگه‌نه قاتون‌نی تخت‌دین تو شوروب خانلیق‌نی تارتیب آلدی. قاراهولاگو بیرنجی قتیم تخت‌ده اولتورغان بیل‌دین آلغو نیڭ تخت‌غه چیقققان بیلی غه‌چه اؤتکه‌ن آلتی بیل مدت ایچیده چاغاتای خاندانی آراسیده دایما مجادله بار ایدی. بو مجادله لر سببی‌دین شمالی تورکستان‌نیڭ تولا شهرلری ویران بولدی.

آلغو بو مجادله لرنی توگه تیب یورت‌نی تینچ قیلدی و پوتون تورکستان نی توغرا اؤز اداره سیغه الیب

یالغوز التی شهرده‌کی دوغلات خاندانی و بش‌بلیق ده‌کی ایدیقوت‌نی اوز منطقه لری نیك اداره سیغه نایب صفتی بیله‌ن مأمور اتتی. الغو، خوارزم و افغانستان اولکه لری‌نی هم الیب چاغاتای خانلیقی‌غه قوشتی. ٦٥٥ هـ ده قوبلای قاان، قاآنلیق مرکزی‌نی قاراقوروم دین بیجین‌غه یوتکه‌ب تورکستان‌دین بك اوزاق‌غه کتکه‌نیدین الغو استفاده قیلیب استقلال اعلان قیلدی. بو نیك بیله‌ن شرقی و غربی تورکستان، خوارزم و افغانستان‌غه شامل بیر چاغاتای امپراطورلوقی قوردی‌و پایتخت نی المالیق شهری‌دین سمرقند شهرگه یوتکیدی. ٦٦٤ هـ (١١٦٩) ده الغو اولدی و اورنیغه قاراهولاگو نیك اوغلی مبارکشاه ینه خان بو لدی. چاغاتای اولادی‌دین اول مسلمان بولغانی اوشبو مبارکشاه‌دور. مبارکشاه نیك زمانه سیده چاغاتای خانلیقی یالغوز غربی تورکستان‌ده‌و قسماً افغانستان‌ده‌غینه قالیب شرقی تورکستان‌نی اوکتای خاندانی ایگه لیدی.

شرقی تورکستان ده اوکتای خاندانی نیك حکومتی

غربی مغولستان، التای، و ایمیل اولکه لری‌غه حکمدار لیق قیلیب زارغالانتو (حاضرقی قوبدو) ده اولتورادورغان اوکتای خاندانی دین بولغان قایدوخان، الغو اولگه‌ندین کین ایلی‌غه هجوم قیلیب او اولکه‌نی آلدی و آندین کین التی شهرده‌کی دوغلات بگی‌نی و قوجو و بش‌بلیق ده‌کی اویغور ایدیقوتی‌نی اوزی‌غه تابع قیلدی. بو صورت‌بیله‌ن ٦٦٥هـ (١٢٦٦م) ده شرقی تورکستان قایدوخان‌نیك حاکمیتی آستیغه کیردی. قایدوخان، وفاتی غچه حکمدار لیقی‌نی محافظه اتتی و ٧٠٢ هـ (١٣٠٢م) ده اولدی. اورنیغه اوغلی چاپارخان تخت‌ده اولتوردی. چاپارخان حکومت‌نی قولیغه الغان وقت‌ده غربی تورکستان‌ده چاغاتای خاندانی‌دین دوای چچن‌خان پادشاهلیق قیلماقده ایدی. بو کشی شرقی تورکستان‌نی چاغاتای دولتی‌غه قوشماق اوچون چاپارخان بیله‌ن اوروش‌باشلادی. بیر طرفدین دوغلات

خانی بایدارخان‌نی اؤز یانیغه تارتتی . غرب دین دوای چچن‌خان و جنوب دین بایدارخان ، چاپارخان‌غه اوروش‌اچیب اخیری انی قا چوروب شرقی تورکستان‌ده‌کی اوکتای خاندانی نیڭ قرق ییل‌لیق حاکمیتی نی ییقتی لر .

شرقی تورکستان نیڭ ینه چاغاتای خاندانی غه اوتکه نی

دوای چچن‌خان ٦٠٧ هـ (١٣٠٦م)ده شرقی تورکستان نی کاملاً اشغال قیلدی . بو یش ییل‌لیق سوقوش ایچیده محاربه میدانی بولغان ایلی ، یته سو و ایسیغ کول اطرافیده‌کی شهرلرنیڭ تولاسی ویران بولوب خلق نچه دفعه قتل‌عام غه دوچار بولدی . دوای چچن خان، بایدارخان نیڭ یاردمی نی تقدیر قیلیب انیڭ مکافاتی اوچون ایسغ کول اطرافی نی شمال‌ده توخماق، المااتا ، شرقده یته‌سو نی التی شهر دوغلات حکومتی غه قوشوب بردی . بو نیڭ بیله‌ن دوغلات حکومتی تولا کنکرو و محصوللوق مملکت غه ایگه بولوب کوچلاندی . بو مناسبت بیله‌ن دوغلات خاندانی نیڭ اقتدار و شهرت زمانه سی بایدارخان دورید ین باشلانادور . بیانی دوغلات تاریخچه سی فصلیده کیلادور .

چنگیزخان و اوکتای قاآن زمانه لریده‌کی شرقی تورکستان نیڭ اقتصادی یخشی لیقی، اولردین کین‌کی مغول شهزاده لری‌نیڭ اوزون سؤرگه‌ن دایمی مجادله و حرص‌لری سببی دین کاملاً بوزولغان ایدی . بو اقتصادی وضعیت نیڭ بوزولغانی نیڭ ینه بیر سببی، چاغاتای اولوسی دییلگه‌ن تورکستان اؤلکه لری‌نیڭ هیچ بیر طرف دین تکیز غه یولی یوق و تمام اطرافی بیر بیری‌غه دوشمن بولغان مغول حکومت لری‌نیڭ توپراق لری بیله‌ن احاطه قیلینغانلیقی ایدی . منه بو سبب لردین تورکستان خلقی خارج غه تجارت قیلالمای اقتصادی ایش‌لری بك کین قالماقده ایدی . دوای چچن‌خان بوڭا چاره یاپماق اوچون تمام چنگیز اوغول‌لری نیڭ آراسیده عمومی بیر صلح تاسیس قیلماق‌غه تریشتی. لیکن بو تریش

جانلیقی نتیجه برگونچه حیاتی وفاقیلمای ۷۰۷ هـ (۱۳۰۷م) ده اؤلدی و اورنیغه اوغلی کانجوك خان اولتوردی. او هم ۷۰۸هـ ده اؤلدی و اورنیغه چاغاتای خاندانی دین تالیغو، خانلیق تختیده اولتوروب ۷۰۹ هـ ده اؤلدی. دوای چچن‌خان نیكْ ایكنجی اوغلی كپك خان تخت ده اولتوردی، اینی سی ایسن بوغاخان بیله‌ن اوروشوب اون آی كین تخت نی ۷۱۰ هـ ده ایسن بوغاخان‌غه قویوب بردی.

ایسن بوغاخان تورکستان‌نی یخشی تینچ قیلدی. امّا اونیكْ زمانه سیده تورکستان نیكْ باشیغه بو وقت غچه كورولمگه‌ن فلاكت لر كلدی. چین‌ده اولتوروب قاآنلیق قیلادورغان قویلای‌خان و انیكْ اولادی اؤزلری‌نی تمام چنگیز اولادی‌نیكْ اوستیغه قاآن سانار ایدی‌لر: لیكن تورکستان‌ده‌كی چاغاتای خاندانی و قپچاق اؤلكه سیده‌كی آلتون اوردا (جوجی خاندانی) خان‌لری اؤزلری‌نی كاملاً مستقل توتوب قاآن‌لر غه هیچ بویون اگماس ایدی لر. ایران‌ده‌كی ایلخانلر (هولاگو خاندانی) یالغوز اغیزده قاآن لرغه احترام قیلور ایدی لر. بو سبب دین قاآن لر، چاغاتای خاندانی‌نی و آلتون اوردا خانلری‌نی اطاعت غه كلتورمك اوچون فرصت كوتار ایدی لر. ایسن بوغاخان تخت ده اولتورغان ییلی قویلای قاآن نیكْ نیره‌سی بویانتو قاآن مغول و چین‌دین مركب غایت تولا عسكر بیله‌ن تورکستان غه یوروش قیلدی. ایسن بوغا خان، آلتون اوردا خانی توقتای‌خان بیله‌ن هم دوشمن ایدی. بو سبب دین توقتای خان یوز میكْ عسكر بیله‌ن قاآن غه یاردم قیلدی. ایسن بوغا خان قانتیغ مدافعه قیلیب بیر نچه اوروش‌لردین كین مغلوب بولوب عسكر لری، بیله‌ن مستحكم تاغ منطقه لری‌غه قاچیب اؤزی‌نی وعسكری‌نی تَهلِكه دین ساقلادی. بویانتو قاان ایكی ییل مدت تورکستان‌ده تورووب شمالی تورکستان‌ده هیچ بیر شهر قویمای ویران قیلدی غربی تورکستان ده‌مو تولا راق شهر و اباد لیق لرنی ویران قیلدی. خلق‌نیكْ تولا راقی قتل‌عام بولوب و قاچیب تورکستان‌ده قحط لیق منتها شدتی غه یتتی. قاآن نیكْ عسكرلری آچلیق دین اؤلگه‌لی باشلادی. بو سبب دین قاآن چین‌غه كتمكه مجبور بولدی. قاان كتكه‌ن زمان ایسن بوغا

خان یانیده‌کی قوتی بیله‌ن قاچقان یریدین کلیب یورت‌نی‌اشغال قیلیب ۷۱۸ هـ ده اوّلدی. اورنیغه اکاسی کپك خان ایکنجی دفعه خان بولدی. کپك خان ۷۲۱ هـ ده اوّلوب اینی‌سی ایلچیکدای‌خان آلته آی خانلیق قیلیب اوّلدی، اینی‌سی دوای تیمورخان تخت ده اولتیرو روب بیر ییل‌دین کین ۷۲۲ هـ ده اوّلدی. اورنیغه اینی‌سی تارماشیرین خان تخت ده اولتوردی. تارماشیرخان حکمدار بولغان زمان اسلام بیله‌ن مشرف بولدی. اوزی‌غه علاءالدین لقبی‌نی آلدی، چنگیز خان نیك یاساسی‌نی‌ناشلاب اسلام شریعتی بوییچه ایش کورگیلی باشلادی. اسلام شریعتی غه عمل قیلغانی‌دین باشقا تابعیده‌کی تمام چاغاتای خاندانی‌غه منسوب شهزاده لرنی، خان و بگ لرنی اسلام‌غه کیرکوزمك اوچون تشبّث قیلغانی‌دین شرقی تورکستان‌ده‌کی تیخی مسلمان بولمغان دوغلات خاندانی، اویغور ایدیقوتی و باشقه چاغاتای اولادی نارا ضی بولوب تارماشیرخان غه اطاعت اتمك نی ترك اتتی‌لر. تارماشیرخان بوعصیان‌نی باسیقتورماق اوچون جدّی حرکت قیلمادی. اخیری چاغاتای دولتی ایکی‌غه آیریلدی.

مستقل بیر چاغاتای دولتی قوروللغانی

تارماشیرخان وفات قیلغونچه شرقی تورکستان‌ده‌کی یرلیك حکمدارلر مستقل صورتده یاشادیلر. لیکن همه لری کیچیك ساحه لرده باشقه باشقه حکمدارلیق‌ده بولوب اوترادا بیرلیك بولمغان اوچون خارجی بیر دوشمن نیك هجومی بولغانده یوق بولماق دین قورقماقده ایدی لر. چاغاتای خاندانی‌دین بولغان بیر حکمدار نیك قیادتی آستیده بیرلاشمك آرزو سیده ایدی لر.

۷۳۰ هـ (۱۳۳۰م) ده تارماشیرخان‌نی برادرزاده‌سی اوّلتوروب غربی تورکستان‌ده قاتیغ بیر داخلی مجادله چیقغان فرصت دین شرقی تورکستان نیك یرلیك حکمدارلری‌نیك اك قوّتلیکی بولغان

دوغلات حکمداری پولاچی‌بگ استفاده قیلیب تارماشیرخان نیگ اینسی لری دین تیخی مسلمان بولمغان ایمال خوجه‌نی بخارادین قاچورو ب شرقی تورکستان غه کلتوردی. تورك مراسمی غه کوره چاغاتای خاندانی و دوغلات خاندانی غه منسوب کته لر المالیق شهری‌غه ییغیلیب ایمال خوجه‌نی اق کیگیزده اولتورغوزوب اکا بیعت قیلدی‌لر و انی ایسن بوغا خان اتی بیله‌ن اتادی لر. بوکشی چاغاتای خاندانی دین ایسن بوغاخان اتلیغ ایکنجی حکمدار دور. ایکنجی ایسن بوغاخان المالیق تختی ده اولتوروب آز مدتده تمام شرقی تورکستان یرلیك حکمدارلری و قبیله بگ لری‌نی اطاعتی غه کیرگوزدی. چوك یاردمچی سی بولغان یولا چی بگ‌نی بگلربگی عنوانی بیله‌ن اوزی‌غه وزیر تعین قیلدی. تمام حکومت اختیاراتی نی اکا تافشوردی.

ایسن بوغاخان اهسته اهسته عسکری قوّتی نی اشوروب غربی تورکستان ده‌کی چاغاتای حکومتی نیگ اوستیغه سیاسی بیر نفوز پیدا قیلدی و اولرنی اوزی‌نیگ چاغاتای اولوسی نیگ چوك خانی ایکه‌ن لیکی غه اعتراف قیلدوردی. بو صورت بیله‌ن غربی تورکستان ده‌کی چاغاتای خانی و ایسن بوغاخان ظاهرده ایکی چاغاتای حکمداری بولسمو لیکن حقیقت ده اصلی و مرکزی حکمدار یالغوز ایسن بوغاخان بولدی. ایسن بوغاخان حیاتی نیگ اخیری‌غچه بو موقعیتی نی محافظه قیلیب ۷۴۱ هـ (۱۳۴۰م) ده وفات قیلدی. اورنیده اولتور غوده‌ك اوغلی یوق ایدی. کیچیك خاتونی دین بولغان توغلوق‌تیمور اتلیغ نارسیده اوغلی نی چوك خاتونی مغولستان غه هیداب ایبارگه‌ن ایدی. بو اوغول هم ایسن بوغاخان اولگه‌ن کونلرده سَکِز یاشده ایدی. الحاصل ایسن بوغاخان نیگ اورنیده اولتورغالی هیچ ولیعهدی بولمغان‌سبب دین انیگ تختی بوش قالدی. یرلیك حکمدارلر اوز منطقه لریده مستقل بولوشوب بیر بیرلری بیله‌ن شوقوشوب قان توکوشمك غه توردی لر. سَکِز ییل مدت بو داخلی مجادله و حرص دعوالری دوام اتتی.

بو مدت ایچیده پولاچی‌بگ نیگ دعواسی، ایسن بوغا خان نیگ نارسیده اوغلی نی مغولستان دین کلتوروب تخت ده اولتورغوز

ماق ایدی. باشتا یرلیك حکمدارلر بو دعواغه مخالفت اتمکده ایدیلر. بیر مونچه چاغاتای شهزاده لری تخت غه چیقماق حرصی بیله‌ن اوزلری غه طرفدار پیدا قیلماق اوچون کوشش قیلور ایدی لر. بو سبڭز ییل ایچیده غربی تورکستان هم چاغاتای و اوکتای خاندانی اراسیده قانلیغ بیر مجادله میدانی بولماقده ایدی. اخیری غربی تورکستان تختی نی قولی غه الغان غازان‌خان (چاغاتای) شرقی تورکستان ده‌کی داخلی مجادله دین استفاده قیلیب اویرغه استیلا اتمك حرکتیده بولدی. بو حرکت نی اوز موجودیت لری‌غه خطر بیلگه‌ن شرقی تورکستان یرلیك حاکم لری و چاغاتای شهزاده لریدین تولا راقی پولا چی‌بگ بیله‌ن بیرلا شمك و مشترك خطرنیڭ الدینی الماق‌غه مجبور بولوب انیڭ یانیغه توپلاندی لر. پولا چی‌بگ، توغلوقتیمورنی خان تعین قیلیب شرقی تورکستان ده قوّتلیك بیر حکومت تاسیس اتمای داخلی و خارجی خطرنیڭ الدی‌نی الماق ممکن ایماسلیك قناعتی غه مذکور حکمدارلر و شهزاده لرنی اونا تتی. توغلوق تیمورنی مغولستان دین کلتورمك اوچون آدم یوللادی. بیر ییل مدت اوآدم مغولستان ده یوروب اخیری توغلوقتیمورنی تاپیب المالیق‌غه کلتوردی و آنی تخت ده اولتورغوزماق‌غه اتفاق بیله‌ن قرار بردیلر.

توغلوقتیمور نیڭ خان بولغانی

۷٤۸ هـ (۱۳٤۷م) ده توغلوقتیمورخان‌نی آق کیگیز اوستیده اولتورغوزوب بیعت قیلغاندین کین مراسم بیله‌ن خانلیق تختیده اولتورغوزدی لر. بو حالده توغلوقتیمورخان اون‌سکز یاشده ایدی. توغلوقتیمورخان، پولا چی‌بگ‌نی بگلربگی لیڭ عنوانی بیله‌ن عمومی دولت ادم لری‌نیڭ اوستیده نفوذلوغ وزیر رتبه سیغه تعین قیلدی و هم التی شهر و ایسیغ کؤل اطرافی دین عبارت بولغان دوغلات خانلیقی ده قویدی. بو مملکت لر غه پولا چی‌بگ اوزی‌نیڭ اینی لری قمرالدین بگ، شمس‌الدین بگ و شیخ دولت‌بگ لرنی والی قیلیب اداره قیلور ایدی.

توغلوقتیمورخان حکومتی نیك تورتنجی ییلی یعنی ۷۵۲ هـ (۱۳۵۱م) ده مولانا ارشدالدین اتلیغ بیر عالم نیك دعوتی بیله‌ن اسلام نی قبول اتتی. توغلوقتیمورخان مسلمان بولغاندین کین پولاچی بگ باشلیغ تمام دولت ادملری و عسکرلری دین تیخی مسلمان بولمغان کشی لرنی اسلام غه دعوت قیلغالی باشلادی. همه‌سی اسلام بیله‌ن مشرف بولدیلر. خان، تولا عالم لرنی المالیق غه کلتوروب خلق غه اسلام احکامی نی تعلیم اتتوردی. مولانا ارشدالدین کین لرده توغلوق تیمورخاندین اجازت الیب کوچا شهری ده یرلاشتی و اویرده وفات اتتی. حاضرده بو ذات نیك مزاری کوچا نیك مُتَبَرَك بیر مزاری دور. بوکون غچه کوچا نیك دینی وظیفه لری نیك تولا راقی غه او ذات نیك اولادی ایگه بولماقده دور[205]

۷۶۲ هـ (۱۳۶۱م) ده پولاچی بگ وفات قیلدی، و توغلوقتیمورخان انیك بگلربگی لیك و دوغلات حکمداری لیق عنوانی نی یته یاشار اوغلی خدادادخان غه بردی. انیك وظیفه‌سی نی تاغاسی قمرالدین بگ نایب لیق صورتی ده اداره قیلدی. توغلوقتیمورخان غایت فَعّال و عسکر بیر یگیت ایدی. بو سایه ده کوندین کونگه عسکری قوّتی نی اشوروب تمام شرقی تورکستان خلقی نی کامل اطاعت آستیغه الدی. و یورت نیك تینچلیق و اسایشی مکمل بولدی. و تمام چاغاتای اولوسی نی اوز بایراقی آستیغه الماق اوچون تیارلیق قیلماق غه باشلادی.

توغلوقتیمور خان نیك غربی تورکستان نی الغانی

۷۴۷ هـ (۱۳۴۶م) دین اعتباراً غربی تورکستان ده چنگیزخان نسلیدین بولمغان بارلاس اتلیغ تورك قبیله‌سی نیك بگی امیر قازغان کوچ تاپیب تمام نفوذ و حکومت انیك قولیده بولماقده ایدی، و یالغوز آت اعتباری بیله‌ن چاغاتای خاندانی دین بیر کشی نی خان قیلیب اولتورغوزوب قویار ایدی. خان بولغان کشی امیر قازغان غه مخالفت کورساتسه انی اؤلتوروب باشقه‌سی نی خان قیلور ایدی. کین لرده امیر

قازغان اوّلتورولوب غربی تورکستان ده غایت یمان بیر باش سیز لیق و داخلی مجادله پیدا بولدی.

توغلوقتیمورخان بو وضعیت نی اوز مقصدی غه غایت مساعد کوروب ۷۶۰ هـ (۱۳۵۹م) ده چوك و منتظم بیر قوّت بیله ن غربی تورکستان غه یوروش قیلدی. غربی تورکستان ده کی بیر بیری بیله ن مجادله قیلماقده بولغان بگ لر بو خبرنی ایشتیب غایت درجه ده اضطراب غه توشتی لر و بارلاس قبیله سی نیك امیری حاجی بارلاس باشلیغ بگ لر اوز تابع لری و مال لری نی الیب هرات و کابل طرف لری غه قاچتی لر. جلایر قبیله سی نیك بگی بولغان فرغانه حکمداری بایزید بگ و بارلاس اصیل زاده لریدین کش (یشیل شهر) نیك حاکمی تیموربگ (مشهور دنیا فاتحی امیر تیمور) و باشقه بیرنچه بگ لر توغلوقتیمورخان غه اطاعت عرض قیلدی لر بولرغه خان چوك التفات قیلیب اوز منطقه لری نی اوز لری غه بردی لر. بو صورت بیله ن توغلوقتیمورخان غربی تورکستان نی هیچ اوروش سیز الدی. لیکن غربی تورکستان ده اداره سیزلیك و باش سیزلیق منتهی درجه ده یرلاشیب قالغان و هرایش ده فساد اوروغی بیلدیزلاب قالغان لیقی اوچون او فساد و اداره سیزلیك نی کاملاً یوق اتمك و اصلاحات و اسایش نی اورونلاشتورماق تولا مشکل بیر حالده ایدی. بو اوچون توغلوقتیمورخان نیك غربی تورکستان ده اوزون مدت تورماقی لازم ایدی. بنا ٔعلیه خان غربی تورکستان ده تقریباً ایکی ییل مدت قالدی. بومدت ایچیده تیموربگ، توغلوقتیمور خان نیك حضوری غه کلیب سمرقند ده توردی. تیموربگ بو کون لرده یگرمه اوچ یاشار بیر یگیت ایدی. امّا انیك عقلی و ذکاوتی فوق العاده زیاده بولغانی اوچون خان اوزفکریده تیموربگ نی اوزی غه صمیمی بیر خادم قیلماق و انیك وسطه سی بیله ن غربی تورکستان نی اداره قیلماق غه قارار بردی. بنا ٔعلیه تیموربگ غه یشیل شهر نیك حاکم لیقی نیك اوستیغه تومن بگی لیك (اون میك عسکرغه قوماندانلیق) منصبی نی بردی، بارلاس قبیله سی غه بگ تعین اتتی و بیر التون تامغا لیغ منشوره و بیر مُهُور هم بردی. بو نیك بیله ن تیموربگ غربی تورکستان ده کی یرلیك بگ لر نیك اك امتیازلیغی بولدی.

توغلوقتیمورخان نیك غربی تورکستان ده ایکی ییل تورغانی لازم لیغ اصلاحات نی تمام لاماق غه کافی کلمدی. لیکن المالیق اطرافی ده یمان بیر عصیان چیقغانی اوچون خان، غربی تورکستان نیك اداره ایش لری نی تیموربگ و بایزید بگ جلایر غه تافشوروب شرقی تورکستان غه قایتتی.

عصیان واقعه سی شودور : توغلوقتیمورخان تونجی قتم سمرقند غه یوروش قیلغان کون لرده ایکی منصبدار خلق نی بولا غان و تولا التون کموش توپلاغان ایدی. خان بونی اکلاب اولرغه جزا برمك قارارینی بردی. مذکور منصبدار لر بو قارارنی اکلاب اوز ادم لری بیله ن قاچتی و ایلی اطرافیده کی بعضی قبیله لر بیله ن بیرلا شیب تالانچی لیق قیلماقغه باشلادی لر. اولده خان موندین پروا قیلمادی. و بو تالانچی لر هم کوز غه ایلگوده ك عصیانچی ایماس ایدی لر. لیکن خان نیك اورنیده نایب لیق صفتی بیله ن پایتخت نی اداره قیلادور غان بگلر بگی پولا چی بگ ۷۶۲ هـ ده وفات اتکه ندین کین مذکور تالانچی لر حقیقی بیر عاصی شکلی نی الیب تولا قوّتلانیب المالیق شهری نی تهدید قلغالی باشلادی. بو سبب دین خان، غربی تورکستانده لازم لیغ اصلاحات نی چالا قویوب یا نیب کلدی. تقریباً بیر ییل دوام اتکه ن شدتلیك تعقیبات دین کین عاصی لرنی کاملاً یوق قیلدی.

توغلوقتیمورخان، شرقی تورکستان ده عاصی لرغه ادب برمك غه مشغول بولغانلیقدین حاجی بارلاس و باشقه قاچقان بگلرا ستفاده قیلیب غربی تورکستان غه کلدی لر. حاجی بارلاس سمرقند نی اشغال اتتی. بایزید بگ جلایر هم خان نیك اطاعتی نی ترك اتیب باش سیزلیق یولی نی توتتی. اما تیموربگ، خان نیك وفادار بیر مأموری صفتی بیله ن حاجی بارلاس و بایزید بگ لرغه مخالفت اتمکده ایدی. اخیری حاجی بارلاس و بایزید بگ لر، تیموربگ نی یوق اتمکغه قارار بیریب اکا حیله یولی بیله ن سوءقصد قیلدی لر. لیکن بو ایشده موفق بولالمغان سبب دین بایزید بگ، حاجی بارلاس دین ایریلدی. حاجی بارلاس اوز عسکرلری بیله ن تیمور بگ نی یوق اتمك اوچون یشیل شهرغه یوروش قیلدی. تیموربگ من حاجی

بارلاس غه تابع بولمایمن و منیك قولومده خان نیك آلتون تامغالیغ منشو رەسی بارر، من انیك تابعی دورمن" دیب حاجی بارلاس بیلەن سوقوش قیلدی. حاجی بارلاس مغلوب بولوب سمرقند غه قاچتی. تیموربگ انی قوغلاب سمرقند غه یاقین بارغانده بایراقی استیدەکی بارلاس لر، حاجی بارلاس طرفیغه اوتوب الیب قوّتی بك آز قالدی. مجبوراً خاتون و بالەسی نی الیب کابل غه قایین اغاسی امیر حسین نیك یانیغه قاچیب کتتی، و انیك بیلەن بیرلا شیب کابل اطرافیدەکی افغان قبیله لری دین و تورك قبیله لری دین عسکر توپلاب غربی تورکستان غه قایتتی. حاجی بارلاس نی مغلوب قیلیب تیموربگ یشیل شهرنی امیر حسین سمرقند نی الیب اولتوردی لر. بو نیك بیلەن تیموربگ و امیرحسین بیلەن حاجی بارلاس و بایزیدبگ و باشقه لر اوزون و مدهیش بیر داخلی مجادله غه توتولدی لر. بو مجادله توغلوقتیمورخان نیك بیر مونچه قوش لر نیك آراسیغه هوادین بیر تاش توشکەندەك اوشتومتوت هجومی غچه دوام اتتی.

۷٦٤ هـ (۱۳٦۳م) توغلوقتیمورخان تولا قوّتلیك منتظم عسکر بیلەن غربی تورکستان غه یوروش قیلدی. خان بو دفعەده غایت جدّی بیر پروگرام بیلەن کلدی و تمام عاصی لرنی یوق قیلماقو غربی تورکستان نیك اداره سی نی کاملاً اوز قولیغه الیب اویردەکی اوزوندین بری جاری بولماقده بولغان فساد و خونریزلیق نی قطعی توگه تسەك مقصیدی دەایدی. خان، خجندغه کلیب لا بایزیدبگ نی ایلگریکی باش سیزلیقی (حاجی بارلاس بیلەن بیرلا شکانی) نیك جزاسی اوچون اوّلتوردی. حاجی بارلاس و امیر حسین لر سمرقند یاقینیده خان نیك قاراول عسکرلری بیلەن آزغینه اوروشوب قاچتی لر و کابل طرفیغه کتتی لر. تیموربگ ینه اوّلقیدەك اطاعت عرض قیلیب استقبال قیلدی.

توغلوقتیمورخان، تیموربگ نی سمرقند غه والی تعین قیلسه مو کین لرده عزل قیلدی. خان بیر پیل غچه سمرقند ده توروب غربی تورکستان ده هیچ بیر مخالف نی قویمادی. اطاعت قیلغان لرنی هم ایلگر یکی دەك اختیارات برمای هر ایش ده مرکز غه تابع بیر حاکم ویا بیر قوما ندان صفتی بیلەن ایش غه تعین قیلدی. تیموربگ بو دفعەده خان دین

چوڭ بير منصب طمع قيلماقده ايدى. ليكن خان اكا بنه اولقى يشيل شهر حاكم ليقى و بارلاس قبيله‌سى نيڭ اوستيده تومن بگى عنوانى بيله‌ن تورماقى دين باشقه بير منصب برمادى. تيموربگ نيڭ كين‌كى عصيانى نيڭ مهم راق سببى اوشبو ايدى.

توغلوقتيمورخان، اوغلى الياس خوجه اوغلان‌نى غربى تركستان‌غه عمومى والى تعين قيلدى. كيچيك بگ آتليغ بير قوماندان نى كافى درجه‌ده عسكر بيله‌ن سمرقندده قويدى. تمام حدود و شهرلر غه عسكر و حاكم تعين ايلادى و ٧٦٥ هـ (١٣٦٣م)ده المالیق غه يانيب كلدى.

تيموربگ نيڭ عصيانى

توغلوقتيمورخان كتكه‌ندين‌كين تيموربگ غربى تركستان ده عصيان چيقارماق اوچون فرصت غه منتظر تورماقده ايدى. الياس خوجه‌اوغلان و كيچيك بگ باشليغ عسكر و مأمورلر مغول عادتيچه‌اسير لرنى قول قيلماق و ساتماق‌غه توردىلر. بو اسيرلر همه‌سى مسلمان ايدى لر. غربى تركستان خلقى بو مسلمان‌لر نيڭ قول قيلينغانى نيڭ اسلام شريعتى غه مخالف بير ايش بولغانى اوچون تولا خاپا بولدى‌لر. مونيڭ اوستيغه كيچيك بگ ظالم بير ادم ايدى و عسكرلرى‌نى خلق غه ظلم و تعدى قيلماقدين توسماس ايدى. الياس خوجه اوغلان ياش و مغرور بير شهزاده بولوب دايما آو بيله‌ن مشغول ايدى منه بو وضعيت غربى تركستان خلقى نيڭ الياس خوجه اوغلان و كيچيك بگ لردين نفرت قيلماقى غه سبب بولدى. تيموربگ بو فرصت دين استفاده قيلب دوست لرى‌نى مخفى صورتده عصيان‌غه تشويق قيلور ايدى، و بير طرفدين خلق نيڭ اوزى‌غه قوشولماقى نى اميد قيلور ايدى. ٧٦٥ هـ اخيرىده تيموربگ يشيل شهر اطرافيده‌كى عسكرلرنيڭ اوستيغه هجوم قيليب اولر نيڭ قوليده‌كى اسيرلرنى زور بيله‌ن تارتيب اليب ازاد قيلماق‌غه باشلادى.

الیاس خوجه اوغلان ، تیموربگ نیکْ بو حرکتی نی وخلق نی عصیان غه تشویق اتکه نی نی خان غه یازدی . خان، تیموربگ نی یوق اتمکفه یارلیغ بردی . بو یارلیغ نیکْ خبری نی تیموربگ اگلاب بیرکیچه ده خاتون و باله سی نی و یگرمبش اتلیغ ادمی نی همراه الیب قاچتی . آمو دریا دین اوتوب بیر نچه آی غایت یمان مشقت لرنی کوروب اخیری قایین اغاسی امیر حسین بیله ن بیرلا شتی . بعضاً افغانستان و بعضاً بلخ آراسیده یوروب کوشش لر قیلیب یانی غه بش الته میکْ کشی لیك بیر قوّت توپلادی . تیموربگ و امیرحسین بو قوّت بیله ن آمو دریا غه یاقین بلخ جواریده یرلا شتی . بو قوّت بیله ن غربی تورکستان غه هجوم قیلماق ممکن ایماس ایدی . بلکه تیموربگ نیکْ مقصدی مذکور قوّت بیله ن اوز یری نی محافظه قیلیب توروب غربی تورکستان ده کی طرفدار لری نی اهسته اهسته یانی غه کلتورمك و کافی درجه ده قوّت غه ایگه بولغاندین کین هجوم غه قدم قویماق ایدی . لیکن امیر حسین تیموربگ نیکْ مصلحتینی آلمای آمو دریا دین اوّتوب الیاس خوجه اوغلان نیکْ حدود چی عسکر لری غه تعرض قیلدی ، یمان مغلوب بولوب عسکرلری پراکنده بولدی و اوزی قاچیب تیموربگ نیکْ یانیغه کلدی . امیر حسین نیکْ بووقتسیز هجومی و مغلوب بولغانی بیر طرفدین تیموربگ نیکْ پلانی غه چوکْ ضرر بردی ینه بیر طرفدین الیاس خوجه اوغلان نیکْ کوزی نی آچیب قویدی . چونکه الیاس خوجه اوغلان ، امیر حسین نیکْ هجومی نی اگلاب دریا نیکْ او طرفیده قوّتلیك بیر دوشمن بارلیقی نی بیلدی و درحال کیچیك بگنی یگرمه میکْ عسکر بیله ن دریا بویی غه یوللادی .

امرحسین نیك عسکری نیك پراکنده بولغانی تیموربگ غه امید سیزلیق کلتورا دورغان بیرحادثه ایدی . اما جهانگرلیك استعدادی بیله‌ن یاراتیلغان تیمور، بو حادثه‌دین هیچ متأثر بولمادی . درحال فعالیت غه کلیب پراکنده بولغان عسکرلرنی ممکن قدر ییغدی ، و غربی تورکستان دین و هر بیر یردین طرفدارلری‌نی ممکن بولغان یول‌بیله‌ن یانی غه توپلاماق‌غه کوشش قیلابردی .

الحاصل بیرنچه ای مدت ایچیده تیموربگ نیك یانی غه مهم مقداردہ قوّت توپلاندی . تیموربگ بو قوّت نی الیب بیرآز ایلگریلاب امو دریا نیك تاش کوپروك دییلا دورغان کیچیگی نیك اودلیده یرله‌شتی . کیچیك بگ تمام یول‌لرده عسکر قویوب اوزی عسکری‌نیك قسم کلی سی بیله‌ن تاش کوپروك نیك اوتوریده یرلا شتی . کیچیك بگ، تیموربگ نیك قوّتی نیك اوز قوّتی دین تولا ضعیب لیقی نی بیلیب دریادین اوتمك و تعرض قیلماق نی مصلحت کورمادی . اما تیموربگ بیر ای توختاغاندین‌کین امیرموسیٰ اتلیغ بیر قوماندانی نی بش یوز کشی لیك بیر قوّت بیله‌ن تاش کوپروك دہ قویوب اوزی بیر کیچه‌ده تمام قوّتی نی الیب ایاغ طرفدین مخفی صورتده دریادین اوتتی و کیچیك بگ نیك عسکری‌نیك ارقه سیغه اوتوب اویرده‌کی دوك لرنی اشغال اتتی . کیچیك بگ ایرته‌سی اوزی‌نی دوشمن نیك احاطه سی ایچیده کوردی . لیکن بو نیك بیله‌ن هم شاشیب قالمای کچ غچه شدتلیك محاربه قیلیب موقعی نی محافظه اتتی. کیچه ده تیموربگ وعسکرلری هاردوقده استراحت قیلماقده بولغانی نی بیلیب کیچیك بگ احاطه دین چیقماق اوچون عسکرلری بیله‌ن کوچوب موفّقیت بیله‌ن احاطه دین چیقتی .

بو حالده امیرحسین تولا تورك و افغان عسکرلری بیله‌ن تیموربگ نیك یاردمی غه کلدی . غربی تورکستان دین بیرنچه قبیله لر و حتّا قولیغه یاراغ الماق امکانی نی تاپقان ایر و خاتون‌دین مرکب بیر نچه میك یاردمچی‌لر یتیشتی‌لر . بو نیك بیله‌ن تیموربگ نیك قوّتی

کیچیك بگ نیك کیدین اشوق بیر حالغه یتتی . بو وضعیت غه ایگه بولغان تیموربگ کیچیك بگ نی قوغلاغالی باشلادی . کیچیك بگ نیك عسکرلری، ارقه دین و یاندین غربی تورکستان لیغ لرنیك غیر منتظم هجوم لری و تیموربگ نیك منتظم قوّتی نیك یتیشکه نی دین شاشیب قاچماق غه یوز قویدی لر . کوندین کونگه تیموربگ نیك قوّتی تولا بولغان سبب دین الیاس خوجه اوغلان اوزی نی و عسکرلری نی تهلکه دین قوتقوزماق اوچون غربی تورکستان نی بوشاتیب یوروب سیردریا دین اوتوب عسکرلرنی توپلاب مدافعه وضعیتی نی الیب توردی . بو حالده تیموربگ و امیرحسین تمام قوّت لری بیلهن کلیب دریانیك اوبویده یر الدی لر . روایت لرغه کوره بیر کون الیاس خوجه اوغلان دریا بویده اتلیغ یورمکده ایدی، تیموربگ و امیرحسین اتلانیب دریا بوییغه باریب الیاس خوجه اوغلان نیك اوتتوریغه باریب اتلریدین توشوب سلام قیلیب احترام رسمی نی ادا قیلدی لر .

الیاس خوجه اوغلان نیك خان بولغانی

۷٦۷ هـ (۱۳٦۵م) ده توغلوقتیمور خان وفات اتتی . توغلوقتیمور خان یاش بیرادم بولغانی بیلهن غایت هشیار، عادل و سیاست بابیده هم بیر داهی ایدی . بو تاریخ ده چنگیز خاندانی، التون اوردا خان لریدین باشقه سی، چوکوش دورینی یاشاماقده بولوب اهمیت دین توشکه ن بیر حالده ایدی . توغلوقتیمور خان بو دولت نی یگی دین تیرگوزمك اوچون کوشش قیلماقده و چوك بیر جهان گیرلیك پلانی نی قورماقده ایدی . لیکن اوتوز تورت یاشیده وفات اتتی . انیك بو مقصدی وجودغه چیقمادی، بلکه انیك دشمنی بولغان تیمور بگ غه نصیب بولدی .

توغلوقتیمورخان وفات قیلغوچه الیاس خوجه اوغلان و تیموربگ لر اراسیده سوقوش بولمغان ایدی . خان نیك وفات خبری

کلگه‌ن زمان الیاس خوجه اوغلان ، کیچیك بگ و ینه ایکی قوماندان‌نیك قیادتی استیده کافی درجه‌ده عسکر قویوب اوزی المالیق غه کتتی و او یرغه باریب مراسم بیله‌ن خانلیق تختیده اولتوردی . بو اراده تیمور بگ و امیر حسین کیچیك بگ لر بیله‌ن شدتلیك اوروش‌باشلادی . تولا اوروش‌لردین‌کین خان نیك عسکرلری مغلوب بولوب کیچیك بگ و ایکی قوماندان باشلیغ تولا عسکرلر تیموربگ نیك قولی غه اسیر توشتی‌لر . تیموربگ، مذکور اسیر لرنیك شجاعتی و خان نیك توزی‌غه وفا قیلغانلری نی تقدیر قیلیب اولرغه مُکلف ضیافت بردی و کیچیك بگ دین سوردی " سیزلرنیك حقیکلرده نیمه معامله قیلماقیم نی امید قیلاسیز؟ کیچیك بگ ساکن و پرواسیز بیر توروق بیله‌ن جواب بردی: " بیزگه نیمه معامله قیلماق اختیاری سنده دور . اوّلتورسك انتقام الغان بولور سن ، ساق قویساك اوز فایده لریکنی کوزلاگه‌ن بولاسن ، اما بیز اوچون هرایکی‌سی برابر دور . بیز بلیمیزغه قلیچ اسقان کوندین باشلاب اوّلوم غه اوزومیزنی تیکه‌ك‌ن ایدوك " دیدی . تیمور بگ بو جسارتلیك جواب دین خوش بولوب بولرنیك یراغ لری‌نی بیریب وات هم بیریب ازاد قیلیب المالیق‌غه یوللادی . تیموربگ و امیر حسین‌لر هم سمرقندغه کتتی لر . بو نیك بیله‌ن تیموربگ و امیرحسین پوتون غربی تورکستان‌نی و افغانستان‌نی کابل و غزنی‌غچه یریمی‌دین تولاراق قسمینی مشترك حکمدارلیق‌لری استیغه الدی لر .

الیاس خوجه اوغلان نیك تختده اولتورغان کوندین باشلاب غایت قوّتلیك و منتظم و مُجهز عسکر تیارلاماق ، تیموربگ‌بیله‌ن امیر حسین‌نی قطعی صورتده مغلوب اتیب غربی تورکستان‌نی قولیغه الماق ، اك مهم مقصدی بولدی . تیموربگ و امیر حسین اوزلری نیك بو یکی قولغه کلتورگه‌ن دولت‌لری‌غه الیاس خوجه خان‌نو قوّتلیك‌دایمی بیر خطر بیلور ایدی لر . بنا‌علیه اولر نیك اك مهم مقصد لری‌الیاس خوجه خان‌غه ارام برمای قاتیغ هجوم لر بیله‌ن‌انی ضعیفلاشتورماق ایدی .. بو اوچون تیموربگ و امیر حسین غربی تورکستان خلقی دین و افغانستانده‌کی افغان و غور قبیله لریدین مرکب معظّم بیر عسکر

توپلادی. ۷۶۷ هـ (۱۳۶۶م) نیكْ اخیریده یوروش قیلیب سیر دریا بوییغه كلدی لر. دریادین هم اوتوب خان نیكْ عسكرلری نی مغلوب قیلیب ایلگریلامكغه باشلادی لر. بو طرفدین الیاس خوجه خان غایت منتظم و مجهز عسكر بیله‌ن المالیق دین یوروش قیلدی. بو ایكی قوّت تاشكند نیكْ یاقنیده اوچراشیب اوروش غه تیارلاندی لر. بو ایكی عسكر نیكْ حربی قیمتی خصوصیده بعضی عصری تاریخ كتاب لریده یازیلغان ملاحظه‌نی محترم اوقوغوچی لرغه بیان قیلامیز: تیموربگ نیكْ عسكری عددی غه كوره الیاس خوجه خان نیكْ كیدین خلی زیاده ایدی. لیكن حربی قیمت غه كوره الیاس خوجه خان نیكْ عسكرلری تولا قوّتلیك ایدی. چونكه خان نیكْ عسكرلری یخشی بیر انتظام غه تابع، حرب تجربه لری مكمل، كاملاً مُجَهّز، اوز قوماندانی غه اطاعتكار و دولتی غه فداكار و همه‌سی بیر ملّت نیكْ افرادی ایدی لر. اما تیموربگ نیكْ عسكرلری ده بو صفت لیك لر از بولوب قسم كلّی سی تیموربگ نیكْ ارقه سیدین یوروید ورغان بعضی مشایخ لرنیكْ تشویقاتی بیله‌ن قوشولغان انتظام سیز الامان امدادچی لر و اوروش نی كورمای یراق دین ایشیت كه‌ن افغان و غور قبیله لری دین عبارت بولوب محارب لیق اوصافی یوق ادم لر ایدی لر. شونداغ بولسه‌مو تیموربگ نیكْ عسكر لری اوز لری نیكْ سان چه اوستونلوك لری و بعضی روحانی مدد كار لری غه ایشانیب غالب كلمك لری غه شبهه اتمس ایدی لر. اما تیموربگ اوزی تجربه لیك بیلیشلیك بیر عسكر ادم بولغانی اوچون یوقاریقی فرق نی بیلور ایدی. محارب لیك اوصافی غه ایگه عسكرلری نی اوز قیادتی غه الیب حربی مانَوْرَه لر بیله‌ن غالب كلمك امید یده ایدی.

محاربه باشلار باشلاماس هوا بوزولوب غایت قاتیغ یامغور یاغیب، هوا گوْكیره‌ب و آل توشوب نهایت قورقونچ بیر وضعیت الدی. بیر ساعت ایچیده میدان لر یمان بیر پاتقاق لیق حالی غه كلدی و ادم و ات نیكْ یورمكی مشكل لاشتی. اوشبو حال بیله‌ن محاربه كچ وقت غچه دوام قیلدی. كه‌چقورون ده امیرحسین یمان مغلوب بولوب میدان دین قاچتی و كین راق تیموربگ هم مغلوب بولوب ارقه غه یاندی. اخشام بولغاچ اوروش توختادی. تیموربگ كیچه‌سی

عسکری‌نی توپلاب مقابل تعرضغه تیارلاندی. یامغور تونا گونکی شدتی بیلهن یاغاقده ایدی. بو حالده الیاس خوجه خان نیك عسکر لری تیمورنگ نیك عسکرلری‌نی اراغه الیب یمان بیر قلیچ اوروشی بولوب تیمورنگ نیك منتظم عسکرلری‌نیك تولاسی قیریلدی و تیمورنگ قاچقا نچه سمرقندغه باریب توختادی. تیمورنگ نیك توزی‌نی ییگه‌ن وقایع نویس لر و اولرغه تابع بولغان بعضی مؤرخ لر بو مغلوبیت اوچون ایکی سبب الفاسوره دورلر. بیری مغول ساحرلری یه‌دقیلیب یامغور یاغدورغانلیقی ایمیش. ینه بیری امیرحسین نیك غیرتسیزلیکی ایمیش.

تیمورنگ سمرقنده هم عسکری‌نی توپلایالمای سمرقند خلقی نی مدافعه‌غه تشویق قیلیب و قوّت توپلاب کلمك وعده‌سی نی بیریب بشیل شهرغه کتتی. الیاس خوجه خان یتیب کلیب سمرقندنی محاصره قیلدی. تیمورنگ، خان نیك عسکرلری‌نی توساشغه قدرتی یوقلوقی نی بیلیب یشیل شهردین ادملری بیله‌ن چیقیب قاچتی و امو دریادین اوتوب بلخ یاقینی ده توختاب توردی. الیاس خوجه خان سمرقنددین باشقه تمام غربی تورکستان شهرلری‌نی الدی. سمرقند شهری‌نیك قلعه‌سی غایت مستحکم و خلقی مسلح بولغان اوچون شدت بیله‌ن مدافعه قیلدی لر. بو حالده شرقی تورکستان ده اغتشاش چیقعان سبب دین الیاس خوجه خان سمرقند اطرافیده و باشقه‌یرلرده کافی عسکر قویوب ۷٦۸ هـ (۱۳٦۷م) اخیریده شرقی تورکستان غه یانیب کتتی.

شرقی تورکستان ده انقلاب

الیاس خوجه خان عسکر تنظیمی و حرب فنونی ده تولا ماهر ایدی. لیکن اوزی‌یاش ده خیلی کیچیك، مغرور، و سیاست ده تجربه سیز بیر یگیت ایدی. بو جهت دین یاش یگیت لرغه امتیاز بیریب یورت نیك نفوز غه ایگه بگ لری‌نی و تجربه‌لیك پیشقدم لری‌نی اعتبار دین توشوروب اولرنی اوزی‌دین ناراضی قیلدی. بو جمله دین الك مهم

بولغانی نی نمونه صورتی بیله‌ن ذکر قیلامیز: توغلوقتیمور خان نیـــك وقتیده دولت نیك اك چوك ادملری و مُدبّرلری بولغان قمرالدین‌بگ‌نی، شمس‌الدین‌بگ و شیخ دولت‌بگ دوغلات‌لرنی ایش‌دین چیقاریب بولـر نیك اورنیغه برادرزاده لری بولغان یگرمه یاشار خداداد خان‌نی، هم بگلربگی هم دوغلات خانی تعین اتتی. وبو نیك امثالی ده بیر مونچه اداره و سیاست خطالری اوتتی. بو سبب دین یورت نیك نفوز صاحب لری بولغان تولاکشی‌لر خان‌دین خاپا بولدی لر. خان‌نیك ایش غه تعین قیلغان یاش‌ادملری‌نیك تجربه سیزلیك لری نتیجه سیده یورت نیك اداره ایش‌لری آستین اوستون بولوب بو نازوك وقتده مملکت نیـــك ایچ طرفی انتظام سیزلیق‌غه باشلادی. بو سبب دین الیاس خوجه‌خان نیك حکومتی دین زریکه‌ن خلق تولا بولغالی توردی.

الیاس خوجه خان، یوقاریقی تاشکند اوروشی اوچون تمام عسکرلری‌نی الیب کتیب تقریباً بیر ییل مرکزدین اوزاقلاشیب قالغان بو فرصت دین، قمرالدین‌بگ باشلیغ، ناراضی‌بگ لر استفاده قیلیب مهـم قوّت لر توپلاب انقلاب چیقاردی لر. شمال ده‌کی جگجوی قبیله‌لرنیك تولاسی قمرالدین‌بک غه قوشولوب ۷۶۸ هـ نیك اخرلریده (۱۳۶۷م) المالیق شهری‌غه هجوم قیلغالی باشلادی لر. الیاس خوجه خان بـو خبرنی اکلاب غربی تورکستان‌ده کافی قوّت قویوب سمرقندنی فتح قیلیش‌نی هم ترك اتیب المالیق‌غه کلدی وانقلابچی‌لر بیله‌ن اوروش‌غه کیریشتی. غربی تورکستان‌ده‌کی عسکرلرنیك مهم قسمی عاصی قبیله‌لر دین بولغانی اوچون قاچیب کلگه‌لی توردی لر. بیر طرفدین غربی تورکستان‌ده عمومی بیر آت وباسی پیدا بولوب اوردہ‌کی عسکرلرنیك آت لری‌نیك تولاســـی اؤلوب کتتی. پیاده محاربه‌سی‌نی امکان‌سیز کوراورغان بو عسکرلـر غربی تورکستان‌نی ترك اتمکغه مجبور بولوب تماماً یانیب کلدیلر. بو نیك بیله‌ن غربی تورکستان، عسکردین خالی بولوب قالغاندین‌کین امیرحسیـن کلیب سمرقند و بخاراغه ایگه بولوب اوزی‌نی حکمدار اعلان اتتی و تیمور بگ انیك تابعی بولوب قالدی.

الیاس خوجه خان و انقلابچی‌لر اراسیده‌کی محاربه اوزون دوام قیلیب اخیری ۷۷۰ هـ نیك اخیریده (۱۳۶۹م) قمرالدین بگ غالب کلیب الیاس خوجه خان و خاندان‌دین اون‌سکز شهزاده اؤلتورولدی لر . قمرالدین‌بگ بو کوندین اعتباراً کاشغر، اوچ ، یارکند ، ختن ، ایسیغ کول اطرافی ، ایلی جیلغه‌سی ، یته‌سو اولکه لری‌ده مستقل حکمدار بولدی . کاشغرنی پایتخت قیلدی . ایسیغ کول اطرافی ده‌اکاسی شمس‌الدین‌بگ‌نی و یته سوده اینی‌سی شیخ دولت‌بگ‌نی والی قیلدی . ایلی ده یرلیك بگلر قمرالدین‌بگ نیك اتیده حکمدارلیق قیلدی لر . بگلر بگی خداداد خان باشلیغ الیاس خوجه خان طرفدارلری قطعی صورتده مغلوب بولوب الیاس خوجه خان‌نیك اینی‌سی خضرخوجه اوغلان‌نی همراه الیب کوچاغه قاچتی‌لر . خداداد خان کوچاغه کلیب چالیش‌نی هم اشغال قیلیب استقلال اعلان اتتی (مغول لر قارا شهرنی چالیش و کوچانی کوسن دیر ایدی‌لر).اویغور ایدیقوتی‌هم مستقل بولوب قالدی . منه بو پارچه لانماق ۷۷۱ هـ (۱۳۶۹م) ده‌قارارتاپیب داخلی مجادله لر توگه‌دی .

بو تاریخ غچه تیموربگ نیك هجومیدین هیچ قورقولماس ایدی.چونکه تیموربگ بو مدت ایچیده قایین اغاسی امیرحسین بیلن مجادله‌غه مشغول ایدی . ۷۷۱ هـ (۱۳۶۹م) ده امیرحسین‌نی یوق اتیب تمام غربی تورکستان وشمالی افغانستان غه اوزی‌نی مراسم بیلن حکمدار اعلان اتتی . بیلمك کره‌ك دور که تیموربگ هیچ بیرعنوان قبول اتمای اولقی تیموربگ اتی بیله‌ن اخر عمری‌غچه حکمدارلیق قیلدی . امیر عنوانی بولسه تیموربگ نیك عنوانی ایماس دور بلکه بگ‌نیك عربچه‌سی‌بولوب ایران مورخ‌لری طرفیدین قوللانیلغان‌بو اوچون بیز بو کتابیمیزده‌تیموربگ دیمیز . تیموربگ‌نیك کورگان‌دیب عنوانی‌بار دور (حکمدارنیك کیواوغلی دیمکدور)

بو تاریخ ده شرق دنیاسی‌ده شرقی و غربی تورکستان لرده‌کی یوقاریقی تاریخی حادثه لردین باشقه ینه غایت مهم بیر حادثه دور . واو حادثه بودور : ۷۷۲ هـ (۱۳۷۰م) ده چین ده‌کی مغول قاآن‌لیقی بیقیلیب چین خلقی دین مولغان‌میك خاندانی

امپراطورلوقی تاسیس تاپتی . و بیر ییل دین کین چین حکومتی اوزون دین بری اویغور لرنیك بیر ولایتی بولغان اوچ ایل (بوگونکی سوچو و دوکخواك) اولکه سی نی ، قومول و بارکول نی ایدیقوت دین تارتیب الدی و ۸۰۰ هـ (۱۳۹۷م) غچه قومول و بارکول چین قولیده قالدی.

شرق تورکستان حکمدارلری وتیموربك اراسیده اون ییل لیق محاربه لر

تیموربگ، حکمدار بولغان دین کین شرقی تورکستان حکمدار لری نیك کوچینی اوز دولتیغه الك یامان خطر دیب بیلورایدی بو اوچون اولرنی ضعیفلاشتورماق و هیچ بولمسه غربی تورکستان حدودی دین اوزاقلاشتورماق تیموربگ نیك همه دین مهم بیر مقصدی ایدی . بو مقصد نیك حصولی اوچون توبندمکی ایکی یول نی توتتی : بیری ، شرقی و غربی تورکستان خلقی نیك ملّی بیرلیك ، دینی و مذهبی اتحاد رابطه سی نی یوق اتمك اوچون شرقی تورکستان خلقی غه چته مغول یعنی باغی مغول دیگه ن یکی بیرات ایجاد قیلدی . هرتورلوك دینسیزلیق ویا اسلام اصولی دین یاراقلیق افترا لری نی شایع قیلیب اولرنیك اوستیغه غزات قیلماق نیك فرض لیقی نی اعلان اتتورور ایدی . ینه بیری ، سیر دریا بویی غچه چوزولغان قمرالدین بگ نیك مملکتی غه هر فرصت ده هجوم قیلماقده ایدی . قمرالدین بگ شدتلیك مدافعه قیلور و بعضاً تیمور بگ نیك مملکتی غه تعرض هم قیلور ایدی . هر ایکی طرفده غالب لیق و مغلوب لوق نوبتچه بولغان لیقی توبنده کی تفصیلات دین اکلانادور. بو صورت بیله ن از از فاصله بیله ن تقریباً اون ییل مدت اوروش دوام اتتی . تفصیلی بو دور :

۷۷۱ هـ نیك آخریده (۱۳۷۰م) تیموربگ نیك عسکر لری سیر دریا نیك شرق قایسی ده کی قمرالدین بگ نیك حدودی غه تعرض قیلغالی باشلادی لر . قمرالدین بگ ایلی جیلغه سی ده کی قبیله بگ لری دین کپك تیموربگ ، شیر اولبگ و حاجی بگ لر بیله ن بیر

لا شیب مهم بیر قوّت بیله‌ن سیر دریا بوییغه یوروش قیلدی لر . تاشکند غه بارغانده حاجی‌بگ بیله‌ن اوترالریده بیر اختلاف چیقغان سببدین قوّت‌لری پارچه لاندی ، وارقه غه یانماق‌غه مجبور بولوب اوز مرکزلری غه یانیب کتتی‌لر . بولر کتکه‌ندین کین تیموربگ کلیب تاشکند واوره‌تپه شهرلری‌نی اشغال قیلیب تخی مو شرق‌غه ایلگریلا مکغه باشلادی . ایسیغ کول نیك غربی قایسی‌سی غه یاقین یتکه‌ن حالده قمرالدین‌بگ تولا قوت بیله‌ن کاشغردین یوروب یتیشیب کلدی . قاتیغ اوروش‌لردین کیین تیموربگ مغلوب بولوب ارقه سیغه یاندی . قمرالدین‌بگ قوغلاغانچه تاشکند حدودی‌غچه باریب تیموربگ اشغال قیلغان اولکه لرنی یاندو روب الدی .

۷۷۲ هـ (۱۳۷۰م) ده تیموربگ بیر اوغلی‌نی تولا عسکر بیله‌ن اوزکند یولی‌دین نارین اولکه‌سی‌غه یوللادی و نارین خلقی غایت قاتیغ مدافعه قیلیب تیموربگ‌نیك اوغلی‌نی یمان مغلوب قیلیب قاچوردی لر . ارتمسی بیل تیموربگ ، شیخ علی‌بهادر و سیف الملوك اتلیغ ایکی قوماندانی‌نیك قیادتی استیده نارینغه‌عسکریوللادی . بولر نارین‌غه هجوم قیلیب نارین خلقی‌نی قتل‌عام ، باله بارقه لری‌نی اسیر و مال‌لری‌نی اولجه قیلدی لر . قمرالدین‌بگ بو حادثه نی اکلاب کوتو پاتقاق اتلیغ یایلاغ‌دین قاچیب فرغانه غه کتتی لر . ۷۷٤ وبیرروایت ده ۷۷۵ هـ (۱۳۷۳م) ده تیموربگ ، ساربوغا ، عادلشاه جلایر ، خیتای بهادر و الچی‌بوغا اتلیغ تورت قوماندان‌نیك قول استیده تولا عسکرنی قمرالدین‌بگ بیله‌ن اوروشماق اوچون شرقی تورکستان‌غه اوزکند یولی بیله‌ن یوللادی . یولده ساربوغا وعادلشاه جلایر تیموربگدین یوز اویروب خیتای‌بهادر و الچی بوغانی اسیر قیلیب عسکرلری بیله‌ن قمرالدین‌بگ‌نیك اطاعتی‌غه کیردی لر . بو واقعه لر ۷۷۱ و ۷۷٦ هـ (۱۳۷٤-۱۳٦۹م) اراسیده وقوع غه کلگه‌ن کیچیك واقعه لردور . تیموربگ بو واقعه لردین تجربه حاصل قیلیب قمرالدین‌بگ‌نیك قوّتی‌نی یوق قیلماق اوچون موندا غ کیچیك عسکری حرکت‌لرنیك فایده برماسلیکی نی بیلدی ، واوزی تمام قوّتی بیله‌ن شرقی تورکستان‌غه یوروش قیلماق‌غه قرار بردی . ۷۷۷ هـ (۱۳۷۵م) ده تیموربگ واوغلی جهانگیر میرزا

تمام قوت‌لری‌نی الیب شرقی تورکستان‌غه یوروش قیلدی. ایسیغ کول نیك یاقینیده قمرالدین‌بگ بیله‌ن قاتیغ اوروشوب انی مغلوب اتتی. تیمور بگ اوزی ارتباشی‌غچه ایلگریلادی و جهانگر میرزانی المالیق طرفی‌غه یوللادی. جهانگیر میرزا، الدینی توسقان وطن پرورلرنی مغلوب قیلا قیلا المالیق‌غه باردی، شهرنی کوید وروب ویران قیلدی. بو صورت بیله‌ن تیموربگ سیر دریا و ایلی دریاسی اراسیده‌کی مخالف لری نسی جنوب (التی شهر) غه قاچوردی. شمال اولکه سیده‌کی تمام شهر و اباد لیق لرنی ویران قیلیب اولکه نیك ثروت‌لری‌نی اولجه قیلیب سمرقند غه یانیب کتتی. بو محاربه ده قمرالدین‌بگ نیك اکاسی والسی شمس‌الدین‌بگ دوغلات نیك خاتونی و قیزی‌نی تیموربگ اسیر قیلدی، روضته الصفا و تلفیق‌الاخبار نیك روایتی‌غه کوره بو هجوم تیموربگ نیك شرقی تورکستان‌غه قیلغان بشنجی هجومی ایمیش دور. تیموربگ بوهجومی بیله‌ن شرقی تورکستان خلقی نیك تعرض قوّتی‌نی کاملاً سیندورغانی‌غه قناعتلاندی. لیکن بو قناعتی نیك یریده ایماسلیکی کین چه معلوم بولدی.

۷۷۸ هـ (۱۳۷۶م) ده قمرالدین‌بگ منتظم بیر قوّت بیله‌ن تارین‌غه باریب اویردین فرغانه غه یوروش قیلیب فرغانه والی سی بولغان تیموربگ نیك ایکنجی اوغلی عمر شیخ میرزانی یمان مغلوب قیلیب اوزکندین خجندغچه تمام فرغانه‌نی اشغال قیلدی. فرغانه خلقی قمرالدین‌بگ غه تولا یاردم قیلدی لر. تیموربگ محاربه‌غه تیار لاندی و قمرالدین‌بگ نیك محاربه سیغه بارمای قالغان کشی‌نی اوّلتورا من دیب اعلان قیلدی. بو تهدید بیله‌ن یراغ کوترمکغه قدرتی بارکشی‌لرنیك همه سی‌نی عسکر قیلیب تیموربگ فرغانه غه یوروش قیلدی. تولا اوروش‌لردین کین قمرالدین‌بگ مغلوب بولوب فرغانه‌نی بوشاتیب کاشغرغه یانیب کلدی. قمرالدین‌بگ غه یاردم قیلغان فرغانه لیك لرنی تیموربگ قتل‌عام و اسیر قیلدی.

۷۷۹ هـ (۱۳۷۷م) ده قمرالدین بگ ینه فرغانه غه یوروش قیلدی. لیکن بو دفعه‌ده تیموربگ، اوغلی‌عمر شیخ میرزا، اق بوغا و خیتای‌بهادرلرنی تولا عسکر بیله‌ن فرغانه حدودی‌ده قویغان

ایدی. بو قوت قمرالدین‌بگ‌نیك قوتی‌دین اشوق ایدی. بو اوچون قمرالدین‌بگ حدودی‌دین ایلگریلایالمای یانیب کلدی. مذکور یورو ش دین کین قمرالدین‌بگ تیموربگ‌نیك حدودی‌غه تعرض قیلمای مدافعه وضعیتی‌نی توتتی. ۷۸۱ هـ (۱۳۷۹م) غچه تیموربگ‌نیك عسکرلری پات‌پات قمرالدین‌بگ‌نیك حدودی‌غه تعرض قیلور ایدی‌لر. قمرالدین بگ قاتیغ مدافعه قیلیب چودریا و تالاس تاغلری و فرغانه نیك شمال شرقی سیده‌کی قاپاق ارت تاغلری‌دین تیموربگ نیك عسکرلری‌نی اوتکوز مه‌ی اوز حدودی‌نی یخشی ساقلادی.

۷۸۱ و ۷۸۸ هـ (۱۳۸۶-۱۳۷۹م) اراسیده تیموربگ و قمرالدین‌بگ اوتراسیده محاربه بولغانی هیچ روایت ده کورولمدی. مصالحه بولغان ویا بولمغانی‌هم معلوم ایماس‌دور. هر حالده قمرالدین‌بگ، تیموربگ نیك قاهر بیر تعرضیدین دایما قورقارایدی. بو نیك الدینی توسماق اوچون غایت کوچلوغ بیر قوّت لازم ایکه‌نلیکی نی توشونورایدی. بو نیك یگانه چاره‌سی شرقی تورکستان نیك تمام حکمدارلری‌نیك بیرلشمکی و قوّت‌لری‌نی یالغوز بیر بایراق استیده بیر قوماندان نیك قیادتی‌ده توپلاماقی‌دور دیرایدی. وبو نیك اوستیغه خارجدین هم قوّتلیك دوست‌لر ایسترایدی. تیموربگ هم حاضرچه قمرالدین‌بگ نیك تعرضیدین خاطرجمع بولغانی اوچون اوّلا ایاقده‌کی آش‌ده‌ك تورغان ایران وعراق مملکت‌لری‌نی اشغال قیلماق نی غنیمت بیلیب او طرف لرغه یوروش قیلدی. شرقی تورکستان غه تعرض قیلماق‌نی کین‌غه قویوب بو طرفده‌کی حدودلرده مدافعه وضعیتی نی الغان ایدی.

خضر خوجه اوغلان نیك خان بولغانی وشرقی تورکستان ده بیرلیك

۷۷۶ هـ (۱۳۷۲م) ده خدادادخان ایلی جیلغه سیده‌کی‌بگ لر بیله‌ن بیرلا شیب توغلوقتیمور خان نیك کیچیك اوغلی خضر خوجه اوغلان‌نی خانلیق تختیده اولتورغوزدی لر. المالیق شهری‌نی تعمیر قیلدوروب پایتخت قیلدی و خدادادخان‌نی‌بگلر بگی

تعین قیلدی . موندین کین خضر خوجه اهسته اهسته احوال غه کوره اوز دولتی نی قوّتلاندورمکغه باشلادی . طرفدارلری نی یخشی اداره قیلیب مرکزیتی نی هَمّه غه تونوتتی . بارا بارا ۷۸۰ هـ (۱۳۷۸م) اطرافیده خان نیكْ قوّتی قمرالدین بگ نیكْ قوّتی دین اشتی .

قمرالدین بگ اوّلده خضر خوجه خان نیكْ خانلیقی نسی تونومای و دوشمنلیك هم قیلمای یالغوز اوز قوّتی بیله ن تیموربگ بیله ن اوروش قیلماق غه مشغول ایدی . لیکن ۷۸۲ هـ (۱۳۸۰م) اطرفیده یوقاریده ایتیلغان وجهٔ بیله ن شرقی تورکستان قوّت لری نیكْ تیموربگ نیكْ مقابلیده بیر لشمك ضرورتی نی تویغانی اوچون قمرالدین بگ خضرخوجه غه اطاعت قیلماق نی قبول اتتی . خضرخوجه خان هم قمرالدین بگ نیكْ حرب ایش لریده کی مهارتی نی و انیكْ عسکری قیمتی نی بیلور ایدی. بو اوچون خضرخوجه خان، قمرالدین بگ نی تمام شرقی تورکستان نیكْ عسکری قوّت لری اوستیده باش قوماندان تعین قیلدی . بو نیكْ بیله ن شرقی تورکستان چاغاتای دولتی نیكْ قوّتی کوندین کونگه اشما قغه باشلادی .

قمرالدین بگ نیكْ توقتامیش خان بیله ن اتفاق توزگه نی

تیموربگ ایران ، عراق و باشقه اسلام مملکت لری نی فتح قیلیب غایت مهم قوّت غه ایگه بولوب هر طرف غه یوروش قیلسه موفق بولغالی باشلادی . پوتون اسیا مملکت لری ده کی دولت لر تیموربگ نی اوز استقلال لری غه مدهیش بیر خطر دیب بیلدی لر . شرقی تورکستان بو خطر غه همه دین یاقین راق ایدی. شرقی تورکستان دولت ادم لری اوز قوّت لری نی ممکن قدر اشورماقده بولغان نیكْ اوستیغه تیموربگ نیكْ دوشمن لری بیله ن اونیكْ ضدی غه بیر اتفاق تا' سیس اتمکغه کوشش قیلماقده ایدی لر .

۷۸۷ هـ (۱۳۸۵م) ده تیموربگ بیله ن التون اوردا خانی توقتامیش خان نیكْ دوستلوق مناسبتی بوزولدی . قمرالدین بگ بو نی

ایشتیب دحال توقتامیش خان نیڭ الدیغه بیر الچی یوللاب تیموربـــگ نیڭ ضدیغه بیر اتفاق معاهده‌سی عقد اتمکغه تکلیف قیلدی. توقتا میش خان بونی قبول اتیب تیموربگ تعرض قیلغان تقدیر ده بیر بیرلری غه یاردم قیلماق معاهده‌سی عقد اتتیلر. دیمکه خضرخوجه‌خان و توقتامیش خان بو معاهده بیله‌ن چاغاتای دولتی و التون‌اوردا دولتی نیڭ قوّت‌لری‌نی تیموربگ‌نیڭ مقابلیده بیرلا شتوروب غایت قوّتلیـــــك بیر جبهه تشکیل اتتیلر. بو جبهه اگر مدافعه جبهه‌سی‌لیك حالیده قالسه ایدی تیموربگ نیڭ بولر بیله‌ن مدارا و دوستلوق یولی‌نی توتماق غه مجبور قالماقی شبهه سیز ایدی. لیکن توقتامیش خان مغروربولوب بو جبهه‌نی تعرض جبهه‌سی‌لیك حالی غه کلتوردی. انیڭ طالعـــــی یخشی چیقمای قالدی و اتفاق نیڭ فایده‌سی بولمادی.

توقتامیش خان شرقی تورکستان‌غه بیر الچی ایبارىب شمالدین اوز قوّتی و شرق‌دین خضر خوجه خان نیڭ قوّتی نیڭ بیر وقتده غربی تورکستان غه هجوم قیلیب تیموربگ نیڭ دولتی‌نی یقیتماق‌غه تکلیف اتتی. بو تقدرده هر ایکی دولت نیڭ خطردین قطعیًا امین بولماقی کوزغه کورونمکده ایدی. بو نیڭ اوچون خضرخوجه خان بو تکلیف نی قبول اتیب هجوم وقتی‌نی تعین قیلدی. ۷۸۹ هـ (۱۳۸۷م) ده توقتامیش خان غربی تورکستاغه ایکی قول عسکر یوللادی. بیری‌ارال‌کولی نیڭ غربی‌دین خوارزم غه اوتوب او یردین توغرا بخاراغه، و بیـــری ارال‌کولی نیڭ شمال و شرقی‌دین اوتوب شرقی تورکستان عسکرلری‌بیله‌ن بیرلا شیب تاشکند و اطرافی‌نی الیب سمرقند غه بارماقچی‌ایدی. شرقی تورکستان‌دین هم ایکی قول عسکر یوللاندی. بیری قمرالدین‌بگ نیـــڭ قیادتی استیده تالاس یولی بیله‌ن یوروب توقتامیش خان‌نیڭ ایکنجـــی قول عسکرلری بیله‌ن بیرلا شمکچی ایدی. ینه بیری مرحوم حاجی‌بـــگ نیڭ برادرزاده‌سی اکّاتوربگ نیڭ قیادتی استیده کاشغر یولی بیله‌ن فرغانه‌غه هجوم قیلماقچی ایدی. بو وقتده تیموربگ ایراندەکـــی مظفرشاه جلایر بیله‌ن اوروشماقده ایدی. اوغلی عمرشیخ میـــرزا، اندجان‌ده تولا قوّت بیله‌ن بارایدی. سمرقندده امیرسلیمان شاه، امیر لعل، امیر عباس و شیخ تیمور، و بخارادە امیر تاغای بوغـــا

و امیر ایلتیش قوچین لر تولا قوّت بیله‌ن بارایدی لر .

اوّلا قمرالدین‌بگ تالاس اولکه‌سی‌نی اشغال قیلیب ایلگریلاب ساغناق شهری‌نیگ یانیده توقتامیش خان‌نیگ ایکنجی قول عسکری بیله‌ن بیرلا شیب ساغناق‌نی الدی‌لر و اویردین یوروب اووقتدهٔ چوگ شهر بولغان ساوران (اسپیجاب) شهری‌نی محاصره قیلدی . بو شهرده تیمور خوجه اتلیغ قوماندان نیگ قیادتی استیده تیموربگ طرفیدین تولا قوّت بارایدی . او طرفدین بو تعرض خبری‌نی عمرشیخ میرزا و سمرقند قوماندان لری اگلاب درحال همه‌سی یوروش قیلیب تشکنده بیرلا شیب شمال‌غه یوردی لر . بو خبرنی قمرالدین بگ و توقتامیش خان نیگ عسکرلری اگلاب ساوران‌نی محاصره‌ده قویوب جنوب غه یوردی لر. بو ایکی دوشمن قوّت لر اترار شهری‌نیگ شمال شرقی سیده‌کی چوّلگ اتلیغ یرده اوچراشیب ایرتگن‌دین کچ غچه غایت قاتیغ اوروش بولدی . کچقرون‌ده عمر شیخ میرزا و عسکرلری یمان‌صورت ده مغلوب بولوب پراکنده حالده قاچیب سمرقند غه یوردی‌لر . بووقت ده آگا توریگ فرغانه غه هجوم قیلیب بیر نچه شهرلرنی الیب فرغانه مرکزی بولغان اندجان شهری‌نی محاصره قیلغان ایدی . بو خبرنی عمر شیخ میرزا یول‌ده ایشیتیب باشقه قوماندان لرنی سمرقند غه یوللاب اوزی عسکرلری بیله‌ن اندجان‌غه باریب آگا توریگ بیله‌ن اورو شوب قاتیغ مغلوب بولدی . عسکرلری پراکنده بولوب عمرشیخ میرزا ازغینه ادم لری بیله‌ن قاچیب اندجان تاغلری‌غه چیقیب قامالغان حالده بولوب قالدی . بو نیگ بیله‌ن آگا توریگ تمام فرغانه‌نی اشغال اتتی .

قمرالدین‌بگ و توقتامیش خان نیگ عسکرلری چوّلگ محاربه سیدین کین ساوران ، اوترار و تاشکند اولکه لری‌نی الغاندین کین بخارا غه یوروش قیلیب اویرده توقتامیش خان نیگ بیرنچی قول عسکری بیله‌ن بیرلا شیب بخارانی محاصره قیلدیلر. بخارانیگ استحکام لری غایت قوّتلیگ و عسکری هم تولا ایدی . بو اوچون محاصره اوزون غه تارتتی و التون اوردا و چاغاتای عسکرلری نیگ اوزوق‌لری توگادی .

تیموربگ ایرانده بو حادثه لرنی ایشیتکه‌ن زمان مُظَفّر

شاه بیله‌ن مصالحه قیلیب غایت ایتیك یوروب غربی تورکستان‌غه یاقین لاشتی . بو خبرنی التون اوردا و چاغاتای عسکرلری اکلاب اوزلری‌غه کافی اوزوق و مستحکم بیر مرکز الماق اوچون سمرقند غه هجوم قیلدیلر لیکن سمرقند نیك استحکامی و عسکری قوّتی بولر خیال قیلغاندین اشوق ایدی . بیر طرفدین اوزوق‌سیز لیق و بیر طرفدین تیموربگ نیك مدهیش‌بیر قوّت بیله‌ن امو دریا بویی‌غه کلگه‌نی سببی‌دین توقتامیش خان نیك عسکری غربی تورکستان‌نی بوشاتیب خوارزم طرفی‌غه یاندیلر . قمرالدین‌بگ و اکا توربگ لر یالغوز اوز قوت‌لری بیله‌ن تیموربگ‌غه برابر کیلالماسلیکی‌نی چاغلاب اولر هم عسکرلری‌نی الیب انتظام بیله‌ن شرقی تورکستان غه یاندیلر .

شرق تورکستان ده رای اختلافی وقمرالدین بك نیك وفاتی

بو اخیرقی محاربه نتیجه سیده شرقی تورکستان خلقی تیموربگ نیك قوّتی نیك مدهیش‌بیر درجه‌ده ایکه‌نلیکی‌نی اچوق‌بیلدیلر . بو نیك تاءثیری نتیجه سیده دولت‌ادملری‌نیك تولاراقی "تیموربگ بیله‌ن دوشمن بولماق شرقی تورکستان‌نی بربادا تمکدور، وانیك بیله‌ن مناسبت پیدا قیلیب دوستلوق سایه سیده یورتنی و ملتنی تهلکه دین ساقلاماق یخشی‌دور" دیگه‌ن راءیی‌نی اظهار قیلغالی توردیلر . لیکن تجربه لیك و داهی قمرالدین‌بگ،بو رایی‌غه جدی صورتده‌مخالف ایدی . " تیموربگ نیك مقصدی استیلادور، واستیلاچی‌لیق حرصی‌غه دوستلوق و تملق مانع بولالمایدور . بناءًعلیه اکا دایما قوت‌بیله‌ن مقابله اتمك واخرغیچه مقاومت اتمك یورت نیك و خلق‌نیك سلامتی اوچون یگانه وسیله دور" دیر ایدی . منه بو اختلاف جدی بیر صورت الغاچ خلق‌نیك معنویاتی پستلاندی،واوزون ییل‌لردین بری دایما محاربه‌ده بولوب زیریکیب کتکه‌ن خلق صلح طرفدارلری نیك یانیغه توپلانیب قمرالدین‌بگ نیك نصیحتی‌نی تیکلایدورغانلر بك از قالدی .

۷۹۰ هـ (۱۳۸۸م)ده قمرالدین‌بگ استسقاءْ علتی بیله‌ن وفات اتتی . اونیك یورتی‌نی خضرخوجه خان، تقسیم قیلیب ختن ، یارکند ، کاشغر واوچ ولایت‌لری‌نی بگلربگی خدادادخان غه بردی . ایسیغ کول

اطرافی نی قمرالدین بگ نیك اوغلی جهانشاه میرزا غه بردی. ستانلی لین پول، خضرخوجه نی ۷۹۱ هـ ده خان بولدی دیب یازیب دور منچه بو تخمین توغرا ایماس.[206]

تیمور بگ نیك شرقی تورکستان غه تعرضی

یوقاریقی حادثه‌دین کین تیموربگ توقتامیش خان بیله‌ن تولا اوروشوب انی مغلوب اتیب، خوارزم دین سوروب چیقاریب انیك درحال هجوم قیلماقی دین خاطرجمع بولدی. بو ایش‌لر تقریباً ایکی ییل سوردی. اندین‌کین شرقی تورکستان خلقی دین انتقام الماق اوچون ۷۹۱ هـ (۱۳۸۸م) ده تیموربگ تمام قوتی بیله‌ن شرقی تورکستان غه یوروش قیلدی. خضرخوجه خان هم قوّت‌لری‌نی توپلاب آلمالیقدین یوردی. بو ایکی قوّت ایسیغ کول‌نیك یانیده اوچراشیب قاتیغ اوروش بولدی. اخیری خضرخوجه خان مغلوب بولوب آلمالیق‌غه یاندی. تیموربگ قوغلاب باریب المالیق نیك یاقینیده اوروش بولوب، ینه خضرخوجه خان مغلوب بولوب، عسکرلری بیله‌ن المالیق نیك جنوب شرقی سی ده‌کی یولدوز یایلاغی غه قاچتی. تیموربگ المالیق شهری‌غه اوت قویوب ویران قیلغاندین کین یولدوز غه یوردی و اویرده ینه خضرخوجه خان مغلوب بولوب یانیده‌کی قوت‌لر بیله‌ن تکری تاغلری‌دین اشیب کوچاغه کلدی. تیموربگ یولوزده بیر نچه کون توروب، ارقه‌سی‌غه یاندی و ایلی دین تا سیر دریانیك یاقین لرنی غچه هیچ بیر اباد لیق قویمای همه‌سی نی ویران و خلقی‌نی پریشان قیلیب سمرقندغه کتتی. اوغلی‌عمر شیخ میرزانی بیر قسم قوّتی بیله‌ن قاراقول یولی (حاضرقی‌توروغارت‌یولی) دین کاشغرغه یوللادی. کویلوك بگ اتلیغ کاشغر والی سی قاتیغ مدافعه دین کین مغلوب بولدی. عمر شیخ میرزا کاشغرنی الیب کویدوروب اندجان‌غه کتتی. بو وقتیم تیموربگ نیك شرقی تورکستان‌غه استیلا قیلماقی ینه بیر نچه محاربه دین کین ممکن بولادوغان درجه‌ده آسان لاشقان ایدی. تیموربگ هم یولدوز محاربه سیدین کین التی شهرغه هجوم قیلماقچی ایدی. لیکن تیموربگ نیك یولدوزده‌کی وقتیده توقتامیش

خان نیكٔ عسكر بیغما قده بولغانی نیكٔ خبری كلیب قالدی. بو اوچون تیموربگ اوز مركزی ده بولماق نی ضرور كوروب غایت الدیراشلیق بیلهن یانیب كتتی و سمرقندغه باریب لا توختاماسدین توقتامیش خان بیلهن اوروشقا كیریشتی. بو محاربه لر نتیجه سیده شرقی تورکستان دولتی اوزون زمان غچه تیموربگ نیكٔ حدودی غه تعرض قیلالماغوده ك درجه ده ضعیفلاشتی.

خضر خوجه خان نیكٔ اجراآتی

خضرخوجه خان یوقاریقی مغلوب لوق دین كین حاضرچه المالیق ویا باشقه شمال اولكه لریدین بیری نی مركز قیلماق، دولتنی خطر الدیده توتماقدین عبارت ایكه نلیكی غه توشونوب حربی موقعیتی غایت مستحكم و شرقی تورکستان نیكٔ تام اوتراسیده بولغان چالیش شهری (قاراشهر) نی پایتخت قیلیب اویرده اولتوردی و تمام یورت نیكٔ اداره تشكیلاتی نی یكی باشدین تنظیم قیلدی:

التی شهرنی بگلربگی خداداد خان نیكٔ ادامسی غه بردی. كاشغرده مهم مقداردە قوت بیلهن دوغلات خاندانی دین بیری نی مدافعه قوماندانی تعین قیلیب قویدی. ایسیغ كول نیكٔ جنوبی ده فرغانه حدودی غه امیر جهانشاه دوغلات نی كافی قوت بیلهن تعین اتتی. ایسیغ كول نیكٔ شمالی، یعنی كوكچه تنگیز (بالخاش كول)، و چو دریاسی و ایلی دریاسی نیكٔ ارا سیده كی ساحه ده اگاتوربگ نی اكٔ قوت لیك بیر فرقه عسكر بیلهن تعین اتتی.

كاشغردین كؤكچه تكیزغچه چوزولغان شرقی تورکستان حدودی ده كی یوقاریقی طرزده كی عسكری فعالیت تیموربگ نیكٔ دقتی نی جلب اتتی. خصوصاً اگاتوربگ نیكٔ قوتی دین تیموربگ خیلی اندیشه لندی. بو اوچون تیموربگ توقتامیش خان نیكٔ اوروشیدین یانیب كلیب لا ۷۹۲ هـ (۱۳۹۰م) ده امیر سلیمانشاه و خداداد حسینی نی یگرمه میكٔ كشی لیك بیر قوّت بیلهن اكاتوربگ بارجبهه غه تعرض قیلماق اوچون یوللادی. اگاتوربگ محاربه قیلماق دین اجتناب كورساتیب حدودین ارقه غه

یانیب کوکچه تکیز نیك جنونیده‌کی قاراتال اولکه‌سی غه باریب توختادی تیمور بگ نیك عسکرلری هم قاراتال حدودی‌غچه باریب ارقه غه یانیب کتتی لر . تیمور بگ بو تعرض نتیجه‌سی ده شرقی تورکستان چاغاتای دولتی نیك غربی تورکستان‌غه تعرض قیلماق‌غه قوتی یوق لوقی و او دولت نیك جدی صورتده صلح طرفداری ایکه‌نلیکیغه ایشه‌ندی . موندین‌کین تیمور بگ التون اوردا ، عراق ، هندستان ، شام و اناطولو (تورکیه) فتوحاتی غه مشغول بولوب شرقی تورکستان‌غه هیچ تعرض قیلمای‌ارادین اون‌اوچ ییل مدت تینچلیق بیله‌ن اوتتی . بو مدت‌ایچیده رسماً بیر مُتارَکه ویا مصالحه عقد اتیلگه‌نی نی بیلمایمیز . لیکن بیر نچه دفعه الچی‌لر بارغان و کلگه‌نی و احترام بیله‌ن معامله لر بولغانی معلوم‌در .

بو تینچلیق مدتی ایچیده خضرخوجه خان و دولت ادم لری بوش تورمای یورت ایچیده تعمیرات و اصلاحات ایشلری‌بیله‌ن مشغول بولدی لر . تیمور بگ بیله‌ن یوقاریقی محاربه لرده ویران بولغان شهر لرنیك تولا راقینی یکّی‌باشدین اباد قیلدی‌لر . عسکری قوّت ینه مهم صورتده وجودغه کلتورولدی . اویغور لر او کون‌غچه اسلام دینی‌نی قبول اتمای بودا دینی‌ده محکم تورماقده ایدی لر . الیاس خوجه خان شهید بولغاندین کین‌کی پراکنده لیك لردین ایدیقوت استفاده قیلیب کاملاً مستقل حالده یاشاماقده ایدی . خضرخوجه‌خان ۷۹۵ هـ (۱۳۹۳م) دین اعتبارا اویغورلر نیك اوستیغه بیر نچه قاتا غزات قیلیب اخیری ایدیقوت‌نی اوّلتوردی . ۸۰۰ هـ (۱۳۹۷م) اطرافیده تمام اویغور لر ایسته‌را یسته‌مه‌س مسلمان‌بولدیلر . قدیم دین‌اویغور اولکه‌سی بولوب ۷۷٤ هـ (۱۳۷۳م) دین باشلاب چین استیلا سی استیده قالغان قومول و بارکول اولکه‌سیغه خضرخوجه خان ۸۰۰ هـ (۱۳۹۸م) ده عسکر ایباریب او اولکه لردین چین عسکرلری‌نی قوغلاب چیقاردی . خضرخوجه خان بو اویغور اولکه لری‌نی الغاندین کین او اولکه لرنی تورپان ولایتی اتادی (مغول لهجه‌سیده میوه‌لیك یاکه باغلیق دیمکدور) . حاضرقی تورپان شهری‌نی بنا قیلدوروب ولایت نیك مرکزی قیلدی . خضرخوجه خان تورپان ولایتی‌نی امتیازلیغ بیر ولایت قیلیب خانلیق خاندانی‌دین بیر شهزاده نی اویرغه والی تعین قیلدی . تورپ

ولا یتی غه خانلیق خاندانی دین بیر شهزاده نیك والی بولماق عنعنه سی ،قالماق استیلاسی غچه دوام قیلدی .

۷۹۹ هـ (۱۳۹۷م) ده تیمور بگ ، غیاث الدین ترخان نیك ریاستی استیده بیر الچی لیك هیئاتی نی شاهانه هدیه لر بیلهن خضرخوجه خان نیك حضوری غه یوللاب نبره سی اسکندر میرزا (عمر شیخ میرزا نیك اوغلی) اوچون خان نیك تکیل خانیم اتلیغ قیزی غه سوز آچتی. خان بونی قبول قیلیب شاهانه توی و مراسم بیلهن تکیل خانیم نی سمرقند غه یوللادی . بو توی ده اجراء قیلینغان دبدبه لیك و تکلف مراسم نی تاریخ رشیدی و روضته الصفاده اوزون بیانات بیلهن ذکر قیلی نیب دور . تیمور بگ تکیل خانیم نی اوزی معظم تشریفات بیلهن استقبال قیلدی و توی مراسمی نی اجرا قیلیب نکاح قیلدی.[207]

۸۰۰ هـ (۱۳۹۷م) ده خضرخوجه خان تیمور بگ نیك حضوری غه الچی یوللاب بیر دوستلوق و تعرض قیلیشما سلیق معاهده سی عقد اتکنه تکلیف قیلدی . لیکن تیمور بگ اچوق جواب برمادی . بوکون دین اعتباراً بو هر ایکی حکمدار اوز حدودلری نی محکم توتادورغان بولدی لر . شرقی تورکستان حدودی نی آگاتور بگ قوتلیك عسکر بیلهن محافظه قیلور ایدی . و غربی تورکستان حدودی نی تیمور بگ نیك نبره سی محمد میرزا (جهانگیر میرزا نیك اوغلی) ساقلار ایدی .

تیمور بگ نیك اژلومی

تیمور بگ، ۸۰۷ هـ (۱۴۰۴م) نیك باشیده انادولو (تورکیه) فتحی دین یانیب سمرقند غه کلیب فقط اوچ ای ارام النیب ایمدی شرق دنیاسی نی فتح قیلماق اوچون غایت الدیراب قیش اوتراسیده ایکی یوزمیك عسکر بیلهن حرکت قیلدی . یول ده سوغاق دین ادم و حیوان خیلی تولا ضایع بولدی . بو نیك بیلهن هم توختامای یوروب سیر دریا دین موز اوستیدین اوتوب اوترار شهری غه کلدی . اوترار نیك شرق طرفیده قاربك قالین بولوب یورمك امکانسیز بولغانی اوچون اوترار ده ایرته یاز غچه تورماق غه مجبور بولدی .

تیمور بگ نیکْ بو یوروش دەکی پلانی منه بو ایدی :
تیمور بگ اوزی ایکی یوزمیکْ عسکر بیلەن ، چنگیزخان نیکْ یوروش یولی بولغان ، یته سو والتای یولی بیلەن مغولستان‌غه اوتوب اویر دین چین‌غه یوروش قیلماق ایدی . نبرەسی اولوغ‌بگ‌میرزا شرقی تورکستان نیکْ شمال و شرق اولکه لری‌نی، یعنی ایسیغ کول اطرافی ،ایلی ،بش بلیق و تورپان اولکه لری‌نی، چین حدودی‌غچه اشغال اتمکغه مأمور ایدی . ینه بیر نبرەسی ابراهیم میرزا ، التی شهر و چالیش اولکه‌لری نی اشغال اتمکغه مأمور ایدی . خضرخوجه خان نیکْ بوکا مقابل الغان وضعیتی نیکْ نیمه ایکه‌نلیکی خصوصیده مع الأسف معلوماتیمیز یوق‌دور . لیکن خدانیکْ قاهر ارادەسی بو چوکْ پلان‌نی کاملاً برباد اتتی . یعنی اون‌یته شعبان ۸۰۷ هـ (۱۴۰۵م)ده تیموربگ‌اوترار شهری‌ده وفات اتتی . اولادی‌نیکْ اراسیده سلطنت تالاشی یوزیدین قانلیغ مجادله لر چیقیب یوقاریقی عسکرلر تماماً پراکنده بولدی لر . بو نیکْ بیلەن اوتوزبش ییلدین بری دایما تهدید استیده یاشاغان شرقی تورکستان دولتی و خلقی بیر راحت نفسی نی الدی لر .

محمد خان نیکْ خان بولغانی

۱۴۱۸م ده خضرخوجه خان وفات قیلیب اورنیغه چوکْ اوغلی محمد خان تخت‌ده اولتوردی . محمد خان عسکری قوّتی نی خیلی اشوروب شرقی تورکستان‌نی هر قایداغ دوشمن‌غه قارشی مدافعه قیلالغودەك درجه‌غه یتکوزدی . یازکون‌لرده تکْری تاغلریدین اوتوب ارتباشی‌ده یازلار ایدی . اویرنی یخشی اباد قیلیب ایکنجی پایتخت قیلدی . محمد خان نیکْ زمانه سیده تیمور بگ نیکْ اوغلی شاهرخ میرزا غربی تورکستان ، افغانستان ، و ایران نیکْ بعضی سی‌غه پادشاه ایدی .

محمد خان نیك مقابلیده اوغلی اولوغ بگ میرزانی تولا قوت بیله‌ن انـد جان ده قویغان ایدی. محمد خان نیك شاهرخ میرزا بیله‌ن مناسبتی یخشی ایمس ایدی. محمد خان مملکتی نی ککروتمك و سیر دریا نیـك شرقی ده‌کی تاشکند، اوترار و تالاس ولایت لری‌نی تیمور بگ نیك اولادی دین تارتیب الماق اوچون دایما فرصت ایسترایدی. او ولایت لـرده عصیان چیقارماق اوچـون سیاسی دسیسه لردین هم تارتینماس ایدی. بو دسیسه نیك اثری ده ۸۱۱ هـ (۱۴۰۸م) ده اوترار والی سی امیـر شیخ نورالدین شدتلیك بیر عصیان چیقاردی. محمد خان اکا یاردم قیلماق اوچون اوز اینی سی شمع جهان خان نی عسکر بیله‌ن اوترار غـه یوللادی. لیکن شمع جهان خان بارغوچه شاهرخ میرزا مذکور عصیـان نی کاملاً باسیقتوروب بولغان اوچون شمع جهان خان تالاس اطرا فی دین یانیب کلدی. محمد خان نیك بو فعالیتی نتیجه سیده تـالاس اولکه لری‌نی اوروش سیز شرقی تورکستان غه قوشتی. محمد خان شرقی تورکستان نی هر بابده ترقی قیلدوردی و التی شهرده تولا جامع لر و مدرسه لر بنا قیلدوردی. بو جمله‌دین قارغالیق شهریده‌کی یشیـل مدرسه بو کون غچه محمد خان نیك اتیده باقی دور. محمد خان ۸۱۸ هـ (۱۴۱۵م) ده وفات اتتی.

شمع جهان نیك خان بولغانی

محمد خان وفات اتکه‌ندین کین اینی سی شمع جهـان خان تخت ده اولتوردی. بو ذات نیك داخلی سیاستی اصلاحات و مرکزیت نی قوّتلاندورمك ایدی. سیاست تقاضاسی چه یورت ده کـی شهزاده لر، یرلیك بگو والی لر نیك اشوق نفوذ لری‌نی یوق اتمـك اوچون کوشش قیلور ایدی. بو کوشش نتیجه سیده فوق العاده نفوذ و قوّت غه ایگه بولغان بگلر بگی خداداد خان، محدود اختیارات لیـغ بیر والی رتبه‌سی غه کلیب قالدی. محمد خان مرحوم نیك شهزاده لری هم کاملاً شمع جهان نیك امری استیده بولوب قالدی. بو سیاسـت اوزون دین بری استبداد و نفوذ غه ایگه بولوب کلگه‌ن شهزاده لر و بگ

لرغه غایت اغیر کلمکده ایدی. ۸۲۱ هـ (۱۴۱۸م) ده محمد خان نیكْ نبره‌سی اویس اوغلان (شیرعلی اوغلان نیكْ اوغلی) و خداداد خان و تولا شهزاده و بگ لر، شمع جهان خان نیكْ ضدی غه بیرلا شیب قوّت لیك بیر عصیان چیقاردی لر. نتیجه‌ده اویس اوغلان، شمع جهان خان نی شهید اتتی. شمع جهان خان چوك اوغلی نقش جهان خان نی تورپان ولایتی غه والی تعین قیلیب چالیش (قاراشهر) ولایتی نی هم تورپان ولایتی غه قوشوب برگه‌ن ایدی. بو کشی نیكْ والی بولغانی و وفاتی نیكْ تاریخی معلوم ایماس دور. پروفیسور بارتولد، نقش جهان خان نی چوك خان لر قتاریده سانابدور. لیکن حقیقتده شمع جهان خان شهید بولغاندین کین فقط تورپان و قاراشهر ولایتی نی نقش جهان خان محکم توتوب مذکور منطقه‌ده استقلال اعلان اتکه‌ن ایدی، و اوزاتیده پول قاقتوروب و خان عنوانی بیله‌ن یارلیغ برگه‌ن ایدی. بارتولد مذکور پول و اثرلرغه قاراب یوقاریقی غه گمان قیلمیش دور[208].

شیر محمد خان نیكْ خان بولغانی

شمع جهان خان شهید بولغاندین کین اوغلی شیر محمد خان اویس اوغلان بیله‌ن قاتیغ محاربه غه کیریشتی. بو محاربه اوچ ییل دوام قیلدی. اخیری شیرمحمد خان اویس اوغلان نی قطعی صورتده مغلوب اتیب ۸۲۳ هـ ده خانلیق تختیده اولتوردی. شرقی تورکستان ده‌کی بو اغتشاش دین اولوغ بگ میرزا استفاده قیلیب حدود غه یاقین اولکه لردین تالاس و اطرافی نی اشغال قیلغان ایدی. شیرمحمد خان تخت ده اولتورغان زمان بگلر بگی خداداد خان دوغلات و صدرالاسلام نیكْ قیادتی استیده حدود غه عسکر یوللادی. بو لر اولوغ بگ میرزا نیكْ عسکرلری نی مغلوب اتیب بعضی یرلرنی یاندوروب الدی لر.

۸۲٤ هـ (۱٤۲۱م) ده اولوغ بگ میرزا تولاعسکر بیله‌ن شرقی تورکستان‌غه یوروش قیلماق اوچون سیر دریا دین اوتتی. شیر محمد خان هم تمام قوتی بیله‌ن یوروش قیلیب حدود اوستیغه باریب اولوغ بگ نیكْ عسکر گاهی نیكْ اونتوریده توختاب اولوغ بگ نیكْ الدی‌غه الچی ایباریب مصالحه غه تکلیف قیلدی. اولوغ بگ قبول اتیب شیر محمد خان بیله‌ن کوروشمك و مصالحه شرط لری‌نی بالذات مذاکره قیلیشیب معاهده عقد اتمك نی طلب قیلدی. شیرمحمد خان، صدر اسلام نی یانیغه الیب اولوغ بگ نیكْ عسکر گاهی غه باردی. اولوغ بگ غایت احترام و دبدبه بیله‌ن استقبال قیلدی و مذاکره باشلاندی. مذاکره تمام بولمغان سبب دین شیر محمد خان اویرده قونماقچی بولوب قالدی. لیکن کیچه ده سوءقصد دین قورقوب بیر بهانه بیله‌ن یاشورون اوز عسکر گاهی غه کلیب محاربه غه تیارلاندی. ایرته‌سی اولوغ بگ عذر لر بیله شیرمحمد خان نیكْ الدیغه الچی لر ایباریب مصالحه تکلیفی دد ی. اخیری هر ایکی طرف بیر بیری نیكْ حدودی غه تعرض قیلیشماسلیق معاهده‌سی عقد اتیلدی. بو نیكْ بیله‌ن هر ایکی حکمدار عسکرلری‌نی الیب اوز یورت لری‌غه یانیب کتتی لر.

شیر محمد خان و اولوغ بك میرزا اراسیده محاربه

شیر محمد خان بیله‌ن اولوغ بگ اراسیده‌کی معاهده غه تقریباً تورت ییل مدت عمل قیلدی لر. کین ینه توسنده‌کی صورتده بو معاهده سیندورولوب سوقوش بولدی، واقعه شودور: اولوغ بگ نیكْ چوكْ قوماندان لری‌دین علی تکریت نیكْ اوغلی، اولوغ بگدین یوز اویروب قاچیب شیرمحمد خان نیكْ پناهیغه سغیندی. اولوغ بگ میرزا بو ادم نی یاندوروب ایبارمکنی طلب قیلیب بگ ارسلان اتلیغ بیر کشی سی نی الچی قیلیب ایباردی. شیرمحمد خان مذکور طلب نی قبول اتمدی و الچی نی حبس قیلدی. اولوغ بگ میرزا ینه باشقه بیر الچی ایباریب ایلگریکی الچی نی و قاچقان قوماندان نی یاندوروب ایبارمکنی طلب قیلدی و قبول اتمگه‌ن تقدیرده محاربه اتمکی نی بیلدوردی. شیرمحمد

خان ایرته یازده جواب بیرامن دیب ایکنجی الچی نی یاندوردی . اولوغ بگ میرزا بو جواب نی الغان زمان تهدید اوچون سمرقند دین سیردریا یویی غه واندجان غه تولا عسکر یوللادی . شیرمحمد خان انیگ مقابلیده ایسیغ کول نیگ غربی غه اینی سی خضرخوجه اوغلان ، امیر جهانشاه ، بگلربگی خداداد خان ، صدر الاسلام و ملك الاسلام نیگ قیادت لری استیده ارقه ارقه دین عسکر یوللادی . اولوغ بگ میرزا بوعملی جواب غه اچیغلاب اوزی تمام قوتی بیله‌ن تاشکند غه یوروش قیلدی . داداسی شاهرخ میرزا ، اولوغ بگ میرزانی اوروش قیلماق دین توسوب مکرّر یارلیغ نامه لر ایبارسه‌مو اولوغ بگ بو یوروشیدین قایتمای یورو ب یگرمه یته ربیع الاول ۸۲۸ هـ (۱٤۲۵م) ده تاشکند غه کلدی . شیرمحمد خان هم المالیق دین یوروش قیلیب ایسیغ کول نیگ جنوب غربی سیده کی آرتباشی قصبه‌سی نیگ شمالی ده‌کی تیکه سکریر دریاسی (سیردریا نیگ باشی) بوییده کیش اتلیغ یایلاغ نی حربی مرکز قیلیب توشتی . امیرجهان شاه‌نی تالاس و ایسیغ کول اراسیغه ، صدر الاسلام و ملك الاسلام نی تالاس نیگ شمال شرقی سیده‌کی اورتا کول بویی غه یوللاب اولوغ بگ میرزا نیگ هجوم یول‌لری‌غه مستحکم جبهه لر تاٴسیس اتتی . اولوغ بگ میرزا تاشکند دین حرب تعبیه‌سی بیله‌ن یوردی . و تالاس حدودیده امیر جهانشاه یتیب کلیب قاتیغ اوروش بولدی . هر ایکی طرف بیر نچه‌میگ کشی لیك ضایعات برگه‌ندین کین امیر جهانشاه جنوب طرف غه عسکری‌نی تارتیب تالاس تاغلری‌غه یرلاشتی . اما اولوغ بگ موندین خبرسیز قالیب بلکه امیر جهانشاه‌نی قاچیب خضرخوجه اوغلان و خداداد خان لر غه قوشولدی دیب خیال قیلیب عسکری‌نیگ بیر قسمی نی ایلگری یوللاب اوزی تولا راق قوّتی بیله‌ن ارقه‌دین یوردی . ایلگری یورگه‌ن عسکری تویغوسوز حالده خضرخوجه اوغلان نیگ عسکر گاهی غه هجوم قیلدی قاتیغ اوروش دین خضرخوجه اوغلان‌نی اسیر قیلدی و انی اولوغ بگ درحال سمرقند غه یوللادی . موندین‌کین اولوغ بگ تمام عسکرلری بیله‌ن بیرلاشیب اریق سو (حاضرده اقسو) یولی بیله‌ن توغرا شرق‌غه ایلگریلاب خداداد خان بیله‌ن اوروشماق اوچون یوردی . چو دریاسی نیگ غربی قابی سیده الیش اتلیغ بیر یرده خداداد خان نیگ بوقتورمه‌ده قویغان بیر قطعه عسکری

تویفوسوز حالده اولوغبگ نیكْ عسكرلری‌نی اوق‌غه توتوب مهم ضایعات غه دوچار قیلیب ینه غایب بولدی. اولوغبگ او یردین اوتوب قوش بولاق‌غه كلدی. بو یر خداداد خان نیكْ عسكر گاهی غه یاقین ایدی‌اولوغ بگ خداداد خان‌نی اراغه الماق‌غه موفق بولدی. خداداد خان قاتیغ مدافعه‌دین كین تسلیم غه مجبور بولوب اسیر توشتی. انی هم اولوغبگ درحال سمرقند غه یوللادی. اولوغبگ، خضرخوجه اوغلان وخداداد خان بیله‌ن محاربه غه توتوشقان كون لرده صَدْرُ الاسلام و مَلِكُ الاسلام اورتا كول‌دین یوروب شمال بیله‌ن ایلگریلاب چو دریادین اوتوب اق قایاس دریاسی بوییده تقریباً بوگونكی كاستك و آلماآتا اراسیده توختادی لر. اولوغبگ میرزا بولرنیكْ بو صورت بیله‌ن ایلگری‌غه اوتوب الغان لری‌نی هیچ بیلمای قالدی. بلكه بولرنی یا قاچتی یاكه اورتا كول‌دین یوتكلمدی دیب خیال قیلیب اولرغه اهمیت برمدی. بو اوچون اولوغبگ میرزا، شیر محمد خان نیكْ عسكر گاهی نی بی خبرلیكده باسماق اوچون توغراجنوب غه ایلگریلامكغه باشلادی. اولوغبگ نیكْ تمام حركت‌لری‌دین خبردار بولوب تورغان صدر الاسلام و ملك الاسلام چو دریاسی نیكْ شرقی و ایسیغ كول نیكْ بویی بیله‌ن جنوب غه یوروب اولوغبگ میرزا نیكْ الدیغه اوتوب شیر محمد خان نیكْ عسكر گاهی غه باریب قوشولدی لر. بو نیكْ بیله‌ن شیرمحمد خان نیكْ قوتی اوچ حصه اشتی. بو ماهرانه مانوره لر تمام بولغاندین كین اولوغبگ وضعیت دین خبر تاپیب غایت درجه ده دهشت و حیرت ده قالدی. اولوغبگ شیرمحمد خان نیكْ عسكر گاهی غه یاقینلاشیب هر طرف غه كشف قول لری ایباردی. بو كشف قول لری اوزون یرلرغچه كزیب یانیب كلدی‌لر. دوشمن‌دین هیچ اثر كورمدوك دیدی لر. لیكن شیرمحمد خان اوز حركاتی نی اولوغبگ نیكْ كشف قول لریدین مخفی قالماق اوچون قیلغان تشبث‌لری‌ده یوزده یوز موفق‌بولغان ایدی. چونكه مذكور كشف قول‌لری هنوز سوزلری‌نی تمام قیلمای تورغان حالده شیرمحمد خان‌نیكْ عسكرلری‌یریم دائره شكلیده احاطه ترتیباتی بیله‌ن یتیب كلدی‌لر. و اولوغبگ‌نی امان برمای قورشاب الدی لر. بو صورت بیله‌ن اولوغبگ بیركیچه‌كوندوز احاطه ایچیده قالیب عسكر لری‌نیكْ تولاسی ضایع بولدی. اخیری اولوغبگ امیدسیز بیر قلیچ

محاربه‌سی نتیجه سیده احاطه دین چیقماق‌غه موفق بولدی و بو حالده امیر جهانشاه نیك اولوغ‌بگ نیك ارقه سیدین فعالیت‌غه کلیب اونیك چکلیش یولی نی کسکه‌ن خبری کلدی. اولوغ‌بگ غایت درجه‌ده شاشیب هیچ نرسه غه قاراماسدین قاچماقدین باشقه چاره تاپالمای درحال ارقه غه یاندی وعسکرلری‌نی اوچ غه بولوب اوچ یول بیله‌ن غایت احتیاط و ایتیك لیك بیله‌ن تاشکند طرفی‌غه یوردی. یولده امیر جهانشاه اولوغ‌بگ نیك عسکرلری‌نیك شمال یولیده‌کی قسمی‌غه هجوم قیلیب بولرنی تماماً قلیچ دین اوتکوزدی. بولردین یالغوز محمدبارلاس و اسکندر بگ اتلیغ ایکی قوماندان غینه اوّلوم دین قوتولوب اولوغ‌بگ نیك یانیغه قاچیب بارالدی. الحاصل اولوغ‌بگ،عسکری نیك قسم کلّی سی نی ضایع قیلیب مدهیش بیر مغلوبلوق فلاکتی غه اوچراب اون شعبان ۸٦۸ هـ (۲۸ تموز، ۱٤۲۵م) ده سمرقندغه باردی.

اولوغ‌بگ‌نی بو حربی اقدامات دین داداسی شاهرخ میرزا نیك منع قیلغانی و ناراضی بولغانی‌نی یوقاریده ذکر قیلغان ایدوك. ایمدی بو اقدامات نیك بو صورتده یمان بیر فلاکت بیله‌ن نتیجه لانگه نیدین شاهرخ میرزا غضبلانیب اولوغ‌بگ غه جزا برمك اوچون هرات (پایتخت) دین سمرقندغه سوردی. لیکن سمرقندغه کلگه‌ندین کین تمام کورگان خاندانی نیك شفاعتی بیله‌ن اونی عفو اتتی، اولوغ‌بگ اسیر قیلیب کلگه‌ن خضرخوجه اوغلان و خداداد خان لرنی تولا احترام قیلیب ازاد قیلیب یاندوردی. خضرخوجه اوغلان شرقی تورکستان غه یانیب کلدی. اما خداداد خان قریغان وقتیمده بیر حج قیلیب اندین کین وطن‌غه یانامن دیب مکه غه باریب حج اداسی دین کین یتمش‌بش یاشیده مکه مکرمه‌ده وفات اتتی.

شیر محمد خان وفات بولوب اویس خان نیك خان بولغانی

شیرمحمد خان یوقاریقی اوروش‌ده اولوغ‌بگ میرزانی مغلوب اتکه‌ندین‌کین وفاتی غچه بولغان واقعاتی خصوصیده ایشانگو

دك معلومات يوقدور . شيرمحمد خان ٨٢٨ هـ (١٤٢٥م) ده وفات قيليب اورنيغه دوشمنى بولغان اويس اوغلان خان بولدى . اويس خان نيكْ اون ييل ليق سلطنتى دورى غه متعلق معلوماتيميز بك ازدور. اويس خان كورگان خاندانى (تيموريگ نيكْ اولادى) بيله‌ن مناسبتده وسه تانه ايدى . بير قيزى‌نى اولوغ بگ ميرزانيكْ اوغلى عبدالعزيز ميرزاغه بريب بير توغقانليق رابطه‌سى هم پيدا قيلغان ايدى .

٨٣١ هـ ده داخلى بير اغتشاش نى كيم چيقارغانى بيلينماىدور. بو اغتشاش غايت شدت بيله‌ن سكز ييل دوام قيلدى . اخيرى ٨٣٨ هـ (١٤٣٤م) ده اويس خان شهيد بولدى . بو ذات نيكْ كيم نيكْ قوليده شهيد بولغانى معلوم ايماس. ليكن تاريخ رشيد و بابر توزوكى نيكْ اشارت لرى غه كوره اوز اوغلى يونس خان نيكْ قوليده شهيد بولغانليقى اكْلانادور[209]

اوچونجى ايسن بوغا خان نيكْ خان بولغانى

اويس خان نيكْ ايكى اوغلى ايسن بوغا خان و يونس خان تخت تالاشيب اوروشقالى باشلادى‌لر . تولا اوروش لردين كين دولت ادم لرى و خلق نيكْ تولا راقى ايسن بوغا خان طرفدارى بولغانى اوچون يونس خان مغلوب بولوب اوز طرفدارلرى بولغان نارين تومن بگى ابرزن بگ و تالاس تومن بگى ميرك تركمن باشليغ تقريباً اوچ ميكْ اويلوك ادم لر بيله‌ن قاچيب فرغانه غه اوتوب اولوغ ميرزانيكْ پناهيغه سغنيب انيكدين اكاسى نيكْ ضدى غه ياردم تيلادى . اولوغ بگ ميرزا يونس خان نى ادم لريدين ايريب يالغوز خاتون باله بارقه لرى بيله‌ن عراق طرفسى غه هيدادى . ادم لرى‌نى ولايت لرغه تارقاتيب پراكنده قيلدى . بو صورت بيله‌ن ايسن بوغا خان دوشمن دين قوتولوب اوزى‌نى خان اعلان اتتى . بو كشى چاغاتاى خاندانى دين خانليق تختيده اولتور غان ايسن بوغا خان اتليغ لر نيكْ اوچونجى سى بولادور .

ايسن بوغا خان اغتشاش نتيجه سيده ويران بولغان

یورت‌لرنی اباد قیلماق‌ده تولا فعالیت‌کورساتتی . کورگان خاندانی حکمدارلری بیله‌ن یخشی مناسبت پیدا قیلدی عسکری‌قوتی‌نی‌اشوردی. بو زمانه لرده التای ، ایمیل ، و زارغالانتو (قوبدو) ، زیبغالانتو (اولاستای) اولکه لریده قوّتلانیب استقلال حاصل اتکه‌ن ، ایلی ، یته سو و بارکول طرف لری‌غه تعرض قیلماق‌غه باشلاغان قالماق اتلیغ تورك قبیله لری بیله‌ن اوروشوب اولرنی مغلوب اتیب خراج برمك صورتی بیله‌ن اطاعت قیلماق‌غه مجبور قیلدی . و ینه او وقتده ارال‌کولی و تومول و ایرتیش دریالری اراسیده یکّی دولت تاءسیس اتکه‌ن اوزبك لر نی مغلوب اتیب اولرنیك تورکستان غه هجوم قیلماقی نیك الدینی الدی . اوزبك خانی ابو الخیر خان بیله‌ن مجادله قیلیشیب اخیری مغلوب بولوب قچیب کلگه‌ن قازاق خان لری جانی‌بگ و احمد خان و تابع لری غه ایسن بوغاخان ، سیر دریانیك ایاغ طرفیده یر بیریب اولرنی اوزپناهی غه الدی . لیکن ایسن بوغاخان اوز طرفدارلری بولغان مغول‌بگ‌لری و عسکرلری‌غه ککرّو اختیارات‌بردی . بو سبب دین خلق‌غه بك تولا ظلم لر بولدی .

ایسن بوغاخان نیك فرغانه نی الغانی

کورگانلردین شاهرخ میرزا وفات اتکه‌ندین‌کین کورگان خاندانی اراسیده داخلی مجادله باشلادی . بو فرصت دین ایسن بوغاخان استفاده قیلیب حدودغه یاقین بعضی علاقه لر نی اوروش‌سیز اشغال اتتی . ۸۵۳ هـ ده اولوغ‌بگ‌میرزا بیله‌ن اوغلی عبداللطیف میرزا اراسیده‌کی مشهور فاجعه‌لیك مجادله چیققاندین کین ایسن بوغاخان فرغانه‌غه یوروش قیلیب اوزکندین خجندغچه تمام فرغانه‌نی اشغال اتتی . لیکن اولوغ‌بگ‌میرزا نیك زمانه سیده‌کی عدل و انصاف لیغ اداره غه عادتلانیب قالغان فرغانه خلقی ایسن بوغاخان نیك قوماندان لری‌نیك ظلم لری‌نی تحّمل قیلمای دایما اغتشاش چیقارماقده ایدی . خصوصاً اندجان خلقی ایسن بوغاخان

بیلەن اوزون مدت اوروشتی لر . بو سبب دین ایسن بوغا خان اند جان خلقی نیڭ تولا سی نی اسیر قیلیب شرقی تورکستان غه سوردی . اگر فرغانه خلقی بو اغتشاش لری بیلەن ایسن بوغا خان نیڭ قوّتلری نی مشغول اتمسه لر ایدی ایسن بوغا خان نیڭ پوتون غربی تورکستان نی اشغال اتمکیغه اوّلده وضعیت بك مساعد ایدی . ایسن بوغا خان فرغانه خلقی نیڭ اغتشاشی نی باسیقتورماق غه مشغول بولوب قالغان مدت ده کورگان خاندانی دین ابو سعید میرزا باشقه رقیب لری غه غالب بولوب داخلی مجادلەنی یوق اتیب حکمدارلیق نی قولیغه الماق غه موفق بولدی و اوزی غه کورگان خاندانی نیڭ عنعنه سی نیڭ تاشیده سلطان عنوانی نی الدی.[21]

سلطان ابو سعید میرزا ۸۵۵ هـ (۱۴۵۱م) ده ایسن بوغا خاندین فرغانه نی اجراتیب الماق اوچون محاربه غه کیریشتی ، اخیری ۸۵۶ هـ ده اشفره (مرغینان نیڭ غرب طرفیده بیر قصبه) محاربه سیده فرغانه خلقی نیڭ یاردمی بیلەن ایسن بوغا خان نی مغلوب اتتی. ۸۵۷ هـ (۱۴۵۳م) ده اندجان نیڭ یاقینیده بیر محاربه بولوب ینه ایسن بوغا خان مغلوب بولوب فرغانه نی بوشاتیب چیقیب کتتی. ۸۶۶ هـ (۱۴۶۱م) ده ایسن بوغا خان اوغلی دوست محمد خان نی تورپان غه والی قیلیب اقسو و کوچا ولایت لری نی هم دوغلات حکمداری محمد حیدرمیرزا دین اجراتیب الیب دوست محمد خان غه بردی . محمد حیدرمیرزا نی هم دوست محمد خان نیڭ امری استیغه کیرگوزدی . دیمکه دوست محمد خان تورپان ، التی شهر و بش بلیق ولایت لری غه عمومی والی لیق صفتی نی الدی .

یونس خان نیڭ خان بولغانی

سلطان ابو سعید میرزا ایسن بوغا خان نیڭ غربی تورکستان غه هجوم قیلما قی دین دایما قورقار ایدی . بو خطر نیڭ دفعی اوچون اڭ یخشی چاره شرقی تورکستان ده بیر داخلی مجادله چیقما قی ایدی . سلطان ابوسعید میرزا بو طرزده بیر داخلی مجادله

چیقارماق اوچون قولیدین کلگه‌ن کوشش‌لرنی قیلدی و حاجی بیگ باشلیغ بیر نچه تومن بگ لری‌نی تشویق اتیب ایسن بوغا خان نیكْ ضدی‌غه عصیان چیقارتتوردی. اما بو کیچیك عصیان‌لر ایسن بوغا خان نیكْ قوّتی نی ازلا تالمادی. لیکن سلطان ابوسعید میرزا ۷۶۶ه‍ اطرافیده بو مقصدی اوچون ایش‌غه یاراغوده‌ك بیر آلَت تاپتی و او الت ایسن بوغا خان‌نیكْ اینی‌سی یونس خان ایدی. بو کشی یگرمه بیر ییل ایلگری شرقی تورکستان‌دین چیقاریلیب ایران‌ده‌اواره بو لوب یورمکده ایدی. منه بو یونس خان‌نی سلطان ابوسعید میرزا ایران‌دین سمرقندغه کلتوروب تولا احترام قیلدی و اکا دیدی‌که چاغاتای خاندانی و کورگان خاندانی اراسیده میراثی بیر دوشمن لیك بار دور. دایما بو ایکی خاندان اراسیده قان‌لر توکولمکده دور ایمدی بیز بو دوشمنلیك نی اوتراتدین یوق اتمکنی خواهلایمیز اوز لری‌نی چاغاتای دولتی نیكْ خانی تونوماقینی و اوترامیزده صمیمی بیر دوستلوق تاٴسیس اتمکنی آرزو قیلامیز. اوز لری‌نیكْ خانلیق‌تختی نی الماق‌لری اوچون یاردم قیلماق‌غه بیز حاضر دور میز. یونس خان بو سوزنی خوشلوق بیله‌ن قبول قیلدی و قسم لر بیله‌ن دوستلوق وعده سی قیلدی. موندین کین سلطان ابوسعید میرزا بیر نچه میكْ کشی‌لیك بیر یاردم قوّتی نی یونس خان‌غه قوشوب اوزکند یولی بیله‌ن شرقی تورکستان‌غه یوللادی. بو کونلرده یونس خان‌نیكْ قایین اتاسی حاجی‌بگ باشلیغ‌عاصی تومن بگ لری،ایسن بوغا خان دین مغلوب بولوب فرغانه حدودی‌ده عسکرلری بیله‌ن یونس خان‌غه منتظر تورماقده ایدی لر. یونس خان کلگه‌ن زمان اولر تورك عنعنه سی غه موافق بیر قورولتای قیلیب یونس خان‌نی اق کیگیز اوستیده اولتورغوزوب بیعت مراسمی نی اجراٴقیلیب پوتون شرقی تورکستان‌غه خان اعلان اتتی لر.[21]

بو کوندین باشلاب یونس خان و ایسن خان اراسیده محاربه باشلاب اوترادە قان توکولمکده ایدی. ۸۶۸ ه‍ ده یونس خان مغلوب بولوب سمرقندغه قاچیب باردی. سلطان ابوسعید میرزا ینه تولاراق یاردم قوّتی بیله‌ن یونس خان‌نی شرقی تورکستان‌غه یوللادی

موندین کین اکا و اوکا اوروشا اوروشا ۸۷۰ و ۸۷۱ هـ (۱۴۷۵م) ارا
سیده یونس خان قطعی صورت ده غالب بولوب تگری تاغلری نیك
شمالی نی کاملاً اشغال اتیب دولت مرکزی المالیق نی قولیغه الدی.
ایسن بوغا خان نیك عاقبتی نیمه بولغانی خصوصیده معلوماتیمیز
یوق دور. تورپان، کوچا و اوچ عمومی والی سی دوست محمد خان
و دوغلات حکمداری محمد حیدر میرزا لر یونس خان غه اطاعت قیلدی لر.
بو نیك بیله‌ن تمام شرقی تورکستان یونس خان نیك حکمی استیغه کیردی.
یونس خان او زمانه‌دیکی کورگان خاندانی حکمدارلرینی تقلید قیلیب
اوزی غه سلطان عنوانی نی الدی. ۸۷۲ هـ (۱۴۷۲م) ده یارکند
و ختن نی ابابکر میرزا دوغلات اشغال قیلیب استقلال اعلان اتتی.
سلطان یونس خان و سلطان ابوسعید میرزا اراسیده دوستلوق ایلگر
یکی معاهده غه موافق غایت قوّتلیك بولدی. و کین چه سلطان ابو
سعید میرزا نیك اوچ اوغلی غه سلطان یونس خان نیك اوچ قیزی نی
غایت دبدبه لیك توی و مراسم بیله‌ن نکاح قیلیندی. مهرنگار خانیم
نی احمد میرزا غه، قوتلوق نگار خانیم نی عمر شیخ میرزا غه و سلطان
نگار خانیم نی محمود میرزا غه نکاح قیلیندی. بو نیك بیله‌ن بو ایکی
حکمدار اراسیده‌کی دوستلوق توغقانلیق رابطه‌سی بیله‌ن تخی موقوت
لاندی. ۸۸۳ هـ (۱۴۷۸م) ده تورپان، اوچ، و کوچا عمومی والسی
سی دوست محمد خان وفات اتیب اورنیغه اینی سی کپك سلطان عمومی
والی بولدی.

سلطان ابوسعید میرزا وفات اتکه‌ندین کین مملکتی پارچه
لاندی. چوك اوغلی احمد میرزا سمرقند و بخارا ده، اوترانجی اوغلی
عمر شیخ میرزا فرغانه ده و کیچیك اوغلی محمود میرزا بلخ و تخارستان
ده استقلال اعلان اتتی. بو لرنیك بیر بیری بیله‌ن مناسبت لری
یخشی بولمفانده‌ك قایین اتالری سلطان یونس خان غه هم دادالری
نیك وقتیده‌کی دوستلوق نی رعایه قیلمادی لر. سلطان یونس خان بو
سبب دین وضعیت نی دایما کوز استیده توتماق اوچون کافی درجه‌ده
قوّت بیله‌ن ایسیغ کول اطرافیده توردی. و کپك سلطان مهم مقدار
ده بیر قوّت بیله‌ن قالماق لرنیك غارت لری غه قارشی مدافعه قیلمور

ایدی. کاشغر، محمد حیدرمیرزا دوغلات نیك اداره سیده ایدی. ختن و یارکند ابابکرمیرزا دوغلات نیك مستقل اداره‌سی استیده ایدی.

یونس خان نیك محاربه لری

۸۷۸ هـ (۱٤۷۸م) ده شرقی تورکستان اولکه‌لریدین بولغان نارین‌غه فرغانه حکمداری عمرشیخ میرزا تعرض قیلدی. سلطان یونس خان درحال تولا عسکر بیله‌ن نارین‌غه یوردی. نارین نیك غربی ده فرغانه حدودی‌ده‌کی تکه سکریر دریاسی نیك بویده اوروش بولوب عمرشیخ میرزا مغلوب بولدی. اوزی اسیر توشدی؛ عسکر لری پراکنده بولدی. سلطان یونس خان کیواوغلی غه احترام بیله‌ن معامله قیلیب نصیحت قیلدی. اوترادە تعرض قیلیشماسلیق معاهده‌سی عقد اتکه‌ندین‌کین عمرشیخ میرزانی فرغانه غه اوزاتیب اوزی المالیق‌غه یانیب کلدی. موندین‌کین سلطان یونس خان و عمر شیخ میرزا نیك مناسبت‌لری کوندین کونگه یخشی بولدی. وبو نیك بیله‌ن سلطان یونس خان غرب حدودی‌دین خاطرجمع بولوب یورت نیك باشقه طرف لری‌غه حربی اقدامات غه باشلادی. ۸۷۹ هـ (۱٤۷٤ م) ده سلطان یونس خان اوتتوزمیك عسکر بیله‌ن اوچ (اقسو) غه‌کلدی. کاشغر حکمداری محمد حیدرمیرزا دوغلات، اوچ غه باریب خان‌نی زیارت قیلیب ابابکرمیرزا نیك اوستیغه یوروش قیلماق اوچون خان‌دین یاردم تیلادی. خان نیك امری بیله‌ن کاشغرغه یانیب عسکر توپلاماق‌غه باشلادی. سلطان یونس خان اوچ دین یوروب کاشغر غه کلیب محمد حیدرمیرزانی یگرمه‌میك عسکری بیله‌ن همراه الیب یارکند طرفیغه یوروش قیلدی. خان نیك امری استیده‌کی بو عسکر اللیك میك کشی دین عبارت بولغان مدهیش‌بیر قوّت ایدی. بو نیك مقابلیده ابابکرمیرزا نیك قوّتی اون‌ایکی میك کشی‌لیك کیچیك بیر قوت ایدی. لیکن حربی قیمت یوزی‌دین ابابکرمیرزا نیك عسکرلری قوت لیك ایدی. چونکه سلطان یونس خان نیك عسکرلری نیك تولا راقی قدیمقی

جنگجویلوق خاصیتی نی یوق اتکەن و بولان تالانیب کتکەن مغول و قیرغیز لردین عبارت بولوب حربی قیمتی از ایدی . اما ابابکر میرزانیڭ عسکرلری اوزون دین بری یخشی تربیه کورگەن و منتظم ترتیبات غه تابع بولغان ختن و یارکند یگیت لری دین عبارت بولوب غایت درجەده مجهز بیر قوت ایدی . و بو نیڭ اوستیغه ابابکرمیرزا یارکند شهری نیڭ تقریباً اون سکز میل غربیدەکی کوك رباط ده قوّتلیك استحکام لر تیارلاغان ایدی . سلطان یونس خان کوك رباط غه کلگەن زمان محاربه باشلانیب قاتیغ اوروش بولوب خان نیڭ عسکرلری یمان مغلوب بولوب پراکنده بولدی . خان، کاشغرغه یانماق غه مجبور بولدی . کاشغرده هم عسکرلری نی توپلایالمای اوچ غه کتتی . محمد حیدرمیرزا هم تمام تابع لری نی الیب کاشغرنی ویران قیلیب قاچتی و اوچ ده خان نیڭ ارقه سیدین یتتی . بو نیڭ بیلەن کاشغر هم ابابکرمیرزا غه قالدی. (ابابکرمیرزا نیڭ مفصّل واقعاتی توبنده دوغلات تاریخچه سی فصلی ده کیلادور.) موندین کین سلطان یونس خان وفاتی غچه ابابکر میرزا بیلەن محاربه قیلماقغه فرصت تاپالمادی . چونکه او وقت لرده اوزبگ خان لری وقازاق خان لری کوندین کونگه قوّتلانیب سیر دریا و چودریا نیڭ ایاغلریدەکی ساحه لرغه اوزبگ لر و کوکچه تکیز (بالخاش کولی) نیڭ شمالیدەکی اولکه لر (بوگونکی سمی پلاتینسکی) غه قازاق لر استیلا قیلیب شرقی تورکستان نیڭ شمال قسمی غه بیر خطر حالیده ایدی لر . بو سبب دین سلطان یونس خان اوز قوّتی نیڭ تولاراقی بیلەن شمالده تورماقغه مجبور بولدی .

التای و ایمیل اولکه لری غه قالماق لر استیلا قیلیب ایلی ، یته سو ، بش بلیق و بارکول حدودلری غه پات پات تعرض قیلغالی باشلادی لر . بو اوچون خان ، قوّتی نیڭ مهم بیر قسمی نی تورپان عمومی والی سی کپك سلطان نیڭ قیادتی استیده قالماق لرنیڭ اوستیغه یوللاب اوروش غه امر اتتی . ۸۸۵ هـ (۱۴۹۰م) اطرافیده کپك سلطان قالماق لرنی هیداب چیقاردی .

سلطان یونس خان نیڭ تاشکندنی بایتخت قیلغانی

سلطان یونس خان و کیوا وغلی عمرشیخ میرزا نیـــڭ مناسبت لری یخشی لاشقان وقت دین باشلاب بولرنیڭ اراسیده زیارت لر و کلیش باریش لر تولا بولدی . عمر شیخ میرزا و اکاسی سلطان احمد میرزا سیر دریا نیڭ شمالیده کی تاشکند و شاهرخیه شهرلری نی تالا شور ایدی لر (شاهرخیه نیڭ اصلی اتی فناکت دور . سیردریا نیـــڭ شمال قایسی سی غه یاقین دور و خجند شهری نیڭ اوتوریده دور . چوڭ بیر شهر ایدی حاضرده بو شهر یوق دور .) هر حالده بو ایکی شهر عمرشیخ میرزا نیڭ قولیده ایدی . ۸۸۸ هـ (۱٤۸٤م) ده سلطـــان یونس خان نیڭ عمر شیخ میرزا نیڭ نکاحیده کی قیزی قوتلوق نگار خانیم بیر اوغول توغدی . عمر شیخ میرزا بو اوغلی نیڭ اتی توی مراسمـــی اوچون سلطان یونس خان نی فرغانه غه دعوت قیلدی . خان فرغانه غه باریب تولا دبدبه لیك توی لر بیله ن بو یکی توغولغان نبره سی غـــه بابرات قویدی . زمانه نیڭ طریقت مرشیدی خواجه عبیدالله احرار، ظهرالدین محمد ات قویدی (مشهور هندستان فاتحی ظهیرالدّین محمد بابر پادشاه اوشبو دور) بو مراسم دین کین عمـــر شیخ میرزا، نزاع موضوعی بولوب قالغان تاشکند و شاهرخیه شهر لری نی سلطان یونس خان غه هدیه قیلدی . سلطان یونس خان بو شهـــر لرنی قولیغه الیب تاشکند شهری نی پایتخت قیلیب او یرده اوتوردی. ۸۹۰ هـ (۱٤۸٥م) ده تورپان ، بش بلیق ، چالیش ، کوچا و اوچ ولایت لری نیڭ عمومی والی سی کپك سلطان وفات قیلدی . انیـــڭ اورنیغه سلطان یونس خان اوزی نیڭ ایکنجی اوغلی احمد خان نی عمومی والی تعین قیلدی . احمد خان، قالماق لر بیله ن تولا محاربه قیلیب اولرنی قطعی صورتده مغلوب اتیب هر ییل ده معین مقداردہ خراج الماق صورتی بیله ن اولرنی اوزی غه تابع قیلدی . احمد خان قالماق لرنیڭ اڭ یمان دوشمنی بولغان اوچون او ذات نی قالماق لر، الاچی دیر ایدی لر (اوزون دیمکدور ، بویی اوزون کشی ایدی) احمد خان هم بو لقب نی یخشی کورور ایدی . بو لقب بیله ن شهرت تاپیـــب

احمد الاچی خان دییلور ایدی . کین لرده تورکستان خلقی تحریف بیله‌ن الاچه خان دیر ایدی لر[213].

سلطان یونس خان نیڭ مدنیت غه ایکی مهم خدمتی

او زمانه لرده شرقی و غربی تورکستان ده‌کی دولت لر و قبیله لر بیر بیرلری بیله‌ن اوروشوب اسیر الغان ادملرنی قول قیلماق و دنیانیڭ هر طرفیغه الیب باریب ساتماق عادتی بار ایدی سلطان یونس خان بو ایش نی شرقی تورکستان ده قطعیاً منع قیلیب انسان نی ساتماق و ساتیب الماق نی یوق اتتی . غربی تورکستان، افغانستان و ایران اولکه لری ده‌کی کورگان خاندانی حکمدارلری غه او زمانه ده‌کی طریقت مرشیدی خواجه عبید الله احرار نیڭ تصدیق و تشویق لری بیله‌ن تقویت قیلینغان تبلیغنامه لر ایبا ریب مسلمان لرد ین قول بو لوب قالغان لرنی ازاد قیلماق غه تکلیف قیلدی . بو نیڭ نتیجه سی ده میڭ لرچه قول لر ازاد بولدی لر .

ایلی جیلغه سی ، یته سو ، چو دریا بویی ، تالاس ولایتی و ایسیغ کول اطرافیده‌کی قدیمدین فوق العاده اباد و یوز دین زیاده شهر غه ایگه اولکه لر چنگیزخان و اولادی نیڭ حربی حرکت یولی بولوب چاغاتای خاندانی و تیمور بگ و اولادی نیڭ دوره لریده خارجی و داخلی محاربه لرنیڭ میدانی بولغانی اوچون بو اولکه لر ویران بولوب هیچ بیر شهر قالمغان، خلق کوچمن لیك وغارت گرلیك حیاتی غه عادتلانیب کتکه‌نلری اوچون بو اولکه لرنی اباد قیلماق و شهرلر، قصبه و کنت لر تاءسیس قیلماق امکانسیز بیر حال غه کلگه‌ن ایدی . سلطان یونس خان بو اولکه لرنی اباد قیلماق و خلق نی مدنیت غه کیرگوزمك اوچون تولا کوشش قیلیب موفق بولالمادی . اخیری اوّلا بو خلق نیڭ بعضی سی نی شهر حیاتی غه عادتلاندورمك و اندین کین اولرنیڭ اوز قوّتی بیله‌ن اهسته اهسته بو اولکه لرده کنت لر، قصبه لر و شهرلر وجود غه کلتورمك لازم ایکه‌نلیکی غه توشونوب

سلطان یونس خان مذکور اولکه لرنیڭ خلقی دین بیر نچه میڭاویلوك نی زور بیلەن کوچوروب تاشکند شهریده یرلاشتوردی. اگرچه بولر دین بعضی سی یولدین و بعضی سی تاشکند دین قاچیب کتسه لرمو تولاراق لری تاشکند ده بیر نچه‌ییل اولتوروب شهر حیاتی غه عادت لاندیلر و کین لرده بوادم لرنی اوز یورت‌لری‌غه یاندوردی. بولر نیڭ قول‌لری بیلەن تولا کنت و قصبه لر و الماتا، توخماق و قاراقول ده‌ك شهرلر وجود غه کلتورولدی[214].

محمود خان نیڭ خان بولغانی

سلطان یونس خان ۸۹۲ هـ (۱۴۸۷م) ده وفات اتتی و اورنیغه ولیعهدی بولغان چوڭ اوغلی محمود خان تخت ده اولتوردی. سلطان محمود خان نیڭ خانلیق تختیده اولتورغان زمانه سیده سیاست و حرب ایش‌لریغه ماهر بیر پادشاه اوچون سلطنتی نی محکم لاشتورماق و یورتینی کڭروتوب شرقی وغربی تورکستان غه شامل بیر تورك امپراطورلوقی قورماق غه میدان کاملاً اچوق ایدی. چونکه او وقتده شرقی تورکستان نیڭ کیچیك بیر قسمی (ختن و یارکند) ده‌کی ابابکرمیرزا نیڭ ازغینه مخالف قوّتی دین باشقه تمام خلق کاملاً اطاعت و سکون بیلەن پاشاماقده ایدی. مملکت دین غایت قوّتلیك عسکر ییغماق اسان بیر مسئله ایدی. غربی تورکستان ده کورگان خاندانی غه منسوب شهزاده لر ولایت ولایت ده، بلکه شهر شهرده مستقل بولوشوب بیر بیری بیلەن دوشمن طوایف الملوك شکلی نی الیب انقراض دوره سی نی پاشاماقده ایدی لر. اما سلطان محمود خان موندا غ فرصت دین استفاده قیلماق غه لیاقتی یوق بیر ذات ایدی. بابر پادشاه بابر توزوکی ده یازیب دورکه: "خان دادام (سلطان محمود خان) جنگی ادم ایمس ایدی. عسکر لیکدین کاملاً مجرد ایدی."[215] تاریخ رشیدی نیڭ مولفی حیدر میرزا یازیبدورکه: "سلطان محمود خان لیاقت سیز بیر شهزاده ایدی. و تیار پادشاه لیق‌غه ایگه بولغان و انیڭ قدری نی بیلمگەن

بیر ذات ایدی. داداسی نیك اعتمادلیغ امیرلرینی اعتبارد ین توشوروب اوزی‌نیك یاش و تجربه سیز اداش‌لری‌نی ایش غه قویدی. بولرنیك خطا تدبیر ویمان اداره لری سببی دین تمام سوز و ایش ایگه لری سلطان محمود خان‌دین یوز اویروب هر طرف غه کتتی لر. سلطان محمود خان‌نیك راحت پرست‌لیکی وبی تدبیر لیکی نتیجه سیده وقوعغه کلگه‌ن فجیع حادثه‌لر تولا دور. بو جمله‌دین بیری سلطان محمود خان‌نیك سلطنتی نیك یقیلیشی و اوزی نیك دشمن قولیده شهید بولماقی غه سبب بولغان حادثه و خطا تدبیر دور.[216]

اوزبك حکمداری ابو الخیرخان نیك نبره‌سی محمد شیبانی خان (شاهی‌بگ و شاه بخت هم دییلادور) اوز یور تیده مغلوب بولوب قاچیب سلطان احمد میرزا طرفی‌دین بخاراوالی‌سی بولغان عبد العلی ترخان نیك خدمتی غه کیرگه‌ن ایدی. کین چه یانیغه بیر مونچه اوزبك لرنی بیغیب عبد العلی ترخان‌غه خیانت قیلیب و مغلوب بولوب قاچیب سلطان محمود خان‌نیك پناهی غه سفیندی. چنگیزخان اولادی‌دین بولغانی اوچون سلطان‌محمود خان اکا احترام قیلدی و صحبتی غه داخل قیلدی. شیبانی‌خان سوز سوزلامك و عسکرلیك و سیاست ده خیلی ماهر بیر ادم ایدی. شیبانی خان صحبت اثناسیده سلطان محمود خان‌غه کورگان خاندانی نیك غایت درجه‌ده ضعیفلاشقانی دین‌سوزاچیب، "اگر خان مکا یارلیغ برسه و بیر از عسکر برسه کورگان خاندانی نیك شهرلری‌دین ممکن بولغانی نی السام و بو صورت بیله‌ن کورگان خاندانی نیك ککرو مملکت‌لری خان‌نیك سلطنتی غه تابع بولسه" دیدی. سلطان محمود خان بو سوزنی درحال قبول اتتی و ۸۹۳ هـ (۱۴۸۸م) اطرافیده شیبانی خان‌غه بیر مقدار عسکر، پول و لوازم بیریب تاشکند نیك شمالیده‌کی اوترار، ساوران، تورکستان شهرلری‌نی الماق اوچون یوللادی. بو شهرلر او وقت‌ده سلطان احمد میرزا نیك حاکمیتی استیده بولوب محمد فرید ترخان‌والی ایدی. شیبانی خان محمد فرید ترخان بیله‌ن اوروشوب انی مغلوب قیلیب

یورت‌نی الدی. سلطان محمود خان، تورکستان‌نی محمد شیبانی خان غه و ساوران‌نی اینی‌سی محمود شیبانی‌غه بردی. ۸۹۵ هـ (۱۴۹۰م)ده قازاق خانی براندوق خان تورکستان شهری غه هجوم قیلیب شیبانی‌خان‌نی مغلوب اتتی. سلطان محمود خان عسکر ایباریب براندوق‌خان‌نی قاچوروب مذکور شهرنی ینه شیبانی خان‌غه بردی. موندین کین شیبانی‌خان اوز یورتیدین قاچیب کلگه‌ن اوزبك لرنی یانیغه توپلاب کوندین کونگه قوّتی‌نی اشورماقده و اطراف غه کیچیك کیچیك یوروش‌لر قیلماقده ایدی. بو صورت بیله‌ن سلطان محمود خان نیكْ طرفیدین تورکستان شهریغه حاکم و هم‌عسکر قوماندانی‌لیق صفتی بیله‌ن اون بیل دین زیاده‌راق‌مدت ایش‌کور دی. کین‌کی واقعه لری،توینده اوز موردی‌ده کیلادور.

سلطان محمود خان نیكْ کورگان لریله ن قیلغان محاربه لری

۸۹۶ هـ (۱۴۹۱م)ده سلطان احمد میرزا سیر دریادین اوتوب تاشکند نیكْ جنوبی غربی سیده‌کی بیر منطقه غه تعرض قیلدی. سلطان محمود خان درحال مدافعه اوچون مذکور منطقه‌غه باریب چرچیق دریاسی نیكْ بویده اوروش‌بولوب سلطان احمد میرزا مغلوب بولدی. درویش‌بگ اتلیغ بیر قوماندانی باشلیغ تولاق عسکری دریاده غرق بولوب اوّلدی. بو نیكْ بیله‌ن سلطان احمد میرزا یانیب کتتی.

فرغانه حکمداری عمر شیخ میرزا بعضاً اکاسی سلطان احمد میرزا غه تابع اولکه لرغه و بعضاً قایین اغاسی سلطان محمود خان غه تابع اولکه لرغه تعرض قیلیب بو ایکی‌سی‌غه تولا زیان لر یتکوزور ایدی. بو اوچون ۸۹۹ هـ (۱۴۹۳م)ده سلطان محمود خان و سلطان احمد میرزا بیرلاشیب عمرشیخ میرزانی اوتراد یین کوتاریب فرغانه اولکه سی‌نی،سیر دریا فاصله بولماق صورتی‌بیله‌ن، ایکولان تقسیم قیلیشماق‌غه قارار بیریشیب شمالدین‌سلطان‌محمود

خان و غرب دین سلطان‌احمد میرزا فرغانه غه یوروش قیلدی لر.
بو هر ایکی سی فرغانه حدودی‌غه کیرگه‌ن وقتده عمر شیخ میرزا
اوگزه‌دین بیقیلیب وفات‌اتتی. اورنیغه اون ایکی یاشار اوغلی
بابر میرزا اندجان شهریده فرغانه حکمداری اعلان قیلیندی. بو
کیچیك حکمدار ایکی تعرضچیدین بیری اناسی نیك ینه بیری اتاسی
نیك قریندا شی بولغاچ اولرغه یالواریب الچی‌لر ایبارسه مواولر
قبول اتمای سلطان احمد میرزا اوره تیپه، خجند و مرغینان شهر
لرنی الیب اندجان طرفیغه ایلگریلادی. سلطان‌محمود خان
کاسان شهری‌نی الیب عمرشیخ میرزانیك پایتختی بولغان اخسی
(نَمَنگان) شهری‌نی محاصره قیلدی.

یاراتیلیشده عسکرلیك و فاتح لیق استعدادی
بیله‌ن یاراتیلغان بابر میرزا اوزی‌نیك کیچیك لیکی و قوّتی‌نیك ازلقی
غه قارا بو ایکی چوك دوشمن‌نیك مقابلیده غایت جدّی بیر
شجاعت ورساتیب هر ایکی لاسی دین مدافعه قیلماق‌غه قارار بردی.
بگلری و عسکرلری هم فوق العاده وفادارلیق کورساتتی‌لر. بابر
میرزا اندجان‌غه یاقین کلگه‌ن سلطان احمد میرزاغه اندجان‌شهری
نیك الدیده‌کی قارا دریا بویده غایت قاتیغ قارشی توروب ارقه‌سی
غه یانماقغه مجبور اتتی. سلطان احمد میرزا نیك تولاعسکری و ات
و تیوه لری غرق بولدی. بو واقعه دین‌کین، سلطان احمد میرزا
بابر میرزاغه بیر الچی ایبارب صلح قیلیب یانیب کتتی. میرزا
نیك اخسی ده‌کی عسکرلری سلطان محمود خان‌غه قارشی قاتیغ سو
قوشتی. اخیری قارا دریا واقعه سیدین کین بابر میرزا اخسی‌غه
یاردم قوّتی ایبارب سلطان محمود خان کاسان‌غه یانسدی. و
کاسان‌ده اکا قاتیغ بیر کسل عارض بولدی و بو بهانه بیله‌ن تاشکند
غه یانیب کتتی. اندجان اوروشیدین یانیب سمرقندغه بارور بار
ماس سلطان‌احمد میرزا وفات‌اتیب اورنیغه بایسنقر میرزا حکمدار
بولغان ایدی. سلطان احمدخان ۹۰۰ هـ (۱۴۹۵م)ده بایسنقر میرزادین سمرقند و بخارانی الماق اوچون یوروش قیلدی.
بایسنقر میرزا هم تمام قوّتی‌نی الیب سمرقنددین تاشقاری چیقتی

و سمرقند نیكْ یاقینیده اوروش بولوب سلطان محمود خان نیـــــكْ هَرَاوُلْ (مقدمه) قوماندانی حیدر کوکلداش باشلیغ بیرر میكْ عسکری اوْلتورولگه‌ن سببدین سلطان محمود خان نیكْ عزمی بوشاب اوروش میدانیدین عسکرلری‌نی انتظام بیله‌ن یاندوروب شاهرخیه غه کلدی. اوکونلرده بایسنقر میرزا غه تابع بولغان اوره تیپه شهری نی و اطرافی نی اشغال قیلیب سابق کاشغر حکمداری حیدرمیرزا نیكْ اوغلی محمدحسین میرزا دوغلات‌نی اوره تیپه غه والی قیلدی

سلطان محمود خان، شاهرخیه‌ده ینه عسکر ترتیباتی غه باشلادی. بابر میرزا نیكْ سوزی‌غه کوره سلطان محمود خان فرغانه غه یوروش قیلماق نیتیده ایدی. بابر میرزا بو نیت نی بیلمگه‌ن کشی بولوب "خان دادام نی زیارت قیلامن دیب" ازغینه ادملری بیله‌ن شاهرخیه غه کلدی و سلطان‌محمود خان بیله‌ن کورو شوب ایکی کون اکا مهمان بولدی. بو ایکی‌کون ایچیده بابر میرزا سلطان محمود خان‌غه تاثیر قیلغوده‌ك معامله و سوزلر قیلیب انی دوشمنلیك وضعیتی دین چیقاریب بیر یاردمچی‌لیك وضعیتی غه کلتور دی. بو صورت بیله‌ن حاضرچه بابر میرزا فرغانه حکمدارلیقیده قالدی و سلطان محمود خان تاشکند غه کتتی.

۹۰۲ هـ (۱۴۸۷م) ده بابر مرزا سمرقند نی الغان ده انیكْ بگ لریدین احمدبگ تنبل و اوزون‌حسن قاراقویلوق‌لر سمرقند دین قاچیب فرغانه غه کلیب عصیان چیقاریب بابر میرزا نیـــكْ اینوسی جهانگیر میرزانی حکمدار اعلان اتتی. بابر میرزا بوعاصی لرغه ادب برمك اوچون سمرقند دین یوروب خجند غه کلور کلماس سمرقندنی سابق حکمداری اشغال قیلدی. بو نیكْ بیله‌ن بابرمیرزا ایکی دوشمن اراسیده قالیب هیچ طرف غه حرکت قیلالمای خجنده توروب سلطان محمود خان‌دین احمدبگ تنبل غه‌قارشی یاردم تیلادی. سلطان محمود خان بش‌الته میكْ عسکر بیله‌ن خجند غه کلیب بابر میرزا بیله‌ن بیرلاشیب اخسی شهری‌نی الغاندین کین عاصی‌لر سلطان محمود خان‌دین صلح تیلادی لر. سلطان محمود

خان بابر میرزا نیك رضاسی سیز بو صلح نی قبول اتیب اوروش دین قولینی بیغدی. بابر میرزا غه "من سیزغه سمرقند و بخارانی الیب بیرای، فرغانه اینینگیز جهانگیرمیرزا غه بولسون" دیب تسلی بیریب تاشکندغه یانیب کتتی. بابر پادشاه نیك یازغانیغه کوره حقیقت ده فرغانه نی سلطان محمود خان اوزی الماق نیتیده ایدی[217]. بو صورت بیله‌ن بابر میرزا ینه خجندده قالدی. مذکور ییلده رمضان نیك اخیریده بابر میرزا سمرقندنی الماق اوچون یاردم تیلاب سلطان محمود خان‌غه کشی ایباردی. سلطان‌محمود خان اوغلی محمد سلطان (سلطانیم لقبی‌بیله‌ن مشهوردور) نی بش التمه میلك عسکر بیله‌ن توغرا سمرقندغه یوللادی. خان،اوزی بیر مقدار قوّت بیله‌ن شوال نیك اخیریده اوره تیپه غه کلدی. بابر میرزانی اوز قوّتی بیله‌ن سمرقندغه یوللادی و اوزی هم ارقه دین یورمکچی ایدی. حالده محمد شیبانی خان نیك خیانتی نیك خبری کلیب خ درحال تاشکندغه یانماق و سلطانیم نی هم یولدین یاندورماق‌غه مجبور بولدی. بابر میرزا هم مجبوراً خجندغه یاندی.

محمد شیبانی خان نیك سلطان محمود خان غه خیانت قیلغانی

شیبانی خان خیلی قوّت غه ایگه بولغان ایدی و بیر ییلدین بری بخارا و سمرقند اطرافی غه انچه مونچه یوروش‌لر هم قیلغالی باشلاغان ایدی. لیکن سلطان‌محمود خان‌غه ایلگریکی ده‌ك تابع‌لیق و صداقت کورساتمکده بولغانی غه قاراب بو ساده و مغرور حکمدار شیبانی خان دین هیچ اندیشه قیلماس ایدی.

سلطان‌محمود خان و سلطانیم لر سمرقند سفری‌غه کتیب تاشکنده جیق قوّت قالمغانی نی شیبانی خان اکلاب اوزی تاشکندغه واپنی‌سی محمود شیبانی سایرام غه یوروش قیلدی. سلطان‌محمود خان اوره تیپه‌دین سمرقندغه یورمکغه تیارلانغان حالده بو خبر اکا یتتی. درحال یولی‌نی تیگوشتوروب تاشکندغه یوردی و شیبانی خان‌دین ایلگری شهرغه کیریب اکا جزا برمك

اوچون تدبیر الدی . سلطانیم هم دادا سی نیكْ امری بیله‌ن سمر قندغه یاقین یردین یاندی . شیبانی خان بو خبرنی ایشیتیب درحال ارقه سیغه یاندی وگناهی دین یمانراق بیرعذرنامه یازیب خان‌غه ایباردی . تاریخ رشیدی‌غه کوره بوعذرنامه نیكْ مضمونی بو ایدی : " خان حضرت‌لری‌نیكْ عاصی قول‌لرباشی‌غه عنان دولت لری‌نی معطوف قیلغانلری‌نی اكْلاب تشكند شهری‌نی وخلق نیكْ اموال واهل عیالی‌نی محافظه قیلماق خذمتی‌نی ادا ایلامكْ اوچون یوروب ایدیم. حضرت‌لری‌نیكْ مَقرّ سلطنت ده نُزُول اجلال بویورغان لری‌نی اكْلاب ماءمورلوق یریم بولغان تورکستان‌غه یاندیم" شیبانی خان، اینی‌سی محمود شیبانی‌غه "خان یولدین یانیب دور. سن هیچ بیر یرغه تعرض قیلمای درحال یانغیل" دیب بیر مكتوب یازغان ایدی . لیكن بو مكتوب یتكوچه اینی‌سی سایرام غه تعرض قیلیب اویرنیكْ حاكمی بولغان احمدبگ‌نی اؤلتورگه‌ن ایدی . بو حالده سلطان محمود خان‌نیكْ سایرام غه ایبارگه‌ن عسكرلری یتی شیب محمود شیبانی‌نی توتوب خان نیكْ حضوری‌غه الیب كلدی . شیبانی خان نیكْ بو خیانتی‌نی كوروب انیكْ نیتی‌نی بیلگه‌ن سلطان محمود خان اكا جزا برمك وانیكْ تهلكه‌سی‌نی درحال یوق اتمكغه قارار بردی . لیكن خان نیكْ اوردا سی نیكْ ایچیده شیبانی خان نیكْ مخفی دوست‌لری بار ایدی . بولرنیكْ كوشش وشفاعت لری نتیجه سیده خان، انیكْ گناهی‌نی عفو قیلدی . اینی‌سی‌نی هم عفو قیلیب شیبانی خان‌غه ایباردی .

سلطان محمود خان نیكْ بابر میرزا بیله‌ن مناسبتی

۹۰۳ هـ (۱۴۹۸م) ده بابر میرزا تاشكندغه كلیب فرغانه‌نی الماق اوچون سلطان‌محمود خان‌دین یاردم تیلادی . خان، سید محمد میرزا دوغلات و ایوب بگ‌نی سكزیوز كشی لیك بیر قوّت بیله‌ن قوشوب بابر میرزانی اوزاتتی . بابر میرزا بو از قوّت بیله‌ن خجندغه كلیب مغنان‌نیكْ اویر بولرینغه هجوم

قیلیب هیچ ایش قیلالمای اخیری مذکور یاردم قوتی غه اجازه بیریب یاندوردی. موندین کین بابر میرزا یالغوز سلطان محمود خان نیك یاردمی بیله‌ن مقصدی غه بیتالماسلیکی غه توشونوب بیر طرف دین فرغانه خلقی نی اوز طرفی غه تارتماق اوچون امین ادم لری‌نی فرغانه ایچیغه تارقاتتی و ینه بیر طرفدین سلطان محمود خان دین یاردم تیلادی. احمد بگ تنبل نیك ظلمیدین زیریککه‌ن فرغانه خلقی غه و بلکه تنبل نیك اوز ادم لریغه بابر میرزا نیك پرو پاگنده لری یخشی تاٴثیر قیلدی. بو جمله‌دین بابر میرزا، تنبل طرفی دین مرغینان غه حاکم لیقده بولغان کشی نی اوز طرفی غه تارتتی. ۹۰٤ هـ ده مذکور حاکم نیك اطاعتی سایه سیده اوشتومتوت مرغینان نی بابر میرزا اشغال اتتی. بو حالده خان طرفیدین بنده علی، حیدر کوکلداش و حاجی بگ اتلیغ قوماندان لر تولا عسکر بیله‌ن بابر میرزا نیك یاردمی اوچون کلیب قوشولدی لر. درحال اندجان غه یوروب اوش و اوزکند دین باشقه تمام فرغانه شهرلری‌نی بابر میرزا الدی. بو ظفر اشناسیده خان طرفیدین یاردم اوچون کلگه‌ن یوقاریقی عسکرلر تولا اولجه لر الغان ایدی لر. بابر میرزا بعضی بگ لرنیك تشویقی بیله‌ن مذکور اولجه لرنی اولرنیك قولی دین تارتیب الدی. بو سبب دین یاردم عسکرلری تاشکند غه کتتی لر. و خان هم بابر میرزا دین خیلی خاپا بولدی. بو یاردم قوتی یانیب کتکه‌ن سبب دین بابر میرزا، احمد بگ تنبل نی قطعی صورتده مغلوب قیلالمادی. اوش و اوزکند تنبل نیك قولیده قالیب بیر ییل مدت اوروش دوام اتتی. اخیری احمد بگ تنبل سلطان محمود خان نیك ایشیك اغاسی بولغان اکاسی بگ تلبه نیك واسطه سی بیله‌ن خان غه اطاعت عرض قیلیب بابر میرزا نیك ضدی غه یاردم تیلادی. ۹۰۵ هـ (۱۵۰۰م) ده سلطان محمود خان اوغلی سلطانیم (محمد سلطان) نی التی میك عسکر بیله‌ن تنبل نیك یاردمی اوچون یوللادی. سلطانیم کلیب کاسان شهری‌نی بابر میرزا نیك عسکرلری‌دین الدی و بابر میرزا مدافعه‌غه جدّی صورتده اقدامات قیلماق غه عزم قیلدی. سلطانیم بونی بیلیب کاسان نی بوشاتیب یانیب کتتی.

کاشغر محاربه سی وابابکر میرزا نیڭ اوچ غه استیلاسی

سلطان محمود خان یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن غربی تورکستان ایش‌لری‌غه بعضی وقت‌لرده جزئی مداخله لر قیلماق و باشقه چاغلرده اوردا ایچیده عیش و فراغت بیله‌ن حیات کچورمکده ایدی. اینی سی احمدالاچه‌خان دایما قالماق لرنیڭ اطاعتی نی تامین قیلماق اوچون عسکری اقدامات غه مشغول ایدی. اخیری قالماق لرنی کاسلاً ایزیب اولردین خاطرجمع بولدی. ایمدی اوزوندین بری دولت غه اطاعت اتمای مستقل یاشاماقده بولغان ابابکرمیرزا دوغلات نیڭ اوستیغه یوروش قیلماق و کاشغر، یارکند و ختن ولایت‌لری‌نی خانلیق مرکزی‌غه تابع قیلماق‌نیڭ نوبتی کلگه‌ن ایدی. سنه بو مقصد بیله‌ن ۹۰۵ هـ (۱۵۰۰م) ده الاچه‌خان کاشغرغه یوروش قیلدی و تولا اوروش‌بولوب اوتراده یکی‌اباد بولغان کاشغر شهری ویران بولدی. اخیری الاچه‌خان مغلوب بولوب تورپان‌غه یانیب کتتی. ابابکرمیرزا ارقه‌دین اوچ غه یوروب اویرنی اشغال اتتی. قالغان تفصیلات دوغلات تاریخچه سی فصلی ده کیلادور.

سلطان محمود خان نیڭ شیبانی خان ضدی غه اقداماتی

شیبانی خان‌نیڭ قوتی مهم درجه‌ده زیاده لاشتی و سلطان محمود خان غه اشکارا دوشمن‌لیك قیلماق و هر طرفدین اوزی اوچون یورت‌لر فتح قیلماق‌غه باشلادی. ۹۰۵ هـ (۱۴۹۹م) ده شیبانی خان اوشتومستوت بخاراغه هجوم قیلیب اویرنی اشغال اتتی. انیڭ وضعیتی غه کوره قوّت تاپقان تقدیرده تمام تورکستان‌نیڭ باشیغه مدهیش بیر بلا بولماقیده هیچ شك قالمادی. سلطان‌محمود خان بو خطرنی بیلسه‌موانیڭ دفعی اوچون جدی و اساسلیغ اقدامات قیلمای بلکه توبنده‌کی صورتده مغرورانه

و جزئی اقدامات قیلدی . شیبانی خان سمرقندنی الماقغه اقدام قیلیشی دین ایلگری او یرنی اشغال قیلیب الماق نیتی بیله‌ن سلطان محمود خان ، محمد حسین میرزا دوغلات و خان میرزا اتلیغ قوماندانلری نی بیر نچه میڭ عسکر بیله‌ن سمرقند غه یوللادی . بابر میرزانی هم یوروش غه شریك بولماق غه و سمرقندنی الیب بولغان دین کین بخارانی هم الیب او مملکت لرنی اڭا برمکغه دعوت و وعده قیلدی . بابرمیرزا درحال بیر ایکی میڭ کشی لیك قوّتی نی الیب سمرقند غه یوردی . بو صورت بیله‌ن بو قوت لر سمرقند غه یاقینلاشقانده سمرقند حکمداری علی میرزا ، شیبانی خان دین یاردم تیلادی . شیبانی خان درحال بخاردین یوروب سمرقند غه کلیب علی میرزانی توتوب حبس قیلیب هیچ بیر مشقت سیز سمرقندنی اشغال اتتی . بابر میرزا و محمد حسین میرزالر بو حالده سمرقند غه هجوم قیلالمای کش (یشیل شهر) غه باریب یرلاشتی لر. خاندین یاردم قوّتی کلمك امیدی بیله‌ن بش التهای اویرده توردیلر . لیکن بو امید بوش چیقتی . ازوق اوچون قیستالیب محمد حسین میرزا و خان میرزالر اوز قوت لری نی الیب یانیب کتتی لر . بابرمیرزا نیڭ عسکرلری هم هرطرف غه قاچیب فقط ایکی یوز قرق کشی لیك ازغینه بیر قوّتی قالدی . شیبانی خان بو وضعیت نی کوروب خاطر جمع بولوب سمرقند ده بش التهیوزچه عسکر قویوب بخاراغه کتتی . بو اثناده بابرمیرزا سمرقند خلقی بیله‌ن مخفی صورتده بیرلاشیب از قوّتی بیله‌ن سمرقند غه بیر کیچه باسقونی قیلیب خلق نیڭ یاردمی بیله‌ن سمرقندنی السه‌مو شهر ایچیده محاصره بولغانده‌ك بولوب قالدی . سلطان محمود خان دین یاردم تیلادی . خان ، سید محمد میرزا دوغلات نیڭ قیادتی استیده میڭ بش یوز کشی لیك بیر قوّت یوللادی . بو قوت بیله‌ن بابر میرزا شهردین چیقیب شیبانی خان بیله‌ن اوروشتی . لیکن قاتیغ مغلوب بولوب خان نیڭ یاردم عسکرلری پراکنده بولوب قاچیب کتتی لر . بابر میرزا اوز قوتی بیله‌ن شهرغه کیریب حقیقی صورتده محاصره بولدی و ایکی‌ای قدر مدافعه قیلغاندین کین بیر کیچه‌ده شهردین قاچیب اوره تیپه‌غه میڭ

مشقت بیلەن کلدی. بو ارادا احمدبگ تنبل تمام فرغانەنی الیب شیبانی خان بیلەن بیرلا شکەن ایدی.

بابر میرزا تاشکندغه باردی و خان انی اورەتیپه غه والی قیلدی. لیکن سابق والی سی محمدحسین میرزا دوغلات، اوره تیپەنی بابر میرزاغه بوشاتیب برمکنی قبول اتمدی. بو اوچون بابر میرزا ینه تاشکندغه باردی و ازغینه مدت دین کین احمدبگ تنبل اوره تیپه غه هجوم قیلیب او یرنی اشغال قیلدی. محمد حسین میرزانی قوغلاب چیقاردی. بو صورت بیلەن سلطان محمود خان غه شیبانی خان و احمدبگ تنبل دین عبارت بولغان ایکی دوشمن پیدا بولوب بو ایکی دوشمن بیرلەشتیلر.

تاشکندنی شیبانی خان نیك الیب کتکه نی

شیبانی خان و احمدبگ تنبللر نیك کوندین کونگه قوّتلانیب و ایکی سی نیك بیرلا شکانی و سلطان محمود خان غه بولر نیك اشکارا دوشمنلیك قیلماقغه باشلاغانلرینی احمدالاچه خان اکلاب تورپانده اوز اورنیده چوك اوغلی منصورخان نی قویوب ۹۰۸ه نیك اولیده (۱۵۰۲م) تاشکندغه باردی. مذکور ایکی دوشمن نی یوق اتمك اوچون جدّی اقدامات فکریده بولدی لر. اوّلا فرغانه غه یوروش قیلماق و تنبل نی یوق اتمك اندین کین سمرقندغه یورش قیلیب شیبانی خان نی یوق اتمك و تورکستان نی اوزبك خطری دین قوتقوزماق پلانی بیلەن اوتتوز میك کشی لیك بیر قوّت بیلەن سلطان محمود خان، الاچەخان و بابر میرزا فرغانه غه یوردیلر. تنبل نیك قوّتی نی هر یرده مغلوب قیلیب اندجاندین باشقه تمام شهر لرنی الیب تنبل، و اتباعی نی اندجان ده محاصره قیلدیلر. خانلر فرغانه غه یوروش قیلغان زمان تنبل، شیبانی خان غه عرض اطاعت قیلیب انیکدین یاردم تیلاگان ایدی. خانلر، اندجان نی محاصره قیلیب شهرنی الامیز دیب تورغان حالده شیبانی خان نیك

اوره تیپه‌غه کلگه‌ن خبری کلدی . خان‌لر درحال اندجان محاصره سیدین قول بیغیب شیبانی خان بیله‌ن اوروشماق اوچون مرغینان غه یوردی لر، واویردین خجندغه باردیلر واوروشقه تیارلیق قیلماقدا ایدی لر. بیرکونی اوشتومتوت غرب دین شیبانی خان و شرق دین تنبل نیك خجندغه یوروش قیلغانی و یاقینلاشقان خبری کلدی . خان‌لر بوایکی دوشمن اراسیده قامالیب قالماق تهلکه سیدین قورتولماق اوچون درحال خجندنی بوشاتیب سیردریا دین اوتوب شاهرخیه واخسی‌نی حربی مرکزی قیلماق نیتی بیله‌ن شاهرخیه غه کلدی‌لر. عسکرنیك بیر قسمی بیله‌ن بابر میرزا نی اخسی غه یوللادی لر. لیکن عسکرلیك ایش‌لری وحرب مانوره لریده خان لردین جیق ماهر بولغان شیبانی خان و تنبل‌لر، شاهرخیه واخسی غه مدهیش بیرکیچه باسقونی قیلدی لر . غافل حالده شهر نیك تاشیده بیرباغده اوخلاماقده بولغان سلطان محمود خان و الاچه خان‌لرنی واوغول‌لری‌نی شیبانی خان اسیر قیلدی . تنبل، اخسی غه قیلغان کیچه باسقونی ده عنودانه مدافعه قیلیب بیرکیچه کوندوز اوروشسه‌مو خان لرنیك اسیر بولغان خبری کلگاچ انیك عسکرلری پراکنده بولوب بابر میرزا شهردین قاچیب قورتولدی . شیبانی خان، سلطان محمود خان‌نی والاچه خان واو غول‌لری‌نی اسیر قیلغاندین‌کین خان لرنیك عسکرلری غایت پراکنده حالده اطراف غه توزوب کتتی لر . شیبانی خان توختاماسدین خان لرنی همراه الیب تاشکند غه یوروش قیلدی . سلطان محمود خان‌نیك تاشکنده نایب قویغان اوغلی سلطانیم (محمد سلطان) بو مدهیش خبرنی اکلاغان زمان تمام خانلیق خاندانی و خزانه لرنی الیب شرقی تورکستان‌غه قاچیب ایسیغ کول اطرافیده توختادی. بابر میرزا اخسی دین قاچقاندین‌کین پراکنده بولغان عسکرلریدین ایکی اوچ یوز مقداری‌نی یانیغه توپلاب فرغانه نیك جنوبیده‌کی اسفره تاغلری‌ده بیر بیل مدت مشقت‌بیله‌ن عمر کچوروب اخیری قارا تگین یولی بیله‌ن کابل غه کتتی .

خان لرنیڭ اسیر لیقدین قوتولغانی ، الاچه خان نیڭ وفاتی وشرقی تورکستان ده انقلاب

شیبانی خان تاشکند و فرغانه‌نی اشغال قیلیب بولغاندین‌کین سلطان‌محمود خان و الاچه خان‌لرغه "من سیزلرنی اسیر الدیم لیکن سیز لرنیڭ یاردم لریڭلر نتیجه‌سیده ککڑو بیر زمین غه ایگه بولدوم. ماڭا برگان توزوڭلرنی رعایه قیلیب سیز لرنی اوڵتور مادیم. ایمدی خواهلاغان یرغه کتیڭلر" دیب قویوب بردی. خان لر اسیر لیقدین قوتولوب شرقی تورکستان‌غه کلیب ایسیغ کول بوییده یرلاشتی لر. لیکن تڭری‌تاغلری‌نیڭ شمالیده تورماق لری نی اوز لری‌غه خطر بیلگه‌نلری اوچون التی شهرغه اوتمکغه قرار بیریب اوچ (اقسو) خلقی نی ابابکر میرزا غه عصیان قیلدوروب اولر نیڭ یاردمی بیله‌ن خان لر، اوچ غه کلیب او یرنی پایتخت قیلیب اولتوردی لر. اوچ شهری‌غه کلگه‌ندین‌کین الاچه خان کسل بولوب ۹۰۹ هـ نیڭ اخیریده (۱۵۰۵م) وفات اتتی.

الاچه خان اوز چاکر لری‌نیڭ قولیده اسیر بولوب و دولت پایتختی نی یوق اتیب بو حادثه لر ایچیده کورگه‌ن خوار و زار لیق و فلاکت‌لردین متأثر لیك سببی دین کسل بولغانی روایت قیلینییدور. الاچه‌خان‌نیڭ وفاتیدین کین سلطان محمود خان، الاچه خان نیڭ عمومی والی‌لیقی‌نی انیك اوغلی منصورخان غه بردی. خان اوزی تمام عسکر لری‌نی و خانلیق خاندانی و دولت ادم لری نی الیب ایسیغ کول اطرافی، ایلی و یتته سو اولکه لریده‌کی قبیله لرنی شیبانی خان‌نیڭ نفوزی غه کیریب قالماقدین ساقلاماق اوچون شمال غه کتتی. ابابکر میرزا درحال یوروش قیلیب اوچ ولایت‌نی اشغال اتتی. سلطان محمود خان شمال‌غه باریب یتته سو اولکه‌سیغه الاچه خان‌نیڭ کیچیك اوغلی خلیل سلطان‌نی والی قیلدی. خان اوزی اوڵقیده‌ك عیش و راحت غه توشوب یایلاغدین یایلاغقه کوچوب یورب آو اولاماق و اویون اوینا ماقغه توردی. یورت نیڭ اداره ایش لری‌نی یانیده‌کی لیاقتسیز و رذیل خاص لری‌غه تاشلاب قویدی. بو

ادلرنیك یمان اداره لری سببی دین منصورخان، سلطان محمود خان دین یوز اویروب استقلال اعلان اتتی . بو نیك بیله‌ن شرقی تورکستان نیك اباد و حاصل‌لیغ قسمی بولغان التی شهر، تورپان و بش بلیق اولکه لری خان نیك حاکمیتی دین چیقیب کتتی . یالغوز تکُری تاغری نیك شمالیده‌کی حاصل‌سیز و نفوس‌سیز یایلاغ منطقه لر غینه خان نیك قولیده قالدی .

۹۱۳ هـ (۱۵۰۷م) ده یته سو والیسی خلیل سلطان و اکاسی سعید خان لر یته سو دا استقلال اعلان اتتی‌لر و هر یرده قبیله بگ لری و تومن بگلری باش‌سیزلیق و عصیان چیقارغالی باشلا دی لر. سلطان محمود خان، بو عصیان لرنی باسیقتورماق اوچون بیر یبل مدت کوشش قیلیب اخیراً سعید خان غه نچه قتیم مغلوب بولدی . سلطان محمود خان اوزی عیش پرست و غیرت سیز بولغان نیك اوستیغه یانیده هم ایش غه یاراغوده‌ك ادم لری یوق حسابده بولوب قالغان ایدی .

سلطان محمود خان نیك شهید بولغانی

سلطان محمود خان اگر اداره‌چی و جدی حرکت غه قابیلیتی بار بیر ذات بولسه ایدی ، بو داخلی عصیان لرنی باسیقتورماق و دولت نی خطردین قوتقوزماق ممکن ایدی . لیکن خان بو عصیان لر سببی دین کوندین کونگه زیاده لاشماقده بولغان عیش بوزوقلوقی و راحت سیزلیق غه صبر قیلالمای یورت دین چیقیب کتمك خیالی غه توشوب قالدی . بیر طرفدین یانیده‌کی زذیل ادم لری بو توگه مه س مجادله و عیش بوزوقلوقی دین قوتولماق اوچون خان‌نی شیبانی خان نیك پناهیغه سغینماق و انیك احترامی سایه سیده فراغت بیلمن حیات کچورمك غه تشویق قیلغالی باشلادی لر. ۹۱۴ هـ (۱۵۰۸م) ده سلطان محمود خان، شیبانی خان الدیغه کتمك و شرقی تورکستان نی اوز حالیغه تاشلاب قویماق‌غه قارار بردی . خان نیك چوك اوغلی سلطانیم، داداسی نی بو قارار دین یاندور ماق

اوچون تولا کوشش قیلدی و شیبانی خان نیك ظالم و خونریز لیقی دین قورقوتتی . لیکن سلطان محمود خان، اوغلی نیك نصیحتی نی قبول قیلمای بش اوغلی و محمد حسین میرزا دوغلات باشلیغ خاص ادم لری بیلەن فرغانه طرفیغه یوردی و بیر مُلتَجِی صورتیده بولوب فرغانه غه کیریب خجندغه باردی . شیبانی خان بونی ایشیتکەن زمان سلطان محمود خان نی و اوغول لرینی توتقان یرده اۆلتورمك اوچون ادم لر یوللادی . بو ادم لر خان نی و بش اوغلی نی خجنده توتوب سیر دریا بو ییغه الیب چیقیب شهید اتتی لر .

سلطان محمود خان شرقی تورکستان دین چیقیب کتکەن دین کین اورنیده قالغان اوغلی سلطانیم، سعید خان و خلیل سلطان لر بیلەن بیر نچه کون اوروشتی و اخیراً مغلوب بولوب یرینی ترك اتمکغه مجبور بولدی . داداسی نیك شهید بولغانید ین خبری یوق ایدی . بلکه شیبانی خان سلطان محمود خان غه احترام قیلغان شایعه لر پیدا بولماقده ایدی . بنا ءعلیه سلطانیم یورت نی تاشلاب تاشکندغه یوردی و بارا بارماس انی هم شیبانی خان شهید قیلدی[219] .

خان نیك و اوغول لری نیك موندا غ خوارلیقده شهید بولماقی نیك اساس سببی سعید خان و خلیل سلطان لرنیك عصیانی و خان نی بەسیم استیغه الغان لری ایدی . منصور خان، تورپانده بو فاجعه نی اکلاب غایت درجەده متاثر بولوب مرحوم خان نیك قصاصی نی اوز اینی لری سعید خان و خلیل سلطان لردین الماق اوچون بش بلیق ولی بیلەن یتمه سو غه یوروش قیلدی . اولرنی قاتیغ محاربه لردین کین یتمه سو دین سوروب غرب طرفیغه قوغلاب الما اتاغەچه باریب او یرده مدهیش محاربه بولوب سعید خان و خلیل سلطان لرنی قطعی صورتده مغلوب اتتی . بو لرنیك عسکرلری پراکندّ بولوب سعید خان از غینه ادم لری بیلەن جنوب غه قاچیب باریب اولکه سیغه باریب او یرده کی جانگال لرنیك ایچیده یاشوندی . کین کی احوال ، توبنده سلطان سعید خان و انیك سلطنتی غه عاید فصل استیده کیلادور .

خلیل سلطان غرب غه قاچیب تالاس و تاشکندارا سیده شیبانی خان نیك ادم لری نیك قولیغه اسیر توشتی و شیبانی خان انی سیر دریاغه تریگ تاشلاب سوغه پیشیب اولتوردی. منصور خان یانیب توریان غه کتتی . بو نیك بیلهن ایسیغ کول اطرافی و یتمه سو اولکه لری حکمدار سیز قالیب قبیله لر اراسیده باشسیز لیق و تینچ سیز لیق حکم سورگه لی باشلادی . بو حالده قیرغیز لر سبیر طرفیده کی قازاق خان لریدین قاچیب کلیب مذکور اولکهلرده کی قبیله لرنی مغلوب اتیب بو اولکه لرده یرلهشکهلی باشلادی لر. خصوصاً ایسیغ کول اطرافیده تولا راق یرله شیب او اولکه ده کی خلق غه غایت تولا زیان لربردی .

شرق تورکستان ده چاغاتای دولتی نیك یقیلغانی

سلطان محمود خان غه چه اوتکهن چاغاتای خاندانی حکمدار لری نیك ۳۰۰ییل دوام قیلغان دولتینی مغول دولتی دیله دور چونکه بو حکمدار لر چاغاتای خاندانی دین بولغاندین تاشقری اولر نیك اداره تشکیلاتی و رسمی مراسم لری کاملاً مغول عنعنه سی غه مطابق ایدی . دولت ادم لری و عسکرلرنیك اکثریتی نی مغول لرتشکیل قیلور ایدی . بو حکمدار لردین مسلمان بولغانلری نیك دوره لریده هم یوقاریقی وضعیت، سلطان محمود خان نیك شهادتی غه چه دوام اتتی . فقط دینی و بعضی اجتماعی ایش لر تغییر تاپتی . امّا سلطان محمود خان نیك شهادتی دین سگز ییل کین سلطان سعید خان نیك قورغان دولتی ده یالغوز حکمدار لر چاغاتای خاندانی دین بولوب دولت ادم لری و عسکر خالص شرقی تورکستان خلقی دین

ایدی. اداره تشکیلاتی و رسمی مراسم وعمومی حیات معارف و باشقه اجتماعی ایشلر کاملاً شرقی تورکستان نیك مدنی خلقی نیـــك روحیاتی و اسلام تهذیبی غه مطابق بولوب ایلگریکی چاغاتای دولتی دوریده‌کی دین باشقه شکلده بولوب مغول عنعنه سیغه‌قطعیاً مخالف ایدی.

منه بو مناسبت بیله‌ن سلطان محمود خان‌نیك شهید بولغانی بیله‌ن چاغاتای مغول دولتی ییقیلغان ایدی دیمك لازم کیلا دور. سلطان سعید خان دین باشلانیب افاق خوجه نیك یغی‌لیقی و قالماق استیلاسی غه‌چه دوام قیلغان دولت‌نی شرقی تورکستان‌نیك ملی ویا یرلیك دولتی دیمك مناسب دور. شونیك اوچون چاغاتای دولتی دوریده‌کی شرقی تورکستان نیك علمی، اجتماعی و سیاسی احوالی غه متعلق معلومات و مطالعه لرنی بو یرده ذکر قیلیب اوتامیز.

چاغاتای دولتی دوریده شرقی تورکستان نیك اجتماعی واداره تشکیلاتی

چنگیزخان استیلاسی اولقی کورونوشده شرقی تورکستان نی کوچلوك نیك ظلم و تخریباتی دین قوتقوزغانی جهتدین‌بویورت نسی مدهیش‌بیر تهلکه‌دین قوتقوزغاندهك کورو نادور. حقیقت کوزی بیله‌ن قارالسه دوام سیز بیر بحران دین قوتولوب مُزمِن (دوام لیغ) بیر علت‌غه مبتلا بولغانلیقی اشکارا کورونه‌دور. چونکه کوچلوك مدهیش‌بیر ظالم و ییقاد ورغان و یاقادورغان بیر وحشی بولسه مو انیك ارقه سیده جیق قوتی بولمیغان اوچون ملت نیك بیر جدی حر کتی انی کاملاً یوق ایته دورغان وضعیت ده ایدی. اما چنگیزخان استیلاسی دین چاغاتای دولتی ییقیلغونچه دوام قیلغان اوچ یوز ییل ایچیده شرقی تورکستان خلقی مقاومت قیلالماغوده‌ك درجه‌ده قاهر بیر قوت نیك حاکمیتی استیده یاشاماقدا ایدی لر. بو قاهرقوت نیك استیده شرقی تورکستان خلقی نیك کورگه‌ن محنت‌لری و بو ملت

نیكْ مدنیتی غه بولغان زیان لرنیكْ الدیده چاغاتای دولتی طرفی دین بو ملت غه حاصل بولغان اسایش و فایده لر یوق دیگوده‌ك از دور: تكْری تاغلری نیك شمالیده‌كی ایسیغ كول اطرافی، تالاس، ایلی یته سو، ایمیل، التای اولكه لری دایما حربی یوروش یولی بولغان نیكْ اوستیغه چاغاتای خاندانی نیكْ داخلی مجادله لری نیك قانلیغ بیر میدانی ایدی. تیمور بگ و اولادی نیكْ دوریده بیر تعرض جبهه سی ایدی. بو یوزدین بو اولكه لرده‌كی یوز دین ارتوق راق شهر لر دین بیر شهر ساق قالمای تماماً كوچمنچی مغول و باشقه قبیله لرنیكْ یایلاغ لری ویاكه قوملوق چول لر حالی غه كلیب مدنیتی نی كاملاً یوق اتتی. مغول دولتی دوریده اكْ یمان فلاكت لرغه اوچراغان منطقه بو اولكه‌دور. جنوب اولكه لری یعنی التی شهر، تورپان و بش بلیق اولكه لری بیر تینچلیق منطقه‌سی بولوب شهر لری انچه ویران بولمادی و خلقی قتل‌عام غه اوچرامادی. لیكن اغیر باج والوان لر بیله‌ن بو یورت لر ایزیلدی. بو سبب دین قاراخان لر و قاراخیتای لر دوریده كی مدنیت انكشاف لری، اقتصادی سعادت لری و رفاه و اسایش لری یوق بولوب كتكه‌ن ایدی.

بو احوال مغول حكمدار لری نیكْ مدنیت غه دشمنلیكی و اداره سیزلیقی دین ایمس ایدی. چونكه مغول حكمدار لری نیك یاساغ (قانون) لری و اداره تشكیلاتی مدنیت اصولی غه موافق و خلق نیكْ رفاه و اسایشی نی كوز الدیده توتقان حكیمانه بیر ضبط و ربط دین عبارت ایدی. تینچ لیق كونلریده بو لرنیكْ مدنیت و خلق منفعتی اوچون قیلغان خدمت لری خیلی یخشی دور. اما شرقی تورگستان نیك كورگه‌ن مصیبت لری نیكْ سببی مغول حكمدار خاندان لری نیك اراسیده‌كی داخلی اختلاف دین توغولغان دایمی مجادله لری ایدی. چنگیزخان نیكْ یاساغ لری مغول تاریخ لریده و عمومی تاریخ لرده یازیلغان دور.

منه بو دوره‌ده شرقی تورگستان نیك جنوب قسمی ده‌كی خلق نیكْ مدنی و اجتماعی احوالی نی و چاغاتای دولتی نیكْ اداره تشكیلاتی نی بیان قیلامیز.

چنگیزخان و اولادی‌نیڭ سیاستی مغلوب ملت‌لر نـی علمی ، دینی ، ادبی و اجتماعی ایش‌لریده آزاد قویماق‌ایدی . لیکن بو ایش‌لرنیڭ ترقی‌سی غه هم یاردم لری یوق ایدی . بو اوچون‌کوچلوك دوریده شرقی‌تورکستان‌نیڭ ویران بولغان علمی و ادبی ایش‌لری‌مغول دولتی دوریده خالص ملت طرفیدین احیاً قیلینغان ایدی . حکومت طرفیدین توجه‌بولمیسابو ایش‌لرنیڭ مغلوب و پول‌سیز و حقوق سیز بیر ملت نیڭ تیریشجانلیقی بیله‌ن ایلگریلامکی نیڭ بك اهسته صورتده بولماقی طبیعی دور . هر حالده شرقی‌تورکستان خلقی قدیم دین علمی مدنیت حیاتی غه عادتله‌نگه‌ن بیر قوم بولغانی اوچون اتا بابالری‌نیڭ علمی و ادبی اثرلری‌نی و موٴسسه لری‌نیڭ قالدوقلرینی ساقلاماق غه مسمکن بولغان تیرشجانلیق کورسه‌تتیلر . مدرسه لر و مکتب لردین موجود لریده تعلیم و تربیه ایش‌لری جاری ایدی . کین چه بعضی همّتلیك عالم لر و ملت پرور بای‌لر طرفیدین یکی مدرسه و مکتب و کتبخانه لر هم تاٴسیس قیلیندی . توغلوق تیمورخان مسلمان بولوب دولت ادم لری تماماً اسلام غه داخل بولغاندین کین شرقی‌تورکستان‌نیڭ علمی حیاتی غه بیر قوت قوشولدی . حکمدار خان لری و یرلیك کیچیك حکمدار لر تولا مدرسه لر بناٴ قیلدوروب پوتون کنت‌لرده مذکور مدرسه لر غه وقف قیلیب دنیانیڭ هر طرفیدین چوڭ عالم لرنی کلتوروب اورگه‌تیش وظیفه‌لریغه تعین قیلدی لر . از زمان ده شرقی‌تورکستانده چوڭ عالم لریتیشیب دنیانیڭ باشقه یرلریغه استاذ لر تارادی . مشهور مُلا عبدالرحمن جامی و علی شیر بگ نوایی لـر او وقتده کاشغر مدرسه لریدین چیققان مولانا سعدالدین کاشغری نیڭ شاگرد لری‌ایکه‌نلیك لری‌او لرنیڭ اوز تالیف لریدین اکلانادور . کاشغر ، ختن ، کوچا شهر لری او چاغده‌کی مهم علم مرکز لریدین سانالور ایدی . تیمورنگ نیڭ اولادی‌نیڭ دوره لریده غربی‌تورکستانده علم و ادبیات نیڭ بك زیاده ترقی قیلغانی هر کیم غه معلوم دور . او

وقت‌لرده بو ایکی یورت نیك حکمدارلری‌نیك اراسیده تولا راق وقت‌لر ده سیاسی دشمنلیك بولسه‌مو خلق‌نیك علمی و اجتماعی ایش لرده بیر بیر لریدین استفاده قیلیشماقی غه هیچ مانع یوق ایدی. بواوچون علمی سویه‌ده شرقی و غربی تورکستان فرق‌سیز بیر مملکت حکمیده ایدی.

او وقت‌لرده تمام اسلام مملکت‌لریده علمی تیل عربچه بولغاندهك شرقی تورکستان‌ده هم شونداغ ایدی. ادبیات ده تورکچه و فارسچه تیل‌لری تقریباً برابر درجه‌ده بولوب شاعر لر بو هر ایکی تیل ده شعر سوز لرایدی لر. او زمان لرده شرقی تورکستان‌ده تالیف قیلینغان کتاب لر و شاعر لرنیك دیوان لری دین بك ازی زمانه سیز غه‌چه کلمیش دور. صراح اللغات (فارسچه)، سیرة النبی (تورکچه) و شمس الباز غه نیك حاشیه‌سی (عربچه- حضرت ملام کا شغرلیغ نیك تالیفی دور) و تاریخ رشیدی (فارسچه) کبی کتاب لر شرقی تورکستان عالم لری‌نیك تای دولتی دوریده قیلغان تالیف لریدین نمونه دور. مع الأسف، و دوره‌ده اوتکه‌ن شرقی تورکستان شاعر لری‌نیك دیوان لری نی من بو کون غه‌چه کورمه‌دیم. شرقی تورکستان شاعر لریدین احمد بگ حاجی اتلیغ بیر شاعرنی بابر پادشاه تولا تعریف قیلیب دور. بو کشی علی شیر بگ نوابی بیله‌ن ته‌ك شاعر ایدی دیب دور. چاغاتای خان لری‌نیك اخیرقی سی بولغان سلطان محمود خان شاعر ایدی. باشقا تولا شاعر لرنیك بارلیقی جزم دور.[22]

شرقی تورکستان قدیم دین مدنیت و تهذیب بابیده تورك دنیاسی نیك اك ایلگری کلگه‌ن بیر پارچه‌سی ایکه‌نلیکی تاریخده معلوم لوغ دور. مغول حکمدار لری باشقه یر لرده‌مو دین و مدنیت ایش‌لریده اوز تابع لری‌نیك یول‌لریغه ایرگاشکه‌نده‌ك شرقی تورکستان ده‌کی مغول حکمدار لری و دولت ادم لری هم آز زماندا خلق نیك مدنیت و تهذیب لری‌نی قبول قیلیب تینچ‌لیق وقت‌لریده زراعت و صناعت و تجارت ایش‌لری‌نیك خلق‌نیك اوز تجربه و سلیقه لری غه

اویغون ایلگریله‌مکیغه دولت طرفیدین تولا یاردم لر بولغان ایدی. بو ایش‌لر تینچ‌لیق زمانلرده غایت ایتیك ایلگریله‌گه‌ن ایدی. لیکن بو تینچ‌لیق مُدّتی از دوام قیلغانی اوچون بو ایلگریله‌مکلر تعریف غه لایق بیر نقطه غه یِیتالمای توروب قالور ویا ارقه سیغه یانیب کیتار ایدی.

تینچ‌لیق اوزون دوام قیلالغان جنوب (التی شهر و تورپان) اولکه لریده قول صناعت‌لری تولا انکشاف حاصل قیلغان ایدی چونکه شمال اولکه لریده تولا راق حکومت‌عسکرلری و او یرده یرله‌شکه‌ن مغول و قیرغیز و باشقه کوچمنچی قبیله لر صناعت سیز بیر خلق‌بولغان لری اوچون جنوبده‌کی خلق‌نیك هر خیل مصنوعاتی غه غایت یخشی خریدار لر ایدی. بو یوزدین هنر مندلر کوندین کونگه تولا بولوب هر قسم ایپك، بؤز و یوك کیم لیك و زیلچی توقوب و هرخیل اوی و زینت اسباب لری، حرب یاراغ لری، کاغذ و باشقه نرسه لرنی یاساب سودیگرواسطه‌سی‌بیله‌ن شمالده‌کی لرغه ساتار ایدی لر. خارجی تِجارت فقط داخلده و قوشنه مملکت‌لرده تینچلیق بولغان زمانلرده رواج تاپقان. چین و غربی تورکستان‌غه سودیگرقافله‌لری باریب کلیب تِجارت قیلور ایدی لر. لیکن بو احوال ایچیده تینچ‌لیق از بولغانی اوچون خارجی تجارت بعضی وقت ده بار و بعضی وقت ده یوق ایدی. اما بولغان وقتده اسیانیك شرقی و غربی اراسیده تجارت واسطه سی بولغان شرقی تورکستان، تجارلری نیك الغان فایده لری غایت تولا ایدی. او دوره‌ده هندستان و شرقی تورکستان اراسیده تجارت امکان سیز ایدی. چونکه بو ایکی یورت اراسیده‌کی غربی تیبت و پامیرده هیچ بیر حکومت یوق و بو یورت لر دین اوّتوش کوپ خطر لیك ایدی. اما داخلی تجارت یورت نیك شمال و جنوبی اراسیده هرزمان یخشی اقیب تورار ایدی. لیکن شمال اولکه لریده پات پات یوز برگه‌ن داخلی مجادله لر سببی دین بو داخلی تجارت هم مهم ضرر لرغه اوچرار ایدی.

اداره تشکیلاتی

چاغاتای حکمدارلری نیڭ اداره تشکیلاتی ، قول استیده‌کی خلق نی تورت صنف غه ایریب هر صنف بیر باشقه وظیفه غه مکلف بولماقدین عبارت ایدی .

۱- تومن ، مالیات بیره‌دورغان عوام رعیه دین تقریباً اون میڭ نفوس دین عبارت بولغان بیر جمعیت دیمڭ دور . بیر اولکه‌ده اولتوروغلوغ بو جمعیت ادم باشی غه بیر مقدار الوان نی هر ییلده خان نیڭ خزانه سی غه برمکفه مکلف ایدی . هر تومن نیڭ اوستیده خان طرفیدین تعین قیلینغان بیر تومن بگی بولور ایدی . تومن بگی بو الوان نی ییغیب خان نیڭ خزانه سیغه توشورور ایدی .

۲- ین (شرقی تورکستان لهجه سیده قوشون)، عسکرلیك دفتریده اتی بار کشی لر دیمکدور . بولر، ادم باشی الوان دین معاف ایدی لر . هر وقت حکومت خواهلاسه بولرنی مجبوراً عسکرلیك غه قیچقیریب یراغ استیغه الور ایدی . بولرنی عسکرلیك غه قیچقیرماق ویا اؤیی غه تارقاتماق وظیفه سی، جنوب ده تومن بگی و شمال ده قبیله بگی نیڭ ذمّه سیده ایدی .

۳- اویماق (شرقی تورکستان لهجه سیده آیماق)، ادم باشی الوانیدین و قوشونلوق دین معاف، هر ییلی حکومت غه بیر مقدار آشلیق ویا کیم لیك و موکّا اوخشاش بیر قسم الوان نی برمکنی گردنیغه الغان، امتیاز لیغ بیر قبیله ویا بیر کنت ویا بیر محله ادم لری دین عبارت ایدی . بولر تولاراق اصیل زاده لر ویا دولت الدیدا آبرولوغ کشی لر و اولرنیڭ تابع لری ایدی لر . مذکور الوان نی آیماق باشلیغی اوز تابع لریدین ییغیب خان ویا یرلیك حکمدار خزانه لریغه تافشورور ایدی .

٤- شرعی منصب دار لر، اوقاف متولی لری ، مدرس لر و خطیب لر، بو لرنیك تولا راقی دولت ادم لری نیك توغقانلری ویا دوست لری و یورت نیك اصیل زاده لر یدین تعین قیلینغان لیاقت و استحقاقی از کشی لر ایدی لر. باشقه لردین فوق العاده بیر فضیلت شهرتی تاپقان کشی لرنیك هم بو وظیفه لرغه یتمك لری ممکن ایدی.

بو بیان قیلینغان شکل توپ توغرا چاغاتای حکمدار لری نیك اداره سیده کی منطقه لرغه مخصوص ایدی. اما داخلی استقلال غه ایگه بولغان یرلیك حکمدار لرنیك اداره لریده کی منطقه لرده یالغوز تومن صنفی نیك الوان لری خان نیك خزانه سیغه یر لیك حکمدار واسطه سی بیله ن بیریلیب باشقه اوچ صنف یرلیك حکم دار نیك اختیاریده ایدی. بو صنف لرنیك تشکیلاتی هر داخلی مستقل اولکه ده باشقه شکل ده ایدی.[222]

۳ــ فصل

التی شهر دوغلات حکمدارلری نیك تاریخجه سی

شرقی تورکستان غه چنگیزخان استیلاسی فصلی ده ایتیلغان وجه بیله ن دوغلات خاندانی نیك بیرنجی حکمداری ماکلای سویا، دوغلات دور. بو کشی اویغور ایدی و چنگیزخان نیك یاقین ادم لریدین ایدی. دوغلات خاندانی نی مغول قبیله سیدین دیگه ن روایت اعتبار غه لایق ایمس بیرگمان دور. ماکلای سویا، ٦١٥ هـ (١٢١٨م) ده التی شهرغه حکمدار بولوب بو حکمدارلیق انیك اولادی ده مُسَلسَل صورتده ٩٢١ هـ غه چه دوام اتتی. (١٧ نجی خریطه غه قاراسونلر). مع الاسف ماکلای سویادین کین ٧٠٠ هـ

(۱۳۰۰م) اطرافیده دوغلات حکمداری بولغان بایدارخان‌غه‌چه اوتکه‌ن دوغلات حکمدارلری و واقعات‌لری خصوصیده معلوماتیمیز یوق‌دور. دوغلات حکمدارلری نیك پایتختی اوّلده کوچا شهری ایدی. اوترا و اخر دوره لرده کاشغر شهرینی پایتخت قیلدی لر.

تاریخده شهرت تاپقان برنجی دوغلات حکمداری بایدارخان‌دور. بایدارخان باشتا اوکتای خاندانی‌دین شرقی‌تورکستان حکمداری بولغان قایدو خان‌غه تابع‌لیق‌ده ایدی. بایدارخان ۷۰۶ هـ (۱۳۰۶م)ده قایدوخان نیك اوغلی چاپارخان غه حرب اعلان قیلیب چاغاتای خاندانی‌دین بولغان دوای چچن‌غه تولا یاردم لر قیلدی. شرقی‌تورکستان نیك ایکنجی دفعه چاغاتای خاندانی‌نیك قولیغه اوتمکی نیك اك مهم عاملی بایدارخان نیك اقداماتی ایدی. دوای چچن انیك بو خدمتی اوچون اسیغ کول اطرافینی و یتمسو اولکه سینی‌بایدارخان غه مکافات‌بردی. بونیك بیله‌ن دوغلات حکومتی نیك مملکتی ایکی حصه کڭرودی. بایدار خان نیك وفات تاریخی‌نی بیلمه یمیز. هر حالده بوکشی وفات اتکه‌ندین کین چوك اوغلی تولك بگ حکمدار بولدی. تۆلك بگ خصوصیده هم معلوماتیمیز یوق‌دور.

تۆلك بگ دین کین اینی‌سی پولا چی‌بگ حکمدار بولدی. پولا چی‌بگ حکمدار بولغاندین اعتباراً دوغلات حکمدارلری نیك اقتدار نفوذ لری اك یوقاری درجه‌غه چیقتی. چاغاتای خان لری‌نی تخت‌ده اولتورغوزماق، خان اۆلتورمك، حرب و صلح ده‌ك تمام شرقی‌تورکستان نیك مقدراتی‌نی تعین قیلادورغان چوك ایش‌لر بولرنیك قولیغه اوتتی. پولا چی‌بگ شرقی‌تورکستان‌ده مستقل بیر چاغاتای دولتی تشکیل قیلماق و غربی‌تورکستاندەکی مجادله‌وقان اقتیش‌لردین اوزاق قالماق طرفداری ایدی. بواوچون ۷۳۰ هـ ده ایکنجی ایسن بوغاخان‌نی المالیق تختیده اولتورغوزماق نیك اك قوتلیك‌تایانغوچی‌پولا چی‌بگ بولدی. ۷۴۸ هـ (۱۳۴۴م)ده توغ لوق تیمورخان‌نی تختده اولتورغوزماق نیك یگانه عاملی پولا چی بگ ایکه‌نلیکی، انیك بگلر بگی بولغانی، ۷۵۲ هـ ده مسلمان بولغانی

و وفاتی، توغلوق تیمورخان نیڭ بیانیده اوتتی . پولا چی بگ وفات اتکه‌ن دین کین اوغلی خدادادخان نیڭ بگلربگی بولغانی و قمرالدین بگ نیڭ واقعه لری یوقاریده اوتتی . قمرالدین ، شمس‌الدین ، شیخ دولت دیگه‌ن اتلر بولرنیڭ اصلی اتلری بولمای مسلمان بولغاندین کین اختیار قیلغان اسلامچه اتلری‌دور .

قمرالدین‌بگ، شرقی تورکستان نیڭ چنگیز اولادی نیڭ حکم لری استیده بولماقی لازم دیگه‌ن محافظه کار لرغه مخالف ایدی . بلکه حاضرده بوکا حاجت یوق و مستقل ملی حکومت قورماق زمانی کلدی دیگه‌ن فکرده ایدی . بو اوچون قمرالدین بگ ۷۶۸هـ ده الیاس خوجه خان نیڭ ضدی‌غه انقلاب چیقاریب اینی یوق اتیب اوز قیادتی استیده شرقی تورکستان نیڭ تولاراق حصه‌سی نی قولیغه الماق غه موافق بولسه‌مو داخل‌ده خدادادخان و باشقه لرنیڭ مخالفتی خارج دین تیمور بگ نیڭ ارقه ارقه هجوم لری سببی‌دین اوز مقصدی غه تولوق یتالمادی . شونداغ بولسه‌مو تیمور بگ ده‌ك بیر دنیا فاتحی غه قارشی اولگونچه مدافعه قیلیب شرقی تورکستان تاریخیده بیرنجی درجه‌ده قهرمان‌لیق شهرتیغه ایگه بولدی . بو واقعه لر یوقاریدا مفصل صورتده بیان قیلیندی . قمرالدین بگ نیڭ پایتختی کاشغر ایدی . کاشغر، یارکند ، ختن ، اوچ ، ایسیغ کول اطرافی یته سو اولکه لری تماماً قمرالدین بگ نیڭ حاکمیتی استیده بولوب ایسیغ کول اطرافی‌غه اکاسی شمس‌الدین بگ و یته سوغه اینی‌سی شیخ دولت‌بگ والی ایدی . چاغاتای حکمدار لریدین بگلربگی عنوانی‌نی الغان خدادادخان یالفوز کوچا و اطرافی غه حکمدار لیڭ قیلماق‌ده ایدی . انیڭ قمرالدین بگ نیڭ حیاتی‌ده دو غلات خاندانی اوستیغه هیچ نفوزی یوق ایدی . قمرالدین بگ ۷۹۱ هـ (۱۳۸۸م) ده وفات اتکه‌ندین کین یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن خضرخوجه خان خدادادخان‌غه تمام التی شهرنی بردی و بو نیڭ بیله‌ن دوغلات خاندانی نیڭ اڭ چوڭ حکمداری بولوب اقتدار حاصل اتتی . خدادادخان، ۸۲۸ هـ (۱۴۲۶م) غه‌چه بگلربگی لیڭ عنوانی بیله‌ن التی شهر حکمدار لیقی‌نی محافظه قیلیب مذکور بیل

ده اولو غبگ میرزا نیكْ قولیغه اسیر توشدی و غربی تورکستان دین حج قیلماق اوچون مکه‌غه باریب ۸۳۰ هـ (۱۹۲۷م) ده مکه مکرمه‌ده وفات اتتی .

خداداد خان وفات اتکه‌ندین کین دوغلات حکومتی ایکی غه ایریلدی . بیری اوچ ، کوچا ، قارا شهر دریاسی غه‌چه‌بولوب خداداد خان نیكْ چوكْ اوغلی محمد شاه غه تابع ایدی . ینه بیری کاشغر ، یارکند ، ختن ولایت‌لریدین عبارت‌بولوب خداداد خان نیكْ ینه بیر اوغلی سیداحمد خان نیكْ اداره سیده ایدی . بو ایکی حکمدار نیكْ تاریخی واقعه لری و وفات تاریخلری خصوصیده معلوماتی میز یوق‌دور . سیداحمد خان نیكْ اناسی سیدلردین بولغان‌مناسبتی بیله‌ن بو ذات نیكْ و اولادی سید عنوانی نی المیش‌دور . سیداحمد خان نیكْ وفات تاریخی معلوم بولمسه‌مو حکمدارلیقی ایکی اوچ ییل دین اوزون بولمغانی معلوم دور . سیداحمد خان نیكْ وفاتی دین‌کین اورنیغه اوغلی سیدعلی میرزا، کاشغر- یارکند- ختن حکمداری‌بولدی بو وقتده اویس‌خان نیكْ زمانه سیده‌کی توقوز ییل‌لیق اغتشاش پیدا بولدی . سیدعلی میرزا بو اغتشاش وقتیدین استفاده قیلیب عسکر ییغیب اوچ و کوچاغه یوروش قیلیب تاغاسی محمد شاه دین تارتیب الیب تمام التی شهرنی اوز حکومتی غه تابع قیلدی . کاشغرنی التی شهر دوغلات حکومتی نیكْ پایتختی قیلیب اوزی غه امیر کبیر عنوانی نی الدی و التی شهرده کاملاً مستقل بیر حکومت قوردی . امیر کبیر سیدعلی نیكْ بو استقلال دوریده التی شهر خلقی نیكْ اسایشی مکمل صورتده تاءمین قیلیندی . علمی و اجتماعی ایش‌لرده التی‌شهر فوق العاده ترقی قیلدی . کاشغر، ختن ،اوچ ،کوچا شهر لریده چوكْ مدرسه لر بنا قیلیندی و هر قسم عمارت‌لر و باغ‌لر وجودغه کلدی . یورت نیكْ تولا یر لریده اوستكْ لر قازیلیب زراعت یر لری تولا بولدی . الحاصل التی شهر یکی بیر حیات دوریغه اولاشتی . امیرکبیر سید علی کاشغر شهری‌نی تومن سویی نیكْ ایکی قایی‌سی غه یکی‌باش دین بنا قیلیب سونی شهر نیكْ اوتراسیدین اقیتتی . بونیكْ بیله‌ن کاشغر او زمانه نیكْ اكْ چوكْ و اكْ چیرایلیغ شهری بولدی . امیر

کبیر سیدعلی ۸۴۸ هـ (۱۴۴۴م) ده وفات اتتی . دُولِ اِسلامیهٔ دهٔ کی شَجَرَه ده بو ذات نیکٔ وفاتی نی ۸۶۲ هـ (۱۴۵۷م) ده دیب کورساتا دور. موندہ بیر سَهْو بولسه کرهٔک دور. امیر کبیر سیدعلی میرزانیکٔ ایکی اوغلی بار ایدی. چوکی سانسیزمیرزا ، کیچیگی محمد حیدر میرزا اتلیغ ایدی. امیر کبیر نیکٔ اورنیغه سانسیزمیرزا حکمدار بولدی و امیر کبیر عنوانی نی الدی. بو ذات نیکٔ اخیر حیاتی غه چه استقلالی نی محافظه اتکه نی ویا ایسن بوغاخان غه اطاعت قیلغانی معلوم ایمس دور. لیکن وفاتی غه چه تمام التی شهر پارچه لا نمای انیکٔ اداره سیده ایدی. امیر کبیر سانسیز میرزا، یته بیل حکمدارلیق قیلیب ۸۵۵ هـ (۱۴۵۱م) ده وفات اتتی . دُولِ اسلامیه ده ۸۶۹ هجری ۱۴۶۴م) دیب یازغانی خطا دور. امیرکبیر سانسیز میزانیکٔ ایکیزه ک توغولغان ابابکر و عمر اتلیغ اون یاشار ایکی اوغلی بار ایدی. بو اوغول لر هنوز نارسیده بولغانلری اوچون سانسیز میرزا نیکٔ اینی سی محمد حیدر میرزا حکمدار بولدی و تورک عنعنه سی غه مطابق سان سیز میرزا نیکٔ خاتونی (ابابکرمیرزانیکٔ اناسی)نی نکاحی غه الدی. محمد حیدر میرزا، حکمدارلیق لیاقتیدن یوقسون یومشاق طبیعتلیک صوفی کشی ایدی. عسکرلیک، سیاست ایش لریده هیچ قابلیتی یوق ایدی. بو کشی نیکٔ بو وضعیتی دین ایسن بوغاخان استفاده قیلیب التی شهر غه نفوذی نی مستحکم صورتده یایدی و یورت لرغه تماماً مغول لر دین تومن بگ لری و باشقه منصبدار لر تعین قیلدی. ۸۶۶ هـ (۱۴۵۹م) ده کوچا و اوچ ولایت لری نی محمد حیدر میرزا دین الیب توربان والی سی بولغان اوغلی دوست محمد خان غه بردی. مونیکٔ اوستیغه ایسن بوغاخان، محمد حیدر میرزانی دوست محمد خان نیکٔ امری استیغه کیرگوزوب قویدی. دوست محمد خان ظاهراً سیاحت بهانه سی بیله ن کاشغر غه کلیب بیر مونچه مدت او یرده توروب کاشغر حکومت ایش لری نی اوزی خواهلاغان طرز ده حاکمیتی استیغه الیب مغول لردین تولا کیشیلرنی کاشغر، یارکند ، ختن نیکٔ اداره ایش لریغه تعین قیلیب یانیب کتتی . دیمک که دوغلات حکومتی فقط

دوست محمد خان نیكْ نفوزی استیده بیر ولایت حالی غه كلیب قالدی. امیر كبیر سیدعلی نیكْ زمانه سیدین بری هیچ ظلم كورمای اسایش ده یاشاغان التی شهر خلقی نیكْ اوستیغه تومن بگی و باشقه منصب دار بولوب كلگه‌ن مغول‌لر تولا ظلم قیلدی لر. ۸۷۱- ۸۶۰هـ اراسیده (۶۶- ۱۴۶۱م) ایسن بوغاخان و یونس خان اراسیده‌كی مجادله كونلریده مذكور مغول منصبدار لرنیكْ ظلم و استبدادلری، بولا نتالان یقیم شكلی نی الدی. التی شهر خلقی، بك تولا زیان كوردی لر. محمد حیدر میرزا بو ظلم لرغه هیچ چاره قیلالماس ایدی. لیكن محمد حیدر میرزا نیكْ برادر زاده‌سی و هم اوگه‌ی اوغلی ابابكر میرزا بو ظلم لردین خلق‌نی قوتقوزماق اوچون چاره ایستادی. بو چاره فقط بیر غیرت و فداكارلیق ایدی.

سلطان ابابكر میرزا دوغلات نیكْ التی شهرده مستقل دولت تاسیس قیلغانی

امیر كبیر سانسیز میرزا نیكْ نارسیده اوغلی ابابكر میرزا تاغاسی محمد حیدر میرزا نیكْ تربیتی ده یاشار ایدی. ابابكر میرزا كیچیك لیكدین غایت ذكی و همتلیك بیر امیر زاده ایدی. چوكْ‌وغان چه فوق‌العاده سخی و یخشی اخلاق‌لیغ بیر یگیت بولدی. بو سخاوت و اخلاق واسطه‌سی بیله‌ن تمام یاش اصیل زاده لرنی اوزی‌غه مطیع قیلدی. ابابكر میرزا نیكْ یاشلیق وقتیده‌كی فضیلت‌لری و اخلاقی نسی انیكْ دشمنی بولغان برادر زاده سی حیدر میرزا كورگان تاریخ رشیدی ده مفصل بیان قیلیب دور (تاریخ رشیدی صحیفه ۴۱۷)[224]. دوست محمد خان كاشغرغه كلگه‌نده ابابكر میرزانی انیكْ اخلاقی و بلندهمتلیكلیگی یوزیدین غایت یخشی كوردی و تورپان‌غه همراه الیب كتتی. ایكی اوچ

ییل یانیده توختاتیب اخیراً دوست محمد خان اوز سیکلی سی نی ابابکر میرزا غه بردی و کاشغرغه یانماق غه اجازه بردی .

ابابکر میرزا مغول لرنیك ظلم لری دین خلق نی قوتقوزماق و یورت نی ویران بولماق دین ساقلاماق اوچون خلق بیله ن بیرله شمك و اولردین بیر عسکر تشکیل قیلماق فکری بیله ن تورپان دین کاشغر غه کلدی . کلیب لا اوزی نیك ایشانچلیق دوست لری نی اوز فکری غه طرف دار قیلماق غه کوشش قیلدی و بیر از طرفدار پیدا قیلدی . لیکن ابابکر میرزا نیك بو فکری نی وجود غه چیقارماق غه اوگه ی دادا سی محمد حیدر میرزا، چوك توسالغوایدی و هم کاشغرده مغول قوتی خیلی تولا ایدی . بو اوچون ابابکر میرزا نیك اقداماتی کاشغرده امکانسیز ایدی . بناءً علیه ۸۷۲ هـ (۱٤٦٥ م) ده ابابکر میرزا اوز طرفدارلری بیله ن کاشغر دین قاچیب یارکند غه باردی . او یرده حکومت طرفی دین بیر قوت یوق ایدی. چونکه او وقت ده یارکند کیچیك ویران بیر قصبه حالیفه کلگه ن . ابابکر میرزا درحال یارکند نی اشغال قیلیب از مدت ده بیرنچه میك قورالیق کیشیلرنی یانیغه توپلاب مستقل لیق وضعیتی نی الدی . محمد حیدر میرزا، ابابکر میرزا نی یوق اتمك اوچون تقریباً اوتتوز میك عسکر بیله ن یارکند غه یوروش قیلدی . ابابکر میرزا یول لرده بوقتورمالر قویوب و غیر منتظم هجوم لر قیلیب تولا اوروش لردین کین محمد حیدر میرزا نیك عسکرلری نی یمان مغلوب اتتی . محمد حیدر میرزا پریشان حالده کاشغرغه قایتتی.

بو ظفر دین کین ابابکر میرزا ختن نی هم الیب قوتی نی جیق اشوردی . یارکند شهری نی یکی دین بنا قیلدی و اطرافی نی ککرو سپیل بیله ن احاطه قیلیب چوك و مستحکم بیر شهر حالی غه کلتور دی . بو گونکی یارکند کهنه شهرنیك سپیلی شول دور . ابابکر میرزا نیك بو یکی بنا قیلغان یارکند شهری ده یاساغان ارك (اوردا) و باغ لر و عمارت لرنیك یخشی لیقی و مساحه لری نی تاریخ رشیدی ده مفصل بیان قیلیب دور[225]. ابابکر میرزا یارکند و ختن نیك داخلی اصلاحاتی اوچون و خلق نی خوش قیلماق اوچون منتظم قانون تیارلاب هر مأمور

نی مذکور قانون موجبی چه ایش قیلماق غه مجبور اتتی . بیر طرفدین سلطان یونس خان و محمد حیدر میرزا لرنیڭ تعرض لریدین مدافعه قیلماق اوچون ختن و یارکند یاش لریدین عسکر ییغیب بولرنی غایت منتظم و مجهز بیر قوت حالی غه کلتوردی . دایما مدافعه غه تیارلیق حالدہ ایدی .

ابابکر میرزا نیڭ بو استقلالی یارکند و ختن خلقی نیڭ باشقه منطقه لرغه باریش کلیش لری نی امکانسیز قیلیب قویغان اوچون تجارت ایش لری کاملاً توختاب قالدی . بناً علیه ابابکر میرزا یورت غه بیر تجارت یولی اچماق اوچون غربی تیبت (لداخ و بالتستان) نی الماق غه قارار بیریب ۸۷۷ هـ (۱۴۷۲م) ده غربی تیبت غه تولا عسکر یوللادی . بو عسکرلر مشهور لداخ یولی بیلهن یوروب نوبرا و مار یول (حاضرقی لداخ) و بالتستان ولایت لری نی فتح قیلیب کشمیر حدودی غه چه باریب توختادی لر . او وقتده کی کشمیر پادشاهی سلطان زین العابدین، بالتستان نی اوز حکومتی غه تابع ایدی دیگهن دعوانی قیلیب ابابکر میرزا نیڭ عسکرلری نی بالتستان دین چیقارماق اوچون عسکر یوللادی . لیکن ابابکر میرزا نیڭ عسکرلری کشمیر عسکرلری نی مغلوب قیلیب قوغلاب سرینگر شهری نیڭ یاقینی غه چه باردی لر . بو حالده سلطان زین العابدین تمام قوتی بیلهن شهردین چیقیب مدافعه قیلدی و بیر نچه کون اوروش بولوب تورك عسکرلری ارقه غه یانیب بالتستان غه کلدی لر . موندین کین بالتستان ، نوبرا و مار یول (لداخ) اولکه لری ابابکر میرزا نیڭ وفاتی غه چه قولیده ایدی . بو یول بیلهن ختن و یارکند تجار لری هندستان غه تولا کلیش باریش قیلیب غایت درجه ده یخشی تجارت قیلور ایدی . سودیگرلر نیڭ بو تجارت دین الغان فایده لری و یورت غه حاصل بولغان اقتصادی منفعت لر اوزون زمانلردین بری کورولمگهن بیر وضعیت ده ترقی اتمکده دوام قیلدی .

یوقاریده ایتیلغان وجه بیلهن ۸۷۹ هـ (۱۴۷۴م) ده سلطان یونس خان و محمد حیدر میرزا اللیگ میڭ کشی لیك بیر قوت بیلهن ابابکر میرزا نیڭ اوستیغه هجوم قیلیب یمان مغلوب بولوب

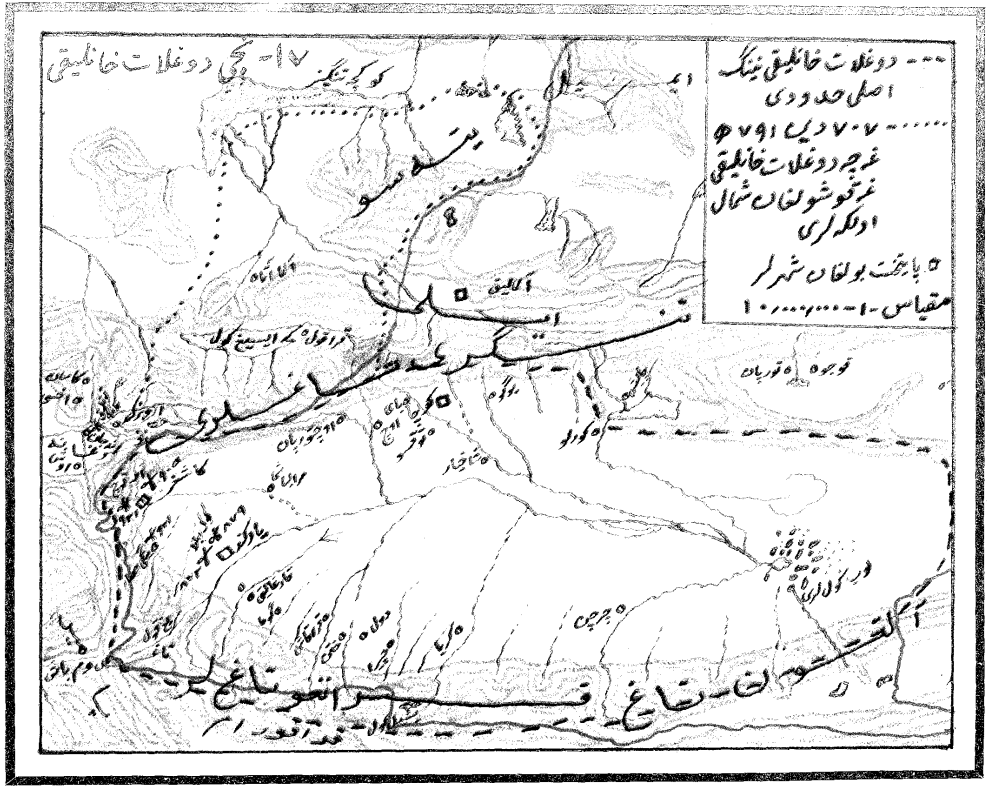
۱۷- یمکی دوغلات خانلیقی
دوغلات خانلیقی سینگ
اصلی حدودی
۷۰۷ دن ۷۹۱ ه
غه چه دوغلات خانلیقی
غه تموشولغان شمال
اولکه لری
پایتخت بولغان شهرلر
مقیاس ۱-۱۰۰۰۰۰۰۰
کوکچه تنگیز
ایمیل
آلماتاه
آلالیق
قراقوروم کوراپ سینگ کولی
تنگیز عدسی غربی
توجوه
کوراپ
قوشو
شاخیار
اوردا باشاغه
تاشقند
یارکند
خوتن
قاراقاش
چرچن
لوپ کول
التون تاغ
قاراقوروم
قاراقوروم تاغ

یاندی لر[22] محمد حیدر میرزا حکمدار لیقی نی تاشلاب کاشغر شهری نی ویران قیلیب قاچیب کتتی . ابابکر میرزا ارقه دین باریب کاشغرنی اوروش سیز اشغال قیلدی . شهرنی یکی دین تومن سویی نیك غربی قاییسی غه بنا قیلیب اطرافی نی مستحکم سپیل بیله‌ن احاط قیلدی. حاضرقی کهنه شهر و سپیل شولدور. ابابکر میرزا کاشغرنی الغان دین کین او زمانه‌دهکی مستقل اسلام حکمدار لری‌غه ارگیشیب سلطان عنوانی نی اختیار اتتی . موندین کین سلطان ابابکر میرزا سلطان یونس خان نیك تعرض قیلما قیدین خاطر جمع بولدی. چونکه یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن سلطان یونس خان تمام قوتی نی پارچه‌لا مای شمالده تورما قغه مجبور ایدی .

سلطان ابابکر میرزا ۸۸۱ هـ (۱٤۷٦م) اطرافیده تاغدوم باش (سریغ قول) یولی بیله‌ن بدخشان طرفی غه عسکر یولادی . بو عسکرلر سریغ چوپان (حاضرقی واخان) اولکه‌سی نی اشغال قیلیب او یردین بدخشان‌غه یوروش قیلیب بدخشان نیك یرلیك حکمدارینی سلطان‌ابابکرمیرزا غه تابع لیق‌نی قبول اتمك و هر ییلی معین بیر مقدار خراج برمکغه مجبور قیلدی لر. ۹۱۰ هـ (۱۵۰٤ م) غه‌چه بدخشان حکومتی سلطان ابابکر میرزا غه‌تابع لیقده قالدی و مذکور ییلده بابر پادشاه غه تابع بولدی .

۸۹۹ هـ (۱٤۹٤م) ده سلطان ابابکرءاون ایکی یاشار بابر میرزا نیك فرغانه تختیده اولتورغانی نی ایشتیب فرغانه نی الماق اوچون یوروش قیلدی . اوزکند شهری‌نی محاصره قیلدی . لیکن بو کونلرده بابر میرزا خیلی قوت‌لیك ایدی . سلطان ابابکرغه قارشی قاتیغ مدافعه قیلدی . اخیراً اوترادە مصالحه بولوب سلطان ابابکر یانیب کلدی . ۹۰۵ هـ (۱٤۹۹م) ده یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن احمد الاچه خان کاشغرغه هجوم قیلیب مغلوب بولوب تورپان‌غه‌کتکه‌ن دین کین سلطان ابابکر میرزا ارقه‌دین باریب اوچ (اقسو) ولایتی نی اشغال قیلدی و بو ولایت نیك شرقیده‌کی بای شهری‌نی الیب بای نیك جنوب و شمال طرفیده‌کی یول‌لرنیك اوستیده مستحکم قلعه لر

و استحکام لر بنا قیلدوردی . تکری تاغلری نیك ایچیده کی شمال یول لری نیك اوستیغه مو قلعه لر و استحکام بنا قیلدوردی . او قلعه لر و استحکام لرده کافی مقدارده عسکرلر قویدی . بو صورت بیله ن الاچه خان و سلطان محمود خان نیك تعرض لریدین خاطر جمع بولدی .

۹۰۹ هـ (۱۵۰۳م) ده یوقاریده ایتیلغان وجه بیله ن سلطان محمود خان و الاچه خان لر اوچ (اقسو) خلقی نی سلطان ابابکرغه عصیان قیلدوروب انیك والی و عسکرلری نی یوق اتکه ن و تولا فاجعه لیك واقعه لر بولغان ایدی . الاچه خان وفات قیلیب سلطان محمود خان شمال غه کتکه ندین کین سلطان ابابکر میرزا اوچ نی ینه اشغال اتتی و ایلگریکی عصیان غه جزا صورتی بیله ن اوچ ولایتی نیك خلقی دین تولا راقی نی کوچوروب یارکند و کاشغر و ختن غه تارقاتتی .

سلطان محمود خان شهید بولوب و سعید خان قچیب ،

شمال اولکه لریده بیر حکومت و عسکر قالمغان کونلرده ، سیبر طرفی ده کی قازاق و اوزبگ لردین او یرلرنیك اصلی خلقی بولغان قیرغیزلر قاچیب کلیب شرقی تورکستان نیك شمال ساحه لری بولغان ایسیغ کول اطرافیده یرلهشتی لر . خصوصاً ایسیغ کول نیك جنوبیده یرلهشکه ن قیرغیز لر کاشغر و اوچ نیك شمالی ده کی یایلاغ لرغه تالان یوروشی قیلیب او یرده کی خلق غه تولا زیان یتکوزدی لر . سلطان ابابکر میرزا بو قیرغیز لرنی یوق قیلماق اوچون ارقه ارقه دین عسکر ایبارب قیرغیز لرنی مغلوب قیلیب قاچوردی . قیرغیزلر شرق طرفی غه قاچیب منصور خان دین یر تیلادی لر . منصور خان او لرغه کوچا و ایلی تاغلریده یر بردی . بو صورت بیله ن شرقی تورکستان نیك مهم قسمی بولغان ایسیغ کول نیك جنوب و غرب طرف لریده کی ساحه لر غربده فرغانه حدودی غه چه سلطان ابابکر نیك مملکتی غه قوشولدی .

۹۱۶ هـ (۱۵۱۶م) ده محمد شیبانی خان نی شاه اسماعیل صفوی (ایران پادشاهی) مَرْو ده اولتوردی . بو سبب بیله ن اوزبك لر اراسی غه پراکنده لیك پیدا بولدی . سلطان ابابکر میرزا بو فرصت دین استفاده قیلیب فرغانه نی الماق اوچون آرتباشی یولی

بیله‌ن یوروش قیلیب اوزکند اطرافیده جانی‌بك خان اوزبك نی مغلوب قیلیب اوزکندنی الدی و ایلگریلاب اوشنی هم الدی. بو اوتراده فرغانه‌ده‌کی چاغاتای و کورگان خاندانی نیك طرفدارلری جانی‌بك خان نی مغلوب اتیب فرغانه دین قوغلاب چیقارغان ایدی. بیر طرفدین بابر پادشاه بخاراغه هجوم قیلیب الاچه خان‌نیك اوغلی سعید خان‌نی بیر مقدار قوت‌بیله‌ن فرغانه لیك لرنیك یاردمی غه ایبارگه‌ن ایدی. سعید خان تمام فرغانه انقلاب چی لری‌نی‌بیر لاش توروب مهم بیر قوت توپلاب اندجان غه کلیب توردی. بو نیك بیله‌ن سلطان ابابکرنیك فرغانه نی الماق غه اوزبك لردین باشقه، سعید خان نیك قوتی دین عبارت بولغان بیر مانع پیدا بولدی. سلطان ابابکر میرزا، سعید خان دین فرغانه نی الماق اوچون یوروش‌قیلدی، و اندجان شهری نیك شرق طرفیده‌کی توتلوق اتلیغ یرده سعید خان بیله‌ن اوچراشیب قاتیغ اوروش‌لر بولدی. اخیراً سلطان ابابکر نیك بعضی قوماندان لری خیانت قیلغان سبب دین سلطان ابابکر نیك تورت‌بش میك عسکری‌نی سعید خان اسیر الیب اولرنیك تولاسی نی اوّلتوروب بو نیك نتیجه سیده سلطان ابابکرنیك عسکرلری پراکنده بولوب قاتیغ مغلوب بولدی. سلطان ابابکر یانیب ۹۱۷ هـ (۱۵۱۷م) ده یارکند غه کلدی.[227]

سلطان ابابکر میرزا نیك عقلی نیك اختلالی

توتلوق محاربه سیده مغلوب بولوب کلگه‌ندین کین سلطان ابابکرنیك عقلی خلل تاپیب طبیعتی بوزولوب تولا ظلم و فجیع قان توکمك غه باشلادی. ایشانچلیك دولت ادم لریدین تولاسی نی مکا سوء قصد قیلادور دیب قاتتیغ قین‌قیستاغ لر استده اوّلتوردی و اولرنیك اولاد و توغقانلری‌نی یا اوّلتوردی ویا مال‌لرینی مصادره قیلدی. اوزی نیك سیکلی‌سی خان سلطان خانیم نی اچلیق بیله‌ن قیناب اوّلتوردی. محمد شاه اتلیغ بیر اینی‌سی نی کوکسی دین تام غه میخلاب اوّلتوردی. توتلوق محاربه سیدین یانیشیده اوز گند

خلقی نی سوءقصد اتهامی بیلەن قتلعام قیلدی . بو قتلعامدە اوچ میڭ دین زیادە راق مسلمان شهید بولدی . یارکندە اوزی نیڭ ایکی اوغلی نی سوءقصد اتهامی بیلەن اۆلتوردی . کاشغر و فرغانه اراسیدەکی یایلاغلردە اولتوروغلوغ چگیراك قبیله سی نی سعید خان طرفدارلری بولدی دیب کاملا یوق اتتی . اڭچوڭقوماندانی میر ولی بگ و خزانه چی سی شاهدانه کوکداش لرنی توتلوق محار به سیدە دشمن بیلەن مخفی سوزلەشتی دیگەن بیر چاقیم غه بنا منصب لریدین عزل و تعلق لری نی مصادره قیلدی . الحاصل اوشبو طرزدە سارا ڭدەك وحشیانه ظلم لر دین یانیدەکی یارالیغ یخشی ادم لری بك از قالدی ، خلق نی هم اوزیدین زیریکتوردی . بو صورت بیلەن سلطان ابابکر میرزا نیڭ قوتی ضعیفلاشیب هر قایداغ بیر دشمن نیڭ الدیدە مغلوب بولا دورغان وضعیت غه کلیب قالدی .

شرق تورکستان دوغلات دولتی نیڭ یقیلغانی

سعید خان فرغانه نی الیب اوچ ییل مدت اویردە سلطان عنوانی بیلەن حکمدارلیق قیلسەمو ۹۲۰ هـ (۱۵۱٤م) دە اوزبك لردین قطعی صورتدە مغلوب بولوب فرغانه نی بوشاتیب تابع لری و عسکرلری بیلەن ایسیغ کول نیڭ جنوب غربی سیغه کلدی وشمال اولکه لریدە اوزی غه بیر حیات ساحه سیغه ایگەبولماق فکریدە بولدی . سلطان ابابکر میرزا دین قاچیب چیقیب کتکەن سابق کاشغر حکمداری محمد حیدر میرزا نیڭ اوغلی سید محمد میرزا و نبیره سی حیدر میرزا (تاریخ رشیدی نیڭ موٴلفی) سعید خان نیڭ چوڭ ادملری دین ایدی لر . بولر دایما سلطان ابابکر میرزا دین انتقام الماق مقصدی دە ایدی لر . منه بو حالدە سعید خان نی التی شهر غه یوروش قیلماق غه تشویق قیلماق غه باشلادی لر . سلطان ابابکر نیڭ یاشی یتمیش دین اشیب ، عقلی خلل تاپیب ، عسکری قوتی ضعیفلا شیب و یانیدە یارالیغ ادم لری قالمای انیڭ دولتی نیڭ اساسی سُسْت لاشقان لیقی هر کیم غه معلوم ایدی . بو وضعیت سعید خان نی امید

له‌ندورماقده ایدی. اخیراً ۹۲۱ هـ (۱۵۱۵م) نیك اوڵیده سعید خان ارتباشی یولی بیله‌ن کاشغرغه یوروش قیلماقغه قرار بردی.

بو خبرنی ابابکر میرزا اڭلاب درحال یارکند دین کاشغر غه باریب سپیل‌نی مستحکم قیلدوروب وکافی درجه‌ده اوزوق ومهمات بیله‌ن یوسف بگ و میرولی‌بگ و شاهدانه کوکلداش‌لرنیك قیادتی استیده میك اتلیغ و اون تورت میك پیاده عسکر قویوب یکی حصار غه باریب او یرنی هم مستحکم قیلیب امین داروغا و اوغلی لعل‌بگ لرنی بیر مقدار عسکر بیله‌ن مدافعه غه تعین قیلیب یارکندغه کلدی. او یرده ینه قوت توپلاماق غه باشلادی. او طرفدین سعید خان ارتوچ غه کلیب او یرنی الدی و بیر نچه کون ارتوچ ده توروب خلق دین تورت میك دین اشوق راق عسکر الیب اوز قوتی غه قوشوب کاشغر شهری غه یوردی. اوچ پورخان تیپه سیده سلطان ابابکر نیك عسکرلری سعید خان‌نی توسوب قاتیغ اوروش دین کین مغلوب بولوب قاچتیلر (اوچ پورخان، اوچ بودابوتخانه‌سی دیمکدور. قدیمقی بیر معبد نیك خرابه سی دور. حاضرده خلق او یرنی اوچ مروان دیدور). سعید خان اوچ پورخان دین اوتوب شهرغه یاقینلاشیب سرمن کچیگی دین تومن‌دین اوتوب ساغانتوقده‌کی سلطان‌ابابکر نیك باغی غه توشتی. بو حالده شهردین یوسف بگ عسکری بیله‌ن چیقیب محاربه باشلاندی. اخیراً سعید خان مغلوب بولوب توقوزاق طرفیغه قاچتی. ایکی‌اوچ کون توقوزاق ده توروب یکی حصار غه هجوم قیلدی. امین داروغا ولعل‌بگ لر شهر ایچیغه قامالیب توروب قاتیغ مدافعه قیلدی لر. بو صورت بیله‌ن سعید خان یکی حصار نی ایکی آی‌دین ازونراق مدت محاصره قیلدی. امین داروغا شدت بیله‌ن مدافعه قیلسه‌مو اکا یارکند دین و کاشغردین هیچ‌بیر یاردم کلمدی. سعید خان نیك قوتی کوندین کونگه اشماقده ایدی. بو نیك بیله‌ن سعید خان غیرتلانیب محاصره‌نی قاتیغ قیلماق و شهر غه هر طرفدین سو قویوب سپیل‌نیك تولا یرلری‌نی بیقماق بیله‌ن شهرغه یول اچتی. امین داروغا تسلیم غه مجبور بولوب رجب

ایی نیك برنجی کونی یکی حصار سعید خان نیك قولیغه توشتی. بو اوترا ده سلطان ابابکر میرزا یارکند و ختن دین تولا عسکر بیغیب اوروش غه تیارلا نماق ده ایدی. لیکن بو عسکرلر هیچ محاربه کور مگهن هنرمند و دهقان ادم لردین عبارت ایدی. بو لر نی باشقورا دورغان لایق قوماندانلر هم یوق ایدی. هر حالده سلطان ابابکر بو یکی عسکرلری نی الیب یارکند دین چیقغان کونی یکی حصار نیك قولدین کتکهن خبری کلدی. بو خبر سلطان ابابکر نیك انتظام سیز عسکرلری نیك روحیاتی غه بك یمان ضربه بردی او لر ارا سیده یمان بیر قورقونچ و اضطراب کورولدی. سلطان ابابکر بو وضعیت ده کی عسکر بیلهن اوروشقه بارماق نی مصلحت کورمای یارکند غه یاندی. یکی حصار نیك توشکهنی و سلطان ابابکر نیك یول دین یارکند غه یانغانی نیك خبری کاشغرغه کلیب او یرده کی مدافعه چی عسکرلرنیك معنویاتی غایت درجه ده بوزولدی و قوت لری ساقغه باشلادی. بیر طرفدین شهر خلقی اوچ تورت آی دین بری محاصره حالیده قالغان سببدین قحطلیك هم انتها درجه سیغه یتکهن ایدی. سعید خان بو وضعیت نی بیلیب رجب آیی نیك اوترا سیده کاشغرغه یوروش قیلدی و او یرده کی قوت سیز و مجبور لوق حالده قالغان قوماندان لر (یوسف بگ، میرولی بگ و شاهدانه کوکلداش لر) اوروش سیز کاشغرنی سعید خان غه تسلیم انتی لر.

سعید خان کاشغرنی الغان دین کین درحال یارکند غه یوروش قیلدی. سلطان ابابکر میرزا بو خبرنی اکلاب حکمدارلیق نی تاشلاب اوغلی جهانگیر میرزا نی اورنیغه حکمدارلیق تختی ده اولتورغوزوب عسکر و هرنرسه نی اکا تافشوروب اوزی تولاراق خزانه و بیر مقدار عسکرنی همراه الیب ختن غه کتتی. جهانگیر میرزا مدافعه غه تیارلانیب توردی. لیکن سعید خان نیك یاقینلاشقانی تاثیری دین یارکند خلقی و عسکر ارا سیغه توشکهن دهشت و هیجان مدافعه نی امکانسیز لاشتورماقده ایدی. بو اوچون جهانگیرمیرزا

خزانه و ساك لرنی اچیب کوترمك ممکن بولغانی نی اوزی الیب اشقانی نی خلق‌غه تالان‌غه بیریب یارکندنی بوشاتیب سانجوغه باریب تاغلیق و مستحکم منطقه‌ده عسکرلری بیله‌ن یرله‌شتی. سعید خان یارکندغه کلیب شهرنی اوروش سیز الدی و درحال سلطان ابابکرنی قوغلاماق اوچون دایم علی‌بگ، بگ محمد، قارا قولاق میرزا، حاجی میرزا، سلطان علی میرزا، نظر میرزا، قنبر میرزا و علی تاغای اتلیغ سکز قوماندان‌نی تولا عسکر بیله‌ن ختن غه یوللادی. بولر ختن غه یاقین یتکچ سلطان ابابکر میرزا ختن شهری‌نی بوشاتیب قاراکُغو تاغقه قاچتی. خلق سعید خان نیك قوماندان لری‌نی استقبال قیلدی لر. دایم علی‌بگ و بگ محمد لر عسکرلری بیله‌ن ختن‌ده قالیب باشقه الته قوماندان تمام قوت‌لری بیله‌ن سلطان ابابکرنی قوغلاب قاراکُغو تاغقه یوردی لر. سلطان ابابکر بو خبرنی اکلاب تمام اغیر یوکلری‌نی کویدوروب و یوز لرچه خورجون التون و کموش و جواهرنی قاراکُغو تاغ کوپروکیدین (مشهور کولا کوپروکدین) دریاغه توکتوروب انیك اورنیغه اشلیق یوکلب تیبت طرفی غه قاچتی. "اریا پورچاق آش ایکه‌ن، یونجو مرجان تاش ایکه‌ن" دیگه‌ن مشهور خلق سوزی‌نی سلطان ابابکردین روایت قیلینادور. سلطان ابابکر قاچیب تیبت غه بارور بارماس تیبت لیك لر هر طرف دین باش قالدوروب اکا سوءقصد قیلماقغه باشلادیلر. بو سبدین تیبت ده تورماق ویا اوردین اوتوب هندستان طرفی غه کتمك ممکن بولمادی. بناءعلیه سلطان ابابکر هرنیمه بولسام اوز یورتیمده بولای دیب یارکندغه یانماق و اوزی‌نی سعید خان‌غه تسلیم قیلماق‌غه قارار بیریب یارکندغه یوردی. بو خبرنی سعید خان اکلاب سلطان ابابکر نی احترام بیله‌ن یارکندغه الیب کلمك اوچون استقبال‌غه ادم لر یوللادی. سید محمد میرزا، "من هم اکام نیك استقبالی غه اوز اتمده کشی ایبارسه‌م" دیب سعید خان دین اجاره الیب بیر نچه ادمی نی قوشتی (سلطان ابابکر بیله‌ن سید محمد میرزا انابیر دادا بولّك بیر توغقان دور). سید محمد میرزا بو ادم لری‌غه فرصت تاپقاده سلطان ابابکرنی مخفی صورتده اولتور-

مکنی توصیه اتکه‌نی قوتلیك احتمال‌دور. الحاصل مذکور استقبال هیئتی اوترا یولده سلطان ابابکر غه اوچراب استقبال رسمی نی ادا قیلیب سعید خان نیك اطمینان برگه‌ن مکتوبی نی تقدیم اتتی‌لر. سلطان ابابکر تولا خوش‌بولوب یولی‌غه دوام اتتی و بیر نچه کون یورگه‌ندین کین بیر قوناغ‌ده سلطان ابابکر و تام قافله اوخلاب قالغان وقتده سید محمد میرزا نیك ادم لری سلطان ابابکر نیك چادری‌غه کیریب انی یاتقان یریده بوغوزلاب شهید اتتی‌لر. بو حادثه ۹۲۱ هـ (۱۵۱۵م)ده واقع بولدی.

بو صورت‌بیله‌ن بعضاً مختاریت و بعضاً پوتون استقلال‌غه ایگه بولوب ۳۰۶ ییل دوام قیلغان التی شهرد وغلات حکومتی یقیلدی. سلطان ابابکر نیك اوغلی جهانگیرمیرزا بیرمقدار قوت بیله‌ن‌سانجو دا محکم تورغان ایدی. داداسی شهید بولغاندین‌کین سعید خان انی تسلیم بولوشغه دعوت قیلیب الچی ایباردی. جهانگیرمیرزا انا طرفیدین سعید خان بیله‌ن توقغان ایدی. بوندین باشقا سعید خان نیك سیگلی انیك نکاحیده ایدی. بو توقغانلیق‌غه ایشانیب تسلیم بولدی. سعید خان اکا اصیلانه معامله قیلدی و یخشی‌عزت‌بردی. کین‌لرده خیلی نفوز تاپیب سعید خان نیك اك یاقین کشی‌سی بولوب قالدی. اما کین‌لرده مجهول بیرکشی انی اؤلتوردی. بو قتل سید محمد خان طرفیدین بولغانلیقی گمان قیلینمیش‌دور. سلطان ابابکرنیك ینه ایکی اوغلی قالغان ایدی. اولردین بیری (توران گیز میرزا)نی دریاده غرق بولدی دیگه‌ن گپ نی تاراتیلدی. اما حقیقت‌ده انی سید محمد میرزانیك ادم لری اؤلتوردی. ینه بیری، باستانگیر میرزا، بو حادثه لرنی کوروب یارکندین قاچیب تاشکندغه باریب سیونجك خان اوزبك نیك پناهی‌غه سفینه‌دی.[228]

سلطان ابابکر میرزا نیك اداره تشکیلاتی

سلطان ابابکر نیك اداره تشکیلاتی، چاغاتای دولتی نیك کی‌دین ایریم بولوب غایت منتظم بیر صورتده ایدی. عدلیه ایش‌لری علما جمعیتی نیك فتوا لریغه موافق اجرا قیلینور ایدی. تمام داخلی سیاست و اداره ایش‌لری خصوصیده سلطان ابابکر

قانون لر چیقار غان ایدی . بو قانون لرغه عمل قیلمغان کشی لرغه تعین لیغ جزا لر بار ایدی . اداره ایش لری نیكْ هر شعبه سی غه ایریم ایریم اداره چیلر و مأمورلر تعین قیلغان ایدی . دیمك که حا ضرقی زمانیمیزده کی منیستر لیکده ك سلطان ابابکر نیك الدیده مسئو ل اداره و مامورلر بار ایدی . هر شهر ویا هر قصبه و علاقه لرده بیر حاکم نی توپتوغرا سلطان ابابکر اوزی تعین قیلور ایدی . عسکر لر ملکی ایش لرغه ارالاشماس ایدی . و بو نیكْ بیله ن چاغاتای دولتی زمانه سیده کی عسکری حکومت یوق بولوب خلق غه تولا راحت و اسایش حاصل بولغان ایدی . تمام گناهکار محبوس لرغه و اسیر لرغه ایش تعین قیلیب او لرنیكْ بیمك و باشقه احتیاجلرنی خزانه دین بیریب قارشیلیغیدا او لرنی مناسب ایش لرغه ایشله تور ایدی . ایر کشی لرنی قدیم شهر و کنت لرنیك خرابه لری نی قازماق ، کان کاولا ماق و عمارت ایش لریغه سالور ایدی . خاتون مجرم و اسیر لرنی خاتون کشی غه مناسب یییپ ایگیرمك و کیم تیکمك ده ك ایش لرغه سالور ایدی. کاشغرده قریق اتلیغ بیر شهر نیكْ خرابه سی نی قازدوروب نهایت تولا التون کموش و جواهر تاپتی . ختن نیكْ بیر قدیم شهری نی قازدو روب حساب سیز خزینه لر تاپتی . بو خزینه لر جمله سیدین تاریخ صحیفه سیغه زینت بیرادورغان بیر قسمی نی ذکر قیلامیز . بو قسم نی حیدر رمیرزا (تاریخ رشیدی نیكْ موٴلفی)اوز کوزوم بیله ن کورد وم دیب شوندا غ یازیب دور : " . . . مذکور شهردین ۲۷ کوزه چیقتی و هر کوزه، ایچیگه ادم کیرسه کورونمگوده ك درجه ده چوكْ ایدی . هر کوزه نیكْ ایچیده بیر یریم گز اوزونلوقده بیر مس افتابه بار ایدی . و بو افتابه لر تماماً خام التون دین تولا غلیغ ایدی . و افتابه نیكْ تاشیده کوزه نیكْ اغزی غه چه وزنی بش یوز مثقال لیق کموش یا مسولر بیله ن تولدورولغان ایدی . هر افتابه غه " قومارخاتون نیكْ اوغلی نیكْ تویی اوچون" دیگه ن عبارت یازیلغان ایدی . بو قومارخاتون نیكْ قایسی تاریخده اوتکه ن، کیم لیکی نی بیلمایمیز . سلطان ابابکر بوکوزه و ایچیده کی تمام نرسه لرنی شوندا غلا یارکند خزانه سیده ساقلا غان ایدی . سعید خان نیكْ هجومی نتیجه سیده بو نرسه لر تماماً

یوق بولدی.[229]

سلطان ابابکر عمارت و زراعت اوچون بك تولا کوشش قیلور ایدی. حیدر میرزا یازیب، دورکه سلطان ابابکر اوز مملکتیده اون ایکی میك دین اشوق راق عمارت و باغ بنا قیلدوردی و بو نیك تولا راقی یارکندده ایدی. مملکت نیك هر طرفیده تولا اوستك لر قاز دوردی. یارکند و کاشغرنیك زمانه میز غه‌چه قالغان کهنه شهری و سپیللری سلطان ابابکر نیك تاریخی اثرلری دین‌دور. حیدر میرزا بو شهرلرنیك مساحه‌سی و سپیل لرنیك ایگیز لیکی و قالین لیقی و یارکند ارگی (اوردا سی) نیك یوز تاناپلیق بیر ساحه‌ده بنا قیلینغان معظم بیر عمارت ایکه‌نلیکی نی اوزون تفصیللر بیله‌ن بیان قیلیب دور.[230] سلطان ابابکر یورت نیك تینچلیقی غه خلل یتمك غه یول برمس لیك اوچون انتها درجه‌ده اگاهلیق قیلور ایدی. خصوصاً او وقتده کی جاه طلب چاغاتای خاندانی و کورگان خاندانی غه منسوب کشی لر اگر سلطان ابابکرنیك مملکی غه کیرسه اولرنی دایما مراقبت استیده توتار ایدی. یورت دین ایکنجی هیچ چیقارماس ایدی. اگر اولردین شبهه‌لنسه یا اولتورور ویا ابدی صورتده حبس قیلور ایدی. منه بو اگاهلیقی سایه سیده ٤٨ ییل‌لیق حکمدارلیق مدتی ایچیده هیچ‌بیر داخلی اغتشاش چیقمغان ایدی.

٤ــ فصل

اوزبك، قازاق اتالغولری نیك کلیب چیقیشی

اوزبك و قازاق اتی بیله‌ن حاضرده تونولماقده بولغان تورك قوم لری، گرچه حاضرقی حدود ایچیده‌کی شرقی تورکستان خلقیدین بولمای غربی تورکستان وتکری تاغلر نیك شمالیده ساکن بولغان لری اعتباری بیله‌ن اولرنیك مسئله لری بیز نیك بحثمیزده انچه مهم بولمسه مو شرقی تورکستان نیك غرب و شمالیده‌کی اولکه لرده اولتورغان قوشنه لریمیز،

هم توغقان لریمیز بولغان لری مناسبتی بیله‌ن تاریخیمیز مشترك درجه ارالا شلیق بارد ور. کتابی میزده بولرنیك ذکری تولا کیلا دور. بنـــاءً علیه بیر مهم تاریخی حقیقت محترم اوقوغوچی لرنیك معلوماتی دیـــــن تاشقاری قالماسون دیگه‌ن مقصد بیله‌ن بو ایکی ات نیك اصلی منشائی نی و بو ات لر بیله‌ن تونولماقده بولغان تورك لرنیك تاریخچه سی نـــی قیسقه چه بیان قیلیب اوتمك نی لازم کوردوم.

اوزبك

اوروپا مُحَرِر لری دین بعضی سی و اولر دین روایت قیلغان بعضی شرق مورخ لری اوزبك لفظی نی اتنوغرافی (نَسَبیّه غه تیگیشلیك) بیر لفظ گمان قیلیب غربی تورکستان تورك لری‌نی قدیم دین اوزبك اتی بیله تونولغان بیر قبیله دیب یازیب دورلر. یاقین زمانه غه‌چه فرغانه، و بخارا و خیوه ده حکمدار بولغان اوزبك خاندانی نی مذکور اولکه لرنیك اصلی خلقی دین دیگه‌ن اشتباه لرغه توشمیش لردور. بو یورت لرنیك خلقی نیك تولاسی بو ات لری خصوصیده هر قسم اصل سیز معنالرنی سوز لا مکده دورلر. لیکن بو همه سی حقیقت غه توغرا کلمایدورغان گمان و تخمین لردور.

اوزبك لفظی اتنوغرافیك بیر کلمه ایمس دور. یعنی بیر تورك اوروغی نیك اتی ایمس دور. غربی تورکستان خلقی نیك قدیم قبیلات لری ویا لقب لری هم ایمس دور. چونکه تاریخ دوره لری نیك اك قدیم زمانه لریدین مغول استیلاسی غه‌چه شرقی و غربی تورکستان خلقی نیك فقط تورك اتی بیله‌ن تونولغانلیقی و اندین باشقه قازاق و اوزبك دیگه‌ن قبیله اسملری یوقلیقی قدیم تاریخی وادبی اثرلردین انیق معلوم دور. بخارا و سمرقند خلقی بولغان تورك لر، اسلام دین ایلگری و کین کی تاریخ لرده سوغداق و سوغوت (عرب لر صغد دیرلر) اسمی بیله‌ن معروف بولمیش دور. بواسم مو قبیله اتی بولمای اولتورغان اولکه لری دین کلگه‌ن ات دور. چونکه بخارا و سمرقند نی سوغدا را دورغان زرافشان دریاسی نیك قدیم اتی سوغوت ایدی. و او اولکه لر هم بو ات بیله‌ن تونولور ایدی. قدیم

زمانلرده‌کی شرقی و غربی تورکستان خلقی دین هر اولکه‌ده اولتورغانسی اوز اولکه‌سی نیك اتی بیله‌ن تونولور ایدی و حاضرده هم شوندا غ دور.

اوزبك اتی، یاقین تاریخ ده عارضی بیر واسطه بیله‌ن غربی تورکستان خلقی غه چاپلاشیب قالغان بیر لَقَب دور. چنگیزخان نیك ایکینجی اوغلی چاغاتای وانیك اولادی نیك حکمدارلیق ساحه‌سی بولغان شرقی وغربی تورکستان تورکلری، چاغاتای اولوسی دییلگه‌ن ده‌ك چنگیز نیك چوك اوغلی جوجی نیك حکمدارلیقی ساحه‌سیده بولغان قیپچاق دشتی و روس یورتی (آلتون اوردا خانلیقی) جوجی اولوسی دیب اتالغان. شونیك‌ده‌ك جوجی نیك اوغلی باتوخان زمانیده التون اوردا خانلیقی ده نامالغان بعضی خانلر نیك اسملریغه نِسبَت بریلیب او اولکه لر باتوخان دوریده (۱۲۲۴-۵۵م) باتو اولوسی، بهرکه خان زمانه‌سیده (۱۲۶۶-۱۲۲۴م) بهرکه اولوسی، واوزبك خان (۱۳۴۰-۱۳۱۲م) زمانه‌سیده اوزبك اولوسی دییلگه‌ن. موندین کین مذکور تورکلرنی اوزبك اولوسی دیمك دوام قیلدی. تیمور بگ دوریدین باشلاب غربی و شرقی تورکستان دولت‌لری التون اوردا دولتی اراسیده سیاسی مناسبت و محاربه ایش‌لری تولا بولدی. کین لرده روس‌لر قوت تاپیب التون اوردا دولتی نی مغلوب اتکه‌ندین او دولت‌لرغه منسوب کشی‌لر تورکستان‌غه یاقین اولکه لرغه کلیب دولت‌لر تاءسیس اتتی‌لر. بو مناسبت بیله‌ن او لر بیله‌ن شرقی و غربی تورکستان دولت‌لری اراسیده حرب و صلح معامله لری تخی مو تولا بولدی. و بو دوره‌ده تورکستان ده "اوزبك بیله‌ن اوروش بولدی" "اوزبك مغلوب بولدی"، "اوزبك دین الچی کلدی"، "اوزبك غه الچی کتدی" دیگه‌ندهك سوز لر تولا بولور ایدی. یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن ۹۰۶هـ (۱۵۰۰م) ده محمد شیبانی خان غربی تورکستان‌غه استیلا قیلغالی باشلاب اخیراً بو یورت لرنی الیب مشهور اوزبك دولتی نی تاءسیس قیلدی. و کین لرده بو دولت پارچه لاندی. بخارا و خیوه و فرغانه ده‌کی قالدق لری تا زمانه میزده‌کی روس استیلاسی غه‌چه دوام اتتی. منه بو حکمدار لرنیك لقبی بولغان اوزبك کلمه‌سی مغول عنعنه سی غه اویغون اولرنیك حاکمیتی استیده‌کی غربی تورکستان خلقی عموماً بو اتالغو بیله‌ن

اتالیب قالدی لر. بو نیك بیلەن اولرنیك قدیمقی تورك عنوان لری و مغول استیلاسی دین کورگان خاندانی ییقیلغوچه دوام قیلغان چاغاتای تورکلری دیگەن اتلری اونوتولوب تاشقاریدین کلگەن اوزبك لقبی بیلەن زمانه میزده شهرت تاپتی لر. [231]

قازاق

بو هم بیر اتنوغرافیك اتایمس دور. یعنی حاضرده قازاق دییلگەن کوچمنچی مسلمان تورك لراصلیده بو اسم بیلەن اتالغان بیر قبیله ایمس دور. حاضرده قازاق دییلادورغان کوچمنچی تورك قبیله لری قدیم زمانلردین اعتباراً قپچاق دشتی دییلگەن شرقی اوروپا و سیبرده، خزر و ارال تکّیز لری نیكٔ بوی لری ده، تومول و ایرتیش دریالرٔی نیكٔ اراسیده کی یایلاغلرده و شرقی تورکستان نیكٔ شمالی قسمی ده یاشا غان یوز لرچه تورك بوی لری (قبیله لری) غه بولردین بولمغان حکمدار لری طرفیدین یقین زمانه لرده چاپلاشتورولمغان بیر لقب دور. دیمکله بو قبیله لرغه عمومی له شتورولگەن قزاق اتی غربی تورکستان خلقیغه قوللانیلغان اوزبك اتی ده‌ك بیر عارضی لقب دور. عاصم نجیب افندی نیكٔ تورك تاریخی، حاجی عبدالغفار قریم لیغ نیكٔ عمده التواریخی، شهاب الدین مرجانی نیكٔ مستفاد الاخباری، مراد رمزی نیكٔ تلفیق الاخباری دین عبارت بولغان تاتار تورك تاریخ یازغوچیلری نیكٔ کتاب لریده اتفاق صورتی بیلەن یازیلغان قیمتلیك معلومات بیلەن تائید قیلغانیغه کوره یوقاریقی یورت لرده اولتورماقده بولغان نایمان گیرایت، قوکْرات، اویات، پەچەنەك الاچ، ارغون، چاپاس، قاپا، باشقرد، چواش، چریش، چگل، بسمل، قارلوق و بولردین باشقه یوز لرچه تورك قبیله لری نیكٔ بو زمانه میزده عموماً قزاق لقبی غه کیریب قالیش لری غه سبب بولغان واقعه لر اوشبو دور:

التون اوردا دولتی ضعیفلاشیب جوجی خاندانی ارا سیغه اختلاف توشکەن وقت لرده تولا شهزاده لر، خان نیكٔ اطاعتی دین چیقیب قپچاق دشتی و سیبرنیكٔ مرکزی دین اوزاق بولغان منطقه لر

غه باریب استقلال اعلان اتکملی باشلادی لر. موندا غ عصیانچی لرنی دولت مرکزی ده کی لر، قازاق دیر ایدی لر. (بولا نچی دیمکدور. تلفیق الاخبار غه کوره قزاق قاچاق نیكْ تحریفی دور) اهسته اهسته بوندا غ عصیانچیلیق کهکرو تارقیلیب قازاق اسمی بیرلیکه ن لر کوپه یدی. کین لرده بو عصیانچی شهزاده لر نیكْ حکومتی غه تابع بولغان تورك قبیله لر هم بوات بیله ن اتالیب قالدی لر. تخی موکین لرده مذکور شهزاده لر غه تابع بولسون ویا بولماسون شرقی اوروپا دین یاما (ینی سی) دریاسی غه چه چوزولغان یایلاغلرده اولتورغان تمام کوچمنچی مسلمان تورك قبیله لری نی قزاق دیمك عادت بولوب قالدی. ۹۰۰ هـ (۱۵۲۳ م) اطرافیده جوجی خان نیكْ اوغلی توقاتیمور نیكْ اولادی دین احمد کدای خان و براندوق خان و قاسم خان اتلیغ شهزاده لر قپچاق دشتی و سیبرده کی تورك قبیله لری نی بیرله شتوروب بیر کوچمنچی لر دولتی تشکیل قیلدی. بو خاندان نیكْ دولتی ۱۱۴۲ هـ (۱۷۳۰م) ده روس استیلاسی بیله ن استقلال لری نی یوق اتتی لر. بو دولت تورکستان تاریخ لریده قازاق دولتی و اوروپا تاریخ لریده تِیُومَن چارلیقی اتی بیله ن مشهور دور.[232]

۵ــ فصل

شرقی تورکستان دا سعیدیه دولتی

سلطان محمود خان شهید بولغاندین کین چاغاتای خاندانی دین شرقی تورکستان ده چوكْ حکمدار عنوانی بیله ن حکومت سؤره دورغان کشی قالمادی. بلکه التی شهر اولکه سی نیكْ غرب جنوب قسمیده سلطان ابابکر دوغلات حکمدار ایدی. کوچادین قومول بش بلیق و یوقاریقی ایلی (حاضرقی غولجه) اولکه لریده الاچه خان نیكْ چوكْ اوغلی منصور خان عمومی والی لیق صفتی بیله ن مستقل صورتده حکمدار لیق

قیلور ایدی . ایسیغ کول اطرافی و یته سو اولکه لریده کوچمنچی قبیله لر حکومت سیز باشتاق یاشاماقدا ایدی لر . بو وضعیت سکز ییل دوام قیلدی .

۹۲ هـ ده سعید خان، یوقاریدا ایتیلغان وجه بیله ن سلطان ابابکرنی قاچوروب یارکندنی اشغال قیلغاندین کین تورک عنعنه سی غه موافق اوز قول استیده کی بگ لر و عسکرلر و یارکند خلقی دین بیر ساوروں (قورولتای) توزوب، اوزی اق کیگیز اوستیده اولتوروب اوزی نی تمام شرقی تورکستان غه چوك خان اعلان اتتی . بو یکی قورولغان دولت یوقاریده ایتیلغان وجه بیله ن تام معناسی بیله ن شرقی تورکستان نیك ملی و یرلیك بیر دولتی ماهیتی ده ایدی . بنا ًعلیه تاریخده چاغاتای دولتی دییلمای سعید یه دولتی دییلادور . سعید خان مراسم دین کین یارکند تختی ده اولتوروب سلطان عنوانی نی الدی .

سلطان سعید خان نیك ترجمه حالی

سلطان سعید خان شرقی تورکستان ده ۱۷۰ ییل دوام قیلغان بیرملی دولت نیك قورغوچیسی بولغانی اوچون بو ذات نیك ترجمه حالی و حیاتی غه متعلق معلوماتیمیز نی یازماق لازم دور . بو ذات نیك ترجمه حالی نی همعصری و یاقین ادمی بولغان حیدر میرزا کورگان تاریخ رشیدی ده مفصل صورتده بیان قیلیب دور . بیز قیسقا یتیب محترم اوقوغوچی لر غه عرض ایتامیز .[233]

سعید خان، احمد الاچه خان نیك اوچونجی اوغلی سلطان یونس خان نیك نبره سی دور . ۸۹۲ هـ (۱۴۸۷م) ده توغولدی . ۱۶ یاشی غه چه دادا سی نیك تربیه سیده چوڭودی . ۹۰۸ هـ (۱۵۰۲م) ده الاچه خان تاشکند غه یارغانده سعید خان بیله ن یارغان ایدی . شو ییل ده خان لر شیبانی خان نیك قولیغه اسیر تشکه ن . محاربه ده سلطان سعید خان بابر میرزا بیله ن اخسی محاربه سیغه قاتیلغان ایدی . بو محاربه ده سعید خان قاتیغ یارالانیب احمد بگ تنبل نیك قولیغه اسیر

توشتی . بیر ییل مدت اخسی حبسخانه سیده غایت مشقتلیك کونلر کەچوردی . ایکنجی ییلی فرغانه غه جانی‌بگ خان اوزبك والی‌بولوب سعید خان‌نی حبس دین چیقاریب نظربند صورتیده ساقلادی . بو نظربندلیك کونلریده شرقی تورکستان‌غه قاچماق اوچون مخفی صورتده کوشش قیلور ایدی . ۱۸ قوراللیغ اتلیغ ادم تیارلادی و بیر فرصت نی تاپیب مذکور ادم لر بیله‌ن فرغانه دین قاچیب نارین غه کلدی . او یر دین یوروب ایسیغ کول بوییده سلطان محمود خان نیك یانیغه کلدی . بیر نچه وقت سلطان محمود خان نیك یانیده اخلاص بیله‌خدمت قیلدی . لیکن سلطان محمود خان نیك عیش پرست لیکی و دولت نیك مدهش صو رتده فساد غه توشکه‌نیدین‌بك ستاثر ایدی . مونیك چاره‌سینی اویلانور ایدی . اخیراً سلطان محمود خان‌نی بیقیتمای و دولت نی یکه‌دین کوچله‌ندورمای اصلاح نیك چاره سی یوقلوقی‌غه توشونوب خان دین اجراماق و اوزاق بیر یرغه باریب بیر تشکیلات قورماق‌غه قرار بردی ، و خاندین یته سوغه بارماق اوچون اجازه تیلادی . لیکن خان اجازه برمدی . سعید خان مخفی کوشش‌بیله‌ن بیر تشکیلات قوروب ایکی یوز دین کوپراق قوراللیق ادم تیارلادی و بیر فرصت تاپیب مذکور ادم لری بیله‌ن قاچتی . سلطان محمود خان انی توتماق اوچون عسکر ایبارادی سعید خان بو عسکر بیله‌ن اوروشوب یارادار بولوپ اسیرتوشتی. خان انی نظربند قیلیب قویدی . لیکن خان نیك غافل و بی‌پروالیقی سایه‌سیده سعید خان ینه مخفی‌فعالیت‌غه دوام قیلدی . ایکی ییل مدت نظر بندلیك زمانیده قوتلیك طرفدار لر پیدا قیلدی . بو طرفدار لری‌بیله‌ن ۹۱۳ هـ (۱۵۰۷م) ده قاچماق‌غه موفق بولدی . یته سوغه باریب اینی‌سی خلیل سلطان (یته‌سو والی‌سی) بیله‌ن بیرله‌شتی . شو ییلده سعید خان اوزی‌نی خان اعلان اتتی و سلطان محمود خان‌نی بیقیتماق اوچون حربی اقدامات‌غه باشلادی .

سلطان محمود خان مغلوب بولوب ۹۱۴ هـ (۱۵۰۸م) ده فرغانه غه باریب شهید بولدی . بو نیك بیله‌ن تگری تاغلری نیك شمالی ده‌کی یته سو و ایسیغ کول اطرافی سعید خان‌نیك خانلیقی غه تابع بولدی . لیکن بو وضعیت دوام قیلمای اکاسی منصورخان نیك

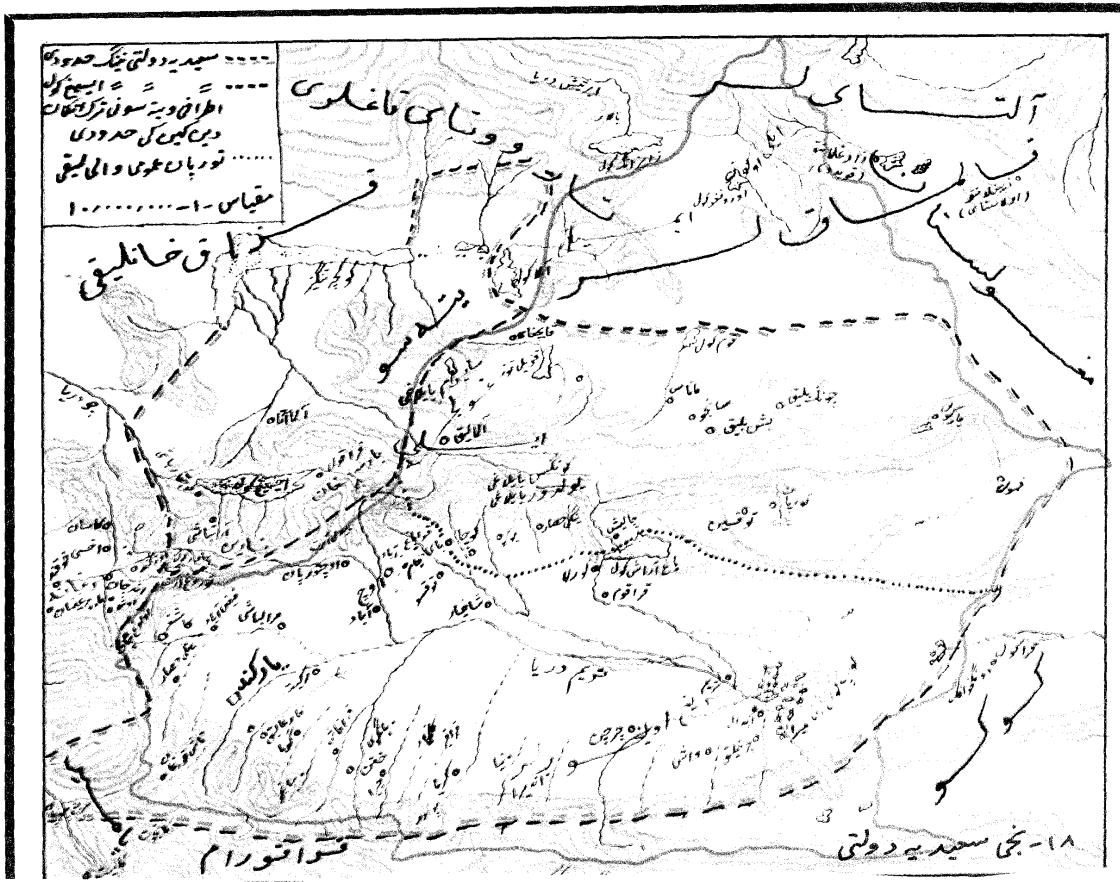
سعید یہ دولتی ننگ حدود
ایسیغ کول
اطراف وینہ سوئی ترک ایلخان
دین کیمن کی حدودی
تورپان عمومی والی ایلیغی
مقیاس ۱ـ۱۰۰۰۰۰۰
قزاق خانلیغی
آلتای
قیلماق
قراقورام
۱۸ـ نجی سعید یہ دولتی

هجومی بیله‌ن یته سو و الماتا محاربه لریده مغلوب بولوب ادم لری دین ایریلیب نارین جانگال‌لریده یاشوندی. او یرده هم تورالمای از غینه ادم ییغیب التی شهر طرفی غه اوتوب تریم دریاسی بویید ه‌کی دولا ن‌لر (سریغ اویغورلر) اراسیغه باردی و اولردین عسکر ییغماق‌و ینه ایش‌غه باشلاماق مقصدی‌ده ایدی. لیکن دولا ن لر سعید خان غه یاردم قیلماقده یوق اکا سوءقصد قیلیب بعضی ادم لری‌نی اؤلتوروب و بعضی‌سی‌نی اسیر اتتی‌لر. سعید خان یالغوز بیر ات بیله‌ن قاچیب ینه نارین‌غه کتتی. او یرده اواره حالده یورگه‌ن قرق اللیگ ادمی و بیر خاتونی تاپیب بیر یا یلاغ ده یورگه‌نده سلطان ابابکر نیك عسکر لری اوچراب اولر بیله‌ن اوروشوب قاچیب قوتولدی. یانیده بش‌التەدین اشوق ادمی قالمادی. دایما شرق‌دین منصورخان، جنوب دین‌سلطان ابابکر و غرب دین اوزبك لرنیك قولیغه توشمك و فجیع صورتده اؤلتورولمك نیك قورقونجی‌سی‌ده ایدی. بو صورت‌بیله‌ن کگرو دنیا سعید خان غه تارلیق قیلماقده ایدی. اخیراً مخفی طرزده فرغانه دین اوتوب افغانستان‌غه کتمك و بابر پادشاه نیك پناهی‌غه سغینماق‌غه قارار‌یریب فرغانه غه یوردی. اندجان‌غه بارغانده تونولوب قالدی. اوزبك لرطرفی دین اندجان‌غه حاکم بولغان ادم، سعید خان‌نی یولداش‌لری بیله‌ن توتوب حبس قیلدی. لیکن مذکور حاکم، سعید خان‌غه قلباً دوست ایدی و بیر نچه کون کین بیر حیله بیله‌ن سعید خان‌نی و یولداش‌لری‌نی مخفی صورتده حبس دین چیقاریب قاچوردی. سعید خان قاچیب قارا تگین غه اوتوب او یرده هم توختاماسدین بدخشان‌غه کتتی. و بدخشان حکمداری میرزاخان نیك پناهی‌غه سغیندی. بیر نچه کون او یرده توروب میرزاخان نیك مساعده سی بیله‌ن کابل‌غه کتتی. ۹۱۵ هجری شعبان آییده (۱۵۰۹م) کابل‌غه باریب بابر پادشاه غه مهمان بولدی. بابر پادشاه اکا تولا عزت قیلدی. تقریباً ایکی ییل مدت کابل‌ده تورد ی. بو مدت ایچیده فرغانه ده‌کی تونوش‌لری بولغان چاغاتای کورگان و دوغلات خاندان لری‌غه منسوب کشی‌لر بیله‌ن دوا ملیق مکتوب لاشیب اولرنی مخفی صورتده اوزی‌غه طرفدار قیلیب فرصت غه منتظر تورماقده ایدی.

بابرپادشاه، ۹۱۶هـ (۱۵۳۰م) ده شیبانی خان سروده
شاه اسماعیل قولیده اولتورولوب اوزبك لر نیكٔ ایچیغه پاراکنده لیك
توشکه‌ن فرصت دین استفاده قیلیب غربی تورکستان‌غه یوروش قیلدی.
سعید خان هم بو یوروش ده همراه بولوب قوندوز شهری‌غه کلگه‌نده فر
غانه‌ده‌کی سعید خان طرفدارلری نیكٔ اوزبك لرنی مغلوب اتکه‌ن‌خبری
کلدی. بابر پادشاه دین اولرنیكٔ یاردم تیلاب ایبارگه‌ن الچی لری
موکلدی. بابر پادشاه بیر مقدار قوت‌بیله‌ن سعید خان‌نی فرغانه غه
یوللادی. سعید خان فرغانه غه کلیب فرغانه‌نی الدی، سلطان ابا
بکرنی توتلوق محاربه سیده مغلوب اتتی. موندین کین سعید خان
فرغانه دین، بابر پادشاه سمرقند دین ایلگرلاب غربی تورکستان دین
اوزبك لرنی چیقارماق اوچون اوزبك لر بیله‌ن محاربه‌غه کیریشتی‌لر.
۹۱۸ هـ (۱۵۱۲م) غه‌چه بو لرغالب و اوزبك لر مغلوب وضعیت ده بو
لسه لرمو اوزبك لرنی قطعی صورتده مغلوب اتمك و غربی تورکستان
دین چیقارماق‌غه مُوفّق بولالمادی لر. ۹۱۸ هـ ده سعید خان‌تاشکند
نی اوزبك لردین الماق اوچون یوروش قیلیب اوزبك سیونجك خان‌دین
مغلوب بولوب فرغانه غه پانیب کلدی. بو حالده سعید خان نیكٔ
یاردمچی‌سی بابر پادشاه اوزبك خانی عُبَید خان‌دین مغلوب بولوب غربی
تورکستان‌نی بوشاتیب افغانستان‌غه پانیب کتیب اوزبك لرنیكٔ قارشیسی
دا سعید خان یالغوز قالدی. بو حالده سیونجك خان فرغانه غه
هجوم اتتی. سعید خان، سیونجك خان‌نی هم الدیدین مدافعه و هم
ارقه سیدین هجوم قیلماق صورتی بیله‌ن مغلوب اتیب انی قاچقٔ
غه مجبور اتتی. موندین کین اوزبك لر داخلی اختلافی نی تاشلاب
عُبَید خان نیكٔ بایراقی استیده بیرلاشیب هر قایداغ دشمن‌غه غالب
کلمك وضعیتی غه کلدی لر. سعید خان اولرغه قارشی تورالماسلیقی
نی بیلیب اوزبك لرنیكٔ شمالده‌کی دشمنی بولغان قازاق خانی قاسم
خان بیله‌ن بیرلاشیب اوزبك لرنیكٔ ضدی‌غه بیر حربی اتفاق معاهدٔ
سی عقد اتمك اوچون سعید خان اوزی قپچاق دشتی‌غه یوردی. ۹۱۹
هـ (۱۵۱۳م) کوز وقتیده قاسم خان بیله‌ن کوروشوب بیراتفاق معاهده
سی عقد اتتی. ایرته یازده ایکی طرفدین اوزبك لرنیكٔ اوستیغه‌هجوم

قیلماق‌غه قارار بیریشیب سعید خان یانیب کلدی. لیکن ایرته یازده قپچاق دشتی نیك غربی ده اغتیشاش چیقیب قاسم خان او طرف غه یو روش قیلماق‌غه مجبور بولوب غربی تورکستان‌غه کیلالمای قالدی. سیون جك خان بو واقعه‌نی بیلیب ۹۲۰ هـ (۱۵۱۴م) ده قوتلیك بیر عسکر بیله‌ن فرغانه‌غه یوروش قیلدی. سعید خان و بگ لری بو قتیم سیونجك خان بیله‌ن اوروشماق نیك نتیجه سی قطعی بیر مغلوبلوق و بار قوت دین اجراب کتمك بولماقی غه توشونوب فرغانه‌نی بوشاتیب اوزکند یولی بیله‌ن شرقی تورکستان‌غه یوردی. فرغانه‌ده‌کی تمام چاغاتای، کورگان و دوغلات خاندان لری‌غه منسوب کشی‌لرنی همراه الیب تقریباً اون میك کشی بیله‌ن ربیع الاول ۹۲۰ هـ (۱۵۰۷م) ده نارین‌غه کلدی. اندین کین سلطان ابابکرنیك بیانیده ایتیلغان وجه بیله‌ن التینجی ئای ده، کاشغرغه هجوم قلیب، یکی حصار و کاشغرنی واندین کین یارکندنی اشغال قیلدی.

کؤرؤلوزکه سعید خان‌نیك ۹۰۸ و ۹۲۰ هـ (۱۵۱۵—۱۵۰۲م) اراسیده‌کی ۱۲ ییل مدت ایچیده باشیغه کلگه‌ن حادثه لر، عادتا هر زمانده چوك بیر انقلاب چی ویا بیر دولت قورغوچی کشی نیك باشیغه کیلادورغان واقعه لر و دهشت‌لیك حادثه لردور. سلطان سعید خان‌نیك بو حادثه لر قارشیسیده کورستکه‌ن صبرثبات و هارماسلیقی هم عیناً دنیا تاریخ لریده‌کی چوك قهرمان‌لر وداهی‌لر نیك صبر و ثبات و متانت‌لری‌غه اوخشاش دور. سعید خان یارکند اشغالیدین یته کون کین ۳۰نجی رجب ۹۲۰ هـ (۱۵۱۴م) ده قورولتای چوك قورولتای ده شرقی تورکستان خانی اعلان قیلیندی یارکندنی پایتخت قیلیب اك مهم یاردمچی سی بولغان سید محمد میرزا دوغلات‌نی امیر کبیر عنوانی بیله‌ن وزیر و کاشغر والیسی لیقی غه تعین اتتی. بو صورت بیله‌ن یارکند، کاشغر، ختن، اوچ، اسیغ کول اطرافی و یته سو ولایت‌لری فعلاً سلطان سعید خان‌نیك حاکمیتی استیغه کیردی، هر ولایت غه والی و عسکر قوماندان لری و باشقه مأمور لر تعین قیلدی.

کوچادین قومول ،بش بلیق و غولجه‌غه چه چوزولغان اولکه لر سلطان سعید خان نیكْ اکاسی منصورخان نیكْ قولیده ایدی . منصورخان سلطان سعید خان نیكْ حاکمیتی نی‌تونومای‌د شمنلیك وضعیتی نی الیب توردی . لیکن سلطان سعید خان منصورخان‌نی اطاعتی غه کیرگوزمك اوچون حربی اقدامات قیلماقنی مصلحت کورمه‌ی سیاست و صلح یولی بیله‌ن قول‌استیغه کیرگوزوش یولینی توتتی .

سلطان سعید خان‌نیكْ سیاستی یورت نیكْ تینچلیقی و خلق‌نیكْ اسایشی‌نی هر نرسه دین مهم راق کورمك و بو اوچون کوشش قیلماق ایدی . محاربه دین صلح نی ترجیح قیلور ایدی . دولت قورماق ده مقصدی فتوحات و حرص ایمس بلکه عصرلردین بری راحت کورمگه‌ن خلق‌نی تنچلیق غه یتکوزمك اصلی مقصدی ایکه‌لیکی‌نی اعلان لر تارقاتیب خلق‌غه بیلدورگه‌نی روایت قیلینادور .

سلطان سعید خان غه منصورخان نیكْ بیعت قیلغانی

سلطان سعید خان سلطنت تختیده اولتورغاندین‌کین منصورخان، اینی‌سی امین خوجه سلطان‌نی قوتی نیكْ تولاراق قسمی بیله‌ن کوچاده قویوب سلطان سعید خان تعرض قیلغان تقدرده مدافعه قیلماق غه امر اتتی . سلطان سعید خان ۹۲۱ هـ ۱۵۱۵م) نیكْ اخری‌غه چه منصورخان و امین خوجه سلطان بیله‌ن رسمی صورتده یا حرب ویا صلح اوچون هیچ بیر حرکت قیلمادی . لیکن مخفی صورتده اینی‌سی امین خوجه‌سلطان‌نی اوز طرفی‌غه تارتماق غه کوشش قیلماقده ایدی . امین خوجه سلطان هر ایکی اکاسی‌غه یقینلیق‌کوسه‌تیب اخیراً امین‌خوجه سلطان بیرنچه بگ لری بیله‌ن یارکندغه کلیب سلطان سعید خان نی زیارت قیلدی . انی چوكْ حکمدار تونوب رسماً بَیْعَت هم قیلدی . سلطان سعید خان اوز طرفیدین امین خوجه سلطان‌نی اوچ وکوچا ولایت‌لری غه والی تعین قیلیب اکا تولا هدیه لرنی بردی وینیده‌کی بگلری‌غه هم

هدیه لر و رتبه لر منصب لر بیریب بو لرنی کاملاً اوزی‌غه طرفدار قیلیب اوزاتتی . بو صورت بیله‌ن منصورخان نیكْ اكْ مهم قوتی سلطان سعید خان نیكْ طرفی‌غه اوتوب كتتی . سلطان سعید خان بو موفقیت دین كین منصورخان‌غه الچی‌لر ایباریب انی صلح و بیرلیك یولی غه دعوت قیلغالی باشلادی . بیر نچه قاتار اوتراده الچی‌لر باریب كلگه‌ن نیكْ نتیجه‌سیده سلطان‌سعید خان و منصورخان كوروشمك و بالذات ایش‌نی یخشی صورت بیله‌ن پیتكوزمكفه قرار بیریلدی . اوچ و بای اراسیده كوروشمك غه اتفاق حاصل بولدی . بو قرار و اتفاق موجبیچه سلطان سعید خان یاركندین دولت اركانی و تولا عسكر بیله‌ن یوروب ۹۲۲ هـ (۱۵۱۶م) محرم ایده اوچ‌غه باردی . منصورخان هم كته ادم لری و عسكرلری بیله‌ن بای‌غه كلدی . لیكن منصورخان ایلگریكی یته سو و الماتا محاربه لری‌نیكْ انتقامی‌نی الورمكین دیب سلطان سعید خان دین امین بولالمای كوروشمكدین ایلگری بیر نچه كشی‌نی رهن صورتی بیله‌ن مبادله قیلیشماق شرطی‌نی قویوب الچی ایباردی . سلطان‌سعد خان بو شرط نی قبول قیلیب كیواوغلی حیدر میرزا كورگان باشلیغ سلطنت خاندانی‌دین بیر نچه ایركشی و خاتون كشی‌لرنی منصور خان نیكْ الدی‌غه ایباردی . منصورخان هم وزیری جبار بردی‌بگ باشلیغ بیر نچه ایر خاتون دین عبارت بولغان خاندانی‌دین‌عبارت‌بیر رهن هیئتی‌نی سلطان سعید خان‌نیكْ الدی‌غه ایباردی . كوروشمك یری جام و اباد اراسیده‌كی سای‌ده‌بولماق و هر ایكی طرف نیكْ عسكرلری‌بیر بیری‌نی كورگوده‌ك یرده صف توزوب هرایش‌غه تیار تورماق و هر ایكی خان اوزی‌نیكْ خاص ادم لریدین اوتوز دین كشی‌بیله‌ن كروشادورغان یرغه كلمكفه قرار بیریلدی ، كورشمك وقتی تعین قیلیندی . سلطان سعید خان كوروشمك یری‌غه چادر لر تیكتوروب ایكی تخت قویدوروب مُحتَشَم صورت ده جابدوتتی . تعین قیلینغان كونده منصورخان بای دین یوروب قارا باغ یولی بیله‌ن اباد غه كلیب او یردین چادر تیكیلگه‌ن یرغه كلیب اوزی‌غه تعین قیلینغان تخت ده اولتوردی و بیر ساعت دین كین‌سلطان سعید خان یتیب كلدی . او وقتده عادت بولغان تعظیم مراسمی‌بیله‌ن اكا و اوكا كوروشتی‌لر و تخت لریده اولتوروشقاندین‌كین سلطان سعید

خان سوز غه باشلاب دیدی که "اغتشاش و اختلاف نتیجه سیده کورگه‌ن اچیغ آلم لری میزغه بو اتحاد و محبت لحظه‌سی تلافی بولا دور". منصور خان جواب بریب دیدی که "اگرچه یاشده من سیزدین چوك بولسام مو مرتبه‌ده سیز منیك اتام دور سیز". منه بو غایت قیسقه و منتها درجه ده معنی لیك ایکی جمله سوز بیله‌ن اچیلغان مجلس ده صمیمانه واحترام کارانه مذاکره لر بولوب منصورخان، سلطان سعید خان نی تمام شرقی تورکستان غه چوك خان تونودی و سیاست خصوصیده اوزی نیك و اولادی نیك دایما سلطنت مرکزی غه تابع و وفادار بولماقی غه قسم ایچیب عهد قیلدی. سلطان سعید خان، منصورخان نی فوق العاده امتیاز لیغ بیر عمومی والی صفتی بیله‌ن کوچادین قومول و غولجه غه‌چه چوزولغان شرق اولکه لری غه حکمدار تونودی. بو حکمدار لیق منصورخان نیك اولادی نیك حقی بولماق، اولرنی عزل و نصب قیلیش ده سلطان سعید خان و اولادی نیك هیچ حقی بولماسلیق و مذکور اولکه لرنیك تمام عسکری و اداری و مالی ایش لریده منصورخان و اولادی مستقل قویولماق شرطی نی سلطان سعید خان قبول قیلیب آند بیله‌ن عهد قیلدی. کیچ وقتده خوشلاشیب هرایکی سی اوز قرارگاهلری غه یاندی لر. ایرته سی سلطان سعید خان اوچ غه و منصورخان تورپان غه یوردی. الحاصل منصورخان حقیقتاً مستقل و فقط اسماً سلطان سعید خان غه تابع بولوب بو صورت بیله‌ن غریده پامیر، فرغانه حدودی و چو دریاسی، شمالدن کوکچه تنکیزی (بالخاش کول) و تاروتای تاغلری، شرقده مغولستان و چین حدودی اراسیده کی اولکه لر سعیدیه دولتی نیك حاکمیتی استی ده بیر مملکت حالی غه کلدی (۱۸ نجی خریطه‌غه قاراسونلر.)

۹۲۳ دین ۹۲۶ هـ غه چه بولغان واقعه لر

۹۲۳ هـ (۱۵۱۷م) ایرته یازیده سلطان سعید خان تکری تاغلریدین اوتوب ایسیغ کول بوییده یازلاماق و اگر اوزبك لرنیك قوتی از بولسه فرغانه غه یوروش قیلماق نیتی بیله‌ن ینیغه تولا عسکر

الیب شمالغه اوتتی . ایسیغ کول اطرافی ده سیاحت قیلیب و آو آولاب فرغانه حدودی غه یاقین یرلرغه چه باریب اوزبك لرنیك وضعیتی دین خبر الدی . لیکن اوزبك لر نیك فرغانه ده تولا قوت توپلا غان خبر معلوم بولوب فرغانه غه تعرض قیلمادی. شمال اولکه لریده بعضی اصلاحات قیلیب کوز وقتیده یارکند غه یانیب کلدی .

۹۲٤ هـ (۱۵۱۸م) یيلی ایرته یازیده سلطان سعید خان ختن غه سیاحت قیلدی . او وقتده چرچن ؛ چرخلیق و تریم خلقی بولغان سریغ اویغور لر حاضرده کی اولرنیك اولادی غاوخشاش یریم کوچمنچی و مالدار بیر خلق ایدی . هنوز اسلام دینی نی قبول اتمای بودا دینی ده قالغان ایدی لر. خانلیق مرکزی غه اطاعت لری هم یوق ایدی . سلطان سعید خان ختن غه کلگه ن زمان بیر مقدار عسکرنی مذکور سریغ اویغور لرنیك اوستیغه غزات قیلماق و اولرنی اسلام غه کیرگوزمك اوچون چرچن طرفیغه یوللادی . بو عسکرلر بارغونچه سریغ اویغور لر مال لری نی الیب اوزاق تاغلرغه و جانگال لرغه قاچیب یورت دین اوزا قلاشیب کتتی لر . بو سبب دین مذکور عسکر لر سریغ اویغور لرنی تاپالمای بیر مونچه اولجه مال لرنی الیب یانیب کلدی لر. تکری تاغلری نیك شمالیده نارین و بارسغان (حاضرقی ایسیغ کول نیك شرقی ده کی قراقول) یایلاغ لریده یرلهشکه ن قیرغیز لرنیك اوستیغه سلطان سعید خان اولرنیك قبیله بگی محمد قیرغیزنی والی تعین قیلیب قویغان ایدی . سلطان سعید خان نیك ختن ده کی کونلریده محمد قیرغیز نیك اوزبك لر بیله ن دوستلوق پیدا قیلیب قالغانی نی اکلادی . بو خبر غه سلطان سعید خان تولا اهمیت بیریب موسم نیك کوز وقتی بولغانی غه هم قاراماي اوچ غه باریب او یردین بیدل آرت یولی بیله ن تکری تاغ لریدین اوتوب بارسغان غه باریب محمد قیرغیز باشلیغ بیر نچه قیرغیز بگ لری نی توتوب اولرنیك مال لری نی ضبط قیلدی . بو صورت بیله ن قیرغیز لرنی اطاعتدین چیقالمایدورغان درجه ده ادب بیریب قیش کونلریده محمد قیرغیز باشلیغ لرنی اسیر صورتده همراه الیب یارکند غه یانیب کلدی .

سلطان ابابکر میرزا نیك دوریده پامیر و سریغ چوپان (واخان) و شغنان اولکه لری شرقی تورکستان غه تابع ایدی. سلطان ابابکر نیك دولتی یقیلغان وقت ده بدخشان حکمداری میرزا خان مذکور اولکه لرنی اشغال قیلغان ایدی. کین لرده سلطان سعید خان مذکور اولکه لرنی شرقی تورکستان دولتی غه یاندوروب برمکنی میرزا خان دین طلب قیلدی. لیکن میرزا خان بو طلب نی رد قیلدی. بو اوچون سلطان سعید خان ۹۲۵ هـ (۱۵۱۹م) ده تولا عسکر بیله‌ن بدخشان غه یوروش قیلدی و سریغ چوپان غه بارغانده میرزا خان الچی ایباریب مذکور اولکه لرنی سلطان سعید خان غه تسلیم قیلدی. سلطان سعید خان او اولکه لرغه اوز طرفیدین عملدار لر تعین قیلیب یانیب کلدی.

۹۲۶ هـ ده سلطان سعید خان اوچ غه باردی و منصور خان نی اوچ غه کلمك و کوروشمك غه دعوت قیلدی. منصورخان اوچ غه کلیب کوروشوب هر بابده مذاکره لر قیلیشیب تورپان غه یانیب کتتی. سلطان سعید خان او ولایت نیك هر ایشی نی کوزیدین اوتکوزوب یانیب یارکند غه کلدی.

۹۲۷ دین ۹۳۱ هـ غه چه بولغان واقعه لر

سلطان سعید خان دولت قورغاندین کین ایسیغ کول اطرافی، یته سو و ایاغ ایلی اولکه لری ده تولا راق یر لرده کی کوچمنچی قبیله لرنیك اداره سی اوچون اوزبك لرنی تعین قیلغان وبعضی یر لرده مرکزدین حاکم لر تعین قیلغان ایدی. لیکن کوچمنچی قبیله لرنیك بگ لری تولا وقت لرده باش سیزلیق قیلماق و بعضی وقت لرده اوزبك و قازاق دولت لری نیك غرض لری غه آلت بولماق بیله‌ن دولت غه ضرر برمك ده ایدی لر. بنا علیه مذکور اولکه لرنی اداره اتمك و بگ لرنیك اطاعتی نی تأمین قیلماق اوچون بیر عمومی والی و یترلیك سانداعسکر تعین اتمك لازم لیقی معلوم بولدی. سلطان سعید خان چوك اوغلی عبدالرشید سلطان نی عمومی والی تعین قیلیب تولا عسکر بیله‌ن یوللادی. امیر علی تاغای نی، اولوس بگی (خلق نی اداره قیلادورغان معاون) صفتی بیله‌ن عبدالرشید سلطان غه قوشتی. محمد قیرغیزنی عفو قیلیب قیرغیز

لرغه ایکنجی بگ تعین قیلیب ایباردی. عبدالرشید سلطان ایسیغ کول نیك غربی ده کی قوچقار باشی قصبه‌سی نی مرکز قیلدی.

سلطان محمود خان نیك دوریده ایمیل و التای اولکه‌لری ده کی قالماق لر چاغاتای دولتی غه تابع و باجگذار ایدی لر. سلطان محمود خان نیك شهاد تیدین کین او لر مستقل صورتده پاشاماقده ایدی لر. سلطان سعید خان ۹۲۹ هـ (۱۵۲۳م) ده عبدالرشید سلطان نی قالماق لرنیك اوستیغه یوروش قیلیب، غزات قیلماقغه امر اتتی. عبدالرشید سلطان عسکرلری نی الیب یوروش قیلیب قالماق لرنی مغلوب اتتی و نتیجه‌ده قالماق لر دولت غه تابع بولماق و هر ییلی معین مقداردہ خراج برمکنی قبول اتتی لر.

سلطان سعید خان تولاراق ییل لرنیك یازکونلریده توروغ ارت غه باریب چادرکول بوییده یازلرایدی بوعادت بویونچه ۱۵۲٤م (۹۳۱هـ) ده توروغارتغه باردی. آو آولاب ایسیغ کول بوییغه بارغانده ایمیل ده کی قالماق لرنیك عصیان کوتوروب یته سونیك شمالی غه تعرض قیلغان خبری کلدی. خان اوزی باش بولوب عسکرلری بیله‌ن یته سو غه یوروش قیلدی. یته سو نیك شمالیده قالماق لرنی مغلوب قیلیب وارقه سیدین قوغلاب ایرتیش دریاسی غه یاقین بولغان بالاراتلیغ یرغه‌چه باردی. بو حالده تاشکند و فرغانه حکمداری سیونجك خان اوزبك نیك اولگه‌نی و انیك تختی نی تالاشیب اوزبك لرا راسیده داخلی اوروش چیقغانی نیك خبری کلدی. سلطان سعید خان درحال ارقه‌غه یانیب قراقول غه کلدی. او یردین یارکند ده کی نایبی امیر کبیر سید محمد میرزا غه تمام قوتی بیله‌ن اوش غه هجوم اتمکنه یارلیغ ایباریب اوزی قوچقار باشی غه کلیب او یرده کی قوت لرنی الیب اوزکند نی اشغال قیلیب اوش غه باردی. سید محمد میرزا بیله‌ن بیرلاشیب اوش واندجان ارا سیده کی مشهور حربی قلعه بولغان مادو قلعه سی غه چه ایلگریلاب مذکور قلعه نی هم الدی. سلطان سعید خان نیك بوایلگر یلامکی اوزبك لرغه مشترك بیر خطر بولغانی اوچون اوزبکلر داخلی مجادله لری نی ترك اتیب همه‌سی سلطان سعید خان غه قارشی مدافعه قیلماق اوچون بیرلاشتی لر. یوزمیك کشی لیك قوت بیله‌ن اندجان غه

کلدی لر. بو معظم قوت نیك مقابلیده سلطان سعید خان نیك قوتی یگرمه بش میك کشی لیك کیچیك بیر قوت ایدی. بو اوچون خان الغان یر لری نی اوروش سیز بوشاتیب شرقی تورکستان غه یانیب کلدی.

شرقی تورکستان نیك شمال حصه می نیك قولدین کتکه نی

قازاق خانی طاهرخان غه اوز تابعی بولغان مغفیت قبیله سی عاصی بولوب اوروشماقده ایدی. ۹۳۲ هـ (۱۵۲۵م) ده طاهرخان مغلوب بولوب بیر نچه میك اویلوك قازاق لر بیله ن قاچیب قیش کونیده قوچقار باشی غه کلیب عبد الرشید سلطان نیك پناهی غه سغینك و مغفیت لرنیك ضدی غه یاردم تیلادی. عبد الرشید سلطان، طاهرخان غه تولا احترام قیلیب یر و یایلاغ بردی. لیکن یاردم برمکنی قبول اتمدی. طاهرخان حکومت دین نچه دفعه ادب بیگه ن قیرغیز لر بیله ن مخفی دوستلوق پیدا قیلیب اولر بیله ن بیرله شتی. عبد الرشید سلطان بو ایش دین کاملاً خبرسیز ایدی. ۹۳۳ هـ (۱۵۲۶م) نیك باشیده طاهرخان و قیرغیز لر اوشتومتوت قوچقار باشی غه باسقون قیلدی لر. عبد الرشید سلطان یمان مغلوب بولوب جان قوتقوزوب ارت باشی غه قاچیب کلدی. بو خبرنی سلطان سعید خان اکلاب درحال یارکند دین یوروش قیلیب ارتباشی غه باردی. سلطان سعید خان نیك بو حر کتی نی طاهرخان اکلاب قیرغیز لر بیله ن شرق طرفی غه قاچیب ایلی نیك شرق طرفی ده کی کونگس یایلاغی غه کتتی. خان، کونگس غه عسکر یوللادی بو عسکرلر باریب طاهرخان و قیرغیز لرنی مغلوب قیلیب اویر دین هم قاچوروب یوز میك دین اشوق راق قوی و کالالرنی اولجه الیب یانیب کلدی لر. خان، ایلی و ایسیغ کول اطرافیده کی تمام قیرغیزلر نی ارتباشی اطرافی غه پیغیب او یرده یرله شتوردی.

سعید خان دولت قورغاندین بری بو شمال اولکه لریده مهم درجه ده عسکر توختاتماق غه مجبور ایدی، چونکه بو اولکه نیك ایچیده کی کوچمنچی لرنی تولا عسکر بولمسه، اطاعت نقطه سیده تورغوز

ماقاسکانسیز ایدی . بو نیك اوستیغه شمالده قازاق و غربده اوزبك دولت لریدین عبارت بولغان رقیب لر بو اولکه نیك حدودیده بولغانی اوچون شرقی تورکستان نیك اك مهم و تولا عسکری نیك بو اولکه ده تور ماقی لازم ایدی . بو اولکه لرده قدیمقی شهرلر و ابادلیق لر و زراعت یر لری کاملاً یوق بولوب تولا یر لری قوملوق چول لر و بعضی یر لری کوچمنچی و جکجوی قبیله لرنیك یایلاغلری دین عبارت بولغانی اوچون دولت خزانه سی غه فایده سی و کیریمی یوق ایدی. او یرده تورغان عسکرلرنیك اوزوق و تأمیناتی نی التی شهردین کلتورولور ایدی . منه ایمدی بو اولکه لرده کی خلق نیك اکثریتی نی تشکیل قیلماقده بولغان قیرغیز لر اوز همجنسی بولغان قازاق لر بیله ن بیرله شیب دولت غه یمان بیر رقیب حالی غه کلیب قالدی . سلطان سعید خان ۱۱ ییل لیق تجربه نتیجه سیده بو فایده سی یوق بلکه اقتصادی زیانی بار اولکه نی ترك اتمکغه قرار بردی و تمام عسکری و مُلکی ادم لری نی الیب یارکند غه یانیب کلدی . بو نیك بیله ن شرقی تورکستان نیك مهم بیر پارچه سی بولغان ایسیغ کول اطرافی و یته سو اولکه سی شرقی تورکستان دولتی دین اجراب کتتی .

موندین کین طاهرخان، ارتباشی غه چه کلیب او یرده کی قیرغیز لرنی الیب کونگس غه کتتی . منه بو شمال اولکه لری نیك شرقی تورکستان دین برنجی قتیم اجراب کتکه نی اوشبودور . و ینه قازاق لر نیك و قیرغیز لرنیك شرقی تورکستان نیك شمالی ده قطعی صورتده یرلهشمك غه باشلاغانی هم اوشبو تاریخدین اعتباراً واقع بولمیشدور . قیرغیز لرنیك تورکستان یایلاغلریده اهسته اهسته یاییلیب پامیر و سریغ قول غه چه یرله شکه نی مذکور تاریخ دین کین دور .

بلورستان وبدخشان غه یوروش

حاضرقی کانجوت، گلگیت، چترال دره لری نی او زمانه لرده بلورستان دییلور ایدی . بو دره لرنیك خلقی او وقت ده تماماً بُت

پرست ایدی لر. سلطان سعید خان ۹۳٤ هـ (۱۵۲۷م) ده اوغلی عبد الرشید سلطان و کیواوغلی حیدر میرزا کورگان نیك قیادتی استیده تولاعسکرنی بلورستان غه یوللاب غزات غه یارلیغ قیلدی. بو لر بش التہ ای مدت بلورستان جیلغه لریده غزات قیلیب اللیگ میك کشی نی اسیر الیب سریغ چوپان (واخان) یولی بیله ن یارکند غه یانیب کلدی لر. بو اسیر لرنی تاماً قول قیلیب خلق غه ساتیلدی. اوزون ییل لردین بری بدخشان حکمداری میرزا خان اوزبك لرنیك غارتی دین ساقلانماق اوچون بابر پادشاه نیك حمایه سیغه کیریب یاشاماقده ایدی و بابر پادشاه بدخشان ده اوز اینی سی ناصر میرزانی و اندین کین کورگان خاندانی دین بیر کشی نی کافی عسکر بیله ن قویغان ایدی. ۹۳٤ هـ (۱۵۲۷م) ده بابر پادشاه بدخشانده کی عسکرلری نی هندستان غه قیچقیریب الیب کتتی. بدخشان ده هیچ قوت قالمادی. بو سبب دین میرزا خان بابر پادشاه نیك حمایه سیدین امیدا وزوب سلطان سعید خان نیك حمایه سی نی تیلادی. موندا غ فرصت نی ایستاب تورغان سلطان سعید خان، ۹۳۵ هـ ده یارکند ده عبد الرشید سلطان نی نایب قویوب اوزی تولاعسکر بیله ن بدخشان غه یوروش قیلدی. سریغ چوپان غه بارغاندا بابر پادشاه بدخشان حمایه سی اوچون اوغلی هندال میرزانی ایبار گه نی اگلاندی. بو خبرنی اگلاب سلطان سعید خان بو یوروشیدن پشمان قیلدی. لیکن قیش کیریب قالغان سببدین ارقه سیغه یانماق امکانسیز ایدی. سریغ چوپان غایت قوروغ و تار بیر کیچیك علاقه بولغان اوچون او یرده قیشلاماق هم ممکن ایمس ایدی. بناءً علیه سلطان سعید خان قیش نی بدخشان ده چیقارماق و ایرته یاز فصلی کیرگه نده شرقی تورکستان غه یانیب کلمك نیتی نی بیلدوروب هندال میرزا غه الچی ایباردی. هندال میرزا بو طلب نی بیرحیله گمان قیلیب قبول اتمدی. سلطان سعید خان زور بیله ن بدخشان غه باردی و هندال میرزا، قلعهٔ ظفر (بوگونکی رستاق) ده عسکری نی توپلاب توردی. سلطان سعید خان باریب قلعه نیك تاشیده یرلاشتی و قیش چیقغوچه سلطان سعید خان قلعه نیك تاشیده و هندال میرزا ایچیده اولتوردی.

ایرته یازده سلطان سعید خان بابر پادشاه نیڭ حضوری غه الچی ایباریب بو حرکتی نیڭ دشمنلیك اسلیکی نی بیلدوروب عذر لر بیان قیلیب یارکند غه یانیب کلدی. بابر پادشاه بدخشان دین اوغلی نی قیچقیریب اورنی غه چاغاتای خاندانی دین سلیمان‌شاه میرزا نی تعین اتتی و بو نزاکت معاملەسی بیلەن گویاکه بدخشان بیر بی طرف یاکه مُشتَرك حمایه منطقه سی بولدی.

عبدالرشید سلطان نیڭ ولیعهد بولغانی-تیبت وکشمیر فتحی

۹۳٦ هـ(۱۵۲۹م)ده سلطان سعید خان چوڭ اوغلی عبدالرشید سلطان‌نی اوزی‌غه ولیعهد تعین‌اتتی. مذکور بیلده‌سلطان سعید خان اینی‌سی امین خوجه سلطان‌نی اوچ والی‌لیقی‌دین عزل قیلیب عبدالرشید سلطان‌نی اویرغه والی تعین قیلیب ایباردی.

غربی تیبت (حاضرقی‌لداخ وبالتستان) سلطان ابابکر نیڭ زمانه سیده شرقی‌تورکستان‌غه تابع ایدی. لیکن سلطان ابابکر دین کین هر دوره‌ده بیر بگ مستقل بولوب باش‌سیز بیر حالده ایدی. کشمیر نیڭ پادشاه‌لیقیده پادشاه‌لیق‌نیڭ اتیغینه قالغان ایدی. وچك خاندانی دیلگه‌ن بگ لر هر یرده مستقل حالده بولماقده وحتاکه بیر سرینگر شهریده بیر نچه حکمدار حکم سورمکده ایدی. بو صورت بیله‌ن کشمیر دولتی ضعیف بیر حالده ایدی. امیر کبیر سید محمدمیرزا وحیدر میرزاکورگان لر سلطان سعید خان‌نی غربی تیبت وکشمیرنی الیب شرقی‌تورکستان دولتی‌غه قاتماق غه تشویق قیلور ایدی لر. عبدالرشید سلطان وامیر تاغای باشلیغ لربو رائی‌غه مخالف ایدی لر، اوترا ده‌کی یول‌نیڭ یمانلیقی ومذکور مملکت‌لرنیڭ فایده سی نیڭ از لیقی نی کورساتیب خان‌نی او یورت‌لرغه یوروش قیلماقدین قطعی صورتده توسماق ده ایدی لر. لیکن سلطان سعید خان‌نیڭ همیشه یانیده بولغان سید محمد میرزا وحیدر میرزا لر خان‌نی اخیراً اوز رائی‌لری‌غه اوناتتی‌لر.

۹۳۸ هـ نیكٔ اخریده ذلحجه ایده (۱۵۳۲م) ایکی میكٔ کشی لیك بیر قوت بیله‌ن حیدر میرزا و سلطان سعید خان نیكٔ کیچیك اوغلی اسکندر سلطان سانجو یولی بیله‌ن نوبرا و ماریول (حاضرقی لداخ) اولکه سی غه یوروش قیلدی لر. سلطان سعید خان اوزی او چ میكٔ کشی دین عبارت بولغان بیر قوت بیله‌ن ختن‌غه کلدی و او یردین پولور تاغی غه بارردی. مقصدی پولور یولی بیله‌ن دولبه (شمالی تیبت یعنی چا گُتا گ) اولکه سی غه یوروش قیلماق ایدی. اسکندر سلطان و حیدر میرزا لر توغرا نوبرا جیلغه‌سیغه هجوم قیلیب جیلغینی اوروش بیله‌ن الدیلر وماریول جیلغیسی (لداخ) خلقی اوروش سیز اطاعت قبول اتتی لر. سلطان سعید خان پولور یولی بیله‌ن چا گُتا گُغه عسکر الیب بارماق نیكٔ امکانسیزلیقی نی بیلیب پولور دین ختن‌غه یانیب سانجو یولی بیله‌ن ایلگریکی قوشون‌غه یتیشمك او چون یوردی و یولده ایس سببی دین خان نیكٔ صحتی غایت درجه ده بوزولدی. لیکن نوبرا جیلغیسی غه بارغانده یخشی بولوب قالدی. خان نوبرا غه باریب صحتی یخشی بولغاندین کین ماریول ده‌کی اسکندر سلطان و حیدر میرزا باشلیغ بگ لرنی نوبرا غه قیچقیریب و او یرده بیر مجلس اچیب موندین کین قیلادورغان ایش لر خصوصیده مذاکره قیلینددی. بو مجلس ده خان بیر مقدار عسکر بیله‌ن دوان سیز و ایس سیز بولغان نوبرا یولی بیله‌ن بالتستان‌غه بارماق و اولکه نیك فتحی دین کیین کشمیرغه بارماق و اسکندر سلطان و حیدر میرزا باشلیغ لر حاضرقی معروف لداخ و کشمیر یولی بیله‌ن توغرا کشمیرغه هجوم قیلماق‌غه‌قرار بیریلدی. بو قرار بویونچه اسکندر سلطان و حیدر میرزا لرنی تورت میكٔ عسکر بیله‌ن کشمیرغه یوللاب خان اوزی بیر میكٔ کشی لیك بیرقوت بیله‌ن بالتستان‌غه یوردی و کوز موسیمیده بالتستان‌غه باریب او اولکه نی ایکی ای مدت ده پوتون اشغال قیلدی.

اسکندر سلطان و حیدر میرزا لر یول‌لری‌غه یاقین یرلر ده‌کی تیبت و بالتی اولکه لری‌نی فتح قیلا قیلا هیچ مانع سیز کشمیر داوان دین اوتتی لر. کشمیر حکمدار لری لار اطلیغ بوغازده عسکر توپلاب مدافعه غه تیارلانیب تورغان ایدی لر. تورك عسکرلری او یرده توختاب

بیر کیچه ده ایکی غه ایریلیب بیر قسمی تومن بهادر نیك قیادتی استیدهٔ بولغان تورت یوز کشی کشمیرلیك لرنیك اوستی غه شدتلیك بیر کیچه باسقونی قیلیب او لرنی مغلوب اتیب بوغاز دین ارقه غه یاندوردی. و بیر قسمی حیدر میرزا نیك قیادتی ده بولوب بیرتاغ دین اشیب کشمیر لیك لرنیك ارقه سی غه اوتوب او لرنیك خط رجعتی (ارقه غه چکیلیش یولی) نی کسیب تورغان ایدی. قاچقان کشمیر عسکرلری بو ایکی قوت نیك اراسیده قالیب تماماً یوق اتیلدی لر. بو یردین تورك عسکر لری ایتیك یوروب اوتراده بیر قونوب سرینگر شهریغه کیردیلر. کشمیرحکمدار لری و خلق نیك تولا راقی شهردین قاچیب تاغلر، جانگاللر و دریا ارالچه لری غه قاچقان ایدیلر. بو سب دین اسکندر سلطان عسکرلری بیله ن ۹۳۹ هـ جمادی الثانی (۱۵۳۲م) ده سرینگر شهری غه او روش سیز کیریب راجدان (کشمیر تیلیده حکمدار نیك اورداسی) غه توشتیلر. بو صورت بیله ن کشمیرنیك پایتختی فتح قیلینغان بولسه موکشمیر نیك حکمدار و عسکرلری و خلق نیك تولا راقی اطاعت قبول اتمای مستحکم یر لرده تورغانلری اعتباری بیله ن بو فتح نی حساب غه الینماسلیقی لازم ایدی. کشمیرلیك لرنی مستحکم موقع لردین توز میدان غه چیقاریب محاربه قیلماق اوچون بیر حیله کرهك ایدی. بو اوچون اسکندرسلطان تمام عسکرلری بیله ن سرینگر شهری دین چیقیب کامراج اتلیغ یرده یر لاشتی و او یردین از از قطعه لر کشمیرلیغ لرنیك مستحکم یر لری غه هجوم قیلور ایدیلر. کشمیرلیغ لر مدافعه قیلسه ضعیف لیق کورساتیب قاچار ایدی لر. بو وضعیت بیر ای دوام قیلغاندین کین کشمیرلیك لر تورك عسکرلری نی قورقاق ادم لر ایکه ن دیب خیال قیلیب تورك عسکری نیك اوستیغه هجوم اتمکغه باشلادی لر. بو هجوم لر مقابلیده تورك عسکرلری تخی مو ضعیف لیق کورسه تتی لر. بو حیله نی بیلمگه ن کشمیرلیك لریوره کلینیب همه سی مستحکم موقع لری دین چیقتی لر وباغ به وه ن اتلیغ یرده چوغلاشیب تورك عسکرلری نیك اوستیغه باسقون قیلماق ترتیاتی نی تیارلاماق ده ایدی لر. اوشتومتوت تورك عسکرلری کلیب کشمیرلیك لرنی تورت طرفدین اراغه الیب اوّلتورمکغه توردی لر. مَلِك علی باشلیغ بیر نچه حکمدار و بیر نچه میك کشمیر عسکری اوّلتورولدی. کشمیر

تاریخیده سیك دین اشوق‌راق کشی مقتول بولدی دیب یازیب دو[3][3][2].
بو محاربه ده کشمیرلیك لر یمان مغلوب بولسه لرمو ینه اصلی مقصد
حاصل بولمادی. چونکه اؤلوم دین اشیب قالغان کشمیرلیك لرقاچیب
ینه مستحکم یر لرغه باریب الدی لر.

بو صورت بیله‌ن ایرته یاز کیرگونچه شهر و یورت لر تورك
لرنیك قولیده، تاغ و جانگال لر کشمیرلیك لرنیك قولیده توردی. ایرته
یاز بولغاچ ینه اوروش باشلاندی. کشمیرلیك لر دایما مغلوب بولسه لر
مو موقع لری مستحکم بولغانی اوچون پراکنده بولمادیلر. اخیراً تورك
عسکرلری کشمیرلیك لرنیك مستحکم موقع لری‌غه هجوم قیلغالی باشلادی
لر. بو هجوم لرده تورك عسکرلری تولا ضایعات برگه‌ن سبب دین‌قوماندان
لر اراسیده تعرض و مصالحه مسئله سی خصوصی ده اختلاف پیدا بولدی؛
اکثریت مصالحه‌غه مایل کورونمکده ایدی. بو حالده کشمیر حکمدارلری
مصالحه طلب قیلیب الچی ایباردی لر. تو بنده‌کی شرط لر بیله‌ن مصا
لحه عقد اتیلدی:

۱- کشمیرنیك حکومتی اولقیده‌ك اوز خلقی نیك قولیده بولماق. ۲-
خطبه و پول سلطان سعید خان‌نیك اتیده بولماق. ۳-کشمیر مالیاتی
نیك بیر حصه سی نی هر ییلی یارکند خزانه سی‌غه ایبارمك. ٤-
کشمیر پادشاهی محمد شاه نیك قیزی‌نی اسکندر سلطان‌غه برمك. بو
معاهده عقد اتیلگه‌ندین‌کین محمد شاه باشلیغ کشمیر حکمدارلری
اسکندر سلطان‌نی زیارت قیلدی لر و اسکندر سلطان هم بگ لری‌بیله‌ن
بیرلیکده محمد شاه‌نی زیارت قیلدی. بو زیارت لرده بیر بیرلری‌غه شاها
نه سوغات لر تقدیم قیلیشتی لر.

سلطان سعید خان بالتستان‌نی فتح قیلیب بولغونچه
بالتستان و کشمیر اراسیده‌کی یول‌لرغه غایت قالین قار توشوب عسکری
حرکت امکانسیز بولغان سبب دین بالتستان‌ده قیشلاب قالغان ایدی.
ایرته یازده کشمیرلیك لر بیله‌ن یوقاریقی صورتده قول قویولغان مصالحه
نی سلطان سعید خان قبول قیلیب کشمیرغه بارمای بالتستان‌دین مار
یول (لداخ)غه یاندی. اسکندر سلطان باشلیغ تمام تورك عسکری‌نی

تیبت غه یانماق غه یارلیغ قیلدی. اسکندر سلطان عسکرلری بیلـــه‌ن کشمیرد ین یانیب اوترا ده هنوز فتح قیلینمغان بعضی تیبت علاقه لرینی فتح قیلیب باشکا (بازگو) قلعه‌سی (او وقتده کی لداخ مرکزی) ده سلطان سعید خان غه یتیشتی لر.

سلطان سعید خان نیڭ وفاتی

سلطان سعید خان تیبت و بالتستان علاقه لری غه حاکم لرویترلیك مقدار ده عسکر تعین قیلدی. تمام بودائی لرنیڭ قِلعه‌سی بولغان اوُرسَك (لهاسه) نی، دولبه (چاك تاك) و کوکو اولکه لری نی تماماً فتح قیلماق اوچون اسکندر سلطان و حیدر میرزانی ایکی میڭ اتلیغ عسکر بیلـه‌ن شرقی تیبت غه یوروش قیلماق غه یارلیغ قیلیب سلطان سعید خان ٦ نجی ذیلحجه ٩٣٩ هـ (١٥٥٣ م) ده باسکا قلعه سیدین یوروب نوبرا نیـــڭ مرکزی بولغان هوندر قلعه سی غه کلدی. هوندر ده قربان عید نمازینی اوتاب یارکندغه قاراب یوردی. ده پسڭ و قاراقوروم داوان لریده خـــان غایت قاتیغ ایسلادی و بو ایس علتی بیله‌ن یولده وفات اتتی. جسدی نی بگ لر یارکندغه کلتوروب ارگ نیڭ باغیده دفن قیلدی لر. (حاضر قـی التون مزار، سلطان سعید خان و اولادی نیڭ مزاری دور. شرقی تورکستان ده قدیم دین پادشاه لرنیڭ مزاری نی التون مزار دییلادور) تاریخ رشیدی، سلطان سعید خان نیڭ منقبت لری نی اوزون بیانات بیله‌ن ذکر قیلیب دور. انیڭ حاصلی نی بیان قیلامیز.[234]

سلطان سعید خان حلیم، داهی، سیاسی، دیندار، علما دوست، عادل، بیرذات ایدی. راحت و عیش غه رغبتی یوق ایدی. سیاحت، آو و غزات نی دوست توتار ایدی، چاقیمچی سوزی غه کیرمس ایدی، قان توکمکدین وجداناً نفرت قیلور ایدی.

اسکندر سلطان و حیدر میرزا لر خان نی باشکادین اوزاتقاندین کین ایکی قول بولوب اور سَڭ ویا اوتسیڭ منطقه سی (لهاسه) غه یوردی لر. اوترا ده تیبت لیك لرنی مغلوب اتیب ایلگریلا

مکده ایدی لر. هندستان دین بودائی لرنیڭ مقدس قبله سی نی مدا
فعه قیلماق اوچون کلگه‌ن بیر نچه میڭ هندلیغ لر اوچراب قاتیغ
محاربه دین کین هندلیغلرنی مغلوب اتیب ایلگریلادی لر. سَنْلُج دریا
سی نیڭ باشی غه بارغانده اسکندر سلطان عسکرنیڭ یریمی بیله‌ن اویر
ده قالیب حیدر میرزا ۹۰۰ کشی بیله‌ن اورسَڭ غه یوردی لیکن یول
ده اتوادم لری ایسلاب حرکت دین قالغالی باشلادی. اورسڭ غه
سکز کونلوك یول قالغان یر غه‌چه باردی. اما اتلرنیڭ یوزده سکسنی
اۏلوب عسکرلر پیاده یورمکفه مجبور بولدی لر. بو نیڭ اوستیغه‌اورسڭ
ده تولا قوت‌بارلیقی بیلیندی. بو اوچون حیدر میرزا اورسڭ غه بارمای
او اطرافده‌کی تیبت‌علاقه لری‌غه باسقون قیلیب یوز میڭ قوی یگرمه
میڭ قوتاز و بیر نچه یوز توتی (تیبت‌اتی) دین عبارت‌بولغان‌اولجه
و بیر نچه‌یوز اسیر قولیغه کلتوروب ۹٤۰ هـ نیڭ اولیده (۱۵۳۳م یازی)
اسکندر سلطان غه یتیشیب لداخ غه کلدی لر.[235]

سلطان عبدالرشید خان نیڭ خان بولغانی

سلطان سعید خان دفن قیلینغان کونلرده ولیعهدی
عبدالرشید سلطان اوچ ده ایدی. خان دفن قیلینغاندین‌کین امیر
کبیر سید محمد میرزا کاشغردین کلیب تعزیت مراسمی نی اداقیلغاندین
کین تمام خانلیق خاندانی و بگلرنی توپلاپ اوزی نیڭ امیر کبیرلیکی
غه اولرنی تصدیق اتتوردی. تمام بگلر و عسکرلرنی اوزی نیڭ امری
استیغه کیرگوزمك و عبدالرشید سلطان‌نی فقط اسماً خانلیق ده قویماق
غه تشبث قیلماقفه باشلادی. سید محمد میرزانیڭ بو حرکت لری نی
بعضی خانلیق خاندانی و بعضی بگلر مخفی صورتده عبدالرشید سلطان
غه مفصل صورتده یازدی لر. بو اوترادە عبدالرشید سلطان یارکند غه
یاقینلاشتی. امیر کبیر سید محمد میرزا باشلیغ تمام چوڭ کیچیك استقبال
غه چیقتی لر. عبدالرشید سلطان، سید محمد میرزانی استقبال غه کلگه‌ن
یرده تویغوسوز اۏلتورمك اوچون ادم تعینلاغان ایدی. سید محمد میرزا

عبدالرشید سلطان‌نی کۆرگەن زمان اتدین توشوب سلام بردی. بوحال ده انی اۆلتورمکفه تعینلاغان ادم لر انی قلیچ غه توتتی‌لر و معاونی سید علی‌بیله‌ن ایکی سی نی اۆلتوردی لر. اندین‌کین عبدالرشید سلطان، توغرا سلطان سعید خان‌نیڭ مزاری غه باریب زیارت قیلدی و او یردین یانیب اوردا غه توشوب تعزیت و ماتمدارلیق مراسمی نی ادا قیلدی. مُحَرَّم نیڭ بیرنجی کونی ۹٤۰ هـ (۱۵۳٤ م) ده عنعنوی مراسم بیله‌ن اق‌کیگیز اوستیده اولتوروب بگلر و خلق‌نیڭ بیعتی نی الیب اوزی‌نی شرقی تورکستان و تیبت غه چوڭ خان اعلان اتتی.

سلطان عبدالرشید خان سید محمد میرزا نیڭ تعلقاتی نی مصادره قیلیب اوغول‌لری‌نی تورمیغه الدی. امیرعلی تاغای نی امیرکبیر و کاشغروالی سی تعین اتتی. تورپان عمومی والی‌لیقی منصورخان نیڭ قولیده بولوب اولقی تابع‌لیق ده بولدی. تیبت غه اسکندر سلطان نی والی قیلدی. او یرده‌کی عسکرلرغه رخصت بیریب بیر از یڭی عسکر یوللادی. لیکن ایلگریکی تولا عسکر یانیب شرقی تورکستان‌غه کتکه‌نی نی تیبت‌لیك لر کورگەن زمان هر طرفده عمومی عصیان چیقتی و اسکندر سلطان‌نیڭ قوتی بولمغان اوچون تیبت دین چیقیب کتمکفه مجبوربولوب یانیده‌کی عسکرلری بیله‌ن یارکند غه کتتی. حیدر میرزا سلطان عبدالرشید خان دین قورقوب یارکند غه بارمای راسکام جیلغه‌سی بیله‌ن بدخشان غه باریب او یردین بابر پادشاه نیڭ اوغلی همایون پادشاه نیڭ یانیغه کتتی. الحاصل سلطان سعید خان‌نیڭ باشی نی بیگەن تیبت و کشمیر حاکمیتی بیر ییل‌دین اشوق دوام اتمدی.

محترم اوقوغوچی لرئیز دین عذرئیز

شرقی تورکستان تاریخی نیڭ اڭ مهم پارچه سی بولغان سعید یه دولتی غه متعلق معلوماتیمیزنیڭ یگانه منبعی تاریخ رشیدی دور. سلطان عبدالرشید خان‌نیڭ تخت ده اولتورغان زمانی دین تا چین استیلاسی غه‌چه اوتکه‌ن واقعه لر اوچون تاریخ رشیدی‌نیڭ ایاغیغه

زمان زمان قوشولغان زیل لری‌دین باشقه منبع دین تاپیلمادی. بو سببدین سلطان‌عبدالرشید خان‌دین عبدالله‌خان نیڭ تخته اولتور غان وقتیغه‌چه اوتکه‌ن واقعه‌لرنی نهایت قسقه ذکر اتمکغه مجبورد ورمن. انشاالله‌کینچه ایشانجیلیك منبع تاپیلیپ بو کمچیلیك تولوقلانفوسیدور. عبدالله خان نیڭ تخت ده اولتورغان وقتیدین حاضرقی کونلر، یعنی ۱۰۴۸هـ دین ۱۳۵۹هـ (۱۶۳۰م‌دین ۱۹۴۰م)غه چه کی واقعه لرنی هم مقصد یمده‌کی ده‌ك مفصل یازماق اوچون قولوم ده‌کی ایشانچلیك منبع لرکفایه قیلمایدور. بنا‌ٔعلیه بو واقعه لرنی هم توغرالیقی غه قنا عت قیلغانیم نی بعضی یرده قسقا و بعضی یرده مفصل صورتده یازماق غه مجبور دورمن. بو مجبوری قصوروم توغراسیده محترم اوقوغوچی‌لر دین عذر تیلایمن.

۹۴۰ دین ۱۰۴۸ هـ (۱۹۳۰ ــ ۱۵۳۳ م) غه چه اوتکه ن واقعه لر

سلطان عبدالرشید خان تخت ده اولتورغاندین کیین التای و ایمیل‌دین باشقه حاضرده‌کی عادتچه شرقی‌تورکستان دییلادور غان اولکه لر سعیدیه دولتی نیڭ سلکتی بولوب غایت درجه‌ده تینچ لیق و اسایش‌بیله‌ن حیات کچوردی لر. ۹۵۰ هـ (۱۵۴۳م)ده تورپان عمومی والی‌سی منصورخان وفات اتیب اورنیغه اوغلی شاه خان عمومی والی بولدی. ۹۷۸ هـ (۱۵۴۰م)ده سلطان عبدالرشید خان وفات اتتی و اورنیغه اوغلی شجاع الدین احمد خان تخت ده اولتوردی. مذکور ییلده تورپان عمومی والی‌سی شاه خان وفات اتتی. شجاع الدین احمد خان‌دین کین عبدالکریم خان و انیڭ دین‌کین محمد خان‌و اندین کین عبداللطیف خان لر خان بولدی لر. بو تورت‌کشی نیڭ ۵۹ ییللیق سلطنت دوره لریده‌کی واقعه لر خصوصیده معلوماتیمیز بولمغانده‌ك بو لرنیڭ تخته اولتورغان و وفات قیلغان تاریخ لری‌نی‌هم تخی بیلالمای میز. سلطان عبداللطیف خان ۱۰۳۷ هـ (۱۶۲۷م)ده وفات اتتی.

بو اوترادە سلطان عبد الرشید خان نیك اولادی دین عبد الرحیم خان تورپان عمومی والی سی ایدی. بو کشی استقلال اعلان قیلیب شرقی تورکستان سعیدیه دولتی ایکی غه ایریلغان ایدی. سلطان عبد اللطیف خان وفات اتکەندین کین شهزادە لر اراسیدە خانلیق تالاشی بوزیدین مجادلە چیقتی و بو مجادلە غایت قانلیغ و مدهیش صورتدە اون ییل دوام قیلدی. اخیراً ۱۰٤۸ هـ (۱٦۳۸م) دە تورپان عمومی والی سی عبد الرحیم خان مرحوم نیك اوغلی عبد الله خان همه غه غالب بولوب مجادلەنی باسیقتوروب یارکند تختیدە اولتوردی.

عبدالله خان نیك خانلیق دوری

عبد الله خان ۱۰٤۸ هـ (۱٦۳۸م) دە یارکند تختی دە اولتوروب اوزینی خان اعلان اتتی. او وقتدەکی سعیدیه دولتی غه تابع اولکه لر (التی شهر، تورپان، بش بلیق و غولجه) نی عبد الله خان توپ توغرا اوزی اداره قیلغالی باشلادی. بو اولکه لردە هیچ بیر داخلی استقلال غه مالك حکومت قالمادی. بو صورت بیلەن شرقی تورکستان نیك تمام عسکری و مالی و اداری ایش لری بیر اِداره غه باغلان غانی اوچون دولت تولا قوتلاندی و یورت نیك تینچلیقی یخشی صورت دە تامین قیلیندی، عسکری قوت تولا ترقی قیلدی، و عبد الله خان شمال و غرب دەکی کیچیك خانلیق لرنی اوزی غه تابع قیلماق اوچون کاشغر و اوچ ولایت لری غه عسکر توپلاب تاشکند و فرغانه غه عسکر یوللاماق فکریدە بولدی. بو حرکت نی خوقند خانی و تاشکند خانی اکلاب عبد الله خان غه اطاعت عرض اتتی لر. هر ییلی معین مقداردە مالیات نی یارکند غه ایبارمك و خطبەدە عبد الله خان نیك اتی نی الماقتی بویونلری غه الدی لر. بو صورت بیلەن غربی تورکستان نیك چوك بیر قسمی شرقی تورکستان دولتی غه تابع بولدی. ایگیرکی اوزون سوقوشلردە ویران بولغان شهرلر، یوللر، جامع و مدرسه لر، کاروان یوللریدەکی قودوق و لنگر لرنی عبد لله خان ییکی دین تعمیر قلدوردی

بو نیكْ اوستیغه كاشغر، یاركند، ختن شهرلریده بیردین چوكْ مدرسه بنا قیلدوردی. بو مدرسه لرغه پوتون كنت‌لرنی وقف قیلدی. حاضرده هم بو مدرسه لر و وقف لر بار دور. خانلیق مدرسه اتی‌بیله معروف دور. عبدالله خان یورت‌نی اباد قیلماق و زراعت‌ایش‌لری غه رواج برمك اوچون تولا كوشش‌لر قیلدی. تولا اوستكْ لر قازدوردی. ختن وكریا اراسیده‌كی چیرا شهری و اولكه ده‌كی تورت چوكْ اوستكْ و حتاكه او یرده‌كی حاضرده رواجده بولغان تورما (سونوبتی) قائده‌سی عبدالله خان‌نیكْ تاریخی اثرلری دین دور.

۱۰۷۵ هـ (۱٦٦٤م) اطرافیده كریا وچرچن تاغ لریده اولتوروغلوغ غیرمسلم سریغ اویغورلر اطاعت دین چیقیب كریا شهری‌غه هجوم قیلیب خلق‌نی قتل‌عام قیلدی لر. بولان تالان بیله‌ن یورت‌نی ویران اتتی‌لر. عبدالله خان بو خبرنی اكلاب یاركند دین‌كریا غه یوروش قیلیب سریغ اویغورلرنی‌مغلوب قیلدی. سریغ اویغور لر تاغلر غه قاچتی‌لر. عبدالله خان اولرنی تاپقان یرده اؤلتوروب توگول یوق قیلماق اوچون قطعی یارلیغ لر قیلیب عسكرلر یوللادی. بو عسكر لر سریغ اویغور لرنی تماماً یوق اتیب كریا وچرچن تاغلریده اولردین‌هیچ كشی قالمادی.

عبدالله خان‌نیكْ زمانه سیده قالماق لر غایت مدهیش صورتده كوچلانیب قازاق‌لرنی مغلوب قیلغاندین‌كین ۱۰۷۰ هـ (۱٦٥۹ م) اطرافیده غولجه وبش‌بلیق‌غه هجوم قیلیب عبدالله خان نیكْ عسكرلری‌نی یمان مغلوب قیلیب مذكور اولكه لرنی اشغال قیلدی. اوترا ده قاتیغ محاربه لر بولغاندین‌كین تورپان و قومول اولكه لری هم قالماقْ لرنیكْ قولیغه توشتی. بو محاربه لرنیكْ تفصیلاتی خصوصیده معلوما تیمیز یوق دور. بو محاربه لر نتیجه سیده شرقی تورگستان‌نیكْ غایت مهم قسمی سعیدیه دولتی دین اجراب كتیب یالغوز التی‌شهر غینه قالدی. بو نیكْ بیله‌ن عبدالله خان‌نیكْ عسكری و اقتصادی قوتی‌بك ضعیفلاشیب كتتی.

عبدالله خان‌نیكْ دوریده غربی تورگستان‌ده‌كی پارچه

پارچه بولغان اوزبك خان لری دایما بیر بیر لری بیله‌ن اوروشماق‌و بیر بیری لری‌نیك یورت‌لری‌نی ویران قیلماقده ایدی. بو تینچ سیز لیق سببی دین غربی تورکستان خلقی اقین لر صورتیده شرقی تورکستان غه هجرت قیلور ایدی لر. عبدالله خان بو مهاجر لرغه کوب مُرُوّت قیلیب اولرغه یر و باشقه نرسه لر هم بیرور ایدی. بو مهاجر لر اراسیده سَیّد لیق دعواسی قیلادورغان بعضی خوجه لر هم بار ایدی. اوعصر لر ده من طریقت مرشدی ویا سید دورمن دیگه‌ن کشی‌لرنیك اسلام عالمی ده‌کی بازاری نیك قیزیق‌لیقی تاریخ اوقوغان کشی‌لرغه معلوم دور. بو خوجه لرغه عبدالله خان حد دین اشوق احترام قیلیب هر ایش‌نی او لرنیك استخاره لری و مشوره لری‌غه موافق اجرا قیلماق و اولرنیك ارزوسیغه هرنرسه‌نی فدا قیلماق‌غه باشلادی. اوزی باشلیغ تمام خانلیق خاندانی و دولت‌ادم لری اولرغه مُرید بولدی. عوام خلق بو خوجه لرنی نهایت اوستون بیر مرتبه ده دیب عقیده قیلور ایدی لر. منه بو صورت‌بیله‌ن بو خوجه لرنیك نفوذی هر نفوذ نیك اوستیده بولدی. عبدالله خان وفات اتکه‌ندین‌کین دولت نیك ییقیلماقی غه و شرقی تورکستان ملتی نیك هیچ بیر تاریخ ده کورولمگه‌ن فلاکت‌لرغه مبتلا بولماقی غه بو خوجه لرنیك حرصی و توز کورلوقی سبب بولدی. تفصیلاتی تو بنده کیلادور.

عبدالله خان نیك خانلیقدین ییقیلغانی

عبدالله خان، یولبارس خان اتلیغ بیر اوغلی نی کاشغر غه والی قیلغان ایدی. یولبارس خان بك ظالم و مستبد بولغانی اوچون عبدالله خان انی عزل قیلماق و بلکه یوق اتمکغه قرار بردی. یولبارس خان، داداسی نیك بو قراریدین خبر تاپیب عصیان چیقاردی. عبدالله خان اکا ادب برمك اوچون عسکر ایبار دی و بو عسکرلر مغلوب بولدی. ایکنجی نوبتده دادا و اوغول اراسیده قاتیغ اوروش بولوب عبدالله خان نیك عسکرلری ۱۰۷۸ هـ (۱۶۶۷م) ده قطعی صورتده مغلوب بولدی. عبدالله خان اوز اوغلیدین یتکه‌ن موندا غ یاما نلیق‌نی

کوتورالمای یورتدین چیقیب کتمکده قارار بیریب کیچیك اوغلی عبد المؤمن خان‌نی خانلیق تختیده اولتورغوزوب قویوب اوزی بیر مونچه خاص ادم لری بیله‌ن هندستان‌غه‌کتتی . اَوْرَنگزیب عَالَمْگیر بو خبر نی اکلاب کشمیر والی سی مبارز خان‌نی عبدالله خان‌غه شاهانه احترام و استقبال قیلیب دهلی غه اوزاتماق‌غه امر ایتتی . مبارز خان عبدالله خان‌غه تولا احترام قیلیب کشمیرده بیر نچه کون استراحت قیلغاندین کین دهلی غه اوزاتتی . عبدالله خان دهلی غه بارغانده اَوْرَنگزیب عالم گیر مراسم بیله‌ن استقبال قیلیب فوق‌العاده احترام لر قیلدی . عبدالله خان دهلی دین مکه‌غه باریب حج قیلیب هندستان‌غه کلدی . اورنگزیب عالمگیر عبدالله خان‌غه دیدیکه: "اوغلان لری گستاخلیغ قیلغاندین من تولا متائثر دورمن . ایمدی وطن غه کتماسون لر و منی اوغلان لری یریده کوروب هندستان‌ده اقامت اتسه لر من اوز لری‌نیك وفادار بیر اوغلان لری صفتی بیله‌ن احترام لری‌غه حاضردورمن". عبدالله خان بو اِلطفا تلیق معامله‌دین تولا خرسنده بولوب هندستان‌ده قالدی . ۱۰۸۰ هـ(۱۶۶۹م)ده کشمیرغه یازلاماق اوچون کلیب اویرده وفات ایتتی . عبدالله خان یورت‌دین چیقیب کتکه‌ندین‌کین یولبارس خان، اینی سی عبدالمؤمن خان‌نی مغلوب قیلیب اوزی خان بولدی. ایکی بیل مدت تولا ظلم و استبداد بیله‌ن خانلیق قلیب ۱۰۸۱ هـ(۱۶۷۰م) ده اولتورولدی . تاریخ رشیدی‌نیك ذیلیده یولبارس خان‌نیك ظلمی خصوصی ده کی‌یاندە" یولبارس خان شونداغ یمان ظالم ایدی‌که انیك الدیده حجاج ظالم خجل، وضحاك ماران منفعل ایدی" دیب یازیلیب دور .

اسماعیل خان نیك خان بولغانی واباق خوجه نیك توز کورلوق

یولبارس خان نیك ظلمی غه خلق طاقت قیلمای انیك ضدی‌غه عمومی بیر انقلاب قوزغالیب نتیجه‌ده یولبارس خان اولتورولدی. خانلیق تختیده عبدالله خان‌نیك اینی سی اسماعیل خان اولتور وب یورت‌نی تینچ قیلدی . اسماعیل خان‌نیك زمانه سیده یوقاریده مذکور بولغان مهاجر خوجه لردین هدایتالله خوجه اتلیغ بیری بك زیاده

نفوذ تاپقان ایدی. بو نفوذ غه قناعت قیلمای خانلیق تختی نی الماق اوچون کوشش قیلغالی باشلادی. ۱۰۸۷ هـ (۱۶۷۶م) اطرافیده جاهل مرید لری نیكْ یاردمی بیلەن اشکارا عاصی بولوب اکا نان برگەن وعزت و ابرو برگەن دولت خانی اسماعیل خان غه حرب اعلان قیلیب یارکندنی محاصره قیلدی. شهر ایچیده کی مرید لرنیكْ یاردمی بیلەن شهرنی الیب اسماعیل خان نی اسیر قیلیب اوزی نی پادشاه اعلان اتتی.

هدایته الله خوجه نیكْ بو استیلاسی قسقه سوردی. بلکه اوچ تورت ای دین کین خانلیق خاندانی دین محمد امین خان تولاقوت توپلاب هدایته الله خوجه نی مغلوب قیلیب یارکندنی الدی. هدایت الله خوجه، اسیر اسماعیل خان نی و تابع لری نی الیب ایلی غه قاچتی. قالماق خانی گالدان قونتاجی نیكْ پناهی غه سغینیب محمد امین خان غه قارشی قونتاجی دین یاردم تیلادی.

سعیدیه ملی دولتی نیكْ یقیلغانی

هدایته الله خوجه نیكْ یاردم تیلاگه نی گالدان قونتاجی نیكْ ارزوسی غه توغرا کلدی. چونکه اوزون زماندین بری التی شهر نی الماق گالدان نیكْ ارزوسی بولسه مو التی شهر مسلمانلری نیكْ اوندین قاتیغ مدافعه قیلماقی، و استیلا قیلغان تقدرده هم استیلاسی نیكْ دوام قیلماسلیقی دین قورقار ایدی. هدایته الله خوجه بولسه التی شهر مسلمان لری نیكْ پیری و پیشواسی بولغانی اوچون تولاراق خلق اکا یاردم و اطاعت قیلیشی نی بیلور ایدی. بو سبب دین گالدان، هدایته الله خوجه غه تولا احترام لر قیلدی و قالماق لرده شرف عنوانی بولغان اباق عنوانی نی اکا بردی. گالدان قونتاجی ۱۰۹۰ هجری (۱۶۷۹م) ده اباق خوجه نی آلدیغه سالیب آتمیشمیكْ قالماق عسکری بیلەن التی شهر غه یوروش قیلدی. محمد امین خان قاتیغ مدافعه قیلیب گالدان نی افسوغه کیرگوزمای توختاتتی. لیکن اباق خوجه نیكْ تشویقی بیلەن کاشغر، یارکنده کی جاهل مرید لری اغتشاش چیقار

غالی توردی لر. بو سبب دین محمد امین خان یارکند غه یانماق غه مجبور بولدی. ارقه دین گالدان، اقسو و کاشغرنی مقاومت سیز الدی و دولت طرفدار لری‌نی قتل‌عام قیلدی. اندین‌کین یارکند غه یوروش قیلدی. محمد امین خان شهرغه قامالیب غایت قاتیغ مدافعه قیلدی و گالدان یارکند شهری‌نی الماق‌دین امید سیزبولدی. لیکن‌شهرایچیدُ اباق خوجه نیكْ مرید لری خیلی تولا ایدی. بو مرید لر واسطه سی بیله‌ن شهر ایچیده اغتشاش چیقاردی و بوخاین مرید لر"خوجم غه دروازه نی اچتوق" دیب قالماق لرغه دروازه اچتی قالماق عسکر لری شهرغه‌کیر دی و انتهاد رجه‌ده قتل عام و بولان‌تالان قیلدی. محمد امین خان‌شهید بولدی. بوصورت بیله‌ن ۱۷۰ییل‌لیق ملی اسلام دولتی یقیلدی.

سعیدیه دولتی ده اداره تشکیلاتی وعسکرلیك ایشلری

سعید یه دولتی اوز زمانه سیده اوترا اسیانیكْ اكْچوكْ دولتی سانا لور ایدی. چونکه بو دوره‌ده غربی تورکستان و شمال اولکه لری پارچه‌لانیب کیچیك کیچیك اوزبك قازاق و قالماق خانلیق لری و بگلیك لری‌دین عبارت بولوب قالغان ایدی. حالبوکه حاضرده شرقی تورکستان دییلادورغان اولکه نیكْ التای و ایمیل‌دین باشقه تمامی سعید یه دولتی نیكْ اداره سی استیده ایدی.

سعید یه دولتی، چوكْ بیرخانلیق بولوب عمومی و رسمی پایتختی یارکند شهری ایدی. لیکن داخلی اداره اعتباری بیله‌ن ایکی مستقل اداره غه تابع ایدی. بیراداره یارکنده خان‌نیكْ اوردا سیده بولوب کوچادین باشقه التی شهر ولایت‌لری توپ توغرا بو اداره غه باغلیغ ایدی. بو اولکه لرغه والی‌لر و حاکم لر تعین قیلماق، عزل قیلماق بو اداره دین بولور ایدی. مالیاتی هم تماماً خان‌نیكْ خزانه سیغه الینور ایدی. ینه بیر اداره تورپان عمومی والی‌سی نیكْ اداره‌سی بولوب کوچادین قومول، بش‌بلیق و غولجه غه‌چه چوزولغان اولکه لر

نیك تمام داخلی ایش‌لری و مالیاتی بو اداره غه‌باغلیغ ایدی. بو هر ایکی اداره نیك اجرا اتی بیر اصول و بیر شکلده ایدی. عدلیه و جزا ئیه ایش‌لری شریعت قاضی‌لری نیك ایلگیده بولوب هر شهر و قصبه‌ده منتظم محکمه لر و تورمالر بار ایدی. ساقچی‌ایش‌لری علاحده اداره لرغه تاپچورولغان ایدی. بو اداره لرنی غربی تورکستان اصطلاحیغه تقلید قیلیب کوتوال‌لیق یاکه شحنه لیك دییلور ایدی. باش ساقچی نی میرشب دییلور ایدی. بو اداره بك منتظم ایدی مالیات تریم یردین هر تاناب غه معین مقداردە قویولغان الوان، چاروا مالغه تعین قیلینغان اوت‌اوچی دییلادورغان الوان و تجارت مال‌لری‌نیك زکاتی و یر محصولاتی نیك عشره‌سیدین عبارت بولوب بو مالیات نی خلق دین الماق و خزانه غه تافشورماق غه حاکم لر مأمور ایدی لر. چاغاتای دولتی‌دوری دەکی یورت خلقی‌نی صنف لرغه بؤلمك اصولی بو دولت دوریده قالدورولغان ایدی.

خان بولغان ذات هرییلی یورت نیك بیر طرفیغه سیاحت قیلیب خلقی نیك دادی‌نی اڭلاماق و مأمور لرنیك اجرا آتی نی تفتش قیلماق و لازم کورولگەن عمومی فایده لرغه‌تیگیشلیك‌اداره لرغه یارلیغ برمك دەك وظیفه لرنی ادا قیلماق‌نی خان لرنیك تولا راقی خیلی مهم بیر فریضه بیلور ایدی لر.

سعید یه دولتی دە عسکرلیك ایش‌لری ایلگریکی تورك دولت‌لریدەکی دەك زیادە اهمیت‌لیك ایمس‌ایدی. چونکه بو دولت نیك سیاستی جهانگیرلیك‌ایمس‌ایدی. فقط داخلی تینچ‌لیق‌نی تأمین اتمك سیاستی نی توتقان سلمی (صلح‌چی) بیر دولت‌ایدی. قوشنه‌لری بولسه شرقی تورکستان‌غه تعرض قیلغوده‌ك قوتلیك دولت‌ایمس بلکه کیچیك کیچیك بگلیك لر ایدی و یالغوز شرق‌ده چین امپراطور لوقتی بار ایدی.او وقتده‌کی چین امپراطورلری بولغان میك خاندانی ضعیف بیر حالده بولوب شرقی تورکستان‌غه تعرض قیلماق احتمالی یوق ایدی. منه بو سبب توغراسیدین سعید یه دولت خاندانی داخلی تینچلیق‌غه کفایه قیلغوده‌ك آز بیر مقداردە عسکر ایشلاتور

ایدی لر. بو عسکر هم ایکی غه ایریلغان ایدی. یارکندده، خان نیك اداره سی استیده، بیر نچه میك کشی لیك بیر قوت دایما تورا ایدی. والی لیق مرکزلریده هم مذکور اداره غه تابع بیر مقدار عسکر بار ایدی. هر یرده بیر اغتشاش چیقسه یارکندده کی قوت دین بیر مقداری نسی ایباریب اغتشاش باسیقتورولور ایدی. تورپان عمومی والی لیقی نیك اداره سی استیده علاحده بیر نچه میك عسکر بار ایدی. شمالدین قالماق و جنوبدین کوکه اولکه سیده کی قبیله لرنیك تعرضیدین مدافعه قیلماق و ولایت تینچلیقی نی تأمین قیلماق مذکور عسکرلرغه تاپچورولغان ایدی. یالغوز عبدالله خان نیك زمانه سیده قالماق لر بك زیاده قوت لانیب شرقی تورکستان غه یمان خطر پیدا بولغان سببدین حربی ایشلر غه تولا اهمیت بیریلیب تولا و قوتلیك عسکر تیار لاغان ایدی. بو قوت سایه سیده خوقند و تاشکند خان لری نی حمایه استیغه الغان ایدی. لیکن کین لرده قالماق لردین بو عسکرلر قاتیغ مغلوب بولوب پراکنده بولدی و غایت درجه ده ضعیفلیق غه توشتی. بو سبب دین دورکه عبدالله خان اوز اوغلی دین مغلوب بولدی و کین چه دولت نیك ییقیلماقی هم عسکری ضعیف لیق نتیجه سیده واقع بولدی.

اقتصادی احوال

سعیدیه دولتی دوریده کی تینچلیق سایه سیده یورت نیك اقتصادی ایش لری قاراخان لر دوریده کی ایلغار لیق درجه سی غه یتتی. بو یوز دین شرقی تورکستان نیك ثروتی غایت درجه ده ترقی قیلدی. داخلی تجارت نیك انکشافی بك زیاده بولوب شهرلر و بازار لر مثل سیز ابادلیقده ایدی. خارجی تجارت خصوصیده او زمانه نیك اك مهم تجارتی شرقی تورکستان لیغ لرنیك قولیده ایدی. چونکه او زمانه ده صناعت و ثروت اعتباری بیله ن دنیا نیك اك یوقاری حصه لری بولغان چین و هندستان غه شرقی تورکستان کاروان لری دایما باریب کلمکده ایدی لر. شرقی تورکستان سوداگرلری چین غه التون، قاش تاشی، جواهر، خام، چکمن، یوك، تیره، و زیلچه الیب باریب ساتیب چین دین ایپك کیم

لیك لر و چینی قاچالر الیب کلور ایدی لر. هندستان غه کیگیز، خام، چکمن، التون و چین مال لری نی الیب باریب او یردین دارو و عطریات (مورچ، دارچین و بو جنس لیغ نرسه لر) و کشمیر شالی الیب کلور ایدی لر. غربی تورکستان، افغانستان و ایران مملکت لری غه خام، چکمن، زیلچه، تیمور، باقر (مس)، چین مال لری و آت الیب باریب ساتار ایدی لر. او یورت لردین هم مناسب مال لرنی الور ایدی لر.

زراعت ایش لری نیك ترقی سی بو دولت دوریده اباد بولغان یورت لر و قازیلغان اوستك لر و کاریز لرنیك تولالیقی دین اکلا نادور. التی شهرده چول لرغه اقیب کیتادورغان فایدا سیز یار و جیلغه سو لری نی بو دولت دوریده تاماً مُنْتَظَم و صُنْعی اوسْتَك لر شکلی غه کلتو روب غایت تولا یر لرنیك اباد بولغانی یقینی صورتده معلوم دور. ختن و کریا اراسیده کی هانگوی، چیرا، گلخمار و قاراقیر قصبه لری و بو لرنیك اطرافی و اراسیده کی یوز لرچه کنت لر، گوما، قارغالیق اطرافیدُه تولا کنت لر، مرکیت قصبه سی، مرال باشی، کلپین، اوچتورپان، و اقسو اباد ی، کوچا یکی حصاری، شهیار، کاشغر فیض اباد دین عبارت بولغان شهرلر و اطراف لریده کی کنت لر و عدد سیز زراعت یر لری تماماً سعیدیه دولتی دوریده وجودغه کلگه ن ویا ایلگری ویران بولوب بو دولت نیك فعالیتی بیله ن یکی دین آباد قیلینغان اولکه لر دور.

شرقی تورکستان خلقی قدیمدین صناعت بابیده بك ایلگری بیر خلق بولغانی اوچون سعیدیه دولتی دوریده کی تینچلیق سایه سی ده بو یورت خلقی صناعت نیك منتهی درجه ده انکشافی نی حاصل اتتی لر او دوره نیك معمارلیق اثر لری دین قالماق، خوجه لر، کانجوت و چین نیك تخریباتی دین قوتولوب زمانه میزغه چه کلگه ن لری بك از بولسه مو او دوره ده کی معمارلیق صناعتی نیك هَنْدَسَه و نَقّاشلیق وباشقه فن لری او زمانه ده کی هر یرده کی معمارلیق دین کین قالمغانلیقی اکلانادور. فقط بیر عیبی بار که التی شهرده عمارت غه تاش ایشلاتمای پشیغ کسك بیله ن عمارت یاساماق مجبوریتی، یعنی عمارت تاشی یوقلوقی سببی دین یوقاریقی دشمن لر او دوره ده کی عمارت لرنی اسانلیق بیله ن ویران

قیلدی. فقط زمانه میزغه‌چه بیر نچه مدرسه، حمام، مزار گنبدلری و جامع‌لر و مسجدلر قالمیش دور.

سعیدیه دولتی دوریده تیمور، باقر، کموش دین یاسال غان اوی اسباب‌لری و باشقه صناعت اثرلری حاضرده خلق نیك قولیده خیلی تولا تاپیلادور. او نرسه لرنی یاساماقدا کورسه تیلگه‌ن اوستالیق و هنر حاضرقی دین کم قالمایدور. کانچی‌لیق ایش‌لری حکومت نیك مخصوص بیر کیریمی نی تشکیل قیلغان اوچون کانچی‌لیق صناعتی حکومت نیك نظارتی استیده تولا ترقی قیلغان. یکی حصارده کسی تیمور کانی و کوچا اطرافیده‌کی باقر کانلری و ختن، کریا، چرچن کانلری دین چیقاریلغان تیمور، باقر، التون یورت حاجتی دین اشیب خارج غه مهم مقداردہ ساتیلور ایدی. بولردین باشقه قول صنعت‌لری دین خصوصاً زرگرلیك، توقوماچیلیق، زیلچه‌توقوش، ایپکچی‌لیك، و کیگیزچی‌لیك صناعتی فوق‌العاده ترقی قیلیب بو صناعت‌لرنیك محصولاتی داخلی احتیاجات دین اشیب مهم مقداردہ خارج غه ساتیلور ایدی. داخلده‌کی هنرمندلردین باشقه هندستان، کشمیر و باشقه مملکت‌لردین تولا هنرمندلر کلیب، شرقی تورکستان نیك صناعت‌لری غه باشقه یورت‌لرنیك صناعت‌لری هم قوشولغان ایدی.

معارف وادبیات

معارف و تعلیم او زمانه نیك اصولی غه مطابق بولوب مثلی کورولمگه‌ن درجه‌ده ترقی قیلغانلیقی معلوم دور. مکتب لرده تورك چه دینی و ادبی کتاب لر و بیراز فارسی اوقوتولور ایدی. مدرسه لرده عربچه اوّل درجه‌ده اهمیت غه ایگه بولوب صرف و نحو، فقه و اصول فقه، حدیث، تفسیر، کلام، فلسفه علم لری تاماً عربچه کتاب بیله‌ن درس بیریلور ایدی. اخلاق و ادبیات فارسچه کتاب لر بیله‌ن درس بیریلور ایدی. دیمك که تورکچه انا تیل‌نی علم ساحه سیدین اوزاقلاش توروب قویماق شرقی تورکستان‌ده سعیدیه دولتی دوریده ایشلانگه‌ن

بیر خطا ایدی. خان لر و دولت ادم لری و یورت نیك بگ و بای لری طرفیدین شهرلرده، قصبه لرده، کنت و محله لرده یاسالغان مکتب و مدرسه لر و اولرنیك وقفلری حیرت قیلغوده‌ك درجه‌ده تولا ایدی. موندا غ بولماقی اوزمانه ده‌کی معارف نیك اهمیتی و ترقی سی نیك فوق العاده ایکه‌نلیکی غه دلیل دور. سعیدیه دولتی دوریده شرقی تورکستان مدرسه لریده غایت تولا عالم لر یتیشکه‌ن ایدی لر. بو عالم لرنیك بعضی سی نی تاریخ رشیدی و انیك ذیلیده ذکر قیلیب دور. ادبیات غه کلسك اگرچه مدرسه لرده عربچه و فارسچه ادبیات اهمیت لیك بولوب بو تیل لرده شعر سوزلاگه‌ن شاعر لر خیلی تولا بولسه‌مو تورکچه ادبیات هم اوز رُوْنَق و رواجی نی ساقلاب قالغانی معلوم دور. اوزمانه نیك مشهور شاعر لریدین بولغان ختن لیك نوبتی نیك دیوانی پتیم (قول یازما) حالیده خلق نیك قولیده بار دور. باشقه بیر مونچه شاعرنیك ات لری تاریخ رشیدی و ذیلیده مذکور دور. مع الاسف من نَوبَتی نیك دیوانی دین باشقه اوزمانه شاعر لری‌نیك اثر لری نی کورمادیم. نوبتی نیك دیوانی غه کوره بوکشی نیك فضولی و نوایی ده‌کاوچوق فکرلیك وحقیقی بیر متصوف ایکه‌نلیکی اکْلانادور. سعیدیه دولتی دوریدین زمانه میز غه‌چه کلگه‌ن پیتیم کتاب لر بك تولا دور. قران، حدیث کتاب لری وفقه وعلم کلام، عربچه، فارسچه دیوان لر شرقی تورکستان کاتب لری‌نیك قلم لری بیله‌ن بك تولا پتیلگه‌ن ایدی. بو اثر لرنیك حسن کتابتی وباش صحیفه لری ده‌کی کیمس (التون‌حل) و هر رنگده قیلینغان نقش‌لرده‌کی اُستالیق‌غه کوره اوزمانه‌ده شرقی تورکستان‌ده کاتب لیق صنعتی دنیا نیك هر یریده‌کی دین هیچ کین قالمغانلیقی کورونادور.

عمومی خلق نیك اجتماعی احوالی وروحیاتی

اوترا عصرلرده تمام اسلام دنیاسیده تَصَوُّف مَسلکی نیك رواج تاپقانی و تصَوّف شیخ لری نیك عمومی خلق اوستیده‌کی تاثر لری تاریخده معلوم بیر مسئله دور. شرقی تورکستان‌ده بو تاثر فوق العاده درجه‌ده ایدی. چونکه حکمدار خان لر باشلیغ تمام دولت

ادملری و خلق تصوف مرشدلریغه باغلیغ ایدی لر. بو مرشدلرنیڭ صادق و خلقنی اسلام اصولی غه دعوت قیلادورغان لری بك از ایدی. اولرنیڭ تولاسی عوام خلقنی اوزی غه رام قیلماق اوچون دین سیز لیق و مسلك سیز لیق و یالغان کرامت چی لیق و خانقاه ریاکار لیقی نی اوزیغه شعار قیلیب الغان دجّال لردین عبارت ایدی. بو یول بیلهن خلقنی اوهام پرستلیك غه توشوروب اولرنی اوز غرض لری و دنیوی مقصدلریغه آلت قیلیب الماقده ایدی لر. بو نیڭ بیلهن خلق نیڭ کوب چیلیگی بولغان عوام و جاهللر بیر طرفدین اسلام اصولی نی اونوتوب الحاد و دین سیرلیق یولی غه توشتی لر. یعنی دنیا و اخرت نیڭ سعادتی نی مذکور مرشدلرنیڭ اختیاریده دیب عقیده قیلیب خدا و رسول نی اونوتماق و خدا و رسول نیڭ امری نی ترك اتیب مرشدلری نیڭ رضاسی غه هر نرسه سی نی فدا اتمك درجه ده آز دی لر. بیر طرفدین تورکلوك خصوصیاتی دین بولغان وطن پرورلیك و ملت فداکار لیقی حسیاتی دین اوزاقلاشیب روح لری اولگهن انسان لر قتاری غه کیریب قالدی لر. بو دجال مرشدلرنیڭ بیر بیر لری بیلهن دنیوی منفعت تالاشماق لریدین توغولغان بُغض و حسد و نفاق اولرنیڭ مریدلری بولغان جاهل خلق غه سرایت قیلیب ملی و دینی بیر لیك یوق بولوب نفاق و عداوت عوام اراسیده عمومی لاشماقده ایدی. منه بو صورت بیلهن شرقی تورکستان خلقی نیڭ روحیاتی چوقور بیر زالت غه توشوب یاتلرنیڭ قولیده اوزون مدت اسیر قالماق غه اوز لری نی تیار لاماقده ایدی لر.

٦ــ فصل

شرق تورکستان غه قالماق استیلاسی

محمد امین خان شهید بولغاندین کین پوتون شرقی تورکستان قالماق استیلاسی استیغه کیردی. گالدان قونتاجی تمام خلقی مسلمان بولغان التی شهرنی خالص قالماق حاکم لرنیڭ قولی بیله‌ن اداره قیلماق نیڭ مشکل لیکی غه توشونوب اباق خوجه‌نی التی شهرغه عمومی والی تعین قیلیب کاشغرده اولتورغوزوب قویدی. باشقه شهرلرغه اباق خوجه نیڭ توغقانلری بولغان خوجه لرنی حاکم تعین قیلدی. اباق خوجه نیڭ یانیده قالماق‌دین بیرنچه کشی لیك بیر اداره هیئتی و بیرنچه میڭ قالماق عسکری قویدی. باشقه شهرلر و علاقه لرغه حاکم بولغان‌خوجه لرنیڭ یانیده هم قالماقدین بیر نچه کشی و بیر مقدار عسکر قویدی. گالدان بو ایش‌لرنی توگتکه‌ندین کین ایلی غه یانیب کتتی.

منه بو صورت‌بیله‌ن التی شهر خلقی قالماق لر و خوجه لرنیڭ مشترك اداره سی استیده توبنده‌کی وجه بیله‌ن هیچ تاریخده کورولمگه‌ن بیر استبداد و ظلم استیده ایزیلیب فلاکت لیك بیر حیات یاشاماقغه باشلادیلر. اباق خوجه باشلیغ خوجه لرده یالغوز والی لیق و حاکم لیق اتی غینه بولوب هر ایش قالماق لرنیڭ عسکری اداره لری‌نیڭ خواهلاغانیچه‌اجرا قیلینور ایدی. بو شقی خوجه لرنیڭ سعیدیه دولتی دوریده‌کی عزت و نفوذلری قالمادی. قالماق لرنیڭ قولیده بیر استیلا **واسطه‌سی و اویونجاق بولوب قالدیلر. بونیك بلیله‌ن هم اوز موقعلرینی** ساقلاماق اوچون قالماق لرغه کوچوکلانماق‌دین باشقه‌بیرایشغه‌توشونماس ایدی لر. بو وضعیت ۱۱۰۲ هده اباق خوجه نیڭ اولگه‌نی غه‌چه دوام قیلدی.

شرقی تورکستان ده قالماق دیب تونولغان تورك قبیله سی اصل ده التای تاغلری ایچیده اولتوروغلوغ اویرات اتلیغ چوڭ بیر قبیله دور. بولرنی چین تاریخ لریده ایلوت دیب یازادور. اوروپا مورخ لری قالموق دیدور. شرقی تورکستان لیغ لر بولرنی نیمه سبب دین قالماق دیگه نلری معلوم ایمس دور. منه بو تورت اتبیله ن مشهور بولغان اویرات قبیله سی نیڭ کهنه تاریخلری نی بیلمایمیز. یالغوز چنگیز خان غه تابع بولوب انیڭ اۆلومی دین کین اوکتای خاندانی غه واولر بیقیلغان دین کین چین ده کی قوبسلای خاندانی غه واولر دین کین چین دین هیدا لیب چیقیب مغولستان ده تاسیس تاپقان قاآنلیق غه تابع ایدی لر. تقریباً ۸۰۰ هـ (۱۳۹۷م) دین باشلاب قالماق لر مغول قاآنلیقی نیڭ اطاعتی دین چیقتی لر و کین لرده اوز یورت لری نیڭ اطرافی غه تعرض قیلیب بوگونکی اصطلاحده ایچکی مغولستان دییلادورغان اولکه لرنی الیب بعضاً شرقی تورکستان حدودی غه بعضاً چین حدودی غه تعرض قیلور ایدی لر. شرقی تورکستان غه تابع بولغان ایکی اوگوز (حاضرقی التای) و ایمیل (حاضرقی چوچك) اولکه لری نی اشغال اتتی لر.

۸۵٤ هـ (۱٤٤۹م) ده قالماق لر چین امپراطوری بیله ن اوروشوب امپراطورنی اسیر الیب پیکین شهری نی محاصره قیلدی لر. اخیراً چین امپراطوری تولا بیر مقدار خراج برمك شرطی بیله ن صلح طلب قیلدی و بو شرط بیله ن مصالحه بولوب قالماق لر امپراطورنی قو یاب بیریب چین نی بوشاتیب یانیب کلدی.

۸٦۰ هـ (۱٤٥٤م) ده قالماق خانی ایسن خان مغولستان نی تماماً اشغال قیلیب اوزی نی قاآن اعلان اتتی. لیکن بیر بیل دین کین مغول لرانی مغلوب قیلیب اۆلتوردی. بو نیڭ بیله ن قالماق لر نیڭ قوت لری سِنیب الغان یر لری قول لریدین کتیب یالغوز اوز یورت لری غینه قول لریده قالدی. ۸۸۵ هـ (۱٤۸۰م) ده تورپان عمومی والی سی کپنك سلطان قالماق لرنی یمان مغلوب قیلیب اولرنی ایکی اوگوز و ایمیل اولکه

لری دین هیداب چیقاردی. ۸۸۸ هـ (۱۴۸۳م) ده قالماق‌لر استقلال لری‌نی یوق اتیب مغولستان قاآنی دایان خان غه اطاعت قیلماقفه‌مجبور بولدی لر. بو نیك بیله‌ن هم قالماق لر یوقاریده ایتیلغان وجه بیلـــه‌ن شرقی تورکستان حدودی‌غه بعضی وقت‌لرده هجوم قیلیب تالان قیلـــور ایدی لر. ۹۰۰ هـ (۱۵۹۴م) اطرافیده قالماق لرنی احمدالاچه خـــان قطعی صورتده مغلوب قیلیب شرقی تورکستان دولتی‌غه خراج برمك و تابع بولماق‌غه مجبور اتتی. مغولستان قاآن لیقی ییقیلیب طوایف الملوك شکلی‌نی الغان دین‌کین قالماق لر هم مستقل بیر خانلیق دولت قوردیلر ۱۰۰۰ هـ دین باشلاب قوتلانگه لی توردی لر. ۱۰۶۹ هـ (۱۶۵۸م) ده قازاق لر غرب طرفی‌غه ایلگریلاب قازاق لر بیله‌ن اوروشوب اولر نی مغلوب قیلیب ایرتیش و تبول دریالری اراسیده‌کی قازاق یورت‌لری نی اشغال اتتی‌لر. لیکن‌از مدتده ینه قازاق‌لرایلگیرله‌پ قالماق‌لرنی هیداب چیقاردی لر. ۱۰۷۰ هـ (۱۶۸۹م) اطرافیده قالماق لر شرقی تورکستان غه هجوم قیلغالی باشلادی لر. یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن عبـــد الله خان نیك عسکرلری‌نی قاتیغ مغلوب اتیب ایلی و بش‌بلیق و تورپان اولکه لری‌غه استیلا قیلدی لر.

بو اراده تیبت‌بودائی لری نیك مُبَلِّیغ لری قالماق و مغول مملکت‌لریده تبلیغ قیلیب قالماق لر شامان دینی‌نی ترك اتیب بودائی دینی‌غه کیرگه‌ن ایدی لر. قالماق‌خانلیق‌خاندانیدین گالدان اتلیغ بیری کیچیك وقتیده لهاسه غه باریب او یرده‌کی بیر بیری غـــه رقیب بولغان قیزیل کُلاهلیغ لا مالرو سریغ کلاهلیغ لا مالرنیك تربیتی نی کوروب اخیراً سریغ کُلاهلیغ لا مالرنیك مذهبی‌غه کیرگه‌ن ایدی. گالدان قالماق یورتی‌غه یانیب کلگه‌ندین کین تمام قالماق لر سریغ کلاهلیغ لا ما لرنیك مذهبی‌نی قبول اتکه‌ن ایدی لر. دیمك که گالدان اوزی‌خانلیق خاندانی دین بولغان نیك اوستیغه قالماق نیك دینی و مذهبی پیشوا سی بولدی.[23]

گالدان ۱۰۸۶ هـ (۱۶۷۴م) ده خان بولدی، اوزی غه قونتاجی عنوانی‌نی الدی و تولا کوچلوغ بیر دولت قوروب قالماق یورتی‌نی و ایکی اوگوزء ایمیل و ایلی دین تورپان‌غه‌چه همه یورت‌نـــی

اوز اداره سی غه الدی . غولجه ده المالیق غه یاقین بیر شهر بنا قیلیب اکا کوره (معبد) اتی نی بیریب اوزیگه پایتخت قیلدی . گالدان موندین کین تیبت نی اوز نفوذی استیغه الیب سریغ کلاهلیغ لاما لر نیك چوڭی نی حمایه سیغه الیب اکا دالای لاما عنوانی نی بردی . حا ضرغه چه تیبت دالای لاما لرنیك حاکمیتی استیده دور .

۱۰۹۰ هـ (۱۶۷۹م) ده یوقاریده ایتیلغان وجه بیله ن گالدان قونتاجی التی شهرغه هجوم قیلیب اباق خوجه نیك و جاهل مرید لری نیك یاردمی بیله ن التی شهرنی الدی . اباق خوجه نی التی شهرغه عمومی والی تعین قیلدی . گالدان ۱۱۰۰ هـ (۱۶۸۸م) ده تمام مغولستان نی الدی (۱۹ نجی خریطه غه قاراسونلر) . موندین کین چین امپراطوری کاك شی بیله ن اوروش باشلادی . اخیراً ۱۱۰۹ هـ (۱۶۹۶م) ده گالدان قاتتیغ مغلوب بولوب تمام مغولستان و قومول و بارکول غه چین عسکرلری استیلا اتتی . گالدان هم مذکور ییل ده اؤلوب اورنیغه نبره سی رابدان خان بولدی . تورپان ، ایلی ، ایمیل ، التای اولکه لری نی اداره قیلدی . چین حکومتی غه خراج برمك صورتی بیله ن چین تابعتی نی قبول اتیب مذکور اولکه لرنی چین استیلاسیدین ساقلا دی . التی شهر اولکه لری هم قالماق نفوذی دین چیقیب کانجوتلوغ حمایه سیغه کیرگه ن قارا تاغلیغ خوجه لرنیك حاکمیتی غه کیردی . بیا نی توبنده کی عنوان استیده کیلادور .

۱۱۲۰ هـ (۱۷۰۸م) ده رابدان قونتاجی قوتی نی اشو روب چین بیله ن اوروشوب چین استیلا قیلغان مملکت لرنی تماماً یاندو روب الدی . ۱۱۳۰ هـ (۱۷۱۸م) ده رابدان تیبت غه یوروش قیلیب او یرده کی چین عسکرلری نی مغلوب اتیب تیبت نی الدی و چین یار دمی بیله ن تیبت معبدی نی قولیغه الغان قیزیل کلاهلیغ لاما (تاشی لاما) نی اسیر قیلیب دالای لاما نی ایکنجی قتیم تیبت معبدیده اولتور غوزدی . لیکن چین دین قوتلیك بیر عسکر کلیب رابدان نی مغلوب قیلیب تیبت نی تارتیب الدی . رابدان اوز دولت و قوتی نی چین مقا بلیده محافظه قیلیب اؤلدی .

رابدان قونتاجی اؤلگەندین کین اوغلی تخت ده اولتور دی. ١١٤٤ هـ (١٧٣١م) ده چین امپراطوری یوکچیك غەحرب اعلان قیلیب انی مغلوب اتیب خراج برمکغه مجبور قیلدی. رابدان نیك اوغلی اولگەندین کین خانلیق خاندانی اراسیده تخت تالاشی چیقیب شهزاده لردین دوانسی بگ و امور سنابگ لر بیر بیری بیلەن اوروشوب دوانسی بگ غالب بولوب امور سنابگ نی قاچوروب تخت ده اولتوردی. امورسنابگ قاچیب پسیکین غه باریب چین امپراطوری چی ئەنلوك دین یاردم تیلادی. چی ئەنلوك اکا تولا یاردم عسکری قوشوب اوزاتتی. امور سنابگ بو یاردم عسکری بیلەن کلیب دوانسی نی یوق اتیب اوزی خانلیق تختیده اولتوردی. چین نیك یاردمچی عسکرلری یاردم ایشی توگیگەن دین کین یانیب کتکەلی اونامای یورتنی استیلا اتمك حرکتی غه باشلادی. بو سبب دین ١٧٥٧م ده امورسنابگ چین عسکرلری نی چیقارماق او چون محاربه غه کیریشیب نتیجه ده چین عسکرلری تماماً اؤلتورولوب یالغوز جاخو اتلیغ بیر قوماندان از غینه ادملری بیلەن قاچیب قوتولدی. چین غه باریب واقعه نی چی ئەنلوك غه سوزلادی.

امپراطور چی ئەنلوك جاوخو نی تولا عسکر بیلەن ایلی غه یوللادی. غالب بولغان تقدیرده تا قالماق یورتی (ایلی، ایمیل، التای، غربی مغولستان) خلقی نی کاملاً قتل عام غه امر اتتی. جاو خو، ایلی غه هجوم قیلیب امورسنابگ نی مغلوب قیلدی. امورسنابگ سیبرغه قاچتی. جاوخو، مذکور اولکه لرنیك بیگناه خلقی نی قتل عام قیلیب آشقانی نی اسیر قیلیب چین غه سوردی و تمام شهرلرنی ویران قیلدی. بو نیك بیلەن مذکور یورتلر کاملاً ویران و خلق سیز بیر چول حالی غه کلیب قالدی. بو صورت بیلەن قالماق دولتی ١١٧٢ هجری (١٧٥٧م) ده یقیلدی. قالماقلر بو کونفەچه چین حاکیمیتی استیده یاشاماقده دورلر[237].

گالدان قونتاجی نیك زمانه سیدین اعتباراً شرقی تور کستان نیك تاغلیق منطقه لری غه قالماق کوچمنچی لری اقین حالیده

کوچوب کلیب یرلا شمکفه باشلاغان ایدی لر. قاراشهر، بش بلیق، تور پان، قومول، بارکول و ایلی نیكْ تاغلریده‌کی یایلاغلرنی خلق دیـــن تارتیب الغان ایدی لر. بو کونغه‌چه مذکور یایلاغ لرنیكْ تولا راق ساکن لری قالماق دور.

آباق خوجه نیكْ اولادی نیكْ آراسیده مجادله

اباق خوجه اولگه‌ندین کین گالدان قونتاجی‌نیكْ اوغول لریدین بیری‌نی عمومی والی تعین قیلدی. ایلگریکی صورتده قالماق اداره سی دوام اتتی. یعنی خوجه لر اولقی مسلك لریده دعا گویلوق و یالغان‌کرامت ساتماق و خلقنی اوهامپرستلیك قاراکْغولیقی غه تیقماق ایشلریده بولوب یورت نیكْ اداره ایش‌لری‌نی تماماً قالماق‌نیكْ مد نیت سیز مأمور لری عسکری اداره سی استیده قالیب ظلم و تخریب سیاستی بیله‌ن التی شهر خلقی‌نی از مکده ایدی لر. مذکور ظلم لرغه چیدا ماى پات پات عصیان چیقارسه‌مو قالماق‌نیكْ قوتی و خوجه لر نیكْ نفوذی الدیده موفقیت‌سیزلیك بیله‌ن نتیجه لانیب عصیان باشلیغ لری بولغان عُلَما و یورت اصیل زاده لری قتل‌عام غه اوچراب قیریلـور ایدی لر. بو اوترادە اسماعیل‌خان‌نیكْ اوغلی ارسلان خان هندستان غه قاچیب باریب اورنگزیب‌عالمگیردین قالماق خوجه لرنیكْ ضدی‌غه یار دم تیلادی. اورنگزیب یاردم برمکنی قبول اتمای ارسلان‌خان‌نیكْ تشبثی نتیجه سیز قالدی.

گالدان اؤلوب قالماق دولتی ضعیفلاشقاندا اباق‌خوجه نیكْ اولادی دین بعضی‌سی قالماق اطاعتی‌نی ترك اتیب اوزی‌نی التی شهرغه خان اعلان اتسه‌مو ینه بیر بعضی‌سی قالماق لر بیله‌ن بیرلا شیب خان بولغان خوجه‌نی مغلوب اتتی‌لر. بو خوجه قاچیب پاسیر تاغلریده اولتوروغلوغ اصلی تیبت‌لیك کانجوت قبیله سیدین یاردم تیلادی. کانجوت‌لرنیكْ یاردمی بیله‌ن کاشغرنی الدی. بو ایکی فرقه خوجه لـر اراسیده اوچ تورت ییل اوروش دوام قیلدی. قالماق‌دین یاردم الغان خوجه لرنی و تابع‌لرینی آق تاغلیغ، کانجوت دین یاردم الغان خوجـه

لرنی و تابع لری‌نی قارا تاغلیغ دییلور ایدی . بو ایکی فرقه خوجه لرنیكْ بیر بیری نیكْ ضدی‌ده قیلاد ورغان پروپاگندهلر شوندا غ قوتلیك ایدی‌كه جاهل مریدلرنیكْ عقیده سی ده اكْ ثواب لیغ اولوغ غزات ینه بیر طرف غه منسوب بولغان كشی نی اؤلتورمك ایدی . اق تاغلیغ بولغان بیر مرید قارا تاغلیغ بولغان وطنداش و توغقان نی جهاد فی سبیل الله دیب اؤلتورمكدین هیچ تارتینماس ایدی . قارا تاغلیغ لر اق تاغلیغ لر غه هم شو معامله نی قیلور ایدی لر . بو صورت بیله‌ن اق تاغلیغ لر غالب بولغان‌ده التی شهر اولكه سی قالماق لرنیكْ وحشی‌لیق و ظلم لری استیده ایزیلور ایدی . قارا تاغلیغ لر غالب بولغانده كانجوت لر نیكْ بولان و تالان لری‌غه اوچراپ ویران بولور ایدی . و بعضی وقت لرده هر شهرده بیر خوجه مستقل بیر حكمدار بولوب یا اقتاغلیغ ویا قاراتاغلیغ نیكْ استیلاسی استیده قالور ایدی . اوزارالریده قان توكوشمكده ایدی لر . حتاكه ختن‌ده یعقوب خوجه اتلیغ بیر قارا تاغلیغ و یونس خوجه اتلیغ بیر اق تاغلیغ نیكْ بیر زمانده حكمدار بولغانی و و ایكولان نیكْ اراسیده‌كی اوروشلرده ختن خلقی نیكْ بیر نچه قاتا قتل عام بولغانی مشهور روایت دور .

١١١٤ هـ (١٧٠٢م) دین اعتباراً قارا تاغلیغ لرغالب بولوب تمام التی شهرنی اشغال اتتی‌لر . اق تاغلیغ لردین قلیچ دین ارتیب قالغان لری، دانیال خوجه باشلیغ لر، ایلی غه قاچیب رابدان قونتاجی نیكْ پناهی غه سغیندی لر . قارا تاغلیغ خوجه لر كانجوت لر نیكْ یاردمی و حمایه سی بیله‌ن حكومت قیلور ایدی لر . بو وقت ده كانجوت لردین سریغ قول و راكسام جلغه‌لری یاركند و قارغالیق تاغلری و حتاكه سانجو تاغلری‌نی خلق دین تارتیب الیب یرله‌شتی‌لر . كانجوت لرنیكْ او یرلرده بنا قیلغان قلعه لری نیكْ خرابه لری حاضرده تولا دور . كانجوت لر مذكور قلعه لردین پات پات یاركند ، قارغالیق، گوما ، ختن‌غه هجوم قیلیب خلق‌نیكْ اشلیق و مال‌لری‌نی بولاب الیب چیقیب كیتار ایدی لر . رابدان قونتاجی ، قوتله‌نگه‌ندین كین دانیال خوجه‌نیكْ اوغلی برهان‌خوجه نی قالماق عسكری بیله‌ن كوچاغه یولاب او یرنی اشغال قیلیب تقریباً ١١٣٥ هـ١٧٢٢م) ده بیر آق تاغلیغ حكومتی

تشکیل قیلدی. کاشغر، یارکند و ختن قارا تاغلیغ لرنیڭ قولیده ایدی. بو ایکی فرقه نیڭ اراسیده تولا وقت لرده اوروش بولور ایدی. اخیراً ۱۱٦٤ هـ (۱۷۵۱م) ده آق تاغلیغ لر غالب بولوب قارا تاغلیغ لرنی یوق اتیب تمام التی شهرنی الدی لر. لیکن رابدان نیڭ اوغلی کوچانی قالماق غه خدمت قیلغان کوچالیغ خوجه سی بگ غه بیریب برهان خوجه نی ختن غه و اینی سی نی کاشغر غه والی قیلیب قویدی. برهان خوجه اسلام تربیتی نی هیچ کورمگه‌ن و قالماق تربیتی ده چوڭ بولغان جاهل بیر ادم ایدی. چین امپراطورلری غه تقلید قیلیب خلق نی اوزی غه سجده قیلماقغه دعوت قیلدی. موڭا مخالف تورغانلرنی اؤلتوردی. بو ڭا اوخشاش هر تورلوك مجنونانه حکم لری بار ایدی. بو مناسبت بیله‌ن ختن لیك لر برهان خوجه و خاندانی نی سراڭ خوجه لر دیر ایدی لر.

آباق خوجه واولادی نیڭ دوریده شرق تورکستان

اباق خوجه و اولادی نیڭ دوریده شرقی تورکستان (التی شهر) نیڭ باشیغه کلگه‌ن فلاکت لرنیڭ تفصیلاتی نی یازماق اوچون علاهده بیر کتاب لازم دور. و بو قسقه کتابیمزده فقط خلاصه سینی یازامیز.

اباق خوجه نیڭ زمانه‌سیده التی شهرنیڭ اداره ایش لری تماماً قالماق لرنیڭ قولیده بولوب اباق خوجه و انیڭ اتیده شهرلرده حاکم بولغان خوجه لرده هیچ بیر اقتدار یوق ایدی. قالماق لر بولسه کوچمنچی و فقط جڭجوی بیر قوم بولوب مدنیت سویه سی صِفر درجه‌سی ده بولغان لری اوچون او چاغدا مدنیت نیڭ یوقاری درجه سیده بولغان و اسایش غه کونوب جڭجوی لوق نی اونوتقان و داخلی بیرلیکینی یوق اتکه‌ن شرقی تورکستان ملتی نی ظلم سیزاداره قیلماقی امکانسیز ایدی. بو نیڭ اوستیغه قالماق لر غایت متعصب بودائی بولوب مسلمان لرغه فوق العاده دشمن ایدی لر. بو سبب لردین قالماق لر شرقی تورکستان مسلمان لری غه قول لریدین کلگه‌ن ظلم لرنی ایاماى قیلور ایدیلر دینی و علمی تشکیل لرنی ویران قیلماق او لرنیڭ مذهبی تعصب لری نیڭ بیر فریضه سی ایدی. خواهلاغان کشی نی اؤلتورمك و قلیچ کوچی

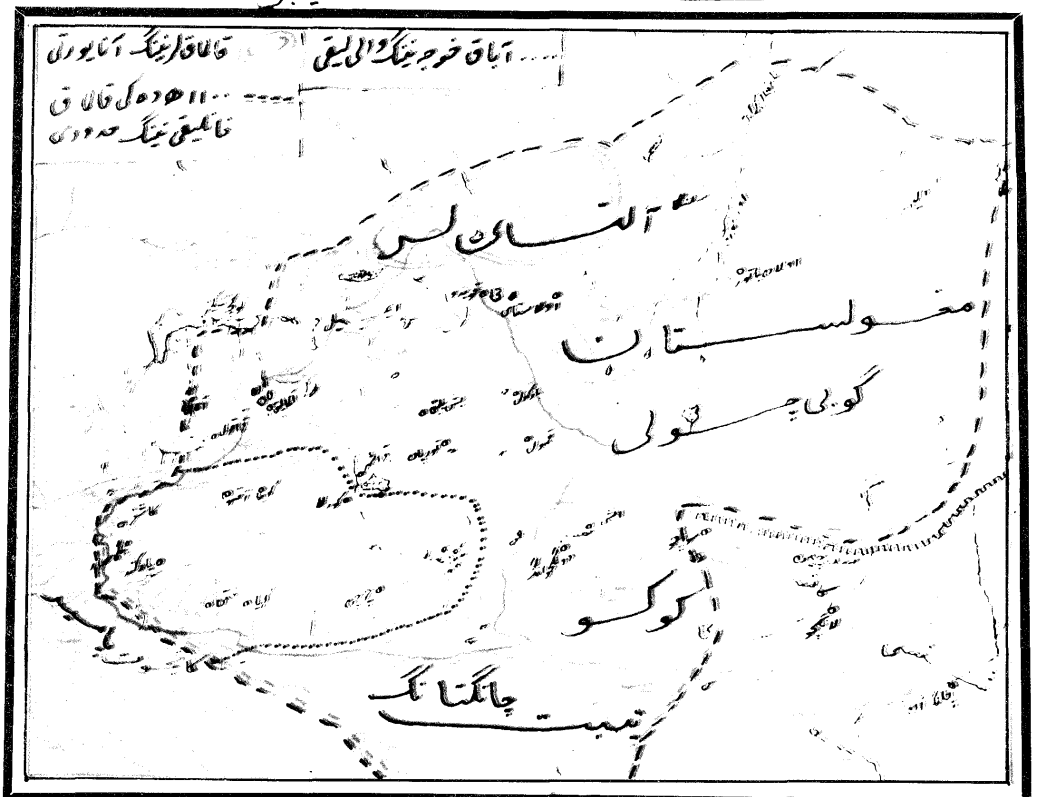

۱۹- نجی قاقاق دولتی

مقیاس ۱-۱۰،۰۰۰،۰۰۰

۵۰ میل

بیلەن خواهلاغان نیكْ ناموسی غه تعرض قیلماق و مالی نی الماق بولر نیكْ طبیعی عادت لریدین ایدی. اباق خوجه نیكْ بو ظلم لر دین هیچ پرواسی یوق ایدی. انیكْ تمام قیلاد ورغان ایشی بیر طرفدین خلق نیكْ قالماق غارتی دین اشیب قالغان مال لری نی دُعا یالغان کرامت و بویاما تَصَوّف حیله لری بیلەن الماق و خلق نی اوهام پرستلیك غه تو شوروب اولرنی اوزی غه رام و مطیع قیلماق د بیر طرفدین قالماق لرغه تَمَلّق قیلیب اوز منصبی نی محافظه اتمك ایدی. الحاصل بوادم میلیون لرچه مسلمان لرنیكْ مُقَدّراتی نی اوزی نیكْ شخصی منفعتی اوچون فدا قیلغان چوكْ بیر خاین ایدی.[238]

اباق خوجه دین کین انیكْ اولادی نیكْ دوریده حکومت قیلغان خوجه لر اباق خوجه نیكْ یوقاریقی مسلکیده بولغانیدین تاشقری بولر بیر بیری غه دشمن ایکی فرقه بولوب عوام خلق نی اوز منفعت لری اوچون بیر بیری غه دشمن قیلیب بو تاریخی بیر ملت نی ایکی غه ایریب بیر بیر لری بیلەن اوروشتورماقده ایدی لر. دنیاده موندین چوكْ خیانت یوق دور. بو نیكْ اوستیغه بو ایکی فرقه خوجه لرغه خارجدین یاردم بیراد ورغان قالماق و کانجوت لر مدنیت سیز و عمومی مسلمان لرغه قاتیغ دشمن و اولرنی اؤلتورمك و تالاماق غه غایت حریص قوم لر ایدی لر. بو یاردمچی لرنی بو خوجه لر یالغوز اوز حرص و منفعت لری نی کوزلاب شرقی تورکستان خلقی نیكْ اوستیغه مسلط قیلدی لر. اباق خوجه و اولاری علما و منور وطن پرور لرنی نهایت یمان دشمن توتاراید ی لر. اوزلری ویاکه حامی لری بولغان قالماق ویا کانجوت واسطه سی بیلەن اولر نی یوق اتتی لر. چونکه خوجه لرنیكْ و حامی لری نیكْ ضدی غه انقلاب چیقار ماق و جاهل خلق غه یخشی و یمان نی بیلدورمك و خوجه لرنیكْ ملت غه خائین دجّال بیر عنصر ایکه نلیکی غه خلق نی توشوندورمك غه کوشش قیلماق علما و منور صنف لرنیكْ ایشی ایدی. بو صورت بیلەن خوجه لر نیكْ نفوذ ی نی بیقاد ورغان اكْ مهم دشمن لری اولر ایدی لر.

منه بو خوجه لرنیكْ خیانتی و حامی لری نیكْ وحشی لیقی و ظلمی سببید ین شرقی تورکستان نیكْ سعیدیه دولتی دوریده کی مثل

سیز بای‌لیقی و ابادلیقی و نهایت یوقاری مدنیتی و معارفی‌اوت غه توشکه‌ن پاخته‌ده‌ك یوق بولماقده ایدی. ملت غایت مدهیش‌بیرفقیر لیق و وطن نهایت یمان بیر خراب لیق فلاکتی‌غه توشتی. جهالت قاراکفولوقی شو درجه‌ده زیاده بولغان ایدی‌که برهان‌خوجه نیكْ وقتی ده مُبَیّنَ غه درس‌برگه‌ن کشی اكْ چوكْ عالم سانالور ایدی.[239]

اباق خوجه و اولادی نیكْ ۸۲ ییل دوام قیلغان‌قانلیغ ییقفوچی و یاقفوچی وحشی‌لیك دوره سیده شرقی تورکستان‌خلقی نیكْ باشیغه کلگه‌ن فلاکت نیكْ مثلی هیچ بیر تاریخده کوروملگه‌ن‌بیر دوام لیغ‌بد بخت‌لیق ایدی. بو فلاکت‌نی یوق اتمك ملت و وطن‌نی بلا دین قوتقوزماق اوچون هر زمانده خوجه لرنیكْ و حامی‌لرّنیكْ ضدی غه خلق باش‌کوتـرمکده ایدی. لیکن خلق‌نیكْ اکثریتی‌نی تشکیل‌قیلغان جاهل مریدلر خوجه لرنیكْ پروپاگنده تاثیری بیله‌ن وطن پرور لرغه مخالف توروب قالماق و کانجوت‌لر قوت‌کورساتیب تورغان سببدین او ملی قیام لر ملت و وطن‌نیكْ فایده سی‌غه بولمای‌مدهیش‌قتل‌عام‌لر و تخریب لرغه سبب بولوب ملت و وطن‌نیكْ ضَرَری‌غه نتیجه برمکده ایدی.

۱۶-عصر ده قیافت. شیتسوی سیزغان. خانتگری، ۱۹۷۸.

اوچونجی باب

شرقی تورکستان غه چین استیلاسی دوری

چي ئەن لوك (١٧٦٣-١٧٩٥)

زوزوك تاك زو زوك تاك (١٧٧٦)

بیرینجی بولوم

بیرینجی چین تعرضی

۱۳٤هـ (۷۵۲م) دین باشلاب چین استیلاسیدین قورتولوب میك التی ییل چین تعرضی دین خاطرجمع یاشاغان شرقی تورکستان خلقی، ۱۱۷۲هـ (۱۷۵۸م) دین باشلاپ بینه چین استیلاسیفه مُبتلا بولغالی باشلادی. توبنده شرقی تورکستان غه چین إستیلاسینی و آرادا اؤتکهن ۱۷٤ ییلییق مدت ایچیده بو استیلا غه قارشی خلق نیك کؤتهرگهن تورت عمومی انقلاب نیك واقعه لرینی بیان قیلامیز.

شرقی تورکستان خلقی نیك قالماق، کانجوت و خوجه لر نیك ظلمیدین قوتولماق اوچون ملی قیام و قوزغولاك لری بیر نتیجه به رمیگهن. خلق، بو بالا و عافت دین قورتولماق غه چاره تاپالمای تورماقده ایدی. بو ظلم و تهلیکه دین قورتولماق اوچون باشقا بیر قوتلیك دولت نیك یاردیمینی ازله مهکدین اؤزگه چاره یوق دیب توشونگهن لر هم خیلی تولا ایدی. بورهان خوجه نیك اخیرقی دوره سیده خوجه لر و قالماق لر، یورت نیك بای آدم لری نی اؤلتوروب مال لری نی ایگهلهگیلی باشلادیلر. بو آرادا چین امپراطوری چی ئهن لوك، یوقاریده ایتیلغان وجه بیلهن قالماق لر نیك اؤز آراسیده کی مجادله لری غه آرالاشماق غه باشلا غان ایدی. بورهان خوجه نیك

چانگالیدین هر شهردین بیر ایکی کته ادم لر قاچیب قوتولوب اون دین تولا راق کشی چین حدودی‌غه باردی. چین مأمورلری غه خوجه لر و قالماق لرنیڭ ضدیغه یاردم تیلامك اوچون چین‌غه بارماق مقصدی بیله‌ن کلگه‌نلیك لری‌نی بیلدوردی لر. الحاصل بو کشی لر بیجین‌غه باردی لر و امپراطورچی‌اَن‌لوڭ بو لرنی اوز حضوریغه قبول اتتی. قالماق و خوجه لرنیڭ قوت‌لری و شرقی تورکستان خلقی نیڭ احوالی خصوصیده بولردین معلومات آلدی، شرقی تورکستان ملتی نی قالماق و خوجه لرنیڭ ظلمیدین قوتقوزماق وعده سی‌نی بردی و اولرغه احترام قیلیب یخشی مهمان خانه لر و خراجات تعین قیلدی. بو کشی لر اوچ تورت ییل بیجین‌ده قالدی لر.

۱۱۷۱ هـ (۱۷۵۸م) ده امپراطورچی ئه‌نلوڭ، آمورسنابگ بیله‌ن اوروشماق اوچون جاوخوی‌نی عسکر بیله‌ن ایبارگه‌ن وقتده مذکور شرقی تورکستان لیغ کشی‌لرنی جاوخوی‌غه قوشوب شرقی تورکستان غه یوللادی. جاوخوئی ایلی‌نی الیب و قتل‌عام قیلیب فارغ بولغونچه مذکور کشی‌لر التی شهر و تورپان‌غه مخفی صورتده ادم لر یوللاب چین‌حکومتی نیڭ عدالتی و انصافی‌نی مبالغه بیله‌ن اڭلاتیب "چین عسکرلری خالص شرقی تورکستان خلقی‌غه یاردم قیلماق اوچون کلدی" دیب تشویقات قیلدی، بو پروپاگنده خلق‌غه تولا تاثیر قیلدی و بو تاثیر نتیجه سیده ایلگری قالماق و خوجه لرغه خدمت قیلیب کوچا حاکم لیقی‌نی تاپقان خوجه‌سی‌بگ، بیر کیچه باسقونی بیله‌ن کوچاده‌کی خوجه لرنی و قالماق‌لرنی توتوب اسیر قیلیب جاوخوی‌نیڭ آلدیغه باردی. ینه بو پروپاگنده نتیجه سیده تورپان و کوچا خلقی چین عسکری‌غه مهم صورتده یاردم قیلغانلری یوزیدین بو یورت‌لر اوروش‌سیز چین قولیغه کیردی.

۱۱۷۲ هـ (۱۷۵۷م) ده جاوخوی کاشغرغه یاقین کلگه‌نده خوجه لر و کاشغر- یارکنده‌کی آق تاغلیغ مُرید لری، جاوخوی‌غه مغلوب بولوب تولا راقی اوللتورولدی. بیر مونچه خوجه لر و آق تاغلیغ لر فرغانه غه قاچتی‌لر. برهان خوجه باشلیغ توقوز خوجه سریغ قول یولی بیله‌ن بدخشان‌غه قاچتی‌لر. جاوخوی، یارکند و ختن‌نی اوروش‌سیز الدی.

موندین کین جاوخوی کوچالیغ خوجه سی‌بگ و چین‌غه بارغان کشی‌لر دین ختن‌لیك خوش‌کپك بگ باشلیغ بیر نچه یورت‌کته لری‌نی بدخشان امیری نیك الدیغه یوللاب خوجه لرنی طلب قیلدی. هم بدخشان حدو دی (سریغ قول) غه تولاعسکر ایبارادی. بدخشان امیری قورقوب خوجه لرنی خوجه سی‌بگ و خوش‌کپك بگ لرغه تافشوردی. بگ لر، خوجه لرنی اؤلتوروب باشلری‌نی الیب جاوخوی‌غه کلتوروب بردی لر. بو ایش‌لرتمام بولغاندین کین چاوخوی ایلی‌غه یانیب باریب او یرنی پایتخت قیلدی. شرقی تورکستان‌غه والی بولدی. بو استیلاده ایلی پایتخت‌بولغان منا سبت‌بیله‌ن چین‌لیغ لر شرقی تورکستان‌غه ایلی خوات قویدیلر (ایلی جیلغه‌سی یا ایلی دریاسی دیمکدور)

۱ــ فصل

چین استیلاسی تاریخی دین ۱۲۳۲ هـ غه چه کی مدت ایچیده شرقی تورکستان ملتی غه بولغان ظلم لر

شرقی تورکستان‌غه چین استیلاسی "اورغوچی دین قاچیب اؤلتورگوچی غه اوچرادیم" دیگه‌ن خلق ضرب المثلیفه‌اویغون بلا دین قوتولوب علاج سیز بیر قضاغه توتولماقدین عبارت ایدی. حادثه‌شودور:

یوقاریقی وجه بیله‌ن شرقی تورکستان‌غه چین استیلا قیلغاندین‌کین امپراطور چی‌ان‌لوك چاوخونی‌نی مطلق و حدودسیز اختیارات بیله‌ن شرقی تورکستان‌غه عمومی والی تعین قیلیب جاگجوك عنوانی‌نی بردی. چاوخونی، تمام یورت‌نی اتوز آلتی قسم غه بولوب هربیر قسیم اوستیغه بیر امبان (حاکم) تعین قیلدی. بو صورت بیله‌ن شرقی تورکستان‌نیك چوك کیچیك همه ایش‌لری توپ توغرا چین

لیغ لرنیك اداره سیغه باغلاندی. هر شهرده کافی مقداردە عسکر قویدی. چاوخونی ایلی نی جاکجوکلوق مرکزی قیلیب ایلگریکی قالماقلر نیك پایتختی بولغان کوره شهری نیك جنوبی ده بیر شهر بنا قیلدوروب اولتوردی. مذکور شهرنی چین لیغ لرنیك نیمه اتبیله‌ن آتاغانلیق لری نی بیلمایمیز اما تورك لر او شهرنی چُنفَن شهری دیر ایدی لر. بو شهرنیك خرابه لری کوره و غولجه اراسیده باردور. بو چین استیلاسی دوریده شرقی تورکستان حاضرقی دین کگرو راق ایدی. ایلی ولایتی منطقه سی تا بالخاش کولی غه‌چه، و اسیغ کول نیك شرقی غه‌چه یته سو سو اولکه‌سی هم شرقی تورکستان غه داخل ایدی (۲۰ نجو خریطه)

چین لیغ لر، چین اصولی چه حکومت بنالری و باجخانه لر بنا قیلدورماق اوچون یورت نیك تاریخی بنالری بولغان حکومت عمارت لری، مزار گنبذ لری، جامع لری، مدرسه لری و حمام لری نی ییقتوروب او لر نیك یاغاچ و تاش و کسك لری نی اوز لری نیك سالدورغان حکومت بنالری و باجخانه لری غه ایشلاتتی لر. تولا جامع و مسجد لرنی ویران قیلیب اورنیغه بُتخانه بنا قیلدی لر. خلق نیك اؤی لریدین یاراغانی تارتیب الیب عسکر خانه قیلدی لر. اشقانی نی چین مهاجر لری غه بردی لر. یورت ده‌کی نفوذ لوغ و بای ادم لرنی هر قسم اتهام لربیله‌ن اؤلتورمك و تعلقاتی نی مصادره قیلماق چاوخونی نیك اك دوام لیغ ظلم لری دین ایدی. بو سبب دین تولا کشی لر فرغانه، بدخشان و هندستان غه قاچتی لر.

خلق دین الا دورغان مالیات غایت اغیر ایدی. ادم باشی غه بیر مقدار الوان قویوب هر ییلده بیر دفعه الور ایدی. بونی خلق چوقا پولی دیر ایدی لر. زراعت قیلینغان ویا قیلینمغان هر ایگه لیك یر توغراسیدین هم پول هم اشلیق هم سامان هم اوتون الور ایدی. بو نیك اؤستیغه تؤرلؤك فوق‌العاده آلوان لر الور ایدی. هر حیوان اؤ چون ییلده بیر نوبت بیر مقدار پول الور ایدی. بو نیك اؤستیغه یای لاغ پولی اتلیغ علاحده بیر الوان بار ایدی. منقول و غیر منقول هر ساتیلغان نرسه‌دین یوزده اللیگ دین یوزده اوتتوزغه‌چه باج الور ایدی

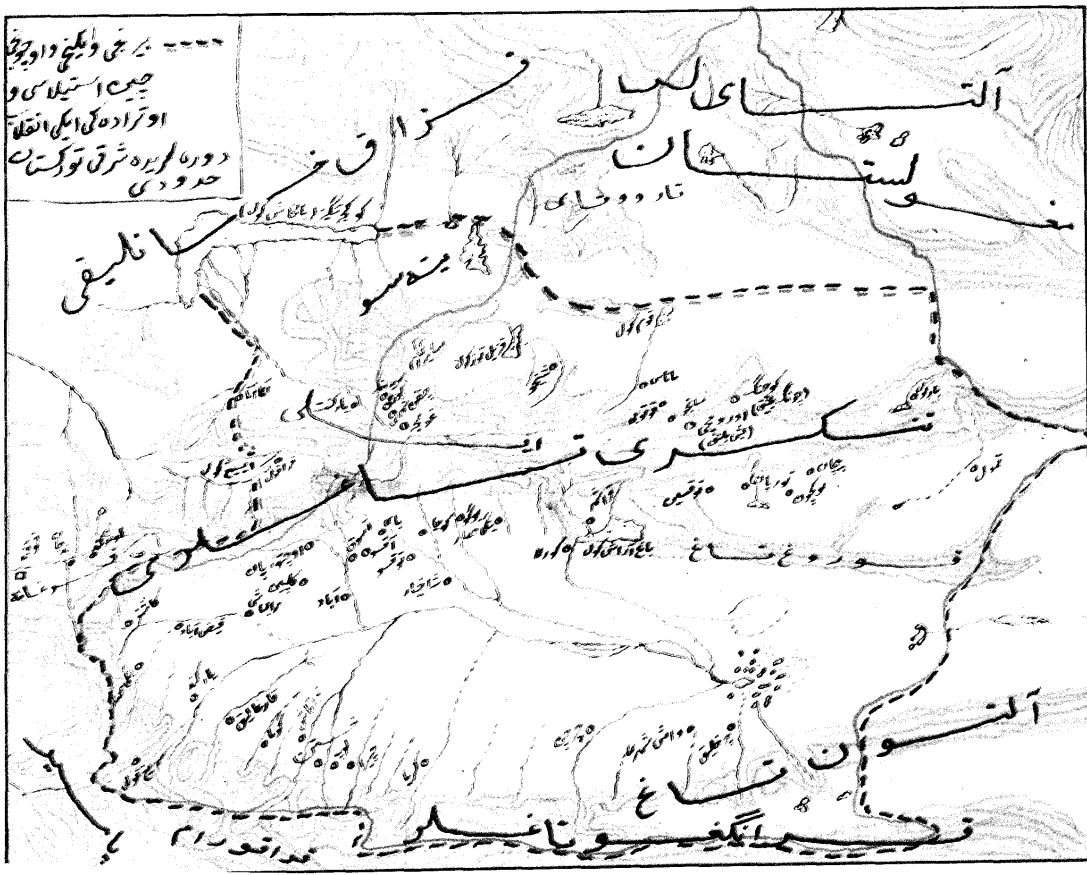
آلتای لغا
مغولستان
قزاق خ
ساناليق
تنگری قاغ
آلنسوان قاغ

تجارت چین‌لیغ لرنیڭ انحصاری‌ده بولوب یورت خلقی تجارت دین محروم ایدی. آزی بیرکونلوك سفر اوچون بیر مقدار پول حکومت غه بیریب یول خطی الماق لازم ایدی. بو ایش‌لر بولسه استیلا نیڭ ابتدا سیده‌کی اجراآت دین عبارت بولوب اهسته‌اهسته اشورلا دورغان ظلم لر نیڭ خبر چیسی ایدی. استیلا تماملانغاندین کین امپراطورچی‌ان‌لوق، ایلگری چین‌غه بارغان و استیلا وقتیده خدمت قیلغان بیرنچه کشی نی بیجین‌غه قیچقیریب او لرنی اوز حضوری‌غه قبول قیلیب او لرغه خدمت لری و یورت ده‌کی شخصیت‌لری‌غه قاراب مرتبه لر تعین اتتی. بیرنچی مرتبه‌ده‌کی اُروانڭ، ایکنچی مرتبه‌ده‌کی غه چیڭ وانڭ، اوچونچی مرتبه‌ده‌کی غه وانڭ، تورتنچی مرتبه‌ده‌کی غه گوڭ عنوان لری‌نی بردی. علاحده بیر دین تامغا هم بردی. بو عنوان مانچو خاندانی دوریده انڭ چوڭ شرف عنوان لری بولوب عموماً شهزاده معناسی نی افاده قیلادور و اوروپاده‌کی گراندوك، آرش دوك، ده‌ك عنوان لرغه توغرا کیلادور. بو شرف عنوان لری‌غه ایگه بولغان بگلر توپ توغرا امپراطورنیڭ سیادتی استیده بولوب والی و حاکم لرنیڭ بو لرنیڭ اوستیغه هیچ بیر حاکمیتی بولماسلیق، ایکی اوچ ییلده بیر نوبت امپراطورنیڭ زیارتی غه بارماق، اوز لری و خاتون لری و اوغول‌لری‌غه دایمی معاش بیریلمك، بو رتبه و عنوان‌لر اوچون ولیعهد (تایجی) به‌لگولیمك کبی حقوق بیریلگه‌ن. هربیریغه پوتون‌بیریورت ویا بیرنچه کنت لر نی مُلك قیلیب بیریلگه‌نایدی بو یورت وکنتلرنیڭ خلقی موبو قسیم بگ لر نیڭ قوُل‌لری سانالور ایدی. مذکور عنوان لرنی جلدُ و لوغ منصب دییلور ایدی. بو نیڭ اوستیغه امپراطورنیڭ امری بیله‌ن آلتی شهرنیڭ شرقی ایشیکی بولغان اوشاق تال قصبه سیده بیر بُتخانه بنا قیلیب بو معبد ده مذکور بگلر نیڭ هیکل لرینی اورنلاشتوروب اوتکه‌ن کچکه‌ن ادم لر مذکور معبد غه کیرمك و او هیکل لرنیڭ الدیده ایگیلمك غه مکلف ایدی لر. بو بگ لرنیڭ یوقاریقی امتیاز لری تاشیده حکومت ایش‌لری‌غه ارالاشماق‌غه حق لری یوق ایدی. او لرغه بیریلگه‌ن امتیاز لر بیر طرفدین او لرنیڭ خدمتی غه مکافات بولسه‌مو ینه بیر طرفدین خلق‌نی اولوغلر (اریستوقرات) صنفی و

اوشاق لر صنفی غه ایریماق سیاستی غه یول اچماق و بو نیك بیله‌ن‌چین استیلاسی نی محکم لاشتورماق مقصدی ایدی .[3]

بو سیاست ده چین‌لیغ لر منتها درجه‌ده موفق بولدیلر. بگلر بیجین‌دین یوقاریقی امتیاز لرنی الیب کلگه‌ندین کین یورت ده‌کی عزت پرست و وجدانسیز بعضی ادم لر چین‌غه اخلاص کورساتیب خذمت قیلغالی تورد ی لر. چین حکومتی هم بو اخلاصمندلرغه هر قسم عنوان لر بیریب پوتون کنت‌لرنی دهقان لری بیله‌ن قوشولوب اولرغه انعام قیلغالی باشلادی . بو صورت‌بیله‌ن موندا غ جلد و لوغ منصب (امتیازلیغ رتبه) کوندین کونگه تولا بولوب از زمانده زراعت یر لری‌و حیوان لرنیك تولا سی چین‌غه مخلص‌بولغانلرنیك مُلکی، دهقان و پاتاچی لر نیك تولا سی اولرنیك خذ متچی‌لری بولدی . اولرنیك یر و حیوان لری نیك الوان لری باشقه آزاد دهقان و پاتاچی‌لرغه یوکلاندی . و بو آزاد لر یر لری نیك و حیوان لری نیك حاصلاتی نی حکومت الوان لری‌غه یتکوز الماى هر قسم ظلم و اچلیق‌غه معروض‌بولوب قالدی لر. بو اوچون بو بیچاره لر یا یر و حیوان لری‌نی تاشلاب یورت‌دین قاچماق ویاکه امتیاز لیغ لرغه یالواریب یر و حیوان لری‌نی اولرغه بیریب اوز لری خذمتکار بولوب جان ساقلاماق غه مجبور بولدی لر. بو نیك بیله‌ن تمام یر و یایلاغ و حیوان لر چین‌غه خذمت قیلیب امتیاز الغان‌لرنیك و اولرنیك توغقانلری و دوست‌لری نیك مُلکی و تمام دهقان و پاتاچی‌لر اولرنیك خذمتچی‌لری بولدی . بو صورت‌بیله‌ن شرقی تورکستان خلقی ایکی صنف غه ایریلدی. بیر صنفی مذکور امتیاز ایگه لری بولغان اولوغلر : بولر نیك ایگه لیق حق لری غایت مکمل صورتده ایدی . ینه بیر صنفی اوشاق لر یاکه قاراچوقلر ایدی . بو لر اولوغ لرنیك خذمتچی‌لری بولوب هر حق دین محروم ایدی لر. اولوغلر هم ایکی صنف ایدی لر. بیری جَلْدُ و لوغ منصب ایگه لری بولوب حکومت غه هیچ نرسه برمای بلکه الا دورغان لر ایدی . ینه بیری جَلْدُ ولوغ منصبی یوق بولوب اوز قول استیده‌کی تمام یر و حیوان و دهقان و پاتاچی‌لرغه کیلا دورغان حکومت

الوان‌لری‌نیڭ بدلیده معین مقدار پول یا اشلیق توله‌مکنی گرده نیغه الغان ایدی لر. اولوغلر یر لری‌نی و حیوان لری‌نی ساتسه لر دهقان و پاتاچی لری بیله‌ن قوشوب ساتار ایدی لر. اولوغلر هر حق‌غه ایگه بولوب قول لری استیده‌کی وطنداش‌لرنی اوز لری ایستگه‌نده‌ڭ ایشلاتا بیلور ایدی. اولوغلردین باشقه اوشاق لرنیڭ هیچ حق لری یوق ایدی و فقط اولوغلرغه خدمت قیلیب او لرنیڭ ظلم و استبدادلری ویا رحم و شفقت‌لری استیده جان ساقلاماقغه مجبور ایدی لر. اولوغلر اوز لری نیڭ بو امتیاز لری‌نی چین حکومتی نیڭ احسانی دیب بیلیب چین‌غه انتهادرجه‌ده اخلاصکار و وفادار ایدی لر. بو صورت‌بیله‌ن او لوغلر، چین حکومتی نیڭ قوللری و اوشاق لری قاراچوق اتی بیله‌ن اولوغ لرنیڭ قوللری بولوب پوتون ملت قاتماقات قوللوق زنجیری‌غه باغلاندی.

چین حکومتی نیڭ شرقی تورکستان‌غه استیلاسی نی دایمی لاشتورماق اوچون قیلغان ینه بیر ایشی جنفن لرنی شرقی تورکستان غه کوچوروب یرله‌شتورگه‌نی ایدی. شرق اویغور لری نیڭ مغولستان‌ده‌کی دولتی (۲۲۵-۱۲۶ هـ (۸٤۰-۷٤٤م) بیقیلغان چاغده اویغور لر نیڭ بیرقسمی شمالی گانسوده سدچین‌نیڭ ایچی و تاشیده یرله‌شکه‌ن ایدی. بو لر زمان اوتکه‌نچه مدنیت‌لری‌نی و تورکلوکلری‌نی اونوتوب چینلاشیب قالغان. اوز لری‌نی چین قوم لریدین دیب بیلمکده بولغان بو خلق جنگجوی ایدی لر. بو لرنی چین‌لیغ لر چی‌اڭ فاڭ (وحشی اویغور) دیر ایدی لر، بو لرنی شرقی تورکستان‌لیغ لر چنغن دیر لر. چین حکومتی بو چنغن لردین یوز میڭ اویلوك دین زیاده‌راق لری‌نی کوچوروب شرقی تورکستان اوڭکه لریده یرله‌شتوردی. خصوصاً نفوسی ازقالغان ایلی، یته سو، بش‌بلیق اوڭکه لریده تولاراق یرله‌شتوردی. بو چنغن لر نیڭ امتیازی بك کڭرو ایدی. حکومت او لرغه بك تولا یاردم لر قیلور ایدی و مسلمان لرغه هر قایداغ حقسیزلیق قیلسه لر بوڭا جزا کورمس ایدیلر. چین نیڭ اڭ قوروغلوق یریده اولتوروب فقیرلیق نیڭ غایت یمان حالتی بیله‌ن تریگلیك قیلادورغان چنغن لر شرقی تورکستان ده‌کی دولت و راحت‌نی اڭلاب چین‌دین اقین حالیده شرقی تورکستان غه

هجرت قیلما قفه باشلادی لر. باشقه چین‌لیغ لر هم سل ده‌ك شرقی تـــور کستان‌غه کوچوب کلگه‌لی باشلادی لر. بو نیكْ بیله‌ن شرقی تورکستان ده چین قوتی مدهیش صورتده زیاده لاشتی[5].

ایلی، یته سو، بش‌بلیق اولکه لری‌نی اباد قیلماق اوچون چنفن لر و چین مهاجر لری کفایه قیلمای جاکْجوكْ چاوخونی، التی شهـر و، تورپان خلقی دین بیرر یوز مسیكْ اویلوك نی کوچوروب ایلی و یته سوده یر له‌شتوردی. بو لرنی یوز اویلوك یوز اویلوك غه ایریب هر یوز اویلوك نـی بیر علاقه ده یرله‌شتوروب او علاقه‌نی اباد قیلدی لر. بومهاجرلرنی تارانچی دیـــلاد ور. (قدیم شرقی تورکستان لهجه سیده دهقانلی تارانچی دیولور ایـــدی- دیوان‌الغات‌الترك[6]). رودلوف نیكْ بوتارانچی‌لرنی علاحده بیر تورك قبیله سی دیب یازیب دور. بو توغرا ایمس. بلکه بو سوز، روس‌لـر نیكْ تورك ملتی‌نی پارچه لاماق سیاستی دین توغولغان بیر اوید ورماسی بولسه کرك دور. حاضرده هم تارانچی علاقه لری یوز ات‌لری بیله‌ن تونولا دور. مثلا تورپان‌یوز، جلیل‌یوز، عبدالرحمان‌یوز، کپك یوز، و باشقـه لر غولجه نیكْ معروف کنت‌لریدین دور[7].

چین حکومتی نیكْ ینه بیر ایشی شرقی تورکستان خلقی نـی چین‌لاشتورماق اوچون قیلغان تشبث‌لری ایدی. لیکن بو تشبث‌لریده موفق بولالمادی لر. چین حکومتی اولا واكْ لر و گوكْ لر باشلیغ اولوغلـر نی چین‌چه کیم کیمك و اوزون ساچ قویماق بیله‌ن چین قیافتی غه کیرمـك غه تکلیف قیلدی لر. بو لر اوز امتیاز لری‌نی ساقلاماق غرضی بیلـه‌ن چین حکومتی نی خوش قیلماق اوچون بو تکلیف نی قبول اتتی‌لر. دایمـا اوشبو قیافتده بولدیلر. اندین کین چین حکومتی عید نمازی، جمعـه نمازی و بش نماز نی جماعت بیله‌ن اوقوماق دین و موندین باشقه اسـلام شعاریدین توسماق، مکتب و مدرسه لرده اسلام علم لری‌نی اوقوتماقدین منع قیلماق و بعضی مسلمان لرنی بت غه سجده قیلماقغه مجبور قیلماق و یاش‌باله لرنی مجبوراً چین‌چه اوقوتوب چین تربیه‌سی بیله‌ن چوکْوتماق و شراب، افیون، توکْفوز گوشی غه عادتله‌ندورمك و موکا اوخشاش هـــر خیل جبر و حیله لرغه تشبث قیلدی لر. لیکن مه‌یلی اولوغلر و مه‌یلی

اوشاق لر چین نیك بو تشبث لری نیك مقابلیده محکم توروب ، ظلم غه صبر قیلیب تورکلوك و مسلمانلیق لری‌نی محافظه قیلدی لر و چینلاشماق تهلکه سی دین قوتولدی لر. چین حکومتی نیك بو تشبثی و ملت نیك اگا مقابل توروب بعضی وقت لرده بعضی اولوغلر و اوشاق لر اغتشاش هم چیقاریب توروشی قاتیغ بحران لیغ بیر حیات شکلیده امپراطور چی‌ان لوك تخت دین توشکونچه لیك دوام قیلدی. چی ئه‌نلوك نیك آتمش بیل سۆرگه‌ن امپراطورلوق دوریده چین حکومتی نیك قوتی غایت زیاده ایدی و بو سبب دین شرقی تورکستان نی بك محکم توتوب یوقاریقی ایش لرده جدی اقدامات قیلغان ایدی[8].

۱۲۱۲ هـ (۱۷۹۶م) ده امپراطورچی ئه‌نلوك تخت نی اوغلی جیاچیك غه بردی و بیر بیل دین کین اؤلدی. بو حالده مانچور امپراطورلوق خاندانی نیك ضدی غه چیهلی ولا یتیده تای‌پیك فرقه سی نیك انقلابی قوزغالدی و آزکونده بو انقلاب شانتوك، خونن و کیاکسو ولا یت لریده هم باش کورسا تتی. بو انقلاب لر سببیدین شرقی تورکستان ده چین قوتی از قالیب یوقاریقی چینلاشتوروماق تشبث لری کاملاً توروب قالدی. لیکن شرقی تورکستان خلقی چین نیك بو ضعیف لیقیدین استفاده قیلالمادی لر. چونکه یورت نیك اقتدار صاحب لری بولغان اولوغلر چین غه صنتهاد رجه ده اخلاص کورسا تیب هر انقلاب نیك الدینی الماق غه تیار ایدی لر.

چین امپراطوری جیاچیك چین ده کی انقلاب نی بیر مقدار باسیقتوردی. بو انقلاب ایچیده چین خزانه سی توگه‌ب کتکه‌ن ایدی. بو اوچون جیاچیك حکومتی غه متعلق بولغان تمام یر و عمارت لرنی ساتماق غه حکم قیلدی. بو حکم غه بناءً شرقی تورکستان ده چین حکومتی ضبط قیلغان جامع لر، مدرسه لر، حمام لر، وقف لرنی ساتماقچی بولدی. بو نیك بعضی سی نی بعضی اولوغلر ساتیب الیب اصلی جامع لیق مدرسه لیك حالی غه کلتوروب و وقف لری‌نی هم اؤز یری غه تعین قیلیب اؤز آت لریده تؤلیه قیلدروب قویدی لر. بعضی سی نی چنفن لر و چین‌لیغ لر آلدی لر. قدیمقی ملی دولت لر زمانه سیدین قالغان جامع لر، مدرسه

ر، مسجدلر و باشقه حيريه موتسسه لرى نيك بو چين استيلاسى دورندە كى اولوغلر نيك اتيده بولوب بو كونغه‌چه او لرنيك اولادى او موئسسه و اوقاف غه ايگه د رالىق قيلماقى ينه اوشبو مناسبت بيله‌ندور. امپراطور كياكِك نيك چين‌ده‌كى انقلاب نى كاملاً باسيقتورالماى دولت نيك ضعيف ليق‌غه يوز كلتورگه‌نى شرقى تركستان‌ده‌كى چين‌ليغ لر و اولوغلر مخفى توتقان بولسه‌مو اوشاق لرغه آپ اچوق معلوم بولماقده ايدى. كوندين كونگه اوشاق لر اوز لرى‌نى ازاد قيلماق اميدى‌نى اشورماقده، بير انقلاب غه طبعاً حاضرلا نماقده ايدى لر.[9]

آوچى صورتى چوشورولگه‌ن باسماگوللوغ شايى، ٥- ويا ٦- عصر، تورپان استانه دين تاپلغان. اوروم‌چى ارخيولوگى موزه‌سيده.

۲ــ فصل

شرق تورکستان ده چین غه قارشی بیرنجی عمومی انقلاب

۱۲۳۰ هـ (۱۸۱۵م) ده شرقی تورکستان نیكٔ هر طرفی ده انقلاب لر قوزغالدی. تولا یورت لرنیكٔ اوز اوشا قلری اوز یورت لری ده کی چین لیغ و چنفن لرنی و بعضی اولوغلرنی اوّلتوروب باشقه باشقه استقلال اعلان انتی لر. مع الاسف انقلابچی لر بیر تشکیلات آستیده بیر لاشالمای بعضاً چین لیغ لر بیله ن وبعضاً بیر بیرلری بیله ن اوروشمٔق ده ایدی لر. بو انقلاب دین فرغانه خانی عمرخان استفاده قیلیب شرقی تورکستان نیكٔ بیر حصه سی نی الماق مقصدی بیله ن اباق خوجه **اولادیدین** فرغانه ده یاشاماقده بولغان جهانگیر خوجه نی بیر مقدار عسکر بیله ن ۱۲۳۲ هـ (۱۸۱۶م) ده کاشغرغه یوللادی. جهانگیر خوجه کاشغرغه کلیب کاشغر و یارکند انقلابچی لری بیله ن بیرله شیب کوچلاندی و اهسته اهسته انقلابچی لرنیكٔ چوكٔ لری نی یوق اتیب اوزی نی پادشاه اعلان انتی. ۱۲۳۳ هـ ده جهانگیر خوجه آقسونی هم آلدی. باشقه یورت لر اولقیده كٔ اوز خلقی نیكٔ قولیده ایدی. لیکن ایلی و بش بلیق (اورومچی) و تورپان اوّلکه لریده چین لیغ لر و چنفن لر تولا ایدی. قارا شهرده قالماق تولا بولوب چین طرفداری ایدی. بو سببدین او اوّلکه لرده کی انقلاب نی، چین لیغ لر آز وقتده باسیقتوردی. و بو اولکه لرده کی مسلمانلر نیكٔ تولا سی قریلیب کتتی لر.[۱۵]

۱۲۳۶ هـ (۱۸۱۸م) ده چین امپراطوری جیاچیكٔ اوّلوب اورنیغه اوغلی داوگوانٔ امپراطور بولدی و شرقی تورکستان غه تولا عسکر یوللادی. بو چین عسکرلری کوچا غه چه اشغال قیلیب جهانگیرخوجه بیله ن تولا اوروشتی لر. اخیراً ۱۲۴۰ هـ (۱۸۲۴م) ده جهانگیر خوجه

چین عسکرلری‌نیك قولیغه اسیر توشتی وبیجین غه کۆتۆرولدی. ۱۲٤۱هـ ده امپراطورداوگواك انی شهید اتتی! اورنیغه اوغلی پادشاه بولدی. لیکن بو نیك بیله‌ن هم‌چین قوتی ایلگیرلیالمادی‌و خلق قاتیغ مدافعه بیله‌ن استقلال‌لری‌نی محافظه قیلدی لر. چین‌ده‌کی انقلاب لر باسیقمغانسی اوچون شرقی تورکستان‌غه چین دین چوك بیر قوت کلمدی. کاشغر، یار کند، آقسو،جهانگیر خوجه نیك اوغلی نیك قولیده بیر حکومت ایدی. و ختن عبدالرحمن آخون انلیغ بیر ذات نیك اداره سیده ایدی. چین ده‌کی داخلی اغتشاش‌لرنیك اوستیغه ۱۲۵۵ هـ(۱۸٤۰م)ده انگلیس و چین آراسیده مشهور افیون محاربه سی چیقیب شرقی تورکستانده چین قوتی بك آز قالدی. ینه شرقی تورکستان خلقی بو فرصت دین استفاده قیلیب یورتده انقلاب لر چیقاریب ایلی و اورومچی دین باشقه تیمام اولکه لر آزاد بولدی. لیکن ینه شرقی تورکستان انقلابچی‌لری بیرله‌شالمدك.[12]

چین‌ده افیون محاربه سی توگاب انگلیس و چین اراسیده کلیشمه بولغاندین کین ۱۲٦٤ هـ(۱۸٤٦م)ده امپراطور داگواك شرقی تورکستان‌غه تقریباً یوز میك عسکر یوللادی. بو عسکرلر تورپان و قارا شهرنی الیب ایلی و اورومچی ده‌کی چنفن لرنی و ایلی، قاراشهر تاغلر یده‌کی قالماق لرنی عسکر قیلیب التی شهرغه یوروش قیلدی لر![13]

۳ــ فصل

شرقی تورکستان غه ایکینجی چین استیلاسی

چین عسکرلری آقسو حدودی‌غه کلگه‌نده کاشغرده‌کی حکمدار بولغان خوجه بیر کیچه‌ده قوپوب تمام خزانه ویاراغ‌لرنی الیب بیر نچه میك کشی‌بیله‌ن فرغانه غه قاچیب کتتی. بو نیك بیله‌ن یورت ایچیغه مدهیش‌بیر اضطراب توشوب قاچاق‌غه قدرتی یتکه‌ن کشی‌لر

فرغانه ، هندستان ، افغانستان غه قاچتی لر . دیمك که کاشغر ، یار کند ، اقسوده چین عسکری غه قارشی مدافعه قیلماق اوچون هیچ قوت قالمادی . چین عسکرلری بو یورت لرنی هیچ اوروش سیز الدی . اندین کین چین عسکرلری ختن غه یوروش قیلدی . عبدالرحمان پادشاه مدافعه غه چیقیب قاتیغ اوروش دین کین شهید بولدی . بو نیك بیلهن چین لیغ لر ختن نی هم اشغال اتتی لر . بو انقلاب ده اقسودین ختن غه چه کی اولکه لرنیك استقلالی ۳۶ ییل دوام قیلدی[12] .

چین لیغ لر بو استیلالری نی تماملاغاندین کین ینه اولقی سیاست لری نی یوزرو توپ ایلگرکی واك و گوك لرنیك اولادی نی تاپیب اولرغه قدیمقی جَلَدْ و لوغ منصب (امتیاز) لری نی بردی لر . ینه خدمت قیلغانلرغه رتبه و عنوان لرنی بیریب ایلگریکی انقلاب نتیجه سیده یوق بولغان اولوغلر و اوشاقلر صنف لری نی وجودغه کلتورگه لی باشلادی لر . لیکن بو نو بتده چین نیك اداره سی بیراز شرقی تورکستان خلقی نی خوش قیلماق صورتی بیله ن بولوب دینی ایش لرغه تعرض قیلمادی . چوقا پولی المادی و بش التی شهرنیك اوستیده چین لیغ دین بیروالی (خان امبان) تعین قیلیب هر شهر و علاقه لرغه اولوظر نی و اولرنیك توغقان لری نی و دوست لری نی حاکم قیلیب قویدی . و خلق دین قاضی و مفتی لر تعین قیلیب دینی و بعضی عدلیه ایش لریده اولرغه اختیارات بردی . اما چین حکومتی استیلاسینی محکم قیلیش اوچون شرقی تورکستان ده تولا عسکر قویدی . یوقاری یرلیك منصبدار لر چین دین تولا خرسند ایدی لر . چین منفعتی غه جدّی فعالیت کورسا تیب خلق نیك حرکت لری غه ماراغچیلیق قیلورایدیلر . بو استیلاده قالماق لر چین غه مهم صورتده عسکری یاردم قیلغان ایدیلر . بو اوچون چین امپراطوری هر قبیله قالماق نیك چوکّی غه واك عنوانی نی و امتیازی نی بردی . شرقی تورکستان ده قالماق واك لری تقریباً یگرمه کشی ایدی . ۱۲۶۸ هـ (۱۸۵۰م) ده امپراطور داوگواك اؤلوب اورنیغه اوغلی ییی چو یاکه هین فوك تخت ده اولتوردی . ۱۲۶۹ هـ (۱۸۵۲م) ده چین نیك خونن ، خوپه ، انخوی ولایت لریده مشهور تای پیك انقلابی قوزغالدی و بو سبب دین شرقی تورکستان ده کی چین قوت لری ضعیف

لاشقالی باشلادی. هر طرفده انقلاب قوزغالغالی توردی. چین نیك بو قتمقی استیلاسی آران آلته ییل دوام قیلدی.

٤ــ فصل

شرق تورکستان دا ایکنجی عمومی انقلاب

١٢٧٠ هـ (١٨٥٣م) ده شرقی تورکستان نیك هر یریده انقلاب قوزغالدی و تورت ییل سوقوش دوام قیلیب اخیراً انقلابچی لر غالب بولوب ختن دین تورپان غه چه شرقی تورکستان نیك جنوب اولکه لری چین لیغ لردین پاك بولدی. لیکن بو نوّبتده هم انقلابچی لر بیر تشکیل قوروب بیرلاشالمادی لر. بو اوتراده فرغانه خانی شیرعلی خان بو انقلاب دین فایده لانماق هوسی نی قیلیب اولا الدیده جهانگیرخوجه نیك خاندانی دین بولغان ولی خان توره نی بیر مقدار عسکر بیلن کاشغرغه یوللادی. ارقه سیدین اوزی بش الته میك عسکربیله ن کاشغر غه کلدی. بو وقت غه چه کاشغر یکّی شهریده تخی چین لیغ لر محاصره صورتیده بارایدی. شیرعلی خان کلیب انقلاب چی لرغه یاردم برمکده یوق پولی بارادم لرنی سن چین طرفداری دور سن دیب اتهام لرقیلیب اوّلتورمك و پولی نی الماق و انقلابچی لرنیك قولیده کی اولجه لرنی الماق غه توردی. بو سبب دین کاشغر خلقی شیرعلی خان غه دشمن بولوب الته ای دین کین فرغانه غه کتمکغه مجبور بولدی. لیکن ولی خان توره کاشغرده قالیب اوزی نی پادشاه اعلان اتتی. یکّی شهرنی انقلابچی لر قاتیغ محاصره قیلیب اخیراً چین لیغ لر جان لری غه تعرض قیلینماید ورغان شرط بیله ن تسلیم بولدی لر. لیکن ولی خان توره عهدی غه تورمای بو تسلیم بولغان چین لیغ لرنی باله چاقالری بیله ن تماماً اوّلتوردی. بو انقلاب حقیقتاً بك پراکنده و هیچ بیر اتحاد و تشکیلات سیز بولوب

ایلگیریکی انقلاب دین انتظام سیزراق ایدی. بو اوچون بش یيل دین اشوق دوام ایتالمدی[4]!

۱۲۷۵ هـ (۱۸۵۸م) ده چین امپراطوری هین فوك شرقی تورکستان غه تولا عسکر یوللادی. بو عسکرلرشهرلرغه استیلا قیلا کاشغر غه یاقینلاشقاندا ولی خان توره اوزادملری بیله‌ن توپلاغان التون کوش نی الیب فرغانه غه قاچتی. چین عسکرلری کلیب کاشغر نیك بی‌گناه خلقی نی بیر ایکی کون قتل‌عام قیلدی و بیر نچه میك ایر و خاتون کشی‌لرنی اسیر قیلیب چین غه یوللادی. اندین‌کین چین عسکر لری یارکند غه یوروب او یرنی الدی لر[5]!

اندین‌کین ختن‌غه یوروش قیلدی لر. ختن انقلابچی‌لری چین‌لیغ‌لرنی و چین طرفدار لری بولغان حاکم و باشقه لرنی اؤلتورمای یخشی معامله قیلغانلری اوچون اولرنیك شفاعت‌لری بیله‌ن چین عسکرلری ختن‌ده قتل‌عام و بولان تالان قیلمادی لر. بو استیلادوریده چین حکومتی ایلگیریکی استیلادوریده‌کی سیاستی نی توتوب دینی‌ایش لرغه تجاوز قیلمادی. الوان لرنی بیر ازلا تتی و حاکم لیق‌لرغه چین غه خدمت قیلغان بگ‌لرنی تعین قیلدی[6]!

کاشغر خلقی دین بیر نچه میك اویلوك مسلمان لرنیك چین‌غه اسیر بولوب سورولگه‌ن و اولرنیك چین‌غه قول بولوب اسلام‌دینی دین چقیب کتمکده بولغانی نیك سببی فرغانه خانی شیرعلی‌خان نیك ولی خان توره نیك کاشغرده بیهوده قان توککه‌نلری ایدی. بو سبب دین شیرعلی‌خان نیك وجدانی متأثر بولوب ۱۲۷۸ هـ (۱۸۶۱م) ده شیرعلی‌خان چین امپراطوری‌نیك الدیغه تولا هدیه لر بیله‌ن بیرهیئت ایباردی. مذکور اسیرلرنی آزاد قیلماق و اوزیورت‌لری‌غه یاندورماق نی التماس قیلدی. امپراطور هین‌فوك بو التماس نی قبول قیلیب تمام اسیر لرنی کاشغرغه یاندوروب ایباردی[7]!

۱۲۷۷ هـ (۱۸۵۹م) ده چین و انگلیس‌فرانسه اراسیده کی ایکنجی افیون محاربه سی نیك تاثیری شرقی تورکستان‌غه هم یتیب چین قوتی آز قالدی. افیون محاربه سی توختار توختاماس تایپیك

انقلابی ینه یاشاریب بیجین یاقینیده‌کی ته‌نزین شهری‌نی انقلابچی‌لر الیب کتتی . بیر طرفدین یُوْنَن ولایتی ده تاووُن سوا تلیغ بیر تونگان قوتلیك بیر انقلاب چیقاریب مذکور ولایت نی الیب سلطان سلیمان آتالغوسی بیله‌ن استقلال اعلان اتتی . بو انقلاب لر نتیجه سیده شرقی تورکستان‌ده چین عسکری قالمغان حساب ده بولدی . یورت نی چنفن و چین محاجرلری و یرلیك لردین چین‌غه اخلاص کاربگلر اداره قیلدی . چنفن و چین محاجرلری‌دین کافی درجه‌ده عسکر توپلاب خیلی زیاده قوت کورسا تمکده بولسه لرمو اولرغه چین‌دین یاردم کلماسلیکی نی شرقی تورکستان‌لیغ لر اچوق بیلمکده ایدی لر . منه بو وضعیت تو بنده کی عمومی انقلاب نیك مهم بیر سببی ایدی[18] .

۵ــ فصل

۱۸۶۳ ــ ۱۸۱۵ م آراسی شرقی تورکستان

نیك عمومی احوالی

شرقی تورکستان خلقی نیك بو انقلاب لریده مقصد لری چین اسارتیدین ابدی صورتده قوتولوب دنیاده‌کی آزاد ملت‌لر ده‌ك سعادت و آبرو بیله‌ن یاشاماق ایکه‌نلیکی معلوم دور . لیکن مع الأسف انقلابچی‌لرده توغری بیر تشکیلات و قوتلیك بیر اتحاد بولمغان اوچون بو مقصد حاصل بولمای ینه اسیرلیق فلاکتی غه اوچرادیلر لیکن‌بیرنجی و ایکنجی انقلاب لر کاملاً فایده سیز هم قالمادی . بلکه بو انقلاب لر نیك مادّی و معنوی فایده لری بك تولا بولدی[19] !

مادی جهتدین فایده لری : چین‌لیغ لر خلق‌نی ایکی صنف غه ایریغانی اوچون یورتده نورغونلیغان اوشاق لر مدهیش بیر خوارلیق و حق‌سیزلیق‌ده یاشاب دایما باشقه لر اوچون ایشلاتمکده بولغان سببدین یورت نیك آباد یرلری نیك تولا سی ویران بولوب کتکه‌ن

ایدی. تجارت تماماً چین‌لیغ لرنیڭ قولسی ده بولوب چین‌نیڭ ایپك مال‌لری‌نی، چینیقاچاوچای‌لرینی شرقی تورکستان‌غه کلتوروب التون و کموش و جواهرغه ساتماقدین عبارت ایدی. بو قسم تجارت شرقی تور کستان‌نیڭ تمام ثروتی‌نی چین‌لیغ لرنیڭ یانجوقیغه توکوب خلق نی مُد هیش‌بیر فقیرلیق‌غه توشورمکی اشکارا دور. و مونیڭ اوستیغه چین محاجر لری شهرلرده و حتاکه کیچیك بازار و کنت‌لرده جزانه دوکانلری اچیب خلق‌غه جزانه (فایض اوسوم) بیله‌ن پول قرض‌بیرور ایدی لر. حکومت‌الوان لری‌غه اوز کسب محصول‌لری‌نی یتکوزالماگان خلق‌بوجزانه چی‌لردین پول الیب الوان لری‌نی بیرور ایدی لر. بو قرض‌نی برمکغه قدرت تاپالمغان خلق‌نیڭ اوّی، یر و مال‌لری مذکور جزانه چی‌لر غه بیریلور ایدی. بو صورت بیله‌ن خلق‌نیڭ ثروتی مدهیش صورتده بربباد بولماقده ایدی. اوّلقی استیلادوریده چین محاجر لری‌نی تولا کلتورمك و خلق‌نی چینلاشتورماق سیاستی غایت یمان بیر صورتده اجراقیلیندی. اولا چین حدودی‌غه یاقین بولغان قومول و بارکول دین تورپان‌واورومچی غه‌چه چوزولغان اولکه لرده چین‌لیغ لرنی یرلاشتوروب و خلق نیڭ تعلقاتی‌نی زور بیله‌ن مذکور مهاجر لرغه الیب برمك و خلق‌نی قلیچ و تایاق بیله‌ن چینلاشتورماق ویا یورتی‌دین چیقارماق غه اوروندی لر. آز زامان دا قومول، تورپان، بارکوّل دین‌باشقانفوسی آزیرلرنیڭ‌همه‌سی غیر مُسْلِم و مُسْلِم (تونگان) چین‌لیغ لرنیڭ یورتی بولوب قالدی. قومول، تورپان، بارکول ده‌ك نفوسی تولا شهرلرده یوزده قرق نسبت ده تورك قالیب چین‌لیغ لر اکثریت پیدا قیلدی. باشقه شهرلرده هم چنفن و چین محاجرلری نیڭ‌سانی اشماقده ایدی. تمام یورت‌لرده خلق‌نی زور و حیله بیله‌ن چینلاشتورماق تشبث‌لری یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن جاری بولماقده ایدی. بیرنجی عمومی انقلاب ده اولوغلر و او شاقلر دییلادورغان فرقه یوق اتیلیب، تولاراق اوُلوغلر اوُلتورولوب و قاچیب زراعت یرلری، یایلاغلر و حیوان لر همه خلق اراسیده تقسیم قیلینب هرکم ایگه لیق حقی‌غه یتیشتی و خلق‌نیڭ بیر بیری‌نی قوّل قیلیب ظالمانه و اوجرت سیز خدمت‌غه سالماق اصولی بوزولوب اوشاقلر تماماً آزاد بولدی لر. تجارت چین‌لیغ لرنیڭ انحصاری‌دین چیقیب هر پولی

بارکیشی آزاد تجارت قیلماق حقی غه ایگه بولدی. جزانه چی لر یوق بولوب خلق نیك حیات واسطه لری بولغان مُلك و مال لری یوق بولوش دین قوتولدی. یورتده تولا بولوب ملت نیك موجود یتی نی تهدید اتمکدہ بولغان چنغن و چین محاجرلری انقلاب نتیجه سیده قاچیب و اوّلتورو لوب از قالدی لر، و چینلاشماق تهلکه سی قطعی صورتده یوق بولدی بو نیك بیلهن هرکم اوز مُلکی و اوز فایده سی اوچون جِدّ یَت بیلهن ایشلاب یورت اباد بولدی. ثَروَت یورت خلقی نیك یانجوقیده قالیب خلق بای بولدی. شرقی تورکستان چین اولکه سی بولوب کتمك تهلکه سیدین قوتولوب ینه تورك یورتی حالتیده قالدی. تورك بولغان خلق چینلاشماق و اسلام دینی دین ایریلماق هلاکتی دین قوتولوب، موجود یت لری کوچلاندی

معنوی جهتدین فایده لری: چین استیلاسی دوریده یورت ده دینی، ادبی و باشقه علم لر یوق حسابده بولوب کتکهن ایدی. انقلاب بولور بولماس انقلابچی لرنیك اك اَوّل اهمیت برگهن ایشلری باشقه اسلام یورت لری دین عالم لر کلتورمك، مکتب، مدرسه لر تاسیس قیلیب علم نی یایماق دین عبارت بولدی. بخارا، فرغانه، افغانستان و هند ستان دین تولا عالم لر کلتورولدی. بو عالم لر ایچیدین کولاب لیغ ملا عبدالله اخون (کولابی اخونوم) مکتب و مدرسه لرده درس پروگرامی نی ترتیب برگهنی و قوند وزلوغ قاری عبدالله قُرآن تعلیمی نی تجوید قاعدہ لری بیلهن توغریلاب چیقغانی وبیر تورکچه تجوید کتابی تالیف قیلغانی اوچون حاضرغه چه اونوتولمیغان مشهور عالم لر دور. منه بو صورت بیلهن آز مدت ده تمام دینی و فلسفی علم لر ده، عربچه، فارسچه، و تورکچه ادبیات ده ماهر تولا عالم لر یتیشتی لر. یارکند، کاشغر، ختن شهرلری اعتبارلیق علم مرکز لری بولدی. ایلگریده میکدہ بیر اوقوش یازیش بیلادورغان کشی تاپیلمغوده‌ك درجه ده جاهلیق قاراکُنولوقی غه مبتلا بولغان شرقی تورکستان ده تولا چوك عالم لر و فصیح شاعرلر یتیشتی و اَکَ یاقا یورت لرده موا وقوش یازیش رواج تاپتی. تورسون بگ و باشقه چوك مؤلف لرنیك اثر لری حاضرغه چه باردور. مریم اخون اغاچه ده‌ك بیر نچه خاتون مُدَرِّس و شاعرلر هم یتیشکهن ایدی. یارکندلیك،

قاراقاشلیغ، ختن تاغی‌لیغ اوچ مُلّا نیاز اخون لرده‌ك ملی شاعر لر پیدا بولغان ایدی[20]. بو کشی‌لرنیك اثر لری خلق قولیده بار دور. سنه بو انقلاب لر، اصلی مقصد بولغان استقلال‌نی نتیجه برمسه‌لرمو استقلال دین مقصد بولغان سعادت‌لردین مهم بیرمونچه‌سی نیك حاصل بولما قی غه سبب بولدی.

چینلیغلر نیك ایکینجی و اوچونجی استیلا لری‌نیك مدت لری اوزون بولمغان اوچون ملت نیك یوقاریقی اصلاحات و قولغه کلتور گه‌ن فایده لرنی یوق ایتالمادی لر. استیلا مدتی دوام اتکه‌ن تقدیر ده ینه چین‌لیغ لرنیك اولقی دین تهلکه لیگ راق اقدامات قیلماق لریده شك یوق ایدی. بو اوچون خلق اوچونجی چین استیلاسی دین کین ینه بیر قیام و انقلاب غه حرکت قیلماقده ایدی. بو نوبتده هم چین‌غه باغلانغان بگ لر، خلق‌نیك حرکت لری‌غه مراقبت قیلیب ممکن قدر چین حکومتی نیك دوامی غه کوشش قیلسه لرمو بولر ایلگریکی دین از و هم نفوذ لری ضعیف بولغانی اوچون انچه اهمیت‌لیك ایمس ایدی لر. فقط چین عسکری نیك تولالیقی و قوتی استیلانی دوام اتتورمکده ایدی. خلق، چین قوتی نیك ضعیفلاشماق فرصتی نی کوتوب تورار ایدی.

٦ــ فصل

شرقی تورکستان دا اوچونجی عمومی انقلاب

١٢٧٨ هـ ده چین‌ده‌کی تایپیك انقلابی و یوننان انقلابی منتهاد رجه‌ده قوتلانیب چین امپراطوری‌نیك شرقی تورکستان‌غه قارا غوچه کوچی و امکانی قالمادی. بو فرصت دین شرقی تورکستان خلقی استفاده قیلیب ارقه ارقه دین بش یرده انقلاب چیقاردی لر. ایلی و یته سو اولکه لری‌ده ١٢٧٩ هـ (١٨٦٢م) ده تارانچی‌لر و تونگان لر (مسلمان چین‌لیغ لر) بیرله‌شیب قاتیغ بیر انقلاب چیقاردی لر. ایلی ده‌کی جاکجوك

باشلیغ چین لیغ لرنی و تمام چنفن لرنی قتل‌عام قیلدی لر و استقلال اعلان اتتی لر[21].

کوچاده ۱۲۸۰ هـ (۱۸۶۳م) ده تورك لر و تونگان لر بیرله‌شیب کوچانیكْ چوكْ دینی پیشیواسی بولغان راشدالدین خان نیكْ قیادتی استیده قوپوب بیر نچه اوروش‌لردین‌کین کوچا ، اقسو ، کورلا شهرلری‌نی الدی لر. کین قاراشهر ، تورپان ، اورومچی ، قومول ، بار کول اولکه لری‌نی هم الیب چین حدودی‌غه‌چه همه یرنی ایگه‌له‌دیلر[22].

مذکور ییلده ختن‌نیكْ چوكْ عالمی و دینی پیشیواسی بولغان مفتی حبیب الله حاجیم نیكْ اوغول‌لری عبدالرحمن اخون و ابراهیم خان لرنیكْ قیادتی استیده ختن خلقی چین‌لیغ لرنی بیر نچه محاربه دین کین مغلوب قیلیب محاصره غه الدیلر. بیر نچه کوندین کین چین‌لیغ لر شهرنی ویاراغ و خزانه نی تاپچوروب بریب جان لرینی قوتقوزدی لر. مفتی حبیب الله حاجیم نی خلق آق کیگیزده اولتورغوزوب پادشاه صفتی بیله‌ن اکا بیعت قیلدی لر. موندین کین غربده گومشرقده کریا و چرچن‌غه‌چه فتح قیلیب ختن حکومتی‌غه قوشدی[23].

ینه مذکور ییلده کاشغر خلقی صدیق بگ نیكْ قیادتی استیده قوپوب چین‌لیغ لرنی مغلوب قیلیب کاشغر کهنه شهرنی ، یکْی حصار و فیض‌اباد شهرلری‌نی الدی لر. چین‌لیغ لرنی یکْی شهر دییلا دورغان سپیل ایچیده محاصره قیلدیلر[24].

مذکور ییلده یارکند ده‌کی قوراللیق تونگانلر یوعمومی انقلاب ایچیده حیات‌لری‌نی محافظه اتمك اوچون چین‌لیغ لردین ایریلیب اولر نیكْ ضدی‌غه جهاد اعلان اتتی لر. بو جهاد غه یارکند خلقی عموماً اشتراك اتتی لر. یارکند التی شهرنیكْ جنوب قسمی نیكْ والی سی (خان امبان) تورا دورغان مرکز بولغانی اوچون چین‌لیغ لرنیكْ قوتی خیلی تولا ایدی. بو اوچون ایکی یریم آی محاصره دین کین شهرنی هجوم بیله‌ن فتح قیلیب خان‌امبان باشلیغ چین‌لیغ لرنی اوْلتوردیلر. پوسکام و قارغالیق شهرلری‌نی هم فتح قیلیب عبدالرحمن حضرت نی پادشاه‌سایلادی لر[25].

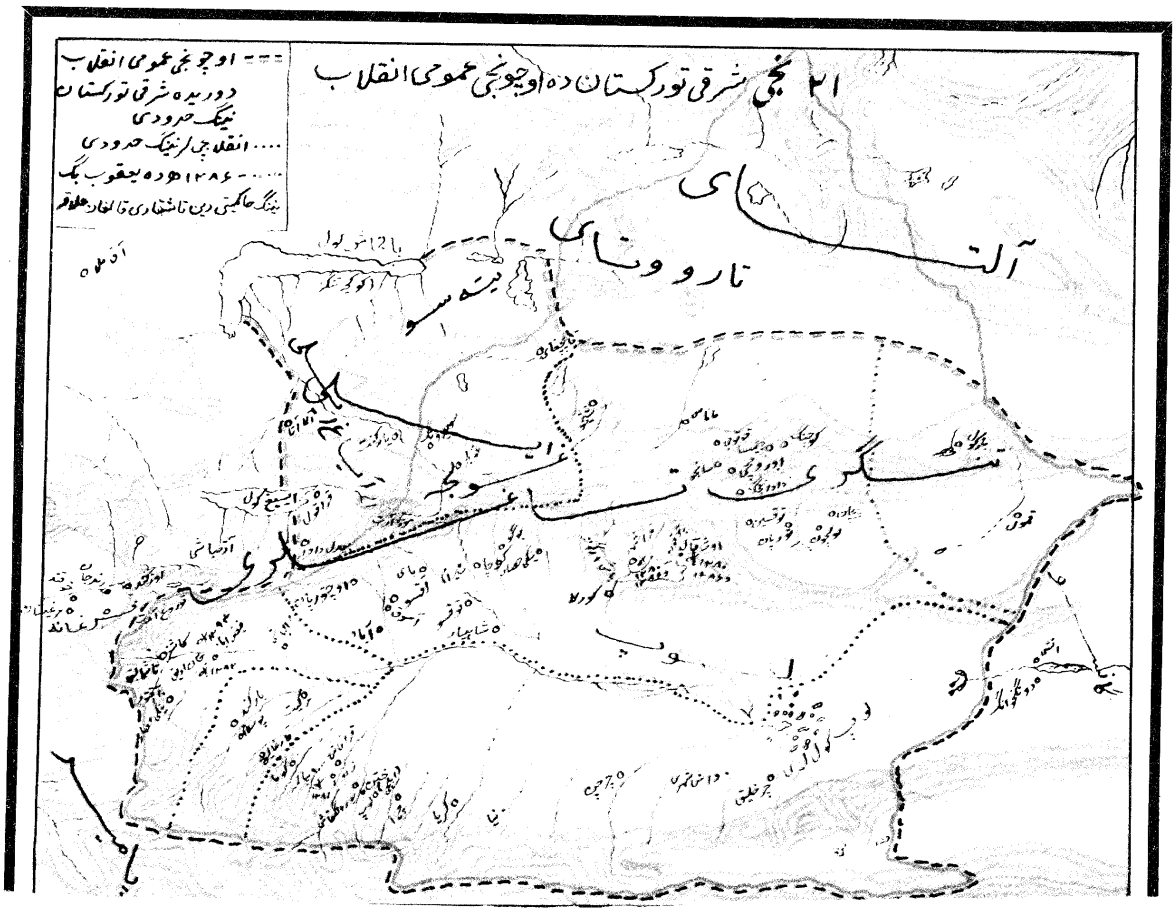
۲۱ نجی شرقی تورکستان ده اوچونجی عمومی انقلاب
اوچونجی عمومی انقلاب
دوریده شرقی تورکستان
تینگ حدودی
انقلابچی لرتینگ حدودی
۱۲۸۶ هده یعقوب بگ
تینگ حاکمیتی دین تاشقاری قالخان علاقه
آلتای
تاروباغای
تیشسو
تورپان
قاراشهر
کوچا
اقسو
کورلا
یارکند
خوتن
کاشغر
آقصو
ایلی
چوغوچاک
تارباغتای
ایلی
تورپان
قاراشهر
کوچا
اقسو
کورلا
یارکند
خوتن
کاشغر
آقصو
ایلی

مسنه بو انقلاب لر مستقل صورتده بش نقطه ده قوزغالیب و بش مستقل حکومت شکلیده قارارلاشتی. آرالریده یقین مناسبت قورولمغان دهك ایشده بیرلیك موهیچ یوق ایدی. (۲۱ نجی خریطه غه قارا سون لر)

بو انقلاب لر تام معناسی بیلهن بیر بیریدین آیریم بولوب هر منطقه ده کی انقلابچی لر قوتقوزوب آلغان اولکه لریده استقلال اعلان قیلیب شرقی تورکستان ده بش مستقل ملی حکومت قورغانلری و بیر بیرلری بیلهن صمیمی بیر بیرلیك وجود غه کلتورالمگهن لیك لری نیك سببی، بو انقلاب لرنیك قانداغ باشلانغانلیقی، حربی قوت لری، انقلابلریدین کؤتکهن مقصدلری، انقلاب غه ارالاشقان عنصرلر و اداره تشکیلات لریده بیر بیرلری غه توغرا کلمگهنلیك لری ایدی. بنا علیه بو بش انقلاب نیك باشلانغان شکل لری، انقلاب غه سبب بولغان مقصد و غایه لر انقلاب غه آرالاشقان چهت اللیك لر، اداره تشکیلاتی و هر بیر انقلاب باشلیغی نیك شخصیت لری و مسلك لری خصوصیده کی صحیح معلومات نی باشقه باشقه عنوان لر آستیده بیان قیلامیز. هرعنوان نیك آخریده او عنوان ده بیان قیلینغان انقلاب و انقلابچی لرنیك عاقبتی توغراسیدا بیلگه نیمیز نی یازیب اوتارمیز.

ایلی ویته سو انقلابی

ایلی و یته سو ده شرقی تورکستان نیك همه اولکه لریدین کوچوب کلیب یرلهشکهن تورك (تارانچی) لر و چین دین کوچورولوب یرلاش تورولگهن چنغن لر و ینه چین دین سورگون صورتی بیلهن هیدالیب چیقاریلغان تونگان لردین عبارت بولغان اوچ عنصر خلق بارایدی. بو لرنیك ایچیدین تقریباً یوزده یتمیش مقداری تارانچی، یوزده اون مقداری تونگان و قالدیسی چنغن و چین لیغ ایدی. چنغن لر، کؤکسرو استیازغه ایگه و چین غه غایت درجه ده باغلیغ بولوب حکومت بولرغه تولا اعتماد قیلور ایدی. همه سی قوراللیغ ایدی. یعنی بولر، حکومت نیك یرلیك عسکری ایدی. تارانچی لر تورك و مسلمان بولغان لری اوچون

چین‌لیغ لر بولرنی بیر خذ مستکار قتاریده کورمکده و هر قسم اغیر لیق و ظلم بو لرنیك باشی غه ایدی.

تونگان لر چینلیغ بولسه لرمو مسلمان بولغانلری اوچون و خصوصاً بو لر عصیان سببی دین چین‌دین هیدالیب ایلی و یته سوده چنفن لرنیك مراقبتی استیده یاشاید ورغان بولغانلری اوچون، بو لرهم هر قسم تحقیر و ظلم غه معروض ایدی لر. بو سبب دین او اؤلکه لرده‌کی تونگان لرو چین و چنفن‌نی دشمن توتماقده تورك لربیلهٔ شریك ایدی لر. بو ایکی عنصر تقریباً یوزده سکسن نسبت ده اکثریت غه ایگه ایدی لر. ۱۲۷۹ هـ (۱۸۶۱م) ده ایلی و یته‌سو ده‌کی تارانچی و تونگان‌لر بیرله شیب انقلاب باشلادی. باشتاتاغ ارالاش مستحکم یرلرده غیر منتظم چته چی صورتده سوقوش قیلیب او یر لرده چین لیغ عسکرلرنی باسقون صورتی بیله‌ن یوق اتیب او لرنیك تولا یراغلری‌نی قو لغه کلتورگه‌ندین کین شهرلرغه هجوم قیلغالی توردی لر. تقریباً بیر ییل سوقاش دوام قیلیب اخیراً انقلابچی‌لر قطعی صورتده غالب بولوب جاکجوك لوق مرکزی بولغان چنفن شهری‌نی اشغال اتتی لر، جاکجوك باشلیغ تمام چین‌لیغ لرنی و تمام چنفن لرنی قتل‌عام قیلدی لر. و چنفن شهری‌نی ویران قیلدیلر. بو شهرنیك خرابه سی حاضرده هم کوره و غولجه آراسیده بار دور. یالغوز چنفن شهریده سکسن میك چنفن و چینلیغ نیك اؤلتورولگینی روایت قیلینیدور. بو نیك بیله‌ن تمام ایلی و یته سو قوتولوب انقلابچی‌لر مستقل بولدی لر. ایلی و یته‌سو انقلابچی‌لری، چین‌لیغ لرنیك قوتی همه‌دین تولا راق بولغانی و هم عمومی والی‌لیق مرکزی بولغان بو اؤلکه لرده غایت یخشی بیر صورتده موفقیت حاصل قیلغانلری جهتی دین، باشقه انقلابچی‌لردین زیاده راق اهمیت غه ایگه‌ایدیلر. لیکن بو انقلاب هیچ تاریخده بیر بیری بیله‌ن اویوشمغان ایکی عنصر (تورك و تونگان) نیك اورتاق تریشجانلیقی بیله‌ن وجود غه کلگه‌نی اوچون بو اهمیت لری، اوروش توگه‌گه‌ن زمان ایچکی اختلاف چیقیب ضایع بولدی.[26]

بو یورت لر قوتقوزولغان‌دین کین تونگان لر انصاف سیزلیق قیلیب چین‌لیغ لردین الینغان حسابسیز اولجه لرنی یالغوزاؤز

لری‌غینه آلماق غه کیریشتیلر. تارانچی لرنیڭ راضی‌لیقی‌سیز بیر تونگان نی حکمدارلیق غه تعین قیلدی‌لر. حکومت شکلی و اداره تشکیلاتی نی پوتونله‌ی چین اصولیغه کوره قوروب چقتیلر. دیمك که تونگان‌لر، یورت نیڭ اصلی ایگه‌سی بولوب انقلاب نی باشلاتقان تارانچی‌لرغه هیچ حقوق برماسلیك غه و بویورت نی تورك یمورتی قیلمای ینه چین مستملیکه‌سی قیلماق غه اوروندیلر.[27]

تارانچی‌لر، بو انصاف سیزلیق قارشیسیده رذالت غه راضی بولمای "یورت بیزنیك، انقلاب نی بیز چیقاردوق کوپچولوك بیزده‌دور. شو نیك اوچون حکمداربیزدین بولادور. اولجاوغنیمتلر بیزنیڭ حقیمیز. حکومت تشکیلاتی نی چین چه قیلمای اسلام اصولیغه اویغون توزومیز. تونگانلرغه قیلغان خذ متلریغه توشلوق مکافات و حقوق بیرامیز" دیگه ن دعوا بیله‌ن تونگانلردین ایریلیب اوزارالریدین بیر کشی نی خان تعین قیلیب اسلام اصولی و تورك روحیاتی غه مطابق حکومت تشکیل قیلدی‌لر. منه بو صورت بیله‌ن بو ایکی عُنْصُر اراسیده اوزون زمان قانلیغ مجادله لر بولوب هر ایکی طرف ضعیفلاشیب اخیراً غولجه ولایتی تونگان‌لرقولیدۀ و ایاغ ایلی و یته سو ولایت‌لری تارانچی‌لر قولیده قارارتاپتی. بواختلاف نتیجه سیده بولر باشقه هیچ یرنی فتح قیلالمادی‌لر. اخیراً ۱۲۸۶ هـ (۱۸۶۹م) ده یعقوب بگ، غولجه غه هجوم قیلیب او یرده‌کی تونگانلر نیڭ حاکمیتی استیده قالغان تارانچی‌لرنیڭ یاردمی بیله‌ن تونگانلر نی مغلوب قیلیب غولجه نی الدی. ایاغ ایلی و یته سوده‌کی تارانچی حکومتی یعقوب بگ غه رسماً اطاعت قیلیب بیر مقدار مالیات برمکنی اوستیغه الیب انیڭ بیله‌ن پیشتی لر. ۱۲۸۸ هـ (۱۷۷۱م) ده غولجه غه ینه تونگان‌لر استیلا قیلدی. تارانچی حکومتی مستقل بولدی. کین لرده غولجه هم تارانچی حکومتی غه تابع بولدی. بو صورت بیله‌ن تارانچی لر استقلال‌لری‌نی ساقلاب قلیب ۱۲۹۴ هـ (۱۸۷۷م) دین کین چین عسکرلری‌غه قارشی موفقیت بیله‌ن مدافعه قیلیدیلر. ۱۲۹۷ هـ (۱۸۸۰م) ده ایلی و یته سو غه روس استیلا قیلیب ملی تارانچی استقلالی ییقیلدی.

۱۲۸۰ هـ ده کوچاده بیر مونچه اصیل‌زاده لر بیر مخفی تشکیلات قورد یلر. بو اصیل‌زاده لر توغلوقتیمور خان‌نیك بیانیده ذکری اوتکن مولانا ارشدالدین‌نیك اولادی بولوب کوچانیك طریقت مرشدلری نیك خاندانی دین کلگن کشی‌لر ایدی لر. کوچاده تونگانلر دین بیرنچه سیك اویلوك مهاجرلر بار ایدی. بو تونگانلر هم چین حکومتی غه‌وفادار لیق کورسا تکن قوراللیغ ادملرایدی. بیر طرفدین یوقاریقی طریقت مرشدلری‌غه مرید ایدی. منه بو مناسبت‌بیله‌ن‌یاراغ سیز تشکیلات چی لر مذکور تونگانلرنی اهسته اهسته اوز طرف لری‌غه تارتتی‌لر. بیر کیچه ده مذکور تورك لرو تونگانلر شهر ایچیده‌کی چین موضع لری‌غه هجوم قیلیب سپیل ایچیدین باشقه همه یرنی اشغال قیلیب چین‌لیغ لرنی محاصره قیلدی لر. ایرته سی مجاهدلر اتفاقلاشیب اك چوك‌مرشد لری بولغان راشدالدین خان خوجه نی آق کیگیزده اولتورغوزوب اکا بیعت قیلیب خان اعلان اتتی‌لر و اوکا خان خوجه عنوانی نی بردی لر. بو ذات تمام عمریده خِلْوَت نشین‌لیق و طریقت پیری‌لیق بیله‌ن یاشاغان و سیاست و عسکرلیك قابلیتی دین اوزاق ساده کوکُل‌لوگ و تجربه سیز بیر کشی ایدی. فقط اونیك یاشده چوك بولوب خلق‌ارا سیده‌کی اعتباری نی نظرغه الیب اونی خان تعین اتتی‌لر.

بو بیعت مراسیمی توگوگه‌ندین کین مجاهد لر چین قلعه سیغه هجوم قیلغالی باشلادی لر. بیر نچه قاتا اوروشلر بولوب اخیراً مجاهدلر هجوم بیله‌ن قلعه نی اشغال قیلیب چین لیغ لرنی یوق اتتی‌لر. کوچا و اطرافی فتح بولغاندین‌کین خان‌خوجه،اینی سی جمال‌الدین خوجه نی بیر نچه سیك عسکر بیله‌ن اقسوغه یوللادی. جمال‌الدین خوجه بای، اقسو،اوچتورپان شهرلری‌نی فتح قیلدی. و ینه خان خوجه برادرزاده سی اسحاق خوجه نی ایکی سیك بش یوز کشی‌لیك بیر قوت بیله‌ن شرق طرفی‌غه یوللاب کورلا، قاراشهرنی فتح قیلماق‌غه امر اتتی. اسحاق خوجه بارغونچه قاراشهر و تریم (لوپ) اولکه لریدین تولا چین‌لیغ لر کورلا شهری‌غه بیغیلیب بش سیك دین

تولا راق قوت توپلاغان ایدی لر. اسحاق خوجه دشمن نیك قوتی نیك تولا لیقی، یاراغ لری نیك مکمل لیکی و اوز عسکرلری نیك آز لیقی، یاراغ لری نیك ناقص لیقی غه قاراماى کورلاغه هجوم قیلیب چین لیغ لر نی محاصره استیغه الدی. بو اثناده بوگور، یکی حصار، کورلا اطرافیدین ایکی اوچ میك قدر مجاهدلر اسحاق خوجه نیك یاردمی غه کلدی لر. تریم (لوپ) دین اسلام خلفه نیك قیادتی استیده یته یوز قوراللیغ آوچی لر کلیب اولرغه قوشولدی. بو نیك بیله ن اسحاق خوجه نیك قوتی التـه میك غه یاقین بولوب کورلانی قاتیغ محاصره و هجوم لر نتیجه سیده آلدی. بو موفقیت دین کین هر طرفدین کلیب قوشولغان مجاهدلر بیله ن تقریباً اون میك کشی لیك قوت توپلاب قارا شهرغه یؤروش قیلدی. قارا شهرده چین قوتی بش آلته میك دین آشوق بولوب توپ لری خیلی تولا ایدی. مونیك اؤستیغه قاراشهر دریاسی غایت چوك بیر مانع ایدی. اسحاق خوجه دریا بویی غه باریب چین لیغ لر بیله ن اوق اتیشیب بیر مونچه کون دریادین اوتمکغه کوشش قیلدی لر. لیکن دریانیك او طرفی دین چین لیغ لر قاتیغ مدافعه قیلغانی اوچون دریادین عسکر اؤتکوز مك امکانی نی تاپالمادی.

بو مشکیلات نیك اوستیغه قاراشهر، اورومچی، تورپان طرفیدین ارقه ارقه دین یاردم قوت لری کلمکده بولغانی اگلاندی. اسحاق خوجه بو وضعیت نیك یگانه چاره سی قاراشهر نیك شرقیغه اوتمك و اورومچی و قاراشهرنیك آراسی نی اؤزمك و قاراشهرغه ارقه دین هجوم قیلماق ایکه نلیکی غه توشونوب بیرر میك مقداری میلتیق چی عسکر نی قاراشهر دریاسی بوییده قویوب اوزی قالغان تمام قوت لری بیله ن ارقه غه یانیب باغراش کول نیك غربی و جنوبی و شرقی قایی سی بیله ن التـه کون یول یوروب قاراشهرنیك قرق میل شرقی ده کی اوشاق تال قصبه سی غه یاقینلاشتی. اورومچی دین قاراشهرغه یاردم اوچون یوللانغان اون میك کشی لیك چین لیغ و قالماق دین مرکب بیر قوت نیك اوشاق تال ده غافل حالده بارلیقی دین خبر الدی. اسحاق خوجه بو دشمن نیك اوستیغه اوشتومتوت باسقون قیلیب بیر نچه ساعت اوروشدین کین

دشمن نی یمان مغلوب اتتی . چین‌لیغ باشقوماندان اؤلتورولدی انیك تمام دفتر و مکتوب لری اسحاق خوجه نیك قولیغه توشتی . دشمن لرنیك تولا راقی اؤلتورولوب، قلیچ دین اشقان لری، غایت پراکنده حالده قاراشهرغه قاچتی . دشمن نیك تمام یاراغ و جبخانه و لوازم لری مجاهد لرغه اولجه توشتی . باشقوماندان نیك یانجوقی دین چیقفان بیرمکتوب ده اورومچی دین کلمکده بولغان اوچ تورت پارچه یاردم عسکرلری نیك هر بیر پارچه سی نیك مقداری و اوشاق تالغه توشا دورغان کون لری تفصیل بیله‌ن یازیلغان ایکه‌ن . بونی اسحاق خوجه بیلیب در حال بیر مقدار عسکری‌نی اوشاق تالده قویوب بیر مقداری‌نی اوزی الیب قاراقیزیل جیلغه سی نیك ایکی طرفیده‌کی تاغلرنیك هر یریده بوقتورمالر تعین قیلیب کیلا دورغان یاردم قوت لری‌غه ساقلاب توردی . و کلگه‌نچه سی‌نی اوق‌غه توتوب و اراغه الیب یوق اتتی . تورت بش کون ایچیده بو یاردم قوت لری‌نی تماماً یوق اتیب تولا یاراغ و مهمات و باشقه اولجه لرنی تولغه توشوردی . بو نیك بیله‌ن اسحاق خوجه اورومچی طرفی دین دشمن کلمکیدین خاطرجمع بولوب قاراشهر طرفی غه یوروش قیلدی . قاراشهرده‌کی چین‌لیغ لر اوشاق تال نیك ۱۰ میل غربیده‌کی چوقورا تلیغ کنت ده تولا قوت توپلاب استحکام قیلیب تورغان ایدی لر . اسحاق خوجه چوقورغه کلیب لا محاربه باشلاندی . دشمن نیك قوتلیك توپ لری و میلتیق لری مجاهد لرغه تولا زیان بردی . بیرر میك کشی شهید بولدی . و عسکرلر مغلوب بولوب ارقه غه قاچقالی باشلادی لر . بو حالده اسحاق خوجه نیك امری بیله‌ن یوز اتلیغ هجوم چی بیر یولی ات قویوب دشمن نیك توپخانه سیغه هجوم قیلیب اؤلگه‌نی اولوب اشقانی اوزی‌نی توپخانه‌غه یتکوروب توپچی لرنی قلیچ غه توتوب بیر طرفدین آرابه لرغه یؤکله‌نگه‌ن میلتیق دارو لری‌غه اوت قویوب بردی لر . بو نیك بیله‌ن قاتیغ بیر پارتلامابولوب تمام اوق دارو و بیر نچه توپ، توپچی لری بیله‌ن هواغه اوچورولدی . بو سبب دین دشمن لرغه نهایت یمان بیر اضطراب پیدا بولدی . بو حال نی قاچقالی تورغان اسلام عسکرلری کوروب همه‌سی بیر یولی دشمن نیك اوستیغه هجوم اتتی لر . چین‌لیغ لر غایت یمان فلاکت

لیك صورتده مغلوب بولوب قاراشهر طرفیغه قاچقالی توردی لر. تمام توپ، ات، تیوه و ارابه‌لری مجاهدلرغه اولجه توشتی.

اسحاق خوجه توختاماسدین دشمن‌نی قوغلاب قاراشهر غه کیریب شهرنی محاصره استیغه الدی. بو کونغه‌چه کوچادین و اطراف دین بیر نچه‌مینك یاردم قوتی کلیب قاراشهر دریاسی نیك بوییده توختاب تورغان ایدی. اسحاق خوجه نیك امری بیله‌ن اولر هم قارا شهرغه کیردی لر. اسحاق خوجه اون ایکی کون محاصره دین‌کین شهر نیك دروازه لری‌غه اوت قویوب و سپیل دین بیر نچه یرنی بیقیب شهرغه هجوم قیلدی. چین‌لیغ لرنیك تولا راقی نی اولتوروب و بعضی سی نی اسیر قیلدی. قاراشهردین مجاهدلر قولیغه توشکه‌ن اولجه لرنیك تولا لیقی و قیمتی نی موسیو اخون تاریخ امنیه سی ده اوزون بیان قیلادور[28].

قاراشهرنیك حربی موقعیتی شرقی تورکستان ده مثل‌سیز مهم دور. اسحاق خوجه نیك بو یرنی فتح قیلغانی تورپان و اورومچی نی فتحی نی تولا اسانلاشتورماق دین عبارت ایدی. واقعاً اسحاق خوجه تورپان و اورومچی نی قاراشهر محاربه لری نیك یریمی چه اسانلیق بیله‌ن فتح قیلدی.

ایکنجی ییلی ۱۲۸۱ هـ (۱۸٦٤م) ده اسحاق خوجه تولا بیر قوت بیله‌ن شرق‌غه یوروش قیلیب تورپان ولایتی خلق‌نیك یاردمی بیله‌ن اسان فتح قیلدی. موندین‌کین نوبت خلقی‌نیك اکثریتی چین‌لیغ بولغان اورومچی ولایتی غه کلدی. اسحاق خوجه اورومچی نی تقریباً ایکی ای محاصره قیلیب فتح قیلدی. اندین‌کین گوچیك، جمیسا، قوتوبی، مناس و شیخو شهرلری‌نی تولا شدتلیك اوروش‌لردین‌کین فتح قیلدی. بو شهرلرنی فتح قیلماقده مذکور شهرلرده‌کی تونگانلر اسحاق خوجه‌غه تولا یاردم قیلدیلر. بو اوچون اسحاق خوجه، اورومچی ولایتی غه تونگان لرنیك چوك ملاسی یوسف لورینجا نی والی قیلیب مذکور شهرلرنیك تولا را قی‌غه تونگان دین حاکم لر تعین قیلدی و عسکر منصبدارلری قویدی.

بو یورتلر فتح بولغاندین کین چین حدودی ده کی غایت مهم ایکی تورك شهری بولغان قومول و بارکول نی فتح قیلماق اوچون اسحاق خوجه عسکری نی ایکی غه ایریب بیر فرقه سی نی بارکول غه یوللاب ینه بیر فرقه سی بیله ن اوزی قومول غه یوروش قیلدی. بارکول نی بیر نچه کون محاصره دین کین فتح قیلدی. اما قومول نیك یکی شهری (چین قلعه سی) دین باشقه تمام شهر، قصبه و کنت لری نی فتح قیلیب گانسو حدودی غه چه همه نی اشغال قیلدی. لیکن یکی شهرده چین لیغ لرنیك یاراغ و اوزوق لری کوب، سان لری هم خیلی تولا ایدی. سپیل و اطرافده کی استحکام لری بك قوتلیك ایدی. بو اوچون یکی شهرنیك محاصره سی اوزون تارتتی. ینه کورونوشده اسحاق خوجه غه اطاعت کورساتیب تورغان قومول چیك واك نیك دشمن لرغه مخفی صورتده مهم یاردم قیلیب او لرغه قوت بیریب تورغانی روایت قیلینادور. الحاصل قومول یکی شهر تخی فتح بولمای تورغان حالده اسحاق خوجه کوچاغه قیچقیریلد. قویوب یانغان عسکرلری قومول یکی شهرنی فتح قیلالمیدی. اخیراً چیك واك نیك یاردمی بیله ن قومول ینه چین قولیغه توشتی[29].

کوزولوركه: کوچا مجاهدلری شرقی تورکستان نیك غربی دین شرق حدودی غه چه چوزولغان اوترا قسمی نیك همه سی نی فتح قیلیب باشقه انقلابچی لر دین کوچا حکومتی نیك تؤ پراقی و هم عسکری قوتی زیاده بولدی. بو اعتبار بیله ن همه دین بو نیك اهمیتی خیلی زیاده ایدی. هرکیم نیك قناعتی چه تمام شرقی تورکستان مجاهدلری کوچا حکومتی نیك بایراقی استیده بیرله شمکده هیچ شبهه قیلینماس ایدی. لیکن کوچا حکومتی نیك مغرورانه سیاسی خطالری بو قناعت نیك ترتوسی نی نتیجه بیریب غایت فاجعه لیك عاقبت نی میدان غه چیقاردی:

۱۲۸۱ هـ (۱۸٦٤م) ده خان خوجه، کاشغر، یارکند، ختن مجاهدلری غه هیچ بیر قید و شرط سیز کوچا حکومتی غه اطاعت قیلماق و تمام یاراغ و خزانه لرنی تسلیم قیلماق غه امر قیلیب، و بو امر غه بویون اگمگه ن تقدیرده او لرنیك اوست لری غه عسکر ایبا ریب جزا برمك تهدیدی یازیلغان مکتوب لرنی یوللادی. کوزولوركه بو مکتوب لر اوز

وطن و ملت لری نی ازاد قیلماق اوچون جان و مال لری نی فدا قیلغان ملی مجاهد لرنیك حقوق و حرمتلرینی ایاغ استی قیلماق و اولرغه لازم بولغان حرمت قیلیش اورنیده اولرنی بیر عاصی و باغی غه قیلانادور امر و تهدیدلر بیله ن خوارلاماق دین عبارت ایدی . موندا غ معامله نیك نفسانیت و بلکه نفرت حسی نی قوزغاشی طبیعیدور . باشلانغوچدا تونوشماق و ابتدائی سیاسی تماس غه باشلاماق یرینده ایشلاتیلگه ن بو ینگوش معامله خان خوجه نیك غایت یمان بیر سیاسی خطاسی بولدی . بو مکتوب غه ختن حکمداری حاجی پادشاه و کاشغر مجاهد لری نیك رئیسی صدیق بگ لر یازغان جواب لریده خان خوجه غه تونگان لرنی و ایلگری چین غه خدمت قیلغان بگ لرنی حکومت ایشلریدین و عسکرلیکدین کاملا چیقاریب اتماق و اوزلری نیك فتح قیلغان یرلریده کی قورغان حکومت لری نیك داخلی استقلالی نی تونوماق شرط لرینی تکلیف قیلدی . بو شرط لرنی عمل غه کلتورگه ن تقدیرده خان خوجه غه بیعت قیلماق غه تیار لیق لری نی بیلدوردی لر . یارکند حکمداری عبدالرحمان حضرت نیك نیمه جواب برگه نی خصوصیده معلوماتی میز یوق . شوندا غ بولسه مو درحال اطاعت قبول اتمگه نی معلوم دور . منه بو صورت بیله ن ملی انقلابچی لر اراسیده بیر اختلاف باش کورسا تتی .

راشد الدین خان خوجه نیك کاشغر ویارکند وختن مجاهدلری بیله ن اوروشقانی

راشد الدین خان خوجه کاشغر ، یارکند ، ختن مجاهد لری دین یوقاریقی صورت ده منفی جواب لرنی الغاندین کین یانیده کی تونگان و بگ لرنیك تشویقی بیله ن ینه بیر خطا ایشلادی . اینی سی جمال الدین خوجه نی تولا عسکر بیله ن کاشغرغه یوللادی . صدیق بگ بو خبر نی اکلاغان زمان فرغانه حکمداری سعید سلطان دین و بیر روایت غه کوره خدایار خان دین یاردم تیلادی . فرغانه دین یاردم کلگوچه جمال الدین خوجه یتیب کلدی . صدیق بگ اکا مقاومت قیلالمای کاشغر نی

بوشاتیب تاشمالیق‌غه کتتی وعسکرلری‌نی توپلاب توردی. جمال‌الدین خوجه شهرنی محاربه سیزالدی. لیکن ازکونلرده فرغانه دین تولا عسکر یوروش قیلیب کاشغرغه یاقین کلگه‌ن خبر اکلاندی. جمال‌الدین خوجه بو فرغانه عسکری‌نیك ازلیقی‌نی تحقیق قیلماسدین قورقوب کاشغرنی بوشاتیب کوچاغه یانیب کتتی. ارقه دین‌لا صدیق‌بگ کیریب شهرنی قولیغه الدی وکین فرغانه لیغ‌لر کاشغرنی اشغال قیلدی.

خان خوجه درحال ینه جمال‌الدین خوجه وحامدالدین خوجه لرنی اون میك دین تولا راق عسکر بیله‌ن توغرا یارکندغه یوللادی یارکندنی الفاندین‌کین کاشغر وختن‌نی الماقغه امر ائتتی. جمال‌الدین خوجه یارکندغه کلگونچه کاشغرده‌کی فرغانه لیغ‌لرنیك عسکر باشی سی یعقوب بگ،تورت یوز کشی‌لیك بیر قوت‌بیله‌ن یارکندغه کلیب شهرنی الماق اوچون حیله ایشلاتمکده وشهر تاشیده تورماقده ایدی. جمال الدین خوجه بیر مقدار عسکری‌نی کاشغر حدودی‌غه یوللاب تولا راق‌قو تی بیله‌ن یارکندغه یاقینلاشتی. یعقوب بگ بونی اکلاب درحال یارکند حکومتی بیله‌ن مصالحه قیلیب کاشغرغه یانیب کتتی. بیر روایت‌غه کوره یارکند حکومتی فرغانه لیغ‌لردین یاردم طلب قیلیب کشی ایبارگه‌ن او چون یعقوب بگ یارکندغه کلگه‌ن. جمال‌الدین خوجه کاشغرغه عسکر یوللاغان اوچون یعقوب بگ یانماق‌غه مجبور بولغان ایمیش دور. جمال الدین خوجه بو روایت‌نی بهانه قیلیب عبدالرحمان حضرت‌نی اسیر قیلمیش دور. لیکن او وقت ده‌کی واقعه نویس موسی‌اخون، یعقوب بگ نیك یارکندغه استیلامقصدی بیله‌ن اوزیچه کلگه‌ن دیمیدور.

جمال‌الدین خوجه یارکندغه کلیب بعضی تونگان لر و نیازبگ ده‌ك منافق بگ‌لرنیك یاردمی بیله‌ن شهرنی الدی. یارکند حکمداری عبدالرحمان حضرت‌نی اوغول‌لری بیله‌ن اسیر قیلیب کوچاغه یوللادی. لیکن یارکند تونگان لری‌نیك شفاعتی بیله‌ن یولدین یاندوروب یارکنده احترام صورتی بیله‌ن نظربند قیلدی. یارکند بو صورت‌بیله‌ن کوچا حکومتی‌غه تابع بولغاندین‌کین جمال‌الدین خوجه ایلگری چین خذمتیده بولغان بیربگ نیك قیادتی استیده تورت میك عسکرنی ختن

غه یوللادی. بوعسکرنیڭ تولا راقی کوچا و یارکند تونگانلرید ین ایدی. حاجی پادشاه بو خبرنی اکلاب اوغلی و هم وزیری صدر الصدور عبد الرحمان پاشانی تولاعسکر بیله‌ن ختن شهری‌نیڭ ٤٤ میل غربی ده‌کی پیالمه قصبه سی غه یوللادی. او یرده تقریباً بیر کیچه کوندوز اوروش بولدی وعبدالرحمان پاشا شهید بولدی. لیکن بو ذات نیڭ شهید بولماقی بیله‌ن ختن عسکری پراکنده بولماقده یوق انتقام حس‌لری زیاده بولوب شدتلیك هجوم لر بیله‌ن تونگان لرنیڭ تولا سی نی یوق اتیب کوچا عسکرلری‌نی مدهیش‌صورتده مغلوب قیلدی لر. و قوغلاب گومادین اوتکو زوب هیداب چیقاردی لر. بو صورت‌بیله‌ن ختن غه یورگه‌ن کوچاعسکری نیڭ یریمی دین تولا راقی ضایع بولوب اشقانی غایت پراکنده حالده یار کند غه یانیب باردی. بو هزیمت دین کین جمال‌الدین خوجه نیڭ کاشغرغه یوروش قیلادورغان غیرتی کاملاً سیندی[30].

خان خوجه بومغلوبیتدین و اینی‌لری جمال الدین و حامدالدین خوجه و باشقه یانیده‌کی ادم لری‌نیڭ لیاقت‌سیز و غیرت سیز لیکیدین تولا خپه بولدی. بیر طرفدین کاشغرده‌کی فرغانه لیك لر نیڭ کوندین کونگه قوتلانمکده بولغانیدین قورقوب کتتی. بو اوچون کوچا حکومتی نیڭ بیرنجی قهرمانی اسحاق خوجه نی قومول‌دین قیچقیردی. اسحاق خوجه "قومول یکی شهرنی فتح قیلمای کوچاغه یانماق قومول‌نی چین‌لیغ غه تسلیم اتمکدور و بو صورتده پوتون یورت چین تهدیدی غه معروض بولادور. فرغانه لیك لر و ختن‌لیك لر کوچا حکومتی نیڭ تابعی غه تعرض قیلمایدور. بناءً علیه من قومول یکی شهرنی فتح قیلمای یان مایمن" دیب حقیقت‌نی عرض قیلسه‌مو خان خوجه انیڭ بو معقول سوزینی قبول اتمای ینه قطعی امر بردی. اسحاق خوجه مجبوراً قومول‌ده بیر مقدار عسکر بیله‌ن اینی‌سی نی قویوب کوچاغه کلدی.

اسحاق خوجه تقریباً اون میڭ کشی‌لیك بیر قوت بیله‌ن کاشغرغه یوروش قیلدی. بو خبرنی کاشغرده حکمدار بولغان بزرك خان توره اکلاب کاشغرنی بوشاتیب فرغانه غه قاچماق‌غه تیار بولدی. لیکن عسکر باشی‌سی یعقوب بگ، اسحاق خوجه بیله‌ن اوروشماق و مغلوب

بولغان تقدیرده قاچماق‌غه قارار بیریب تورت یوز کشی دین عبارت بولغان قوتی‌نی الیب کاشغرنیك ۳۷ میل شرقی ده‌کی خان اریق قصبه سیغه باریب محاربه غه تیارلاندی. او یرده قاتیغ محاربه بولوب اخشام ده فرغانه لیغ لر مغلوب بولوب قاچسه‌مو یعقوب بگ اوترا یولده بیر مقدار عسکری‌نی توپلاب کیچه‌ده غافل اوخلاغان کوچا عسکری‌نیك اوستیغه باسقون قیلدی. بو اوشتومستوت باسقون نتیجه سیده کوچا عسکری دین بیر نچه میك اؤلوب و اسیر بولوب ضایع بولدی و اشقانی پراکنده حالده قاچتی. اسحاق خوجه عسکری‌نی توپلایالمای مرالباشی غه یانماق‌غه مجبور بولدی. او یرده هم تورالمای کوچاغه کتتی.

خان اریق محاربه سیده‌کی مغلوبیت کوچا حکومتی نیك هیبتی‌نی کاملاً یوق اتتی. یارکند انقلاب چی‌لری کوچا حکومتی نیك مأمور و عسکرلری‌نی هیداب چیقاریب عبدالرحمن حضرت‌نی ینه پادشاه اعلان قیلیب مستقل بولدی لر. خان اریق محاربه سیدین‌کین کوچا حکومتی نیك فلاکت غه یوز کلتورگه‌نی باشلانادور. اسحاق خوجه ایلگریکی فتوحاتی بیله‌ن شرقی تورکستان‌ده مثل‌سیز بیر قهرمانلیق بیله‌ن شهرت تاپیب بو یوزدین اکا حاصل بولغان عزت و عمومی ملت نیك محبت و حرمتیغه خان خوجه نیك اینی‌لری و اوغول‌لری حسد قیلور ایدی لر. اونی مرتبه سیدین بیقیتماق اوچون فرصت غه منتظر ایدی لر. خان اریق مغلوبیتید ین‌کین مذکور حاسدلر فرصت تاپیب انیك حقیده هرقسم بهتان و افترا لرنی پیدا قیلیب خان خوجه‌غه اکلاتغالی باشلادی‌لر. بو ساده کوکللوك ادم بو حاسدلرنیك یالغان‌سوزلریغه‌ایشانیب اسحاق خوجه‌نی کاملا ایش‌دین چیقاریب کوچادین یاراقلاشتوروب آقسوده توختاتیب قویدی. بیچاره اسحاق‌خوجه شونچه اولوغ خدمت لرد ین‌کین اقسو یاقینیده بیر کنت ده غریبانه حیات کچورمك سغالتی‌غه توشتی. بو نیك اوستیغه هر وقت حاسدلری طرفیدین جان قورقونجی هم بارایدی.

اسحاق‌خوجه نیك بو حالغه توشکه‌نی‌نی کاشغرقوماندانی یعقوب بگ اکلاب کوچا حکومتی‌نی بو یگانه قهرمان و لایق ادمی دین قطعی صورتده ایریماق‌نیك فرصتی کلگه‌نی بیلدی. درحال مخفی

صورتده ادم و مکتوب ایبا ریب اسحاق‌خوجه نی کاشغرغه کلمکفه‌تکلیف اتتی و فوق‌العاده اضطراب ده بولغان اسحاق‌خوجه جان ساقلامـــاق امیدی بیله‌ن بو تکلیف نی قبول اتیب اقسودین قاچیب کاشغرغه باردی .

یعقوب بگ اگا تولا احترام قیلیب کاشغرده حویلی و باغ و معاش بیریب توختاتیب قویدی . اسحاق‌خوجه نیك بو حال‌غه توشوب ملت و وطن خدمتی‌غه قادر بولالماید ورغان حال‌غه کلمکی‌غه سبـــب بولغان حاسدلری ، جمال‌الدین‌خوجه و حامدخوجه و باشقه‌لری، اسحاق‌خوجه نیك قیلغان ایش‌لریدین یوزده بیری‌نی قیلالماید ورغـــان لیاقت سیز ، عیش پرست، غافل و قورقونجاق ادم لر ایدی . بو کشی‌لر دایما راحت‌نی خوشلاغان لری و کلگوسی اوچون فعالیت‌نی تاشلاغان لری سببی دین کاشغر، یارکند ، ختن‌نی کوچا حکومتی‌غه تابع قیلماق امکانی یوق بولوب بلکه او طرف لردین کوچاغه تعرض واقع بولماق‌دین قورقماق‌غه باشلادی لر . بو نیك اوستیغه مدافعه قوتی نی تیارلاماقده کوشش اتمگه‌نلیکی لری کورولمکده ایدی . الحاصل بو صورت‌بیله‌ن کوچـــا حکومتی نیك ایلگریکی عسکری و معنوی قوت و هیبتی مو یوق بولـدی . تورپان‌نیك او طرفیده‌کی اورومچی ولایتی ده تونگانلر مستقل بولدی لر . قومول‌نی چین‌لیغ‌لر اشغال قیلیب او یرده کوچلوغ بیر حربی حرکت مرکزی تأسیس قیلدی لر . اسحاق‌خوجه‌نیك اینی‌سی هم قومول‌دین یانیب کلدی.

کوچا مجاهدلری نیك عاقبتی

کوچا حکومتی کوندین کونگه اداره سیزلیق نتیجه سیـــده اوز ایچیدین ضعیف لیق‌غه توشمکده بولوب بو احوال یعقوب بگ نیـــك استیلاسی غه‌چه دوام قیلدی .

۱۲۸٤ هـ (۱۸٦۷م) ده توبنده (یعقوب نیك بیانیده) کیلادورغان وجه بیله‌ن یعقوب بگ، کوچاغه یوروش قیلدی ، قوت و حیلـــه بیله‌ن کوچانی الدی ، راشدالدین‌خان‌خوجه‌نی بیر نچه چوك اوغول‌لری

بیله‌ن کوچاده شهید قیلدی. باشقه اینی‌لری‌نی و حکومت‌ادم‌لری نسی اسیر قیلیب یارکند و کاشغرغه ایباریب او یرلرده بو بیچاره لرنی میڭ بیر قین و ظلم لر بیله‌ن شهید اتتی. منه بو صورت‌بیله‌ن کوچا حکومتی یقیلیب کورلا غه‌چه یعقوب بگ استیلا اتتی. تورپان و قاراشهر اولکه لری‌غه اورومچی تونگانلری استیلا قیلدی.[32]

کوچا حکومتی نیڭ ماهیتی

کوچا حکومتی نیڭ حکمداری بولغان راشدالدین‌خان خوجه انقلاب دین ایلگری کوچاده چوڭ طریقت مرشدی ایدی. کوچا و اطرافیده‌کی تورك و تونگانلر بو ذات‌غه مرید ویا مخلص ایدی‌لر. بو مناسبت‌بیله‌ن راشدالدین خان‌خوجه تونگانلرنیڭ چین‌لیغ بولوب ملی انقلاب غه یات‌ایکه‌نلیکی‌نی توشونماسدین یالغوز اولرنیڭ مسلمانلیقی‌نی ملاحظه قیلیب قول‌لریده‌کی یراغلرین استفاده قیلماق اوچون اولر بیله‌ن بیرله‌شکه‌ن ایدی. انقلاب نیڭ باشیده‌قوراللیغ قوت یالغوز تونگان لر ایدی. کین‌چه عسکری قوت نیڭ کوپینی تورك لر تشکیل قیلسه‌مو ینه مه‌یلی عسکری و مه‌یلی مُلکی ایش‌لرغه خان‌خوجه تونگانلرنی تولا ارالاشتوروب هر ایش‌نی اولرنیڭ مشوره لری بیله‌ن قیلور ایدی. مو نیڭ اوستیغه اوتموشده چین‌غه خدمت قیلیب عمومی خلق نیڭ تَفرتی بیله‌ن تونولغان بگلرنیڭ منافِقچه اطاعتی‌نی قبول اتیب اولرغه چوڭ منصب لرنی بردی. عسکری و ملکی اداره ایش‌لری نیڭ مهم لری تونگان و کهنه بگلرنیڭ قولیده بولوب تمام اداره و اِجرا آت چین اصولی‌غه مطابق ایدی. اسلام و تورکلوك روحیاتی‌نی بوزا دور غان استبداد غه تایانماقده ایدی. منتظم بیر قانون بو حکومت‌ده یوق ایدی. راشدالدین خان‌خوجه سیاسی بیر ادم ایمس ساده کوڭل لوك و سیاسی تجربه سیز بیر ذات ایدی. هر سوزغه درحال ایشانور ایدی و فکری دین یانماقی اسان ایدی. اورداسی نیڭ تاشیده‌کی ایش لردین خبرسیز ایدی. تمام ایش‌لرنی اینی‌لری و اوغول‌لری و اولرنیڭ مشاورلری بولغان تونگان و بگلر اوز اختیارلری بیله‌ن اجرا قیلورایدیلر.

انقلاب نیك اولقی بیل‌لریده تمام شرقی تورکستان مجاهد لری کوچا حکومتی نی، همه دین قوتلیك بولغانی اوچون، تمام مملکت غه حکمدار بولوب همه نی اوز بایراقی استیغه بیرلاشتورمك غه حق لیغ کورمکده ایدی لر. لیکن از مدت دین‌کین کوچا حکمداری و حکومتی نیك یوقاریقی وضعیتی باشقه انقلابچی لرغه معلوم بولوب اولر کوچا حکومتی غه اطاعت قیلماقده تردّدغه توشتی لر. بو تردّد دین خبر الغان خان‌خوجه، مذکور انقلابچی لرنیك نظریه لری‌نی و آرزو لری‌نی انصاف و عقل بیله‌ن تدقیق اتمك و اولربیله‌ن دوستانه صورتده مذاکره قیلماق و وطن و ملت نیك مقدراتی نی اولرنیك ایش‌بیرلیگی بیله‌ن تعین اتمك یولی نی توتسه و اولرنیك مجاهدلیق حقوقی نی احترام قیلسه ایدی، منه بو سیاست حکیمانه بیر سیاست بولور ایدی. باشقه مجاهدلر نی اطاعتی غه کیرگوزوب تمام شرقی تورکستان نی اوز بایراقی استیده بیرلاشتورمکی و یعقوب بگ نیك قانلیغ بلاسی و چین استیلاسی ده‌ك فلاکت لردین وطن نی قوتقوزماق، شبهه سیز ممکن ایدی. چونکه باشقه انقلابچی لرنیك مقصد و آرزو لری بو ایدی. لیکن بو ساده ادم موندا غ قیلماقده یوق تونگان و بگ لرنیك تحریکی بیله‌ن انقلابچی لرغه تهدید لیغ یارلیغ نامه لر یازیب و اندین‌کین اولرغه حرب اعلان قیلیب اولرنیك تردّد لری‌نی اشکارا نفرت و عداوت درجه‌سی غه چیقاردی. بو نیك نتیجه سیده داخلی محاربه لرء قوت نیك ضعیف لاشماقی و ملی حکومت لرنیك ارقه ارقه دین برباد بولوب کتمکی میدان‌غه چیقتی. شو چاغدین قالغان بو تورکچه شعر مذکور اَلَم لیك حادثه لر و فجیع عاقبت نی عکس اتتورادور.

من‌سن اولسام سن‌من‌اولساك، هم من‌اولسام هم سن‌اولساك.
من‌من‌اولدوم سن‌سن‌اولدوك، نی من‌اولدوم نی سن‌اولدوك.

مفتی حبیب الله حاجیم ختن نیك اصیل بیر خاندانی دین ایدی. بو ذات ختن نیك چوك مفتی سی، کاتته عالمی بولوب خلق نیك دینی وعدلی مرجعی ایدی. یاشی یتمیش دین اشقان وقتیده اوغول لری عبد الرحمن آخون و ابراهیم خان لر چین ضدی غه انقلاب اچماق فکری نی دادا لری غه آچتی لر. مفتی حبیب الله حاجیم غایت خوشلوق بیله ن اوغول لری نی بو اولوغ ایش غه تشویق اتتی. بو اوغول لر قاراقاش نیك ۱۷ میل شمال غربی سیده کی بولاق اتلیغ کنت ده مخفی بیر تشکیلات قوروب بیر مقدار یراغ و ایکی یوز کشی لیك کیچیك بیر قوت توپلاغاندین کین ۱۲۸۰ هـ (۱۸۶۳م) ده زاوا قصبه سیده کی چین عسکرلری نیك اوستیغه تویغوسوز باسقون قیلیب اولرنی اؤلتوروب یاراغ لری نی الیب قوراللانغاندین کین ختن ایلچی شهری غه یوروش قیلدی لر. خلق هر طرفدین الامان بولوب پالد و کتمن چوماق کوتاریب مجاهد لرغه قوشولوب اوتوز قرق میك کشی لیك بیر قوت بیله ن شهرغه هجوم قیلدیلر. مدافعه اوچون چیقفان عسکرلری نی اؤلتوروب شهرنی فتح قیلدی لر. چین لیغ لرنی سپیل ایچیده محاصره غه الدیلر. بیر نچه کون محاصره دین کین چین لیغ لر مدافعه دین عاجز کلیب تسلیم بولدی لر. تورت میك دین اشوق راق چین لیغ مسلمان بولدی. موندین کین یورت خلقی بیغمبر مفتی حبیب الله حاجیم نی تورك عنعنه سی غه اویغون آق کیگیزده اولتورغوزوب اسلام اصولی غه موافق بیعت قیلدیلر. حبیب الله حاجیم، حاجی پادشاه عنوانی نی الدی. غربده گوما وشرقده چرخلیق غه چه چوزولغان اولکه لرنی تماماً ازاد قیلدی. حاجی پادشاً، اوغلی عبد الرحمان اخون نی وزیر تعین قیلیب صدر الصدور عنوانی نی بردی. خلق اوذات نی عبد الرحمان پاشا دیر ایدی لر.[3]

انقلاب کونلریده اویده شوك یاتقان بعضی اصیل زاده لر حاجی پادشاه غه حسد قیلیب عصیان چیقاردی لر. لیکن حاجی پادشاه بیر هجوم بیله ن بو عاصی لرنیك بعضیسینی اؤلتوردی، بعضی سی

قاچیب یارکندغه کتتی . ۱۲۸۱ هـ (۱۸٦٤م) نیك باشیده یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن کوچا حکمداری خان‌خوجه نیك یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن تهدیدلیغ مکتوبی نی الیب بیر الچی کلدی . حاجی پادشاه انیك جوابیده تونگان و بگ لرنی حکومت ایش‌لری‌غه ارالاشتورماسلیق و ختن‌نی داخلده مستقل بیر حکومت تونوماق شرطی‌بیله‌ن اطاعت اتمك نی قبول قیلغان مضموندە مکتوب یازدی . بو جواب نیك جوابیده خان خوجه مذکور ییل‌نیك اخیریده (۱۸٦٥م) یوقاریده ایتیلغان وجه‌بیله‌ن ختن‌غه عسکر یوللادی و پیالمه اوروشیده صدرالصدور عبدالرحمان پاشا شهید بولدی . لیکن کوچا عسکرلری یمان مغلوب بولوب قاچیب کتتی. موندین‌کین حاجی پادشاه گوماغه عسکر ایباریب یارکند یول‌لرینی مستحکم قیلدی و عبدالرحمان پاشانیك اورنیغه ینه بیر اوغلی ابراهیم خان نی وزیر یعنی صدرالصدور تعین قیلدی .

۱۲۸۱ هـ نیك اخریده (۱۸۸٥م) حاجی پادشاه صدر الصدور ابراهیم خان‌نیك ریاستی بیله‌ن فرغانه غه بیر الچیلیك هیئتی یوللاب فرغانه خانی خدایارخان بیله‌ن بیر دوستلوق معاهده‌سی عقد اتتی . فرغانه خانی خدایارخان او وقتده اوزی‌غه تابع بولغان کاشغر حکمداری بزرك خان توره و قوماندانی یعقوب بگ غه ختن حکومتی بیله‌ن دوستلوق‌ده بولماق‌نی توصیه قیلیب یارلیغنامه‌یازدی.

بو هیئت بیله‌ن بیر وقتده حاجی پادشاه کوچاغه هم بیر هیئت یوللاب خان‌خوجه غه بیر مکتوب ایباردی . مکتوب نیك مضمونی قیسقچه شودور: "جهادیمیزدین مقصد تمام یورت نیك کُفّار اسارتیدین ابدغه‌چه قوتولماقیدور. بو نیك یگانه شرطی همه میزنیك بیرلا شمکیمیز و اوترادین اختلاف و نفاق مادەلری‌نی یوق قیلماقیمیزدور. لیکن سیز حکومت ایش‌لری‌نی و اسلام عسکرلری‌نی تونگان‌لرغه و ایلگری چین خذمتی قیلغان بگ لرغه بردیگیز. تونگان بولسه چین لیغ و طبعاً بیزگه مخالف بیر خلقدور، بگ لر بولسه منافقدور. باشی میزغه مشکل حال‌لر کلگەندە بو هر ایکی طایفه بیزنیك داخلی دشمنی میز بولادور. من ایلگری خالص کوکل بیله‌ن بو حقیقت نی سیزغه یازدیم

و سیز بو نیڭ جوابیده مذکور منافق ادملرنیڭ اغواسی بیلەن منیڭ اوستوم غه بیر خیتای یتیمی (چین‌خذ متی ده‌کی لرنی طعنەصورتی بیلەن خیتای‌یتیمی دییلادور) نی تورت‌بش میڭ تونگان بیلەن یوللادیگیز. بو سبب دین بیر نچه میڭ مسلمان ضایع بولدی. بو نیڭ وبالی یالغوز سیزنیڭ بوینیگیزغه‌دور. مەیلی اؤتکه‌ایش اؤتتی، ینه‌من‌بیرله‌شمه‌ك اؤچون و اسلام نیڭ قوتی زیاده بولماق اوچون کوشش قیلامن. اگر سیز تمام‌یورت غه پادشاه بولماق مقصدی‌ده بولساگیز مذکور ضررلیك ایکی طایفەنی تماماً ایش دین چیقاریڭ و حکومت ایش‌لری‌نی شریعت غه‌اویغون وعدالت اساسی غه مطابق اجرا قیلیڭ. بو شرط بیلەن من سیزغه بیعت قیلماق‌غه حاضردورمن. اگر بو شرط نی قبول قیلماسیگیز هم سیزبیلەن دوست‌بولماق‌نی و مشترك دشمن‌نیڭ مقابلیده قوتلیك بولماقیمیز نسی ارزو قیلامن، والسّلام." منه مکتوب نیڭ مضمونی‌بودور. مکتوب ده‌کی اوزاقنی کوزلیگه‌ن یخشی نیتلیك سوزلرنی تدقیق اتمك و انی کوزالدی‌غه الماق اویان تورسون، بو مکتوب نی الیب بارغان وکیللر اعضالری نسی یمان تحقیرلر بیلەن سایرام قصبه سیده ابدی حبس قیلدی. راشد الدین‌خان‌خوجه شهید بولغاندین‌کین مذکور وکیللر قوتولوب ختن‌غه کلدی لر.

۱۲۸۲ هـ (۱۸۶۵م) ده یارکند ایکنجی قتیم استقلال اعلان قیلغاندین‌کین عبدالرحمان حضرت نیڭ ختن ده‌کی نفوذلوغ توغقانلری عبدالله حضرت‌لر، حاجی پادشاه نیڭ ضدی‌غه بیر حرکت قیلیب ختن‌نی الماق و یارکند حکومتی‌غه قوشماق اوچون عصیان‌غه‌حاضر لانغانلری معلوم بولوب حاجی پادشاه بو حضرت‌لرنی توتوب حبس قیلدی و تعلق لری‌نی مصادره قیلدی[34].

۱۲۸۲ هـ (۱۸٦٦م) نیكُ اخریده یعقوب بگ یارکندنی الیب و بزرك خان توره نی حکمدار لیقدین توشوروب اوزی حکمدار بولوب و اتالیق غازی عنوانی نی الفاندین کین ختن غه بیر هیئت یولـــلاب دوستلوق معاهده سی عقداتمك و بیر بیرلری نیكُ استقلال لری نی تـــو نوشماق غه تکلیف اتتی . حاجی پادشاه موندین تولا خرسند بولوب بیـــر دوستلوق کلیشیمی توزدی . بو صورت بیله ن اوترا ده یخشی بیر دوستلوق پیدا بولغاندهك کوروندی . حاجی پادشاه بونی اسلامی بیرلیك دیـــب اعتقاد قیلیب تولا خوش ایدی . لیکن بو دوستلوق، یعقوب بگ نیكُ ختن نی قولغه الماق اوچون قورغان مکر و حیله پلانی نیكُ باشلانغوچی ایدی چونکه حاجی پادشاه نیكُ عدالتی سایه سیده ختن خلقی نیك غایـــت محبت و اخلاص بیله ن انیكُ ارقه سیده ایکه نلیکی نی یعقوب بگ بیلگه نی اوچون ختن نی اوروش بیله ن الماق نیكُ ممکن ایماسلیکی نی بیلور ایدی . بر اوچون ختن نی حیله و خیانت یولی بیله ن الماق غه قارار برگه ن ایدی مذکور معاهده دین کین اوترا ده دوستانه مکتوب لر و کتته ادم لر نیكُ باریش کلیش لری تولا بولدی . ۱۲۸۳ هـ (۱۸٦۷م) ده یعقوب بگ، ختن مزار لری نی و حاجی پادشاه اتام نی زیارت قیلیب اوزوم کوروشوب دوست لوقیمیزنی قوتلاندوروب کیلامن دیب شهرت بیریب بیرر میكُ عسکر بیلـه ن ختن غه یوردی . لیکن ارقه سیدین اون ایکی میكُ دین زیاده راق عسکر پارچه پارچه هر قسم بهانه لر بیله ن کلمکده ایدی . یعقوب بگ نیكُ زیـــا رت غرضی بیله ن ختن غه یورگه نی نی سیلدوروب ایبارگه ن مکتوبی کلگـه ن زمان حاجی پادشاه شبهه لانیب اوغلی صدرالصدور ابراهیم خان نی ظاهرده کوتوب الماق اوچون حقیقتده اگر یعقوب بگ نیكُ یمان نیتی بولسه مدافعه قیلماق اوچون بیر نچه میكُ عسکر بیله ن پیالمغه یوللادی . یعقوب بگ پیالمغه کلیب ابراهیم خان بیله ن کوروشوب ، هیچ بیر یامان نییتی یوق لیقینی ، فقط حاجی پادشاه دهك اولوغ بیر ذات نی زیارت قیلماق وآرادہ کی دوستلوقنی محکمله شتورمهك ارضوسی بیله ن کهلگه نینی بیان قیلیـــب

قران توتوب غلیظ آندلر اچیب دیدیکه: " اگر حاجی پادشاه سینیك ختن غه کیرمیکیمنی مناسب کورمسه زاواده بیر ملاقات بولغاندین کین یانماقنی هم غنیمت بیلامن" . بو سوزلردین کین ابراهیم خان غه حسب سیز سوغات و قاتمیقات کیمخاب تون لرنی تقدیم قیلدی .

ابراهیم خان یعقوب بگ نیك بو سوزلری غه کاملاً ایشاندی و عسکری بیله‌ن ختن غه یاندی و داداسی غه واقعه‌نی سوزلادی . حاجی پادشاه بو سوزلرغه ایشانمسه‌مو تردد غه توشتی، نیمه ایش قیلماق لازم لیقی نی تعین قیلالمادی . لیکن اوغلی نیك و یانیده‌کی ادملری نیك اصراری بیله‌ن یعقوب بگ نی کوتوب الماق اوچون زاواغه بارماق غه قارار بردی . ایرته سی حاجی پادشاه، ابراهیم خان نی بیر مقدار عسکر بیله‌ن شهرده قویوب اوزی تولا عسکر بیله‌ن زاواغه یوردی . مقصدی، یعقوب بگ نی مهیلی یخشی لیق و مهیلی یمانلیق بیله‌ن بولسون زاوادین اوتکوزماي یاندورماق ایدی . حاجی پادشاه زاواغه باریشدین ایلگری یعقوب بگ کلیب زاواغه توشوب چادرلری نی تیکتوروب تورغان ایدی . حاجی پادشاه نیك یاقینلاشقانی نی یعقوب الکیفان زمان بیرنچه خاص کشی لری بیله‌ن اتلانیب حاجی پادشاه نیك استقبالی غه یوردی . حاجی پادشاه نی کورور کورماس یعقوب بگ اتدین توشوب حاجی پادشاه نیك ایزانگوسی نی سویگلی کلدی . حاجی پادشاه، یعقوب بگ نیك بو وضعیتی نی کوروب انیك نیتی نیك یخشی ایکه‌نلیکی نی اینانمادی . اتدین توشوب مراسم بیله‌ن کوره‌شتی . یعقوب بگ توشکه‌ن یریغه یاندی . اندین کین حاجی پادشاه، یعقوب بك نیك عسکرگاهیغه باریب هارد وقسوراش ومهماندارلیق مراسیمینی وتکوزوش اوچون ایکی یوز کشی بیله‌ن یوردی . عسکرلری نی احتیاطاً هرایش غه تیار تورماق غه امراتتی . یعقوب بگ نیك عسکرگاهی غه بارغانده حاجی پادشاه نی یعقوب بگ اوز چادریغه توشوردی و همراه کلگه‌ن کشی لرنی چادرلرنیك تارلیقی نی بهانه قیلیب سکزاون دین آیریب باشقه چادرلرغه باشلادی . طعام بیگه‌لی تورغان وقتده حاجی پادشاه و ادملری نی توپغو سیز حالده توتوب باغلاب اسیر قیلدی . یعقوب بگ درحال حاجی پادشاه نیك عسکرلری غه "سیزلر درحال شهرغه یانیگلر من برادریم اتالیق غازی نی باشلاب ایرته شهرغه بارامن . ابراهیم خان و یورت کتته لری

استقبال غه کلسون و شهرنی جابدوسون" دیگه‌ن مضمونده خاجی پادشا
نیك تیلیدین بیر یارلیغ یازدوروب حاجی پادشاه نیك مُهوری‌نی باسیب
ایباردی. بو یارلیغنامه‌نی عسکرلر کوروب شهرغه یاندیلر. یعقوب بگ
کیچه‌سی حاجی پادشاه نی غایت حقارت بیله‌ن قول و ایاغلری غه کیشه‌ن
سالیب بساط سیز یاغاچ ارابه‌ده اولتورغوزوب کاشغرغه یوللادی. یعقوب
بگ نیك ارقه سیده‌کی عسکرلری بیر کیچه‌ده تماماً زاواغه کلیب ایرته سی
یعقوب بگ ایلچی شهری غه یوردی. ابراهیم خان و یورت کتته لری بی غم
و بی پروا استقبال غه چیقیب یولده اوچراشتیلر. بولر اوترادە حاجی
پادشاه‌نی کورمای حیران بولغانده یعقوب بگ، ابراهیم خان غه دیدیکه:
"حاجی پادشاه آتام ارقه ده کیلادورلر و اؤزلری خاطرجمع بولماق اوچون
باریب سلام قیلسونلر و یارلیغ بولسه اکلاسونلر" دیدی. ابراهیم خان بادا
سی غه سلام برمك اوچون ارقه غه اوتتی. ختن خلقی نیك کوزیدین اوزاق
لاشقاندا یعقوب بگ نیك عسکرلری، ابراهیم خان و همراه لری‌نی توتوب
باغلاب اسیر قیلدی لر. موندین کین یعقوب بگ ایکی میك کشی لیك بیر
قوت بیله‌ن بیر قوماندانی نی ایلگری ماکدوروب شهرغه یاقینلاشتی. خلق
توپ توپ استقبال و تماشا اوچون شهردین چیقفان ایدی لر. لیکن
حاجی پادشاه و ابراهیم خان ایلگری کلمای یعقوب بگ نیك و عسکرلری نیك
ایلگری کلگه‌نیدین حیران بولوب بو نیك سببی نی بیر بیرلریدین سوروشماق
ده ایدی لر. حاجی پادشاه و ابراهیم خان نیك اسیر بولغانلری دیسن
هیچکیم نیك خبری یوق ایدی. انداغ حادثه بولماقی نی خیال لری غه هم
کلتورماس ایدی لر. چونکه مقدس قران‌نی توتوب اولوغ خدانیك اتی بیله‌ن
قسم قیلغان بیر مسلمان نیك بو طرزده بیر خیانت و قیلماقینی امکانسیز
دیب توشونگه‌ن ایدی لر. بو صورت بیله‌ن یعقوب بگ نیك عسکرلری
شهرغه کیریب بولان تالان غه توردیلر و ختن عسکرلری نیك یاراغلرینی
تارتماقغه باشلادیلر. ختن خلقی بو وضعیت نی کورگه‌ندین کین یعقوب
بگ نیك خیانت قیلغانی نی بیلدیلر. درحال عسکر و خلق، یعقوب بگ
نیك اوستیغه هجوم قیلیب اوچراغان فرغانه‌لیغ نی اؤلتورمك و اؤرماق
"حاجی پادشاه نی قیداغ قیلدیك اوغری لر" دیب واقیراشماق غه باشلادیلر. بو خلق نیك هجوم و مظاهره لری بیر نچه کون دوام اتتی مدهیش

صورتده قانلر توکولدی. بو هجوم، نمایش و قتل‌عام لرنیڭ تفصیلاتی نی توبنده (یعقوب بگ‌نیڭ واقعاتی ده) بیان قیلامیز. الحاصل یعقوب بگ ختن‌نی دین و انسانیت‌بهاسی نی بیریب آلدی، کاشغرغه بارور بارماس حاجی پادشاه نی شهید اتتی[35]!

منه بو صورت‌بیله‌ن حاجی پادشاه و اوغول‌لری و خاندانی نیڭ تولاسی و قرق میڭ دین زیاده‌راق ختن وطن پرورلری یعقوب بگ‌نیڭ خیانتی غه قوربان بولدی. ختن، استقلالی پیقیلیب یعقوب بگ نیڭ ظلم و خیانت‌اوستیغه قورولغان دولتی نیڭ بیر ولایتی بولوب قالدی.

حاجی پادشاه نیڭ اداره تشکیلاتی وبعضی اجرا اتی

حاجی پادشاه نیڭ سیاستی اسلام شریعتی غه بناتاپقان نیڭ اوستیغه "شرقی تورکستان شرقی تورکستانلیغ نیڭ دور" دیگه‌ن شعار ده غایت کوچلوغ ایدی. یورتقه تاشقریدین‌کلگه‌ن تونگان و فرغانه لیغ لرنی مسلمان دیب حکومت‌ایشی ارالاشتورماقنی نی هرگیز قبول اتمدی. "بولرنی ایش‌غه ارالاشتورماق یورت نیڭ استقلالی غه خطردور" دیر ایدی. بو خصوصده‌کی اصراری نتیجه سیده راشدالدین‌خان خوجه بیله‌ن‌اوترا سیده بولغان واقعه لر یوقاریده اوتتی. کاشغر مجاهدلری‌نیڭ فرغانه حکومتی دین یاردم تیلاب او یردین عسکر کلتورگه‌نی دین حاجی پادشاه شرقی تورکستان‌غه یمان خطر حس قیلور و بو بابده‌کی قورقونچی نی اشکارا سوزلا رایدی. کین‌چه حاجی پادشاه نیڭ بو نظریه‌سی نیڭ راستلیقی آپ اچوق شرقی تورکستان ملتی نیڭ تجربه لریدین اوتتی.

حاجی پادشاه داخلی اداره ایش‌لری‌نی پوتون‌بیر قانون غه باغلاب او زمانه ده‌کی شرق دنیاسیده رواج تاپقان ظلم، تالانچی لیق و رشوت دین عبارت‌بولغان فساد لرنی اوز مملکتی دین یوقاتمکنی بیرنجی مقصدی بیلور ایدی. هر حاکم، عسکر و مأمور، قانون دین تاشقاری ایش قیلسه حاجی پادشاه نیڭ الدیده مسئول بولوب جزا کورورایدی.

مملکت ایچیده کی چوق کیچیك ایش لرد ین حاجی پادشاه خبردار ایدی.
هیچ بیر منصب دار اوز رایی چه ایش قیلالماس ایدی. مالیات
بك از ایدی. حکومت نیك چیقیم لری غه التون کانلری نیك محصولا
تی نی صرف قیلور ایدی. تمام التون کانلری حکومت نیك انحصاریده
ایدی. زراعت بر لریدین عُشرَه، تجارت مال لری و یایلاغده کی چارو
مال لرد ین زکات الینور ایدی. خلقد ین موند ین باشقه بیرنرسه الینماس
ایدی. زکات و عشره لرنی فقیر لرغه صرف قیلور ایدی. هرشهر
ده قلنَدَر خانه اتی ده بیر محله تاسیس قیلیب او یرده تیلامچی لیك
قیلادورغان فقیرلرنی اولتورغوزدی. هورون خانه اتی بیله ن بیر
دارالعاجزین بنا قیلیب او یرده اقساق چولاق، قاراغو، قری، یتیم لر
نی اولتورغوزدی و بو لرغه هر ایدا عُشرَه و زکات د ین معاش، هر ییل
ده ایکی قاتا کیم و قیش کونلریده هر کونی بیر وقت ایسیغ آش بیرور ایدی.
خزانه نیك کریمی از بولغان اوچون مأمور لرنی آز ایشلاتور ایدی. او
لرغه بیریلادورغان معاش هم کفایت مقداری د ین اشوق بولماس ایدی.
عسکرغه فقط ییمك ایچمك و کییم بیرور ایدی. دایمی عسکر هم از ایدی.
عدلیه و د ینیه ایش لرینی شریعت اصولی بیله ن یوروتوش خصوصیده
اهمیت بیرور ایدی. کورونوشده بدعت بولغان طریقت مذهب لری غه
جدّی صورتده مخالفت قیلیب موند اغ مذهب لرنیك مخصوص خانیقالری
نی یوق اتتی. جزا ایش لری علاحده بیر قانون غه باغلانغان بولوب
عمومی تینچلیق نی بوزغان کشی نیك جزاسی اؤلوم ایدی. چین حکومتی
د وریده مذهبش صورتده قوتلانیب کتکه ن بولانچی لیق و اوغری لیق آفت
لری نی کاملاً یوق اتمك اوچون بولانچی و اوغری نی توپقه توتماق ودارغه
اسماق بیله ن جزالاندورور ایدی. بو اقدامات سایه سیده ختن
ولایتی نیك اسایش و تینجلیقی هیچ تاریخده کورولمگه ن درجه ده تأمین
بولدی. حاجی پادشاه خزانه کیریمی د ین، حکومت چیقیمی د ین اشقا
نی نی حربی یاراغلر تیار قیلدورماق غه صرف قیلور ایدی. ختن هنر
مندلرنی بیر ایشخانه غه ییغیب سکز اون دانه چوق توپ و اوتوز قرق
دانه کیچیك تیمور توپ (تَیْپو) و بیر نچه سیك میلتیق تیارلاتتی. لیکن
بویاراغلر یورت نیك مدافعه سیغه یتکوده ك تولا ایمس ایدی. حاجی

پادشاه یورت نیكْ عمومی اقتصادیاتی غه ضرر بیرادورغان جزانه چی لرنی بك یمان کورور ایدی. اولرنی مختلف مالی جزالر بیلهن جزالاندۇ رور ایدی.

لیکن حاجی پادشاه نیكْ یمان ایکی عیبی بار ایدی. بیر عیبی، عسکرغه اهمیت برمسلیك ایدی. یعنی کافی درجهده منتظم عسکر تربیه قیلماق غه مخالف ایدی. "حکومت قورماقدین مقصد خلق نیكْ اسایش و راحتی نی تأمین قیلماقدور. خلق راحتده بولوب حکومتدین خوش بولسه اوروش وقتیده همه سی فداکار عسکر بولوب چیقادور. عسکر توپلاب انی تربیه قیلماق اوچون پول لازم دور و بو پول نی خلق دین المای چاره یوق دور. بو تقدیرده خلق نیكْ گردهنی غه غیرمشروع الوان لرنی قویماق و ظلم بیلهن انی الماق لازم کلادور" دیرایدی. بو نظریه غه بناً تمام یاش لرنی عسکرلیك دفتری غه یازدوروب، بیردین چوماق و سونگو (نیزه) ویا قلیچ اوی لریده ساقلاماقغه یارلیغ قیلدی. اولرنی اوز ایش لریده ازاد قویدی. فقط داخلی تینچلیق نی محافظه اتمك اوچون اوچ تورت میكْ قوراللیغ دایمی عسکری بار ایدی. مسنه بو نظریه حاجی پادشاه نیكْ تجربه سیزلیکی دین توغولغان بیر عیب ایدی. حاجی پادشاه نیكْ ایکنجی عیبی غضبی نیكْ ایتیگلیکی ایدی. یعنی مُجْرِم لرغه جزا برمکده از تحقیق قیلور ایدی. حکومت ادم لری نی لازم لیغ درجه دین اوشوق قورقوتوب اولرنیكْ جانی نی دایما خطر استیده توتار ایدی و تولا اوْلوم جزاسی بیرور ایدی. بو سبب دین یانیده یارلیغ ادم لری از ایدی[36].

کاشغر انقلابی وعاقبتی

صدیق بگ کاشغرنیكْ جنوبیده کی یکّی حصار حاکم لیقی غه تابع آقتور قصبه سیده اولتوروغلوغ و خلق ارا سیده چوكْ نفوذی بار بیر کشی ایدی. اصلی قپچاق ایکه نلیکی هم روایت قیلینادور. ۱۲۸۰ هـ (۱۸۶۳م) ده صدیق بگ آقتور، یکّی حصار و تاشمالیق دین آوچی لرنی

بیغیب کاشغرغه هجوم قیلدی. هر طرفدین خلق کلیب اکّا قوشولوب قوتی خیلی تولا بولدی. کاشغر کهنه شهرنی، یکّی حصار و فیض ابـاد شهرلرینی بیر نچه محاربه دین کین فتح قیلدی. لیکن چین لیغ لـر کاشغر یکّی شهر (سپیل ایچی) غه بیغیلیب قامالدیلر. چین لیغ لـر نیكّ یاراغلری، سانی، و اوزوق و مهمّاتی تولا بولغانی اوچون مجاهدلـر یکّی شهرنی فتح قیلالمادیلر. بو محاصره تقریباً بیر ییل دوام قیلدی.

بو حالده یوقاریده ایتیلغان وجه بیلهن کوچا عسکر لـری کاشغرغه یوروش قیلدی لر. صدیق بگ بو لرغه مقاومت قیلالمای شهر نی بو شاتیب تمام قوتی نی الیب تاشملیق غه کتتی. او یرده قوتی نی آشورماق ده ایدی. کوچا عسکرلری کاشغرنی اوروش سیز آلدی لر. صدیق بـگ، فرغانه خانی سعید سلطان و بیر روایت غه کوره خدایارخان دین یاردم تیلاب بیر هیئت ایبارردی. بیر روایت غه کوره اکّا بیعتنامه هم ایبار گه نی ذکر قیلینماقده دور. فرغانه خانی کاشغرنی آلماق و یورتی نی ککّروت مك اوچون بو احوال دین استفاده قیلیب جهانگیر خوجه مرحوم نیـك اوغول لریدین بُزُرك خان توره نی تورت یوز عسکر بیلهن کاشغرغه یوللادی. فرغانه خانی خدایارخان نیكّ یعقوب بگ اتلیغ بیر قوماندانی، بیر گنـاه سببی دین تورمیدا ایدی. اونیكّ بزرك خان بیلهن دوستلوقی بار ایدی. یعقوب بگ، دایما اوّلتورولمك قورقونچی ده ایدی؛ بزرك خان نیكّ کاشغر غه مأمور بولغانی نی اکّلاب اوکّا شفاعت قیلیب خذ متی ده کاشغرغه الیب کتمکنی التماس قیلیب عریضه ایبارردی. بزرك خان شفاعت قیلیب انی همرا الیب کاشغرغه یوردی.[37]

صدیق بگ نیكّ طرفدارلری کاشغر و اطرافیده فرغانه دین کیلادورغان یاردم عسکری نی غایت تولا و فوق العاده کوچلوغ دیب پروپاگنده قیلغالی باشلادی لر. بو پروپاکنده بیلهن کوچا عسکرلری قور قوب بیر طرفدین صدیق بگ و بیر طرفدین فرغانه لیك لر آراسیده اوز لری نی عاجز کوروب کاشغرنی بوشاتیب کوچاغه کتتی لر. صدیـق بـگ درحال کاشغرغه کیریب شهرنی اشغال قیلیب فرغانه دین کیلادورغان مهمانلری نیكّ استقبالی غه تیارلاندی.

بزرك خان و يعقوب بگ لر كاشغرغه كلور كلمس صديق بگ نيكْ و عسكرلرى نيكْ قوليده‌كى اولجه مال‌لرنى ويا راغلرنى آلماق و صديق بگ غه سوءقصد قيلماق تشبثى ده بولد يلر. صديق بگ بو لرنيكْ يارد مچى ايمس بلكه استيلاچى ايكه‌نليكى نى بيليب بير كيچه‌ده عسكر لرى بيله‌ن آقتورغه چيقيب فرغانه ليك لرنى هيداب چيقارماق اوچون محاربه آچماق غه تيارلانغالى باشلادى. ليكن يعقوب بگ، صديق بگ نيكْ بعضى ادم لرى غه مخفى صورتده پول بيريب انى اؤلتورتمكغه كوشش قيلدى. بو وجدانسيز لر صديق بگ نى، بير فرصت تاپيب، شهيد قيلدى لر. بو نيكْ بيله‌ن صديق بگ نيكْ قوت لرى تارقاب كتتى. كاشغر، يكّى حصار و فيض‌اباد بزرك خان توره نيكْ قوليغه توشوب بزرك خان اوزى‌نى خدايارخان نيكْ اتيده كاشغرغه حكمدار اعلان اتتى.[3,8]

ياركند انقلابى وعاقبتى

اوزون زمانلردين برى چين حكومتى چين دين كوچوروب ياركنده يرلاشتورگه‌ن بير نچه ميكْ اؤيلوك تونگانلر بار ايدى. بو تونگانلر ايلگريدين چين‌غه خدمت قيلغانى اوچون تولاراقى قورالليغايدى. شرقى تركستانده ياركندين باشقه يرلرده انقلاب چيقيب بو انقلاب نيكْ ياركندغه هم كلمكى جزم بولوب قالغانى نى مذكور تونگانلر بيليب جان ساقلاماق نيكْ يالغوز يولى بو انقلابدين حصه‌دار بولماق ايكه‌ن ليكى‌غه توشونوب بو مقصد بيله‌ن تونگانلر اوزلرى تونوشقان بعضى ياركند تورك لرى بيله‌ن بيرلاشيب كاشغردين ختن‌غه‌چه‌كى اؤلكه لرغه والى بولغان خان آمبان‌غه سوقوش آچتى لر. بو محاربه جهاد فى سبيل الله عنوانى بيله‌ن بولغان اوچون ياركند خلقى تماماً قوشولدى لر. بو قوت بيله‌ن ياركند كهنه شهرنى فتح قيلدى لر. خان امبان و بير نچه ميكْ چين‌ليغ لر يكّى شهرغه قامالىب مدافعه غه توردى لر. محاصره ايكى آى مدت دوام قيلدى. اخيراً مجاهدلر شهرنيكْ هر طرفيده نقب كاولاب سپيل آستيغه و حكومت‌عمارت‌لرى نيكْ آستيغه ميلتيق

داروسی کؤمؤب داروغه اوت قویوب سپیل نیك تولا یرلری‌نی و حکومت عمارت‌لری‌نی هواغه اوچوروب هجوم بیله‌ن شهرنی الدیلر. خان امبان و باله بارقه سی و تولا چین‌لیغ‌لر هواغه اوچوب و عمارت استیدؤ قالیب اؤلدی لر. مجاهدلر موندین ایلگری پوسکام و قارغالیق شهرلری‌نی هم فتح قیلغان ایدی لر. یکّی شهر فتح بولغان‌دین‌کین تونگان لریا راغلیغ بولسه لرمو از بیر اقلییت بولغانلری اوچون حکومت نیك تورك لر قولیده بولماقی لازم ایکه‌نلیکی غه توشونوب یارکند ده‌کی تونگانلر نیك و تولا راق تورك لرنیك طریقت مُرشِدی بولغان عبدالرحمان حضرت مُجَدِّدِی نی حکمدار لیق‌غه انتخاب قیلیب مراسم بیله‌ن اوذاتغه همه بالْاِتّفاقْ بیعت قیلیب پادشاه اعلان اتتی‌لر. عسکری ایش‌لر تونگانلر نیكْ قولیده بولسه‌مو مُلکی ایش‌لرده کاملاً اختیارات عبدالرحمن حضرت نیكْ قولیده بولدی[39]:

یارکند نیكْ استقلالی بیر ییل‌دین آزراق دوام قیلیب یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن کوچا عسکری نیكْ استیلاسی بیله‌ن بیقیلدی چونکه یارکند ده‌کی قوراللیغ قوت فقط تونگان ایدی و کوچا عسکری نیكْ مو مهم بیر قسمی تونگان ایدی. تونگانلرده جِنسِیَت تعَصُبی حد دین زیادؤ دور. بو مناسبت بیله‌ن یارکند ده‌کی تونگانلرنیكْ تولا راقی کوچا دین کلگه‌ن تونگانلر بیله‌ن اپلاشیب قالدی. عبدالرحمان حضرت باشتا مُدا فعه غه قارار بیریب محکم تورسه‌مو قول استیده‌کی تونگانلرنیكْ بو خیانتی سببی دین کوچالیغ لرغه شهرنی تسلیم قیلماق‌غه مجبور بولدی. کوچا قوماندانی جمال‌الدین خوجه عبدالرحمان حضرت‌نی و اوغول‌لرینی و توغقان لریدین بعضی‌سی‌نی اسیر قیلیب کوچاغه یوللادی. لیکن یارکند خلقی و تونگانلرنیكْ التماس‌لری بیله‌ن یولدین یاندوروب اسیر لیقدین ازاد قیلیب یارکند ده نظربند قیلیب قویدی. بو حادثه دین کین کوچا عسکرلری پیالمه و خان اریق محاربه لریده یمان مغلوب بولوب یارکند ده هم ضعیفلاشتی. عبدالرحمان حضرت و طرفدارلری بو وضعیت دین استفاده قیلیب کوچاعسکرلری‌نی یارکند دین هیداب چیقاریب ینه استقلال اعلان اتتی. بو استقلال تقریباً سکز ای دوام اتتی.

۱۲۸۲ هـ نیك اوتراسیده (۱۸۶۶م) کاشغرده‌کی فرغانه لیغ حکمدار بزرك خان توره و باش قوماندانی یعقوب بگ تمام قوتی بیله‌ن یارکندغه یوروش قیلدی. عبدالرحمان حضرت و تونگانلر قاتیغ مدافعه قیلدی لر. مدافعه چی‌لر یکّی شهر و کهنه شهرده توپلانیب توروب هر وقت تاشقاری‌غه هجوم قیلیب فرغانه لیغ لرنی تولا هلاکت غه اوچراتور ایدی لر. اخیراً یعقوب بگ یارکندنی الماقدین امید سیزلیکه کاشغرغه یان ماق فکری‌غه توشکه‌ن حالده توبنده‌کی خیانت نتیجه سیده یعقوب بگ غالب بولوب یارکندنی الدی.

انقلاب دین ایلگری خان امبان‌نیك ایشیك اغاسی بو لغان نیازبگ و ینه بیر منصب ده بولغان عاشور بگ لر انقلاب دین‌کین تونگان لرغه تیلماچ بولوب خدمت قیلماقده ایدی لر. کین لرده بو بگ لر تَمَلّقْ و قابلیت‌لری نتیجه سیده عبدالرحمان حضرت و تونگانلرنیك الدیده خیلی اعتبار غه‌ایگه‌بولدیلر. حکومت نیك سِرلری‌غه هم محرم بولدی لر. منه بو بگلر ظاهراً عبدالرحمان حضرت نیك خدمتیده بولوب شهر ایچیده ایدی لر اما باطناً چوکّراق منصب طَمْعِی بیله‌ن یعقوب بگ غه شهر ایچیده‌کی احوال و اسرار دین خبر برمك خدمتی نی ذمه لری‌غه الغان ایدی لر. یارکند مدافعه‌چی‌لری معین بیر کیچه ده فرغانه لیغ لرنیك اوستیغه باسقون قیلماق و بو نیك بیله‌ن اولرنی قطعی صورتده مغلوب قیلیب قاچورماق‌غه قرار بردی لر. منه بوقرار نیك خبری‌نی یوقاریقی بگلر وقتیده یعقوب بگ‌غه یتکوزدی‌لر. یعقوب بگ باسقون قیلماق‌غه قرار بیریلگه‌ن کیچه‌ده عسکرگاهی ده‌کی چراغ و چادر و اسباب نی اوز جاییده قویوب تمام عسکرلری‌نی عسکرگاه نیك اطرافیده بوقتورمه قیلدی. بو حالده مدافعه‌چی‌لر تمام قوت‌لری بیله‌ن چیقیب هیچ بیر مانع سیز فرغانه لیغ لرنیك عسکرگاهی غه کیریب دشمن دین اثر کورمای حیران تورغان حالده هر طرفدین فرغانه لیغ لرء مدافعه‌چی‌لرنی آراغه الیب اوق‌غه توتتی‌لر. بیر طرفیدین شهر طرفی دین مدافعه‌چی‌لرنیك قایتش یولی نی کسیب شو یُوْرگه‌نچه شهرغه کیردی لر و مدافعه‌چی‌لر تماماً شهید بولدی لر.[40]

یعقوب بگ تونگان لرنی وعسکرلرنی قتل‌عام قیلسه مـــو عبدالرحمان حضرت‌نی و خاندانی‌نی یوق اتمدی و مراقیب استیده‌اوز اوی لریده قویدی . بو صورت‌بیله‌ن یارکند استقلالی بیقیلیب فرغانـــه لیغ لرنیڭ قولیغه توشتی .

یعقوب بگ ، اتالیق غازی و اوندین کین بدولت (۱۸۷٦)

۷ــ فصل

شرق تورکستان حدودیده بولغان تورك یورت لریغه

روس لرنیڭ استیلاسی

غربده اورال تاغلریدین ینی سی دریاسی غه چه، جنوبده آرال و بالخاش کول لری و تاروتای تاغلری غه چه چوزولغان جنوبی سیبرده کی قازاق خانلیق دولتی نیڭ توپراقلریغه ۱۰۵۶ هـ (۱۶۴۵م) ده روس لر تعرض قیلغالی باشلادی. قازاق خان لری قهرمانلیق بیلەن مدافعه قیلیب استقلال لری نی محافظه قیلسه لرمو بوقازاق اولکه سی بیرحکمدار قولیده بولمای بیر نچه خان لرنیڭ قولیده بولغان اوچون اوّلا اورال و بوبول طرف لری نیڭ حکمداری ابوالخیرخان ۱۱۴۲ هـ (۱۷۳۰م) ده روس حمایه سی نی قبول اتتی. شرق و جنوب طرفیده کی خان لر روس غه شدت بیلەن مدافعه قیلیب ۱۲۱۲ هـ (۱۷۹۶م) غه چه استقلال لرینی محافظه اتسه لرمو روس لرنیڭ دایمی هجوم لری و دسیسه لری مقابلیده بیرلەشیب، قوتی نی توپلایالمغان اوچون ۱۲۱۲ هـ (۱۷۹۶م) ده شرق و جنوب قازاق خان لری هم روس نیڭ حمایه سی نی قبول اتمکده مجبور بولدیلر. منه بو صورت بیلەن روس لرنیڭ سیاسی نفوذی شرقی تورکستان نیڭ او وقتده کی شمال حدودی بولغان تاروتای تاغلری و بالخاش و اورال کول لری نیڭ بویی لریده کی ساحه لرغه چه یاییلدی. لیکن روس لرنیڭ بو سیاسی نفوذی فقط اغیزده غینه بولوب حقیقت ده قازاق خان لری مستقل صورتده حرکت قیلماق ده و تولا وقتلرده روسلرغه سوقوش اچماقده ایدی لر. بو وضعیت ۱۲۸۱ هـ (۱۸۶۴م) غه چه دوام قیلدی. منه روس تاریخ لری و اوروپا عمومی تاریخلریده ۱۷۹۶م ده روس لرنیڭ جنوبی سیبرده کی تیومن چارلرینی نفوذی استیفه الدی دیب یازیلغان نفوذ نیڭ ماهیتی بو حادثه دین عبارت ایدی[۱].

یوقاریده ایتیلغان ده‌ك روس‌لر ۱۲۱۲هـ (۱۷۹۷م)
ده جنوبي سیبرده‌کي قازاق خان لري‌نی اغیزده حمایه سیغه السه‌مو لیکن قازاق‌لر روس‌لرنیڭ خوجه لیقی نی قبول اتمای دایما غیر منتظم محاربه لر بیله‌ن روس عسکرلرنی اوّلتوروب روس لرنیڭ بو اولکه لردین فایدا آلماقی ممکن بولمادی. بونیڭ اوستیغه روسلرنیڭ آچ کوزی دایما عربي تورکستان غه‌چومسچه یسکده امدی. او اولکه نی استیلاسی آستی غه‌آلماق اوچون کوشش قیلور ایدی. اخیراً روس‌لر اوّلا سیبرده‌کي قورالليغ باتور قازاق قبیله لری بیله‌ن غربی تورکستان ده‌کي تورکلرنیڭ آراسی نی اوز وب بو قریندا ش قوم لرنیڭ بیرلا شیب قالماقی و یاردم بیریشمکی نیڭ امکانینی یوق قیلماق و آندین‌کین غربی تورکستان ده‌کی بیر بیری‌غه مخالف اوچ تورك دولت‌لری (خیوه خانلیقی، بخارا امیرلیکی و فرغانه خانلیقی) نی ارقه ارقه دین یوتماق‌غه پلان توزدیلر. منه بو پلان نی عمل‌غه چیقار ماق اوچون روس حکومتی ۱۲۷۳ هـ (۱۸۵۶م) ده سیر دریا و بالخاش کول آراسیده آق‌مُلّا و تورکستان اولکه لریده مستقل حکمدار لیق قیلا دورغان قازاق حکمداری کینه ساری‌خان‌غه سوقوش آچتی. بو اوروش توقوز ییل دوام قیلدی. بو اوتراده کینه ساری‌خان وفات قیلیب اوغول لری تایچاق‌تؤره، صدیق‌تؤره، جعفرتؤره لر روسلرغه قاتتیغ مدافعه کور سانتی. ۱۲۸۱ هـ (۱۸٦٤م) ده تایچاق‌تؤره شهید بولدی، جعفر تؤره اسیر توشتی و صدیق‌تؤره مغلوب بولوب نتیجه‌ده روس‌لر، تورکستان و آق‌مُلّا اولکه لری‌غه استیلا قیلدی. صدیق‌تؤره چیمکنده بیر ییل غه‌چه روس‌لر بیله‌ن محاربه قیلسه‌مو ۱۲۸۲ هـ (۱۸٦٥م) ده قطعی صورتده مغلوب بولوب غربی تورکستان‌غه قاچیب او یردین پامیر یولی بیله‌ن شرقی تورکستان‌غه کلیب یعقوب بگ‌غه قوشولدی. بو صورت بیله‌ن روس‌لر سیر دریا و چودریا آراسیده‌کی اولکه لرنیڭ تاشکند و تالاس دین باشقه همه سی نی آلدی. تخی مو ایلگریلاب ایسیغ کول نیڭ جنوب، غرب و شمالیني الیب تکری تاغلری‌غه‌چه اشغال قیلیب شرقی تورکستان نیڭ شمال غربی حدودی‌غه‌چه استیلا اتتی. موندین‌کین روس‌لر فرغانه حکومتی بیله‌ن اوروشوب ۱۲۸۳ هـ (۱۸٦٦م) ده تاشکند و تالاس نی آلدی. ۱۲۸٤ هـ ده بخارا حکومتی بیله‌ن اوروشوب سمرقند نی الدی.

١٢٨٦ هـ ده فرغانه حكومتی نی یوق اتیب پوتون فرغانه‌غه استیلا اتتی بو نیڭ بیله‌ن شرقی تورکستان نیڭ غرب حدودی ده‌کی بوتون یورتلر نی روس استیلا قیلدی .

٨ــ فصل

یعقوب بگ نیڭ واقعه لری
و
شرقی تورکستان غه ینه‌چین نیڭ استیلا قیلغانی

شرقی تورکستان ده بدولت لقبی بیله‌ن تونولغان و اتالیق غازی هم دییلگه‌ن یعقوب بگ نیڭ دوریده‌کی حادثه لرنی اوزاقدین تحقیق قیلغان چت آل تاریخ کتاب لریده ینگوش و غلط تخمین بیله‌ن شرقی تورکستان انقلابچی سی و ملی حکمداری دیب یازیلغان یعقوب بگ اصلی فرغانه لیك بولوب خوقند خانی نیڭ قوش بگی (وزیری یا ویاکه قوماندانی) ایدی . کین لرده خان‌غه خیانت قیلغان سبب دین تورما ده محبوس حالده یاشاماقده ایدی . بزرك خان توره بیله‌ن کهنه بیر دوستلوق مناسبتی بار ایدی . بو رابطه واسطه سی بیله‌ن یعقوب، بگ بزرك خاندین التماس قیلیب بزرك خان نیڭ شفاعتی بیله‌ن خدایار خان انی حبس دین چیقاریب بزرك خان نیڭ خدمتی غه قوشتی .

یعقوب بگ نیڭ سیاست و حربی تاکتیکا تجربه‌سی اوستون ایدی . بو صفت لردین بزرك خان کاملاً محروم، نادان بیر ادم ایدی. یعقوب بگ، یولده بزرك خان‌غه بعضی عسکری و سیاسی تدبیر لرنی کورسانگه‌ن سبب دین بزرك خان انیڭ سوزلری‌غه کوره ایش قیلور ایدی . بزرك خان کاشغرغه کلور کلماس اونی عسکر قوماندانی تعین قیلدی و

یعقوب بگ نیكْ تدبیری سایه سیده صدیقبگ نی یوق اتیب بزرك خان كاشغرغه حكمدار بولدی. بزرك خان هیچ ایش غه لیاقتی یوق عشرت پرست و احمق بیر ادم ایدی. فقط خدایارخان، كاشغرلیغ لرنی اباق خوجه نیكْ اولادی غه حاضرده هم ایلگریكیده ك دوست گمان قیلیب بزرك خان نیكْ واسطه سی بیله ن كاشغرخلقی نی فرغانه خانلیقی غه تابع قیلامن دیگه ن خیال بیله ن اونی بیر آلت قیلیب ایبارگه ن ایدی. اگر یعقوب بگ همراه كلمگه ن بولسه ایدی بزرك خان كاشغرده بیر ای تو رالمای قاچیب كیتار ایدی. كاشغرده بزرك خان حكمدار بولغان دین كین ایشلرنی یعقوب بگ غه تاشلاب قویوب اوزی اوردا ایچیده شراب ایچمك و عشرت یوروتمكغه توشتی.

یعقوب بگ فرغانه دین كاشغر غه كلگه ن وقتده ین باشلاب بوتون عسكر و حكومت ادم لری نی احسان بیله ن اوز طرفی غه تارتماقده ایدی. بزرك خان نیكْ موندین هیچ خبری یوق ایدی. بارا بارا بزرك خان ده حكمدار لیق اتی و رسمیاتی دین باشقه بیر نرسه قالمای عمل ده حكمدار یعقوب بگ بولدی. ۱۲۸۱ هـ نیكْ اخریده اسحاق خوجه نی مغلوب اتیب قاچوردی. كوچا عسكری مغلوب بولوب كتكه ندین كین یعقوب بگ سرالباشی غه عسكر یوللاب او یرده كی طبیعی و صنعی استحكام لرنی قولیغه كلتوردی. بو نیكْ بیله ن اقسو، كاشغر، یاركند نیكْ چوكْ یول لری نیكْ بیرلا شمك نقطه سی نی قولیغه كلتوروب كوچا حكومتی نیكْ حربی حركت یولی غه حاكم بولدی. ایكنجی ییلی یعنی ۱۲۸۲ هـ (۱۸۶۵م) ده یاركند نی الدی.[42]

یعقوب بگ نیكْ حكمدار بولغانی

یعقوب بگ یاركند نی الیب كاشغر غه یانیب بارغان زمان بزرك خان نی چوشوروب قولی غه تورت میكْ طلا بیریب هندستانْ غه هیداب چیقاردی. اوزی نی كاشغر و یاركند غه حكمدار اعلان اتتی و آتالیق غازی آتالغوسی آلدی. خدایارخان نیكْ آلدیغه تولا سوغات لر بیله ن بیر بیعت نامه یوللادی. بزرك خان غه قیلغان

و قیلمغان تولا جنایت‌لرنی یوکلاب فرغانه لیغ‌لر و کاشغرلیغ‌لر نیڭ اتیده معلومات‌لر ایبارردی. خدایارخان یعقوب بگ نیڭ بیعتنامه سی نی قبول قیلیب اُونی خوقند خانلیقی اتیده کاشغر و یارکندنی اداره قیلماق‌غه امر اتتی. اتالیق غازی عنوانی‌نی علاحده تصدیق و تاسفو بیله‌ن اکا توجیه اتتی.

یعقوب بگ، حکمدارلیقنی قولیغه الغاندین‌کین ختن و کوچانی الماق فکری‌غه توشوب بو فکری‌نی عمل‌غه چیقارماق اوچون چاره ایسترایدی. اَوّلا شرقی تورکستان‌نیڭ اڭ بای اولکه سی بولغان ختن‌نی اشغال قیلماق یعقوب بگ نیڭ بیرنجی درجه‌ده‌کی مقصدی‌ایدی. لیکن ختن خلقی نیڭ شجاعتی و عموماً حاجی پادشاه غه فوق العاده محبت و وفادارلیقی‌نی بیلورایدی. یالغوز قوت‌بیله‌ن ختن‌نی الماق غه قدرتی یتماسلیکی معلوم ایدی. بو اوچون اَوّلا حاجی پادشاه نی و ختن خلقی‌نی حیله توزاقی‌غه توشورمك و اندین‌کین اولرنی غافل‌حالدہ اُولاماق پلانی‌نی قوردی. بو پلان نیڭ برنجی ماده سی یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن بیر دوستلوق معاهده سی عقداتمك ایدی. بو معاهده دین حاجی پادشاه نیڭ تولا خوش‌بولغانی و یعقوب بگ طرفی دین دشمنلیك حرکتی واقع بولماسلیق‌غه اینانغان یعقوب بگ نیڭ فکری چه حاجی پادشاه نی توزاق‌غه توشورمکده موفق بولغانی ایدی.

ختن سفری

۱۲۸۳ هـ (۱۸۶۵م) ده یعقوب بگ سیاحت‌بهانه سی بیله‌ن یارکندغه کلدی. مختلف سبب‌لر کورسه تیب عسکری‌نیڭ تولاراقی نی یارکندغه کلتوردی. اندین‌کین ختن‌غه باریب حاجی پادشاه نی زیارت قیلامن دیگه‌ن شایعه نی تاراتتی. یوقاریده ایتیلغان وجه بیله حیله و یالغان قسم‌لر و غَدِر‌لر وسیله سی بیله‌ن حاجی پادشاه نی و اوغلی‌نی اسیر قیلدی. بوحادثه دین خلقی خبرسیز قالغان ختن ایلچی شهری‌نی اشغال قیلدی. یعقوب بگ نیڭ عسکرلری ختن عسکر

لری نیکْ یاراغ لری‌نی تارتقالی و خلق‌نیکْ مال‌لری‌نی بولان تالان قیلغالی تورغانده خلق حاجی پادشاه نیکْ یعقوب بگ نیکْ خیانتی غه قوُرسان بولغانی نی آکلادی. درحال عسکر و خلق یراغلانیب آه! پادشاهمیز آه! اتامیز دیب فریاد قیلیشیب اوچراغان فرغانه‌لیغ نی اوروب و اوّلتو روب اوردا غه باسیب کیردی لر. یعقوب بگ هم قورقونچی ده نیمه قیلی شینی بیلالمایْ اور و اوّلتورْ دیب واقیراماق غه باشلادی. والحاصل بیر کیچه و کوندوز انتظام سیز اوروش بولوب اخیراً باش سیز قالغان خلق مغلوب بولوب پراکنده بولدی. یعقوب بگ خلق‌نی قتل‌عام قیلماق غه امر اتتی. فرغانه لیغ لر خلق‌نی اوّی لری دین تارتیب الیب چیقیب قری یاش ایر و خاتون و کیچیك باله لرنی اوّلتورگه‌لی توردی لر. اون میلْ دین اشوق راق مسلمان‌نی بو صورت بیله‌ن شهید اتتی لر. حاجی پاد شاه نیکْ خاندانی دین یتمیش کشی نی بعضی سی اوّلوگ و بعضی سی تریگ حالده قودوق غه تاشلاب کومدوردی.

یعقوب بگ بو صورت بیله‌ن ایلچی شهری‌نی الغاندین کین ایکنجی کونی یوقاریده ذکری اوتکه‌ن یارکندلیك مشهور خاین نیاز بگ‌نی قاراقاش غه حاکم قیلیب بش الته یوز عسکر بیله‌ن یوللادی. نیاز بگ توسالغو سیز قاراقاش شهری‌غه کیریب حکومت عمارتی غه توشتی. کیچه سی قاراقاش خلقی شهرغه هجوم قیلیب تمام فرغانه لیغ لر نی اوّلتوروب نیاز بگ نی اسیر قیلدی لر. لیکن نیاز بگ بیر حیله بیله‌ن وطن پرور لرنیکْ قولیدین قاچیب قوتولدی. قاراقاش لیغ لر بو صورت بیله‌ن اوز شهرلری‌نی الغاندین‌کین شهید بولغان وطنداش لر نیلْ دردی ده قانی قاینا ب ایلچی غه یوروش قیلدی لر. بالاماس قوملوقیده یعقوب بگ نیکْ عسکرلری بیله‌ن اوچراشیب قاتیغ اوروش بولدی. قاراقاش لیغ لر باش سیز و یراغ سیز بولغانلری‌غه رغماً فرغانه لیك لر نی تولا ضایعات غه دوچار قیلدی لر. بو حالده ایلچی دین فرغانه لیك لرغه تولا یاردم قوتی کلیب قاراقاش لیغ لر مغلوب بولوب پراکنده بولدیلر. یعقوب بگ قاراقاش شهری و کنت لری‌نیکْ خلقی نی بیر کیچه کوندوز قتل عام قیلماق غه امر بردی. فرغانه لیغ لر قاراقاش شهری‌نیکْ خلقی نی قتل

عام قیلماق‌غه توردیلر. فرغانه لیغ‌لرغه آزی بیر ایکی تنگه مقداری‌پول برگه‌ن کشی اوّلوم دین قوتولدی. بیر نرسه برمگه‌ن کشینی غایت قاتتیغ عذاب لربیله‌ن قیناب اوّلتوردی لر. فرغانه لیغ‌لر شهرنی قتل عام قیلیب بولغاندین‌کین بیز لرغه چیقیب خلق‌نی اوّلتورمك و تالاماق‌غه توردیلر. لیکن خلق یورت‌نی تاشلاب چول‌لرغه و جانگال‌لرغه قاچیب کتکه نی اوچون ادم تولا اوّلمسه‌مو کوترمك ممکن بولغان نرسه لرنی قویمای اولجه قیلدی لر. اوّی لرغه اوت قویدی لر.

قاراقاش قتل‌عامی ایاغلاشقان کونلرده یوروکّقاش، سامپولا، لوپ و چیرادین یگرمه میكّ دین اشوق‌راق چوماقچی الامان‌لر ایلچی‌غه هجوم قیلیب یعقوب بگ نی مغلوب قیلیب شهرغه کیردی‌لر. یعقوب بگ شهر تاشیده عسکرلری‌نی بیغماق‌غه موفق بولغانی اوچون مذکور وطن پرور لرنی شهر ایچیده محاصره قیلدی. اخیراً اولرنیكّ میلتیق و توپ لری بولمای یراغلری فقط چوماق و سونگو (نیزه) بولغانی اوچون مغلوب بولوب بعضی‌سی قاچتی و اون‌میكّ دین اشوقراقی اسیر بولدی. یعقوب بگ بولرنی مختلف عذاب لر بیله‌ن اوّلتوروب خَتدَکفه کومدوردی. بو فاجعه لرده حاضر بولغان و بو کون‌غه‌چه عمر کورگه‌ن قری ادم لردین متواتر صورت ده اکّلاغانیمیزغه کوره بو فاجعه لرده ختن خلقی دین قرق میكّ دین اشوقراق کشی شهید بولغان ایمیش دور.

موندین‌کین ینه یورت نیكّ هر طرفیده کیچیك کیچیك مقاومت‌لر بولدی. یعقوب بگ غایت قساوت‌بیله‌ن اغتشاش چیقغان منطقه نیكّ خلقی دین گناهکار و بیگناه نی فرق اتماس دین قتل‌عام قیلور ایدی. بو صورت‌بیله‌ن ختن‌نی کامل اشغال اتمك اوچون یعقوب بگ بش‌ای ختن‌ده تورماقغه مجبور بولدی. بو بش‌ای مدت ایچیده ختن ده وطن پرور لیك حسی بار دیب گمان قیلینغان کشی‌نی تریگ قویمای یوق اتتی‌لر. اخیراً بو قساوت‌لر نتیجه سیده ختن‌لیك لرهر طرفده‌قان و اوّلوم نی کوروب هر قدَرت و اِحساسات دین محروم بیر حالغه کلدیلر.

یعقوب بگ بو نیك بیله‌ن خاطرجمع بولوب ادم لری نیكّ اكّ ظالم راقی و ملت خائنلیقیده مثل سیز تربیه کورگه‌ن نیاز بگ نی

ختن‌غه والی قیلیب و ینیده بیر نچه میڭ فرغانه لیغ عسکر قویوب ختن نیڭ خزانه سیده‌کی تمام آلتون و کموش‌لرنی الیب کاشغرغه کتتی[43].

کوچا سفری

یعقوب بگ ختن دین یانیب کاشغرغه بارغاندین کین کوچانی الماق اوچون بیر حیله پلانی قوردی. بو حیله پلانی نیڭ صورتی بو دور: قومول‌غه چین استیلاتکه‌ن ایدی. چین حکومتی ایستسگه‌ن چاغدا قومول‌غه عسکر الیب چیقیب شرقی تورکستان‌غه هجوم قیلماق اوچون او یرنی بیر حربی حرکت مرکزی قیلماقی نیڭ خطری‌نی هر کیم حس قیلماقده‌ایدی. یعقوب بگ بو وضعیت‌نی اوز مقصدی‌غه بهانه قیلماق یولی‌نی توتتی. ۱۲۸٤ هـ ده راشدالدین‌خان خوجه نیڭ الدیغه بیر الچی‌لیك هیئتی یوللاب" قومول‌نی چین استیلاسیدین قوتقوزوب کین‌کی خطرنیڭ الدی‌نی حاضرده الماق لازم دور. بو اوچون ایکیمیز برابر کوشش قیلماقیمیز ضرور دور. اگر جناب لری عسکر یوللاماسه لر هم بیز غه یول برمك لری‌نی امید قیلامن." دیگه‌ن مضموندە بیر مکتوب ایبارردی. الچی‌لرنیڭ ارقه سیدین یعقوب بگ تولاعسکر بیله‌ن یورو ش قیلدی.

راشدالدین خان خوجه بو الچی‌لر کیلور کلماس یعقوب بگ نیڭ مَکری‌نی بیلیب درحال تمام قوتی‌نی آقسو دریاسی نیڭ بویی غه یوللاب یعقوب بگ کلگه‌ن تقدیرده اونی دریادین اوتکوزمای مدافعه‌قیلماق غه امر اتتی. یعقوب بگ یتیب کلیب دریا بویی غه کلگه‌ن همان کوچا عسکرلری توپ اتیب یعقوب بگ نی دریادین اوتکوزمادی لر. یعقوب بگ بو عسکرلرنی پنلامَك اوچون " من خان‌خوجه نیڭ اِجازتی بیله‌ن کلدیم و قومول‌عه غزات اوچون بارامن و کوچا حکومتی‌غه هیچ یمانلیق‌قیلمایمن" دیب قاتتیغ قسم لر قیلیب مکتوب بیله‌ن الچی ایبارسه‌موعسکرلرآلدانمای شدتتلیك مدافعه‌ده محکم توردیلر. اخیراً بیر کیچه‌ده یعقوب بگ بیر نچه میڭ عسکری‌نی دریانیڭ باش طرفیده‌کی بیر کیچیگ دین اوتکو

زوب کوچا عسکرلری‌نی تویغوسوز حالده ارا غه الدی ، کوچا عسکر لـــری اوروشا اوروشا احاط دین چیقیب اقسوغه کیردیلر . یعقوب بگ اولر غه ارام برماسدین اقسوغه کیردی و کوچا عسکرلری او یردین هم کین‌غه تار تیلماق‌غه مجبور بولدیلر . خان‌خوجه بو حادثه نی اکلاغان زمان‌کوچا دین یاردم قوتی یوللاب بای‌ده تمام عسکر جمع بولوب مدافعه غه توروش غـه امر اتتی . یعقوب بگ اقسوغه کیرگه‌ن زمان خان‌خوجه غه ینه الچی ایباردی . الچی‌لر قولیدین " منیڭ مقصدیم کوچا حکومتی نیڭ بیر غریچ یری‌غه استیلا اتمك ایمس دور . فقط مکا قومول‌غه غزات او چون یول برسه و مشترك دشمنمیز بولغان چین‌لیغ‌لرنی قومول دیـــن چیقارماق اوچون یاردم برسه یته دور . موندین باشقه مقصدیم یوق‌دور . " دیب قاتتیغ اندلر بیله‌ن تاکید قیلیب بیر عهدنامه یوللادی . خان‌خوجه بیر از توشونگه‌ندین کین بو تکلیف نی قبول اتمگه‌ن تقدیرده قاتیغ اوروش بولمای چا قلیقی ، واوزعسکرلری نیڭ بوسوقوش‌ده موفق‌بولوش‌غه کوچی یو ینی توشونوب یعقوب بگ غه کوچا شهری‌غه کیرمای‌اوتوب گتمك اجازتی نی بردی . بای‌ده‌کی عسکرلری‌نی کوچا غه یاندوروب قوتی نی شهر ایچیگه توپلاب شهر اطرافی نی مستحکم قیلیب توردی . یعقوب بگ کوچا شهری‌نیڭ بیر میل شمالیده‌کی دولت‌باغ محله سی‌غه کلیب توشتی . خان‌خوجه، یعقوب بگ غه تولا ضیافت‌لر و عسکرلری‌غه اوچ کون یتکوده‌ك یمك ایچمك چیقاردی . یعقوب بگ بو ضیافت و باشقه نرسه لرنی الیب چیققان و تماشا اوچون چیقغان میڭ لرچه کوچالیغ لرنیڭ اراسی غـــه اخشام ده اوچ تورت یوزقورالسیز ادمی نی یرلیك خلق‌نیڭ کیمی‌بیله‌ن ارا لاشتوروب قویدی . بو ادم لر هیچ تویولماسدین شهرغه کیردی لر . کیچه سی یعقوب بگ تمام قوتی بیله‌ن شهرغه هجوم قیلدی . وایلگری کیرگوز گه‌ن ادم لری شهرنیڭ دروازه لری‌نی اچیب یعقوب بگ مشکلات سیزشهر غه کیردی . بو حال‌نی کورگه‌ن کوچا عسکرلری دهشت و قورقونچ بیلـــه‌ن پراکنده بولوب هر طرف غه قاچتی‌لر . خان‌خوجه بو حادثه دین خبـــر الیب تسلیم بولماق‌نی ناموس سوزلوق بیلیب مدافعه قیلیب شرفی بیله‌ن اولمکنه قارار بیریب بیرر یوز فداکار بیله‌ن چیقیب اوردا نیڭ سپیلی غه یا ناشماقده بولغان فرغانه لیك لرنی اوتورگه‌لی توردی . دشمن دین

بیرر یوز نی اؤلتورگەندین کین خان‌خوجه و ادم لری شهید بولدی لر. بیر نچه چوڭ اوغول‌لری هم بو شهید لرنیڭ ایچیده ایدی. موندین‌کین یعقوب بگ، خان‌خوجه نیڭ بیر نچه اوغول‌لری‌نی و اینی‌لرینی وتوققان لرینیڭ تولا راقی نی اسیر قیلیب کاشغر و یارکند غه ایبارردی و کین‌لرده اولرنیڭ تولاسی نی شهید اتتی[44].

بو صورت بیله‌ن یعقوب بگ کوچانی الفاندین‌کین شرق طرفی غه ایلگریلاب کورلا غه باردی. بو حادثه نی اورومچی ده‌کی تونگان لر اگلاب درحال تورپان نی اشغال قیلدی لر. تورپان خلقی یعقوب بگ دین تونگانلرنی یخشی کوروب اولر بیله‌ن بیرلا شیب تونگان و تورپان تورك لریدین مرکب قوتلیك بیر عسکر قارا شهرغه کلیب یعقوب بگ نیڭ الدینی توستی‌لر. یعقوب بگ او طرفده‌کی تورك و تونگان لرنیڭ قوتی نیڭ اوز قوتی دین زیاده لیکی نی بیلیب تونگان حکمداری یوسف لورینجا بیله‌ن مصالحه قیلیب باش ارگون، و بیر روایت ده، قاراشهر دریاسی نی ایکی مملکت اراسیده فاصله تونوشوب کاشغرغه یانیب کلدی.[45]

یعقوب بگ نیڭ قوتی نیڭ زیاده یولغانی

یعقوب بگ، شرقی تورکستان ده مسلمان لرنی اؤلتورو ب غازی آتانماق‌غه مشغول بولغان حالده یعنی ۱۲۸۳ هـ (۱۸۶۵م) ده روس قوماندانی گنرال چیرنیف، خدایارخان‌نی مغلوب اتیب تاشکند نی تارتیب الدی. بو نیڭ بیله‌ن تاشکند و فرغانه دین چوڭ و کیچیك ادم لر قاچیب شرقی تورکستان‌غه سل ده‌ك کلگه‌لی توردی. ۱۲۸٤ هـ ده بخارا امیری سید مظفرالدین، جنرال چیرنیف دین مغلوب بولوب سمرقند غه‌چه روس‌لر اشغال اتتی. بو سبب دین سمرقند و بخارادین هم تولا مهاجر لر شرقی تورکستان‌غه کلدی لر. بو مهاجرلرنیڭ تولاسی یاراغ لیغ ادم لر ایدی. یعقوب بگ بو مهاجرلرنی یانی‌غه تارتیب کتته لری‌غه والی‌لیق و حاکم لیق و عسکر قوماندانی‌لیق منصب لری‌نی بردی. عالم لرنی یورت‌لرغه قاضی و مفتی قیلدی و یاش‌لری‌نی تماما عسکر قیلدی.

یالفوز ختن والی سی نیاز بگ دین باشقه تمام والی لر مهاجر لرد یسن تعین: قیلیندی. بو نیك بیله‌ن یعقوب بگ نیك بیر قوتی اون بولدی. بو نیك اوستیغه یعقوب بگ شرقی تورکستان نیك یاش لری‌نی جبراً عسکرلیك‌غه الیب "سکسن میك قوشون تیار قیلدی". تورپان، اورومچی، ایلی ولایت لری‌نی الماق اوچون تیار لیق قیلفالی باشلادی. یعقوب بگ بو کونلرد تخی اغیزده خوقند خانی غه تابع صورتیده ایدی[4].

یعقوب بك نیك تورپان، اورومچی و ایلی نی الغانی

۱۲۸۵ هـ ده تورپان ده‌کی تونگانلر کورلاغه هجوم قیلیب او یرنی الیب کوچاغه هم باسقون قیلیب خلق‌نی بولاب تالاب بیر نچه یوز ارکك و خاتون کشی لرنی اسیر قیلیب کورلاغه یانیب کتتی لر. یعقوب بگ بو حادثه نی اکلاب تونگانلر بیله‌ن‌کی مصالحه‌نی تونگانلر اوزی‌سیند ورغانیدین بونی تورپان و اورومچی غه یوروش قیلما قفه یخشی‌بیر بهانه قیلیب کوچاغه یوروش قیلدی. کوچاده تورماسدین کولاغه باردی و او یرده تورت‌بش‌ای توروب تمام قوتی نی او یرغه توپلاب ۱۲۸۶ هـ ده قاراشهرغه هجوم قیلدی. او یرده‌کی تونگانلرنی تماماً اوّلتوروب تورپان غه یوردی. تورپان دین کلگه‌ن غایت قوتلیك تونگان عسکری بیللهن اوشاقتالده اوچراشیب قاتیغ اوروش لر بولدی. اخیراً بیر سحر وقتیده یعقوب بگ نیك عسکرلری تونگانلرنی اوچ طرفدین اراغه الماق‌غه موفق بولوب تونگانلرنیك تولاسی قیریلدی و آزراقی غایت پراکنده حالده قاچیب بو لرنیك هم تولاسی اوترا ده‌کی سوسیز اوچ کونلوك چولده اوّلوب از غینه بیر مقداری قاچیب تورپان‌غه باراللدی.

تورپان ده‌کی تونگانلر بو مدهیش مغلوبیت دین قورقوب کتیب تورپان‌نی بوشاتیب اورومچی غه قاچتی لر. یعقوب بگ باریب تورپان ولایتی نی اوروش سیز الدی. اوچراغان تونگان‌نی تیریگ قویمای یوق اتتی. اندین‌کین یعقوب بگ اورومچی غه یوروش قیلیب تونگانلر نی بیر نچه اوروشده مغلوب قیلیب او یرنی هم الدی.

تونگانلر مرکزی‌نی مناس شهری‌غه یوتکه‌گه‌ن ایدی. یعقوب بگ اویرلرده هم تونگانلر بیله‌ن تولا اوروشوب مناس و شیخو شهرلری‌نی الیب تونگانلرنی هر یرده قتل‌عام قیلدی. قلیچ دین اشقان تونگان لر گوچیكْ و جمیسا دین قومول حدودی‌غه‌چه‌کی اولکه لرغه قاچتی لـــر. دوكْخواكْ و اَتْشِی طرف لری‌غه قاچقانلر هم تولا ایدی. بو صورت‌بیله‌ن اورومچی ولا یتیده تونگان قوتی یوق بولدی. بو نیكْ بیله‌ن یعقوب بـــگ قومول حدودی و ایلی حدودی‌غه‌چه اشغال اتتی[47].

اندین‌کین ایلی‌غه یوروش قیلدی. باش‌ایلی (غولحه ولا یتی) ده‌کی تونگانلرنیكْ ظلمی سببی دین تونگانلر بیله‌ن مجادله قیلماق ده بولغان تارانچی‌لرنیكْ یاردمی بیله‌ن یعقوب بگ اویرده‌کی تونگانلـر نی اسان مغلوب اتیب او یرنی قولغه الدی. یتـه سو و ایاغ ایلی ده‌کی تارانچی حکومتی، یعقوب بگ غه الچی یوللاب تابع لیك قبول اتکه‌نلری‌نی بیلدوروب و هر ییلی معین مقداردە مالیات برمك نی گردن لـری غـه الیب داخلی استقلال‌لری اوز یریده قالماق شرطی بیله‌ن کلیشیم طلب قیلدی لر. یعقوب بگ هم بونی غنیمت‌بیلیب بو جگجوی خلق بیلـه‌ن اوروشماق دین کلیشیم توزوب کاشغرغه یاندی. یعقوب بگ چین حکو متی بیله‌ن صلح قیلماق خیالی بولغان اوچون قومول‌غه تعرض قیلمادی. شویوزدین اورومچی نیكْ شرقی ده‌کی تونگان‌لرنی یوق اتمیگه‌ن. لیکین بو خطا دوشونجه کین‌لرده شرقی تورکستان غه چین استیلاسی اوچون یارادی[48].

منه بو صورت‌بیله‌ن غربده پامیر و آلای یایلاغلری و ایلی طرفی ده ایسیغ کول و آلماتا، شمالدبّالخاش کولی، تاروتای، التای نیكْ جنوبی ده‌کی یایلاغلر، شرقدْبارکول تاغلری، اورومچی، قومول اراسیده‌کی شامو چولی وجنوبده قاراکُغو تاغ (کیونلون) و قاراقورام سلسله لری دین عبارت بولغان حدود نیكْ ایچی تماماً یعقوب بـــگ نیكْ حاکمیتی استیغه کیردی. حاضرقی شرقی تورکستان دییلگه‌ن اولکه نیكْ حدودی‌دین التای و چوچك ولایت‌لری او وقتده مغولستان دین سانالیب چین‌غه تابع ایدی. قومول و بارکول هم چین قولیده قالدی.

حاضرده روس قولیده بولغان ایاغ ایلی و یته سو یعقوب بگ غه تابع بولدی. (۲۱ نجی خریطه‌غه قاراسونلر)

یعقوب بگ نیك استقلال اعلان قیلغانی وبدولت عنوانی نی الغانی

یعقوب بگ حکمدار بولغان وقتیدین باشلاب حقیقتاً مستقل ایدی و هر ایش نی فرغانه خانی دین سورمای اوز اختیاری بیلەن اجرا قیلور ایدی. انیك الدیده مسئول هم ایمس ایدی. لیکن اوزی نی رسماً فرغانه خانی نیك حاکمیتی استیده دیب اکا حرمت کورساتور ایدی.

یعقوب بگ ایلی نی الغالی تیریشکەن کون لرده فرغانه خانلیقی منتهادرجەده ضعیفلاشیب روس نیك حمایه سی نی قبول اتکەن ایدی. یعقوب بگ ایلی دین یانیب کلیب فرغانه حکومتی غه تابع لیق دین چیقغانی نی و شرقی تورکستان نیك فرغانه دین هر وجهه دین ایریم و مستقل بیر دولت ایکەنلیکی نی اعلان قیلدی. و تابع لیق غه علامت سانالغان اتالیق عنوانی نی تاشلاب بدولت عنوانینی الدی. کاشغرغه اصلی هندستانلیغ میراحمد جمادارنی والی قیلیب اقسو شهری نی پایتخت قیلدی. بو تاریخدین باشلاب یعقوب بگ عسکری قوتی نی اشورماق اوچون یاراغ و میلتیق داروسی تیارلاید ورغان ایشخانه لر تاسیس قیلیب توپ، میلتیق، اوق، دارو تیار قیلدورغالی تورد ی. یورت دین مجبوری صورتده تولا عسکر الدوردی. شهر لر و حدودلرنی محافظه قیلادورغان امنیت عسکرلریدین باشقه یالغوز سوقوش اوچون "سکسنمیك قوشون جمع قیلیب" او زمانه دەکی یکی نظام غه موافق تعلیم استیغه الدی (خلق انی قَرَکچه مَشق دیر ایدیلر). داخلی نفوذی نی اشورماق اوچون ممکن قدر هر مأمورلوق غه لایق بولسون بولمسون غربی تورکستانلیغ محاجرلردین تعین قیلدی. عسکرنی و مهاجرلرنی یخشی باقماق اوچون یر مالیاتی الیم ساتیم باجلری، حیوان محصول لری و باشقه هر قسم الوان لرنی خلق طاقت قیلالماید ورغان درجەده اغیر

قیلدی . حتاکه دهقانلر یرلرینی تاشلاب هر طرف غه قاچقالی توردیلر. تجارت فایده سیز بیر ایش درجه سی غه توشوب سوداگر بك آز قالدی . بو سبب دین اشلیق و هر نرسه فوق العاده قیمت بولوب خلق قاتماقات ظلم و قحط بلاسی غه مبتلا بولدی.[49]

یعقوب بك نیك یات دولت لر بیله ن مناسبت پیدا قیلغانی

۱۸۷۰م ده یعقوب بگ توركیه غه سلطان عبدالعزیز نیك حضوری غه بیر هیئت ایبا ریب اوزی نیك خلافت مقامی غه تابع لیقی نی بیلدوردی . شرقی تورکستان حکومتی نیك مستقل بیر اسلام دولتی صفتی بیله ن تونولماقی نی التماس قیلدی . سلطان عبدالعزیز، بو هیئت نی خوشلوق بیله ن اوز حضوری غه قبول قیلدی ، شرقی تورکستان ده خطبه و پول غه خلیفة المسلمین لیك صفتی بیله ن الینماقی نی امر اتتی . یعقوب بگ غه امیرالمسلمین عنوانی نی بردی . یعقوب بگ بو امرنی اجرا قیلیب خلیفه سلطان عبدالعزیز نیك اتی نی خطبه لرده الماقغه امر اتتی . خلیفه عبدالعزیز عباره سی قاقیلغان کموش پول لرحاضرده موخلق نیك قولیده بار دور.[50]

موندین کین یعقوب بگ هندستان غه و روسیه غه بیرر دین الچی ایبا ردی . انگلیس و روس دولت لری شرقی تورکستان نیك استقلالی نی تونودی لر. هندستان حکومتی بیله ن بیر تجارت معاهده سی عقد اتتی . ایکنجی بیلی روسیه دین و هندستان دین یعقوب بگ نیك الدیغه رسمی الچی لر کلدی . یعقوب بگ هندستان دین تورت میك دین زیاده راق کارتوس لوغ و یگرمه میك پستانلیغ میلتیق و نورغون حربی نرسه کیره ك الدی .[51]

یالغوز چین دولتی اوزی نیك طبیعی سیاستی نی توتوب شرقی تورکستان استقلالی نی تونومادی . لیکن نارسیده امپراطور توکشی

نیك نایبی کونگ، عثمانلی تورکیه، انگلیس و روس دولت لری نیك خاطری اوچون شرقی تورکستان غه عسکر ایبارماسلیکی نی رسماً اعلان قیلدی. بو کونلرده چین دولتی هم داخلی انقلاب لر هم اوروپا دولت لری نیك باسیمی غه اوچریغان ایدی. چین دولتی نیك موندا غ وقتده توتا دورغان تاریخی نفاق سیاستی دین یعقوب بگ خبرسیز ایدی. دنیا نیك اوچ چوك دولتی استقلالی میزنی تونوغاندین کین چین دولتی هم تونوماي چاره یوق دیگه‌ن نظریه غه توتولوب بی پروالیق قیلور ایدی.

اوروملچی وغولجه غه ایکنجی قتیم تونگان استیلا قیلغانی

ایلگری یعقوب بگ دین مغلوب بولوب اورومچی نیك شرق طرفیده‌کی اولکه لرغه و دوکخواك غه قاچقان تونگانلر ۱۸۷۱ میلادی ده بیرله‌شیب اورومچی غه هجوم قیلیب او یرنی اشغال اتتی لر. بو نیك بیله‌ن التی شهر و غولجه اراسیده‌کی حربی حرکت یولی اوزولدی و غولجه ده‌کی تونگانلر اورومچی تونگان لری نیك یاردمی بیله‌ن غولجه نی ینه الدی لر. نتیجه‌ده اورومچی، ایلی، یته سو ولایت لری یعقوب بگ نیك حاکمیتی دین چیقیب کتتی. یعقوب بگ دحال چوك اوغلی بگ قولی بگ نی تولا عسکر بیله‌ن اورومچی غه یولادی. بگ قولی بگ باشتا غالب کلیب اورومچی نی السه مو ینه تونگانلر یاندوروب الدیلر. بو اوچون یعقوب بگ سکسن میك قوشون دیب اتایدورغان تمام مرکز قوتی نی الیب ۱۲۹۰ هـ (۱۸۷۳م) ده تورپان غه باردی. یعقوب بگ تورپان غه بارور بارماس تونگانلر صلح تیلادی لر. او لرنیك حکمداری یوسف لور ینجا اوزی تورپان غه کلیب اطاعت عرض قیلیب اورومچی ولایتی ده تونگانلر داخلی استقلال غه ایگه بولوب یعقوب بگ نیك حاکمیتی نی اوز اوست لری ده تونوماق شرطی بیله‌ن و هر بیلی معین بیر مقدار تار تیغ برمکنی بویون لری غه الیب کلیشیم توزمکنی تکلیف قیلدی. یعقوب بگ بو صلح غه راضی بولوب یاندی. موندین کین یعقوب بگ تورپان

ولا یتی غه مهاجرلردین حکیم خان تورەنی والی تعین قیلدی و اوغلی بگ قولی بگ نی تولا عسکر بیلەن تورپان دە قویدی.[52]

شرقی تورکستان غه چین تعرضی

چین حکومتی یوننن انقلابچی لری بیلەن اوروشوب اولر نیك باشلیغی بولغان سلطان سلیمان (تاون سو) نی شهید اتتی. بو نیك بیلەن یوننن انقلابچی لری یراکندە بولوب داخو (چوك یولبارس) لقب لیك بیر قوماندن اوز قول استیدەکی تورت بش مینك تونگان عسکری بیلەن یوننن دین قاچیب گانسوغه اوتوب او یردەکی تونگانلردین ینه بیر نچه مینك کشی لیك قوت توپلاب گانسو دەیمان بیر انقلاب چیقاردی. ایکی ییل مدت گانسودە قورقونچ بیر اوروش بولوب تولا شهرلر ویران بولدی.[52]

۱۲۹۰ هـ (۱۸۷۳م) دە چین امپراطوری توکشی بالغ بولوب حکومت ایشی نی قولیغه الیب مذکور ییلی تورت یوز مینك عسکرنی گانسوغه یوللادی. داخو بو عسکرلردین مغلوب بولوب ۱۸۷۵ میلادی دە شرقی تورکستان غه قاچتی. چین عسکرلری اونی قوغلاب قو مول غه کلدی لر. بو خبرنی یعقوب بگ اکلاب تمام قوتی نی الیب کورلا غه باردی و حکیم خان تورە نی تورپان دین قیچقیریب اوزی دین نایب لیقی صفتی بیلەن اقسودە قویدی. و تورپان غه تولا عسکر ایبا ریب اوغلی بگ قولی بگ نی داوانچیك بوغازی نی استحکام قیلیب عسکرلری بیلەن اویردە تورماق غه امر اتتی. بو حالدە داخو اورومچی غه کلیب یعقوب بگ دین پناه تیلادی و یعقوب بگ اکا پناه برمکنی قبول اتتی. داخو یانیدە قالغان بش الته اوز ادمی بیلەن کورلا غه کلیب یعقوب بگ بیلەن کوروشتی یعقوب بگ، داخونی ادم لری بیلەن اقسودە تورماقغه امرقیلدی.

بو اراده اورومچی ده‌کی تونگانلر اصلی چین‌لیغ لیقی نی میدان‌غه چیقاریب یعقوب بگ دین یوز اؤیروب چین قوماندانی زو زوك تاك غه اطاعت عرض قیلدی. بو سبب دین زوزوکتاك بیر توسالغو غه اوچرامای اورومچی غه کلدی. زوزوکتاك اورومچی غه اورونلا شیب یعقوب بگ غه الچی ایباریب داخو نی طلب قیلدی. داخو نی برگه‌ن شرط بیله‌ن شرقی تورکستان‌غه تعرض قیلماسلیق‌غه امپراطور تو ك شی نیك امری بار لیقی نی بیلدوردی. یعقوب بگ داخو نی برمکنی قبول اتمدی و چین حکومتی بیله‌ن اساس‌لیغ بیر دوستلوق معاهده سی عقد اتمك طلبی نی بیلدو روب الچی ایباردی. زو زوکتاك بو نیك جوابی ده حرب اعلان اتیب داوانچیك غه کلدی. یعقوب بگ حرب نی قبول اتمای اوغلی نی تورپان غه یانماق‌غه امر بردی. بگ قولی‌بگ بو امر غه بناءً داوانچیك بوغازی‌نیك مستحکم موقعی نی ترك اتیب تورپان غه یانیب کلدی. چین عسکری تورپان غه یوروش قیلدی. ینه یعقوب بگ اوروشماسلیق غه و تورپان‌نی بوشاتماقغه امر بیریب بگ قولی‌بگ نی و عسکرلری‌نی کورلا غه یاندوروب الیب کلدی. یعقوب بگ نیك چین بیله‌ن محاربه قیلماسلیقی نیك سببی او کونلرده فرغانه‌نی الیب شرقی تورکستان غه کوزی‌نی تیکیب تورغان روس دولتی نیك فرصتدین استفاده قیلیب شرقی تورکستان‌غه هجوم قیلماقیدین قورقماقی ایدی. بو قورقونچی بولمغان بولسه چین عسکری دین هیچ پرواسی یوق ایدی. بو اوچون چین بیله‌ن صلح قیلماق‌نی ضرور کورمکده ایدی. یعقوب بگ، زو زوکتاك غه ینه‌بیرالچی ایباریب چین حکومتی بیله‌ن اساسلیغ بیر مصالحه قیلماق و بو نیك بیله‌ن ایکی مملکت آراسیده بیر دوستلوق و روس مقابلیده بیر لیك معاهده سی عقد اتمکنی تکلیف قیلدی. اگر بو تکلیف نی قبول اتمگه‌ن تقدیرده جدی صورتده محاربه غه کیریشمکنی هم بیلدوردی. زو زوکتاك بو طلب نی قبول قیلیب یعقوب بگ طرفیدین چین امپراطوری نیك الدی‌غه الچی بارماق و الچی‌لر معاهده عقد اتیب یانیب کلگونچه اوروشمای تورماق‌غه قارار بیریلدی[53].

بو اوترا ده یعقوب بگ نیگ یانیده بولغان ختن والی سی نیاز بگ و خزانه چی عاشوربگ لر چین نی چوقوم غالب گمان قیلیب مخفی صورتده زو زوکتاگ غه کشی ایبا ریب اونی اوروش غه تشویق قیلیب اوزلری نیگ هر خذمت غه تیارلیق لری‌نی بیلدورگه‌ن ایدی لر. اولر نیگ بو حرکت لریدین یعقوب بگ هم شبهه لانگه‌ن ایدی. یعقوب بگ بیله‌ن چین حکومتی اراسیده مصالحه بولماق قارارلاشقانی نی بو خاین لر بیلیب بو مسئله نیگ اوز جان لری‌غه خطرلیکی نی بیلدی لر. بو خاین لر یعقوب بگ نیگ باورچی (اشچی سی) غه تولا پول بیریب انیگ واسطه سی بیله‌ن یعقوب بگ غه زهر بردیلر و بو سبب بیله‌ن یعقوب بگ بیر ساعت ایچیده اؤلدی.

۱۲۹۳ هـ (۱۸۷۶م) نیگ اوتراسیده نیاز بگ بردورگه‌ن زهر بیله‌ن یعقوب بگ اؤلدی. یعقوب بگ نیگ هیچ بیر ولیعهدی یوق ایدی. لیکن یانیده‌کی اوغلی بگ قولی‌بگ اوزی‌نی داداسی نیگ اورنی غه حکمدار اعلان اتتی. بو نازك وقتده اویلاماسدین حکیم خان توره اوزی‌نیگ ولیعهدلیکی نی دعوا قیلیب اوزی‌نی پادشاه اعلان قیلیب بگ قولی‌بگ غه دشمن‌لیك قیلغالی باشلادی. یعقوب بگ نیگ کیچیك اوغلی حق قولی‌بگ کاشغر والی سی ایدی. او هم کاشغرده استقلال اعلان اتتی. نیاز بگ کورلادین بیر حیله بیله‌ن ختن غه قاچتی و او هم استقلال اعلان اتتی. منه بو نازك وقتده یعقوب بگ نیگ اؤلومی و مملکت نیگ پارچه لانماقی و تورپان‌ده‌کی چین قوتی نیگ بو وضعیت دین استفاده قیلماق اوچون قاراب تورماقی، شرقی تورکستان نیگ چین استیلاسیغه‌دوچاربولوشینی کورساتمکده ایدی. بگ قولی‌بگ بو وضعیت مقابلیده چین عسکری‌نی حسابغه‌قاتماسدین رقیب لری بیله‌ن اوروشماق و داداسی نیگ تختی نی اوکچه الماق هوسی بیله‌ن کورلا نی بوشاتیب داداسی نیگ جسدی‌نی و تمام عسکری‌نی الیب کوچاغه یوردی. بگ قولی‌بگ کورلادین حرکت قیلغان وقتده خزانه چی عاشور بگ بیر مقدار التون و جواهر نی الیب چین عسکری طرفیغه قاچتی. بگ قولی‌بگ کو

چاغه کلیب کوچا والی سی عامل خان توره نی چین عسکری کلگه‌ن تقدیر ده مدافعه قیلماق غه امر قیلیب اکا بیر مقدار عسکر بیریب اقسو غه یوردی، حکیم خان توره نی مغلوب قیلیب اقسونی الدی. حکیم خان قاچیب فرغانه غه باریب روس نیك پناهی غه سغیندی. بگ قولی بگ اقسو دین کاشغرغه یوردی. کاشغرغه یاقین کلگه‌نده اینی سی حق قولی بگ عسکر بیله‌ن چیقیب اکا واوکا اراسیده اوروش بولوب نتیجه ده حق قولی بگ اولتورولدی، عسکرلری پراکنده بولوب بگ قولی بگ کاشغرغه کیردی. اندین کین دادا سی نیك جسدی نی مراسم بیله‌ن کاشغر قبرستانی ده دفن قیلدی.

موندین کین بگ قولی بگ ختن نی الماق اوچون ختن غه یوروش قیلدی. نیاز بگ کورلا دین قاچیب ختن غه کلگه‌نده ختن ده کی فرغانه لیغ لرنیك ایش غه یارار لیغ لری نی اولتوروب ختن خلقی دین تولا عسکر الیب بگ قولی بگ بیله‌ن اوروشماق غه تیارلانغان ایدی. بگ قولی بگ نیك یوروش قیلغانی نی نیاز بگ اکلاب زاوا قصبه سی غه عسکرلری نی توپلاب اویرنی مدافعه جبهه سی به‌لگوله‌دی. بگ قولی بگ پیالمه غه کلگه‌نده نیاز بگ هیچکیم غه بیلدورمای ایکی یوز چه یاراغلیغ ادمی بیله‌ن زاوا دین مخفی صورتده ایلچی غه کلیب اوردا ده و شهر اطرافیده کی باغلریده کوموب ساقلاغان میکلرچه سیخچه التون و میك لرچه کوموش یامبو لرنی اچتوروب قاچالاب اتلرغه یوکله‌پ کریا طرفی غه قاچتی. ایرته سی، بگ قولی بگ زاواغه کلدی و اویرده کی عسکرلر اونیك یولی نی کستی لر. قاتیغ اوروش بولوب تورغان حالده نیاز بگ نیك یوقاریقی صورتده قاچقانی نیك خبری نی عسکرلر اکلاب بعضی سی بگ قولی بگ غه تسلیم بولدی، و تولا راقی هر طرف غه قاچیب اوی لری غه کتتی لر. بگ قولی بگ اوروش سیز ختن نی الدی.[54]

نیاز بگ قاچقانچه کریا دین اوتوب چرچن و چرخلیق شهرلری غه هم کیرمای چول یول لری بیله‌ن یوروب کورلا غه باردی. چین نیك ایکنجی قوماندانی جو ویه لیوجن تاك، یکی ده کورلا غه کلگه‌ن ایدی. نیاز بگ، لیوجن تاك نی زیارت قیلیب ده کی تمام التون کموش

لرنی اکا هدیه قیلیب قدیمدین چین‌غه یقینلیقی نیك نشانیسی قیلیب بو التون کموش نی چین حکومتی اوچون ساقلاغانی نی عرض اتتی[55].

شرق توركستان استقلالی نیك یقیلغانی

یعقوب بگ اؤلگه‌ندین کین یوقاریقی صورتده داخلی مجادله چیقغانی دین چین حکومتی، شرقی توركستان نی الماقی‌نی امید قیلیب وضعیت نی دقت بیله‌ن کؤزله‌مکده ایدی. مذکور داخلی مجادله‌ده حکیم خان‌توره و حق قولی‌بگ طرفدارلری بولغان فرغانه لیغلر کوپ مقداردە یاراغ بیله‌ن فرغانه غه قاچتی. یرلیك عسکرلرنیك تولا راقی اؤلوب و قاچیب هر طرف غه تاراغالی باشلادی. بو نیك بیله‌ن بگ قولی‌بگ نیك قوتی غایت درجه‌ده آز قالدی.

زو زوكتاك بو وضعیت دین خبر الیب شرقی توركستان نیك همه سی‌غه استیلا قیلماق‌غه قرار بردی. ۱۲۹۳ هـ (۱۸۷٦م) نیك اخریده چین امپراطوری توكشی اؤلوب اورنیغه نارسیده اوغلی گواكشوی امپراطور بولدی. اناسی وكیللیق صفتی بیله‌ن اداره ایشی نی قولیغه الدی. بو اوچون زو زوكتاك نیك التی شهرغه هجوم قیلماقی‌بیر ازکین قالدی.

۱۲۹٤ هـ (۱۸۷۷م) ده عسکری‌نیك بیر قسمی بیله‌ن زوزوگتاك اؤزی توریانده قالیب بیر قسمی نی جو و یه لیوجن‌تاك اتلیغ قوماندان نیك قیادتی استیده التی شهرغه یوللادی. شرقی توركستان لیغلر بو كشی نی تحریف بیله‌ن جولوشی و بعضی سی‌جاك لوشی دیدور. بگ قولی‌بگ بو واقعه دین خبرسیز ختن‌غه یوروش قیلغان ایدی. ختن نی اشغال قیلیب یورت نیك ضبط و ربطی‌غه مشغول حالده ایکه‌ن لیوجن‌تاك نیك قارا شهرغه كلگه‌ن خبری‌نی اکلادی. بگ قولی‌بگ بو خبر نی الغان زمان ختن دین یانیب كاشغرغه باردی. اوكاشغرغه بار غونچه لیوجن‌تاك كورلا نی اشغال اتكه‌ن ایدی. بو اراده نیاز بگ،

عاشوربگ ، ختن‌لیك احمدبگ ، کاشغرلیك محمودبگ ، کوچا واڭ نیـــڭ اوغلی و چین‌غه خدمت قیلیب کلگه‌ن باشقه بیر نچه ملت خائن لری و شخصی منفعت فداکار لری بیرر بیرر دین قاچیب لیوجن‌تاڭ نیـــڭ الدیغه بارغان ایدی لر. بولر لیوجن‌تاڭ نی التی شهرنی اشغال اتمکغه تشویق قیلیب اونی ایتیك راق الیب کلمکغه کوشش قیلدی لـــر. لیوجن‌تاڭ کورلا دین کوچاغه یوردی و کوچا والی سی عاصل‌خان‌تـــوره بیر اوق اتمای ادم لری و یراغلری بیله‌ن توغرا فرغانه غه قاچتی . بو نیڭ بیله‌ن لیوجن‌تاڭ کوچا و اقسو ولایت‌لری‌نی هیچ بیر مانع سیـــز الدی و اندین‌کین کاشغرغه یوردی[56].

بگ قولی‌بگ کاشغر دین بیر نچه میل اوزاق‌یرده استحکام لر قیلیب او یرده تولا عسکر توختاتیب مدافعه غه تیارلانغان ایـدی . لیوجن‌تاڭ او یرغه کلیب اوروش باشلاندی . بو حالده بگ قولی‌بگ بیر مونچه خاص ادم لری بیله‌ن قولیغه چیقغان خزانه و یراغلرنی الیـــب کیچه‌ده کاشغردین چیقیب فرغانه غه قاچتی . بو حادثه نی جبهه ده کی عسکرلر هیچ بیلمای شدتلیك اوروش‌غه مشغول ایدی لر. کاشغر ده ایلگریکی فتح ده مسلمان بولغان تورت‌بش میڭ چین‌لیغ نی یعقوب بگ مخصوص‌بیر محله‌ده اولتورغوزوب یخشی محافظه قیلغان ایدی .بو چین‌لیغ لر بگ قولی‌بگ نیڭ قاچقانی نی بیلگه‌ن زمان ایلگری یاشورغـان یاراغلرینی الیب شهرده‌کی خلق‌نی بولان تالان قیلماق‌غه باشلادیلر. شهرنیڭ دروازه لری‌نی قول‌لری‌غه الماق اوچون شهر ایچیده‌کی عسکر لر بیله‌ن اوروشقالی توردی لر. منه بو حادثه جبهه ده‌کی عسکرلر غـه ایشیتیلگه‌ن زمان مدهیش‌بیر اضطراب بیله‌ن پراکنده بولوب قاچالغانی قاچتی و تولاسی دشمن قولیده اولتورولدی ویا اسیر الیندی .

موندین‌کین لیوجن‌تاڭ کاشغرنی اشغال قیلیب نهایـت ارام و خاطرجمع‌لیك بیله‌ن یارکند و ختن ولایت‌لری‌نی اشغال قیلدی .

منه اوشبو صورت‌بیله‌ن موندا غ عجیب و غریب طرزده ۱۲۹٤ هـ (۱۸۷۷م) ده شرقی‌تورکستان استقلالی‌نی یوقاتیب ینـــه چین استیلاسی غه توتولـدی .

یعقوب بگ دوریده هر ایش او نیگ اوز اختیاریده ایدی. هر ایش، هر فکر و هر رائی توپ توغرا اوزی دین چیقاریدی. هیچ کیگ شچیسی ویا وزیری یوق ایدی. مهم ایش لر اوچون کیگ ش و مذاکره مجلسی اچماق اویان تورسون "باشقه لرنیگ مشوره سی بیله ن ایش قیلماق حکمدار بولغان کشی نیگ لیاقت سیز لیکی و کفایت سیزلیکی نیگ دلیلی دور" دیر ایدی. بیر مجلس ده یعقوب بگ شونداغ دیگه ن: "خدا بیر کشی نی بنده لری نیگ اوستیغه حکمدار قیلسه تمام حکومت ایش لری و تمام اختیارات او کشی نیگ ایلگیسیده بولمقی خالص او کشی نیگ خدا برگه ن حقی دور" یعقوب بگ نیگ بو سوزی متواتر صورتده روایت قیلینما قده دور. دیمک که: یعقوب بگ تاریخ و حقیقی سیاست دین خبرسیز و اسلام اصولی نی هیچ بیلمایدورغان چوقور بیر جاهل و مُفرِط بیر خودبین ایدی.[57]

حکومت نیگ اگ مهم ایش لری نی یعقوب بگ نیگ یاقین ادم لری فقط یارلیغنامه چیقفاندە بیلور ایدی لر. یعقوب بگ نیگ نظری ده اگ یخشی والی و مأمور انیگ هر حُکمی نی ایکیلینیب قالمای اجرا قیلادورغان کشی ایدی. انیگ بعضی حکم لری و اِجرا آتی غه یخشی کوز قاراش بیله ن **اعتراض** و تنقید قیلادورغان خوقندلیک ضیاء الدین قاضی کلان، اکمل خان توره و ختن لیک ابراهیم قاضی ده ک عاقل و دولتخواه کشی لرنی یعقوب بگ یمان کورورایدی. موندا غ کیشیلر نیگ بعضی سی نی مختلف واسطه لر بیله ن یوق اتتی. اما یوقاریده ات لری اوتکه ن بو اوچ کشی اوز لری نیگ خلق ارا سیده کی شخصیت و اعتبار لری یوزیدین تیریگ قالدی لر. لیکن حکومت نیگ الدیده بوزوق عُنصر ایدی لر. الحاصل یعقوب بگ اوز فکریچه یخشی کورونگه ن ایش نی عین صواب بیلادورغان و باشقه لرنیگ اگا توغرا کلمیگه ن بیر توشونچ غه راضی بولمایدورغان غایت مُفرِط بیر مستبد ایدی.

یعقوب بگ نیگ اداره تشکیلاتی اساس جهتدین شرقی و غربی تورکستان خلقی نی بیر ملت دیب تونومیغان. اوزی‌نیگ حکومتی نی شرقی تورکستان نیگ ملی حکومتی دیب حساب اتمس ایدی. بلکه شرقی تورکستان نی بیر مستملکه سانا ماق و خلق‌نی هر حق دین محروم بیر اسیر ملت دیب بیلمه‌ك انیگ اداره تشکیلاتی نیگ اساسی ایدی. والی‌لیق، حاکم لیق و مأمورلوق غه ممکن قدر غربی تورکستانلیع لر دین تعین قیلور ایدی. فقط نیازبگ و عاشور بگ لرده‌ك اوز ملتی غه خیانت قیلیب یعقوب بگ غه فوق العاده خدمت قیلغان یرلیك لر نی خدمت مکافاتی صورتی بیله‌ن ایش غه سالور ایدی. بو والی و مأمور لر تماماً غیر مسئول و مُطْلَق اختیارات غه ایگه بولوب ظلم بیله‌ن خلق نی اَزمَك‌ده ازاد ایدی لر. غربی تورکستان مهاجر لری چوك حقوق لرغه ایگه ایدی لر. اولرنیگ یر لری مالیاتدین، اَلیم ساتیم باجلریدین کیچیریم قیلینغان ایدی. محکمه لرده اولرنیگ سوز لری حجت ایدی. اما بوکا مقابل یرلیگ خلق هر حق‌دین محروم و هر ظلم غه اوچرار ایدی. تفصیلاتی تو بنده‌کی مضمونلردین اکلانادور.

اداره تشکیلاتی او وقتده‌کی غربی تورکستان اوزبك دولت لریده‌کی شکل‌غه تقلید اتمکدین عبارت بولوب منتظم بیر قانون غه باغلیغ ایمس‌ایدی. توپ توغرا یعقوب بگ حاکمیتی استیده بولغان کاشغر، یارکند، ختن، اقسو، کوچا، کورلا، تورپان ولایت‌لریده مهاجر لردین ویا نیاز بگ دیگ بیر خدمت قیلغوچی دین بیرر دین والی تعین قیلغان ایدی (والی نی دادخواه دیر ایدی). بو دادخواه لر نیگ اختیارات و صلاحیت‌لری نهایت درجه‌ده کُکُرو ایدی. هر دادخواه اوز والی‌لیق منطقه سیده تولا ایش‌لرده مستقل‌ده‌ك ایدی و او منطقه ده‌کی چوك و کیچیك مأمور لرنی اوزی تعین قیلور و توشورور ایدی. مگر بعضی وقتده یعقوب بگ بعضی کشی‌لرنی حاکم ویا عسکر منصبداری یاکه قاضی و مفتی قیلیب ایبارسه والی انی قایتورالماس

ایدی. ادم اؤلتورمك و اندین باشقه جزا ایش‌لری تماماً والی نیكْ اختیا
ری‌ده ایدی. عدلیه ایشلری‌کورونوشده شریعت قاضی‌لری‌غه تافچورولمقْ
بولسه‌مو حقیقت ده یعقوب بگ و والی‌لر و حاکم لرنیكْ امری‌غه بویون
اگمك غه مجبورایدیلر. یعنی بو لرنیكْ غرض‌لری‌غه توقونیشی بولمغان
کیچیك ایش‌لر شریعت غه اویغون یوروتولور ایدی[58]

یعقوب بگ نیكْ اكْ مهم ایشی مالیات الماق ایدی. بر
مالیاتی اوزبك دولت‌لری‌نیكْ اصولی‌غه موافق بولوب هر تاناپ (جریت)
غه مقرر بولوب تریلغان نرسه نیكْ توری‌غه قاراب الماق قانونی غه
اساسلانغان‌بولسه‌موالیناد ورغان‌مالیات نیكْ مقداری یعقوب بگ طرفی
دین تعین قیلینمغان اوچون مالیات‌نی از ویا جیق الماق والی نیكْ
اختیاریده ایدی. هیچ بیر ولایت‌نیكْ مالیاتی‌نیكْ مقداری‌نی و او ولا-
یت خزانه سیده بار نرسه‌نی یعقوب بگ بیلمس ایدی. یعقوب بگ، والی
غه "مونچه مقدار التون یا کموش یا اشلیق ویا باشقه نرسه خزانه غه
ایبارگیل" دیب یارلیغ ایبارور ایدی. والی هم مذکور نرسه نی او زی
بیلگه‌ن یول بیله‌ن بیغیب تعین قیلینغان وقتده ایبارمکغه مجبورایدی.
و ینه مونیكْ اوستیغه هر والی بیلده، یا التە آیده ویا اوچ آیده بیر
قاتار تارتیغ عنوانی بیله‌ن یعقوب بگ نیكْ حضوری‌غه بیر مقدار التون
کموش و باشقه قیمتلیك نرسه لرنی یا اوز لری الیب بارور ایدی لر یاکه
یاور (مَحْرَم) لریدین ایبارور ایدیلر. قایسی والی تارتیغ نی تولاراق بر
سه یعقوب بگ اندین زیاده خوش‌ایدی و اکا زیاده‌راق اعتبار و نفوذ
بیرور ایدی. و بو وضعیت والی‌لرنیكْ منصب حرصی یوزیدین یعقوب بگ
نی خوش قیلماق اوچون تارتیغ نی زیاده برمکده مسابقه قیلیشماقی غه
سبب بولدی. بو نیكْ یؤکی بیچاره یرلیك خلق‌نیكْ بوینی غه یوکلانیب
یر لرنیكْ حاصلاتی مالیات غه یتمایدورغان مرتبه غه‌باردی. خلق
یر لریدین قوتولماق اوچون چاره ایستاب یورتدین یورت غه قاچتی‌لر.
بو سبب دین یر مالیاتی بیله‌ن والی‌لرنیكْ تارتیغ لری تامین بولمایدور
غان بولدی. بوکا چاره قیلماق اوچون والی‌لر تاغده‌کی ملت نیكْ ارا
سیده‌کی اورتاق یایلاغلرنی کشی‌لرغه زور بیله‌ن ساتتی‌لر. ختن والی‌سی
نیاز بگ، یایلاغلرنی اوچ قاتا ساتتی. آکیم ساتیم باج لری فایده‌دین

اشوق بولدی. بو نیك بیله‌ن یرلیك سوداگر لر تجارت نی کاملاً ترك ایتتی لر. باج الینماید ورغان مهاجرلرانچه مونچه تجارت قیلور ایدی لر. بیر کشی اؤلسه تمام مال‌لری‌نی حکومت ادم لری دفترغه الیب میراث نیك یریمی نی یاکه اوچ ده بیری‌نی "ترکانه" اتی بیله‌ن خزانه غه الور ایدی. والی‌لر فقط یعقوب بگ غه اطاعت قیلماق و تارتیغ برمك و یعقوب بگ طلب قیلغان نرسه نی ایبارمك و عسکر ییغیب مرکزغه یوللاماق ایش‌لری ده کمچیلیك قیلسه‌لر یعقوب بگ نیك الدیده مسئول بولوب جزا کورور ایدی لر. خلق‌غه ظلم قیلغان خادملر بو خصوص ده هیچ مسئول ایمس ایدی لر. والی و حاکم لرنیك اوستیده خلق‌نیك شکایتی نی اکلاماق ویا بیرخالص کشی نیك نصیحتی و اوختوروشیغه قولاق سالماق یعقوب بگ نیك تاریخیده هیچ یوق‌دور.[58]

بو نیك اوستیغه یعقوب بگ و والی‌لری اؤز آت‌لریده یاد گار قویماق چون خیالی و اصل‌سیز مزار لرده غایت مکلف عمارت‌لر و جامع‌لر، رسه لر بنا قیلور ایدی لر. بو بنالر اوچون خزانه دین یاکه اوز شخصی ثروت‌لریدین بیر یارماق صرف قیلمای تمام عمارت‌لوازمی نی خلق‌نیك بوینی غه قویوب اوی باشیدین پول، یغاچ، تاش، خشت، گچ، اهك، و باشقه کره‌ك لیك نرسه لرنی الوان صورتی بیله‌ن الور ایدی. هر کیم بو الوان لرنیك تاشیده عمارت ایشی و یغاچ تاش توشوماق ایش لریده تایاق استیده ایش قیلماقغه مجبور ایدی. موندا غ ظلم لر بیله‌ن یاسالغان بو عمارت لر عموم خلق‌نیك فایده‌سی بولا دورغان قورولوشلر بولوب کوپروك و یول و مکتب و مدرسه و حمام و بوکا اوخشاش نرسه لر بولسه ایدی خلق‌نیك تارتقان محنت‌لری نتیجه سیز قالماس ایدی. مع الاسف بو عمارت لرنیك تولاسی مؤهوم مزارلر، والی و حاکم لرنیك شخصی عمارت و باغ لریدین عبارت بولوب بعضی‌سی نی چین‌لیغ لر ویران قیلدی لر، و بعضی‌سی کره‌ك سیز تورماقده دور.[59]

یعقوب بگ علم و صناعت ایش‌لری‌غه هیچ توجه قیلمادی، و خلق طرفیدین ایلگری دین یوروتولوب کەلگەن مکتب و مدرسه لرده ضعیف بیر صورتده اوقوتوش ایشلری بار ایدی. یعقوب بگ و والی لر

نیكٔ یورت نیكٔ سویه سی نیكٔ یوقاری کوتورولوشی خصوصیده بیان قیلغو ده‌ك بیر خذ متی یوق‌در.

یعقوب بگ نیكٔ تاریخ صحیفه سیده کی اورنی

یعقوب بگ شرقی تورکستان نیكٔ هیچ بیر دشمنی بیله‌ن اوروشمادی. تمام محاربه لری شرقی تورکستان نیكٔ ملی مجاهدلری نیكٔ ضدی غه بولوب، هم بیر وطن پرورلیك مجادله سی بولمای فقط اوزی نیكٔ حرصی و حکمدارلیق آرزوسی یوزیدین اوّز ملتداش و دینداش لری‌نی مُنتَها درجه‌ده قساوت و ظلم بیله‌ن اوُلتورمکدین عبارت بولغان لیقی یوقاریقی فصللردین معلوم بولادور.

اما هر حالده یعقوب بگ نیكٔ بو اقداماتی نیكٔ نتیجه‌سی ده شرقی تورکستان ده‌کی بش پارچه مستقل انقلابچی لرنیكٔ داخلی اختلاف لری سببی بیله‌ن قورقولا دورغان ضعیف لیق تهلکه سی اوتراد ین کوتاریلیب شرقی تورکستان نیكٔ مهم حصه لری یعقوب بگ نیكٔ اداره سی استیده جمع بولوب بیر دولت شکلی غه کیردی، اهمیتلیك بیر عسکری کوچ غه ایگه بولوب داخلده و خارجده شرقی تورکستان دولتی نیكٔ هیبتی و اعتباری زیاده بولدی. بو نیكٔ سایه سیده خارجی سیاست ده چوكٔ بیر موفقیت حاصل بولوب دنیا نیكٔ کاتته دولت لری شرقی تورکستان دولتی نیكٔ استقلالی نی تونودی.[61]

سیاست کوزی بیله‌ن قارالسه بو نتیجه لر یعقوب بگ نیكٔ ایلگریکی خونریز لیق لریدین تاریخ صحیفه سیده اکّا قویولغان عیب لرنی بیر مقدار آزلا تماق غه یارایدور. اگر یعقوب بگ نیكٔ داخلی سیاستی یخشی بولوب اداره ایش لری‌نی توغرا یوروتکه‌ن بولسه و اوزی مستبد بولسه‌مو قول استیده‌کی دولت ادم لری‌نی منتظم بیر قانون غه تابع توتوب لازملیغ مراقبت و اداره ده فعالیت کورساتکه‌ن بولسه ایدی، یرلیك خلق‌نی یات و اسیر کوزی بیله‌ن کورمای اوز ملتی دیب بیلیب

اولسرنی راضی قیلیب وطن پرورلیك و استقلال پرست لیك حسیاتی نی اولرنیك وجودیده قوتلاندوروب دولتی نیك اساسی نی محکم لاشتور گەن بولسه ایدی و بو یول بیلەن ملت نی هر دشمن دین مدافعه قیلماق ده فداکار و قطعی و دایمی استقلال غه مستعد بیر حال غه کلتورگەن بولسه ایدی. یعقوب بگ نیك تمام عیب لری تاریخ صحیفه سی دین یوق بولوب بیر ملت نیك استقلالی نی تأمین قیلغان بیر تاریخ قهرمانی عنوانی غه ایگه بولوب یخشی اتی تاریخ صحیفه سیده مەڭگو قالور ایدی. لیکن یعقوب بگ، اورون سیز و سوغاق استبدادی غه و داخلده کی قانون سیزلیق و ملت نی یات بیر ملت کوزی بیلەن کورمك دین عبارت بولغان چوروك بیر اساس غه اوتورتولغان بیر دولت قوردی. ملت و دولت غه دشمن بولوب فقط اوز شخصی فایده لری اوچون هر غالب غه خدمت قیلغان یمان ادم لرنی بیلیب توروب، فقط خدمت مکا فاتی و غربی تورکستانلیغ لیقی نی نظر غه الیب اولرنی حدود سیز اختیارات بیلەن ملت نیك باشی غه میندوروب هر ظالمانه حرکت ده او لرنی ازاد قویدی. بلکه اولرنی ظلم قیلماقغه بویورغان حسابده بیر یول نی توتتی. بو ایش لری بیلەن شرقی تورکستان خلقی نی دولتی دین زیریکتوردی. بو حق سیز خونریز لیق، ظلم، رحم سیزلیق، اداره سیز لیق بیلەن یرلیك خلق نیك فطری و طن پرورلیك و استقلال پرست لیك حسیاتی غه ضربه بردی. بو صورت بیلەن دولتی نیك اساسی غایت درجه ده ضعیب لاشیب دوام قیلماقی امکانسیز بیر حالده ایدی.

همه دین یمانراق ایشی بودورکه: شرقی تورکستان غه جدی هجوم قیلماقغه هیچ قدرتی یوق حالده عاجز بولغان چین حکومتی[57] نیك فقط بیر سیناماق صورتی بیلەن قیلغان ضعیف بیر هجومی نی درحال قورال بیلەن مدافعه قیلغان بولسه، ابد غه چه شرقی تورکستان نیك چین استیلاسی دین قوتولماقی شبهه سیز ایدی. اما یعقوب بگ یالغوز اوزی نیك احتمالی بیر وسوسه دین عبارت بولغان نظریه سی ده محکم توروب، قورال کوچی بیلەن چین عسکری نی هیداب چیقارماق ایاقده کی اش ده ك بیر تیار ایش ایکەنلیکی غه قناعت لانگەن اوغلی بگ قولی بگو باشقوماندان

سیر احمد جماعه‌دار لرنیڭ جدی صورتده قیلغان التماس‌لری‌نی قایتوروب چیـن بـیله‌ن صلح قیلامن دیب چین عسکری‌نی بیر ییل مدت شرقی تورکستانده تورغوزدی. اولرفرصتدین‌استفاده قیلیب شرقی تورکستانده کی منافق لر بیله‌ن بیرلاشتی. یعقوب بگ،بو بیرلاشمك نتیجه سیـده زهر بیله‌ن اؤلتورولدی. باش‌اوستیده قاراب تورغـان دشمن،داخلـی مجادله فرصتی دین استفاده قیلیب هیچ امید قیلمغان موفـقیت غـه یتیب شرقی تورکستان‌غه استیلا اتتی. بو صورت‌بیله‌ن کاتـته دولت‌لـر طرفیدین تونولوب قوتلانگه‌ن بیر استقلال‌نی یعقوب بگ نیڭ بو جاهلانه استبدادی برباد اتتی[62].

منه بو ملاحظه لرنی کوزدین کچورولسه یعقوب بگ غـه تاریخ صحیفه سی هیچ بیر یخشی‌اورون برمایدور. بلکه داخلده اتفاق سیز بولسه‌لرمو خارجی دشمن‌نیڭ‌قارشیسیدابیرله‌شیب استـقلال‌لری‌نـی محافظه قیلماقغه استعداد لری بار ملی انقلابچی‌لرنی یـوق اتیـب ملت‌نی استبداد و ظلم لر بیله‌ن قوت‌سیز و ثروت‌سیز و یاراغ‌سیز و اتحادسیز بیر حالغه کلتوروب استقلال‌لری‌نی ساقلاماق استعدادیدین محروم بیر وضعیت غه کلتوروب قویغان اوچون تاریخ صحیفه سی‌اکا یمان بیر اورون بیرادور.

تورکیه‌دین کەلگەن معلم احمد کمال ایلقول کاشغریا شلری‌بیله‌ن بیرارادا، ۱۹۱۳

ایکینجی بۆلۈم

شرقی تورکستان غه تورتونجی چین استیلاسی

یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن چین قوماندانی زوزوکتاك ۱۲۹٤ هـ (۱۸۷۷م) ده التی شهر، تورپان، اورومچی اولکه لری نی اشغال اتتی. بو استیلا تمام بولغاندین کین شرقی تورکستان غه چین حکومتی شنجاك دیب ات قویدی. (یکی اباد یعنی مستملکه دیمکدور). و اوروپالیغ لر تحریف بیله‌ن سنکیاك دیدور.

شرقی تورکستان غه تورتونجی قتیم چین استیلاسی، ۱۸۷۷م ده زوزوك تاك تعرضی بیله‌ن باشلاب ۱۹۳۲م نیك باشیده پارتلاق برگه‌ن عمومی خلق انقلابی غیچه دوام قیلادور. بو دوره نی، مانچو امپراطورلوقی نیك آخرقی ییل لری و جمهوریت دوری نیك باشلانغوچ ییللری بولوب ایکی فصل ده بیان قیلامیز.

۱ــ فصل

چین (مانچور) امپراطورلوق نیك اخرقی دوری ده

شرقی تورکستان

چین عسکرلری شرقی تورکستان نی اشغال قیلغاندین کین ایلگریکی ملی مجاهدلرنیك تریگ قالغانلری نی و شهید بولغانلر نیك اولادی نی تماماً قاماقغه آلدی. ایکی اوچ ییل غه‌چه بولرنی هر قسم عذاب لر بیله‌ن قیناب تولاسی نی قین استیده اۆلتوردی و ازغینه سی نی کین لرده قویوب بردی. ملی مجاهدلرنیك و اولادلری نیك تمام

تعلق لری‌نی مصادره قیلدی. انقلاب غه قاتیلمای کین لرده مجا هدلرغه ویا یعقوب بگ نیك حکومتی غه اخلاص کورسا تکه‌ن کشی‌لر نسی هم قاماب مختلف عذاب لر بیله‌ن قیناب تعلق لری‌نی مصادره‌قیلدی. یورت ده‌کی قدیم جامع لرنی و مدرسه لرنی قولغه آلدی. مصادره‌قیلنغه بو تعلق لر، جامع و مدرسه لرنی مُفلس بولوب قالغان چین حکومتی بیر ییل دین کین خلق‌غه زور بیله‌ن ساتیب پولی نی چین مأمور لری و عسکر لری‌غه صرف اتتی، بیر روایت غه کوره چین‌غه الیب کنتی. چین‌لیغ لر ملی مجاهدلر اولتورغان حکومت عمارتلری و سپیل لرنیك تولاسی نی ویران قیلدی. ویران قیلمغانلریده هم اولتورمای خلق‌غه ساتتی. بو نیك مقابلیده خلق نیك یخشی عمارت‌لرید ین ایگه لری‌نی زور بیله‌ن هیداب چیقاریب چین مأمور لری و عسکرلری اولتوردی.

استیلا نیك اوچونجی ییلی دین باشلاب چین حاکم لری هر شهرنیك بیر طرفیغه بیر سپیل و حکومت عمارت‌لری و عسکر قشله لری دین عبارت چین اصولی ده بیر یکی شهر بنا قیلدوردی لر. بو بنالر غه حکومت طرفیدین بیر پول صرف اتیلمك اویان تورسون خلق‌نیك بوینی غه قویولغان لوازم نی کره‌ك لیك مقداردین اوستون قویوب زیاده سی چین حاکم لری‌نیك یانجوقی غه کیریب تولا ثروت او لرغه حاصل بولدی بو بنالرنیك تمام لوازمی نی خلق دین الغان نیك اوستیغه یاغاچچی سوواغچی اوستالرنی الوان بیله‌ن توتوب تایاق استیده ایشلاتتی. و عمارت ایش‌لری اوچون بیر مقدار تریم یری ویا اوی باشی غه ادم قویوب هاشار پیغیب ایشلاتتی‌لر. و ینه عسکر اوزوقی (توشکون، چین‌چه‌سی سه‌ی‌سه) اوچون خلق نیك بوینی غه بوغدای اونی، گوروچ، قوناق، آرپا، سمان، پیچان، اوتون قویوب بو لرنی تایاق و حبس و جرمانه (پالی) زوری بیله‌ن الدی لر. توگه‌سه ویا بوزولسه ینه آلدی لر. بو الوان‌لر بیر ییل ایچیده بش‌الته قاتا الینور ایدی. بو الوان لرنیك اوستیغه هر ییل‌لیق قانون‌لوغ یر مالیاتی علاهده الینور ایدی. هم بك اغیر ایدی.

بو وضعیت تورت ییل‌غه‌چه دوام قیلیب خلق غایت قاتیغ عسکری اداره استی ده ایزیلمکده و یعقوب بگ زمانه سیده‌کی

دین یمان راق عذاب کورمکده ایدی لر. التی شهر، تورپان، اورومچی اولکه لریده وضعیت بو صورتده ایدی: جاگجوك، ایلی و یته سونی تاران چی لردین الالمغان اوچون اورومچی شهری نی پایتخت قیلغان ایدی اما ایلی و یته سو اولکه لریده کی تارانچیلر وتونگانلر ۱۲۹۷هـ (۱۸۸۰م) غه چه قهرمانلیق بیله‌ن مدافعه قیلیب استقلال لری نی ساقلادی لر. مذکور پیلده بو مجاهدلرغه یته بیر قوتلیك دشمن تعرض قیلدی. روس دولتی تو بنده‌کی وجه بیله‌ن ایلی یته سو غه عسکرکیرگوزوب مجاهدلر نی مغلوب اتتی. مجاهدلر اوز لری نی عاجز کوروب روس لرغه اطاعت قیلماق غه مجبور بولدی لر.[2]

۲ــ فصل

ایلی ویته سو غه روس استیلاسی

۱۲۹۷ هـ (۱۸۷۹م) ده انگلیس حکومتی چین نیك سیچوان ویا گانسو ولایتی دین تیبت غه عسکر اوتکوزمك اوچون چین حکومتی دین اجازه آلدی. روس حکومتی، بو واقعه نی بهانه کورسه‌تیب ایلی و یته‌سو اولکه‌لریغه عسکر کیرگوزدی.[3]

تارانچی لر اولده قاتیغ مدافعه قیلسه لرمو روس نیك اوستون قوتی نیك آلدیده مغلوب بولوب بویون اگمه‌گه مجبور بولدیلر. روس حکومتی، چین نیك پته‌رسبورگده‌کی الچی سی غه بیر سوز له‌شمه امضا قیلدوردی.[4] بو سوزله‌شمه نیك مضمونی چه چین حکومتی ایلی و یته سو اولکه لری نی روس لر غه برگه‌ن بولور ایدی. الحاصل ۱۲۹۸هـ (۱۸۸۰م) ده روس لر ایلی و یته سو اولکه لری نی هم عسکری و هم دیپلوماسی یولی بیله‌ن اشغال اتکه‌ن نی اعلان اتتی لر. چین حکومتی بو اشغال غه ناراضی لیق اعلان اتتی و پته‌رسبورگ ده‌کی الچیسی نی چاقیریب حکومت نیك اجازه تی سیز یوقاریقی سوزله‌شمه‌غه

امضا قیلغان گناهی غه اونی اؤلتوروب جزا بردی. بو حق‌سیز اشغال سببی دین چین و روس حکومت‌لری آراسیده ایکی ییل قدر دیپلوماتیك مجادله‌سوردی. لیکن روس‌لر بوندین پروا قیلمای مذکور اولکه لرده تلگراف خط‌لری و عصری یول‌لر و عمارت‌لر انشا قیلابردی. مذکور تلگراف، یول و بعضی عمارت‌لرنیكُ اثر لری غولجه‌ده حاضرده هم بار دور.

دیپلوماتیك مجادله لر و مذاکره لر نتیجه سیده روس‌لر ۱۳۰۰ هـ (۱۸۸۱م) ده یالغوز باش ایلی (اشغال قیلینغان توپراق لر نیكُ تقریباً تورت ده بیری بولغان غولجه ولایتی نی عینه) چین حکومتی غه تسلیم اتتی. ایاغ ایلی و یته سو نی روس‌لر آلغانچه آلغان بولدی. او اولکه لرغه سمیر چینسکی آت قویوب بیر روس مستملکه سی قیلیب آلدی لر.

غولجه نی روس‌لر چین غه تسلیم قیلغان زمان اویرده تارانچی لرغه مدهیش بیر اضطراب توشوب ایلگریکی انقلابده چین لیغ و چنغن لرنی قتل‌عام قیلغانلری نیكُ انتقامی اوچون چین حکومتی نیكُ قتل‌عام قیلماقی دین قورقوب بیر بؤلومی آیاغ ایلی و یته سو غه کوچتی یه بیر بؤلومی یارغلانیب چین عسکری غه قارشی سوقوش قیلماقُ غه باشلادی.[5]

اخیراً چین حکومتی تارانچی لر بیله‌ن صلح قیلماق یولی نی توتوب اولرغه توبنده‌کی صورتده امتیاز برمکفه مجبور بولدی. تارانچی لرنیكُ داخلی ایش‌لری‌نی اداره قیلماق اوچون بیر یرلیك حاکم نی اوز اختیاری بیله‌ن سایلاماق، بو حاکم نی تمام داخلی ایش لرده مستقل تونوماق، دینی و عدلی ایش‌لر کاملاً خلق نیكُ قولی ده بولماق، یر مالیاتی و تجارت باجی نی الماقدین باشقه چین حکومتی نیكُ هیچ حقی بولماسلیق، تارانچی دین و باشقه مسلمان لر دین چین‌لیغ نیكُ خاتون آلماق حقی یوق لوقی، غولجه غه چینلیغ کوچمه‌ن کلتور مسلیك واولرغه خلق نیكُ یرلرینی برمسلیك. موکا مناسب حقوقلرنی چین حکومتی رسماً تونوغاندین کین تارانچی لر چین اطاعتی نی قبول اتتی لر.[6]

کین لرده چین حکومتی بو امتیازلرنی یوق اتمکغه کوشش قیلسه مو تارانچیلرنیڭ ملی بیرلیکی و غیرتی سایه سیده بو امتیازنی پوتونله‌ی یوق‌اتمدی اخیرقی انقلاب غه‌چه ملی حاکم لری بار ایدی.

بو صورت‌بیله‌ن چین حکومتی غولجه نی الغاندین کین ایلگریکی عنعنه غه مطابق غولجه نی پایتخت قیلماقغه قارار بردی. قدیمقی قالماق پایتختی بولغان کوره شهری نیڭ اورنیده بیر شهر بنا قیلدی و قالماق لرنیڭ چوڭ معبدی "داکوره" غه توتاش کاتتابیرحکومت عمارتی یاسانتی. بو شهر و حکومت‌عمارتی و داکوره نی ایچیغه الغوده‌ك غایت مستحکم بیر سپیل بنا قیلدوردی. بو شهر پیتکه‌ن دین کین عمومی والی (جاڭجوڭ) مذکور کوره شهری‌غه یوتکه لیب اویر نی پایتخت قیلدی لر[7].

۳ــ فصل

چین امپراطورلوق نظامی یقولغونچه شرقی توركستان نیڭ عمومی احوالی

۱۳۰۰ هـ (۸۳-۱۸۸۲م) دین اعتباراً چین حکومتی شرقی توركستان دین عرفی اداره نی کوتوراب اهسته اهسته مُلکی‌اداره غه باشلادی. یر مالیاتی، تجارت‌باج لری و داخلی بیر نچه قِسم باج لردین باشقه فوق‌العاده الوان لر کوندین کونگه آزلادی. دینی ایش‌لر و تجارت ایش‌لریده خلق غه آزادلیق بردی. شوندا غ‌بولسه‌مو یر مالیاتی، تجارت‌باج لری و هر ساتیلغان نرسه غه الینادورغان‌باج لر باشقه مملکت‌لرده‌کی غه نسبتاً تولا اغیر ایدی. لیکن یعقوب بگ‌نیڭ زمانه سی و چین استیلاسی نیڭ اولیده‌کی تورت ییل‌ده‌کی فوق‌العاده و انتظام سیز اوشتومستوت کیلادورغان الوان لردین قوتولغانی اوچون مذکور اغیر مالیات و باج لر خلق‌غه بك اغیر کلمدی. بلکه اوزون ییللردین

بری قاتماقات ظلم لر استیده قالغان خلق اوز لری‌نی بیر از اسایش ده کوردی لر.

چین حکومتی نیك دین ایش‌لریده ازادلیق برگه‌نی‌سببیی بیله‌ن ملی مکتب و مدرسه لر خلق‌نیك غیرتی بیله‌ن کوندین کونگه تولا بولوب معارف ایلگریکی وقت‌لرغه نسبتاً خیلی رواج تاپتی. چین‌لیغ لر بو قدیم اصول ده و فقط دینی شکلده رواج تاپقان معارف ده اؤزاستیلا لری‌غه هیچ بیر خطر کورمگه‌نلری اوچون بوگا مانع بولمدیلر. چین‌حکومتی نیك بو توتومی هم بیر قسم خلق‌نی خوش قیلدی. عدلیه ایش‌لریده ایلگریکی اسلام حکومتی دوریده‌کی قاضی و مفتی‌لرنی چین حکومتی اوز حالی بیله‌ن قویوب بعضی دعوالر اولرنیك الدیده شریعت حکمی چه حل بولماقی غه مساعده قیلدی. لیکن عدلیه ایش‌لری قاضی‌لرنیك قانونی حقی بولغان صورت‌بیله‌ن ایمس‌ایدی. بلکه قانون اعتباری بیله‌ن چین حاکم لری‌نیك حقی بولوب قاضی‌لر ملی حکم یریده ایدی لر. یعنی قاضی‌لرنیك حکم لری‌نی اگرچین‌لیغ حاکم لر خواهلاسا بوزار ایدی لر. "شریعت حکمی" دیمك ملی بیر سوز بولوب اصلی حاکم لیق چین قانونی (لی) ده ایدی. بناءعلیه بو قاضی و مفتی‌لرنی اوز اورونلریده قویماق و بعضی دعوالرنی اولرنیك حکمی بیله‌ن حل بولماقده چین‌لیغ لر اوز سیاست‌لری‌غه زیان کورمدیلر. بلکه موندہ خلق‌نی مفت بیر خوش قیلماق بار ایدی. بو اوچون حکومت دین آیلیق آلمای و بلکه بعضاً حاکم‌لرغه تولا رشوت‌لرنی بیریب بیکارغه خدمت قیلادورغان بو ذات‌لرنی رسماً ملی و دینی کتته لر صفتی‌بیله‌ن تونودیلر[8].

چین حکومتی تجارت ایش‌لریده باج لری‌نی غینه الیب ازادلیق برگه‌نی اوچون داخلی و خارجی تجارت رواج تاپتی. بوسوداگرلر هندستان، غربی تورکستان و چین طرفی‌غه تجارت قیلغالی باشلادیلر. بو یوزدین یورت خلقی، تجارت و صناعت ایش‌لریده فعالیت کورسا تیب خلق‌نیك اقتصادی یکی دین بیرآز ایلگیرلیگیلی باشلیدی[9].

چین امپراطوری، نارسیده گواکشوی، نیك اناسی د واگارتزوشی قدیمقی عنعنه نی رعایه قیلیب کهنه واك و گوك لرنیك اولادی‌نی تایپ اولرغه اتا بابالری‌نیك رتبه و عنوان و معاش لری‌نی برمکفه حکم بردی.

بولر بیجین‌غه باریب امپراطور نی زیارت قیلیب مذکور رتبه وعنوان و معاش‌لرنی الیب کلدی لر. بوبگ لر و اولرغه تابع تولا خلق چین‌حکومتی نیك صمیمی دوست‌لری بولدی لر. هم چین‌لیغ حاکم لر (امبان لر) نیك تو بنیده‌کی کیچیك حاکم لر (بگ ویا دورغه لر، چین‌چه ده "شاك یی")، میراب لر و یوزباشی لر چین‌حکومتی غه خدمت قیلغان ویا امبان لر غه رشوت برگه‌ن یرلیك ادم لردین تعین قیلیندی لر. قاضی و مفتی بولغان کشی لر هم یورت نیك حقیقی و دیندار عالم لریدین تعین قیلینیش بسك آز بولوب تولا راقی آبرو و منصب پرست دستارلیغ لردین بلگولینور ایدی.

منه بوبگ، منصبدار، قاضی، مفتی، سوداگر صنف لری حقیقت ده چین حکومتی نی دوست توتماسالرمو منصب و شخصی فایده لری و تجارت لری‌نی محافظه قیلماق اوچون توغولغان احتیاج لری یوزی دین تینچلیق طرفداری ایدیلر. چین ضدی‌غه بیرقوزغولوش نیك الدی‌نی الماق اوچون بار قوت و نفوذ لری بیله‌ن تیریشور رایدی لر. باشقه خلق بولسه یوقاریقی عنصر لرنیك دینی ویا دُنیَوی نفوذ لری‌و بلکه مراقبت لر استیده بولغانی اوچون هیچ بیر انقلاب تشکیلاتی وجود غه چیقمادی. بو انقلاب چیقماسلیق ده یعقوب بگ نیك زمانه‌سیده‌کی قاتیل لیق و ظلم لرنیك هم مهم تاثیری بار ایدی. هر حالده چین ده جمهوریت اعلان قیلینغوچه شرقی تورکستان ده تینچلیق دوام قیلدی. لیکن یوقاری قی عنصر لردین باشقه عمومی خلق، چین قولیده اسیر بولغان لری غه راضی ایمس ایدی لر. چین‌لیغ لرنی غایت یمان بیر نفرت کوزی بیله‌ن کورور ایدی لر. امابولر کوچ سیز لیق و اتیفاقسیزلیق سبیدین اوزلری نی قاتمیقات عاجزلیق ده کورمکده بولغانلری اوچون" قضاغه رضا بلاغه صبر" دیمکدین باشقه چاره لری یوق ایدی. اگرچه قومول، تورپان، ایلی وکوچاده‌میرنسچه کیچیك انقلاب لر مختلف زمان لرده چیقسه‌مو اسان باسیقتورولدی. مع الأسف بو انقلاب لرنیك تفصیلاتی نی مکمل صورتده بیلمگه نیم اوچون بو یرده قیسقه غینه بیان قیلیب اوتوشکه مجبورمن.

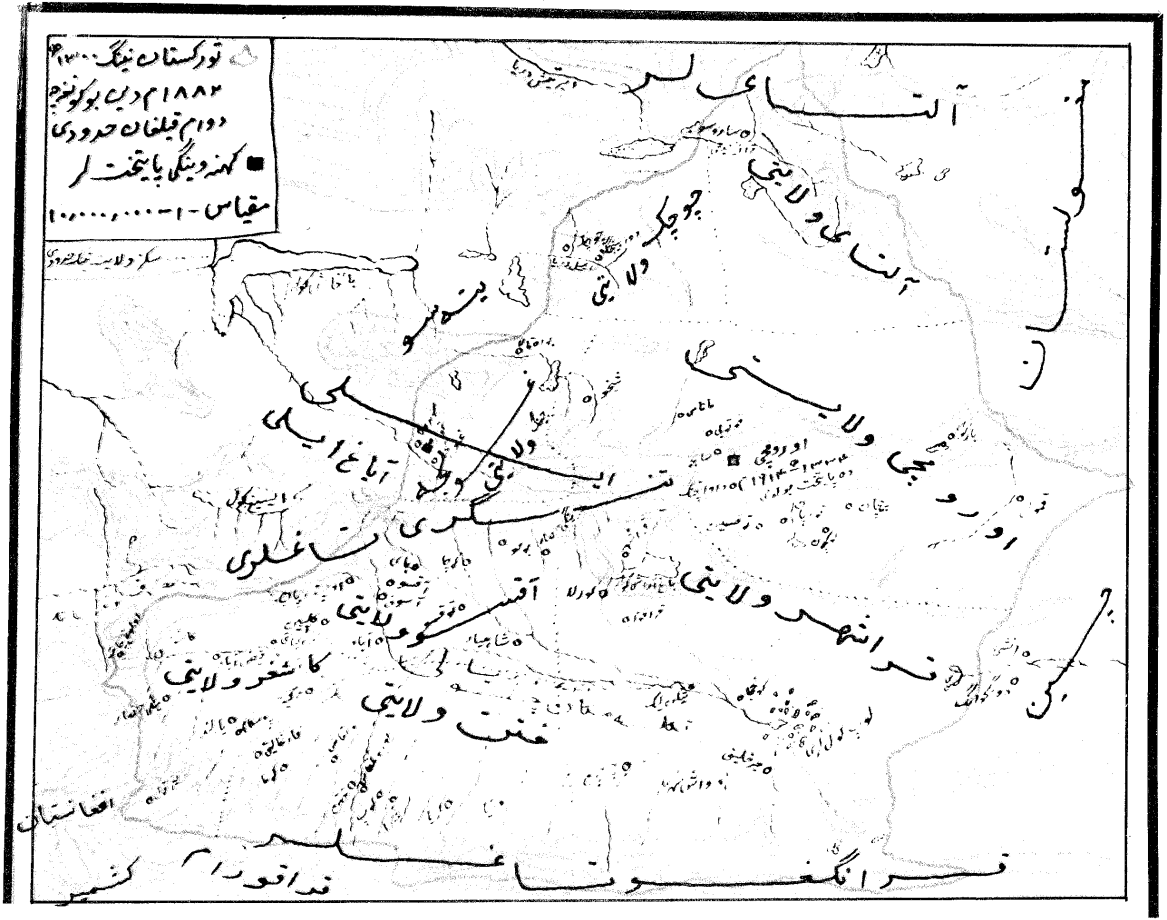
تورکستان نینگ ۱۳۰۰ھ
۱۸۸۲م دین بوکونغرس
دوام قبلغان حدودی
کهنه دینگی پایتخت لر
مقیاس - ۱ - ۱۰،۰۰۰،۰۰۰
آلتای لر
آلتای ولایتی
چوچک ولایتی
پیشپک
ولایتی
ایلی ولایتی
آباخ ایلی
اورومچی ولایتی
اورومچی
تارباغتای
آقسو ولایتی
کاشغر ولایتی
خوتن ولایتی
قراشهر ولایتی
قراقوروم
کشمیر
قراتاغ
افغانستان

چین امپراطورلوق نیك شرقی تورکستان خصوصیده کی یمان پلانی

چین حکومتی نیكٔ یوقاریقی سیاستی ایلگریکی استیلالرده کی سیاستی غه قاراغانده خیلی یومشاق و ملایم بیر سیاست دور. و چین حکومتی نیكٔ بو سیاستی شرقی تورکستان خلقی غه شفقت و مُرُوّت قیلماق نیتی ده بولغانلیقی اوچون ایدی دیب خیال قیلینماسون. چونکه بو استیلاده چین حکومتی نیكٔ نیتی ایلگریکی استیلالر دوریده کی دین یمانراق ایدی. لیکن بو یمان نیت نی بیرنچه سببلر دین عملغه اشورالمادی. بونیت لرینی عملغه اشوروشدین بورون شرقی تورکستان خلقی بیرقوزغیلاكٔ چیقارمیسون دیگه ن توشونجه بیله ن وقتینچه بویومشاق سیاست نی توتقان لیقی چین چه وشیقه لردین اگلاشیلادور. بووشیقه لرغه کوره چین امپراطورلیقی نیكٔ شرقی تورکستان دا بولغا قویماق اوچون قورغان یمان پیلانی وانی عملغه اشورالمغان لیقی غه سبب بولغان واقعه لرنی محترم اوقوغوچی لرغه عرض ایتامیز.

بو پلان، هر وسیله بیله ن شرقی تورکستان ده چین لیغ لرنی اکثریت درجه سی غه یتکوزمك و خلقنی چینلاشتورماق اوچون ممکن بولغا نچه چین دین خه نزو کوچوروب شرقی تورکستان ده یرلاشتورمك؛ شرقی تورکستان تورك لری نی ممکن قدر چین غه کوچوروب اولرنی چین لاشتورمك، تورك لر نیكٔ باله لری نی چینچه اوقوتوب چین تربیتی بیله ن یتیشتورمك، تمام رسمی تیل و رسمی خط چین چه بولوب تورکچه تیل نی اعتبار دین توشورمك؛ ملی مکتب و مدرسه لرنی یوق اتیب اسلام معارفی نی یوق قیلماق و او مکتب و مدرسه لرنی چین چه مکتب قیلیب تمام خلقنی چین چه اوقوتماق؛ شرقی تورکستان خلقی نی چین دین باشقه مملکت غه سفر قیلماقدین توسوب چین دین باشقه دنیا ملت لری نیكٔ اولردین دینی و ملی و اقتصادی علاقه لری نی اوزمك؛ زراعت یرلری نی، تجارت نی و کان لرنی چین لیغ لرنیكٔ و چینلاشقان لرنیكٔ قول استیغه کیرگوزمکدین عبارت

ایدی. کورولورکه: دنیانیك اك ظالم و اك قوتلیك بیر دولتی دنیانیـــك اك ضعیف و اك کین قالفان بیر ملتی نی هم موندا غ پلان بیله‌ن یـــوق قیلفانلیقی تاریخ ده بك از دور. اما چین‌لیغ‌لر بو پلان‌نی قوروب شرقی تورکستان ملتی نی دنیادین توگول یوق اتمك و نتیجه‌ده بو پوتون‌یورت‌نی بیر چین اولکه سی قیلماق‌نی ارزو اتکه‌لیك لری بیلینمکده دور. بو نیك بیله‌ن چین دولتی نیك شرقی تورکستان خلقی غه قانچه لیك یاما لیق قیلفانی اشکارا کورونـــادور. تو بنده‌کی توسالغو بولمیفـانـدامو چین حکومتی نیك بو آرزو غه یبتالماسلیکی معلوم دور. اما چین وثیقـه لریده ذکر اتیلگه‌ن مانع‌لرنی، مهم تاریخی واقعه لر بولفانی اوچون محترم اوقوغوچی‌لرغه بو واقعه لر معلوم بولوب قالسون دیگه‌ن مقصد بیله‌ن تو بنده ذکر قیلامیز.

۱۸٤۰م افیون حربی دین کین اوروپا دولت‌لری نیـــك نفوذ لری چین‌ده کوندین کونگه قوتلانمکفه باشلادی. انگلیس، شاك گاك بندری‌نی و پورتگیز، ماکاو بندری‌نی زور بیله‌ن چین دین تارتیب الدیلر. انگلیس، فرانسه، المان، ایتالیا، امریکا، ژاپون دولت‌لری شاڭخای، تنزین، فوچو، خاكچو، نه‌نجین، ده‌ك چین نیك چوك تجارت بندر لریـــده هر بیری‌غه مخصوص باشقه باشقه امتیاز منطقه لری برمکفه چین حکومتی نی مجبور اتتی‌لر. ۱۳۰٤ هـ (۱۸۸۵م) ده فرانسه دولتی هند چین‌نی تارتیب الدی و بیر طرفدین ژاپون دولتی کوریه مملکتی نی چین دیـــن تالاشقالی توردی. بوتارتیشما یوزیدین ۱۳۱۱هـ (۱۸۹۳م) ده چین و ژاپون اوروشوب، چین قاتتیغ مغلوب بولوب کوریه، ژاپون نیك بیر نفـوذ منطقه سی بولدی. مذکور بیلده روس‌لر، لوشون (پورت آرتور) بندرینی ولیاوتوك یریم ارالی‌نی ایگه لاب الدی. مذکور بیلده المان دولتـــی کیاوچو (تسکتاو) بندری‌نی و انگلیس دولتی و ایهایوای بندرینی ایگه لاب الدی لر. ۱۳۱٦ هـ (۱۸۹۸م) ده روس‌لر مانچوریاغه تیموریول سالیب بو یول‌نی محافظه قیلماق بهانه سی بیله‌ن او یرغه تولا عسکر یرلاشتوروب او یرنی بیر نفوذ منطقه سی ماهیتی غه کیرگوزدی.

بو صورت بیله‌ن چین دولتی مذکور یات دولت‌لرنیـــك

مشترك نفوذلری استیغه گیرمکده ایدی . بو تجاوزلر مقابلیده امپرا طور گواکشوی نیك بویسونماقدین اوزگه‌چاره‌سی یوق ایدی . بو ضعیف لیق نیك اوستیغه ینه ۱۳۱۹ هـ (۱۹۰۰م) ده مذکور یاتدولتلر نیك و اولرغه بویون ایگیب تورغان امپراطور گواکشوی‌نیك ضدی غه شمالی چین‌ده یمان بیر انقلاب قوزغالدی . بو انقلاب مانچو امپرا طورلوقی خاندانی‌غه منسوب توان اتلیغ بیر شهزاده نیك قیادتی استیده ایدی . بو انقلاب اوروپا تاریخلریده بوکسور انقلابی دیب یازیلادور . بو انقلاب نی چین حکومتی باسیقتورالمای انقلابچی‌لربیجین شهری‌نی واویرده‌کی یاتدولت‌لرنیك سفارتخانه لری‌نی قورشاب الدیلر .

۱۳۲۰ هـ (۱۹۰۱م) ده اوروپا دولت‌لری اوز منفعت لری‌نی تهلکه دین قوتقوزماق اوچون المان قوماندانی فون‌والدرسی نیك قیادتی استیده بیجین‌غه عسکر توکوب انقلاب نی باسیقتوردی لر . بو نیك بیله‌ن بو دولت‌لر چین‌غه بکراق تیش‌لری‌نی پاتوردیلر . مذکور بیل ده روس دولتی مانچوریانی‌اشغال‌ائتتی . ۱۳۲۴ هـ (۱۹۰۴م) ده ژاپون و روس دولت‌لری مانچوریانی تالاشیب بیر بیل اوروشوب اخیرا ژاپون غالب بولوب روس‌نی مانچوریا دین هیداب چیقاردی . لیکن اوروپا و امریکا دولت‌لری‌نیك تاثیری بیله‌ن مانچوریانی چین‌غه برسه لرمو اویر ژاپون نیك نفوذ منطقه سی بولدی .

امپراطور گواکشوی یاتدولت‌لرنیك الدیده بو قدر عاجز و مغلوب بولوب قالغان نیك اوستیغه جنوبی چین‌ده ۱۳۰۹ هـ (۱۸۹۰م) دین اعتبارا یاش چین اتلیغ بیر سیاسی پارتی تشکیل تاپیب دوقتور سُن‌یاتسِن نیك اداره سی استیده امپراطورلوقی‌نی بیقیتماق و جمهوریت تاسیس قیلماق اوچون فعالیت باشلاب کوندین کونگه قوت‌لانیب چین امپرطورلوقی تخی‌موضعیفلاشتی .

منه چین حکومتی نیك باشی‌غه موندا غ فلاکت‌لر ارقه ارقه دین‌کلمکده و کوترالگوسوز بلالر یوکلانمکده بولغان اوچون شرقی تورکستان خلقی نیك اوستیغه قوت و ظلم یولی بیله‌ن اجرا قیلماق‌غه تیار لاغان قورقونچ پلان لرنی عمل گه اشورماق‌غه قدرت سیز بیر حالده

ایدی . بو سبب دین شرقی تورکستان خلقی بیراز خاطر جمع لیکده یا شادی . منه چین محرر لری نیك اقراری بودور .

لیکن چین حکومتی نیك باشیده بو فلاکت لربارلیقی نی شرقی تورکستان خلقی بیلماس ایدی . شرقی تورکستان نیك شرق اولکه لری یعنی قومول واورومچی اولکه لری غه چین دین کوچوب کیلیب یرلاشکان و اولکه لرده اکثریت غه ایگه بولغان چین لیغ لردین شرقی تورکستان جاکجوك لری غایت تولا عسکر الیب شهرلرده مهم مقدارده عسکر توختاتیب چوك قوت کورساتمکده ایدی لر . یوقاریقی پلان نی عمل گه اشورماق اوچون ظلم لر قیلماق غه پات پات اقدام قیلور ایدی لر . اما خلق دینی و ملی حقوق لری نی مدافعه قیلماقده غایت درجه ده محکم لیك کورسه تکه نلری اوچون جاکجوك لر بنه مدارا سیاستی غه مجبور بولورایدی لر . الحاصل بیزنیك بیلگه نیمیزچه چین لیغ لرنیك مذکور پلان نی عملغه اشورالمای یومشاق لیق سیاستی توتماق غه مجبور بولماقی نیك اصلی سببی ایلگریکی انقلاب لرده انقلابچی لرنیك قولیدین چین لیغ لرنیك قورقونچ صورتده جزا کورگه نلیك لری و بو استیلا دوریده خلق نیك دینی و ملی عنعنه لری غه غایت ثبات بیله ن صداقت کورساتکه نلیك لری دور .

مانچو امپراطورلوقی نیك شرقی تورکستان دا اقتصادی سیاستی

۱۳۲۶ هـ (۱۹۰۸م) ده امپراطور گواکشوی اولوب اورنیغه شهزاده توان نیك اوچ یاشار اوغلی خانتوك پویی امپراطور لوق غه تعین قیلیندی . (بو کشی حاضرده ژاپون حمایه سیده مانچوریا امپراطوری دور[۱۵]). بو نارسیده امپراطور طرفیدین وکیل لیق صورتی بیله ن حکومت ایشی نی باش وزیر یوان شی کای اداره قیلور ایدی . بو حالده یوقاریقی مشکلات سببی دین چین خزانه سی مفلس بیر وضعیت

غه کلگه‌ن ایدی . بو وضعیت غه چاره قیلماق اوچون بو انشی کای غا
یت تولا کاغذ پول چیقاردی . بو جمله دین شرقی تورکستانده اوتکوز
مك اوچون چیقارغان کاغذ پولی دنیاده مثلی یوق بیر جبر و تحکم
سرمایه سی ایدی . چونکه بو کاغذلر عمومی دنیا دولتلریده کی کاغذ
پول‌لرده‌ك خزانه ویا بانکا سَنَدی ماهیتی ده ایمس ایدی . چونکه بوکاغذ
لر نیك رواجی نیك اساسی حکومت نیكْ زور و استبدادی ایدی .
چونکه اونی قبول اتمگه‌ن کشی نی اؤلوم ویا اوزون حبس و اغیر پول جزا
سی بیله‌ن جزالاندورور ایدی . بو کاغذلرنی حکومت خزانه لری التون
ویا کموش ویا باقر (مس) پول غه تیگیشیب برماس ایدی . فقط یکی بولغان
شرط بیله‌ن یر مالیاتی و باج غه الور ایدی . بو کاغذلر شرقی تورکستان
ده رواج بولغان بیر سر (اون مثقال) کموش پول نیكْ قیمتی ده ایدی .
چیقاریلغان مقداری‌نی بیلمسك مو شرقی تورکستان خلقی نیكْ قولیده
کی التون و کموش ذخیره لری‌نیكْ قسم کلی سی نی الماق غه یتکوده‌ك
درجه‌ده تولا ایدی . منه بو کاغذلر شرقی تورکستان غه کلگه‌ن زماندین
اعتباراً حکومت بو کاغذلرنی تداُول غه چیقاریب بو نیكْ بدلیده قولی غه
کلگه‌ن التون و کموش لرنی چین غه الیب کتکه‌لی باشلادی . بیر طرفدین
التون کانلرینی حکومت قارمیقی غه الیب کانچیلر نیك بوینیغه هر
آیده بیر مقدار التون حکومت غه برمك و بدلیده حکومت تعین قیلغان
نرخ غه مطابق کاغذ پول الماق غه مجبور اتتی . کانچی لر بویونلری غه
قویولغان مقداردہ التون تاپسون و ویاکه تاپماسون مذکور مقدارہ
التون‌نی هر نیمه قیلسه قیلیب حکومت غه برمکغه مجبور ایدی لر . ینه
بیر طرفدین حکومت رعیه نیكْ التون الماق و ساتماق‌نی تؤکول یاساق
قیلدی . قاچان بیر کشی نیكْ التون الغانی و ساتقانی معلوم بولسه
حکومت او التون‌نی تارتیب الغان نیكْ اوستیغه قاتیغ جزا بیرور ایدی .
بو صورت بیله‌ن خلق نیكْ قولیده‌کی ثروت نیك تولا راقی کهنه و بیرتوق
کاغذلردین عبارت بولوب انسان جامعه سی ده اقتصادنیكْ اساسی
بولغان التون و کموش شرقی تورکستان ده مدهیش درجه‌ده آز قالدی .
مملکت ده غایت فعال بیر اقتصادی عنصر بولغان کانچی لر پولسیز
بولوب تولا سی ایش دین چیقتی . بو نیكْ اوستیغه مذکور کاغذ پول

رواج تاپیب اوچ بیل اوتکەندین کین چین‌ده جمهوریت اعلان قیلیب او کاغذلر اوتماس قیلیندی. بو نیكْ بیلەن شرقی تورکستان تُجارلری نیكْ بیر قسمی فقط مفلس بولدی، بیر قسمی مهم مقدارده دسمایه لرینی یوق اتتی. زیان کورمگەن هیچکیم قالمادی".

شرقی تورکستان ده برنجی قتیم نفوس ساناغی

۱۳۲۵ هـ (۱۹۰۸م) ده یوانشی کای تمام چین امپراطورلوقی نیك نفوسی نی ساناماق و دفترغه یازماق‌غه قارار بیریب تمام والی لرغه یارلیغنامەلر تارقاتتی. چین‌ده بو نفوس ساناغی قایسی طرز ده بولغانی نی بیلمایمیز. اما شرقی تورکستان‌ده ساناغ غایت عجیب بیر صورتده بولغان شرقی تورکستان نیك نفوسی نیك اوندەبیری نی تزیم غه الغان بو ساناغ دنیا ساناغ قانونلریغه توغرا کلمگەن بیر شکل ده ایدی. چونکه ایش غه باشلاشدین بش التی ای ایلگریکوچه خبری شکلیده خلق نیكْ اغزیده شهرت تاپتی. و ایلگریدین چین حکومتی نیكْ هر ایشی نی اوز لری نیكْ زیانی غه کوروب کۆنه پقالغان و ساناغ نیكْ فایده و زیانی نی تخی بیلمیگەن خلق قورقغالی باشلادی لر. البته چین حکومتی نیكْ یمان بیر نیتی بار دیگەن گمان‌غه توشتی لر. واقعاً چین حکومتی هر ایش نی اوز منفعت لری اوچون زور و جبربیلە اجرا قیلیب خلق نیكْ فایده و ضرری‌غه هیچ اهمیت برمگەنلیکی خلق‌غه ایلگریدین دایما معلوم بولغانی اوچون بو قورقماق بدگمانلیق ده حق لیغ ایدی لر. شرقی تورکستانده مەیلی چین لیغ و مەیلی یرلیك بولسون عموماً حکومت مأمور لری هر فرصتدین استفاده قیلیب وظیفه لری نی یمانلیقغه اشلەتمەك و خلق دین رشوت الماق‌غه عادتلانیب کتگەن ایدی لر. منه بو مأمورلر بو ساناغ دین خلق نیكْ قورقوب **قالغانلیقینی** اوز فایده لری‌غه یخشی بیر فرصت بیلیب بعضی تونوش لری غه دوستلوق کورساتکەن بولوب مخفی صورتده "چین حکومتی غایت یمان بیر خیال غه توشتی". خلق نی پوتونلەی تیزیملیفاندین کین تمام یاش لرنی عسکر

قیلیب چین‌غه الیب کیتا دور و کیچیك باله لرنی چین مکتبی‌غه الیب ملی مکتب و مدرسه لرنی یوق ایتا دور و ادم باشی‌غه باج قویوب چوقا پولی الا دور، دیب قورقوتغالی توردی لر. بو سوز لر اغیز دین اغیزغه یوتکه‌لیب و هر قسم یمان سوزلر اکا قوشولوب خلق‌نیك یمان گمانی قوت تاپیب بو ساناغ‌نی قورقونچ بیر تهلکه نظری بیله‌ن کوروب خلق نیك نفرتی انتها درجه سی‌غه یتتی.

هر حالده مسنیك بیلگانیم چه شرقی تورکستان‌نیك نفوسی نیك یوزده توقسانی بو احصائیه نیك تاشیده قالدی دیالا یمن. امما بعضی یرلرده فرق‌لیغ بولسه احتمال بار دور. بنا عُلیه % ۸۰ کیشی نیك نفوس دفتری‌غه الینمغانلیقی شبهه سیزدور. ۱۳۲۷هـ (۱۹۰۹م) ده بو ساناغ نتیجه سیده چین حکومتی شرقی تورکستان نیك نفوسی نی بیربریم ملیون دیب اعلان اتتی. لیکن اوتوز ییلدین بری شرقی تورکستان‌ده سیاحت قیلغان اوروپالیغ عالم لر و متخصص‌لرنیك تخمین لری یوقاریقی اعلان‌دین تولا فرق لیغ دور. چونکه بعضی‌سی اون اوچ ملیون و بعضی‌سی اون‌بش ملیون و بعضی‌سی یگرمه ملیون تخمین قیلدی لر.

بو صورت‌بیله‌ن حقیقی بیر ساناغ ممکن بولمایدورغان بیر وضعیت کاملاً اورونلاشقاندین‌کین سانا غ ایشی باشلاندی. هر کیم نفوس دفتری‌غه یازیلماقی‌نی بیر تهلکه بیلیب انیکدین اوزی‌نی وعائیله سی‌نی قوتقوزماق اوچون چاره ایستامکغه باشلادی. همه دیشن یخشی‌راق چاره مأمورلرغه رشوت‌برمکدین عبارت ایدی. خلق مأمور لرغه رُشوَت بیریب بو تهلکه نی بك اسان اوزلریدین دفع قیلدی لر. بو یول بیله‌ن پوتون عائیله لر و هیچ بولمغاندا بیر عائیله نیك تولا راقی ساناغ نیك تاشیده قالدی.

منه بیر مِثال بو دورکه: من او تاریخده توقوز یاشده ایدیم باشلانغوچ مکتب تحصیلی‌نی توگاتیب اوقوش و یازیش‌بیلور ایدیم. رحمت‌لیك دادام پوتون عائیله نی نفوس دفتریغه یازدورماسلیق‌غه تیریشتی . لیکن یورت‌ده تونولغان بیر کیشی بولغانی اوچون

ازی اوچ تورت کشی نی تیزیم غه الدورمای چاره بولمادی. بناءً علیه قادربگ اتلیغ یورت بگی نیك اوزی بیزنیك اوی‌غه کلیب دادام و ینه ایکی کشی نیك ات و یاش‌لری‌نی یازیب کتتی. بیزنیك اویده‌کی اون ایکی کشی دین توقوزی ساناغ نیك تاشیده قالدی. من هم تورت قریند اشیم بیله‌ن ساناغ تاشیده قالغانلردین دورمیز. ینه بیزنیك توغقانلردین بیرحویلا نیك ایچیده تقریباً اللیگ کشی ازغینه رشوت بیریب تماماً قوتولوب قالد یلر. موندا غ مثال‌لردین تولاسی خاطریمده باردور. بو ساناغ ایشی آلته آیده ایاغلاشتی حالبوکه دنیاده رواج بولغان ساناغ قانونی غه کوره شرقی تورکستان ده‌ك بیر یورت نیك ساناغ ایشی ایکی اوچ کون دین اوزون وقت توتماسلیقی لازم دور.[12]

چین مانچو امپراطورلوق دوریده شرقی تورکستان ده حکومت تشکیلاتی

چین امپراطورلوقی دوریده شرقی تورکستان ده عمومی والی بولغان کشی امپراطورنیك حقیقی مَمَثّلی و نایبی ایدی. یعنی جاگجوك (باش قوماندان) عنوانی بیله‌ن حدود سیز اختیارات غه ایگه مُطلَق و غیر مسئول بیر حکمدار ایدی. تمام اجرا آت انیك خواهش و آرزوسی چه بولور ایدی. مذکور جاگجوك لر شرقی تورکستان نی یته و لایت غه تقسیم قیلیب اداره قیلور ایدی. هر ولایت نی بیر تاودیرایدی لر. او وقت ده ختن و کاشغر بیر ولایت ایدی. هر ولایت بیر والی نیك اداره سیده بولور ایدی. والی لرنی دوته‌ی دییلور ایدی. هر دوته‌ی نیك اَمری استیده‌کی شهرلرده توبَنده‌کی اوچ درجه‌ده حاکملر بار ایدی. بیرنجی درجه شَن خوا ایکنجی درجه شَن، اوچونجی درجه جیسا، هر ولایت و حاکم لیق مرکزلریده لیموك عنوانلیغ بیر امنیت مُدیری بار ایدی. یورت نیك تمام اداره، مالیه و عدلیه ایشلری مذکور دوته‌ی و حاکم لرنیك کگرو اختیارلری و حقوق لری‌غه تاشلانیب قالغان.

عسكرليك تشكيلاتی ده جاكجوكْ نيكْ عسكری معاونی فوتهی و اندين كين فرقه قوماندانی تی تهی و اندين كين الای قوماندانی جيكْ تهی و اندين كين ميكباشی شهتهی و اندين كين چوكْ ضابطلر، بولغان توكلوكْ لر كلور ايدی. اندين كين كلگهن كيچيك ضابط لرنی فوگهن سهوگهن ديلور ايدی.

بو ذكر قيلينغان ملكی و عسكری منصبدارلرنيكْ عموماً بت پرست چين ليغ لر دين بولماقی بير قانون ايدی. بر ليك تورك لر و مسلمان چين ليغ (تونگان) لر بو منصب لردين قطعياً محروم ايديلر. يالغوز شهر تاشيدهكی كنت لرنيكْ مأمورلری بولغان بگ لر و ميراب لر تورك لردين بولور ايدی لر.

ينه حكومت تشكيلاتی نيكْ تاشيده و فقط خلق نيكْ دينی پيشوالری صفتی بيلهن برليك قاضی و مفتی لر بار ايدی. قانون اعتباری بيلهن بولرنيكْ هيچ حقوقی و اختياراتی يوق ايدی. منه بو منصبدارلرنيكْ وظيفه لری خلقنی قاتيغ كوز استيده توتوب اولرنی أزمك و هر حقدين محروم قيليب اوز لرينيكْ كيفی و منفعتينی تأمين قيلماق ايدی. ديمك كه مهيلی مُلكی و مهيلی عسكری منصب دار اوز اوستلری نيكْ بويروقلرينيكْ اجراسی ده و معين ماليات نی بيغيب برمكده غينه مسئول بولوب هر قايداغ ظلم قيلماقده پوتونلهی ازاد ايديلر. بو لرنيكْ اوستيده جاكجوكْ غه عرض بَرگهن كشی اوّلوم و تاياق ويا حبس بيلهن جزالاندرولور ايدی[13].

٤ــ فصل

چين جمهوريتى دورى ده شرق تورکستان

١٣٣٠ هـ (١٩١١م) ده چين ده‌کى ياش چين پارتيسى غالب بولوب امپراطورلوق‌نى يىقيب جمهوريت حکومتى قوردى لر. جمهوريت نيڭ چين غه فايده سى بولغانى ده شبهه يوق دور. اما شرقى تورکستان‌غه زيان‌دين باشقه نتيجه برمگه‌نى هم هيچ کشى غه‌مخفى ايمس دور. چونکه بير طرفدين جمهوريت نيڭ قورغوچى سى سون‌يا تسن نيڭ شرقى تورکستان حقيده توزگه‌ن پلانى امپرالوق دوريده‌کى يوق قيلماق پلانى دين فرق سيز بير بد خواهليق ايدى. ينه بير طرف دين جمهوريت اعلانى دين ايکى ييل‌کين شرقى تورکستان‌ده‌کى چين عمومى والى سى (جاڭجوڭ)، چين مرکزى‌نيڭ اطاعتى‌نى تاشلاب انيڭ استبدادى هر زمانده‌کى چين استبدادى دين يمانراق بولدى. و شرقى تورکستان خلقى اوست‌لريده‌کى حکومت نظامى نيڭ ينگوشلانگه‌ن نى تويغوده‌ك هيچ بير فرق کورمادى. فقط بير مونچه اسم لر و رسم لر يوتکه‌لدى. تفصيلى تو بنده‌کى فصل‌لرده کيلادور. چين ده‌کى جمهوريت نيڭ آتاسى سون‌يا تسن نيڭ شرقى تورکستان حقيده ترتيب برگه‌ن پلانى‌نى چين دين خصوصى صورتده الغان بير معلوماتيميزغه کوره بيان قيليب بو پلان نيڭ اجرا قيلينماى قالغانى نيڭ سبب لرى‌نى ذکر قيلامىز. پلان نيڭ صورتى بو دور :

١ـ چين دين هر وسيله بيله‌ن تورکستان‌غه تولا مهاجر کوچوروب تمام ولايت‌لرده يرلاشتورمك؛

٢ـ عموماً شرقى تورکستان باله‌لرى‌نى جبراً چين مکتبى غه اليب اولرنى چين‌چه تربيه بيله‌ن يتيشتورمك. تمام ملى مکتب و مدرسه لرنى حکومت قوليغه اليب چين مکتبى ماهيتى غه‌کيرگوزمك و شرقى تورکستان‌ده‌کى تمام وقف لرنى حکومت مصادره قيليب

چین‌چه مکتب لرنیڭ مصرف لری‌نی اندین تأمین قیلماق ؛

۳- ایلگریدین رسمی تیل و خط چین‌چه بولغان نیڭ اوستیـــغه تعلیم تیلی ویازیلیشوهم تماماً چین‌چه بولماق ؛

٤- جمهوریت اصولی غه اویغون شرقی تورکستان نیڭ هر ولایتـــی دین بردین وکیل چین پارلمانی غه ایبا ریلمك و اورومچی ده بیر ولایت مجلسی تشکیل قیلیب هر حاکم لیق (شَنْلیـــك) دین بیر وکیل او مجلس اوچون سایلانماق . و بو هر ایکی مجلس اوچون سایلانا دورغان وکیل لرنیڭ چین‌چه اوقوش یازیش بیلمکی نیڭ شرط بولماقی .

کۆزلۆرکه : بو پلانده شرقی تورکستان خلقی نیڭ حقوقی و منفعتی نی رعایه قیلماق نیڭ بیر پیدی هم یوق‌دور . بلکه بو پلان دین اچوقچه معلوم بولغان مقصد شرقی تورکستان خلقی نی هر وسیله بیله‌ن چینلاشتورماق و بو مملکت نی دایما بیر چین مستملکه سی حالده بولماقی نی تأمین قیلماق ویا تماماً بیر چین ولایتی حالی غه کلتورمك دین باشقه بیر نرسه ایمس دور . بو پلان نیڭ اِجراسی ، چین جمهوریت حکومتی نیڭ شرقی تورکستان ده کوچلوغ بیر نوفوذ غه ایگه بولوب خلق نیـــڭ هم مخالفت کورسه تمگه‌نی تقدیرده ممکن بولور ایدی . لیکن جمهوریت ، تقریباً ایکی ییل دوام قیلغان ضعیف بیر نفوذ وقتیده ملت دین خیلی جدی مخالفت کوردی . اندین‌کین شرقی تورکستان حقیقتاً چین جمهوریتی نیڭ نفوذی‌نیڭ تاشیده بولوب جاڭجوڭ نیڭ مستقل صورتده اداره قیلماقی باشلاندی . مانه بو سبب لردین مذکور پلان نیڭ بعضی ماده لری ، آز آز اجراغه باشلار باشلاماس بوزولدی . بعضی ماده سی فقط کوروو نو شده اجرا قیلینیب حقیقت ده یوق حسابده ایدی .

پلان نیڭ بیرنجی ماده سی نی اجرا قیلماق اوچون جمهوریت (مینگوی) نیڭ برنجی ییلیده گانسو نیڭ جنوب شرقی سیده کی خوجو (تاوخو) علاقه سی ده کی عاصی تونگانلردین بیر نچه یوز اۆیلوك نی چین حکومتی زور بیله‌ن کوچوروب قاراشهر اطرافیده و بعضی شرق منطقه لریده یرلاشتوردی و او یرلرده کی قالماق لرنیڭ کۆرو یرلری‌نی تارتیب الیب اولرغه بردی . اما کین لرده موندا غ مهاجر چیقارماق

ایش لری غه حکومت نیك قدرتی ویا فرصتی یتمای توحتاب قالدی[2]!

ایکنجی ماده نی اجرا قیلماق اوچون جمهوریت نیك ایکنجی ییلی شهرلرده و قصبه لرده چین اصولی ده مکتب لر یاساتماق و خلق نیك باله لری نی مجبوراً بو مکتب لرغه الماق اوچون مخصوص مأمور لر ایبارردی. بو مأمورلر شهرلرده کی حاکم (امبان) لرنیك یاردمی بیله ن شهرلرده و قصبه لرده خلق دین الوان صورتی بیله ن یاغاچ تاش الیب مکتب لر یاساتتی لر و خلق نیك باله لری نی بو مکتب لر غه الماق غه تشبث قیلغالی باشلار باشلاماس خلق دین غایت جدی بیر مخالفت و نفرت کورد یلر. لیکن زور بیله ن خلق نیك باله لری نی اوچرا غان یردین توتوب مکتب غه الدی لر. بك، اخون (قاضی و مفتی) لر و یوز باشی لرنیك بوینیغه اون دین یوزغیچه باله توتوب برمه ك وظیفه سینی ارتیب، توتوب برمگه ن تقدیرده منصب لریدین اجراب کتیش، و بونیك اوستسفه تورمیغا الینیش و جرمانه تولهش بیله ن قورقیتولد یلر. بو منصبدار لر باشتا منصب حرصی یوزیدین بو امرنی اجرا قیلماق غه بیر از اقدامات قیلسه لرمو خلق نیك جدی مقاومتی نیك مقابلیده عاجز قالدی لر. اخیراً خلق بو نیك یخشی چاره سی نی تاپتی لر. یعنی مأمورلرغه رشوت بیریب باله لرنی قوتقوزماقغه باشلاد یلر. بو صورت بیله ن بو مسئله بازارغه توشوب پول برگه ن لرنیك بالهلری نی مأمور لر قویاب بیریب پول برمگه نلرنی الیب هر شهرده بش دین بیر غه چه و هر قصبه ده بیر مکتب نی باله لربیله ن توشقازدی لر. اما اوشبو قدر از مکتب لرنی باشقارماقده هم حکومت اول قدم ده ایکی مشکل لیك غه اوچرادی: بیری بو مکتب لرنیك تأمیناتی نی سلی وقف لردین حاصل قیلماقده ملت نیك غایت جدی مخالفتی، و بیری کافی درجه ده معلم لر تاپیلماغانی. هر حالده بو مکتب ایشی حکومت نیك پلانی غه مطابق اجرا قیلینماق امکانسیز کوروندی. بو اوچون بو مکتب لرنیك بعضی سی قالدی و بیر ازی اوچوق قالدی. لیکن بو مکتب لرده بیر حرف غه چاغ لیق علم اورگه تمك یوق ایدی. چونکه بو مکتب لرنیك پروغرامی فقط چین چه تیل و خط اورگه تمك و باله لرنی چین طبیعتی غه کیرگوزمك دین باشقه نرسه ایمس ایدی. کین لرده بو پلان و پروغرام کاملاً اونو

تولوب ایلگریکی دەك هر شهر و قصبەده بیر یا ایکی چین‌چه مکتب قالدی. وبو مکتب لرده بیر نچه تیلماچ و کاتب یتیشتورمك اوچون سکز ییل‌لیق بیر مدت اوچون هر بیر مکتب ده یگرمه یا اوتوز بالەنی چین‌چه تیل و خط اوقوتولا دورغان بولدی. تورتنجی مادەنی اجرا قیلماق او چون چین جمهوریت حکومتی نیكْ اهمیت بیلەن برگەن امرلری‌غه رغماً مینگوی نیكْ اولقی ییل‌لریده بو ایش‌لر اجرا قیلینمای بشنجی ییلی ده چین پارلمانی غه وکیل لر ایباریلدی و اورومچی ده هم بیر ولایت مجلسی نیكْ صورتی قورولدی. بو نیكْ بیانی تو بنده شرقی تورکیستان ده وکیل لر سایلامی عنوانی استیده کیلەدور.

شرق تورکستان ده ایکی یریم حکومت

چین امپراطورلوق دوری‌نیكْ اخریده و جمهوریت دوری ده اوروپا دولت‌لری‌نیكْ چین‌دەکی امتیازلری همه دنیاغه معلوم دور. شرقی تورکستاندە مینگوی (جمهوریت) اعلانی دین بیر نچه ییل ایلگری دین باشلاب روس و انگلیس کونسول‌لری و رعیه لری‌نیكْ ایگه بولغان امتیاز لری عجایب بیر شکلده ایدی. بو دولت‌لرنیكْ حمایه لری استیدْ کی مملکت‌لرده هم مثلی کورولمگەن بیر امتیاز ایدی. بو مناسبت بیلەن بو امتیاز دوری‌نی شرقی تورکستان نیكْ بعضی مُنَوّرلری «ایکی یریم حکومت دوری» دیدی لر. یعنی بیر حکومت روس کونسولی نیكْ حکومتی، بیر حکومت انگلیس نایب کونسول نیكْ حکومتی و یریم حکومت چین عمومی والی سی (جاكُجوكْ) نیكْ حکومتی دیمکدور. بو سوزده اگرچه بیراز مبالغه بولسه‌مو بو سوزدین مراد بولغان امتیاز نیكْ قیاس دین تاشقاری بولغانی اوچون حقیقت غه یاقین بیر سوز دور[13].

کونسول‌لر چین قانونی نی رعایه قیلماق اویان تورسون ملت‌لرا راسی حقوق قانون لرنی هم ارقه لری‌غه تاشلاب اوز اختیار لری چه حرکت قیلور ایدی لر. روس کونسولی نیكْ یانیده قوراللیغ عسکری و بیر توپخانه سی بار ایدی. انگلیس کونسولی نیكْ عسکری بولمسه‌مو ادم لری

تولا ، نفوذی روس کونسولی بیله‌ن برابر ایدی . بو کونسول‌لرنیڭ هیچ بیر سوزی‌نی جاڭجوڭ و دوته‌ی (ولایت والی‌لری) قایتورالما سایدی و عکسینچه جاڭجوڭ/دوته‌ی‌لرنیڭ سوزینی کونسول‌لر همیشه قایتورور ایدی لر . کونسول‌لر هر شهرده اوز رعیه لریدین بیری‌نی اقسا قال‌عنوانی بیله‌ن اوز لری دین نایب قیلیب اولرغه چوڭ حقوق بردی لر . بو اقسا قال‌لرنیڭ نفوذی او شهرده‌کی چین امبان لری‌دین زیاده ایدی . کونسول‌لر و اقسا قال‌لر شرقی تورکستان‌لیغ لردین خواهلاغان کشی غه تا بعیت ورقه لری بیریب اوزلری‌غه رعیه قیلور ایدی لر . روس و انگلیس رعیه سی بولغان لرنیڭ تمام دعوالری‌نی اوز کونسول و اقسا قال‌لری بیر طرف قیلور ایدی لر . و اگر بیر شرقی تورکستانلیغ بیله‌ن بیر انگلیس رعیه سی ویا روس رعیه سی اراسیده دعوا بولسه انی کونسول ویا اقسا قال اوز رعیه‌سی نیڭ فایده سی غه فیصله قیلور ایدی . اگر موندا غ دعوا چین امبان نیڭ ویا قاضی لیق محکمه سی نیڭ الدیغه کیریب قالسه ، امبان ویا قاضی مذکور اجنبی نیڭ فایده سی نی کوزله‌مه‌ك ، اوز رعیه سی نیڭ حقی نی مدافعه قیلماسدین ، دعوانی کونسول و آقسا قال لرنیڭ آلدیغه ایبا ریب برمك غه مجبور ایدی لر .

روس و انگلیس رعیه لری تجارت مال‌لریغه باج برمس ایدی لر و بعضی چاغلرده یریم باج بردی لر . دوته‌ی و امبان لر روس و انگلیس کونسول و اقسا قال‌لری‌نیڭ طلب لری‌نی درحال قبول اتمکفه مجبور ایدی لر . قاچان مخالفت ویا تاخیر قیلسه لر اولرنیڭ اهانت لری غه دوچار بولور ویاکه اولرنیڭ طلبی بیله‌ن منصب لریدین ییقیلور ایدی‌لر . روس و انگلیس رعیه لری خواهلاغان یر و عمارت‌لرنی ساتیب الور ایدی لر و یرلیك خلق نیڭ شفعت و ضرر دعوالری‌نی هیچکیم ایشیتماس ایدی . بو اجنبی‌لر یالغوز یر مالیتی نی غینه بیرور و باشقه الوان لردین معاف ایدی لر . سونی اوّلا بولرنیڭ یرلری و باغلری ایچار ایدی و بو لرنیڭ اطرافیده‌کی یرلیك خلق نیڭ زراعت لری سوسیزلیقدین قوروب کتسه پروا یوق ایدی . بو اجنبی‌لر هم شرقی تورکستانلیغ نی حقارت قیلماق و اورماق ده ازاد بولوب حقارت قیلینغان و تایاق بیگه‌ن یرلیك‌نیڭ دادی نی سورغالی کشی یوق ایدی . چین حکومتی غه باج برمکنی اغیر کورگه‌ن

ویا بیر مسئولیت غه دوچار بولغان ویا زراعت یری‌غه سو تاپالمغان‌ویا بیر وطنداشی دین انتقام الماقنی قصد قیلغان کشی، درحال روس ویا انگلیس اقسا قالنی نیك الدیغه باریب بیر از پول برسه اکا تابعیت ورقه‌سی (بلت)بیرور ایدی و بو نیك بیله‌ن کوکلی خواهلاغان امتیازغه ایگه بولور ایدی .

منه بو حدود سیز و حق‌سیز امتیاز لر عمومی حرب نیك اخری‌غه‌چه دوام قیلدی . عمومی حرب نیك اخریده روس امپراطورلوقی بیقیلیب شرقی تورکستان ده‌کی روس کونسول‌لوقی قالدورولدی . روسیه ده بالشویك حکومتی قورولغان زمان شرقی تورکستان ده‌کی روس رعیه لری دوته‌ی‌لرغه و امبان لرغه یالواریب و رشوت بیریب چین رعیه سی بولدی لر . موندین کین شرقی تورکستانده حکومت،انگلیس کونسول و رعیه لری نیك ملتظراراسی قانون دین تاشقاری زورلوق و امتیاز لری‌نی تونوماس لیق‌غه باشلادی . کین لرده یالغوز انگلیس رعیه لری‌نیك اوز ارالریده کی دعوالری‌غینه کونسول خانه‌ده فیصله قیلینماق امتیازی‌دین باشقه تمام امتیاز لری یوق بولدی . اقسا قاللر نیك هم هیچ اعتبارلری قالمای فقط کونسول‌لرنیك عادتده‌کی خبرچیلری درجه‌سی غه توشوب قالدیلر. بو نیك بیله‌ن شرقی تورکستان ده‌کی ایکی یریم حکومت دین ایکی سی بیقیلیب یریمی پوتونلاندی[14].

قارا سیچ (گوله خوی) حمیتی

چین ده جمهوریت حکومتی قورولغاندین کین چین‌حکومتی شرقی تورکستانده‌کی عسکرلرنی عصری اصول ده انتظام غه کیرگوزمك اوچون تعلیم کورگه‌ن ضابط لردین یاك اتلیغ بیری‌نی میکْاشی لیق رتبه سی بیله‌ن شرقی تورکستان‌غه یوللادی . یاك،ایلی غه کلیب بیر ییل مدت ایچیده کوره ده‌کی مرکز عسکرلری‌نی یخشی انتظام غه کیرگوزوب یکْی یاراغلسر کەلتوروپ ، اوز قول استیده‌کی عسکرلری‌نی هرجهتدین تولوق قورالاندوردی . اوز وظیفه سی نیك تاشیده‌کی مُلکی ایش

غه هم ارا لاشیب جاکجوك نی ایش غه باشلاب تولا نفوذ پیدا قیلیب قالدی. هرکیم نیك اغزیده یاك توکلوك (قوماندان) نیك گپ سوزی بولا دورغان بولدی. بو حالده، شرقی تورکستان غه یۇآن داخوا اتلیغ یکسی بیر جاکجوك کلدی. یوان داخوا، گرچه جمهوریت حکومتی طرفیدین کلگهن کشی بولسهمو شرقی تورکستان غه کلور کلمس جمهوریت قانونسی نی تاشلاپ امپراطورلوق دوریدهکی شکلده حکومت قیلغالی باشلادی، وکهنه اصول طرفدارلریني یانیغه تارتیب عسکری و ملکی ایشلرنی اولرغه بردی. دیمك که یالغوز اغیزده غینه چین مرکزیغه تابع بولوب و حقیقتده مستقل بیر یولنی توتوب هر یکی ایش غه اشکارا ضد لیق کورساتتی. بو وضعیت توغراسیدین جاکجوك یوان داخوا و یاك توکلوك اراسیده دشمنلیك پیدا بولوب یاك توکلوك بیر کیچهده جاك جوك یامونی (اورداسی) غه باسقون قیلیب جاکجوك نیك عسکرلری نی مغلوب اتتی. جاکجوك یوان داخوا، بیر مقدار ادم لری بیلهن قاچیب هیچ یرده توختایالمای ایلی ولایتی دین چیقیب کتتی، قومول یولی بیله قاچقانچه چین غه کتتی[14]. لیکن شرقی تورکستان دهکی چین لیغ حکومت ادم لریده کهنه خیال لیغ لر کوپراق بولغانی اوچون غولجه ولایتی دین باشقه ولایت لردهکی حکومت ادم لری عموماً یاك توکلوك غه مخالف بولوب اورومچی دهکی فوتهی (شرقی تورکستان دهکی اك چوك عسکر قوماندانی) باشلیغ تمام حکومت ادم لری یاك توکلوك غه شوقوش اچیب اورومچی وایلی ولایت لری نیك حدودلری اوستیدهکی جیك دیگهن یرده التهای مدت اوروش بولوب اخیراً یاکتوکلوك مغلوب بولوب بیر مقدار عسکری بیلهن موزارت یولی بیلهن کاشغرغه قاچتی. بو اوتراده یاکتوکلوك شرقی تورکستان نیك تمام ولایت لریده پروپاگندهتارا تیپ یورت دهکی چین لیغ لردین تولا طرفدار پیدا قیلدی و بو طرفدار لر هر شهرده اشکارا ویا مخفی جمعیت لر تشکیل قیلدیلر. بوجمعیت لر نیك اتی گولهخوی ایدی[15] (ایلغار قریندا شلر جمعیتی دیمکدور). بو جمعیت غه اعضا بولغانلر نیك علامتی، باش لری غه قارا بوز یورگهمك ایدی. بو مناسبت بیلهن تورك لر اولرنی قاراسپچ (قاراسلّهلیکلر) دیر ایدی لر. بارا بارا قاراسپچ لر قوتلانیب التی شهر اولکه سی نیك بعضی

شهر لرینی اشغال اتتی لر و بعضی شهرلرده دوته‌ی و امبان لر اولسر بیله‌ن سوقوش قیلماقغه مجبور بولدیلر. بو جمعیت نیك مقصدی شرقی تورکستان ده جمهوریت قانونی نی حقیقتی بیله‌ن اجرا قیلماق و کهنه خیال چین لیغ لرنی ایش دین چیقارماق ایدی. اگرچه بو لرنیك بو مقصدی یخشی بولسه‌مو الته شهرده قارا سپچ بولغان چین لیغ لر بو جمعیت نی یا مانغه ایشله‌تیب حکومت ادم لری بولمغان بی طرف بای ادم لر نیك تعلق لرینی تالان قیلماق و یورته‌کی چین لیغ و تورك لردین بولغان اوغری و قاریاز ادم لرنی یانلریغه تارتیب و حمایه قیلیب یورت نیك عمومی تینچلیقینی یوق اتمك و دایما یاراغ کوتاریب یوروب خلقنی قورقوتماق ده‌ك یمان ایش لرنی قیلدی. بو نیك بیله‌ن بو جمعیت نی خلق بیر تالانچی لر جمعیتی دیب بیلدی لر. بو سبب دین یورت خلقی بو جمعیت غه یاقین کلمای نفرت کوزی بیله‌ن کوزه‌تیب کوره‌دی لر.

۱۳۳۳ هـ (۱۹۱٤م) ده گوله‌خوی جمعیتی نیك رئیسی بولغان یاکتوکلوك یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن مغلوب بولوب ایلی دین قاچیب کاشغرغه کلیب او یرنی مرکز قیلماق و طرفدارلرینی بیغاماق غه کیریشکه‌ن بولسه‌مو اورومچی دین انی قوغلاب کلگه‌ن عسکرلر یتیشکه‌ن سبب دین کاشغردین قاچیب فرغانه غه کتتی. اورومچی دین کلگه‌ن عسکرلر شهرغه تارقاب قارا سپچ بولغان لرنی تماماً اولتوردی لر. شو نیك بیله‌ن شرقی تورکستان بنه کهنه فکرده بولغان مستبد چین لیغ لرنیك قولیده قالدی.

۵ــ فصل

شرقی تورکستان دا ملی اویغانیش

اوترا عصرلرده اسلام دنیاسی ده یایلغان غفلت، شرقی تورکستان ده ۱۳۲۱ هـ (۱۹۰۳ م) غه‌چه که‌ڑوب د وام قیلما قدا ایدی. مکتب و مدرسه لرده‌کی تعلیم و تربیت کُهنَه عنعنه لر دین عبارت بولوب زمان و مکان تقاضاسی چه وجودغه کلمکی لازم بولغان اصلاحات هیچ وجودغه کلمگه‌ن ایدی. علما و باشقه صنف لر بوکهنه عنعنه نی اوزگرتکیلی بولمایدورغان مذهب دیب توشونور ایدی لر. اسلام باشلانغوچیدین حاضر غه‌چه تعلیم و تربیه اصولی نیكْ لرچه تغییر و اصلاحات کوزگه‌نی نیكْ تاریخ لری و سبب لری‌نی خاطرغه کلتور گه‌نلر بَك آز ایدی لر. دنیاده‌کی مسلمان و غیر مسلمان ملت لر نیك علمده، صنعتده، هرایشده قورقونچ صورتده ترقی غه یتکه‌نلری‌نی شرقی تورکستانلیغ لر حیرانلیق بیله‌ن ایشیتوز ایدی لر. بعضی که‌ڑ کشی لر شرقی تورکستانده بو ترقی لر امکانسیز دور دیر ایدی لر. حقیقتاً هر کُهنَه نی مقدس بیلیب آندین آیریلماق‌نی ایماندین ایریلماق معناسیدهٔ کوزگه‌ن و هر یکْی نی نفرت کوزی بیله‌ن کوروب آنی اِسلام و اِنسانیت غه مخالف دیب بیلگه‌ن و بو نیكْ نتیجه سیده‌کی علم سیزلیق و عاجزلیق و هورونلوق رذالت لری‌نی عین کَمال دیب تورغان بیر ملت نیكْ سعادتی و ترقی سی امکانسیز دور. شرقی تورکستان خلقی نیكْ همه سی مو موندا غ ایمس ایدی. بلکه عُلما و باشقه صنف لر دین اوستون قابیلیت غه ایگه طبیعی منور لر هم تولا بار ایدی. بو لر شرقی تورکستان ملتی نیكْ دنیا ملت لری دین هرایش ده کین قالغان لیقی و بو ملت نیكْ کوندین کونگه بدبخت لیق طرفیغه سوْرولمکده بولغانلیقی دین حاصل بولغان دردلری‌نی یاشورالماس ایدی لر. بو یمان وضعیتدین قوتولماق چاره لرینی اویلار ایدی لر.

اخیراً بو مُنَوَّر لردین کاشغرلیك عبدالقادر دامـــلا[16] (شهید) ۱۳۲۵هـ (۱۹۰۷م) اطرافیده تورکیه ، مصر و شام مملکت لریدُه بیر تدقیق سیاحتی قیلیب عصری معارف اصلاحاتی نی کوزی بیله‌ن کوروب و اصولی نی لازملیغ مقداردہ اوزگه‌نیب کاشغرغه کلیب یکّی مکتب کتاب لری‌نی شرقی تورکستان لهجه سیده تیارلادی . آندین کیین یات یورت لرنی کوزگه‌ن و یکّی اصول غه محبت پیدا قیلغان سوداگرلرنی تشویق قیلیب او لرنیك همّتی بیله‌ن کتاب لری‌نی باستوردی . کاشغر شهریده مطلع الهدایت آتلیغ بیر مکتب تاسیس قیلیب عبدالقادر داملا اوزی اداره قیلدی . ارتوچ ، ختن ، کوچا ، تورپان ده بیرر دین عصری معلم مکتب لری آچیلدی و بو مکتب لرنیك بعضی سی اوچون تورکیه‌دین احمد کمال بگ و اسماعیل حقی بگ لرده‌ك بیر نچه معلم لر کلتورولدی[17] . بو مکتب لرنی خلق غایت خوشلوق بیله‌ن قبول قیلیب باله لری‌نی فوق العاده ذوق و شوق بیله‌ن کیرگوزدی . ملت طرفیدین بو مکتب لرنیك ضدی‌ده هیچ بیر مخالفت چیقمادی . اك متعصب عنعنه چی لر هم باشتا راضی لیق کورسا تتی لر . منه بو صورت بیله‌ن شرقی تورکستان باله لری توغرا تربیه کورمکفه باشلادی لر . بو یکّی تربیه اصولی یالغوز کیچیك باله لرنی تربیه قیلماق بیله‌ن غینه قالمادی بلکه اومکتب لرغه کیرمگه‌ن بعضی منور طبیعتلیك کیشیلر تورکیه‌دین کلگه‌ن معلم لر بیله‌ن یاقین مناسبت پیدا قیلیب او لردین وطن و ملت غه فایده لیغ معلومات حاصل قیلماق غه کیریشتی لر . بو نیك بیله‌ن غایت ابتدائی و ناقص بولسه‌مو تولا کشی لرنیك دماغی ده بیر اویغانیش و فکر حرکتی پیدا بولدی . هر بیرده علمی و اجتماعی اصول لر خصوصیده بحث قیلا نادورغان بولدی . چین حکومتی نیك شرقی تورکستان نی هرسعادتدین محروم توتماقیدین شکایت لر و یورت نیك نفوذ لوغ و اقتدارلیغ عنصر لری‌نیك اصلاحات حرکتی دین یراق تورماقلری خصوصیده طعنه‌لر اوترا غه چیقفالی توردی . بیر طرفدین اصلاحات حرکتی طرفداری بولغان کیشیلر مکتب لرنی کوپه‌یتمك و یورت ایچیده نشریات قیلماق اوچون غیرت قیلیب کاشغر و غولجه شهرلریده بیررد ین مطبع اچتی لر . ملی جمعیت تاسیس قیلماق اوچون انچه مونچه تیل تبلیغاتی هم باشلا

ندی . بو اصلاحات حرکتی نیك بعضی واقعه لری نی احمد کمال ایلقول «تورکستان و چین یوللریده خاطره لر» اثریده مفصل یازیب دور.

الحاصل جمهوریت (مینگوی) نیك اوچونجی ییلی غه چه بو حرکت لرغه چین حکومتی اعتراض قیلمادی، چونکه شرقی تورکستان ده کی چین لیغ حکومت ادملری گوله خوی جمعیتی بیله ن مجادله غه مشغول ایدی لر. لیکن عموماً چین لیغ لر بو ملی حرکت لر غه ناراضی لیق کوزی بیله ن قاراماقده و موندا اوزلری غه بیر خطر گمان اتمکده ایدی لر. یوقاریده ایتیلغان وجه بیله ن قارا سپچ قوزقیلاکی باسیقتورولوب حکومت غه ایگه بولغان کهنه خیال چین لیغ لر، ملت نیك ملی حرکت لری نی اوشبو ابتدائی حالتیده یوق قیلماق غه تشبث قیلدی لر. یورتده یکی فکر و اویغانیش توغولماقی دین قورقادورغان و کهنه عنعنه و تینچلیق نی دوست توتادورغان بعضی علما و سوداگریگ لر حکومت نیك بو حرکتی غه تولا خوش بولوب حکومت نی بو ایش غه تشویق اتتی لر. بو نیك بیله ن ایکیله نگه ن حالده قطعی حرکت غه جسارت قیلالمای تورغان حکومت نیك ارادهسی قوتلانیب ۱۳۳۳ هـ (۱۹۱٤م) نیك سوکیده یکی مکتب لرنی یوق اتتی و تورکیه دین کلگه ن معلم لرنی هیداب چیقاردی. او مکتب لرده تربیه کورگه ن پاکیزه روحلوغ طلبه لرنیك تولاسی نی چین مکتبی غه الیب اولرنیك روحیاتی نی بوزوب اتتی. اندین کین یکی اصلاحات سوزی نی قیلغان و حرکت غه کچکه ن کشی لرنیك بعضی سی نی حبس بیله ن و بعضی نی باشقه جزالر بیله ن جزالاندوردی، مطبع لرنیك بعضی سی نی چاقتی و بعضی سی نی مصادره قیلدی.

بو نیك بیله ن چین حکومتی شرقی تورکستان خلقی نی بو یکی قدم قویغان اویغانیش و اصلاحات حرکتی نی ظلم و جبر یولی بیله ن توختاتیب اولرنی جیمجیتلق بولونگی غه تیقتی و کوزغه کورونگه ن بیر سعادت دین محروم قویدی. لیکن اویغاقنی زور بیله ن اوخلاتقالی بولماس» دیگه ن مثل باردور. بوکا کوره اگرچه چین لیغ لر عصری مکتب لریمیز نی و مطبع لریمیزنی یوقاتمك و اغیزلری میزنی بیرکیتمك بیله ن قول لری دین کلگه ن زور لری نی ایشلاتسه لرمو لیکن اویغانیش حسیاتیمیزنی و فکر یمیزنی هیچ نیمه قیلالمادیلر. منه شونیك بیله ن شرقی تورکستان نیك

سعادتی چین اسارتی دین قوتولمای ممکن ایماسلیکی غه ایمان کلتور دوك . بو صورت بیلەن شرقی تورکستان خلقی نیك تولا راقی نیك کوتۆلدیرده مخفی اما تولا قوتلیك بیر چین دشمنلیکی حسی و نفرت اورونلاشتی . مع الأسف چین حکومتی نیك بو استبداد و ظلم لری سببی دین شرقی تورکستان خلقی کین قالماقده دوام اتمکده دور لر[1].

محاکمه

انصاف و عدالت بیلەن اویلاساق شرقی تورکستان نیك بو کین قالغانلیقی نی یالغوز چین حکومتی نیك إستبداد و ظلمی نیك نتیجه سی دیمك توغرا کلماید ور، چونکه چین، شرقی تورکستان ملتی نیك اوچ میك پیللیق دشمنی دور و شرقی تورکستان نیك ویران بولیشیدین چین لیغ لرنیك هیچ پَرواسی بولماسلیقی طبیعی دور. بو ملت نی یوق قیلماق اوچون چین حکومتی نیك قیلغان اقداماتی یوقاریده مُکَرَر اۆتتی . موندا غ إقداماتنی چین حکومتی ایلگریده قیلغانده ك حال و مستقبل ده هم قیلماقی نی آك لیغ کیشی بیلادور. بولماسنی بولوردەپ خیال قیلغانده ك، چین حکومتی نی شرقی تورکستان ملتی غه دوست دیب، اویلاساقمو، چین ملتی دنیا ملت لری نیك آرقه سیده قالغان بیر ملت دور و اوزی نیك اصلاح و ترقی سی غه محتاج دور و موکا قدرتی یتمای تور ماقه دور. منه موندا غ حالده کی چین حکومتی شرقی تورکستان غه نیمه یخشی لیق قیلالسون. بلکه شرقی تورکستان نیك کین قالغانلیقی نیك مسئولیتی نیك مهم راقی شرقی تورکستان خلقی نیك بوینیغه یۆکلانادور، چونکه بیر ملت نیك سعادتی و اصلاحاتی او ملت نیك اوزی نیك طبیعی حاجتی وحیاتی دور. بو حاجت و حیات نی تأمین قیلماق اوچون او ملت نیك اوزی نیك تریشجانلیقی و فداکارلیقی لازم دور. او طبیعی حاجت

و حیاتی نی تامین قیلماقدین توسا دورغان هر مشکلات نی اشماق اوچون جدّی و دایمی صورتده محکم تورماق و بیر بلا و محنت نیكْ قارشیسیدا قوتلیك بیرلیك و تایانیشما کورساتیب او مشکلات و بلا و محنت نی یکْمك او ملت نیكْ اوزی نیكْ بوینی غه توشکه‌ن بیر مقدس فرض دور. اما شرقی تورکستان خلقی بو مقدس وظیفه نی آداقیلماق غه یترا‌لمی غیرتی نی کور سانتی لرمو ؟ مع‌الاسف یوقسو؛ بلکه اوز سعادت لرینی تامین اتمك و تورموشلرینی ترقی قیلدوروش اوچون آز سانده‌کی کشیلر ابتدائی و جزئی تریشجانلیق غه قدم قویدیلر. ضعیف توسالغو آلدلریغه کلگه‌چ او غیرت لری نی کاملاً ترك اتتی لر و فقط کوکْل لریده متاثر بولماق و اچینماق دین باشقه عملی بیر حرکت و بیرلیك کورسه‌تمیدیلر.

شرقی تورکستان خلقی نیكْ بو کمچیلیگی نیكْ سببی شو ایدی: شرقی تورکستان خلقی اوزوندین‌بیری هم چین قولیده سیاسی اسیرلیقی و هم اوز آرالریده فکر و وجدان اسیرلیقی آستیده یاشاغانلیق لری اوچون وطندوست لوق و ملت پرورلیك و حتّاکه حقیقی مسلمانلیق خاصیت لریدین آیریلیب کتکه‌ن بیر ملت ایدی. ایلگریکی آتا بابالری نیكْ طبیعی تورکلوك ایجاباتی و مقدس اسلام دینی نیكْ تعلیماتیدین بولغان وطن و ملت و اسلام اوچون جان و مال فدا اتمك اویان تورسون قورقونجاق، بخیل و عاجز عنصرلر بو ملت نیكْ نفوذلوغ رهبرلری-ولوب، انداغ ایش لردین باشقه لرنی توسماقده ایدیلر. بو صورت بیلمن هر کیم اوز شخصی فایده سی نی کوز آلدیده توتماق و هیچ بیر فداکارلیق و زحمتسیز-امگه‌کسیز موتقادنیا و اخرت سعادتی نی کوتمه‌ك، تولاکشی لرنیكْ عادتی ایدی. الحاصل شرقی تورکستان خلقی بو قاراکْغو وضعیت ایچیده قالیب باشلری‌غه کلگه‌ن هر فلاکت غه "قضاغه رضا بلاغه صبر" دیب بویون اگمك و موکا مناسب تاپَن توشونچ لرغه محکوم بولوب عادتله‌نگه‌ن طرزده ایدی لر. آیا موندا غ بیر ملت ایچیدین چیقفان آز غینه تجربه سیز و یاردمچی سیز بیر نچه وطن پرور و مُنَوّرلر

او ملت نیكْ سعادتی نی تأمین قیماقغه یاراغوده‌ك درجه‌ده فعالیت کورساتمکغه یارارمو؟ ابتدائی و تخی بیر انتظام آلتی غه کیرمیگه‌ن بیر اویغانیش او ملت نیكْ حیاتی نی تامین اتمکغه یترمو؟ آز غینه بیر ظلم بیله‌ن تمام عَتلِی حرکت‌لری‌نی ترك اتیب دشمن نیكْ تمام آرزو سیغه خوش دیگه‌نلر نیكْ عُذّ رلری عقل آلدیده مقبول بولورمو؟ بیزنیكْ بیلگا نیمیزچه شرقی تورکستان‌ده اؤزلری‌نی وطن دوست و ملت پرور کؤر سه‌تکه‌ن کشی‌لر و مُتَوَرّ اتانغان ذات‌لرنیكْ بعضیسی نیكْ وطن پرور و منورلیك لری یالغوز اغیز لری‌نیكْ اوچیده‌غینه ایکه‌نلیکی معلوم دور. دیمك که شرقی تورکستان‌ده حقیقی وطندوستلوق و ملت پرورلیك خاصیتی بیله‌ن موصوف بولغان ذات‌لر پارماقلر بیله‌ن ساناغوده‌ك درجه‌ده آزایدی لر. وبو ذات‌لر هم اؤز مقصدلری‌نی وجودغه چیقارماقدین عاجزایدی لر، چونکه بولرنیكْ ملی ویا دینی نفوذلری یوق، بولسه‌موبك آزایدی و ثروت‌لری یوق ایدی. بالعکس بولرنیكْ مقابلیده بیر طرفدین حکومت و بیر طرفدین هم ملی ویا دینی نفوذغه ایگه و هم ثروت‌لری تولا بولغان قالاق عُنصُرلر بار ایدی. بیر میلیون آلتی یوز میكْ مربع کیلومتر کئرُلوکده بولغان بیر مملکت و اون بَش ملیون نفوسلوغ تولا بیر ملت نیكْ حیات و مَمات مسئله‌سی بولغان بیر ایش نی بو ذات‌لرنیكْ باشقارماقی و هم حکومت و هم ملت نیكْ چوكْ لریدین عبارت بولغان مخالف لری بیله‌ن مجادله قیلماقی ممکن بولورمو؟ الحاصل شرقی تورکستان ملتی ده بیز وطن پرور دورمیز دیگه‌ن ذات‌لرنیكْ همه‌سی راستی بیله‌ن وطن پرور بولوب بو صفت نیكْ جُزءِ لری بولغان فکر بیرلیکی، نیت نیكْ خالص لیقی، ملت و وطن اوچون لازم کلگه‌ن فداکارلیق کورسیتیش و بو یولدُ آخر غه‌چه صبر و ثبات، عزت نفس خاصیت‌لری بولسه ایدی هرایش نی باشقارماق و حکومت و ملت نیكْ چوكْ لریدین عبارت بولغان مخالف لر نی یَکْمك شرقی تورکستان‌ده بك مشکل ایش ایمس ایدی. اگر مصر، سوریه و فلسطین وطن پرور لریده‌کی ملی کوره‌ش، تریشجانلیق وبیرلیك نیكْ اون دین بیری شرقی تورکستان ملتی ده بولسه ایدی بیز یوقاریده ایتقان ملی اویغانیش کون لری نیكْ ایچیده شرقی تورکستان نیكْ هر سعادتی نیكْ تأمین بولماقی ده شبهه یوق ایدی. چونکه او کؤنلرده اؤزی‌نی اداره قیلالمغ

قالغان عاجز چين ليغ لر جدی بير ملی كۆرەش و بيرليكنه هرگيز تسه ك كيلالماس ايدی لر. ليكن يوقاريده بيز ايتقاندەك شرقی تورکستان دە يمان بير ضعيف ليك و اتفاقسيزليق حاكم بولغانی اوچون چين حكومتی نيك و ملت چوك لری نيك آز غينه بير زور و تهديدی بيلەن وطن پرور لريمیز باش لری نی يۆرگەپ اوخلاب قالديلر. حالبوكه بو زور و تهديده انگليس و فرانسه دولت لری نيك مصر، عراق، سوريه، فلسطين خلقی غه قيلغان زور و تهديد لری نيك ميليون دە بيری غه برابر كلمايدور. منه، شرقی تورکستان غه كلگەن حاضرقی فلاكت و مصيبت لرنيك يگانه سببی ملت نيك غيرت سيز ليكی، اتحاد سيزليقی و غافل ليقی دور.

های های ای عزيز ملت! ماضی لريگلردين عبرت اليگلر و باشقه دنيا ملت لری نيك غيرت و فداكارليق لری غه قاراگلر. ايمدی او عاجزليق، اُميد سيز ليك، غيرت سيزليك، اتحاد سيزليك و غافل ليق عَيبی نی تاشلاماق غه تيريشيگلر. سيزلر موباشقه لردەك انسان ايماسمو؟

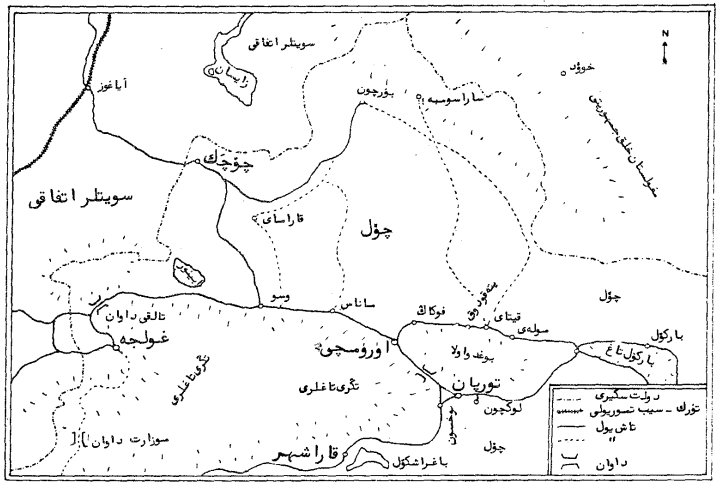

شرقی تورکستان نيك شمال - غربی قسمی؛ شهرلر و يول لر.

٦ــ فصل

شرقی تورکستان دین چین جمهوریتی نیڭ نفوذی یوق بولغانی

قارا سپیچ انقلابی باسیقتورولغاندین کین اورومچی و ایلی ده‌کی چین لیغ منصبدارلر جاڭجوڭ لوق تالا شیب بیر بیر لری‌بیله‌ن مجادله‌غه تورد یلر. بیر نچه آی دوام قیلغان مجادله‌دین کین یاڭزیڭ شیڭ آتلیغ بیر منصبدار تولا راقی تونگان بولغان طرفدارلری‌نیڭ یاردمی و یاراغ قوتی بیله‌ن باشقه لرغه غالب بولوب اوزی‌نی جاڭجوڭ اعلان اتتی. اونیڭ طرفدارلری اورومچی ده تولا راق بولغانی‌اوچون اورومچی نی پایتخت قیلدی[19].

بو کونلرده چین ده داخلی اغتشاش‌لر تولا بولغانسی اوچون چین حکومتی نیڭ شرقی تورکستان‌غه نفوذی‌نی یتکوزمکنه قدرتی یوق ایدی. یاڭزیڭ شیڭ بو وضعیت‌دین استفاده قیلیب چین‌حکومتی‌دین اوزی نیڭ جاڭجوڭ لوقی‌نی تصدیق اتمکنی طلب قیلدی و بو شرط بیله‌ن شرقی تورکستان‌نی چین جمهوریتی نیڭ آتیده اداره قیلماق نی بیلدوردی. چین حکومتی اوزی نیڭ آبرویی‌نی ساقلاماق اوچون یاڭ زیڭ شیڭ نیڭ جاڭجوڭ لوقی‌نی قید و شرط سیز تصدیق اتتی[20].

ایلی ده‌کی چین‌لیغ لر یاڭ زیڭ شیڭ نیڭ ضدی‌غه مُکَرّر اغتشاش‌لر چیقاردیلر. بو اوچون یاڭ زیڭ شیڭ اوزی نیڭ اڭ ایشانچ لیك طرفدارلری‌دین بولغان بیر چین‌لیغ جیڭ جوسی‌نی (حربی‌باشلیغ) تعین قیلیب قوتی نیڭ تولا راقی بیله‌ن ایلی نیڭ **مرکزی‌بولغان کوره شهری** ده اورونلاشتوردی.

عمومی حرب (١٩١٨- ١٩١٤) ده چین حکومتی حرب غه کیریب و هم گومیندانڭ پارتی‌سی و جمهوریت پارتی‌لری آراسیده قان لیغ مجادله لر بولوب چین حکومتی نیڭ بیر ضعیف لیقی نَجه بولغان فرصتی‌دین یاڭ زیڭ شیڭ تخی‌مو زیاده استفاده قیلیب چین حکومتی نیڭ

هیچ بیر امری‌نی قبول اتمای شرقی تورکستان‌نی کاملاً امپراطورلوق دوری ده‌کی استبداد بیله‌ن اداره قیلدی. کین لرده زمان تقاضاسی مجبور یتی بیله‌ن بو اداره شکلیده بعضی اوزگوروشلر بولغان بولسه‌مو بو اوز گرتمه لر بیره‌ر کوْرسه‌تمه‌لیك بولوب عملیتده‌ینه‌شواستید إداره‌سی تغیر سیز دوام اتمکده ایدی. یاڭ زیڭ شیڭ اوْلتورولگونچه وضعیت اوشبو طرزده ایدی. یاڭ زیڭ شیڭ اوْلتورولگه‌ندین کین انیڭدین هم مستبد راق و خائین‌راق جین شورین اتلیغ بیر چین‌لیغ حکمدار بولدی. الحاصل ۱۹۳۱م ده‌کی عمومی انقلاب غه‌چه بو وضعیت دوام قیلدی.

یاڭ زیڭ شیڭ نیڭ سیاستی نیڭ شکلی

یاڭ زیڭ شیڭ، امپراطورلوق دوریده چین‌ده و شرقی تورکستان‌ده شه‌ن (حاکم) لیق و دوته‌ی (والی) لیق منصب لریده بولوب یاشی اتمیش غه یتکه‌ن و بو حیاتیده استبداد غه عادتله نیب قالغان غایت درجه‌ده حریص بیرادم ایدی. لیکن سیاست و اداره‌چی لیکی سببیدین اونیڭ غایت درجه‌ده استبداد بیله‌ن قیلغان اجراآتی و حریص لیقی و یورت نیڭ اقتصادیاتی غه خیانت لری‌غه رغماً ۱۹۱۱م دین ۱۹۲۸ غه‌چه‌حکمدارلیق قیلدی. بو اوچون اونیڭ شرقی تورکستان ملتی‌نی اداره قیلغانی و چین حکومتی غه کوْرسه‌تکه‌ن سیاستی‌نی بیان قیلامیز[24]

یاڭ زیڭ شیڭ شرقی تورکستان خلقی نیڭ دنیاده‌کی مسلمان و غیر مسلمان مدنی ملت لر بیله‌ن سیاسی و اجتماعی علاقه سی یوقلوقی نی و یڭی فکرلیك کشی لرنیڭ غایت آز لیقی نی بیلور ایدی. بو سببدین بو ملت نی یالغوز دینی و تجاری ایش لرده آزاد قویسه و ینه بعضی بیر جزئی رعایه لرنی کورساتسه ملت نیڭ راضی بولماقی نی و بو پرده ایچیده اوزی خواهلاغان طرزده اداره قیلماق نیڭ ممکن لیکی نی بیلدی.

بنا عملیه یاڭ زیڭ شیڭ نیڭ باشلانغوچدا توتقان یولی

خلق‌نی تمام دینی ایش‌لرده ازاد قویماق بولدی . یعنی تمام دینی مکتب مدرسه ، جامع و مسجد ، اوقاف و کهنه اصولده‌کی اوقوتوش و اوْرگه تیش لر غه هیچ ارالاشماسلیق و بولرنیك همه‌سی نی ملت نیك اختیاری غه قویماق‌نی اعلان اتتی . بیر طرفدین قاضی و مفتی لرنیك حکم لری‌نی رسماً حرمت قیلماق و هر دعوانی شریعت غه مطابق فیصله قیلماق‌غه یارلیغ چیقاردی . چین‌لیغ امبان لر قاضی لرنیك حکملرینی سوندورالماس بولدی. ینه بیر طرف دین تجارت ایش‌لری‌نی آزاد قویوب هر کیم قایداغ تجارت قیلسه و قه‌یرغه بارسه معین باج نی برگه‌ن شرطی بیله‌ن اختیار لیغ بولدی . و ینه یاك زیك شیك،یورت بولسه مسلمان تورك‌لرنیك‌یورتیدور . شرقی تورکستان دا آزسانلیق بیرملت بولغان چین‌لیغ لرنیك اوْستون حقوقی یوقدور" دیگه‌ن مضموندە قوروغ اعلان لرنی چیقارورایدی .لیکن حکومت نیك مهم ایش‌لری‌غه تورك لرنی یاقین کلتورماس‌ایدی . فقط مدنی و جنائی حقوق‌ده یرلیگ لر و چین‌لیغ نی برابر کوْرمك سیاستینی توتتی. و ینه یاك زیك شیك،چین جمهوریتی یوق اتکه‌ن واك لیق و گوك لوقلرنی اصلیگه‌کلتوروب اولرنیك عنوان و رُتبه لری‌نی رسماً رعایه قیلیب او لرغه بعضی ملکی و عسکری منصب لر بیریب توختاب قالغان معاش‌لری نی بو یول بیله‌ن تامین قیلیب اولرنی اوزی‌غه باغلادی . چین مکتب لری ده اوقوب تیل و خط اوْرگه‌نگه‌ن‌لرغه بعضی کیچیك مامور لوق‌لر و بیر آز آیلیق بردی[2] .

منه یاك زیك شیك بو سیاست سایه سیده یورت نیك نفوذ لوغلری بولغان آخون لر ، بای لر و بگ لرنی اوزیدین خوش قیلسدی . چین حکومتی دین بو وقت غه‌چه مونچه لیك رعایه کورمگه‌ن بو کشی‌لر یاك زیك شیك نی صمیمی‌بیر اسلام حامی سی و غایت انصاف لیغ بیر حکمدار دیب بیلدیلر. اما یورتده‌کی بعضی ضیالیغ کشی‌لر یاك زیك شیك نیك بو سیاستی فقط اونیك اوز فایده‌سی اوچون بولوب ملت نیك عاقبتی غه غایت تهلکه لیك بیر خطر ایکه‌نلیکی نی بیلور ایدیلر و آندین قوتولماق چاره سی نی فکر قیلور ایدیلر. لیکن بو لرنیك سانی آز بولوب ملت نی اوز فکر لری‌غه توشوندورمك اوچون ماڈی و معنوی کوچ لری یوق ایدی . بو نیك اوْستیغه بو کشی‌لر هم حکومت نیك و هم یوقاریقی نفوذ لوغ عنصر لر

نیك كۆز آلدیده بولوب فكرلری‌نی اغیز لریدین چیقارماق جان لری غه خطرلیك بولماقده ایدی .

عوام خلق بولسه، گرچه حكومت نیك اغیر مالیات، باج و الوان لری و مأمورلرنیك ظلم لری و كوتورالگوسوز كبرلریدین شكایت قیلماقده بولسه لرمو یوقاریقی نفوذ لوغلر بو شكایت غه قوشالماغانلیقلری اوچون شكایت لری فایده سیز ایدی .

منه شرقی تورکستان خلقی نیك اطاعتی نی تأمین قیلماق اوچون توتقان مدارا سیاستی نیك شكلی بو ایدی . اما یاك زیك شیك نیك چین جمهوریت حكومتی نیك معنوی یاردمی نی قولغه‌كلتورمه‌ك اوچون یاك زیك شیك سۆزده رسماً چین حكومتی غه تابع لیق‌نی قبول قیلدی و اوزی نیك آرزوسی و حرصی غه ضد كلماید ورغان مركز نیك بعضی امرلری‌نی قبول قیلیب جمهوریت مراسمی نی بعضی وقت‌لرده اجرا قیلیب قویدی . چونكه چین جمهوریتی غه تابع لیق‌نی قبول اتمسه رسماً استقلال اعلان قیلماقی لازم كلور ایدی . بو تقدیرده او استقلال‌نی تأمین قیلماق و محافظه اتمك اوچون چوڭ بیر حربی قوت ضرور ایدی . شرقی تورکستان ده‌كی چین لیغ لرنیك سانی یترلیك عسكر توپلاغوده‌ك درجه ده ایمه‌س ایدی . تۆرك لر دین تولا عسكر توپلاماق خطرلیك ایدی . چونكه تورك لر نیك قولیغه یاراغ چیقفان همان او یاراغ نی تورك لر یاك زیك شیك نیك ضدی‌غه ایشلاتیب چین بویوند وروقی نی سیندورماق‌ده شبهه یوق ایدی . یاك زیك شیك نیك مقصدی شرقی تورکستان نیك بایلیقی ده اۆز یانجوقی نی توشقازماق ایدی . تولا عسكر الماق اوچون تولا چیقیم قیلماق كره‌ك ایدی . بو موانیك مقصدی‌غه توغرا كلمس ایدی .

منه بو سبب دین یاك زیك شیك سۆزده چین جمهوریتی غه اۆزی‌نی تابع كورساتمكچه مجبور بولوب چین جمهوریت حكومتی نیك میك لرچه یارلیغ لریدین شو اۆچ ایش نی اجرا قیلدی : ۱- چین پارلمانی غه وكیل ایبارمك ۲- شرقی تورکستان ده بیر شورا (كیڭش مجلسی) اچماق ۳- سیم سیز تلگراف و فابریكه تأسیس قیلماق . اما بو اۆچ ایش نیك ینه فقط یاك زیك شیك نیك اۆز فایده‌سی غه خدمت قیلادور غان

ماهیت ده ایکه‌نلیکی نی توینده اوز یریده بیان قیلامیز. چین جمهوریت حکومتی، یاڭ زیڭ شیڭ نیڭ اوشبو مقدار کۆرونوشده اطاعت کورسته نی غه راضی ایدی. اونیڭ حقیقت ده مستقل بولوب جمهوریت اوصولیدین پوتونله‌ی یاراق بیر دیکتاتور بولوب جمهوریت اساسی غه مخالف ایکه‌نلیکی اشکارا معلوم بولسه‌مو چین حکومتی اۆزاعتبارینی ساقلاب قالماق، یعنی قایداغ بولسه بولسون شرقی تورکستان‌نی بیر چین مستملکه‌سی لیك ماهیتی دین چیقارماسلیق مقصدی بیله‌ن یاڭ زیڭ شیڭ نیڭ دیکتاتورلیقی نی و مرکزغه بویون اگمیگه‌نلیکی نی بیلماسلیك غه سالور ایدی. دیمك که یاڭ زیڭ شیڭ نیڭ حرصی و چین حکومتی نیڭ قوروغ آبرو پرست لیك سیاستی غه شرقی تورکستان نیڭ تمام مقدراتی فدا قیلینماقده ایدی[23].

شرق تورکستان ده سایلام

چین جمهوریت حکومتی، یاڭ زیڭ شیڭ غه یارلیغنامه ایبا ریب جمهوریت اصولی نی اجرا قیلماق اوچون شرقی تورکستان نیڭ هر ولایتی دین بیرر کشی نیڭ سایلانیب او وقت ده‌کی یته ولایت اتیده یته کشی نیڭ وکیل بولوب چین پارلمانی غه کلماکی نی، ینه شرقی تورکستان نیڭ هر شه‌ن (حاکم) لیق منطقه سیدین بیر کشی نی سایلاب اورومچی ده دایمی بیر مجلس ویا ولایت مجلسی اچماقنی طلب قیلدی.

بو یرده محترم وطنداش‌لرنیڭ معلوماتی اوچون پارلمان و ولایت کیڭه‌ش مجلسی نیڭ ماهیتی نی بیر از بیان قیلیب اوتمکنی لازم کور دوم. شرقی تورکستانده‌ك مستملکه لیك ماهیتی ده بولغان مملکت دین چین مرکزی ده‌کی پارلمان (گومین داخوی) غه ایبا ریلادورغان وکیل‌لر، قانون موجبیچه هر ولایت نیڭ سایلانیش حقی غه ایگه بولغان بو تون سایلاغوچی لر نیڭ کوپونچیسی نیڭ آزاد رای لری بیله‌ن سایلانادور. بونده جاڭجوك و باشقه مأمور لرنیڭ آرالاشماق غه حقی یوق‌دور. موندا غ سایلانغان کشی لرنی جاڭجوك، مرکز حکومتی غه تونوشتوروب اولرنی مرکز غه یوللایدور شرقی تورکستان نیڭ چین پارلمانی ده‌کی وکیل‌لری بولوب

عمومی شرقی تورکستان ملتی نیك فایده لری نی و تیله‌گ لری نی پاریلمانغه بیلگوزه‌دور. شرقی تورکستان ملتی غه زیان کلتوره‌دورغان هرسیاست و اجراات غه قارشی توروب انی عمل‌گه اشورماسلیق نی ویا عمل دیـــن قالدورماقنی حکومت دین ممکن قدر طلب قیلادور. ولایت مجلسی نیـــك اعضالری نی انتخاب قیلماق هم خودی یوقاریقی صورتده دور. بو مجلس نیك وظیفه سی شرقی تورکستان نیك سیاسی، اداری، مالی، اجتماعی اجراات اوچون قانون لرنی توزمك و جاگجوك نیك بو قانون غه موافق ویا مخالف ایش قیلماقی دین خبردار بولماق، قانون غه مخالف ایش قیلغان تقدیرده اگا اعتراض قیلیب انی قانون غه اویغون ایش قیلماق غه یاکـــی منصبی نی تاشلاش غه مجبور قیلماق ویاکه انیك اوستیغه مرکز غه شکایت قیلیب انی ایشدین توشورماك دور. یعنی جمهوریت تاسیسی دیـــن اصلی مقصد بولغان دیموکراسی (خلق اداره‌سی) یرلەشکەن مملکت لرده حکومت ایشی ده مستملکه خلقی نیك حقوقینی احترام قیلماق اوچون لازم کورولگەن مجلس تشکیلی نیك صورتی و فایده‌سی بو دور.

اما شرقی تورکستاندین چین غه وکیل قیچقیرماق واورومچی ده مجلس تشکیل قیلماق دین مەیلی چین حکومتی مەیلی یاك زیك شیك نیك مقصدلری شرقی تورکستان سیاستی نی یوقاریقی بین‌الملل قاعده غه توغرا قیلماق و شرقی تورکستان ملتی نی اوز مقداراتی غه ایگه قیلماق ایمس ایدی بلکه چین حکومتی نیك بو یارلیغنامه دین مقصدی فقط کورونوشدە غینه بولسه‌مو شرقی تورکستان حکومتی نی جمهوریت شکلی غه کلیشتورمـــه‌ك و دنیا دولت لری نیك کوزی غه شرقی تورکستان نی چین جمهوریتی غه تابع کورساتمك ایدی. یاك زیك شیك هم موندە اوزی غه زیان کورمدی. بلکه بو یارلیغنامه نی اوزی غه غایت فایده لیغ طرزده اجرا قیلدی.

منه بو مسئله نیك ایچ یوزی بودور: چین حکومتی، یاك زیك شیك نی بو یارلیغنامه مضمونی غه اوناتماق اوچون اگا تگیشلیك همه ایش نی یاك زیك شیك نیك اختیاری غه قویدی. سایلام لرنی مراقبـــت قیلماق اوچون چین دین بیر هیئت ایبارمدی. بو مسئله دین خبر سیز ملت غه سایلام قانونی نی وکیل لیك نیك شرط لری و وکیل لیك وظیفه

لری‌نی بیلدور مدی . والحاصل بو خصوصده ملت نیك هیچ بیر حقوقیغه حرمت کورساتیلمادی .

بو اوچون یاك زیك شیك ، چین پارلمانی غه ایبارمك اوچون چین سۆگی‌سی بیله‌ن تونولغان و بیر منصب و شخصی منفعت اوچون پوتون ملتی و وطنی نیك مقدراتی نی ساتادورغان کشی‌لرنی اوزی بلگوله‌ب یورت نیك بعضی بای لری و بگ لری‌نی یاسادوق بیر سایلام اوختوروشی غه قول قویدوردی . وکیل‌لرغه تمام وظیفه لری‌ده اوزی نیك آرزوسی غه اویغون یول یوروق کورستتی . بو نیك غه کوره ایش قیلسه لر یانیب کلگه‌نده چوك منصب لر برمکفه وعده بردی . منه بو صورت‌بیله‌ن بو کشی‌لرنی شرقی تورکستان نیك یته ولا یتی نیك وکیل‌لری دیب چین غه یوللادی . لیکن بو لرنی ملت تونوماس‌ایدی . حقیقت ده یاك زیك شیك نیك وکیل‌لری ایدیلر و انیك منفعتی غه ایش قیلدیلر . بو وکیل لر نیك چین پارلمانیده قیلغان خدمت‌لری خصوصیده اولرنیك بیری‌نیك اغزی دین ایشیتکانیم نی محترم اوقوغوچی‌لرغه سونامن :

چین پارلمانی غه اقسو ولا یتی وکیلی بولوب بارغان کوچا لیغ عبدالله بگ بیله‌ن ۱۹۳۰ م ده کوچاده کوروشتوم . انیك دین وکیل‌لرنیك چین‌ده وطن و ملت‌لری اوچون نیمه خدمت قیلغان لری‌نی سوردوم . او کونلرده بو کشی اورومچی حکومتی دین کوکلی قالغانی‌اوچون منیك سوراغ‌لریم غه توغرا جواب بردی و دیدیکه : شرقی تورکستاندین چین‌غه بارغان وکیل‌لر اوز وطنی و ملتی غه قیل چه فایده یتکوزالمای دور . چونکه یاك زیك شیك نیك بیزغه برگه‌ن تعلیماتی فقط انیك اداره طرزی‌نی چین‌ده ماختاب‌انیك منفعتی غه پرو پاگنده قیلماق و"اندین ملت جانی بیله‌ن خوش دور" دیب سوزلامك و چین حکومتی نیك شرقی تورکستان خصوصی ده‌کی هر پلان و لا یحه‌سی نی دحال یاك زیك شیك غه بیلدور مك و انیك آرزوسی غه موافق بولمغان پلان و لا یحه لرنی قایتورماقدین عبارت ایدی . بیر نوبت چین حکومتی شرقی تورکستان‌غه تیمور یول سالماق لا یحه سی نی پارلمان‌غه بردی . بوتکلیفنی یاك زیك شیك اوز حاکمیتی غه خطربیلدی . بواوچون بیز لر تولا مشکلات بیله‌ن بو لا یحه‌نی قایتوردوق . ینه بیر نوبت شرقی تورکستان نیك ملکی ، مالی و بعضی

عسکری ایش لری غه تورك لردین منصبدار قویماق و بو یول بیله‌ن اهسته اهسته شرقی تورکستان خلقی نی اوزی‌نی اوزی اداره قیلماقغه تیارلاب مختاریت بریش قانون تکلیفینی پارلمان غه سوندی. موندین چین حکومتی نیك مقصدی یاك زیك شیك بیله‌ن شرقی تورکستان ملتی نیك اراسیده بیر اختلاف چیقارماق یولی بیله‌ن انیك نفوذی‌نی یقیتیب شرقی تورکستان نی چین مرکزی‌نیك نفوذی‌غه باغلاماق ایدی. بیز بو لایحه نی قبول قیلمادوق و دیدوك که: «شرقی تورکستان خلقی ده مملکت نیك مُلکی و مالی و عسکری ایش لری‌نی اداره قیلماق‌غه لایق کشی‌لر یوقدور. خلق مختاریت نی هم آرزو قیلمایدور. یاك زیك شیك و مأمور لری نیك عادلانه اداره لری استیده تینچلیق و راحت بیله‌ن یاشاغان‌غه خوش دور.» بیز نیك بو سوزومیزنی پارلمان اعضالری و اویرده حاضر بولغان حکومت ادم لری شدتلیك کولکو و چاواك لر بیله‌ن مقابله قیلیب حدود سیز مسخره قیلدی لر."

ینه چین پارلمانی ده‌کی شرقی تورکستان مُمَثِّلی ویا وکیل لری صفتی بیله‌ن چین‌غه بارغان ساتیلما لرنیك وظیفه لری و خدمت لری بو ایدی. اورومچی ده‌کی کیکش مجلسی ویا ولایت مجلسی غه وکیل سایلاش هیچ بیر وقت ملت طرفیدین بولمادی، بلکه یاك زیك شیك نیك امری بیله‌ن چین‌لیغ امبان (حاکم) لر اوز تابعی دین بیر کشی نی بلگوله‌ب یورت نیك سوداگر و بگ لریدین بعضی ادم لرنی یامون (حکومت خانه) غه قیچقیریب مذکور کشی نیك وکیل سایلانغانی نی اولر غه تصدیق قیلدوروب امضالری‌نی الور ایدی لر. عادت بویونچه بولرنیك تولا راقی تجارت ویا باشقه شخصی ایش لری اوچون اورومچی ده تورادور غان کشی لردین بولور ایدی. بو وکیل لر یوقاریده ایتیلغان بین‌المللی (خلق ارا) قاعده غه اویغون قانون چیقارماق و جاکجوك نیك اجراآتی نی کوزله‌ش (کونترول) وظیفه لری‌نی ادا قیلماقده یوق بو وظیفه لر نیك اتی نی هم اگلاماغان ادم لر ایدی لر. چونکه بو لرغه اگلاتماق چین حکومتی نیك وظیفه سی ایدی و حکومت بو وظیفه سی نی یریغه کلتورمیگه‌ن. اصلیده وکیلرنیك هیچ وظیفه سی یوق ایدی. فقط بیر

ایکی ایده بیر قتم یاڭ زیڭ شیڭ بولرنی چاقریب بعضی بیر اهمیت سیز نطق لرنی سویلاب اوزی‌نی القیشلاتور ایدی ؛ ویاکه چین حکومتی غه ایبارادورغان بعضی یاساما راپور لرغه بولرنی امضا قیلدو رور ایدی . الحاصل بو مجلس دنیاده تونولغان کیڭش مجلسی نیڭ خصوصیاتی دین پوتونله‌ی یوقسون بیر مراسم واسطه سی بولوب یاڭ نیڭ قولیده بیر اویونجاق ایدی .[24]

شرقی تورکستان ده فابریکا وسیم سیز تلگراف

چین جمهوریت حکومتی ، چین دولتی نیڭ اقتصادیاتی نی ایلگرله‌تمك اوچون ملی شرکت وعصری صناعت قورولوش لری قوروب چیققاندەك شرقی تورکستان ده مو ملی شرکت وعصری فابریکا قورماق او چون چین حکومتی مرکزی‌دین یاڭ زیڭ شیڭ غه کوب یارلیغنامه لر کلور ایدی . لیکن یاڭ زیڭ شیڭ عمل‌غه قویماس ایدی . شرقی تورکستان خلقی بو مملکت ده هیچ بیر عصری صناعت یوقلوقیدین و یورت نیڭ صناعت جهتدین یات مملکت لرغه محتاج لیقیدین شکایت قیلماقدەایڭ لر . یاڭ زیڭ شیڭ هم چین حکومتی نیڭ و هم شرقی تورکستان ملتی نیڭ طعنه لریدین قوتولماق اوچون ۱۹۲۵ م ده بیر شرکت قوردی و یورت نیڭ تمام سوداگر و بای لری‌نی بو شرکت غه پول بیریب قوشولماق غه دعوت اتتی . لیکن بو شرکت بیر ملی قورولوش بولمای توپ توغرا یاڭ زیڭ شیڭ نیڭ اوز اداره سی ده بولوب بیر شخصی قورولوش یریده بولغانی اوچون بعضی کته کاپیتال ایگه لری بش اون حصه مقداری دین پول‌نی بیر الوان غه برگه‌ندەك بیریب شریك بولسه لرمو تولا راق سرمایه دار لر سرمایه لری نیڭ کین لرده یاڭ زیڭ شیڭ ویا باشقه چین‌لیغ نیڭ یانجوقی غه کیریب کتیب یوق بولماقیدین قورقوب پول بیریشدین قاچتی‌لر . اخیراً یاڭ زیڭ شیڭ ، شه‌ن لرغه یارلیغ بیریب یورت لرنیڭ سرمایه دار لریدین هر کیم نیڭ بایلیقی غه کوره ایکی حصه ویا بیر حصه و حتاکه یریم حصه غه‌چه پول‌نی زور بیله‌ن آلدی . بو توپلاغان پول‌نی صرف قیلیب اورومچی

ده سکسن موکالیغ بیر بوز فابریکاسی تاسیس قیلدی. بو فابریکادا چین لیغلر و عسکرلرغه کوڭلاك ایشتان و کیم لری‌غه استر بولا دورغان خام خه‌سه توقوتتی. بو فابریکا و توقولغان خام خه سه توپ توغرا حکومت نیڭ قولیده بولوب محصولاتی‌نی اوزی ایشلاتتی. شرکت غه پول‌برگه‌ن لرنیڭ سرمایه لری ایلگری گمان قیلغانده‌ك یوق بولدی[25].

چین حکومتی نیڭ ینه بیر یارلیغی شرقی تورکستان نیڭ تمام ولایت‌لریده سیم سیز تلگراف مرکز لری تاسیس قیلماق و بو نیڭ بیله‌ن شرقی تورکستان نیڭ هر نقطه سیده چین و پوتون دنیا بیله‌ن خبرله‌شمك واسطه سی پیدا قیلماق دین عبارت ایدی. لیکن بیڭ زیڭ شیڭ تولا بهانه لر بیله‌ن بونی قبول اتمدی. خصوصاً شرقی تورکستان خزانه سیدین بو ایش اوچون کوب مقدار پول‌نی برمك اڭاغایت درجه‌ده اغیر کلدی. ۱۹۲۶ م ده چین حکومتی اوز طرفیدین ایکی سیم سیز تلگراف مرکزی و لازم لیغ ادم و نرسه لر یوللاب بیری نی اورومچی ده و بیری‌نی کاشغرده بولوب قورغوزدی[27].

شرق تورکستان نیڭ مدنیتی غه واقتصادیاتی غه یاڭ زیڭ شیڭ نیڭ

قیلغان خیانت لری

شرقی تورکستان خلقی نیڭ یڭی مدنیت اصولی نی اوزگه‌تمکی نی، یاڭ زیڭ شیڭ، بو یورت نیڭ چین قولیدین چقیب کیتیش نیڭ مهم بیر عاملی دیب ایشانگانی اوچون‌مو ویاکه اوزی **شووون** و مُتَعَصّب بیر کهنه خیال ادم ایکه‌نلیکی اوچون‌مو، هر مدنیت اصولی و اسبابی نی هم قوت و زور بیله‌ن و هم پروپاگنده واسطه سی بیله‌ن یوق ایتار و توسار ایدی. یاڭ زیڭ شیڭ حکمدار بولوشی دین ایلگیری اچیلغان مکتب لرنی، مطبع لرنی حکمدار بولغان زمان یوق اتکه‌نی یوقاریده بیان قیلیندی[28]. دنیا ملت لری‌نیڭ ایلگیرلیکی و شرقی تورکستان نیڭ کین قالغانی خصوصیده سوز قیلغان کشی نی کمونیست لیق تهمتی بیله‌ن

اؤلوم ویا مدت سیز حبس صورتی بیله‌ن جزالاندوردی. شرقی تورکستان ده گزیت نشر اتیلمکدین توسقان نیك اوستیغه چت الدین هر قایداغ گزیت و ژورنال لرنیك کیریشی نی توستی. مه‌یلی یورت ایچی پوستا مکتوب لرنی، مه‌یلی چت غه چیقادورغان مکتوب لرنی، دایما سانسور استیدا توتار ایدی. یات یورت لرغه عصری مکتب لرده اوقوماق اوچون اوقوغوچی یوللاما قنی حکومت غه خیانت حسابیده کورور ایدی. بیلیب قالغان حالده جزا بیرور ایدی. یات یورت لرده اوقوب عصری علم ویا صناعت اورگه‌نیب کلگه‌ن یرلیك لرنی اؤلتورگه‌نی و ییل لرچه حبس قیلغانی ویا دایمی صورتده کوز آستیده توتقانی هرکیم غه معلوم. یاك زیك شیك، ملت نیك اوز طرفیدین مدنیت و اجتماعی ترقی غه یاقینلاشماق غیرت لری‌نی بو صورت بیله‌ن توسار ایدی. مثلاً جمهور یت اصولی غه مطابق اداره طرزی و معارف نی ملی له‌شتوروش، اجتماعی جمعیت لر قوروش پشیغ یول (شوسه) و تیمور یول کوپروك یاساش و بو لرغه اوخشاش یورت و ملت نیك الغا باسیشی غه تگیشلیك مرکزی حکومت یارلیغنامه لرنی عمل غه اشورماق نی یاك زیك شیك یا اوز حاکمیتی غه خطر ویاکه یانجوق توشقازماق حرصی غه ضرر لیك کورگه‌نی اوچون "خلق جاهل دور. یکی اصول غه جدی صورتده مخالف دور. بو ایشلر نی زور بیله‌ن عمل گه اشورساق خلق نیك قوزغولاك چیقاریشنیغه یول اچادور" ویاکه "بو یارلیغ نیك عملغه اشورولوشی غه یورت نیك اقتصادی یتمه‌یدور." دیگه‌نده‌ك بهانه لر بیله‌ن قارشی توراریدی. الحاصل یاك زیك شیك خالص اوزی نیك حاکمیت حرصی ویاکه متعصب بیر کهنه خیال لیقی یوزیدین شرقی تورکستان ملتی نی بو مدنیت عصری نیك غایت بسیط و عادی خصوصیاتی دین بولغان مکتب و مطبع غه چاغلیغ بیر ایش دین هم محروم و هر مدنی حقوق دین اوزاق یاشا تیب دنیا ملت لری نیك اك آرقه سیغه اوتکه زیب قویدی.

شرقی تورکستان نیك تمام ثروتی نی حیله و ظلم لر بیله‌ن توپلاغان یاك زیك شیك بو مدنیت عصریده ملت نیك غایت اهمیتلیك حاجتی بولغان یول، کوپروك، تلیفون، مکتب، دوقتور خانه، قاتار لیغ نرسه لردین بیر دانه سی نی وجوده کلتورمك اوچون هم بیر

یارماق صرف اتمدی. دنیانیڭ اڭ یاقا و اهمیت سیز نقطه لری هم نصیبنی الغان بو فایده لردین شرقی تورکستان‌نی پوتونله‌ی یوقسون توتماقده ایدی. بیر ملت‌نی اسیرلیق فلاکتی استیده توتقان نیڭ اوستیغه او ملت‌نی موندا غ بدبخت‌لیق و قاراڭغولوق غه سورمکدین یمان راق خیانت بارمو ؟

یاڭ زیڭ شیڭ شرقی تورکستان نیڭ تمام ثروتی نی اوزی الماق و یوتماق اوچون تولا حیله و ظلم لرنی قیلیب شرقی تورکستان ملتی نی مدهیش بیر فقیرلیق غه مبتلا قیلدی. انیڭ بو حیله و ظلم لریدین مهم راق لری بولغان بش قسمی نی ذکر قیلامیز.

قارشیلیق سیز (تایانغوسیز) کاغذ پول چقاردی. بوکاغذ لر دنیاده بیلینگه‌ن حکومت خزانه حجتی ویا بیر ملی بانکا حجتی ماهیتی ده بولمای بلکه خلق‌نیڭ قولیده‌کی التون، کوموش و جواهر کبی قیمت‌لردین عبارت بولغان ملی اقتیصادیات سرمایه لرینی یاڭ زیڭ شیڭ نیڭ یانجوقی غه بیغماق اوچون بیرالت ماهیتی ده ایدی. بوکاغذلرنی خلق اراسیده الم ساتیم ده قوللانماق مجبوری بولوب "بو کاغذنی آلمایمن، کوموش الامن" دیگه‌ن کشی غه اؤلوم ویا قاتیغ تایاق و مدت سیز حبس جزاسی بیریب خلق‌نی قورقوتوب بوکاغذنی اؤتکوزدی. فقط یکی بولغان شرط بیله‌ن کاغذ پول‌نی حکومت مالیات و باج غه الور ایدی. اما بوکاغذلرنیڭ بده لیده حکومت خزانه لریدین التون، کموش، مس پول برمڭ یوق ایدی. حتاکه کهنه سی نی یکی سی غه ینگوشلاب بر مڭ هم یوق ایدی. بوکاغذ پول نیڭ نیمه ایکه‌نلیکی نی مذکور کاغذلرغه باسیلغان شو تورکچه حکمنامه اچوق اکلاتادور. "شینجاڭ (شرقی تورکستان) سیکجاڭ (عمومی والی) سه‌ی‌جیڭ تیڭ (مالیه نظارتی) لرنیڭ حکمی اوشبو خنیه (حکومت) دین چیقارغان تیزه (کاغذ پول) نیڭ هر بیری‌نی تورت یوز داچن (یارماق) بیر سر شاکفین (مضروب) کموش غه فقرالرنیڭ ایچی ده خرجلایدور و هم له‌ڭ (یرمالیاتی) باج قتارلیق لرغه تاءخیر قیلمای الادور. مبادا یالغان تیزه چیقارسه اؤلوم جزاسی نی بیرامن دیب چیقارغان حکوم مینگوی (جمهوریت) نیڭ .....نجی ....نجی یلی .....ای‌نیڭ .....کونیده."

منه بو حکمنامه شرقی تورکستان نیك یوقسول خلقی نیك اقتصادیاتی نیك ییلدیزی‌نی کسمك نیك اعلانی دور. ۲- یاك زیك شیك بو کاغذ لرنی چیقارغاندین باشلاب خلق نیك التون کموش جواهر لری‌نی ساتیب الغالی توردی. خلق احتیاط یوزیدین ساتمغان التون لری‌نی الماق اوچون مختلف حیله لرنی قیلدی. مثلاً بازارده التون کموش یوق بولغانده یاك زیك شیك اوز خزانه سیدین بیر مقدار التون چیقاریب ساتتورور ایدی. خلق بو نیك بیله‌ن یاشورغان التون لری‌نی چیقارور ایدی و بازارده التون تولا بولغان زمان شهر شهرده کی ادم لری بیر نیك بدلی غه یوز حسابده التون ساتیب الور ایدی. بو حیله بیرنچه قتم تکرار قیلینیب خلق بوکا الدانماید ورغان بولغاندین کین التون کموش نیك نرخی نی اشوروب بو حیله بیله‌ن تولا التون کموش ییغدی. کین لرده مذکور بیر سر کموشلوك کاغذ پول دین تورت دانه سیغه بیر سر کموش الا دورغان بولدی. منه بو صورت بیله‌ن یاك زیك شیك خلق نیك بای لیق سرمایه سی بولغان التون و کموش لرنیك تقریباً یوزده توقسانی نی اوز یا نجوقی غه سالدی و خلق نیك بایلیقی نیك بیوك قسمی ییرتوق کاغذ یین عبارت بولوب قالدی.

یاك زیك شیك یوقاریقی حیله بیله‌ن خلق نیك التون کموش و جواهر لری‌نی الیب بولغاندین کین ینه خلق نیك تجارت فایده (هایان) لریدین بیر قسمی نی اوز یانجوقی غه دایمی صورتده اقیتماق اوچون ینه بیر خیانت یولی تاپتی. ایلگریده ذکر قیلینغان کاغذ پول شرقی تورکستان نیك تمام ولایت لریده اوخشاش اۆته‌ر ایدی. خنتن و کاشغر ولایت لری نیك قول مصنوعاتی و هندستان مال لری‌نی سوداگر لر اقسو، کوچا، تورپان، ایلی، اورومچی، چوچك، التای ولایت لری‌غه الیب باریب ساتار ایدی لر. شرقی تورکستان نیك اك مهم تجارتی بو ایدی. و او یرلردین خنتن و کاشغر غه الیب کیلادورغان تجارت مالی بك از بولغانی اوچون سوداگر لر او یرلردین مال ساتقان پول لری‌نی الیب کلیب ینه مال الور ایدی لر. یاك زیك شیك بو مهم تجارت غه قاتیغ بیر ضربه اوردی. یعنی کاشغر و خنتن ولایت لری‌غه مخصوص علاحده کاغذ پول چیقاریب ایلگریکی کاغذ پول لرنی بو ایکی ولایت ده اۆتمس قیلیب قویدی. بو ایکی

ولایت غه مخصوص چیقاریلغان کاغذلرمو بیر سر کموشلوك ایدی. اما سوداگرلر یوقاریقی شرق و شمال ولایت لریده مال لری نی مذکور ولایت لر غه مخصوص بولوب قالغان کاغذلرغه ساتماق غه مجبور ایدیلر. لیکن اوکاغذلرنی ختن وکاشغرغه الیب کلیب مال الماق امکانسیز بولوب قالدی. چونکه اوکاغذلر بو ایکی ولایت نیك بازارلریده اؤتمس ایدی. بو سبب دین سوداگرلر یمان قینچیلیق غه قالدی لر. همه ولایت لرنیك پولی ایلگریکی ده کاوخشاش بولماق نی یاك زیك شیك دین طلب قیلدی لر. یاك زیك شیك بو طلب نی قبول اتمای سوداگرلر مال ساتقان پول لری نی اورومچی خزانه سیغه بیریب بدلی نی کاشغر و ختن خزانه لریدین الماق غه یارلیغ بردی. سوداگر لر بو نیك تگیده کی حیله نی اوقمای بلکه اوزون یول لرده پول کوتاریب یورمك مشقتی دین قوتولدوق دیب بو یارلیغ دین خوش بولدیلر. بش التة آی دین کین بو حواله ((خوی چه ن)) بیر تجارت شکلینی الدی. یعنی یاك زیك شیك بو ایشدین یوز غه یگرمه حواله حقی دیب پول الغالی توردی. یبلدین بیلغه بو حواله حقی نی آشوروب سکز اون بیل مقداری مدت ده اورومچی خزانه سیغه یوز کاغذ پول برگه کشی کاشغر و ختن خزانه لریدین یگرمه کاغذ پول الا دورغان بولدی. منه رسماً نرخی برابر بولغان بو ایکی قسم کاغذ پول اراسیده بو قدر فاحش بیر تفاوت پیدا بولدی. بو ایکی قسم کاغذ پول نیك بو فرق لیغ قیمت لری نیك اراسیده کی فایده تماماً یاك زیك شیك نیك خصوصی بایلیقی غه قوشولماقده ایدی.

سوداگر لر بو سبب دین تارتقان زیان لری نی مال لری نیك نرخی غه سیندوروب یگیللەتمەکته بولسه لرمو فایده لری نیك یوز ده اللیگ اتمیش مقداری نی قولدین برگه نلیك لری اشکارا ایدی. بو زیان نیك تولا راقی مذکور سوداگر لردین مال الا دورغان دهقان و پاتاچی خلق نیك باشیغه بولماقده ایدی.

ختن، چرچن، التای تاغلریده کی التون کانلریده اوز سرمایه لری بیله ن تجارت طرزیده ایشلایدورغان کانچی لردین هر بیر کان ایگه سی هر آیدا معین بیر مقدار التون نی حکومت غه برمك و انیك

بده لیده حکومت طرفی دین تعین قیلینغان نرخ غه موافق کاغذ پول الماق‌غه یاك زیك شیك یارلیغ بردی. بو نرخ التون نیك بازارده‌کی قیمتی دین کوب توبن ایدی. کانچی‌لر بویونلری‌غه قویولغان مقداردہ التون تاپسون ویا تاپسماسون هر حالده یاك زیك شیك طرفیدین بو ایش‌غه مأمور بولغان التون بگی مذکور مقدار التون نی تایاق و حبس زوری‌بیله الور ایدی. کانچی‌لر تولا وقت ده او مقداردہ التون تاپالمای تایاق و حبس دین قوتولماق اوچون قرض الیب ویا تعلقاتی‌نی ساتیب بازار دین قیمت‌بهاغه التون الیب ارزان بهاغه التون بگی‌غه ساتماق غه مجبور بولور ایدی لر. کانچی‌لر بو بلادین قوتولماق اوچون کانچی‌لیق صنعتی نی ترك اتمکنی ایسته سه لرمو حکومت اولرنی قویمای زور بیله‌ن کانچی لیق غه سالور ایدی. بو صورت‌بیله‌ن ملت نیك‌ی بای بیر عنصری بولغان کانچی‌لر تماماً مفلس‌بولوب یاك زیك شیك و مأمور لری‌نیك حرصی غه قوربان بولدی لر. مهم بیر ملی اقتصاد منبعی بولغان کان لر نیك محصولاتی یاك زیك شیك و مأمور لری نیك خصوصی ثروت منبع لری بولدی.

یورت ده‌کی تمام زراعت محصولاتی، صناعت محصولاتی ایچکی و تاشقی تجارت مال لری نیك همه سی‌غه ایلگریدین چین حکومتی نیك الغان باج لری باشقه دنیا مملکت‌لریده‌کی دین خیلی زیاده ایدی. یاك زیك شیك بو باج لرنی هر ییلی بیر مقدار اشورور ایدی. و بو اشوروشدین حاصل بولغان حد سیز فایده لر یاك زیك شیك نیك اوزی نیك خصوصی ثروتی‌غه قوشولور ایدی.

منه تجارت، زراعت، صناعت، و کانچی‌لیق ایش‌لری تماماً کهنه اصول ده بولوب بو عصرده مثلی کورولمگه‌ن بیر مشقت و مصرف لر بیله‌ن قولغه کلتورولگه‌ن از غینه بیر فایده هم مشقت تارتقان و حکومت دین هیچ بیر یاردم کورمگه‌ن ملت دهقان لری، هنرمند لری و سوداگر لری نیك قولیدین یوقاریقی صورتده میك بیر حیله و ظلم لر بیله‌ن الینماقده ایدی. بو ایتیلغان یول لر و موندین باشقه تولا چوك کیچیك حیله و ظلم لر بیله‌ن شرقی تورکستان نیك التون و کموش‌لری نی یاك زیك شیك توپلاب چین ده‌کی چت ال شرکت‌لرنیك بانکالری‌غه یوتکه

و چین ده عمارت و یر و باشقه تعلقات الیب دنیانیڭ اڭ بای ملیونـــر لرید ین بیری بولدی.[28]

یاڭ زیڭ شیڭ نیڭ اۆلتورولگه نی

۱۳٤۸ هـ (۱۹۲۸م) ده یاڭ زیڭ شیڭ نی وه‌ی جوسی (خارجیه ناظری) پی یولیڭ اتلیغ بیر منصبدار اۆلتوردی. بعضی اجنبی محرر لر یاڭ زیڭ شیڭ نی یڭی مدنیت و ترقی طرفدار لری اۆلتوردی دیب یازیبدور. لیکن بو سوز حقیقت غه توغرا کلماید ورغان بیر گمان دور. حقیقت بو دور : مذکور پی یولیڭ غایت متعصب بیر کهنه خیال ادم ایدی و بو یوزدین اڭا یاڭ زیڭ شیڭ همه ادم لرید ین زیاده را ق اعتماد قیلیب انی هم خارجیه ناظری و هم خصوصی مشاوری قیلغان ایدی. لیکن پی یولیڭ متعصب کهنه خیال لیق مسلکی نیڭ اوستیغه فوق العاده شدتلیك بیر تورك و مسلمان دوشمنی ایدی. بو اوچون یاڭ زیڭ شیڭ نیڭ مسلمانلرغه قیلغان ظلمی نی از کورمکده و یرلیگ لر نی و چین لیغ لرنی مدنی و جزائی حقوق ده برابر کورگه‌نی دین جدی صورتده ناراضی ایدی.

بو سبب دین پی یولیڭ اۆز فکریده‌کی چین لیغ لر بیله‌ن مخفی بیر جمعیت تشکیل قیلیب یاڭ زیڭ شیڭ نی اۆلتورمك غه قارار بردی. یاڭ زیڭ شیڭ نی وزیر لری‌نی پی یولیڭ، وه‌ی‌جوسی یامونی (خارجیه نظارتی) غه ضیافت غه چاقیریب دستورخان اۆستیده همه نی اۆلتوردی. واندین کین طرفدار لری بیله‌ن جاڭجوڭ یامون غه هجوم قیلغانده جاڭجوڭ لوق باش کاتبی جین، یامون ایچیده‌کی عسکرلرنی پی یولیڭ نیڭ ضدی غه قوزغاب انی توتوب اۆلتوروب اوزی جاڭجوڭ بولدی.[29]

۷ــ فصل

جین شورین نیڭ حکومت دوری

جین‌دالویا آتلیغ‌بو ادم بعضی شهر لرغه شه‌ن (حاکم) بولغان و یکی‌ده یاڭ زیڭ شیڭ انی جاڭجوڭ لوق دائره سی غه باش‌کا تب تعین قیلغان ایدی. یاڭ زیڭ شیڭ اۆلتورولگه‌ن مجلس ده بو هم بارایدی. لیکن حادثه دین بیر ایکی ساعت ایلگری بیر بهانه بیله‌ن مجلس دین چیقیب جاڭجوڭ یامون غه کلیب اولتورغان ایدی. دالویا نیڭ پی یولیڭ نیڭ جمعیتی ده داخل ایکه‌نلیکی و حادثه دین خبری بار بولوب بیر مهم ایش نی، یعنی یامون‌نی پی یولیڭ اوچون اشغال اتمك وظیفه سی نی بوینی غه الیب مجلس دین بیر بهانه بیله‌ن یانیب کلگه‌نی نی بو حادثه نیڭ ایکنجی بیلیده‌کی سیاحتیم‌ده اورومچی ده ایشانچلیك کشی لردین کوب اڭلادیم.[30]

پی یولیڭ، یاڭ زیڭ شیڭ نی اۆلتوروب یانیده‌کی قوراللیغ ادم لری بیله‌ن جاڭجوڭ یامونی غه باسیب کیردی. یامون‌ده‌کی محافظ عسکر لر دربار اغلانیب پی یولیڭ غه مقاومت قیلماقغه باشلادی‌لر و پی یولیڭ نی مغلوب اتتی‌لر. بو حال‌نی باش‌کاتب جین کوروب دربار باش سیز عسکرلرنی اۆز قیادتی غه الیب پی یولیڭ نی توتماق‌غه امربردی بیر ساعت قدر اوروش دین کین پی یولیڭ نیڭ ادم لری اۆلتورولوب اۆزی تیریگ توتولدی. اورومچی ده‌کی چوڭ منصبدار لرنیڭ تولاسی پی یولیڭ نیڭ ضیافتی ده اۆلوب از راقی یامون نیڭ تاشیده قالغانی اوچون جاڭجو یامون‌ده‌کی عسکر لرنیڭ قیادتی بو کیچیك رتبه لیك جین‌دالویا غه قالدی بو صورت بیله‌ن جین‌دالویا یامون ایچیده هم قوماندان و هم حکمدار بو لوب یاراغ و خزانه نی قولی غه الدی. یامون‌ده‌کی عسکر لرغه غایت کڭرو پول تارقاتیب او لرنی اوزی غه طرفدار قیلدی. اورومچی نیڭ

اك تولا قوتليك عسكرى جاكجوك يامون دەكى عسكر لر ايدى. تمام ياراغ و خزانه مو او يرده ايدى. منه بو عسكر، ياراغ و خزانه لرنى قولى غه الغان جين دالويا بير كيچه و كوندوز اورومچى ايچكريكى شهر (چين ليغ شهرى) نيك تمام دروازه لرى نى بيكيتيب او يرده كى تمام سوز تيگه ر چين ليغ لرنى اوزى غه طرفدار قيلغاندين كين اورومچى و اطرافيده كى تمام عسكرى و ملكى منصبدار لرنى يامون غه چاقيردى. جاكجوك سايلاماق مسئله سى نى آراغه سالدى. چوك منصبدار لر كيچيك بير رتبه ده كى جين دالويا نى جاكجوك قيلماق نى خيال لريغه كلتورميگه ن و چوك شخصيت لردين بيرى نيك سايلاناقى نيك فكريده ايدىلر. ليكن اوترا و كيچيك رتبه ليغ منصبدار و شهرده كى عسكر لر جين نى سايلاب مخالفت قيلغان كته لرنى ياراغ بيله ن قورقوتتى لر. بو كته لر وضعيت نى كۆروب بويون اگمكغه مجبور بولديلر. جين دالويا نى جاكجوك اعلان اتتى لر. بو احوال دين چين جمهوريت مركزى يعنى نه نجين حكومتى غه معلومات بيريلدى و جين نيك جاكجوك لوقى نى تصديق اتمك نى طلب قيلسيندى. نه نجين حكومتى، جين نى شرقى تورکستان غه عمومى والى تعين قيلغانى نى اعلان اتيب چين نيك چوك ولايت لرى نيك والى لرى غه جمهوريت حكومتى نيك برگه ن عنوانى بولغان جوشى (رئيس) عنوانى نى بردى و جاك جوك عنوانى ايمدى شرقى تورکستان دين قالدورولدى[1].

منه بو جين جوشى نى چين و شرقى تورکستان دەكى دشمن لرى جين شورين دير (حقيرادم ديمكدور)، دوست لرى اونى دوبه ن (ديكتاتور) دەيدور. بيز هم اونى جين شورين ديميز. بو جين شورين هر ايش ده تغيير سيز ياك زيك شيك نيك يولى بيله ن يورمكى نى اعلان اتتى. ليكن بو ادم استبداد و ظلم سياستى ده ياك زيك شيك يورگه ن يولده يورسه مو سياسى ليق و اداره چيليك ده انيكده ك قابليت كورساتالمدى و بلكه ليا قت سيز ليكى نى انيك دوست لرى هم ياشورالماى اقرار اتتى لر.

جين شورين نيك اداره شكلى عموماً ياك زيك شيك دورى ده كى شكل نيك عينى ايدى. عسكرى و ملكى منصبدار لرنيك امپراطور لوق دوريده كى عنوان لرى نى قالدوروب جمهوريت عنوان لرى نى قبول

اتتی . بعضی مهم عنوان لرنی توبه‌نده کورسونلر:

اسپراطورلوق و

	یاڭ زیڭ شیڭ دوره لریده	جمهوریت دوریده
عمومی والی	جاڭجوڭ	جوشی
ولایت والی سی	دوته‌ی	شین جین جاڭ
فرقه قوماندانی	تی ته‌ی	سی جاڭ
الای قوماندانی	شه‌ته‌ی	لوجاڭ

جین شورین نیڭ جکمدار بولغان کونیدین باشلاب بیر نجی درجه‌ده اهمیت برگه‌ن ایشی اوزی اوچون ثروت توپلاماق ایدی . بو یولده یاڭ زیڭ شیڭ نیڭ ایزی بیله‌ن یورگه‌نی نیڭ اوستیغه خارجی تجارت مالل‌ری‌غه توڭشوی اتلیغ ینه بیر باج قویدی . بو نیڭ بیله‌ن ایلگری ده یوز غه ۱۸ دین ۲۲ غه‌چه الیناد ورغان باج یوز غه ۳۰ دین ۳۵ مقدار الیناد ورغان بولدی . و ینه موندین باشقه بیر نچه تۈرلوك داخلی باج و الوان لرنی پیدا قیلدی . کان التون لرینی ایلگریکی ده‌ك الغان نیڭ تاشیده خلق نیڭ قولیده‌کی التون لرنی و خاتون لرنیڭ زینت اسباب لری‌نی هر وسیله بیله‌ن الغالی توردی و حتاکه زور بیله‌ن الغان لیقی‌نی هم اڭلادوق .

جین شورین نیڭ دوریده ، چین جمهوریت حکومتی گومیندانڭ پارتی سی نیڭ قولیغه توشوب دیکتاتور چیاڭ کای‌شی نیڭ حکومت نیڭ مرکزیتی‌نی قوتله‌ندورمك اوچون قیلغان کوشش لریدین بیری چین دین یڭی عصری علم لرنی اوقوغان یاش لرنی هر بهانه وعنوان لربیله‌ن شرقی تورکستان‌غه تولا یوللاغانی ایدی . موندین مقصدی مذکور یاش لرنی شرقی تورکستان‌ده حکومت ایش لریغه ارالاشتوروب اهسته اهسته بو یورت‌نی چین مرکزی‌غه باغلاماق ایدی . جین شورین هم گومیندانڭ نیڭ قوتی دین قورقوب بو یاش لرنی قبول اتمك و ولایت لرغه باریب خلق‌غه جمهوریت نیڭ فایده لری حقیده‌پروپاگنده قیلماق لری‌غه اجازه برمك غه مجبور بولدی . لیکن از کونلردین کین جین شورین بو یاش لر

نی ولایت‌لردین یاندوروب همه سی‌نی اورومچی‌غه بیغدی و اولرنی هیچ ایش قیلدورمادی. چونکه او یاش‌لرنی خلق یخشی کوز بیله‌ن کور مدی و بو وضعیت جین شورین‌غه اویدان بیر بهانه بولدی.

جین اولرنی اورومچی‌ده بعضی کیچیك وظیفه لرنی بیریب توختاتیب قویدی. بو نیك بیله‌ن چیاك گای‌شی نیك اقداماتی نتیجه سیز قالدی. بوندین کین نیمه بولا شلیق معلوم بولمای هرکیم بیر اندیشه ایچیده تورغان کونلرده اورومچی و چین اراسیده‌کی یول‌لر قومول انقلابی سببی بیله‌ن توسولوب قلیب چین و اورومچی اراسیده باریش کلیش توروب قالغانده‌ك بولدی. بو یوزدین چیاك گای‌شی نیك اقداماتی پوتونله‌ی توختاب قالدی[32]

یاك زیك شین

جین‌شورین

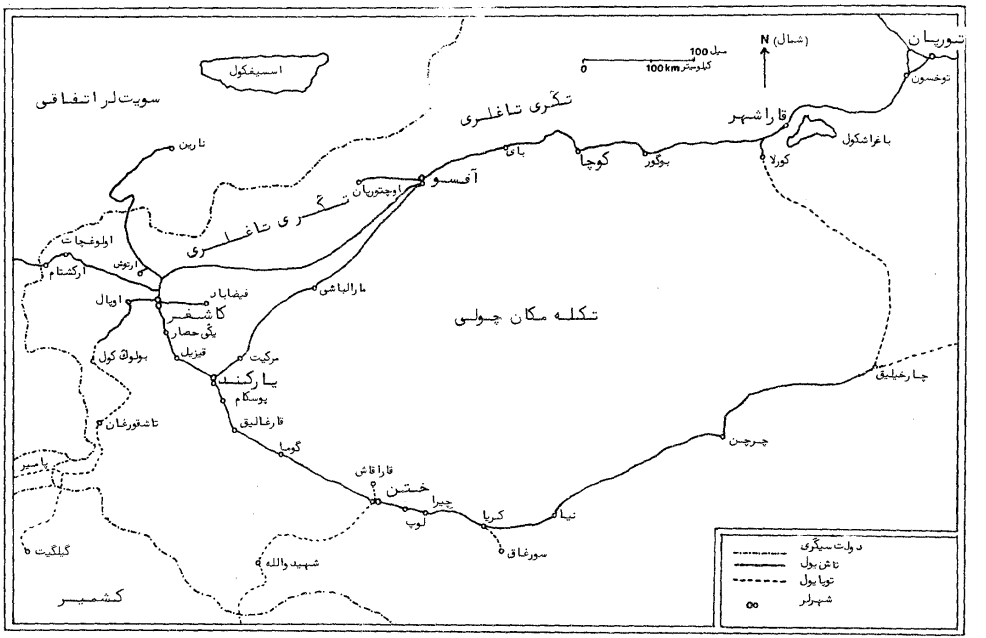

شرقی تورکستان نیك جنوب قسمی - شهرلر و یول‌لر

تورتونجی باب

شرق تورکستان دا اخرق

(تورتونجی)

عمومی انقلاب

خوجه نیاز جاجیم

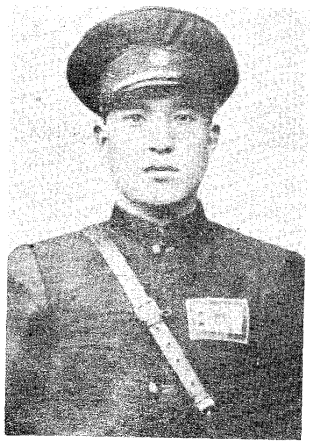

ماجوکیك

شرقی تورکستان دا اخرق عمومی انقلاب

سونوش

شرقی تورکستان نیڭ ۱۹۳۱ م ده باشلانیب بوکون‌غه چه‌ـه دوام قیلماقده بولغان ملّی انقلابی، بو یورت نیڭ تاریخیده غایت مهـم بیر واقعه دور. بو انقلاب، یورت خلقی‌نیڭ ینگی بیر اویغانیش و سعادت دوره سی نیڭ باشلانغوچی دور. بو مناسبت بیله‌ن بو انقلاب واقعه لری نی بو کتاب غه یازماق، بو کتاب نیڭ اهمیتی نی تولا آشورا دور. لیکن بو کتاب نی من یازغانیم اوچون انقلاب واقعه لری‌نی بو کتاب غه یازماقیم‌دین مینی توینده‌کی سبب‌لر توسا دور :

- من بو انقلاب نیڭ مهم اعضالریدین بیری بولوش شرفیگه ایگه بولغانیم اوچون‌من دین یاشقابیر بیطرف کیشی نیڭ‌یازماقی مناسب راق ایدی. انقلاب اثناسیده اوزومیزدین اوتکه‌ن خطا و عیب لرغه اقرار اتمك و باشقه مسلکداشلریمیز بولغان‌ذات‌لر نیڭ خطالری‌نی یاشورمای یازماق، تاریخچی لیق وظیفه‌سی نیڭ اڭ مهم فرضی دور. بو ایش‌نیڭ مكّابك مشكل‌لیکی طبیعی دور. چونکه اوز خطالریمیزنی ذکر اتمك، وجدان عذابیم نی آشورا دور، مسلکداشلریمیز نیڭ خطالری‌نی یازماقیم اولـر نیڭ منده‌ین آزار یمیکی غه سبب بولا دور.

- من اوزوم کوزگه‌ن واقعه لرنی شك سیز بیله‌من، امّا کوزمیگه‌ن واقعه لرنی مُتواتر صورتده ایشیتکه‌ن خبرلر و وثیقه لرغه قارا ب

یازماقیم لازمدور. موندہ بعضی کم زیادہ لیك و خطا بولماقی نیك احتمالی باردور.

ـ انقلاب دہ برگہن ئہمگہك لریمیز و ملت نیك بو یولدہ تؤکول گہن قانلری اُمید قیلینغان یخشی عاقبت و سعادت بیلہن نتیجہ لہنمہی، بالعکس ملّت نیك حاضرقی فلاکت غہ مبتلا بولغانی، کؤزومدہ تورغان اوچون قولوم تیترہیدور.

ـ شرقی تورکستان انقلابنی توگہدی دیمہیمیز و حاضردہ بیر قرانغولوق دورہ سی نی یاشاماقدہ و عاقبتی بیر یاروقلوق غہ یتمکی نیك اُمیدی باردور. بناءً علیہ بو انقلاب توگہگہندین کین باشدین آیاغ تمام واقعہلرنی علاحدہ بیر کتاب صورہتی بیلہن یازیلماقی نی مناسب کورور ایدیم.

ـ منہ بو سبب لرغہ قاراب کتابیمنی جین شورین نیك حکومت دوری واقعہ لری بیلہن توگنتکہن ایدیم؛ انقلاب واقعہ لریني یازمغان ایدیم.

ـ لیکن کتاب نی تماملاغانیم دین کین هند ستاندہکی "شرقی تورکستان مِلّی بیرلیکی" جمعیتی نیك اعضالری بو انقلاب نیك واقعہ لریني بو کتاب غہ یازماقیم نی طلب اتتی لر. یوقاریقی یازماسلیق سبب لری نیك مقابلیدہ توہندہکی معقول دلیللرنی سؤزلہدیلر:

"سکز بیل دین بری بو انقلاب واقعہ لریني هیچ بیر کشی یازمادی و موندین کین هم یازادورغان بیر بی طرف کشی یوقدور. سن دہك بیلیب یازادورغان کشی هم یوقدور. اگرسن یازماساك بو مہم تاریخی واقعہ لرا اونوتولوب قالادور.

ـ تاریخچی لیق وظیفہسینی بریگہکلتورمکنہ حق نی اظہار اتمك غہ هیچ نرسہ مانع بولالماس.

ـ انقلاب تؤگہمیدی اما اؤتکہن واقعہ لریمیز غایت عبرتلیك واقعہ لردور و کلگوسی اوچون مہم و فایدہلیغ تجربہ سرمایہ سی دور

بناءً علیه بو واقعه لرنی شرقی تورکستان نیك یگانه تاریخی بولغان بو کتاب ده یازماق سنیك مهم وظیفه‌ك دور ."

عزیز وطنداشلریم نیك بو مضمونده‌کی مکتوبی ده سوزلنگه‌ن بو دلیللرتوغری دور. بوکا یاندورماق اوچون جواب هم تاپالمایمن . بناءً علیه ممکن قدر اوزوم نی بی طرف وضعیت غه الیب،کوزوم بیله‌ن کوزگه‌ن واقعه لرنی ویا ایشیتکه‌ن ویا وثیقه لرده کوزگه‌ن خبر و معلومات دین اوز نظریمده شبهه سیز راست لیقی ثابت بولغانی نی مختصر صورتده یازماقنی قبول اتتیم . انقلاب ده مسلکداشلریمیز بولغان ذات لر نیك وطن و ملّت اوچون قیلغان خدمت و فداکارلیقلری نی کامل اخلاص و صمیمیت بیله‌ن ذکر اتمك غه تریشیمن ، اوزوم دین هم مسلکداشلریم دین اوتهلگه‌ن سهو و خطالرنی حقیقتی بیله‌ن بیان قیلامن . چونکه آنداغ قیلماغاندا تاریخ دین اصلی مقصد بولغان عبرت غایه‌سی یوق بولا دور و بو صورت بیله‌ن تاریخچی لیق فرضی نی بریگه کلتور میگه‌ن بولامن . بو اوچون محترم مسلکداشلریمیز نیك موندهکی فایده‌نی توشونوب مَندین آغرینماسلیق لری‌نی و مینی عفو اتمك لری‌نی امید قیلامن . و ینه اوزوم دین باشقه مجاهدلرنیك واقعاتی نی،کوزوم بیله‌ن کورمای متواتر صورتده ایشیتمکدین و وثیقه لر یوزیدین یازغانیم اوچون،بعضی یرلریده آزویاکوپ خطا بولماقی ممکن دور. و ینه اولرنیك واقعاتی نی لازملیغ درجه‌ده مفصل یازماقدین هم عاجز دورمن . بعضی مجاهدلردین،دوست لریمیزنیك واسطه سی بیله‌ن،اوز واقعه لری‌نی مفصل صورتده یازیب برمك لری‌نی التماس قیلدیم. اما مع الاسف فرصت لری مساعده قیلمادی. بو یوزدین مجبوراً آلدیمغه کلیب قالغان بو نُقصانیم نی محترم مسلکداشلریم نیك عفو قیلماقلری‌نی و خطا بولسه بیلدورمك لری‌نی و لازملیغ تفصیلات نی برمك لری‌نی امید قیلامن. انشاءالله ایکنجی باسیلیش ده بو احتمالی کمچیلیك تماملانور.

محمد امین

١٧-٤-١٩٤٠م

انقلاب نیڭ سببی نیڭ حق‌سیز استیلا ایکه‌نلیکی نی هرکم بیلا دور و هرکم بونی قبول قیلا دور. شوندا غ بولغاندا مو هر انقلاب دا بو لغانی ده‌ك شرقی تورکستاندیکی سوڭقی انقلاب نیڭ مو بیر مونچه باشقا یان سبب لری بار. اساس جهتدین حق‌سیز استیلا دین کلیب چیققان بو یان سبب لرنی بیراز تفصیل بیله‌ن بیان قیلماق، فایده‌دین خالی ایماس دور.

بو سبب لرنی شو ایکی قسم غه ایریب مطالعه قیلش ممکن: برینجی سی، اوّل قاراغاندا کورونا دورغان سبب لر. ایکنجی سی، بیر آز توشونگه‌نده و تدقیق قیلغاندا معلوم بولا دورغان سبب لر.

ـ اوّل قاراغاندا کوزگه کورونا دورغان سبب لر:

ـ جین شورین نیڭ ظلم لری. بونی یوقاریدا بیان قیلدوق. جین شورین هم متعصب بیر تورك دشمنی و هم اولکه نی اداره قیلیش قابلیتیدین یوقسون، لیاقت سیز بیرکشی بولغاچ تورك لر و چین لیغ لر ارا سیده‌کی ایلگریکی مدنی وجنائی حقوق برابرلیگی بارغان‌ساری یوق بولغالی تورد ی. یورت ده‌کی دوته‌ی‌لر و شه‌ن‌جا ڭ لر، حتاکه سوداگر و جزانه خور چین‌لیغ لر، تورك لرغه قول لریدین کلگه‌ن ظلم و تجاوز لرنی قیلغالی باشلا دیلر. بو یوزدین خلق نیڭ جین شورین غه قیلغان عرض لری جواب سیز قالورا یدی. چین‌دین کلتورولگه‌ن یاش لرنیڭ تولا راقی شرقی تورکستان نیڭ بارلیقی نی توگول یوق اتیش یولی نی توتقان. یعنی سون یاتسین نیڭ پلانی نی اجرا قیلیشگه کریش که‌ن. بعضی سی کومونست ایدی. شرقی تورکستان نیڭ مقدراتی نی روس قولیغه برمك غه حرکت اتکه‌ن لری معلوم بولغان. منه بو ایکی خیل چین‌لیغ یاش لرنیڭ

شرقی تورکستان غه خطرلیك عنصرلر ایکه‌نلیکی نی خلق آپاچوق بیلدی.

شرقی تورکستان ملتی نیڭ روحیاتی نی تدقیق اتمیگه‌ن لر بو انقلاب نی یالغوز اوشبو انصافسیزلیق و ظلملر و قاتمه قات خطرلر نیڭ باشکۆرسه‌تمیکی ایدی ده‌پ غینه قناعت قیلادور لر.

توشونچ و تدقیق قیلغاندین کین معلوم بولادورغان سبب لر نیڭ اڭ اهمیتلیگی - ٥٦ییللیق آسارت دوریده شرقی تورکستان خلقینیڭ چین حاکمیتیغه طبعاً قارشی بولوپ و چینلیغ و یه ر لیك عملدارلرنی نفرت کۆزی بیله‌ن کۆرمه‌کده بولوپ، خورلینیش دین قوتولماق ایستیگه‌نلیکی ایدی. لیکن، تومندەکی سببلر توغراسیدین بو آرزو نیڭ عملغه آشمیقی ممکن بولمیغان ایدی:

- ایلگیریکی انقلاب ده تۆکۆلگه‌ن قانلر و یعقوب بگ نیڭ ظلملری نیڭ مثلی نیڭ ینه پیدا بولوپ قاماقی نیڭ قورقونچیسی،

- چین طرفداری بولغان بگلر و شخصی منفعت لری یوزیدین تنجیلیق طرفداری بولغان قالاقلر نیڭ نفوذ لری و کوچ لری،

- پوتون یورت خلقی آراسیده قوتلیك بیر سیاسی باغلانیش ویا رابطه قوروش نیڭ امکانسیزلیقی،

- چین حکومتی نیڭ قوت کۆرسه‌تمه‌ك بیله ملت نی دایما قورقوتماقده بولغانلیقی و بونیڭ مقابیلیده ملت نیڭ کاملاً یاراغسیز ایکه‌نلیکی.

منه بو احوال شرقی تورکستان خلقی نیڭ چین حاکمیتی آستیده یاشاماقغه مجبور بولوشی اوچون یترلیك سبب لر ایدی.

براق، کین لرده و خصوصاً چین حکومتی جمهوریت شکلیغه اۆرۆلگه‌ندین کین شرقی تورکستان ده کی جاڭ جوك و کاتته عملدارلر بولغان چینلیغ لر نیڭ یالغوز آغیزده غینه چین حکومتیغه تابع و حقیقتده چین حکومتی نفوذی نیڭ تەشیده بولوپ قالغانلیقینی ادراك

اتکیلی باشلادی‌لر. یورت نیڭ بو کشی‌لرنیڭ انصاف سیز ایداره‌سیڭه تاشلانغانلیقی کوندین‌کونگه حلقڭه معلوم بولغالی توردی. خلق اوز لری‌نی او هَیت‌لیك چین دولتی نیڭ حاکمیتی دین تاشقری بولوب،غایت آز ساندا بولغان‌چین‌لیغ مهاجرلرنیڭ محکومی بولوب قالغانلری‌نی بیلگه‌ن ساری وجدان‌لریده غایت اچیغ بیر حسیات و چوقور بیرخجالت تویماقده ایدیلر. بو آز سانلیق آچ کوز مُستَبِدلرنی باشلریدین چوروب تاشلاماق‌نیڭ ممکن‌لیکی‌نی بیلمکده ایدیلر.

اما ینه اِتّیفاق‌سیز لیق، نفوز ایگه‌سی کشی‌لر نیڭ غفلتی ویا قالاقلیقی، وهم عموم خلق نیڭ تجربه سیزلیکی،بو ایشنی کین غه قویماقده ایدی. شرقی تورکستانده‌کی جاڭجوڭ و حکومت آدملری،بو احوال‌نی بیلگه‌ن‌لری اوچون خلق ایچیده اعتبارلیغ بعضی کشی‌لرنیڭ کوڭلینی آلیپ، خوش توتوپ،بو نیڭ تۆپیلیده اوز لری ایستیگه‌ن انصاف سیزلیق لرنی قیامت غه‌چه قیلابرمَك مانیخولیاسیده ایدیلر. لیکن احوال نیڭ کوندین کونگه خطرلیك شکلده ناچارلاشیواتقانلیقی‌نی ویلاغانلر نیڭ سانی یوشوروون یولدین کوپه‌یمکده ایدی. بولر نیڭ تولاراقی، آز سانلیغ چین‌لیغ عملدارلر نیڭ حاکمیتی‌نی آغدوروب تاشلاب،شرقی تورکستان نیڭ سیاسی مسئله سی‌نی توپ توغرا شرقی تورکستان خلقی و چین مرکزی حکومتی آراسیده نتیجه‌غه‌باغلاش کوز قاراشیده بیرلیڭ بولغان. اما بو کوز قاراش‌نی عملگه آشوروش اوچون بو مُنَوَّر کشی‌لر نیڭ بیر تشکیلات ایچیده بیرلیك گه کلیش‌لری کره‌ك ایدی. موندا غ بیر تشکیل‌نی قورماق و باشقارماق اوچون تجربه لیك سیاسی آڭا ایگه‌سی کیشیلر نیڭ خلق ایچیدین چقیشی کره‌ك ایدی. مع الأسف او وقتلرده شرقی تورکستان‌دا موندا غ صُفت‌لیك کشی‌لر نیڭ کوزانمیگه نلیکی همه غه معلوم دور. شوندا غ بولسه مو خلق اُمیدسیز بولمادی. بو کوز قاراش‌نی عملگه آشورماق اوچون لازم‌کوزولگه‌ن تۆنده‌کی ایشلرنی بجرمك اوچون یوشوروون حرکت‌لر پیدا بولدی :

- شرقی تورکستان ده‌کی چین‌لیغ لر نیڭ قوتی نیڭ مقداری نی بیلیش ؛

- قوشنه دولت‌لر نیڭ انقلاب نی فرصت بیلیب شرقی تورکستان‌غه عسکری و سیاسی مداخله قیلیش‌ویا قیلما سلیق لری‌نی اڭلاش ،
- عموم خلق نیڭ روحیاتی نی تدقیق اتیب انقلاب غه حاضرلیقی احوال‌نی بیلمك اوچون تریشمه‌ك و هم انقلابی حرکت ده خدمت بجرا دورغان عزم و قابلیت‌غه ایگه کشی‌لرنی اوتراغه چقریش ،
- انقلاب اوچون هر یرده مخفی تشکیلات قورماق نیڭ امکانی بارلیقی ویا یوقلیقی نی تکشوروب چقیش، و
- شرقی تورکستان نیڭ قایسی بیری نیڭ انقلاب مرکزی بولماق‌غه مناسب ایکه‌نلیکی نی تدقیق اتیش .

بو مسئله لر نیڭ بعضی سیغه اهمیت برگه‌ن ویا همه‌سیغه اهمیت برگه‌ن و عملی صورتده فعالیت‌غه کریشکه‌ن کشی‌لردین بیر نچه سی نی بیله‌من ، اما بو کتاب ده اولر نیڭ آت‌لرینی ذکر قیلماق‌نی مناسب کۆرمه‌یمه‌ن .[3]

منه بو کۆز قاراش بویونچه بیر تشکیلات وجودغه چیقماق غه باشلاید ورغان چاغ کۆزگه کۆرۈنوب تورغان حالده انقلاب قوزغالدی . دیمك انقلاب ، یوقاریده بیان قیلینغان شکیلده بیر تشکیلات وجودغه کلمای توروب وقتیدین ایلگری باشلاب که‌ڭرودی و انتظام سیز شکیلده عمومیت پیدا قیلیب مناسب بولماغان قول‌لرغه توشوب قالدی . هر هالده ، یوقاریقی کۆز قاراش خیلی اوزون زمان لر دین به‌ری خلق‌نیڭ کوڭول‌لریده یرله‌شکه‌نی اوچون انقلاب غه عمومی ملت درجال قوشالدی . بو کونغه چه دوام اتمکده بولغان فاجعه لر و خلق‌نیڭ اوستیغه دشمن طرفیدین یاغدورولماقده بولغان وحشی چه قتل‌عام لر و ظلم لرغه رغماً خلق نیڭ اُمید سیزلانمای آزاد لیق اوچون فداکارلیق کۆرسه‌تمکده بولغانلیقی یوقارقی توغری‌کوزقاراش، محکم روحیات، و اوستون وطنپرور و ملت‌پرورلیك نیڭ نتیجه سیدور .

۱ــ فصل

قمول انقلابی

شرقی تورکستان‌دا مثلی کورولمیگه‌ن ظلم و استبداد بیلـــه‌ن ۱۷ یل حکومت قیلغان یاك زین‌شیكْ ۱۹۲۷ ییلی فه‌ن‌یانه‌ن‌طرفیـد ین اتیپ اوّلتورولگه‌ندین کین جین‌شورین ایشباشیغه چـیقتی . جیـن شورین مو یاك غه اوخشاش،استبدادلیق جهالت سیاستینی یوْرگـــوْزِدی . قومول انقلابی منه شو ظلم غه قارشی کوْتوْرولگه‌ن خلق انقلابی بولوب یوقاریدا بیان قیلنغان برنجی قسم سبب‌لرغه اویغون ملـــی انقلاب شکلی‌نی آلدی .

قومول، یورتیمیز نیكْ شمال شرقیده تکّری تاغلری نیكْ اُوچ ایتـه‌ك لریده یرله‌شکه‌ن بیر ولا یتیمیز بولوب آراتورك ، آزغان بـولاق ، بارکول ، تاراتو، تاش‌بالیق ، توْرکول ، خوتونتام، قورای ، شوپول ، نوم ، نیرین‌کیر و قومول شهری بولوب ۱۲ تاغ جیلغه‌سیدین‌عبارت دور. مانچو دوری نیكْ باشلانغوچیدین جین‌شورین زمانیغه‌چه واكْ لر واسطه‌سی بیله‌ن ایداره قیلینب کلگه‌ن[4] قومول خلقی،اغیر آلوان‌سه لیغ و خوارلانیش‌گه قارشی ۱۹۱۱ ییلیدا قورال‌لیق عصیان قیلغـان بولسه‌مو ، تمورخلفت‌عصیانی ، حیله بیله‌ن قانلیق بیر شکلده باستـو رولغان . ۱۹۲۸ ییلیدا واکّیقتی قالدوروب قومول‌نی ۳ ناهیـه‌گه آیریب اوْزی نیكْ آدم لری بیله‌ن بی واسطه اداره قیلغالی باشلاغان جین شورین ، شو ییلی گانسوده‌کی زلزله (یه‌ر ته‌وره‌ش) واقعه سیـده اوْی سیز قالغان نورغون چین‌لیغ نی قومول‌غه کلتوروب خلق‌دین‌تارتب الغان یه‌رگه اورونلاشتوروب اوْلارنیكْ معیشیتی‌نی قومول خلقی‌دیـن تاْمین قیلش‌غه اوروندی[5]. منه شونیكْ غه اوخشاغان نورغون‌سوموروش واقعه لری،باشقالدوروش شرایطی‌نی تیارلیغان بولدی. ۱۳۵۰هـ ییلی باشیدا (۱۹۳۱ - ۵ - ۱۹) شوپول جیلغه بگی صالح (سالی)

دورغا قرق الیگ یاراعلیغ آدم ییغیب اوشتومتوت چین‌لیغ حاکم‌نیڭ اوستیغه باسقون قیلب حاکم‌نی وبیر نچه عسکری‌نی اؤلتوردی. اطراف ده هر یرده تورغان چین عسکرلری‌نی اؤلتوروب ویا اسیر قیلیب اولر نیڭ میلتیق و جبخانه‌لری‌نی آلدی. وبیرمونچه یاراغلیغ آدم لرنی توپلا دی. موندین کین تڭری تاغلری‌نیڭ هر جیلغه‌سیده‌کی تورك لر کلیب صالح دورغاغه قوشولوب خیلی تولا قوت توپلاندی وبو حرکت‌بیر ملّی انقلاب شکلی‌نی آلدی. (۲۳ نجی خریطه غه قاراسونلر) جین شورین بو انقلاب نی باستورماق اوچون قومول تاغلری‌غه عسکر یوللادی. لیکن بو تاغلرنیڭ طبیعی استحکام لری و مجاهدلرایچی ده‌کی اوستا آوچی‌لر نیڭ اوق اتیش‌لری نتیجه‌سیده جین شورین عسکر لری نیڭ تولا راقی اؤلوب آشقانی پراکنده حالده قاچیب قومول شهر یغه یانیب کلدی‌لر. بو ظفر بیله‌ن مجاهدلر یوره‌کلینب قومول تاغلری نیڭ تمام جیلغه لری‌نی و شهردین باشقه تمام قومول منطقه سی‌نی اشغال اتتی‌لر. جین شورین، بو انقلاب نی، خبری شرقی تورکستان‌غه یابیلماق‌دین ایلگری، باسیقتورماق اوچون کوچلوغ بیر قشون یوللادی. جین شورین عسکرلری هم قومول طرفیدین و هم بارکول طرفیدین مجاهد لر نیڭ اوستیغه هجوم قیلدیلر. مجاهدلر نیڭ باشلیغی صالح دورغا بیر مقدار عسکری بیله‌ن چیکیلگه‌ن بولسه موکین‌چه آکا قوشولغان‌ینه بیر جیلغه بگی خوجه نیاز حاجیڭ، یورت نیڭ قتل عام غه اوچراماقی‌نی تؤشؤنوب غیرت قیلیب آوچی‌لرنی یانیغه ییغیب اوشتومتوت باسقون لر و بوقتورمه لر بیله‌ن انتظام سیز سوقوشغه باشلادی. نتیجه‌ده چین عسکرلری‌نی یمان مغلوب اتیب قاچوردی. موندین کین خوجه نیاز حاجی قومول تاغلری‌ده جیلغه آغزلری‌نی توسا پ، آوچی‌لرنی توخنا تیب مستحکم مدافعه مرکزلری تشکیل قیلدی. تاغلیق منطقه‌دین تاشقری چیقمادی. بو صورت بیله‌ن خوجه نیازحاجی انقلاب باشلیغی بولوب ایشنی یخشی شکلده الیب باردی.

جین شورین قدرەتی یتکەن مقداریچه عسکر یوللاب بیرنچه قاتا هجوم قیلسەمو بو هجوم لردەاغیر ضایعات بریب مغلوب بولدی. فقط قومول شهری و توز منطقه لر جین شورین نیڭ قولیده بولوب تقریباً ۲۰۰۰۰ عسکرنی اوپرده قویدی. قومول ولایتی نیڭ غایت حاصللیغ یرلری بولغان تاغلیق منطقەسی تماماً خوجه نیازحاجی غه تابع بولدی. اون آی بو وضعیت دوام قیلدی. بو مدت ایچیده ایکی طرفدین بیر بیری نیڭ اوستیغه کیچیك کیچیك باسقونلر بولسەمو محاهدلر غالب ایدیلر. بو آرادا سوچو و دوڭخوانڭ حکمداری ماجوك یڭ (آگا سلیڭ) نیڭ تابعی دین بعضی تونگانلر خوجه نیازحاجی نیك آلدیغه کلیب خدمت قیلغالی باشلادی. خوجه نیازحاجی بیلەن ماجوك یڭ آراسیده مکتوب واسطەسی بیلەن بیر آز یقینلیق هم پیدا بولدی. ماجوك یڭ موندین استفاده قیلیب شرقی تورکستان دین بیر مقدار اولجه ویاراغ حاصل قیلماق خیالی غه توشوب تقریباً ۴۰۰۰ کشی لیك قوت بیلەن قومول غه کلدی. خوجه نیازحاجی آگا بیرمقدار عسکر بیلەن یاردم قیلدی، لیکن اوزی آگا جدّی صورتده قوشولمادی، مستحکم موقعنی ترك اتمدی. خوجه نیازحاجی نیڭ بو توتقان یولی غایت یخشی یول ایدی چونکه تونگانلر نیڭ بو چیقیش دەکی مقصدی خوجه نیازحاجی غه یاردم برمڭ ایماس ایدی. خوجه نیازحاجی نیڭ یاردەمی بیلەن جین شورین نیڭ بعضی عسکرلرینی مغلوب اتیب و بعضی یورت لرنی بولاب تالاب بیر مونچه یاراغ پول مال قولغه کچوروب گانسوغه یانیب کتمك اوچون کلگەن ایدی. بولدە مشهور شیویت سیاحتچی سیون هیدن و یولداش لرینی تالاغانی هم اوشبو سفریده ایدی. بو اوچون خوجه نیازحاجی آگا قوشالمای تورغانی خیلی یخشی بیر ایش ایدی.

ماجوك یڭ، خوجه نیازحاجی نیڭ و قومول دەکی تونگانلرنیڭ یاردمی بیلەن جین شورین نیڭ قومول دەکی عسکرلرینی مغلوب قیلیب اولرنی شهر سپیلی غه محاصره قیلدی. خلقنی بولان تالان قیلیب

قومول نیك ۱۸۲ کیلومتر غربیده‌کی چیگه‌چیك غه چه ایلگریلب بو اوترا ده‌کی خلق دین و جین شورین عسکرلریدین تارتیب آلغان مال و یاراغلرینی تۆرت بش یوز تیوه‌غه یوکلاب سوچوغه یانیب کتتی. خوجه نیازحاجی نیك عسکرلری‌غه هیچ نصیبه برمدی. ماجوك یك نیك بو سفرده قیلغان بولانچیلیقی و بیگوناه خلق‌غه قیلغان ظلم لری و تخریباتی سببی دین خوجه نیازحاجی تولا متأثر بولوب انیك دوستلوقی دین کچتی. ایکنجی اونیك بیله‌ن مناسبت قیلماسلیق‌غه قرار بردی!

خوجه نیازحاجی موندین کین تاغلیق منطقه سی‌نی یخشی مدافعه قیلیب اویردین چیقمای قۆتی‌نی آشورماق‌غه کوشش قیلغالی باشلادی. جین شورین، ماجوك‌یك نیك قایتیشی‌نی خوجه نیازحاجی‌نی مغلوب اتمکده مساعد بیر فرصت ده‌ب توشونوب، شیك آتلیغ بیر منصبدار نیك أمری آستیده قومول‌غه تولا عسکر یوللادی. شیك تولا اوروش‌لردین کین خوجه نیازحاجی نیك مرکزی بولغان جیلغه غه بارگۆل طرفیدین کیردی. خوجه نیازحاجی مغلوب بولوب اۆز مرکزی‌نی ترك اتیب تمام قوتی‌نی الیب شرق‌ده‌کی قارلیق تاغ طرفی‌غه اوزاقلاشتی. شیك قومول تاغلری نیك تولا راق قسمینی اشغال اتتی، لیکن قیش نیك قاتیغ سوغوقیده خوجه نیازحاجی نیك عسکرلری تویغوسوز باسقونلر و انتظام سیز هجوم لر بیله‌ن شیك نیك عسکرلری‌گه تولا ضایعات برگوزدی، شیك نیك أوزوق و لوازیمی‌نی اولجه قیلدی‌لر. بو اوچون شیك قومول تاغلری‌نی بوشالتتی. خوجه نیازحاجی اۆز مرکزی‌نی قایتادین قولغه کچوردی.[۱۳۰]

شو کون‌لرده ۱۹۳۱، ۱۲ نجی آیده بارکول تاغلریده‌کی قازاقلر بارملا آتلیغ بگی نیك رهبرلیکی آستیده انقلاب چیقاریب بارکول‌نی تماماً اشغال اتتی‌لر. بو ولایت ده‌کی چین‌لیغ‌لرنی یوق اتیب اۆی‌لری‌نی کویدوروب و مال‌لری‌نی تماماً اولجه آلدی‌لر. جین شورین بارملا‌غه قارشی قۆتلیك عسکر یوللادی. قزاقلر مغلوب بولدی. بارکول ده‌کی چین‌لیغ‌لرغه بولغان زیان‌نی تمام شرقی تورکستان خلقی دین زوربیله‌ن پول توپلاپ تۆله‌تتی. کین‌لرده جین شورین مکروحیله بیله‌ن

بارملانی توتوب آلسه مو قازاقلر تاغدا اوز استقلال‌لری‌نی ساقلاد یلر[15].

شیك قومول تاغلریدین قاچیب کلگه‌ندین کین جین شورین خوجه نیازحاجی نیك اوستی‌غه هجوم قیلماق‌غه جرأت قیلالمای فقط قومول شهریده و بارکول شهریده تولا عسکر قویوب مدافعه وضعیتی‌نی آلدی. خوجه نیازحاجی نیك عسکرلری پات‌پات چین‌عسکرلری نیك اوستیغه هجوم قیلماق و اولرنیك یاراغ-اوزوق‌لری‌نی اولجه الماق غه باشلادی. ۱۹۳۲ییلی اوتراسی دین اعتبارآ خوجه نیازحاجی نیك حربی وضعیتی کوچایب قومول ولایتی حقیقتا" آنیك حکمی آستی ده بولدی. جین شورین غایت قورقونچ غه توشتی[16].

خوجه نیازحاجی نیك موفقیتی نیك خبرلری مبالغه لر بیله‌ن شرقی تورکستان نیك تمام ولایت‌لری‌غه یاییلدی و تمام خلق اُمید کوزی نی او طرف غه تیکتی‌لر. جین شورین بو وضعیت غه چاره ایستاب نهایت سویت‌لر بیله‌ن بیر مخفی معاهده‌گه قول قویدی. بو معاهده نیك مضمونی بیزگه مفصّل معلوم بولمسه مو انقلاب باسیلفاندین کین روس‌لرغه شرقی تورکستان ده کۆرو بیر اقتصادی امتیاز برمکگه وعده قیلدی دیالا یمیز. بونیك مقابیلیده سویتلر، جین‌شورین غه آیروپلان و باشقا اسلحه وکره‌ك بولفاندا عسکر هم برمکچی بولفان ایدی. بو معاهده بویونچه روس‌لر، جین شورین‌غه یته دانه آیروپلان و بیر مقدار یاراغ و جبخانه بردی، بو آیروپلان لرنی اوچورا دورغان پیلوت نی هم بردی. جین شورین بیر نچه قاتا آیروپلان‌لرنی خوجه نیازحاجی نیك اوستیغه ایبارسه‌مو تاغلیق منطقه‌ده تأثیر کورسیتالمادی. بو وضعیت خوجه‌نیازحاجی تورپان‌غه یوروش قیلغوچه دوام اتتی[17].

امین‌واحدی‌نیك انقلاب‌خاطره‌سیده یازغینیغه‌کوره[18]" بوآردا مُغولیستان دین جاك‌سیك‌دورغا اتلیغ کیشی‌بیر مقدار یاردم بیله‌کلیب حاجیم بیله کوروشوب شرقی‌تورکستان‌نیك مغولیستانغه‌اوخشاش سویت حمایه سیده بیر دولت‌بولوشی و حاجیم نیك رئیس‌جمهور بولوشی‌نی تکلیپ قیلیپ یاردم وعده قیلغان. حاجیم اولر اعتماد اتکوده حرکت اتمیگه‌ن. . . ."

۲ــ فصل

توریان انقلابی

خوجه نیاز حاجی، یوقاردہ بیان قیلینغان وضعیت دین مغرورلا نمادی، چونکه مدافعه مرکزلریدین چیقیب سوقوشغه باشلاماق اوچون یتکودهك قوت غه ایگه ایماسلیکی نی اویدان بیلور ایدی. تورغان مستحکم یریده توروب قوتی نی آشورغان دین کین بیکلماید ورغان بیر کوچ بیلهن یوروش قیلماق غه مناسب کؤرؤر ایدی. خوجه نیاز حاجی نیك بو مصلحتی بك حقیقت لیك بیر مصلحت ایدی.

لیکن ایلگری ماجوك یك دین آیریلیب قالغان ویاکین چه گانسو دین کیلیب خوجه نیازحاجی نیك خدمتی غه کیرگهن ماشی مین، ماپویتن و ماجینسا لر باشلیغ ایکی یوز قدر تونگان بار ایدی. بو لر بیر مقدار عسکرلیك تهریبه سی کؤرگهن آدم لر بولغانی اوچون خوجه نیازحاجی اولر نی عسکرغه حربی تعلیم برمك وظیفه سی غه مامور قیلیب ایش غه سالغان ایدی. بو تونگان لر خوجه نیازحاجی نی توریان غه چیقماق غه قیزیقتو رور ایدیلر، لیکن خوجه نیازحاجی یوقاریقی فکریده محکم تورماقدهایدی. ایلگیریدین انقلابچی بولمای تالانچی لیق غه کؤناب قالغان بو تونگانلر خوجه نیازحاجی نیك احتیاطلیغ توتومیدین صبرسیزلانیب ۱۳۵۱ هـ شعبان (۱۹۳۲، ۱۲ نجی آییدهٔ عصیان چیقاردی لر[۱۹]. خوجه نیازحاجی اولرنی تاغ جیلغه لریدین هیداب چیقاردی. بو تونگانلر توریان اولکه سی نیك انتها شرقیده چیقتیم قصبه سیغه کلدیلر، اوبرده توروب "خوجه نیازحاجی پوتون قوتی بیلهن کلدی" دیگهن سؤزنی تاراتتی. ماشی مین، خوجه نیازحاجی نامیدین توریان غه شو مضموندا بیر خط یوللادی: "امین بای، محمودبای (محیطی) و ابراهیم دورغا لر غه معلوم بولسونکه بیزلر نورغون عسکر بیلهن چیقتیم دیگه جایغه کلدوك.

سیزلر مو حاضرلیق کوروکلر." بو خبرلر نی تویغان تورپان اولکه‌سی خلقی هیجانغه کلیپ تیزدین قوزغولیشقه حرکت قیلدیلر. تورپان شهریدین ۸۸ کیلومیتر شرقده کی پیچان شهری نیڭ خلقی انقلاب غه قوپتی. ماشیمین لر هم قاتیلغان حالده بیر هجوم بیله‌ن شهرنی آلدیلر.

بو احوالده قوسول بیله پیچان آراسیده تورغان بیر بۆلۈم مُهاجر آق اوروس‌لر[20] دین مرکب جین شورین نیڭ قوتی، مجاهد لر نیڭ اۇستیغه هجوم قیلدی. مجاهدلر مغلوب بولوب پیچان شهری دشمن قولیده قورکونچ شکیلده قتلعام وبولان تالان غه اوچراتیلدی. ماشیمین لر لوکچون نیڭ دیغای یزاسیغه سیغیندیلر.

قمول ده انقلاب قوزغالغان کوندین باشلاپ تورپان نیڭ وطن پرور لریدین حمدالله اعلم، مقصود، موصول و محمود محیطی لر و عبدالله داملا لر کبی منورلر قمول انقلابیغه یاردم برمه‌ك غه مخفی مصلحت قیلیشیپ فرصت کۆتۈپ تورغان ایدیلر[21].

بو آردا تورپان آستانه ده هم خلق حرکت‌گه کچیپ قصبه نی قولغه کچورگه‌ن ایدی. مقصود بای[22] (محمود محیطی نیڭ آکاسی) باشلیغ تورپان منوراری خوجه نیاز حاجیم نی باشلاپ کیلورمیز ده‌پ آستانه دین لوکچون غه یارادور. بو کلگه‌لر نیڭ آز ساندا تونگان ایکه‌نلیکی نی و خوجه نیاز حاجی نیڭ تیخی اوز مرکزیدین چیقمغانلیقی نی بیلیپ وقتسیز حرکت‌که کچیپ قالغان لیق لرینی توشونوپ تولا مو پوشیمان بولادورلر. ماشی مین‌لر نی، خوجه نیاز حاجیم نیڭ یانیدین چیققان اولوغ مجاهد لر بیلیپ، اولر نی آستانه غه باشلاب کلادورلر. شوکونی تورپان دین آستانه غه یولغه چیقارایلغان اوچ یوز قدر چین عسکری، استانه و قاراخوجه خلقی نیڭ غیرتی بیله مغلوب بولوپ بسیر یوز ملتیق و نورغون اوق اولجه الیناادور. ارته سی کونی استانه ده اطرافده کی لوکچون، قاراخوجه، له‌مجین، مورتوق، یاکخی کبی کنت لر دین اوچ میڭ کیشی دین اوشوق بیر قوت توپلانغان ایدی.

شو نیك بیله‌ن تورپان خلقی تونگان لر بیله بیرله‌شیپ هر طرف دین چین لیغلر نیك اوستیغه هجوم قیلغیلی تورد یلر. قانتیغ اوروش‌لر دین کین ۱۹۳۳، ۲نجی آی نیك باشلریده تورپان اولکه سی نی پوتونله‌ی قوتقوزد یلر. تورپان ده کی تونگان لر ماشی مین و یولداش لریغه قوشولوپ همه سی یاراغلاند یلر. بیر تونگان نی باشلیغ قیلیپ اوکا ساوفی سیلیك آتالغوسی بردیلر. تورپان خلقی بو ایشغه کوکولده ناراضی بولسه مو اختلاف چیقماسون ده‌پ توشونوپ مذکور ساوفی سیلیك غه اطاعت قیلیش غه مجبور بولد یلر.[24]

بو حالده اورومچی دین بەی‌زیخوی (ارکان حرب رئیسی) باشقارمیسیدا تولا عسکر، ۱۲ اوتوموبیل‌ده توپ و مترالیوز بیله‌ن تورپان غه هجوم قیلدی. تورپان مجاهدلری و تونگان‌لر شهر دین بیر نچه کیلو میتر اوزاقده قانتیغ اوروش‌لر دین کین بەی‌زیخوی‌یمان مغلوب بولوپ قاچتی. مجاهدلر انی قوغلاپ خوکلو جیلغه سیده یتیشیپ دشمن‌نی پراکنده قیلد یلر. مذکور ۱۲ - اوتوموبیل، توپ و مترا لیوز جبخانه لری بیله‌ن مجاهدلرنیك قولیغه اولجه توشتی. بو اوروش دا تونگانلرنیك باشی ساوفی سیلیك نی تورپان مجاهدلرید ین بیری، دشمن گمان قیلیپ اولتورگان ایدی. انیك اورنی غه یوقاریده اتی اوتکه‌ن ماشی مین، ساوفی سیلیك بولدی. بو محاربه نتیجه‌سیده مجاهدلر خوکلو جیلغه‌سی و داوانچیك بوغازی‌نی قولغه کچوروب چوك یول‌بیله‌ن اورومچی دین عسکر کلمکنی امکان‌سیز قیلد ی‌لر.

قومول ده انقلاب دوام قیلیپ تورغاندا توقسون خلقی هم انقلاب کۆته‌رمه‌ك اوچون فرصت کۆتوپ تورغان ایدی. تورفان انقلابی باشلاغان همان توختی اخون[25] باشلیغ اون کیشی تورپانغه باریب انقلاب رهبر لرید ین یول‌بورق سورایدور. تورپان مجاهدلری رهبرلری توختی اخونغه توقسون ده انقلاب کوته‌رمه‌ك وظیفه سی بیریب یانیغه ماشی مین نیك آدام لرید ین بیری نی قوشوپقویادور. توختی اخون‌لر ایکی یوز قدر کشی بولوپ توقسون غه هجوم قلیب شهر خلقی نیك قوشولو شی بیله‌ن توقسون نی قوتقوزادور. توقسون و کوموش دین قاتیلغان

بش التی یوز کشی بیله‌ن توختی آخون قاراشهر غه کیرا دور. شهرایچی ده کی تورکلر و تونگانلر نیك هم یاردم لری بیله‌ن قاتتیغ اوروش‌لر دین کین قاراشهر نی فتح قیلا دور.

جین شورین نیك چین لیغ عسکرلری انقلاب نی باستوروش اوچون یتمیگه‌ن سبب‌دین اورومچی غولجه چوچك و آلتای ولایت لریده‌کی مهاجر آق روس‌لردین بیر نچه میك کشی نی عسکرلیك غه‌الدی.[26]

بو حالده تورپان، توقسون، قاراشهر و کورلا شهر لری نیك انقلابچیلر نیك قولیغه توشکه تلیکیدین خبر تاپقان جین شورین قورقونچ غه توشوپ اورومچی نی مدافعه قیلماق کوییغه توشه‌دور. قمول ده تورغان شیك زیخوی نی قوت‌لری بیله‌ن اورومچی غه چاقیردی.

اورومچیغه قاییتیش اوچون یولغه **چیققان شیك زیخوی عسکر** لری پیچاندا تویقوسوز مجاهدلر نیك اوستیغه کلیب قالادور. توپ و زرهلی اوتوموبیل بیله‌ن قورالانغان ۴۰۰۰ (تورت میك) دین آرتوق عسکر دین عبارت بولغان بو قوت پیچان غه هجوم قیلیب خلقی نی قتلعام قیلدی. له‌مجین و لوکچون لر نی ده‌سسه‌پ تورپان غه یقینلادی.

دشمن نیك عسکری جهتدین کوپ اوستون بولوشی یوزیدین مجاهدلر چکیلمه‌ك غه مجبور بولوب تورپانغه کلدیلر. مجاهدلر تورپاندا قاتتیغ مدافعه قیلسه هم مغلوب بولدی. بو سوقوشلرده اون میك لرچه مجاهد شهید و یارادار بولدیلر. ۱۹۳۳ییلی آخریده ماشی مین تورپان ده کی قورال لرنی الیپ قاراشهر استقامتی ده توقسونغه قاراب چکیلدی. محمود محیطی (محمود سیجاك) هم موصول حاجیم، طاهر بگ، بای عزیزی و امین حاجی دامللر بیله بیرلیکده آرتا قالغان مجاهدلر بیله‌ن قاراشهر غه کلدیلر. مقصود محیطی باشلیغ بعضی مجاهدلر قومول غه خوجه نیاز حاجی نیك الدیغه تاغ یولی بیله‌ن کتتی‌لر. شو نیك بیله‌ن پوتون تورپان اولکه سی دشمن قولیغه توشکه‌ن بولدی.[27]

قالغان خلق ، شيڭ زيخوى و انيڭ قول آستيده‌كى وحشى روس و چين عسكر لرى نيڭ قتلعام و بولا ن تالا ن لرى‌غه د وچار قالد يلر. بير نچه كون غه‌چه تورپا ن ولا يتى ده غايت د رجه‌ده رحم سيزليك بيله‌ن قتلعام جارى بولدى . خصوصاً پيچان شهريده آدم قالمادى . قرى ياش خاتون و كيچيك باله لرد ين هم بڭ تولا سى نى شهيد اتى . لر .[28]

كورلا قوتقوزولغا ن كون لر د ه تورپا ن انقلابچى لرى نيڭ مغلوب بولغا نليقى و ماشى مين نيڭ قچيپ كتكه‌نليكى خبر لرى كورلا غه كيلا د ور. اولكه لرى نيڭ فجيع حالغه توشوپ قالغا نليقى نى اڭلاغا ن تورك يگيتلر ى ،باشتا توختى‌بگ بولوپ، توقسونغه قايتيب د شمن بيله‌ن نچه كون سوقوشوپ شهيد بولد يلر. چرچه‌ن چارخيليق و لوپ د ين هم بيرر ميڭ يگيت تورپا ن غه باراب كييك آو لا يد ورغا ن ماشا د ر ميلتيق لر ى بيله‌ن د شمن غه قارشى سوقوشوپ فدا بولد يلر.[29]

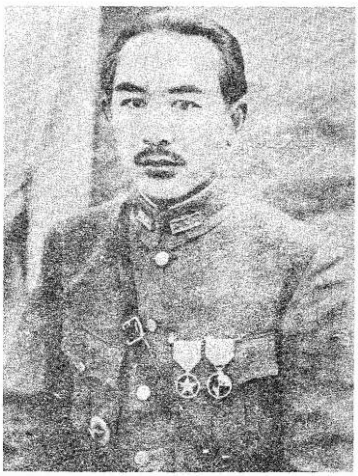

شيڭ شي سه‌ى (شيڭزيخوى)

خوجه نیازحاجی نیكْ اوزی نیكْ بیان قیلغانی غه كۆره او نیكْ مقصدی قومول تاغلری ایچیدین پات چیقماسلیق و اوبرده تورو ب دشمنلی ینگوده‌ك قوت غه ایگه بولغاندین كین منتظم هجوم لربیله‌ن دشمن نی یوق اتمك و یورت نیكْ استقلالی نی تامین قیلماق ایمیش ایكه‌ن لیكن بو خصوصده انیكْ پلانی نیمه ایكه‌نلیكی نی بیلمایمیز.

توریان اولكه‌سی ۱۹۳۳، ۱نجی نیكْ اخرلریده شیكْ شی سه‌ی قوماندانسی آستیده كی جین‌شورین قوت‌لری طرفیدین اشغال قیلینیپ، ماشیمین لر واوندین سوكره محمود محیطی باشچیلیغیده ملی مجاهدلر قارا شهر غه یوتكه‌لگه‌نده، مقصود محیطی باشچیلیغیده ایكی یوز قدر كشی خوجه‌نیازحاجی نیكْ یانی غه باریب توریان‌ده بولوب تورغان فاجعه لر نی بیان قیلیب انیكْ دین یاردم تیلادیلر[30]. خوجه نیازحاجی ملت نیكْ باشی غه كلمكده بولغان بوفلاكت و مصیبت لر دین غایت درجه‌ده متأثر بولدی و اولرنی بو بلالردین قوتقوزماق اوچون حركت قیلماسلیق‌غه وجدانی چیدامادی. لیكن دشمن‌نی مغلوب اتمك غه اوز قوتی نی كافی كۆرمادی. یاراغسیزبولغان اوچون ملّت دین كافی قوّت توپلاماق‌نی امكان‌سیز كۆردی. تیخی ختن و باشقه یرلرده‌كی ملی انقلاب لردین خبری یوق ایدی[31].

خوجه‌نیاز حاجی، ۱۹۳۳ییلی ۲نجی آیی نیكْ اخر لریده یانیغه قوریان وسالی دورغا، صوفی و فاضیل آخونلر نی الیب مقصود محیطی و همراه لری بیله‌ن قومول دین چقیپ لوكچون غه كلیب توختیدی. توریان خلقی عموماً اوكا قوشولدی. حمد الله اعلم آخونوم هم‌كلیب كوروشوپ موندین كین كی حركت پیلانینی مصلحت قیلیشادور[32].

بو احوالدین خبر تاپقان شیكْ زیخوی، اوستون قورالیغ آق اوروس عسكرلرینی لوكچون غه یوللایدور. اوچ كیچه كوندوز قانلیغ سوقوش بولودور. خوجه نیازحاجی مغلوب بولوب چالقان تاغ دیگه ن

یرغه چیکیلیدور. حمدالله آخونوم، مقصود محیطی و رقیب قاضی لر کبی تورپان انقلابی نیگ اگ قیمتلیك رهبرلری، بو شوقوشده شهید بولغان اون میگ غه یقین قهرمانلریمیز آرسیده ایدی لر. مقصود محیطی نیگ کیسیك باشی نی دشمن آستانه (توغولغان یری) و لوك چون ده اسیپ قویوپ سازایی قیلدی. لوکچون خلقینی قتلعام قیلیب شهرغه اوت قویدی[33].

او کونلرده اورومچی ده سیاسی قالاماقانچیلیق پیدا بولغان ایدی، و اگ اهمیتلیکی، جیگ شورین نیگ آرام آلغوزمای آلتی ای دین اوشوق بیر زامان دین بیری انقلانچی لر غه قارشی شوقوشغه سۆرگه‌ن مهاجر آق اوروس عسکر لر آراسیده خوشنوت سوزلوق یوزبه‌رگیلی توردی. جین شورین، بولر نیگ انقلابچیلر طرفیغه اۆتوپ کتیشی احتمالینی چاغلاپ اورومچی غه قایتوروب آلا دور. چینلیغ عسکرلر انقلابچیلر غه قارشی تورالمایدور. شو نیگ بیله‌ن تورپان، پیچان، لۆکچون دین اورومچیغه قاراپ سۆرولگه‌ن دشمن عسکر لرینی محمود محیطی قوماندا سیده کی مجاهد لر بیاکگو دا توساپ سوقوشا دور[34].

بو آرادا تورپان غه که‌لگه‌ن خوجه نیاز حاجی بیله‌ن محمود محیطی کوروشه‌دور. شوقوش نیگ موندین کین کی شکلی خصوصیده آرالریده الینغان قرار بوینچه مجاهد لر گوچیگ و موریغه قاراب یوروش قیلا دور، موری نی الیب توختایدور.

۱۹۳۳ ییلی ۱نجی آیدا قارشهر غه چکیلیب او یرده کی تونگان لر دین بیرر میگ عسکر توپلاپ کوچایغان ماشیمین، او کون‌لر ده شرقی تورکستان ده بیر تونگان دولتی قوروشی نیگ ممکن لیکینی توشونوب ما جوگ یگ نی چاقیریپ چیقماق اوچون موصول حاجی (محمود محیطی نیگ اکاسی) باشچیلیقیدا بیر هیئت نی دوگخواگ یولی بیله گانسو غه یوللایدور. بو دعوتدین محمود محیطی (سیجاگ) نیگ خبری بولوپ بولمسیغانلیقی خصوصیدا فرقلیغ روایتلر باردور[35].

ئەنشی ده بو هیئت غه یولباس بگ هم قوشولا دور. او کون لرده ماجوك یك،او نیك بیله سوقوش حالیده بولغان مابوفاگدین قاچقیلی یر ایسته‌پ تورغان ایدی. مذکور هیئت نیك کلگینیدین خرسند بولوپ ایکی میك اتلیغ و اوچ میك پیاده دین عبارت قوتی نیك تمامینی الیپ ۱۹۳۳، ۳نجی آی نیك آخریده گانسو دین شرقی تورکستان غه ینه چیقادور. او کونلر ده قمول دا چین عسکری قوتی آز قالغان ایدی. ماجوك یك نیك قوتلری قمول نی الیپ گوچیك غه یوروش قیلدی[36].

موندین کیین خوجه نیازحاجی آرقه سی غه یانیب ماجوك یك نیك استقبالی غه باریب قومول و تورپان آراسیده اوچراشیب اوترا ده توختام قیلیشتیلر. بو معاهده نیك حقیقتی نی اچوق بیلما یمیز. اما خوجه نیازحاجی نیك طرفدارلریدین اکلاغانیمیزغه کوره بو معاهده فقط خوجه نیازحاجی غه ماجوك یك یاردم قیلیب جین‌شو رین دین شرقی تورکستان‌نی آلماق و توشکن یاراغ و اولجه لر نیك یه‌ریمونی ماجوك یك آلماق و اوروش اثناسیده خوجه نیازحاجی،ماجوك یك نیك پلانی آستیده ایش قیلماق مضمونی ده ایدی. بو ایکولن نیك هیچ بیری ینه بیری‌غه تابع بولمغان ایدی. تونگانلر نیك دعواسی غه کوره " خوجه نیازحاجی قید وشرط سیز ماجوك یك غه بیعت قیلغان ایدی " دیدورلر[37].

دیمك که بو ایکی کشی بیرله‌شتی‌لر و قوت‌لری‌نی بیرقیلب، جین شورین نیك قوتی همه‌دین تولاراق بولغان،گوچیك و جیمیساغه هجوم قیلماق‌غه قرار بردی لر. مشاهدلر نیك روایت لری‌غه کوره گوچیك نی تونگانلر و جیمیسا نی تورك لر الماقچی بولغان. شوگا ماجوك یك نیك تونگان عسکر لری گوچیك نی اون‌ایکی کون سوقوشوپ الدیلر. بو شهرده تقریباً یگیرمه‌میك قوراللیغ چین عسکری بار ایدی. بو شوقوشدا اولجا توشکن نورغونلیغان یاراغ و جبخانه نیك تمامینی ماجوك یك آلدی. خوجه نیاز نیك عسکرلریده میلتیق سیزلرتولا ایدی بولر اوچون یاراغ طلب قیلدی. ماجوك یك برمه‌دی. خوجه نیازحاجی جیمیساغه هجوم قیلیب بیر نچه کون سپیل نی (گوچیك دین ۳۵ کیلو-

میتر اورومچی طرفیده مستحکم بیر موقی) بیر نچه کون محاصره قیلدی. اخراً او یر ده‌کی چینلیغ لر یاراغ لرینی تسلیم قیلماقچی بولوب اوروش توختاتدی. ارته‌سی سهر ده یاراغ نی تسلیم آلماقچی بولوب سپسیل دین اوزاقلیشیب کیچه‌له‌مه‌ك اوچون بیر یرغه توشوپ یاتتی. کیچه ده ماجوقْ یكْ سپیل ایچیده‌کیلر بیله‌ن خبر له‌شیب بیر نچه اوتو موبیل ده جیمیسا غه عسکر ا بیاریب او یر ده کی بیرمیكْ سه‌ککیزیوز میلتیق و نورغون جبخانه لرنی تافشوروب الیب خوجه نیاز خاجی غه تویغوزمای کوچیكْ غه الیپ که‌تتی. بو انصاف سیزلیق سببیدین خوجه نیاز حاجی و تابع لری تولا خپه بولدیلر. صبر قیلماقدین باشقا چاره لری یوق ایدی[38].

ماجوقْ یكْ شرقی تورکستان غه چیققان کونلرده اورومچی ده چین‌شورین آغدورولوپ (۱۹۳۳، ٤نجی آی‌نیكْ ۱۲نجی کونی) یری غه شیكْ شی سه‌ی دوه‌ن (عسکری عمومی والی) بولا دور (٤نجی ای نیكْ ۱٦نجی‌کونی). بو واقعه نیكْ تفصیلاتینی اورؤمچی حادثه لری فصلیده بیان قیلامیز. گوچیكْ و جیمیسا کبی اورومچی نیكْ مدافعه سی اوچون بیرینجی دره‌جه‌ده اهمیتلیك یرلر الینغاندین‌کیین درحال اورومچی غه هجوم وقتی کلگه‌نایدی[39].

ماجوقْ یكْ نیكْ قورغان پیلانی‌بوینچه‌خوجه نیازحاجی نی اورومچی غه ایگری ماکْدوروب اوزی اورؤمچی نیكْ غربی ده‌کی مناس، قوتوسی، سانجو وشیخو شهرلری‌غه هجوم قیلیب اویرده‌کی یاراغ و غایت تولا اولجه لرنی اوزی‌الماقچی‌ایدی. منه بو پلان‌غه موا فق خوجه نیازحاجی نی‌اورومچی نیكْ یگرمه میل شمال شرقی‌سیده کی فوکاكْ قصبه‌سی‌نی فتح قیلماق‌غه اویردین اورومچی طرفیفه ایلگریله مکفه تکلیف قیلدی. خوجه نیازحاجی دیدیکه: من حاضر دورمن اما عسکریم نیكْ قولیده یاراغ و جبخانه یوقدور. مکاکافی یاراغ و جبخانه بیریكْ". ماجوكْیكْ آزغنه جبخانه بردی لیکن میلتیق برمدی. ینه بیر طرفدین ماجوقْ یكْ اشوق یاراغ و جبخانه لرنی گانسوغه یوللاماقغه تیارلاغانی معلوم بولدی. بو خیانت

سببی دین خوجه نیازحاجی و تابع لری نیکْ طاقتی قالمغوده‌ك درجه غه یتمتی . لیکن ناعلاج فوکاکْ غه یوروش قیلیب اویرنی فتح قیلدی. ماجوكْ یكْ مناس ، شیخو ، قوتوبی و سانجو شهرلری‌نی او یرلرده‌کی تورك و تونگان دین عبارت بولغان مسلمان‌لر نیکْ یاردمی بیله‌ن فتح قیلدی .

بو صورت بیله‌ن اورومچی غرب و شرق دین محاصره بولندی . بوا وترا ده شیكْشی سه‌ی کلیشمه‌ك اوچون هیچ بولمسه خوجه نیاز حاجی و ماجوكْیكْ نی بیر بیری دین ایریماق اوچون تریشمکده ایدی . هر بیری غه باشقه باشقه و ارقه ارقه دین الچی‌لر یوللاب هر قسم کلیشمه شرط لری‌نی اراغه سالماقده ایدی . ما نیكْ یوقاریقی خیانت کارانه معامله سی توغراسیدین خوجه نیازحاجی بیله‌ن اراسی بیراز بوزولغانلیقی نی شیكْشی سه‌ی اکْلاب درحال خوجه نیازحاجی غه الچی یوللاب غایت مساعد شرط لر بیله‌ن کلیشمه تکلیف قیلدی .[40]

منه بو نقطه شرقی تورکستان نیکْ مستقل ده‌کی مقدراتی نی تعین قیلادورغان غایت نازك بیر امتحان نقطه‌سی ایدی . چونکه شیكْ نیكْ مقصدی هر بهانه بیله‌ن بولسه بولسون بو ایکی دشمنی نی بیر بیریدین ایریماق ایدی . بو ایریلماق شرقی تورکستان‌غه قورقونچ بیر خطر نیكْ باشلانغوچی بولماقی نی هر عقللی بارکشی بیلور ایدی . خوجه نیازحاجی اوچون وضعیت، ماجوكْیكْ نیكْ خیانتی و انصافسیزلیقی غه بیر مدت صبر قیلماق نی، ایاقده‌کی آشده‌ك بولوب تورغان اورومچی فتحی دین کین انیكْ بیله‌ن اچوق میداندە حسابلاشماقی نی کره‌کتورمکده ایدی . شیكْشی سه‌ی نیكْ هر ایشی نیكْ گوللام چیلیق ایکه‌نلیکی معلوم ایدی . لیکن خوجه نیازحاجی بو نی تولوقی بیله‌ن فهم قیلالمای شیكْشی سه‌ی نیكْ اراغه سالغان کلیشمه شرط لری نی قبول اتتی و کلیشمه‌غه قرار بیر یلدی . کلیشمه نیكْ مهم ماده لری بو لر دور .

(۱) شیكْشی سه‌ی، خوجه نیازحاجی غه یگرمه میكْ میلتیق، بیر نچه میلیون اوق، بیر میلیون سر پول بیرادور . بو یاراغ و جبخانه و پول نیكْ اوچ دین بیری نقد و قالدیسی نی ما

جوك يكْ نى شرقى تورکستان‌دين قوغلاب چيقارغاندين كين بيريله دور .

(٢) تكْرى تاغلرى‌نيكْ جنوبى دين عبارت بولغان قومول ، تور پان و آلتى شهر اولكه لرى‌نى نه‌ن‌جاكْ (جنوبى ولايت) اسمى بيله‌ن خوجه نيازحاجى توپ توغرا چين حكومتى آتيده اداره قيلادور .

(٣) بو نيكْ مقابليده خوجه نيازحاجى جين شورين بيله‌ن دوست، ماجوكْ يكْ بيله‌ن دشمن بولوب انيكْ بيله‌ن لازم كلگنده محاربه قيلادور . جيكْ شورين و ماجوكْ يكْ بيرى بيله‌ن اوروشقانده خوجه نيازحاجى جين‌شورين‌غه يارديم قيلادور ويا طرفسيزتورادور .

منه بو ماده لرده اوتكه‌ن پول و ياراغلر و شرقى تورکستان‌نيكْ يريمى دين تولا راقى‌غه حكمدار بولماق خوجه نيازحاجى‌غه غايت چوك بير فايده كورونوب بو كليشمه نى قبول اتتى. ١٩٣٣ ، ٦ آى‌نيكْ ٨ نجى كونى خوجه‌نيازحاجى و شيكْ‌شى سه‌ى نيكْ الچى‌لرى شيماگو (اورومچى نيكْ يته ميل شماليده بير ير) ده كوروشوب معاهده‌نامه‌غه امضا قيلدى لر. آلديدين بيرالادورغان پول و ياراغ‌نى آلدى . اوروش ميدانى ديسن چيقيب توريان غه كلدى . خوجه نيازحاجى نيكْ بو ايشى‌نى اوزى نيكْ صميمى مسلكداشى بولغان بعضى بعضى كيشى لر تنقيد قيليب قبول اتمدى . ليكن خوجه نيازحاجى بو ايشى‌دين يانماى معاهده غه قول قويدى .[41]

خوجه‌نيازحاجى توريان غه كه‌تكه‌ندين كيين ماجوكْيكْ قوت لرى شيكْ نيكْ قوت‌لرى بيله‌ن اوچ تورت يرده سوقوشوپ ، بعضاً غالب و بعضاً مغلوب بولوب ، اوزى اورومچيدين چيققان هيئت لر بيله‌ن مذاكره يوروتوپ و اورومچيغه هيئت‌يبه‌ريب تورغان‌حالده ايلى ده كى چين قوتلرى قوماندانى بولغان جاكْ بييوه‌ن (بالدورقى به‌ى‌زيخوى سيليك و شيكْ نيكْ رقيبى) بيله‌ن، شيكْ‌شى سه‌ى نى آغدوروش اوچون اتفاق قوردى . هر ايكى‌سى نيكْ قوتلرى اورومچى نى قورشاپ آلدى ، شهر نيكْ بعضى محله لرينى به‌سيب آلدى . بو محاصره بير

ای قدر سوردی. بو آرادا شیك دوه‌ن سویت حکومتی بیله‌ن مخفی کلیشمه توزدی. بو کلیشمه بوینچه مه‌کانیزه سویت عسکر لری شرقی تورکستان غه کیریب سوقوشقه شیك طرفیدین آراشلاشتی ماجوكُك عسکر لرینی قورقونچ مغلوب قیلدی. ماجوكُك قاچیپ یولی اوستیده‌کی سانجو، قوتوبی، ماناس و شیخو شهر لریغه اوت قویوپ گوچیك غه چیکیلدی. شیك‌شی سه‌ی نیك عسکرلری مذکور شهر لر غه استیلا قیلیب اویرلرده‌کی مسلمان‌لرنی قتل‌عام قیلدی‌تعلقاتی نی کوید ورزب غایت قورقونچ قان توکتی لر[42].

بو حالده ماجوك یك نیك اوز یورتی غه یانیب کتمکی نیك امکانی قالماغان ایدی. چونکه مابوفاك انیك یورتی نی اشغال قیلیب یولی نی توسوب تورغان ایدی. بو اوچون ماجوك یك التی شهر غه اوتمك اوچون ۱۹۳۳ - ۸-آی نیك اوترالریده گوچیك دین تورپان غه یوردی و خوجه نیازحاجی باشه‌ن اوروشماق غه باشلادی[43] (بیانی توینده کیلادور).

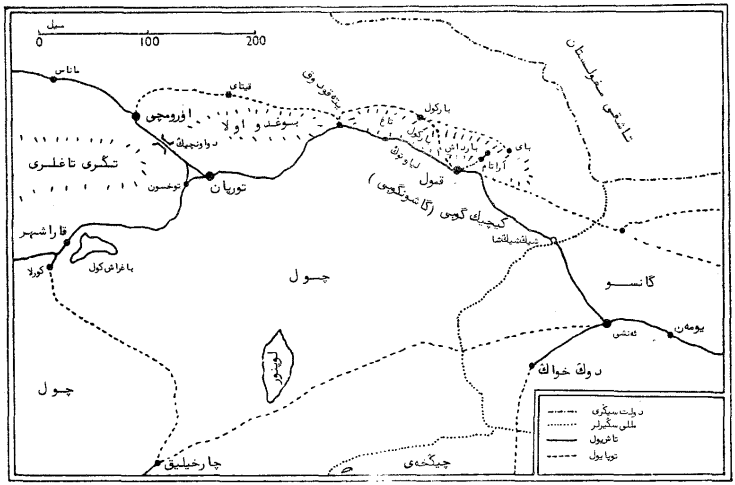

شرقی تورکستان نیك شمال - شرق قیسمی - یوللر و شهرلر.

۳ــ فصل

ختن انقلابی

انقلاب نیك كلیب چقیشی

یگرمنجی عصر نیك باشلانغو چیدا شرقی تورکستان هر تورلوك عصری قاتناش و خبر الیش واسطه لری بیله دنیا مملکت لریغه اولا شالمغان متروك حالده بولوب مانچو امپراطور لوقی نیك مستملیکه سی ایدی. بو نیك اوستیگه مرکزغه اغیزده غینه تابع بولغان چین لیغ عملدار لر، شرقی تورکستان خلقی نی عصری معارف و تربیه دین محروم حالده اوتراچاغ قاراکغولیقی ایچیده یاشاتور ایدی.

اوك و سول نی فرق اتکوچولوك بولغان وقتیمدین باشلاب چینلیغ عملدار لر نیك شرقی تورکستان خلقی غه قیلما قده بولغان ظلم و ناحق چیلیق لرنی و خلقیم نیك خورلا نغانلیقی نی کوروب بکمو آچینور ایدیم. بو نیك تأ ثیریدین تولا کیچه لر نی اویقو سوز، خیال وسواس لر بیله‌ن تاك آتتورور ایدیم. یاشیم کچیك، علمیم یوق، تجربه سیز و مادّی قوت دین یوقسون ایدیم. دردیم نی سوزلا یالا یدورغان کشیم یوق ایدی. حاصلی اون بش یاشیمدین بری چین ظلمی غه قارشی نفرت حسی، و ملتیم و یورتوم نیك حالیغه قایغوروش، کوکلوم ده اورونلاشقالی باشلادی. بو حسیات نیك هایدا قچیلیقی بیله ملتیم نیك تاریخی نی اوگونوش، دنیا ملت لری نیك قدیمقی و عصری حیات لری‌نی تدقیق قیلیش ذوقی، کوکلوم ده کوندین کونگه قوّتلنمکده ایدی. مع الأسف محیطیم ده مکا بو ساحه ده تربیه بیرادورغان کشی لر یوق ایدی.

منه بو احوال بیله‌ن یگیرمه‌ایکی یاشیمدا مدرسه تحصیلیم نی توگاتیب مُدَرِّس لیك گه باشلادیم . کون ساری مدرس لیك ده اعتبار تاپدیم . سوّزوم نی تیکّلاغوده‌ك یاش یگیت‌لردین طلبه لریم نیك سانی کوّپایدی . طلبه لریم نیك ، دوستلریم نیك وعموم خلق نیك محبت واخلاصی نی اوّزوم غه جلب اتادورغان دینی واجتماعی ایشلر بیله‌ن شُغُللانیب بو جهتدین یخشی موافق بولدوم . طلبه لریم دین تولا کشی نی وطن و ملت اوچون بیر حرکت قیلماق توغراسیده‌کی توشونجه لریم غه قوشالماق لرینی کوّتالایدورغان حالغه کلدیم .

لیکن یورت نیك وضعیتی ، ملت نیك روحیاتی و دشمن نیك کوچی حقیده یتکوده‌ك معلوماتیم یوق ایدی . موندا غ معلومات غه ایگه بولماق اوچون یورت نیك هرطرفینی آیلانیب چوّچَك شهریده اولتوروشلوغ تاتار عُلَمالریدین شیخ محمد مُراد (رمزی) افندی نیك آلدیغه باریب حدیث و تفسیر درسی آلماق اوچون چوّچَك غه بارامن دیب ختن دین ۱۳٤۹ هـ (۱۹۳۰م) قیشدا یولغه چقیب کوچا ، کورلا ، قاراشهر ، تورپان ، اورومچی ، چوچك ایلی ، اقسو و اراده‌کی شهرلرغه باریب التە ای سیاحت قیلیب ختن‌غه یانیب کلدیم . بو سیاحتیمده یورت نیك وضعیتی ، ملت نیك روحیاتی و دشمن نیك قوّتی خصوصیده قناعتلانغوده‌ك معلومات قول‌غه کلتوردوم . ارادەم موغایت درجه‌ده کوچلاندی . تولا یرده مُنَوّر ، صادق و جِدّی وطندوست و ملت‌پرور کشی لرنی تاپتیم . یوره‌کلری درد بیله‌ن تولغان ایکەن . لیکن مع الأسف عَمَلی بیر حرکت‌غه حاضر بولغان ویا سیاسی و ملی بیر انقلاب نی موافقیت‌بیله‌ن باشقورالغوده‌ك بیر کشی نیك بار ویا یوق لیقی نی بیله لمیدیم . فقط غولجه ده ثابت دامللاحاجیم نیك بیر ملی انقلاب اوچون فعالیت‌گه کلمك فکریده ایکەنلیکی نی بیلدیم . من هم مقصدیم نی ثابت دامللام غه اَچتیم . بیر نچه کیچه صحبت اوتکوزدوك . موجود احوال‌دا یورت و خلق نیك قورتولوشی اوچون قورالليق بیر انقلاب کوتَرمَك دین باشقه چاره نیك قالماغانلیقی غه

قناعت کلتور دوك . انقلاب نی ختن‌دین باشلاش نیك مناسب راق ایکه‌نلیکی غه قرار قیلدوق . ایکیمیز نیك فکریچه جین شوریـــن ویا چین مرکزی حکومتی دین قورقوش غه کره‌ك یوق ایدی ، فقـــط سویت لر اتّفاقی نیك انقلاب غه آرالاشیب الیشی‌دین اندیشـه قیلیش کره‌ك ایـدی . ثابت داسلام حج فریضه سی‌نی ادا قیلماق وبعضی اسلام مملکت لری‌ده سیاحت قیلماق‌وبو آرادا ملی‌مجادله میز غه تگیشلیك خلق آرا سیاست‌نی تدقیق قیلماق نیتی بیله‌ن روسیه یولی‌دین ۱۳٤۹هـ(۱۹۳۱م ۲-آی) ده یولغه چقتـــی .

منیك بو سیاحت ده قناعتیم بو ایکی نقطه‌غه توپلاندی:
۱- همه دین ایلگری خالص‌عسکری ماهیت ده بیر مخفی تشکیلات قورماق و دشمن تُویُوب قالیشدین ایلگری بیر قوت غه ایگه بولوب ،بو یـول بیله‌ن شرقی تورکستان نیك هر بیر یانیده خلقیمیز نی تشویقات بیله‌ن انقلاب غه حاضرلاماق . ۲- انقلاب نیـــك مرکزی ختن ولایتی ده بولماق . (چونکه هم جغرافیائی وضعیـــت و هم خلق نیك روحیاتی اعتباری بیله‌ن همه‌دین بو ولایتنی مساعد راق کوردوم .) لیکن مکّا اك مشکل کوروُنگه‌ن وعزیمتیم غه مهـــم درجه‌ده ضعیف لیق کلتوزگه‌ن بیر مسئله بار ایدی. اوخلق نیك یاراغسیز لیقی و یورت نیك جغرافیائی وضعیتی نیك یاراغلانماق غه مساعد ایماسلیکی ایدی . بو مشکل‌نی حل قیلماق اوچون اك یخشی چاره یورت نیك هر طرفیده انقلاب چیقماقی و دشمن نیك قوتی نیك پارچه لانماقی دور دیب توشونور ایدیم . بو اوچون ینه بیر سیاحت قیلماق لازم ایدی . بلکه بیر نچه سیاحت‌لرنی کـــوز آلدیده توتوب حیرانلیق ده بیر یریم ییل اوتتی و سِرّیم اوّلقیده ك کوڭلوُم ده غینه قالدی .

بو حالده قومول انقلابی قوزغالدی . آنچه مونچه خبرلر آلتی شهر غه کلگه لی باشلادی . ۱۹۳۲م ده دشمن‌نیك تمام قوّتی قومول غه توپلانیب باشقه یرغه سَوْق اتکوده‌ك احتیاتی

قوتی یوقلوقی معلوم بولدی. بو نیكٔ بیلەن یوقاریقی مِنی حیران اتکەن مشکللیك بیر مقدار یَنگوَدی. یعنی یالغوز التی شهر اولکه سی نیكٔ مهم یرلریده غینه تشکیلات تاٴسیس اتمکنی یترلیك کؤرؤر ایدیم.

سوندا غ حربی ماهیتلیك بیر تشکیلات قوروش خصوصیده کی نیتیم نی ا ه ۱۳۵۰ ، ۱۰ جمادی الاول (۱۹۳۲-۹-۱۱) ده کیچیك اینیم نور احمد اخون غه اچتیم. او فوق العاده هیجان بیلەن بو فکر نی قبول قیلیب بیرینجی اعضا بولدی. بیرایکیدین اعضا توپلاماق غه کیریشتوك و بیر آی ایچیده اللیگ دین آشوق راق اعضا دین مرکب بیر مخفی جمعیت وجود غه کلتور دوك. ختن ده بو جمعیت نیكٔ قسقه زمانده یتکوده‌ك اعضا غه ایگه بولماقی نیكٔ شبهه سیز ایکەنلیکی بیلیندی. کاشغر و یارکند و باشقه یرلرده هم جمعیت لر تشکیل اتمك فکری توغولدی. همه دین کاشغر نی مهم راق و آسان راق خیال قیلیب او یرغه نوراحمد اخون نی یوللادوق. کین راق اعضالردین قربان اللەنی هم ایمار دوك چونکه بو ایکی سی بیر نچه ییل دین بری کاشغرده اوقوش بیلەن مشغول بولوب مدرسه طلبه لری بیلەن علاقه سی تولا ایدی. مدرسه اوقوغوچیلریدین اعضا توپلاماق همه دین اسان ایدی. بو ایکی سی بو وظیفه دین باشقه کاشغرده حکومت نیكٔ حرکاتی نی مراقبه قیلماق و او یرده کی بیر فرقه دییلگەن چین عسکری نیكٔ حربی قوّتی نی بیلمك و موکّا مناسب ایش لرغه بویرولدی. اما بو لر کاشغرده جمعیت تشکیل قیلماق غه موفق بولالمادی لر. باشقه وظیفه لرنی یخشی صورتده آدا قیلیب انقلاب غه اولگوروب یانیب کلدی لر[44].

اعضالری میز نیكٔ الكٔ مهم فعالیتی، ممکن بولغان قدر یاراغ توپلاماق و پول چوغلاماق ایدی. باشقه فعالیتیمیز هم تقدیر غه لایق ایدی. آلته آی دوام اتکەن یوشورون حرکتیمیز

نتیجه سیده قاراقاش نیك تمام کنت لریده هر صنف دین اعضالر توپلانیب هر صنفده و بلکه هر اعضاغه اوزی‌غه لایق وظیفه لر تعین قیلیندی. ایلچی[45] اطرافیدین هم مهم مقداردہ اعضالر جمعت غه قوشالدیلر. دشمن نیك تمام احوال، حرکت و اسراری نی هر کونی بیلیب تورالایدور غان بولدوق. لیکن بو مدت ایچی ده دشمن بیز نیك هیچ بیر حرکتیمیز غه واقف بولالمادی لر. الحاصل شوال آییده اعضا ویاراغ لریمیز ختن ولایتی ده‌کی چین قوتی غه برابرلیك قیلغوده‌ك درجه غه یتتی.

شعبان آییده ثابت داملا حاجیم حجاز، تورکیه، مصر و هندستان سیاحتی دین یانیب ختن غه کلدی. سیاحت تأثیرات لری‌نی اکلاتتی. مصر، حجاز و هندستان ده بعضی سیاسی کشی‌لر بیله‌ن کوروشکانلیکی نی شرقی تورکستان ده بیر ملی انقلاب چیقسا قوشنه دولت لر نیك مداخله قیلیش لری احتمالی نیك از ایکه‌نلیکی نی، جامعة‌الملل (ملت‌لر جمعیتی) نیك نظامی بویونچه بیر یورت نیك داخلی مجادله سیغه باشقه بیر دولت نیك مداخله قیلماقی نیك جائز ایماس ایکه‌نلیکی نی اوختوروب غولجه ملاقاتیمیزده قیلشقان مصلحت غه کوره ختن ده بیر انقلاب تشکیلاتی قورماق مقصدی بیله‌ن توپ توغرا ختن گه کلگه‌نلیکی نی سوزلاپ اوتتی.

ایرته سی من ثابت داملا حاجیم غه اسراریمیز نی سوزلاب توضیحات بردیم. بو ذات فوق العاده خورسند بو لوب جمعیت غه اعضا بولماقی نی طلب اتتی، و جمعیت غه اعضا بولدی. ثابت داملاحاجیم، رمضان آییده قرآن درسی برمك پرده سی آستیده قران جهاد آیت لری‌نی تفسیر قیلیب عمومی بیر تشویقات وظیفه سی نی بوینیغه آلدی. بو تشویقات خلق‌غه مهم درجه‌ده تأثیر قیلیب بیز نیك اعضا توپلاماق فعالیتی میز غه تولا باردم قیلدی. رمضان نیك آخیریده ینه بیر مهم اعضا آرامیزغه قوشالدی. ختن ده برینجی درجه‌ده دینی و ملی نفوز غه ایگه بولغان محمد نیاز اعلم آخونوم ایدی. بو سایه‌ده شوال آییده

جمعیت اعضاسی غایت ایتیگ لیك بیلەن آشتی . اعضالر نیڭ همەسی قوراللیغ بولمسه مو یوزده یگرمه سی میلتیق بیلەن، قالدی سی قیلیچ و سۆگو (نیزه) بیلەن یاراغلاندی .

٥ شوال (١٩٣٣، ٢-آی نیڭ ١-كونی) پوتون اعضالر غه خبر بیریب، ٢-آی نیڭ ١٦-كونی پنجشنبه ، شهر نی فتح قیلماق صورتی بیلەن انقلاب باشلانماق غه قارار بیریلدی . دوشنبه كیچه سی اعضالردین اون سكز كشی تمام اعضالردین وكیللیق صفتی بیلەن محمد نیاز اعلم آخونوم نی حكمدارلیق غه سایلاپ اوگا بَیْعَت قیلدوق[46]. ثابت داملاحاجیم حكمدار غه مشاور و هم معارف، عدلیه و دین اشلریغه مسئول تعین بولوب پنجشنبه اوروش باشلاماق قراری تاٴكید قیلیندی . دوشنبه كونی هم قاراقاش و هم ایلچی حكومت اداره لریده كی مخبر لریمیز، حكومت نیڭ بیز نیڭ حركتیمیز دین خبر تاپقانی ، بیزنی توتماق اوچون ختن ده كی عسكر لرینی كافی كۆرمه‌ی گومادە كی چین عسكری نی چاقیرغانی، اوعسكرلر نیڭ یولغه چیقفانی و پنجشنبه كونی قاراقاش غه كلمكی دین خبر الدی لر . بو خبرنی ایشتیب یاقین ده كی اعضالر نی یغیلماق غه دعوت قیلدوق . قاراقاش غه پنجشنبه كونی هجوم قیلماق قاراری نی بوزوب ١٧ شوال ١٣٥١ هـ (١٩٣٣-٢-١٣م) دوشنبه كونی شامی ساعت اون (سهر ساعت بش) ده هجوم قیلماقغه قرار بردوك .

قاراقاش و ایلچی نیڭ قورتولوشی

یوقاریقی قرارغه اویغون قاراقاش غه هجوم قیلماق وقتی كلدی، لیكن توپلانغان قوتیمیز ٦٨ كشی ایدی . قوت نیڭ از لیقیغه قاراب قراریمیزنی بوزمای ٢ نجی آی نیڭ ١٣-كونی ساعت بش ده هجوم امرینی بردیم. دشمن غافل بولغانی اوچون اوروش یریم ساعت دوام قیلیپ قاراقاش شەن جاڭ (چین لیغ حاكم) باشلیغ ٣٦ چین لیغ اۆلتورولدی و ١٢ سی ایلچی غه قاچتی ، قالغانی اسیر بولدی . بونیڭ بیلەن ساعت ٦ ده

شهر فتح بولوب تینچ‌لیق بولدی. شام وقتی غه‌چه شهر و اطرافدین پالدو، کتمن، و تاماق کوتریشیب اون میڭ قدر خلق شهرغه تولدیلر آقشام‌ساعت‌اون ده بیرەر میڭ کشی نی قاراقاش دریا بویی غه یوللاب ایلچی یوللری غه قاراوللوق غه بەلگولەندی. بونیڭ بیلەن برابر ینه بیرەر میڭ کشی نی چوڭ اینیم عبدالله آخون و اعضالردین اسما عیل داملا لرنیڭ قیادتی آستیده زاواغه یوللاب او یرنی اشغال‌اتمك و گومادین کلمکده بولغان چین عسکرلری نیڭ آلدی‌نی توسماق‌غه امر اتیلدی. ارته‌سی سه‌شنبه کونی قراقاش نیڭ ظبط و ربط ایش‌لر و باشقه پروغرام لرنی تیارلاماق بیلەن اوتتی. آخشام دریا بویید کی عسکرلرنی ایلچی غه یاقین بارماق‌غه امر بردوك. زاواده‌کی عسکرلر کیچه‌لەپ گومادین او یرغه کلگەن چین‌عسکرلرینی غافل‌لیق‌ده باسماق اوچون یوروش قیلدیلر. لیکن چین عسکرلری بو یوروشدین غافل‌قالمای پیالەدین کیچه لب یولده بوقتورما قیلیب تورغان ایکەن. بیز نیڭ عسکرلر موندین غافل حالده یاقینلاشقان همان دشمن‌لر بولر نی اوشتومتوت‌اوقه توتوب تولا مجاهدلرنی شهید اتتی‌لر، قوتیمیز پراکنده بولوب آرقه‌غه یاندی. چین عسکرلری هم توتقامیش‌آرقه‌دین قوغلاب اوتراده‌کی ۲۳ کیلومیتر چۆلده ینه ایکی یوز غه یاقین کشی شهید بولدی. مجاهدلر قوم رباط و تاربوغازده توپلانیب مدافعه وضعیتی نی الیب توردی لر. چوشدین کین‌ساعت توڭرتده دشمن یتیپ کلیپ تاربوغازده غایت قاتیغ اوروش‌بولدی. مستحکم یرلرنیڭ‌همه‌سی دشمن قولیغه توشتی. لیکن مجاهدلر آخشامده قاتیغ بیر مقابل هجوم بیلەن دشمن نی قطعی صورتده مغلوب اتیب قاچوردی‌لر، بو یمان و آستن‌اوستون چولده دشمن نی کیچه‌ده قوغلاماديلر. دشمن شو قاچقانچه گوماغه کتتی.

پنجشنبه کونی ایلچی غه یورگەن عسکرلریمیز شهرغه بیر میل اوزاق بولغان آقتاش‌غه بارغانده شهردین بیر قطعه آتلیغ چین عسکری چیقیب اوروش بولدی. مجاهدلر مغلوب بولوب ارقه‌غه یانغان بولسه مو دشمن اولرنی قوغلاماى شهرغه یانیب کتتی. بو نیڭ بیلەن هرایکی طرفیمیزده‌کی دشمن نیڭ تعرض قوتی سینیب خاطر

جمع بولدوق . ایلچی نی محاصره قیلماق و کاشغردین کلمك احتمالی بار د شمن قوّتی نی توسماق اوچون تیارلیق قیلماق غه باشلادوق . یگرمه بش شوال سه‌شنبه کونی ایلچی غه ایکی یول بیله‌ن عسکر یوللاد و ق ، هجوم قیلمای،شهردین بیر نچه میل اوزاقده توختاماق و کاشغر طرفی دین قوّتلیك د شمن عسکری کلمك ویا کلمه ماسلیك معلوم بولغونچه ایلچی نی اوشبو وضعیت بیله‌ن اوزاقدین محاصره قیلماق غه قرار بیریلدی . من زاواغه چیقیب، کاشغر طرفیدین کلاد ورغان خبرنی کوتمك و هم اویرده قوّت توپلاماق غه باشلادیم .

چهارشنبه کونی کاشغر طرفیدین اساس لیغ بیر قوت کلمگه‌نی و یارکندنیك بو طرفیده قوت یوقلقی انیق بیلیندی . ارته‌سی پنجشنبه سحرده چوك اینیم عبدالله آخون ایلچی جبهه سی غه قوماندان تعین قیلنیب ایلچی نی محاصره قیلماق اوچون یوللاندی. جمعه کونی شهر نیك شمالی ده‌کی ناریاغ کنته سیغه و غربی ده‌کی شوریاغ محله سیغه عسکرلریمیز باریب توشتی‌لر.چوشدین‌کین‌ساعت‌بیر ده شهردین چین عسکرلری ایکی تیمور توپ (تَیپو) بیله‌ن ناریاغ جبهه سی غه هجوم قیلدی . اوچ ساعت اوروش‌بولدی . اخیراً مجاهدلر د شمن‌نی آراغه الیب، قوماندانیی باشلیغ تولاسی نی اوّلتوردی لر . بك آز بیر قسمی قاچیب یکّی شهرغه کریب آلدی . اوّلگه‌ن و اسیر بولغان د شمن‌لر نیك توپ و یاراغ لری مجاهدلرغه اولجه توشتی.مجا هد لر د شمن نی قوغلاغانچه شهرغه یوروب کهنه شهرنی فتح قیلدی لر . بو خبر کیچه‌ده قاراقاش و زاواغه کلدی . ارته‌سی تاك آتقاندا ایلچی نیك محاصره ایشی نی اوزوم اداره قیلماق اوچون ایلچی غه کلدیم . زاوا جبهه سیده‌کی عسکرلریمیزغه بیر ایکی کشی آرقه آرقه دین قوماندان لیق‌غه تعین قیلینسه مو بولر کفایت سیز کوزولگه‌ن ا و- چون کیچیك اینیم نور احمدآخون زاوا قوماندانی تعین قیلیندی . ایلچی ده‌شنبه‌کونید ین‌باشلاب یکّی شهر تورت طرفیدین آراغه‌الیندی و محاصره شدتله‌ندی. ۱۲ ذیلقعده (۱۹۳۳-۳-۹) پنجشنبه اوروشنی توختاتیشغه پوتوشتوك، صلح مذاکره‌سی باشلاندی و ارته‌سی جمعه

ختن انقلابجیلرید ین بیر گروپ . الدی صفده قاراچاپان کیگه‌ن امیرمحمد امین (بوغرا)

کونی مذاکره اوچون بیز طرفدین یکی شهرغه هیئت کیریب کلیشمه غه اتفاق بولوب مصالحه نامه نیك امضاسی اوچون د شمن نیك باش قوماندانی آخشام ده منیك آلدیمغه چیقتی. د شمن تمام یاراغ و حکومت خزانه سی نی و آت لری نی و شهرنی بیز غه تسلیم اتمك، و بیز اولر نیك جان و مال لریغه امان برمك و خواهلاغان د شمن مسلمان بولماق شرط لری بیله ن توختام امضالاندی. د شمن ارته سی شنبه کونی دین باشلاب یاراغ و خزانه نی تافشورماق غه و بیر طرفدین عُلَمالر نیك آلدیده مسلمان بولماق غه باشلادیلر.

بو حالده کاشغر، یارکند، قارغالیق و گومادین قوتلیك چین عسکرلری توپلانیب ایلگریکی ختن والی سی یه ن دوته ی قوماندا سی آستیده گومادین ختن غه یورگه ن خبری کلدی. د رحال ایلچی دین چیقغان میلتیق و جبخانه لرنی عسکرغه تارقاتیب د وشنبه آخشامی مولوی صبغت الله نی آلتی یوزالیگ کشی لیك بیر قوّت بیله ن زاوا جبهه سی نیك یاردمی غه یوللادوق. سه شنبه آخشامی د شمن نیك پیالمه غه کلگه ن خبری کلدی. زاوا جبهه قوماندانی نوراحمد آخون منیك اوروش میدانیده حاضر بولماقیم نی التماس اتتی. بو اوچون من ارته سی چهارشنبه سحرده زاوا غه یوردوم و ساعت اون ایککی ده زاوا غه باردیم. د شمن قومرباط غه کلیب قراول لریمیز بیله ن محاربه باشلانغان وقتی ایکه ن. د رحال قومرباط غه یوردوك. ساعت بریم ده اوروش شدتله نیب ساعت بش یریم غه چه هیچ بیر طرف یکیلمای محاربه بولدی. شوساعتدین کینلا د شمن قاچقالی باشلادی. بیز نیك اتلیغ عسکرلر د شمن نی آق لنگر نیك یاقینی غه چه قوغلاب کیچه قراکفو لوقی سببی دین یانیب کلدیلر. تاربوغازده کی عسکر گاهیمیز غه یاندوق.

بو نیك بیله ن کاشغر طرفیدین د شمن کلمکی دین خاطرجمع بولوب تعرض نوبتی بیز غه کلگه نی نی بیلدوك. بو اوتراده ختن ولایتی نیك شرقی ده کی چیرا و کریا شهرلری هم فتح بولدی. بو ایکی شهرنی بیز عسکر ایبارمه کفه حاجت قالمای اؤز خلقی فتح قیلیب ختن حکومتی غه بیعت قیلدیلر.

قوم رباط محاربه سیدین قاچقان یه‌ن‌دوته‌ی‌و چین عسکر لری گوماغه باریشدین ایلگری گومادە " چین عسکرلری‌نی ختن‌لیك لر کاملاً یوق اتمیش‌لر" دیگه‌ن خبری پیدا بولوب موندین هیجان غه کلگه‌ن گوما خلقی شهرغه هجوم قیلیب بیر کیچه اوروش‌دین کین شهر نی فتح قیلدی‌لر. اوچونجی کونی یه‌ن‌دوته‌ی عسکرلری بیله‌ن قاچیب گوماغه کلدی. بو خبرنیك توغری ایماس‌لیکی‌نی اوقفان خلق نیك تولا راقی قاچیب شهردین اوزاقلاشتی‌لر. د شمن شهرغه کیریب قتل‌عام و بولان تالان‌غه توردی‌لر. تقریباً تورت یوز اللیگ کشی شهید بولدی. شهرده‌کی تمام اوی سارای مدرسه لرنی تالان قیلدیلر. بو حالده کا شغر دین یه‌ن‌دوته‌ی نیك یاردمی اوچون ایماریلگه‌ن ایکی توپخانه و بیر قطعه قیرغیز عسکری قارغالیق‌غه کلیب اویردین گوماغه یوروردی. قارغالیق خلقی شهرغه هجوم قیلیب شهرنی فتح قیلغاندین کین د شمن نیك ارقه سیدین قوغلاب بش‌اریق‌ده محاربه بولوب اخیراً د شمن نی مغلوب و اسیر قیلیب توپ و جبخانه لرنی اولجه الدیلر. یه‌ن دوته‌ی گومادە بو خبرنی اکلاب عقلی شاشیب قاچماقدین‌باشقه چاره‌کوزمه‌ی گوما ده‌کی چینلیغ‌لرنی وعسکرلری‌نی الیب چوك یولنی تاشلاب تاغ یولی بیله‌ن یارکندغه یوردی. یول اوستیده هریرده خلق انیك الدینی توسوب تولا ضایعات برگوزدی. او هم قولیدین کلگه ن مقداری‌چه بیگناه خلق‌نی اولتوروب و ابادلیق لرغه اوت قویوب میك بیر مشکل‌لیك بیله‌ن یارکندغه باردی.

گوما فاجعه‌سی ختن‌گه اکلانیب ۱۹۳۳، ۲۸ مارت‌ده نور احمداخون و مولوی صبغت‌الله نی ایکی میك کشی‌لیك قوّت بیله‌ن گوما و قارغالیق مجاهدلری نیك یاردمی اوچون یوللادوق. لیکن بولر بارغوچه یه‌ن دوته‌ی یارکندغه بارغان و هم کاشغردین بیکی یاردم عسکری کلیب یارکنده مهم مقدارداچیس‌عسکری توپلانغان ایدی. نور احمداخون قربان عیدغه قارغالیق‌غه باردی. بو آراده پوسکام شهری‌نی هم اوز خلقی فتح قیلیب قارغالیق مجاهدلری بیله‌ن بیر لاشیب یارکند دریاسی بویده توپلانیب تورغان ایدیلر. نور احمداخون اوزی بیر مقدار قوّت بیله‌ن قارغالیق‌ده قالیب،مولوی

صبغته‌الله نیك قیادتی آستیده یارکندغه عسکر یوللادی. بولرمقا و مت سیز یارکند کهنه شهرغه کیرسه‌لرمو شهر ایچیده قاتیغ اورش بولوب مولوی صبغته‌الله شهید بولدی. لیکن عسکرلر تخی مو غیرت لانیب محاربه‌غه دوام اتتی. اخیراً دشمن مغلوب بولوب یکّی شهرغه قاچیب قامالدیلر. نوراحمداخون بوخبرنی ایشتیب درحال قارغالیق‌دین یوروش قیلیب یکّی شهرنی محاصره قیلدی.

ختن‌ده، یوقاریقی صورتده یارکندغه عسکر یوللانغاندین کین، ایلچی شهری‌نی پایتخت قیلماقغه قرار بیریلیب بش ذیلحجه (۱۹۳۳-٤-۱م) ده حکمدار محمد نیاز آخونوم مراسم بیله‌ن قاراقاش دین یوتکالیب ایلچی‌غه کلدی. ارته‌سی ختن شهرلری نیك کاته لری یکّی باشدین اعلم آخونوم غه بیعت قیلیب مَلِك عنوانی بیله‌ن حکمدار اعلان اتیلدی.

یارکنده چین قوّتی تولا و یکّی شهر نیك سپیلی بیه ك ککّرو و مستحکم بولغانی اوچون یارکندغه یاردم یوللاماق لازم بولوب یگرمه ذیلحجه‌ده عبدالله اخون‌نی یارکندغه عمومی قوماندان تعین قیلیب بیر مقدار عسکر بیله‌ن یارکندغه یوللادوق.

یارکندفتحی

نوراحمدآخون یارکندغه کیرگه‌ندین باشلاب یکّی شهر سپیل‌ایچیدین باشقه تمام یارکند ولایتی ختن‌حکومتیغه باغلانغان. ۲ محرم ۱۳۵۲ (۱۹۳۳، ٤-آی‌نیك ۲۷-کونی) ده یارکند غه‌کیریب محاصره‌ایشینی اولقیدین قاتتیغراق الیب باردی. مَلِك، بوایکی اینیم غه "امیر" عنوانی به‌رگه‌نایدی. خلق‌آراسیده عبدالله آخون، "شاه‌منصور" و نوراحمداخون، "امیرصاحب" عنوان لری بیله‌ن تونولغان ایدی. من بوکتاب ده اولرنی "امیر" عنوان‌لری بیله‌ن یازامن.

ماجینسا مارالباشی غه کلگه نده مارلوق له نجاق (یوز باشی) نی یوز قدر تونگان عسکری بیله ن، کۆرۈنۈشده یاردم اوچون حقیقت ده جاسوسلوق و یارکند غنیمت لریغه شریك بولماق اوچون، یارکند غه یوللاق امیر عبدالله و امیر نوراحمد لر بو تونگانلرنی اوروش ایشی غه سالمای ظاهرده مهمان، حقیقت ده نظربند صوره تیده ساقلادی؛ و کاشغرغه کتمك غه هم اجازه برمدی. بو آرآده امیرعبدالله کاشغر غه بیر هیئت یوللاپ تیمور سیجاق نیق ضفری مناسبتی بیله ن انی تبریك اتمیش و بعضی بیر نزاکت لیك عبارت لر بیله ن هر ایشده بیرلیکده بولماق و بیر بیرلری غه یاردم قیلیشماق نیتی نی اظهار اتمش دور. تیمور سیجاق بو سوزلرنی یاردم تیلاش معناسی بیله ن اکسلاب حافظ تنجاق نی اوچ یوز کشی بیله ن یاردم غه یوللامیش دور. لیکن ختن مرکزی نیق موندین هیچ خبریمیز یوق ایدی.

بیر طرفدین یارکند یکی شهر محاصره سی نیق اوزون سۈرگه نی و یه نه بیر طرفدین کاشغر ده کی لر بیله ن آرامیزده سیاسی بیر اوقوشماسلیق پیدا بولوب قالیش اندیشه سی یوزیدین منیق ویا ثابت داملاحاجیم نیق یارکند غه باریشمیزنی لازم کۆردوق، چونکه بیز ختن ده توروب امیر عبدالله (۲۵ یاش) امیر نوراحمد (۲۲ یاش) لردین یاشلیق سببیدین کمچیلیك اوتکه نمیکین دیب گمان قیلغان ایدوق. مَلِك (ختن حکمداری محمد نیاز اعلم) نیق برگه ن قراری بوینچه ختن حکومتی طرفیدین ثابت داملاحاجیم وظیفه له ندۈرۈلدی. داملام، صفر آیی نیق تۆرتۈنجی کۈنی (۱۹۳۳ ـ ۵ ـ ۲۹) ده یولغه چقتی. بو ارآده، یعنی ثابت داملاحاجم یارکند غه یتیب بارماسدین، یارکند ده کی چینلیغ لر صلح تکلیف قیلیپ ختن فتحی ده کی شرط لر بیله ن توختام قیلینغان ایدی.

بو حالده ثابت داملاحاجیم یارکند غه یاقینلاشقاچ امیر عبدالله اوذاتنی مراسم بیله ن الدیغه بارامسدیب شهر دین چیقتی. محاصره غه مشغول عسکر قوماندانلری هم چیقتی لر. بو سبب دین کهنه شهر بوشالدی و بیکی شهر اطرافیده کی عسکرلر قوماندان سیز قالدی. بو احوالنی یوقاریده ذکری اوتکه ن تونگانلر کۆ

روب درحال یاراغلانیب بیکی شهر طرفیغه قاچتی‌لر. الدینی توسقاق بیر نچه عسکرنی شهید قیلیب قاچقانچه بیکی شهرده‌کی چین‌لیغ لر نیك یانیغه کیریب الدیلر. بو تونگانلر کیریب کاشغرده ماجیسا نیك قوتی نیك تولا لیقی نی و بوگون ارته یارکندغه کلماکچی بولغانلیقی نی ایتیب چین‌لیغ لرنی صلح قیلیشدین یاندوردیلر. بو نیك بیله‌ن ینه اوروش باشلاندی. و تونگانلرنیك تشویقی بیله‌ن دشمن لر بیر قتیم غرب دروازه ده‌کی عسکرلر نیك اوستیغه و ینه بیر قتیم کهنه شهرغه اوشتومتوت هجوم لر قیلیب مجاهدلرنی خیلی ضایعات غه دوچار قیلدی‌لر. لیکن بو هرایکی هجوم ده ینه دشمن مغلوب بولوب شهرغه قامالدی‌لر. الحاصل بو صورت بیله‌ن اون‌بش کون محاصره شدت بیله‌ن دوام اتکه‌ندین کین دشمن لر تونگانلرنیك سوزی‌نیك یالغانلیقی نی بیلیب مصالحه تیلادیلر. مه‌یلی چین‌لیغ لر مه‌یلی تونگان لر تمام یاراغ و خزانه لرنی تسلیم اتمك و یالغوز تونگانلر آت قامچی بولوب کاشغرغه کتمك شرطی بیله‌ن کلشمه بولوب ۱۹۳۳ ٦-آی‌نیك ۱۷ سیده یارکندیکی شهر فتح بولدی. ارته‌سی تونگان لر و چین‌لیغ لر نیك خیانت قیلغانی معلوم بولدی. یاراغ و خزانه نیك تولا راقی نی یاشورغانلری و کاشغرغه الیب کتمکغه قرار برگه‌نلری بیلیندی. ایکی میك قدر چین‌لیغ و تونگانلر یول تیارگرلیکی قیلماق‌غه باشلادی‌لر

امیر عبدالله بونی بیلیب هیچ اعتراض قیلمادی و کاشغرغه تیمور سیجاك غه خبر بیریب بو لرنی یولده یوق اتمکغه قرار برگه نی نی بیلدوروب انی آگاه بولماق‌غه توصیه اتتی. ٦-آی‌نیك اوتتوزونجی کونی تونگانلر و ایکی میك غه یاقین چین‌لیغ لر کاشغرغه ماکدی. اولرنیك ارقه سیدین امیر نوراحمد میك کشی بیله‌ن قوغلاب آق رباط و قیزیل آراسیده‌کی سایده یتیشیب اوروش باشلادی. دشمن نیك تولا راقی اولتورولوب و اسیر قیلینیب آشقانی نی قوغلاب قیزیل غه بارغانده تیمور سیجاك نیك دشمن لرنی توساق اوچون یوللاغان تورت یوز کشی لیك قوتی یتیب کلیب ایکی طرفدین دشمن نی آراغه الیب اولتورمکغه باشلادی‌لر. بو دشمن لرنیك تولا راقی

اؤلتوروب قوماندانی مارولوق باشلیغ بیر نچه یؤزی اسیر بولدی.
و بیرهر یوزچهسی کاشغر طرفیغه قاچسه مو بیکی حصار قوماندانسی
احمد خان تنجاق اولرنی تماما یوق اتتی[47]. فقط بیر تونگان قاچیب
کاشغرغه باریب ماجرانی ماجینساغه یتکوزدی. منه بو صورت بیلهن
یارکند فتحی تمام لانیب یارکند ولایتی رسما" ختن حکومتی غه
قوشالدی.

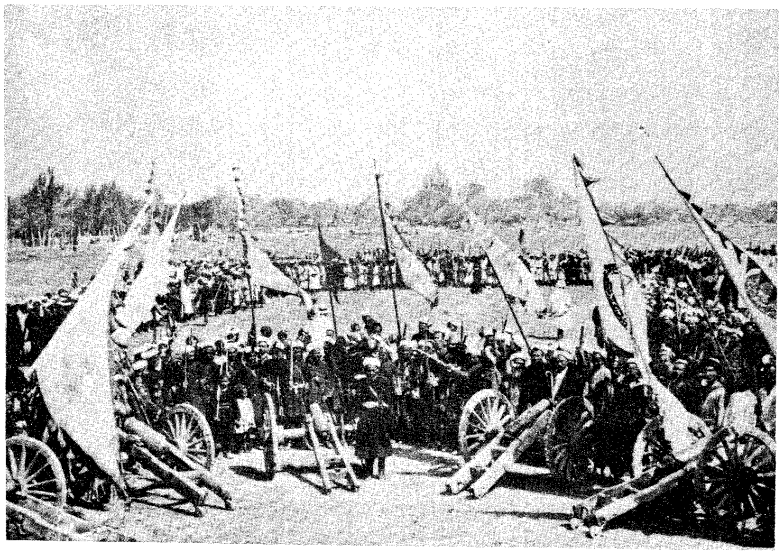

ختن حکومتی قوتلریدین بیرقسمی.
صف نیلق الدیدا باش قوماندان محمدامین بوغرا کورونادور.
ایلچی، رواق میدانی، ۱۹۳۳.

٤ــ فصل

قاراشهر، کورلا، کوچا، آقسو وکاشغر واقعه لری

یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن ماشی مین قارا شهر غه‌که‌لگه‌ن دین کین قاراشهر دین قاچقان چینلیغلر کورلا ده‌کی چین عسکر لری و چرخلیق و لوپ دین کلگه‌ن چین عسکرلری کورلا غه یغیلیب خیلی تولا قوّت توپلاب توردیلر . توختی‌بگ، شَوّال نیكْ آخیریده کورلا غه هجوم قیلیب قاتیغ اوروش‌لردین کین شهرنی الیب چین عسکری‌نی سپیل‌غه محاصره قیلدی . شدتلیك اوروش‌لردین‌کین چین قوماندانی مأیوس بولوب اوزی‌نی اوّلتوردی. عسکرلری باش سیز قالیب شهرنی مجاهدلرغه تسلیم قیلدی . ماشی مین، ۳-آی نیكْ بشینجی کونی کوچاغه مالوجاكْ آتلیغ بیر تونگان و تیمور بگ آتلیغ کوچالیغ (اصلی تورپان‌لیغ) بیر تورك نیكْ قیادتی آستیده عسکر یولادی[48] . بولر کلور کلماس کوچا خلقی قوزغالدی، و شهرغه هجوم قیلدی . ایکی قوّت بیرلاشیب چین عسکری‌نی مغلوب قیلیب اولرنی سپیل‌غه محاصره قیلدیلر . ۳نجی آی‌نیكْ اونسه‌کیزینجی کونی سپیل‌نی هم فتح قیلدی‌لر . موندین کین ماشی‌مین، ماجینسا آتلیغ بیر قوماندان‌نی بیره‌ر میكْ تونگان عسکری بیله‌ن‌کوچاغه ایبارد‌ی ماجینسانی زیخوی (باشقوماندان) عنوانی بیله‌ن کوچاعسکر لری‌غه باش‌قوماندان تعین قیلیب آقسوغه یوروش قیلماق‌غه امر ات‌تی . کوچاغه کوچا واکّینی حاکم قیلدی . بو اوتراده ماشی‌مین و مالوجاكْ لردین ختن‌غه بعضی بیر معناسیز پرو پاگنده‌غه مُشتَمِل مکتوب لر کیلیب بیز اکّا مناسب جواب لر یازغان ایدوك . تونگانلر بیز غه حاسدلیق بیله‌ن معامله قیلسه مو واكْ بگ مخفی صورتده تولا یخشی معامله‌ده بولدی. ۳-آی‌نیكْ ۲۸-کونی ماجینسا آقسو غه یوروش قیلدی. قارایولغون‌غه بارغانده آقسو دوته‌یی تولا قوت

بیله‌ن چیقیب قاتیغ اوروش بولدی[49]. تونگانلر قاچماق‌غه تورغان‌حاله
ده تورك عسکری نیك قوماندانی تیموربگ قاتیغ بیر هجوم بیله‌ن
دشمن نی مغلوب اتیب قاچوردی. دوته‌ی قاچیب، جام کنتی ده
بازارغه کلگه‌ن بیره‌ر یوز بیگناه خلق‌نی شهید قیلیب آقسوغه کیریب
اویرده هم تورالمای آقسوق شهری‌غه کیریب قوتی‌نی توپلادی.
ماجیسا آقسونی اوروش‌سیز اشغال قیلیب ایکی‌کوندین کین‌اقسوق
غه هجوم قیلدی. بو حالده آقسو دوته‌یی قورقوب بیر مقدارعسکری
بیله‌ن کاشغرطرفی‌غه قاچتی. باشقه چین‌لیغ‌لر بیرآز مدافعه
دین کین تسلیم بولدی‌لر. آقسو خلقی اسماعیل بای آتلیغ بیر
کتته کشی نیك قیادتی آستیده آقسوق محاربه سی‌غه قاتناشیب
مهم یاردم انتیلر.

ماجیسا، آقسوغه کلور کلمه‌س یاوه‌ری جوفوگه‌نی‌بیرمکتوب
بیله‌ن ختن‌غه یوللاغان ایدی. جوفوگه‌ن ٤-آی‌نیك توققوزیده ختن
غه کلدی. مکتوبی‌نیك مضمونی ختن‌ده قانچه یاراغ بار و قانچه
خزانه بار دیگه‌نده‌ك معناسیز سوّزلریدین عبارت ایدی. مقصدی
یالغوز بو یاوه‌ری نیك واسطه‌سی بیله‌ن خبرآلماق ایکه‌ن. بیز
هم اکا بیرآز نزاکت‌لیك جواب بیریب عادی بیر هیئت‌نیك قو
لیدین مکتوب ایباریب احوال‌نی تیکّلاغیلی تریشتوك. منه بیز
نیك تونگانلر بیله‌ن تماسیمیز شونچه لیك بولدی.

ماجیسا ٤نجی آی نیك ١١نجی کونی تیموربگ‌نی و بیر
مقدار تونگان عسکری‌نی کاشغرغه یوللادی. کاشغر والی‌سی مادوته‌ی
کاشغرده‌کی چین قوتی‌نی ایکی‌غه آیریب بیر قسمی‌نی یارکندغه ایبار
یب، بیر قسمی‌نی‌مارالباشی نیك شرقی‌ده‌کی غایت قوتلیك طبیعی
استحکام غه ایگه بولغان تومشوق تاغ واوقورمازار تاغده یرلشتوردی،
بو نیك اوستیغه کاشغر تاغلریده‌کی قرغیزلردین بیره‌ر میك عسکرالیب
اولرنی هم تاغقه یوللاب ماجیسا نیك یولی‌نی محکم توسقان ایدی.

تیموربگ و تونگانلر تومشوق تاغ‌غه کلیب بیر نچه قیتیم
اوروشتیلر. یگیرمه به‌ش کون دوام‌قیلغان محاربه هیچ موفقیت‌بلله‌ن

نتیجه لا نمادی . بواوچون ه ـ آی‌نیك ه ـ کونی ماجیسا تمام‌قوتینی الیپ تومشوق‌غه یوردی و اقسوغه اسماعیل‌بای‌نی والی و مالوجاك نی‌عسکر قوماندانی تعین قیلدی . ماجینسا، تومشوق تاغ‌غه کلگونچه مارالباشی و سریغ‌بویا خلقی عموماً الامان بولوب چین عسکری نیك ارقه‌سیدین هجوم قیلغان سبب‌دین چین عسکری مغلوب بولوب ه‌نجی‌آی‌نیك ۷ سی‌مارالباشی‌غه قاچتی‌لر . بو حالده چین عسکری نیك ایچیده‌کی قرغیز عسکرلر عثمانعلی‌بگ و خوش‌محمدلرنیك تشویقی بیله‌ن‌اوروش جبهه‌سیدین چکیلیب کاشغرغه یوروش قیلدیلر . بیرهفته محاربه‌دین کین ماده‌وته‌ی‌نی مغلوب قیلیب کاشغر کهنه شهرنی فتح قیلدیلر .[50] بو خبر مارالباشی‌ده ماجیسانی شدت بیله‌ن توسوب تورغان چین عسکری‌غه یتیب اولر پراکنده حالده قاچتی‌لر و باش‌قوماندانی باشلیغ تولاراقی تیموربگ نیك قولی‌غه اسیر توشتی‌لر . بو نیك بیله‌ن ماجیسا هیچ توسالغوسیز کاشغرغه کلدی . انیك قوتی زیاده بولغان اوچون قرغیزلر آکا اطاعت قیلدیلر . بو صورت بیله‌ن کاشغر کهنه شهر تونگانلر نیك قولی‌غه توشتی . موندین کین ییکی شهرنی محاصره قیلماق‌غه باشلادیلر . معنویاتی منتها درجه‌ده بوزوق بولغان چین لیغ‌لر مقاومت‌سیز تسلم بولوب ییکی شهر هم فتح بولدی .

بو نیك بیله‌ن تقریباً بشینجی‌آی‌نیك یگیرمه‌لریده کاشغر تنچلیق بولدی . بو آرادہ کاشغر خلقی‌دین و قرغیزلردین و محاجر اوزبك لردین بیر نچه میك کشی اوز رغبتی بیله‌ن عسکر بولوب تیموربگ و عثمانعلی‌بگ لر نیك قیادتی آستیغه کیردیلر[51] . تورپان انقلابی‌دین باشلاب . تونگانلر اوروش وقتیده صف نیك آرقه سیده توروب اوروشنی تورك لر قیلور ایدی‌لر، لیکن دشمن مغلوب بولغان زمان تونگانلر ایلگریلاب تمام اولجه ویاراغلرنی اوزلری آلور ایدیلر . حکمدارلیق و اختیارات اولرنیك ایدی ، فداکارلیق قیلغان تورك لرغه هیچ نصیبه یوق ایدی . بش میك دین کوپراق عسکری بولغان تیموربگ نیك رتبه‌سی ته‌نجاك لیق، یعنی بیرینجی یوزباشی (تورك اصطلاحی چه‌اون یوزباشی) لیق ایدی . اما تیموربگ و قول آستیده‌کی‌لر تونگان

لر نیكْ بو انصاف سیز لیقی غه وضعیت نیكْ نازك لیقی سببی دین صبر قیلماقده ایدیلر . كاشغر فتح بولوب محاربه پیتكه‌ندین كین تونگانلر تۆركلرنی بیرآز خوش قیلماق مجبوریتی نی تویوب تیموربگ‌نی لوجاك (میكْباشی) ، حافظ، احمدبگ ، همدم بگ ، كیچیك آخون ، عثمان علی و خوش محمدلرنی ته‌نجاگلیق رتبه‌لری‌غه اوسته ریب قویدیلر. لیكن كاشغرنیكْ بای خزانه‌سی و تولا یاراغلری‌نی شوندا غی چه تونگان لر اوزلری الیب تورك لرغه قناعتلانگوده‌ك نصیبه برمه دیلر. تورك لر هر نرسه و هر ایش‌ده تونگانلر بیله‌ن برابر حقلری بارلیقی نی دعوا قیلیب اوتراده مجادله چیقتی و ه‌نجو آی‌نیكْ اخریده تونگانلر مغلوب بولوب بیكْی شهرغه چیقیب قامالدیلر. تیموربگ اوزینی سیجاك (فرقه‌قوماندانی) عنوانی بیله‌ن كاشغرغه حكمدار اعلان اتتی . لیكن تیموربگ،تونگانلرنی اوشبو مقداردە مغلوب اتكه‌نی‌گه قناعت قیلیب اولرنی جدّی صورتده محاصره قیلمادی . اگر قاتیغ بیر محاصره قیلسه تونگانلر تمام یاراغلری‌نی تافشوروب تسلیم بولماق‌غه تیار بولغان ایدی. تونگانلر بوكْا اقرار قیلغان ایدی. تیمور سیجاكْ نیكْ بوسیاستی نیكْ سببی نیمه ایكه‌نلیكینی انیق بیلمه‌ی‌من . لیكن بو خصوصده انیكْ اغزیدین روایت قیلینغان سۆزلرنی تۆمنده یازیب اوتەمیز .

۱ . تیمور سیجاكْ نیكْ بیر خصوصی آدمی مكّا شونی‌اكْلاتتی. " تیمور سیجاكْ تونگان لر نیكْ قاراشهرده تولا قوّتی بار دورەبیز تونگان لرنی موندین زیاده ازسه‌ك او طرفده‌كی تونگان لر باشیمیزغه بلا بولا دور دراید ی" .

۲ . ینه بیر كشی نیكْ روایتی چه‌تیمورسیجاكْ ،" قیرغیزلر ویا كاشغرلیغ لر مكّا قارشی تورسا ،ویا ختنلیك لر بیله‌ن آرامیز بوزولسه ، تونگانلر بیله‌ن اَیله شیب اولرنی مغلوب ایتامن " دیگه‌نمیش.

۳ . ختنلیك بیر كشی غه تیمور سیجاكْ ایتقان ایدیكه: "تونگانلر بیله‌ن محاربه قیلیب عسكریم نی ضایع قیلماق‌غه حاجت یوقدور؛ چونكه تونگانلر بیكْی شهرغه سولاندیلر. بیر كۆنی آچلیق و مُشَقّت دین مجبور بولوب تسلیم بولمای چاره سی یوق‌دور ."

تیمور سیجاڭ نیڭ تونگانلرغه قاریتا سیاستی دەکی بىر یەڭگوش حساب نیڭ قورتولوش مجادلەسیزغه برگەن ضربەسی نی بىهالاش نی شرقی تورکستان تاریخینی تدقیق قیلغوچی لرغه حواله قیلامن. تیمور سیجاڭ نیڭ بو حرکتی دین کلیب چیقغان حادثه لرنی توبندە اۆزیری دە بیان قیلامیز.

محمود محیطی (سیجاڭ)، کاشغر، ۱۹۳۵.

٥ــ فصل

التای، چوچك وغوجه انقلاب لری

شریف خان ،آلتای قازاق لری نیكْ یرلیك بگ لری دین بولوب کیچیك وقتیده چین چه اوقوب کین لرده آلتای نیكْ بعضی علاقه لری غه شه‌ن جاكْ (حاکم) بولغان و بو مناسبت‌بیله‌ن قازاق لر آراسیده تولا اعتبار و نفوذ غه ایگه بولغان بیر کشی ایدی. یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن بارکزل قازاق لری نیكْ انقلابی چیقغان وقتده جین شورین‌باشقه قازاق بگ لریدین شبهه‌له نیب بیر نچه قازاق بگ لری نی حیله بیله‌ن اورومچی غه چاقیریب قاماقغه آلغان ایدی. شریف خان هم اوشبو قاماغان لر دین بیری ایدی.

اوچ تورت آی دین کین شریف خان بیر حیله بیله‌ن حبس خانه دین قاچیب آلتای‌غه باریب اوز تابع‌لری‌نی یغیب آلتای دوته یی بیله‌ن اوروشوب ولایت مرکزی بولغان ساروسومبا شهریدین باشقه تمام یایلاغ و اولکه لرنی آلدی.لیکن شهرنی آلالمادی. ماجوكْ یكْ ایکنجی دفعه قومول‌غه چیقغانده اوچ تورت یوز تونگان‌نی بارکزل بولی بیله‌ن آلتای‌غه یوللادی. شریف خان نیكْ ماجوكْ یكْ دین یاردم تیلاگه‌ن ویا تیلامگه‌نی نی بیلمایمیز. هر حالده شریف خان مذکور تونگان لر بیله‌ن بیرلاشیب ساروسومبا شهری‌غه هجوم قیلدی و نتیجه‌ده دوته‌ی مغلوب بولوب قاچیب روسیه طرفی‌غه کتتی. بو نیكْ بیله‌ن‌پوتون آلتای شریف خان نیكْ قولی‌غه اوتوب ٦نجی آی نیكْ آخرلریده شریف خان استقلال اعلان‌اتتی[52]. موندین کین شریف خان بیر نچه یوزقازاق و ایکی یوز تونگان‌دین مرکب بیر قوت‌نی چوچك ولایتی نیكْ حدودی‌نی محافظه قیلماق‌غه امر اتیب یوللادی (یگیرمه اوچونجی خریطه غه قراسونلر).

شریف خان نیك عسکرلری حدودغه یارغاندین کین دوربین جیك شهری ده (چوچك ولایتی ده بیر شهردور) "شریف خان تولا عسکر بیله‌ن چوچك ولایتی نی فتح قیلماق اوچون کلیب دور" دیگه‌ن شایعه پیدا بولوب خلق انقلاب غه قوپتی‌لر. شریف خان نیك عسکرلری‌غه وکیل ایباریب اولردین یاردم تیله‌دی‌لر . بو عسکرلر هم ایتیك یوروب دور بینجیك غه هجوم قیلدیلر . اوردەکی چین عسکرلری آز غینه مدافعه قیلیب چوچکغه قاچیب کتیب شهر فتح بولدی . بو خبر چوچك خلقی‌غه "شریف خان تولا عسکر بیله‌ن کلیب دوربینجیك نی فتح قیلیب دور" دیگه‌ن شکلده اکلاتیب ۱۹۳۳ ـ ۷ ـ آی‌نیك آخرلریده چوچك خلقی بیر یولی انقلاب غه قوپوب چین عسکری‌نی مغلوب قیلیب اولرنی شهرنیك ایکی باشیده‌کی ایکی سپیل‌غه محاصره قیلدیلر. بو حالده دوربینجیك دین یوقاریقی قازاق و تونگان عسکرلری یتیشیب کلدی‌لر. چوچك خلقی بولر نیك باش‌سیز قازاق و تونگان عسکرلری ایکانلیگی نی و آرالریده شریف خان و باشقا تونوملوغ بیر کشی نیك یوقلیغی نی کوردیلر . چوچك خلقی بو احوال نی کوروب حرکت لریدین پشیمان بولدیلر . لیکن پوشیمان لیق نیك فایده سیز بولغانی اوچون مذکور عسکرلر بیله‌ن بیرلا شیب سپیل‌لرنی قاتیغ محاصره قیلیب ۸ ـ آی‌نیك ۱۲ نجی کونی دوته‌ی ولو جاك لر تسلیم بولماق‌غه قرار بیریب کلیشمه بولدی . و بو حالده اورومچی دین اوتومبیل لرده تولا یاردم قوتی کلیب مجاهدلرنی مغلوب اتیب شهرنی اشغال قیلدی[52] .

معلوم دورکه بو تاریخ ده شیك دوه‌ن ، ماجوك یك نی بیکیب اورومچی و چوچك آراسیده‌کی توسالیب قالغان یول نی آچقان ایدی . بو یاردم قوتی توپ و مترالیوز بیله‌ن مسلح ایدی . چوچك مجاهدلری قاتیغ مدافعه قیلسه لرمو بویاراغلرنیك مقابلیده مغلوب پراکنده بولدی لر . دشمن عسکرلری چوچك خلقی نی بیر نچه کون قتل‌عام قیلدیلر، خلق نیك تولا راقی شهید بولوب قالدیسی قاچیب شهر بوش‌بیر حالغه کلدی . بو چیرایلیغ شهرنیك تولا راق قسمی ویران بولدی . بو صورت بیله‌ن چوچك ولایتی ینه‌شیك‌شی سه‌ی‌نیك قولیغه توشوب انقلاب نتیجه سیز قالدی .

یوقاریده بیان قیلینغان وجه بیله‌ن ٦نجی آیدا ماجوك یك ماناس و شیخو شهر لری نی آلغاندا اورؤمچی و ایلی نیك آراسی اوزؤلگه‌ن. ایلی ده‌کی چین قوتلری باشقوماندانی جاك بییوه‌ن (به‌ی‌زیخوی) استقلال اعلان قیلیب جین‌شورین طرفدار لری نی یوق اتیب ایلی ده‌کی تونگان و تارانچی لر بیله‌ن بیرلاشیب اوزی‌غه خواسیلیك عنوانی نی الدی، شیك‌شی سه‌ی غه اشکارا دشمن لیك قیلغالی باشلادی. منه غولجه انقلابی نیك قسقه حیکایه سی بودور. دیمك که غولجه واقعه‌سی ملی انقلاب بولمای غولجه ولایتی نیك بیر چین لیغ نیك حاکمیتی استیدا اورومچی دین آیریلماق دین عبارت بولغان بیر اوزگوروش ایدی[53].

٦ــ فصل

التی شهر دین تونگان لرنیڭ یوق اتیلگه نی

ختن حکومتی نیڭ اوّلدین خالص ملی انقلاب نتیجه سیده قورولغانی، تونگان دین پوتونله‌ی پاکیزه ایکه‌نلیکی و مستقللیکی یوقاریدڭ کوّرولدی. تیمور سیجاڭ نیڭ موکاشغرده تونگان نفوذی نی یوق اتیب مستقل بیر ملی حکومت قورغانی یوقاریده اڭلاتیلدی. آقسو و کوچاده اسماعیل بای و واڭ بگ لر ملی حکمدار بولسه‌مو اولر تونگان قول‌آستیدڭ بیر حاکم صفتی بیله‌ن ایش قیلماقده ایدیلر. قاراشهر و کورلا توپ توغرا ماشی مین نیڭ اداره سیده ایدی. ولوپ اؤلکه‌سی و چرخلیق شهری هم تونگان لرنیڭ قولیغه توشکه‌ن ایدی.

خوجه نیازحاجی یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن ماجوڭ یڭ غه دشمن بولغان همان ملی انقلاب مرکز لری غه مکتوب لر یازدی. بو مکتوب لرنیڭ ختن غه کلگه‌نی نیڭ مضمونی نیڭ خلاصه سی شودور: بیز قومول دین ملت نی ظلم دین قوتقوزماق اوچون چیقیب تور پان مسلمان لری‌نی قتل‌عام بلاسیدین قوتقوزدوق، حاضرده اڭ یمان دشمنی میز بولغان تونگان لرنی یوق اتمکغه مشغول دورمیز. اورومچی بیله‌ن تونگانلرنی یوقاتیب بولغونچیلیك بیر کلیشیم توزدوك. سیز لرغه امرقیلا من، قولوڭ لرده‌کی یورت‌لرده قوراللیغ تونگانلر بولسه یوق اتسون لر. چونکه بولر بولسه غایت انصاف سیز فقط بولانچی و ملتی میزغه دشمن بیر خلق دور. بیز نیڭ اورومچی حکومتی بیله‌ن کلیشیم توزگه‌نی میزدیسن بدگمان بولماسون لر. بو کلیشمه‌میز وقتنچه‌دور. یورت اوزیمیز نیڭ مملکتی دور و هیچ وقت یورت‌نی ختای نیڭ قولیده قویمایمیز.

منه بو مکتوب بولسه فقط تونگان‌لرنی یوق اتمك غه تشویق اتمك و اوزی‌غه ملّت نیكْ ملامتینی تارتادورغان ایکی نقطه‌دین بیری بولغان ماجوكْ یك‌دین امداد تیله گنیگه پیشمان بولغانلیقی نی بیلگوزمك و شیكْشی سه‌ی بیله‌ن کلیشمه توزگه‌نی نی ملّت غه یخشی لاب کوْرستمکدین عبارت ایدی . باشقه لرغه یازغان مکتوبی نیكْ مضمونی بیزچه بیلنمه سه‌مو مضمونیده تونگان‌لرنی یوق اتمك تشویقی بارلیقی معلوم ایدی . الحاصل بو تشویق نتیجه سیده اسماعیل‌بای و واك بگ لر اوز یورتی ده‌کی تونگان‌لرنی اوْلتوروب و قاماق‌غه الیب یورت‌لری نی پاکیزه‌له‌دیلر . خصوصاً واك بگ بش میك ملّی‌عسکر توپلاب کورلانی هم الیب قاراشهر دریا بویی غه‌چه ایلگرلادی . قاراشهر تاغلریده‌کی قالماقلر ماشی مین بیله‌ن قاتیغ اوروشوب انی اوْلتوردیلر. لیکن شهر نی آلالمای ینه تاغ و یایلاغلری‌غه کتیب قاراشهر تونگان‌لر نیكْ قولی ده قالدی[53]

منه بو صورت بیله‌ن آلتی شهرده تورت مستقل حکومت اوترا غه چیقتی: ۱- ختن حکومتی ، یارکند دین چرچن‌غه‌چه ؛ ۲- کاشغر حکومتی ، ییکی حصاردین تومشوق تاغ غه‌چه؛ ۳- آقسو حکومتی، تومشوق تاغ دین بای‌غه‌چه ؛ ٤- کوچا حکومتی ، بای‌دین قاراشهر دریاسی غه‌چه (۲۳نجی خریطه‌غه‌قاراسون‌لر) . بو تورت حکومت ایچیدین کوچا حکمداری واك بگ و آقسو حکمداری اسماعیل بای لر رسماً ۷نجی‌آی‌نیكْ آخریده خوجه نیازحاجی‌غه الچی ایباریب اطاعت عرض اتتی‌لر. تیمور سیجاكْ ظاهرده خوجه نیازحاجی‌نی بیر ملّی باشلیغ کوزی بیله‌ن کورمکده بولسه مو حقیقت ده "او بیر باشلیغ بولسه من هم بیر باشلیغ دورمن" دیگه‌ن دعوانی قیلیب مغرورانه بیر وضعیت آلغانی معلوم ایدی . ختن حکومتی ،خوجه نیازحاجی نیكْ همه‌دین ایلگری چیقغان انقلاب نیكْ باشلیغی و هم اك قوت لیك «شمن نیكْ مقابلیده تورغان کشی بولغانی اوچون اکا صمیمی بیراحترام حسیاتی ایچیده ایدی . لیکن انیكْ قیلغان ایش‌لری و قابلیتی و سیاسی یولی نیكْ تفصیلاتی‌نی بیلمگه‌ن اوچون انی عمومی حکمدار تونوماق ویاتونوماسلیق خصوصیده تخی قطعی قراری یوق ایدی . آلتای

حکمداری شریف خان هم اویرده‌کی تونگان‌لرنی یوق اتکه‌نی معلوم‌دور.
اما انیك خوجه نیازحاجی‌غه اطاعت قیلغان ویا قیلمغانی‌نی بیلمای
میز. بو خصوصده مختلف روایت لربار دور .

۰۵۷۷ تیمورعلی (سجاك) و قوماندانلریدین بیرگروپ
کاشغر، ۱۹۳٤

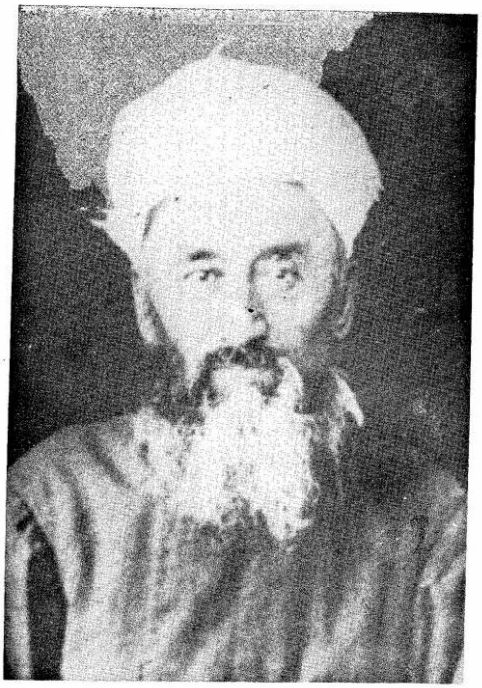

محمد نیاز اعلم اخونوم (ملك حضرت)

عشاں (قرغیز) باتور و قوماندانلری.

۷ــ فصل

چین حکومتی نیڭ شرقی تورکستان نی اوچ حصه غه تقسیم قیلغانی

خبر الغانیمیزغه کوره چین مرکزی حکومتی شرقی تورکستان انقلابی دین غایت درجه ده متأثر بولماقده ایدی. اما عسکر ایبارمك غه قدرتی یوق ایدی. شرقی تورکستان خلقی نیڭ بیرلاشکه‌ن تقدیر ده استقلال غه هیچ مانع یوق ایدی. شرقی تورکستان نیڭ چین خریطه سیدین چیقیب اوزی‌غه مخصوص بیر رنگ آلماقی شبهه سیز ایدی. بناءً علیه چین حکومتی شرقی تورکستان واقعاتی نی امید سیز بیر وضعیت بیله‌ن کوزه‌تمکده ایدی.

لیکن یوقاریده ایتیلغان وجه بیله‌ن شیڭشی سه‌ی، خوجه نیازحاجی بیله‌ن کلیشم توزوب شرقی تورکستان ده انقلاب حرکتی انقلابچی لر نیڭ ضره‌ریغه اوپیرولوب، چین حکومتی غه بیر آز اُمید پیدا بولغان. شرقی تورکستان نی اوز نفوزی استیغه آلماق اوچون یونی یخشی بیر فرصت بیلیب "divide et impera" یعنی "پارچالاب استیلا قیلغیل" دیگه‌ن لاتین ضرب المثلی غه مطابق شرقی تورکستان نی پارچه لاماق و بو واسطه بیله‌ن بو مملکت نی دایمی صورتده اوز نفوزی آستیغه آلماق فکری‌غه توشتی. بناءً علیه، مرکزی چین حکومتی طاهرده خوجه نیازحاجی، شیڭشی سه‌ی و جاڭبیوه‌ن لرنی بیر بیری بیله‌ن کلیشتورمك و بو نیڭ بیله‌ن شرقی تورکستان ده‌کی تینچ سیزلیق نی یوق اتمك و امنیت پیدا قیلماق اوچون شرقی تورکستان‌غه خواڭ موسوڭ (ارکانی حرب رئیس معاونی) باشلیغیده بیر هیئت یوللادی. بو هیئت ۱۹۳۳، ٦ـ آی‌نیڭ اوترالریده طیاره بیله‌ن اورومچی غه‌کلیب شرقی تورکستان نی اوچ حصه‌غه تقسیم قیلدی[54]. اورومچی، چوچك و آلتای ولایت لری‌نی بیر ولایت قیلیب شیڭشی سه‌ی نیڭ اداره‌سی غه‌بردی. شیڭ اولقیده‌ك ده بو نه‌ن عنوانی بیله‌ن تورادورغان بولدی.

نکڑی تاغلری نیك جنوبی دەکی اولکه لرنی نەن‌جاك (جنوبی ولایت) آتی بیلەن بیر ولایت قیلیب خوجه نیازحاجی غه بردی . اکا نەن‌جاك‌بوی زوك سیلیك (جنوبی ولایت‌نی اداره قیلغوچی باش قوماندان) دیگەن بیر عنوان بیلەن رسمی تامغا بردی . غولجه ولایتنی نی‌علاحده بیر ولایت قیلیب، جاك پیپوەن‌غه بردی، واکا خواسیلیك ویاکه خو سیلیك(ایلی‌خو قوماندانی)عنوانی نی بردی . چین‌لیغ‌لر نیك غولجه ولایتی‌غه ایلی‌خوات قویغانی یوقاریده بیان قیلدوق .

کۆرولۆرکه چین حکومتی خوجه نیازحاجی و شیك‌شی سەی‌غه جوشی عنوانی‌نی برمای قوماندان عنوانی‌نی برگەنی ، رسماً شرقی تورکستان‌نی اۆچ غه تقسیم قیلسه موینه شیك نیك سیاسی‌نفوزی بوایکی‌سی‌غه شامل دیمکدور . موندەکی سیاسی اویون‌نی محترم اوقو غوچی‌لر چوشونسیلر کرەك . هرحالده بو تقسیم دین مقصد اوزون دین بری مرکزی چین حکومتی نفوزی نیك تاشیده بولوب قالغان شرقی تورکستان‌نی بیر بیریغه رقیب اۆچ اداره‌غه آیریب ایلگریکی اورومچی دە مرکز لەنگەن قوت‌نی یوق اتمك صورتی بیلەن شرقی تورکستان‌دەکی بیر اۆچ قوت‌نی ضعیب لیق حالده یاشاتیب دایمی صورت‌ده چین‌حکومتی نیك نفوذی آستیده توتماق‌دین باشقه بیر مقصد ایمس‌دور، بو تقسیم تمام لانغاندین کین ماجوك یك‌نی" شرقی تورکستان‌ده هیچ حقی یوق بیر اوغری"دەب اعلان قیلیب مذکور اۆچ حکمدارغه ماجوك یك نی یورت‌دین قوغلا ماق‌غه امر بردی[55] .

ماجوك یك قوغلانغانداء ، خوجه نیازحاجی مو وقتی‌کلگه نده قولغه الینیب ، ملی انقلاب باستورولغان بولور ایدی . شوکا وقتینچه خوجه نیازحاجی‌غه ، چین‌دەکی انقلاب چی کتله لری‌غه وقت کلگونچه مدارا اوچون بیریلادورغان قوماندان عنوانی بیریلگه نسی معلوم دور .

۸ــ فصل

ختن قوت لری بیله ذ تیمور سیجاڭ آراسیده کی مناسبت نیڭ بوزولغانی

کاشغرده عسکرلیك صفتی بیله‌ن تورت قسم‌قورا للیغ ادم لر بار ایدی . تونگانلر، بولر اشکارا صورتده باشقه قوت‌لر بیله‌ن دشمن لیك حالده ایدی لر . ۲- تیمور سیجاڭ نیڭ اوز عسکرلری‌د یبلگه‌ن تورپان ، کورلا ، کوچا و کاشغر دین توپلانغان عسکرلر ایدی‌لر . ۳- قیرغیز عسکرلری ه ٤- مهاجر اوزبك لردین عسکر بولغانلر . تونگانلر دین باشقه قوت‌لر عموماً تیمور سیجاڭ نیڭ قیادتی غه تابع بولسه‌لر مو هر قسم علاحده و آیریم بولوب اوزلریدین بولغان قوماندانلری نیڭ امری لری استیده ایدیلر . وهم بولر قانون و انتظام غه تابع ایمس چته چی‌لر شکلیده ایدیلر . بو سبب دین کاشغر خلقی دین عقللیغ کشی لر بوقورا للّیغ ادم لر نیڭ بیر کوئی اوزآرا لریده اختلاف چیقماقی و مملکت نیڭ قتل‌عام ، تخریبات و بولان تالان فاجعه لری غه دوچار بولماقی دین قورقماقده ایدیلر . هم تیمور سیجاڭ نیڭ انتظام و قانون‌سیز حکومتی سببی دین کاشغر خلقی نیڭ کوڭلی لری اندین سوغوماقده ایدی . و بو یوز دین یارکند فتح بولغان دین کین کاشغر خلقی نیڭ تولا راقی کاشغر نیڭ ختن حکومتی غه قوشولماقینی آرزوقیلیب کاشغر عالم لری و باشقه صنف لری‌دین بعضی سی مخفی صورتده یارکند غه کشی ایاریب ثابت دامللام نی عسکر بیله‌ن کاشغرغه بارماق‌غه تشویق اتتی‌لر . کاشغرده‌کی قیرغیز عسکر لری نیڭ قوماندانلری‌دین بعضی سی هم اوزلری‌نیڭ بو ایشغه طرفدار لیقینی و لازم کلگه‌ن تقدیرده ختن عسکرلری‌غه یاردم قیلماق غه حاضر ایکه‌نلیك لری‌نی بیلدوروب یوقاریقی تشویق غه قوشولوب اشکارا ادم ایاردی‌لر .

ثابت دامىلام اوزى كاشغرليغ بولغانى اوچون بالديراق كاشغرغه باريب مەيلى صلح مەيلى حرب واسطەسى بيلەن بوسهم و چوڭ شهرنى تهليكەدين قوتقوزماق و هم بو شهرنى الماق بيلەن ختن حكومتى نيڭ سياسى موقعيتى نى اساسلاندورماق مقصدى نى اراغه سالدى. بو ايشغه بك قزيقةنليقى نى كۆرسەتتى. كاشغر خلقى نيڭ و قيرغيزلردين بعضى سى نيڭ تشويقلرى،ثابت دامىلام نى قوتليك درجەده ايشاندوردى. ليكن مَلِك (محمد نيازاعلم) و من بو ايشغه الديرماسليق و تيمور سيجاڭ و تونگانلر نيڭ قوّتلرى غه توغرا كلگودەك بير قوّتيميز حاضردە بولمغان اوچون بير آز فرصت غه منتظر بولماق طرفدارى ايدوك،بو اوچون بيز ثابت دامىلام نى توسماقدە محكم توردوق. ليكن ثابت دامىلام اوزى نيڭ رغبتى نيڭ بك زيادەليكى غه ايرگاشيب بيز نى اوزرائى غه قناعتلاندورمكغه كوب تشبث قيلدى. بو تشبث لر نيڭ بيانى بودور: كاشغردەكى بو ايش غه طرفدار بولغان كشى لر نيڭ نفوذلرى نى و يارەم برمەك وعدەسى قيلغان لر نيڭ قوتى نيڭ تولاليقى نى و كاشغر خلقى نيڭ عموماً بو ايش غه طرفدار ليقى نى مبالغه لر بيلەن بيز غه ياز دى. بو ايش اوچون بير طرفدين تولا عسكرى قوت لازم ايمس ليكى نى حاضر دە كاشغر بير ايا قدەكى اش دەك بولوب قالغانى نى و تاءخير قيلساق فرصت قولدين كتمكى نى اثبات اتمكغه كوشش قيليب بير مونچه دليللرنى كۆرساتتى، كاشغر خلقى بيلەن اوزى نيڭ اراسيدە واسطه بولغان بير كشى نيڭ قولى دين بعضى وثيقه لرنى يوللادى. اوكشى بيز ايشانگودەك سۆزلرنى قيلدى. منه بو تشبث لر بيلەن حكومتى نى قناعتلاندوردى. ختن حكومتى، كاشغرغه اوزانيب حق ليغ بيرملامت نى تاريخ صحيفه لريغه كچيرەدورغان غايت يمان بير خطا ايشليگەن بولدى. چونكه بو ايش هنوز انقلاب بير نتيجەغه يتيشماى ملّى انقلاب نيڭ قُوّتلنمكى غايت ضرور بير زمانده ايكى مِلّى قوّت نيڭ اختلافى غه سبب بولدى. نتيجەده غايت يخشى تنظيم اتيلگەن ختن قوّتى نيڭ مدهش درجەده ضعيفلاشماقى و خيلى قوت كۆرسەتيب تورغان تيمور سيجاڭ نيڭ قوّتى نيڭ پوتونلەى پراكنده بولماقى غه سبب بولدى.

بو داخلی مجادله بش آی قدر سوردی و دشمن غه امید قیلمغان درجه ده فرصت بردی .

الحاصل ۷ـ آی نیڭ ۱۵ نجی کونی ثابت داملام و امیر عبدالله یارکند دهکی عسکرلردین تقریباً ۲۵۰۰ کشی لیك قوتنی همراه الیب یارکند دین یوردیلر. تیمور سیجاڭ غه " بیز سیزغه یاردم قیلیب کاشغر یکّی شهرده کی تونگانلرنی یوق اتمك و بو نیڭ بیلهن التی شهردین خاطرجمع بولوب درحال اورومچی طرفی غه یورو ب خوجه نیازحاجی غه یاردم اتمکغه تیار بولماق اوچون کاشغرغه بارا میز " دهب مکتوب یازدیلر. ۷ـ آی نیڭ ۱۸ نجی کونی یکّی حصار غه باردیلر . دییلمای قالمسونکه ثابت داملام، یارکند دهکی حافظ تنجاڭنی بش یوز سلاحلیغ و اتلیغ عسکری بیلهن ارقده قویوب ماکّدی. بو آدم بولسه تیمور سیجاڭ نیڭ ادملری نیڭ اڭ هشیاری و یما دی . منه بو ایش نیڭ یمان بیر خطا ایکه نلیکی توینده معلم بولا دور داملام و امیر عبدالله یکّی حصار غه بارغان زمان کاشغر کته لریدین و عالم لریدین بیر مونچه سی استقبال غه کلدی لر . تیمور سیجاڭ اوزی هم ینیغا هیچ عسکر آلمای اوتوموبیل بیلهن یکّی حصار غه کلدی . تیمور سیجاڭ کوڭلیده بو سفردین تولا قورقغان ایدی . بو اوچون ثابت داملام دین کاشغرغه بارماسلیقی نی طلب قیلدی . تونگانلرنی یوق اتمکغه اوز قوتی نیڭ کافی ایکه نلیکینی بیان قیلیب بو وظیفه نی درحال اجرا قیلماق غه سوز بردی . ختن حکومتی و کاشغر حکومتی آرا سیده یکّی حصار نیڭ شرقی دهکی شاه نیاز اوستڭنی فاصله تونوماق غه تکلیف اتتی، و ینه دیدیکه: " حدود یمیز تعین بولسه و مشترك دوشمنیمیز بولغان تونگانلرنی یوق اتسهم آرامیزده بیرلیك تاسیس قیلنماق غه هیچ مانع قالمایدور . بو مجلس ده بو مسئله لرنی فیصله قیلماق اوچون اوزوم کلدیم" دیدی . ثابت داملام ، تیمور سیجاڭ نیڭ بو توتومینی انیڭ ضعیب لیقی نیڭ دلیلی دهب خیال قیلب انیڭ بو سوز لرینی قبول اتمای کاشغرغه باریش عزمی ده محکم توردی و تیمور سیجاڭ غه بعضی دلیللرنی سوزله دی . تیمورسیجاڭ بو اصرار

نی کوروب ثابت داملام و امیر عبدالله باشلیغ ختن حکومتی قوتی نیـك کاشغر غه کیرمکی نی و بیرلا شیب یکی شهرنی فتح قیلماق نی قبول قیلیب کاشغر غه یاندی. داملام و امیر عبدالله عسکر بیله‌ن یوردی لـر و کاشغر خلقی نیك حرارت‌لیك و صمیمانه استقبال و تظاهر لری ایچی ده ۷-آی‌نیك ۲۱-کونی کاشغرغه کیردی لر . تیمور سیجاك هم ظاهرده یخشی احترام قیلدی. بولر کاشغرغه کیریب هاردوق الغان دین کین تیمور سیجاك‌غه کشی کیرگوزوب یکی شهرغه بیرلیکده هجوم قیلماقفه دعوت اتتی‌لر. لیکن تیمور سیجاك بوگون ارته دهب تأخیر قیلغالی توردی. بو اراده یارکنده قالغان حافظ تنجاك و کاشغر لیغ لردین ثابت داملام غه حسدی بار بعضی کشی‌لر تیمور سیجاك نی ثابت داملام نیك ضدی‌غه تحریك اتمکفه باشلادیلر . ثابت داملام بیر طرفدین بعضی ایکی یوزلوك ادم لرغه اسراری‌نی سوز لـه‌ب اولر بیله‌ن صحبتله شمکفه قویولدی. بیر طرفدین کاشغر کتته لریغه مغرورانه وضعیت کوزسه‌تیب اولر نیك ایلگریکی محبت حسیاتی نی بوز دی . اما تیمور سیجاك،قول استیده‌کی تمام عسکر قوماندان‌لری‌نی پول و منصب بیله‌ن خوش قیلیب همه‌نی اوزیغه صمیمی طرفدار قیلدی. بو نیك بیله ۱۹۳۳،۸نجی آی‌نیك ۲نجی کونیدین باشلاب تیمور سیجاك ثابت داملام و امیر عبدالله غه اچوق‌چه دشمنلیك کوزستمکفه باشلادی . بو حال‌نی کوزگندین کین ثابت داملام ایش نیك یمانلیق طرفی غه یوزگه‌نی نی بیلیب ایلگری یاردم وعده‌سی قیلغان‌کاشغرلیغ و قیرغیز قوماندان‌لرنی ایستگه‌لی توردی. حالبوکی اولر پوتونله‌ی‌تیمور طرفداری بولوب فقط آزغینه قیرغیزلر وفادار قالغانلیقی معلوم بولدی.

بو وضعیت ثابت داملام و امیر عبدالله نیك کاشغردین یانیب یارکند غه کلمیکی نی لازم توتا رایدی. لیکن بولر اوزیغه وفادار لیق کوزستکه‌ن لرنی حمایه قیلماق اوچون درحال یانیب چیقمای‌ایکی کون کاشغرده قالدی. ۱۳ ربیع الثانی سحرده تیمورسیجاك بیزغه وفادارلیق کوزسه‌تکه‌ن قیرغیزلرنیك یاراغینی الماق اوچون اولرنیك اوستی غه هجوم اتتی . ثابت داملام او قیرغیزلرغه یاردم قیلماق اوچون

عسکرلرغه یوروش امری بیریب اوزی هم اوطرف غه اتلانیب یوردی و عسکر لر آرقه آرقه دین یوردی .

لیکن تیمور سیجاك نیك عسکرلری بیز نیك عسکرلرنسی هر طرفدین اوقغه توتوب بعضی سی نی پراکنده قیلدی و یکی حصار لیغ قهرمان بیر قوماندانیمیز (بختیار خان) نی تیمور نیك عسکر لری تولاراق ادم لری بیله‌ن اسیر قیلدی . بو حالده کریا قوماندانی محمد امین بای ایکی یوز اتلیغ عسکری بیله‌ن و ختن نیك کتته طریقت مرشد لریدین بولغان بیر کیشی نیك اوغلی و هم مینیك طالبیم (غلام قادر) اوچ یوز عسکری بیله‌ن تیمور سیجاك طرفیغه اوتوب کتتی . بو صورت بیله‌ن ختن عسکرلری‌غه مهم بیر مغلوبیت کلیب اوز عسکر گاهلری‌غه یاندیلر . ارته‌سی تیمور سیجاك ثابت داملا حاجیم و امیر عبدالله دین یاراغلری‌نی تسلیم قیلماق‌نی طلب قیلدی . بولر مذاکره بیله‌ن بیر ایکی کون تاءخیر قیلدیلر . لیکن تیمور سیجاك نیك بعضی قومان دانلری و خصوصاً کاشغر اهالی سی دین ثابت داملام غه حسد قیلا دورغان قوماندانلر سرای لرده پارچه پارچه تورغان قطعه لریمیز غه هجوم قیلیب اولرنی قورالسیزلاشتورماق‌غه باشلادیلر . بو حالده امیرعبدالله عسکر لری‌نی الیب هر صورت بیله‌ن بولسه بولسون یار کندغه یوزمکغه تیار بولسه مو ثابت داملام قوتولوشقه کوزی ایلمه‌ی امیر عبدالله نی تسلیم بولوش لازم کلگانی‌عه قناعتلاندوردی .

بو صورت بیله‌ن ۸ـ آی نیك ۸نجی کونیده امیر عبدالله تمام یاراغلرینی تیمورغه تسلیم اتتی . تیمور، یالغوز ثابت داملام و امیر عبدالله نی بیر نچه کشی بیله‌ن نظربند قیلیب، اوزعسکرلرینی یاراغدین اجراغان ختن عسکرلری‌نی بولان تالان قیلماق‌غه بویروب، اولر نیك آت و پول و حتاکه اوست لریده‌کی کییم لری‌نی تارتیب الیب و بعضی لری‌نی اوّلتوروب غایت وحشیانه ظلم لر بیله‌ن آچ و یالانغاچ حالده کاشغردین قوغلادی . بو عسکرلر نیك شهید بولغان لریدین باشقه یولده سوسوزلوق دین و آچلیق دین اولگه‌ن لر هم تولا دور[56].

ثابت دامللاحاجیم و امیر عبدالله کاشغرغه بارغاندین
کین یارکندده امیر نوراحمد بیلهن حافظ تنجاق نیك آراسیده بعضی
مُفسد ادملر فتنه قوزغاماق غه کوشش قیلیب بیراز مجادله پیدا بولدی.
بو سبب دین امیر نوراحمد نیك عسکرلری مذکور مفسدلرنی توتوب تور
تی نی دارغه آستی لر. بو واقعه کاشغرده تیمورسیجاق نیك دشمن
لیك اظهار قیلیب تورغان کونلریده بولغان ایدی. تیمور سیجاق
بو خبرنی اکلاغان زمان کاشغر قوماندانلرید ین اولّده ثابت دامللام
نیك کاشغرغه بارماقی غه اك مهم باعث و تشویقچی بولوب کین تیمور
سیجاق طرفیغه اوتوب آلغان کیچیك آخون تنجاق نی اوچ یوز آتلیغ
بیلهن یارکندغه یوللادی. کیچیك تنجاق یارکندغه کلگهن کوندین
تارتیب حافظ تنجاق، امیر نوراحمدغه آچوقچه دوشمنلیك قیلماق غه
باشلادی. هر حالده امیر نوراحمد نیك قوّتی حافظنی یهکّمهکغه یترلیك
درجهده ایدی. کاشغرده کی امیر عبدالله دین تیمور نیك تضییقی
بیلهن تسلیم غه دعوت قیلیب مکتوب لر کلسه مو امیر نوراحمد آکا قولاق
سالمای قوت بیلهن حافظ غه مقاومت اتمکغه قرار بردی. لیکن احتیا
طاً یارکندده کی آشوق جبخانه و خزانه و توپ لرنی قارغالیق طرفیغه
یوللادی. بونی بیزنیك عسکرلر تماماً کوردی. یارکندنی بوشاتیب
چیقیب کیته میزّدیگهن شایعه پیدا بولوب شهرنیك یاقا طرفیدهکی
بعضی عسکر قوماندانلری امیر نوراحمد دین امر الماسدین یارکند
دین بش الته یوز اتلیغ عسکرلری بیلهن چیقیب قارغالیق غه یوردی لر.
بو ایش باشقه عسکرلر اراسیده مدهیش بیر اضطراب پیدا بولماق غه
سبب بولدی. حافظ بو حالنی کوزگهن همان هر یرده کی عسکر خانه
لرغه هجوم قیلغالی توردی. منه بو وضعیت امیر نوراحمد غه تسلیم
دین باشقه چاره قویمغان ایدی. بناءً علیه امیر نور احمد حافظ بیلهن
مذاکره قیلیب یاراغوات لرنی تسلیم اتمك و حافظ عسکرلرنیك مال و
جانی غه تعرض اتمسلیکی و یارکند ریاسی دین اوتمسلیك شرط لری
بیلهن کلیشیم بولدی. بو کلیشمه موجبیچه ۱۸ آی نیك ۱۷ سیده
یاراغلر و اتلر نسی تسلیم اتتی. حافظ یاراغلرنی الیب بولغانڈ
عهدینی سیندوروب امیر نوراحمدنی و بیرنچه منصبدارلرنی حبس

قیلدی ویاراغدین ایریلغان عسکرلر نیکْ تمام نرسه لری‌نی وکییم لری نی تالان قیلدی . لیکن بیر نچه یوز عسکریمیز قوماندان لری‌نی حبس ده قویوب ختن‌غه کتمکچه راضی بولمای ، بعضی‌لری قیافت‌لری‌نی تبدیل قیلیب وبعضی‌لری حافظ نیکْ خدمتی‌غه کیریب یارکندده قالدیلر .

حافظ ۱۹۳۳، ۸ـ آی‌نیکْ ۲۱ ـ کونی قارغالیق‌غه یوروش قیلدی.

او یرده پراکنده حالده تورغان عسکر و منصبدارلر بو خبرنی اکْلاب قارغالیق‌نی بوشاتیب چیقیب ختن‌غه یوردی لر . ارته‌سی حافظ کلیب قارغالیق‌نی اشغال اتتی . من بو خبرنی اکْلاب قراقاش‌غه واندین زاواغه باریب بارعسکرنی اویرغه توپلاب ، یارکندین کلگه‌ن عسکر لرنی اوّی لری‌غه رُخصت بیریب توردوم . لیکن حافظ قارغالیق‌دین اوْتمای توختادی وفقط گوماغه بیر قطعه عسکر بیله‌ن بیر حاکم ایبا ریب اویرنی اشغال اتتی . کاشغردین ارقه ارقه‌دین یاردم قوتی کلتوروب ختن‌غه یوروش قیلماق اوچون تیارلانماقده ایدی . بیز قوتی مسیزنی توپلاب گوماغه میکْ بش یوز کشی‌لیك عسکر یوللادوق . بو عسکرلر باریب اویرده‌کی حافظ نیکْ عسکرلری‌نی مغلوب اتیب حاکم باشلیغ اون‌سکز کشی‌نی اسیر قیلدیلر . قالغانی‌نی قوغلاب چیقارب گومانی اشغال اتتی‌لر . بو عسکر نیکْ ارقه‌سیدین حافظ‌غه بیرهیئت ایبا ریب انی کلیشیم‌غه تکلیف قیلدوق . کلیشمه‌نی قبول اتمگه‌ن تقدیرده اخرغچه مدافعه قیلماق عزیمیز نی بیلدوردوك . لیکن چولاق لنگرغه بارغانده حافظ نیکْ عسکرلری مذکور هیئت اعضا لری‌نی بولاب تالاب بعضی‌سی‌نی اسیر قیلدی لر . بعضی‌سی‌قوتو لوب قاچیب گوماغه یانیب کلدیلر . اسیر بولغان هیئت رئیسی‌گه حافظ، درحال گوماده عسکرلرغه " حافظ نیکْ قوّتی یگرمه میکْ کشی دین عبارت دور، سیز لر درحال گومانی بوشاتیب ختن‌غه یانیکلر" ده‌ب امر یوللاغیلی سالدی، بو عسکرلر مذکور امر نامه‌نی راست‌گمان قیلیب میکْ بش یوز کشی نیکْ یگرمه میکْ کشی‌غه مقاومتی‌نی امکان سیز کوروب یاندیلر .

من درحال زاواغه باردیم و تمام قوتنی اویرغه توپ لاب مدافعه‌غه‌تیارلاندیم. بو حالده حافظ گوماغه کلیب بیر نچه تهدید مکتوب لری نی ایاردی. من هم اکا لایق جواب لرنی یازدیم. بیز نیك استخبارات مامور لریمیز نیك حافظ نیك قوّتی خصوصیده برگه‌ن خبرلری بك مختلف ایدی. اما هیئت رئیسی مکتوب لر یده دایما یگرمه میك کشی لیك قوّت دین بحث ایتارایدی. خصوصاً ده‌کی قوّتی میز عدد یوزدین بش میك کشی بولسه مو میلتیق لریمیز بش یوز غه یتمس ایدی. جبخانه هیچ یوق ایدی، چونکه بیز نیك تمام میلتیق و جبخانه ذخیره لریمیز کاشغر و یارکنده یوق بولغان ایدی.

منه بو سبب دین بو ضعیف قوت نیك او یگرمه میك دییلگه‌ن پوتونله‌ی قوراللیغ قوت غه برابر کیلالماس لیکی کۆرۆنوب صلح قیلماق فکری توغولوب، ینه زانگوی‌غه هیئت یوللادوق. لیکن حافظ بو هیئت غه هیچ قولاق سالمای ایلگریلامکغه باشلادی. مذکور هیئت اعضالری بولغان کتته بیر تریقت مرشدی، حافظ نی ختن‌غه هجوم قیلماق‌غه تشویق اتیب انیك تشویقی بیله‌ن حافظ، مذکورمرشد نیك کاشغرده توز کورلوق قیلغان اوغلی غلام قادر و یوقاریقی خائن هیئت رئیسی بیله‌ن ختن غه عسکر یوللادی. بو حالده بیز تسلیم غه قارار بیریب زاواده‌کی عسکرلرنی ایلچی غه یاندوروب او یرنی بوشاتتوق.

۷ـ آی نیك ۲۵ـ کونی حافظ نیك عسکرلری زاوانی اشغال اتتی‌لر. من او کونی قاراقاشده ایدیم. کچقرون ده اولقی و کین‌کی هیئت اعضالریدین بیر نچه کشی، حافظ نیك قولیدین قوتولوب قراقاش غه کیریب مکا حقیقت نی سۆزلادی‌لر. «حافظ نیك قوّتی یگرمه میك ایکه‌نلیکی یالغان دور، بلکه تمام قوّتی اوچ میك دین اشمایدور، و زاواغه کلگه‌ن قوتی میك دین زیاده ایمس دور». بو حالده بیز نیك زاواده‌کی استخبارات مامور لریمیز کیریب اولر هم مذکور سۆزنی تصدیق اتتی‌لر. من بو خبرنی اکلاغان همان ظاهرده قراقاش نی بوشاتیب چیقیب کتکه‌ن صورتده ایلچی غه یوردوم. اخشامده ایلچی

غه باریب ملك غه حقیقت نی عرض اتتیم. درحال مدافعه غه قرار بیریلدی .

شامی ساعت ایکی ده عسکرنی توپلاب زاواغه یوللاماق غه باشلادوق و ساعت بش ده من ماکدیم . کؤن چیقغان وقتده تویغوسوز زاواغه باریب حافظ نیك عسکرلری نی باستوق . اوچ ساعت اورو ش نتیجه سیده دشمن نیك قسم کلی سی نی اؤلتوروب و اسیر قیلیب اشقا نی نی زاوادین سؤروب چیقاردوق،لیکن تاربوغازده شامی ساعت توقوز غچه اوروش بولوب اخیری دشمن قطعی صورتده مغلوب بولوب پیالمه غه قاچتی . بو واقعه نتیجه سیده حافظ پیالمه دین اؤتالمای اویرده توروب کاشغردین یاردم تیلامکغه باشلادی . آمدی قورقوتوش نوبتی بیز غه کلیب اکا هر قسم تدهیش و تهدیدلرنی قیلیب انیك معنویاتی نی سیندورماق غه باشلادوق . بیر هفته ایچیده حافظ غه کاشغر دین خیلی تولا یاردم عسکری کلسه موهجوم غه جرأت قیلالمای مدافعه وضعیتسی نی الیب توردی . حافظ ۱ـ آی نیك ۳ـ کؤنی تمام عسکرلری بیله ن قاچقان حسابده کاشغر طرفیغه کتتی . بونیك سببی کاشغرده تیمورنی تونگان لر اؤلتوروب کاشغرنی اشغال اتکه نی ایدی (بیانی تو بنده کیلادور).

بو خبرنی بیز اکلاغان زمان یارکندغه یوروش قیلماقغه تیارلانغیلی باشلادوق . ۱۰ـ آی نیك ۵ـ کؤنی بیز نیك عسکرلر آرقه آرقه دین یولغه چیقیپ ایگیرلیمه کغه باشلادیلر . ۱۰ـ آی نیك اونی من یولغه چیقتیم . بیز نیك عسکرلر گوما و قارغالیق شهرلرینی هیچ مقاومت سیز اشغال اتتی لر . فقط بو اشغالده قارغالیق کتتهلریدین حافظ طرفداری بولوب بیرآز مقاومت کؤرستمکده بولغان صابر خان اؤلتورولدی . من گوماغه بارغان کؤنی بیز نیك عسکرلر قارغالیق دین ایلگریلهب پوسکام غه باردیلر . بو وقت غچه امیر نور احمد یارکنده قاماقتا ایدی و امیر عبدالله تیمور سیجاك اؤلتورولگه ن کیچه سی کاشغردین قاچیب یوشورون یول لر بیله ن یارکندغه کلیب اویرده کی طرفدارلریمیز نیك اوییده یاشونوب تورماقده ایدی . دشمن نیك

موندین هیچ خبری یوق ایدی . بیز نیكٔ عسكرلر نیكٔ پوسكام غه بار غانی نی یاركندده‌كی حافظ نیكٔ نایبی وعسكرلری اكلاب قورقوب در حال امیر نور احمدنی حبس دین چیقاریب بیر هیئت غه قوشوب پوسكام غه چیقاریب كلیشیم تیله‌دیلر . لیكن امیر نور احمدعسكرغه یتیشیب لا درحال قیادتنی قولی غه الیب یاركندغه یوروش قیلدی . بو خبرنی ایلگریكی مغلوبیتده یاركندده قالیب مخفی تورغان بیرر یوز ختن عسكرلری اكلاب درحال یاراغلانیب كهنه شهرغه هجوم قیلیب بیرر ساعت ایچیده اویرنی الدیلر. حافظ نیكٔ عسكرلری قاچیب یكٔی شهرغه قامالدیلر. بیر طرفدین امیر عبدالله یاشونغان یریدین چیقیب عسكر قیادتی نی قولیغه الدی و ینه بیر طرفدین امیر نور احمد ختن عسكری بیله‌ن یتیشیب ۱۰-آی‌نیكٔ ۲۱-كونی یكٔی شهرنی محاصره قلماق‌غه باشلادی .

من بو خبرنی گوما و قارغالیق اراسیده اكلاب قارغالیق‌غه باردیم، بیر هفته اندە توروب پوسكام غه باردیم. بو اوچ ای ایچی ده اؤلوم و قان اراسیده یاشاب ینه سلامت و ظفرغه اولاشقان ایكی اینیم بیله‌ن كوروشتوم . ۱۰-ای‌نیكٔ ۲۹-كونی من ختن‌غه یاندیم و یاركندیكٔی شهر اون‌بش‌كون محاصره قیلینغاندین‌كین هجوم بیله‌ن فتح قیلیندی. حافظ نیكٔ عسكرلری‌نیكٔ یاراغلری‌نی الیب خواهلاغان‌یر یغه كتمكغه اجازه بیریلدی.حافظ نیكٔ نایبی محمد نیازواوغلی نی حبس

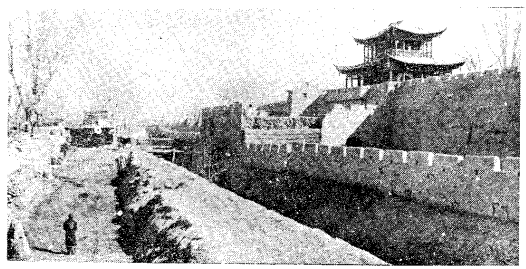

یاركند سپیلی نیك كاشغرد روازه‌سی

۹ــ فصل

خوجه نیاز حاجی نیكْ التی شهر غه كلگه نی وختن حكومتی نیكْ اكا رسماً بیعت قیلغانی

۷ـ آی نیكْ اخیریدین باشلاپ تورپان اولكه سیده خوجه نیازحاجی و ماجوكْ یكْ اراسیده قاتیغ محاربه لربولغالی تورد ی. بیر آی مدت بو اوروش دوام قیلیب دایما خوجه نیازحاجی مغلوب بولوب، اخیری ۷ـ آی نیكْ ۸ـ ویا ۱۰ـ كونی ده خوجه نیازحاجی تورپان اولكه سیدین تمام عسكرلری نی الیب قاراشهر طرفیغه قاچماق غه مجبور بولد ی. مع الاسف بو واقعه نیكْ تفصیلاتی نی بیلمای میز[57].

خوجه نیازحاجی و عسكرلری قاراشهرغه یقینلاشیب اوشاق تال غه كلگه نده قاراشهرده كی تونگان لر مدافعه غه چیقیب قاتیغ اوروش بولد ی. خوجه نیازحاجی قاچماق غه تیار بولغانده محمود سیجاكْ قاتیغ بیر هجوم بیله ن تونگان لرنی مغلوب اتیب قوغلاغانچه قاراشهرغه كلیب ینه اویرده تونگان لرنی یمان مغلوب قیلیب قاراشهرنی فتح قیلد ی، تونگان لر نیكْ تولاراقی نی یوق اتتی.

خوجه نیازحاجی شهرنی آلور الماس كوچا واكْ بگ غه، اسماعیل بای غه، تیمور سیجاكْ غه وختن حكومتی غه مكتوب لر یازیب د رحال تمام قوت لری نی قاراشهرغه سوق اتمك و اویرد یــن همه سی بیرلا شیب تورپان غه یورُوب ماجوكْ یك نی یوق اتمك و شونچه لیك حالد ه شرقی توركستان مسئله سی نی حل قیلماق غه دعوت قیلد ی.

بو دعوت نی واكْ بگ د رحال قبول قیلیب قراشهرغه بش میكْ عسكر بیله ن بارد ی. اسماعیل بای نیكْ نیمه قیلغانی نی بیلمه ی میز. لیكن عسكری یاردم قیلمغانی معلوم د ور. تیمور سیجاكْ، من ختن

نی الیب بولغاندین کین تمام قوتیم بیلەن تورپان‌غه بارامن، اما حاضر فرصتیم یوق» دیگەن مضمونده جواب بردی. ختن حکومتی یوقاریده ایتیلغان وجه بیلەن تیمور نیڭ هجومی‌دین‌مدافعه قیلماق‌غه مشغول ایدی.

حافظ پیالەدین قاچیب ارته‌سی، یعنی ۱۰-آی نیڭ ٤-کونی خوجه نیازحاجی‌غه بیر هیئت یوللادوق و انی تمام شرقی تورکستان‌غه رئیس جمهور تونوغانی میزنی بیلدورمك. اکا هم مالی و هم عسکری یاردم اتمکنه نیتیمیز بارلیقی‌نی معلوم قیلیب بو هیئت قولیدین ایکی یوزسر (۹۰۰۰ گرام) التون ایبارمدوك.

بو هیئت باریشدین ایلگری جمادی‌الاولی نیڭ اخریده کوچا واڭ نی‌هم همراه الیب تورپان طرفیغه یوروش قیلدی. آیغیر بولاق و کموش اراسیده ماجوڭ یڭ تویقوسوز بیر هجوم بیلەن خوجه نیازحاجی‌نی یمان مغلوب اتتی. بو اوروش ده واڭ بگ عسکرلری‌نی تاشلاب ایگری قاچقان اوچون بو مغلوبیتنی خوجه نیازحاجی اکا یوکله دی. کوچا عسکرلری نیڭ تولاراقی دشمن قولیده شهید بولوب و بیر حصه‌سی یولده اچلیغ و سوسوزلوق بیلەن اولوب آزغینه‌سی سلامت کلدی. بومغلوبیت‌دین‌کین خوجه نیازحاجی قاراشهرغه کلیب محمود سیجاڭ نی عسکر بیلەن اویرده قویوب اوزی کورلاغه کلدی. و بوحالده کوچانیڭ کتته ادملری کورلاغه باریب انی کوچاغه کلمکنه دعوت اتتی لر. خوجه نیازحاجی ۱۰-آی‌نیڭ ۱۹-کونی کوچاغه کلدی. بیز ایارگەن هیئت‌هم انیڭ بیلەن کوچاده کورُوشتی. خوجه نیازحاجی کوچاغه کلیب واڭ بگ‌نیڭ تعلقاتی‌نی ضبط قیلیب اوزی‌نی نظربند قیلدی. خوجه نیازحاجی بیزغه یازغان مکتوبی‌ده کوچا شهری‌نی شرقی تورکستان‌نیڭ پایتختی قیلماق‌غه قرار برگه‌نی‌نی یازدی. الحاصل کوچاده توروب آقسو، کاشغر و ختن‌غه ارقه ارقه‌دین مختلف هیئت لر یوللاماق و بیر بیری‌غه مناسبتی یوق و ضد امرلر و تکلیف لر قیلماق غه باشلادی[58].

۱۰ــ فصل

تیمور سیجاڭ نیڭ اۆلتورولگه نی

یوقاریده ایتیلغان وجه بیلهن تیمور سیجاڭ ختن غه عسکر یوللاغان وقتیده قول استیده کی قیرغیز عسکرلری نی هم ختن غه یورو ش قیلماق غه امر ائتتی . لیکن قیرغیز لر بو امرنی قبول اتمدیلر . بو سبب دین تیمور سیجاڭ قیرغیزلر نیڭ قوماندانی عثمان علی بگ غه سو ء قصد قیلغالی یاشلادی . عثمان علی بگ ۱۹۳۳ ، ۹ - آی نیڭ ۲۱ - کونی تمام عسکرلری نی الیب تاغ قه قاچیب چیقیب کتتی . تیمور سیجاڭ اولر نی یاندوروب کلتورمك اوچون خیلی تولا کوشش قیلیب موفق بولالمادی[59]:

اخیری ۹ - آی نیڭ ۲۸ - کونی تیمور سیجاڭ کاشغرده کی عسکرلری نیڭ تولا راقی نی عثمان علی بگ نی توتماق اوچون تاغ قه یوللاب اوزی اوتوموبیل غه مینیب زوڭ قراول ده کی حکومت باغی غه هوا الماق اوچون چیقیب کچقرونده یاندی . یڭی شهرده کی تونگانلر موندین خبر تاپیب اللیگ اتمش تونگان فدائی بولوب یڭی شهردین چیقیب تیمور سیجاڭ نیڭ یولیده بوقتورما بولوب توردیلر . تیمور سیجاڭ اویر غه کلگه ن همان تونگانلرانی اوق غه توتوب یاوری وشۆفۆری بیله ن اۆلتوروب و باشی نی کسیب یڭی شهرغه قاچتی لر .

بو حاده ته دین اوچ ساعت کین ماجیسا تمام قوتی بیله ن کهنه شهر غه هجوم قیلیب اویرده کی تیمور سیجاڭ نیڭ عسکرلری نی مغلوب قیلیب شهرنی الدی . بیر کیچه و کوندوز شهر ایچی و اطرافی نی تونگانلر بولان تالان قیلدی . بونیڭ بیله ن بیر هفته مدت کهنه شهر ماجیسا نیڭ قولیده قالدی[60] .

۱۰ - آی نیڭ ۵ - کونی عثمان علی بگ قیرغیز تمام قوتی بیله ن تاغدین کلیب کهنه شهرغه هجوم قیلیب تونگانلرنی مغلوب

قیلدی و شهرنی الدی . ماجیسا عسکرلری بیله‌ن قاچیب ینه یکی شهر غه قامالدی . عثمان‌علی‌بگ کهنه شهرنی الفاندین کین اوزی نی تیمور سیجاك نیك اورنیغه سیجاك اعلان قیلیب کاشغر حکمداری بولدی. تیمور نیك تابع‌لری‌نی اوزی‌غه اطاعت قیلدوروب ایکی هفته مدت یکی شهرنی قاتیغ محاصره قیلدی . لیکن تونگان‌لر سپیل اطرافی ده ایلگری دین قورغان استحکام لری دین شدت بیله‌ن مدافعه قیلدی‌لر .

بو اراده تیمور سیجاك نیك قوماندان‌لری‌دین حافظ، احمد خان ، همدم بگ و باشقه لری بیردین ایکی دین عسکرلری‌نی الیب عثمان‌علی سیجاك دین ایریلیب خوجه نیازحاجی نیك الدی‌غه بارا میز ده‌ب کوچاغه کتکه‌لی توردی‌لر . بو نیك بیله‌ن عثمان‌علی سیجاك نیك محاصره قوتی آز قالیب یکی شهر محاصره‌سی ضعیفلاشتی .

عثمان‌علی، سیجاك بولغاندین اعتباراً ثابت داملام یاشونغان یری‌دین چیقیب عثمان‌علی بیله‌ن یخشی مناسبت پیدا قیلدی . بونیك سایه سیده کاشغرده‌کی بعضی ختن‌لیك لرنی و غربی تورکستان‌لیغ مهاجرلردین بعضی‌سی‌نی یانیغه تارتیب« ختن اِداره سی» اتلیغ بیر جمعیت تشکیل اتتی . بو جمعیت دین کوتولگه‌ن مقصد کاشغرده اهسته اهسته ختن حکومتی نیك نفوزی‌نی آشوروب نتیجه ده کاشغر و ختن‌نی بیر لاشتورومك ایدی . بناً علیه بیز بو جمعیت نیك پوتون مصرفی‌نی ختن خزانه سیدین بردوك . بو جمعیت اهسته اهسته قوتله‌ندی و بیر مقدار عسکری قوت هم توپلادی . عثمان‌علی نیك قول استیده‌کی قوماندان‌لردین بعضی‌سی مخفی صورت ده بو جمعیت غه طرفدار بولدی . بو ختن اداره‌سی جمعیتی نیك موفقیتی نیك مهم سبب لری‌دین بیری، ختن حکومتی نیك کوچه مالی یاردم لری، ایکنجی سی، عثمان‌علی نیك عِشرت غه توشوب هر ایش دین غافل یورگنی ایدی .

عثمان‌علی ،غیرتلیك و باتور بیر یگیت ایدی ،مع الاسف اوزی سواد سیز بولوب، عسکر اداره سی‌اوچون کره‌کلیك بیلم و تجربه غه

ایگه بیر کشی ایماس ایدی. منه بو اوچون انیڭ اقتداری ایکی‌ای دین اشوق دوام قیلمادی. انیڭ بو وضعیتی دین اوز تابعی ناراضی بولوب چوڭ قوماندانلری‌دین اوزبك ساتیوالدی‌جان، یوسف جان، قیرغیز اورازبگ، چپك قاضی، عبدالخالق و آدیلر آپ اچوق چه عثمان‌علی غه دشمن بولدی‌لر. عثمان‌علی بونی تویار تویماس اوزی‌غه تابع قالغان بیرەر میڭ قیرغیز عسکری‌نی و تمام توپ و جبخانه ویاراغلر نی الیب تاغ غه قاچتی. عثمان‌علی قاچقاندین کین تمام عسکر نیڭ قیادتی‌نی اورازبگ قیرغیز قولیغه الدی، درحال یوسف جان‌نی بیرەر میڭ اوز بك عسکری بیله‌ن عثمان‌علی‌نی توتماق اوچون تاغ غه یوللادی. یوسف جان،عثمان‌علی نیڭ اوستیغه اوشتومتوت هجوم قیلیب انی و اڭ چوڭ ادمی بولغان خوش‌محمدنی اسر قیلدی و توپ و بعضی یاراغ و جبخانه لرنی هم اولجه الیب کاشغرغه ینیب کلدی[61].

بو کوندین باشلاب اداره ایشی ثابت داسلام غه‌عسکری ایشلر اورازبگ غه قرار تاپیب ختن اداره‌سی ارادین کوتریلیب بیر کاشغر حکومتی شکلی‌نی آلدی. بو اداره هندستان‌دین، تورکیه دین بیر نچه هَوَسکار ادملر کاشغر غه کلیب اوز لری‌نی کته ایش قیلغان و ایش بیله‌دورغان صورت‌ده کوّرساتیب بعضی عسکری ایشلر غه ارالاشماقده ایدیلر. مذکور ادملر ثابت داسلام نیڭ اڭ یاقین مشاور لری بولدیلر[62]. ثابت داسلام، مەیلی ختن حکومتی دین و مەیلی خوجه نیازحاجی دین راغی سورماسدین بیر مستقل کابینه تشکیل قیلدی، اوزی باش‌وکیل بولوب اون آلته اعضادین مرکب بیر کابینه نی«مُوَقّتْ شرقی‌تورکستان حکومتی»عنوانی بیله‌ن ۱۹۳۳، ۱۱-ای‌نیڭ۱۲-کونی مراسم بیله‌ن اعلان اتتی[63]. بو کابینه نیڭ اعضاسی بولغان اون‌الته کشی نیڭ فقط اوچ کشی دین باشقه‌سی انقلاب اعضالر یدین بولمای ملت نیڭ نظریده کی اعتبار لری و بو خدمت اوچون

یترلیك قابلیت غه ایگه بولغانلیقی لری شبهه کوتوزگه‌ن کشی لر ایدی .
بو اوچون بو حکومت نی مه‌یلی ختن حکومتی و مه‌یلی خوجه نیازحاجی
رسماً تونوماد ی لر .

ثابت داسلام مذکور کابینه نیك اتیده پوتون شرقی تور
کستان ده رواج بیریله دور دیگه‌ن حکوم بیله‌ن کاغذ پول چیقاردی . لیکن
یوقاریقی ناراضی لیق یوزیدین بو پول نی کاشغردین باشقه یرده قبول
اتیلمادی . بو حکومت نیك کین‌کی احوالی توبنده اوز موردیده کیلادور .

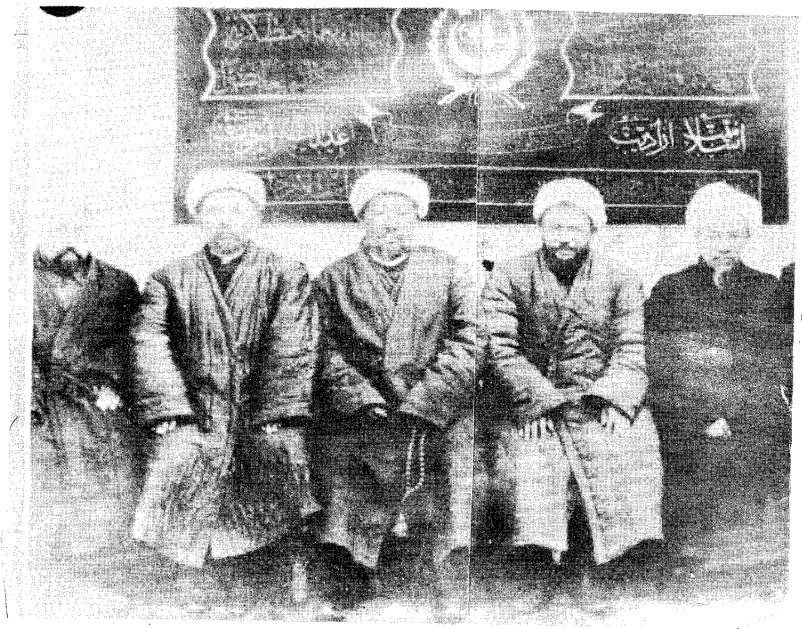

ثابت داسلام کاشغر حکومتی ارکانی دین بعضیلری بیله‌ن بیر بیله‌ن بیرارادا .

۱۱ــ فصل

اوروچی ده کی حادثه لر

۱۹۳۳ ارته‌یازیده جین‌شورین نیكْ حاکیمیتی استیده اوروسچی غینه قالغان ایدی. گوچیكْ تونگان لر و جیمسا خوجه‌نیاز حاجیم طرفیدین الینغاندین کین جین شورین نیكْ وضعیتی خطرغه توشودور. اوروچیده حکومت نیكْ ترکیبیده یر الغان مهم کیشیلر اراسیده جین‌شورین نی اؤرنیدین توشؤرؤش مقصلتلیك حرکت‌لر باشلا یدور.

اوزون زمان دین بیری جین شورین، اق اوروس‌لر[64] نی عسکر غه الیشدین چیکینیب کلگه‌ن ایدی. براق چینلیغ عسکر لر ملی انقلاب چی‌لرغه قارشی تورالمیغانلیقیدین مجبور بولوب اولر دین عسکر الدی و انگلیسلر دین الغان یاراغلر[65] بیله‌ن قوراللاندوردی. ۱۹۳۳ییلی ارته‌یازیدین باشلاب جین‌شورین بیله اق‌اوروسلر اراسیده اعتماد سیزلیق پیدا بولوپ کؤن‌سایین کؤپه‌یدی. اق‌اوروسلر، بیریاندین انقلاب نیكْ که‌کروپ که‌تکه‌نیدین، یئنه بیر یاندین سویت حکومتی بیله‌ن جین‌شورین نیكْ اراسیده مناسبت‌لرنیكْ یقینلاشیشقا یؤزتوتقانلیقی دین اؤزلری نیكْ عاقبتی اوچون قورقونجیغه تؤشکه‌ن. اق‌اوروسلر بیله‌ن جین‌شورین اراسیده ایشه‌نچسیزلیك نیكْ اؤلغایشیده اوروچیده‌کی سویت کونسولخانه سی نیكْ هم حصه‌سی بار دیگه‌ن‌لر آزایمه‌س[66].

۱۹۳۱ ده چین- ژاپون سوقوشیده ژاپونلر دین قاچیپ سویت‌لر اتفاقیغه سیغینغان مانچوریالیغ چیں عسکرلریدین بیر قیسمینی ۱۹۳۳ باشیده سویتلر جین‌شورین غه اؤتکؤزوب بردی[67]. و ۱۹۳۳ یلی نیكْ ۱- ویا ۲- آییده بو عسکرلر نیكْ باشیغه اصلاً مانچوریالیغ بولغان شیكْ شی‌سه‌ی نی "شیكْ زیخوی" عنوانی بیله تعینلاب قمول و تورپان ده سوقوشقه سؤردی.

اقاوروسلر بیله‌ن مانچوریا دین کلگه‌ن چینلیغ عسکرلر اراسیده جین‌شورین نیك نیتی و آکا قارشی توروش خصوصیده بیرلیك پیدا بولدی[68]. اقاوروسلر، جین‌شورین غه مخالف علاقه‌لیغ چین لیغ لربیله‌ن مصلحت‌لیشیپ ۱۹۳۳ - ییلی ٤- آی‌نیك ۲۱- کونی نه‌نگو وه‌ن (اورومچی) ده تورغان ۰۰ ٤ قدر قوت‌بیله‌ن جاك‌جوك یامون غه باسیب کیریب جین‌شورین نیك ایشدین اوزاقلاشمیقینی طلب قیلیدور. جین‌شورین موندا غ‌بیر واقعه نیك بولمیقینی کوزآلدیده توتوپ یامونغه تولا قوت توپلاب تورغان ایدی. بو ایکی قوت اراسیده قاتتیغ اوروش بولدی. جین‌شورین‌دین کوکلی قالغان چینلیغلر و مانچوریا دین کەلگه‌ن عسکرلر بو شوقوشقه ارالاشمیدیلر. اخیری، چین‌شورین اوزی نیك مغلوب بولمیقی و اولتورولمیکی دین قورقوپ مخفی ادم چیقاریب اوزی‌نیك و بالا بارقالری نیك جانینی غینه الیپ اورومچیدین چیقیپ کەتمەك نی تکلیف قیلدی. قوزغولاکچیلر بو تکلیفنی قبول قیلیب جین‌شورین نی باله بارقەسی بیله‌ن بیر اوتوموبیل‌غه سالیب ارقه دروازه بیله‌ن قاچور دی. جین‌شورین عسکرلری، اوز باشقوماندانلری نیك قاچقانیدین خبر تاپقاندین کین اقاوروسلرغه تسلیم بولدیلر. جین‌شورین قاچقانچه ٤- آی‌نیك ۲٤- کونی چوچك یولی بیله‌ن سویت‌لر اتفاقی غه اوتوپ اویر دین چین غه کتتی[69].

جین‌شورین قاچقاندین کین "اولکه‌ده امنیت‌نی قوغداش عالی کومیته‌سی" اتلیغ بیر هیئت قورولدی. بو هیئت، معارفناظری ۸۰ یاشار لیوه‌ن لوك نی حکومت رئیسی و دیکچیك (مانچوریا دین کەلگه‌ن عسکرلرنیك باشی) نی حربی ایشلر باشلیغی تعین قیلدی. عالی کومیته، خلق‌نیك مال‌ملکینی و جانینی محافظت قیلیش، جین شورین نیك حیاتی و مال‌ملکیغه تەگمەسلیك، و سویت کونسولخانه‌سی نی محافظت قیلیش دیگه‌ن ۳ ماده لیك بیر قارار نی قبول قیلیب اعلان اتتی.

شو کون لر ده شیك‌شی سه‌ی عسکرلرینی باشلاپ توریاندین اورومچیغه کیلادور. عالی کومیته، ٤- آی‌نیك ۱٤- کونی شیك‌شی سه‌ی‌نی

دوبه‌ن (عسکری والی ویا چیگرا مدافعه قوماندانی) تعین قیلیشقه مجبور بولا دور، و ٤٤ اعضادین عبارت‌بیر وقتلیق (مؤقّت) اُولکه لیك حکومت تشکیل قیلادور. حکومت‌اعضا لری اراسیده لوه‌ن لوك (رئیس)، گمیرکین، پاپه‌نگوت، شیك‌شی سه‌ی، نظربگ (قمول واکلی)، حسین بای، عبدالقادر، آباو، توکّباو و جاك بییوه‌ن لربارایدی[70]. بو حکومت طرفیدین اعلان اتیلگه‌ن پروگرام ده سیاست، اقتصاد و معارف ده هر ملت غه برابر حقوق بریلمیکی، هرملت نیك فردلر نیك سایلام و امتحان قانونلری بوینچه حکومت خذ متیفه قاتناشمیقی، خارجی مناسبت ایشلری نیك چین مرکزی حکومت قولیده بولیشی کبی مضمون لربارایدی.

بو آرادا شیك نیك دوبه‌ن‌بولوشیغه شخصی و یا سیاسی سبب لردین مخالف بولغان لربارایدی. باشتا غولجه نیك عسکری والیسی جاك بییون بولوب آق‌اوروس و چینلیغلردین مرکب بیرّ شیك شی سه‌ی‌نی آ ورروش گوروپی" قورولدی. بوندین خبر آلغان شیك، بیر نچه چینلیغ منصبدار نی و اق‌اوروسلردین گمیرکین بیله‌ن پاپانگوت نی توتوپ اولتوردی[71].

ماجوکیك بو کونلرده (١٩٣٣ اوترالریده) خوجه نیازحاجی و محمود محیطی‌لرنی تورپان دین قاچوروپ پیچان، قاراشهر، بارکول قتارلیغ شهرلرنی ایگیله‌پ بو یرلرده‌کی تورك لردین و تونگان لردین تولا عسکر توزوپ بیر بولوم قوتینی ماخی نیك قوماندا سی آستیده آلتای‌غه یوللایدور. اوزی ٩-آی نیك ٢٠-کونی اورومچیغه تعرض قیلغلیی باشلایدور. شیك، اوروشتا مغلوب بولوب اورومچیغه قایتادور[72].

بو ارادا ماجوکیك، جاك‌بییوه‌ن بیله‌ن‌پیتیشیپ او نیك اورومچی تعرضیغه قوشیلیشینی تامین قیلادور. یوقاریده بیان قیلینغان کبی غولجه ویلایتی اورومچی حکومتیدین ایریلغاندین کین جاك بییوه‌ن، بو اولکه‌نی اوز باشیغه اداره قیلیپ قوتینی آشورماقتا ایدی. چینلیغ، تونگان، تارانچی، قازاق و قالماقلر دین اون بشمیك عسکر توپلیغان ایدی. شرقی تورکستانغه روس نوفوذی کیریب قالمیقیغه غایت درجه ده

ضد يت كۆرسه تيپ روس چيگراسينى محكم توتقان . البته بو سياست روسلرغه يمان اغير كۆرۈنمكده و فرصت كۆتوپ تورماقدا ايديلر[3].

ماخو يكْ آلتاى نى ايگەلەپ، چوچك وماناس قتارليغ يرلرنى هم قولغه توشوروب، داوانچيكْ دين اورومچيغه تعرضغه كچكەن ماجوكْ يكْ قوتلرى بيلەن بيرلەشمەكغه تيريشيدور . جاكْ بييوەن ، ايلى دين عسكرينى باشلاپ اورومچى غه قاراب يوروش قيلادور . شو نيكْ بيلەن اورومچى تۆرت بيرياندين قورشالغان بوللادور[4].

ماجوكْ يكْ ١٩٣٤ - ١ - آى نيكْ ١٢ - كونى اورومچى غه باسيپ كيريپ نەنگوەن بازارى ، آيروپلان ميدانى و رادیو مركزينى قولغه توشورادور . شيكْشى سەى نيكْ بو قورقونچلوق زمانيده سوينلراتفاقى شوقوشغه آرالاشادور . سانى بيزچه بيلينمەيگەن بير سويت قوتى، تانك توپ و آيروپلان بيله كيريپ جاكْ بييوەن نيكْ قوتلرى بيلەن اوروشقه كريپ اولرنى تارومار قيليپ ماجوكْيكْ نيكْ اوستيغه هجوم قيلادور[5]. بو ارادا اورومچيغه شمال - غرب طرفدين اوچوپ كەلگەن ايروپلان لرما جوكْيكْ نيكْ عسكرلرى اوستيغه بومبا واوق ياغدوروپ تونگان لرنى بك تولا ضايعات غه اوچراتتى . تونگانلر غايت پراكنده حالده تورپان غه قاچتيلر . حتتا بو سوقوشتا ماجوكْيكْ نيكْ اولگەنى هم شهرت تاپتى. دوانچيكْ محاربەسيدين كين ماجوكْيكْ نيكْ اورومچى حكومتى بيلەن اوروشقودەك قوتى قالميدى . آلتى شهر غه يوزومكدين قورقوپ كوچا دەكى عسكرلرينى هم اويردين ياندوردى . نيمه قيليشنى بيلەلمەس حالده قالدى[6].

جاكْ بييوەن نى تاغ ده اوزادم لرى اولتوردى . بير روايت غه كوره اوزىنى اوزى تپانچه بيلەن اتيب اولتورميش دور[7]. اما تارانچى، تونگان ، قازاق و قالماق عسكرلرى بيرلا شيب غولجه شهرى ده مدافعه غه تيارلاندىلر . دشمن غولجه غه هجوم قيليب قاتيغ اوروش لر بولدى. اخيرى تارانچى لر توردى آخون باى نيكْ تشويقى بيلەن تسليم بولدىلر . تونگان لر جنوب تاغلرى غه قاچيب كتتى لر .

قازاق و قالماق‌لر تارقاب تاغلرده‌ی یایلاغلری‌غه قاچیب کتی‌لر . تو نگان‌لر قاچقانچه تکْری تاغلریدین کونس و یولدوز یول‌لری بیله‌ن یو روب رمضان ایچیده کوچاغه کلدیلر[78].

بو صورت بیله‌ن غولجه ولایتی‌غه، روس‌لرنیكْ اچوق یاردمی بیله‌ن، شیكْ استیلا اتتی . مذکور توردی آخون‌یای‌نی غولجه ولایتی‌غه دوته‌ی (والی) تعین قیلدی . روس عسکرلری تانك و توپ‌لری‌نی الیب اوز حدودی‌غه یانیب کتتی‌لر .

منه شو نیكْ بیله‌ن شیكْشی سه‌ی نیكْ، سویت‌لر اتفاقی حمایه‌سیده، شرقی تورکستان نیكْ اوستیغه مُطلق حاکمیتی قرارتاپتی .

اورومچی حادثه لریغه تگیشلیك بولوب ایلگیمیز غه کیچه‌ن معلومات قیسقیچه منه موندین عبارت دور . جیكْ شورین نیكْ آغدورولوشی ، شیكْ نیكْ دوبه‌ن بولوشی ، سویتلر اتفاقی نیكْ شیكْ نی قوتقوزماق اوچون عسکری کوچ کیرگوزیشی، و حتتا ماجوكْ یك نیكْ ایکینجی قتیم شرقی تورکستانغه چیقیشی اسرارلیع حادثه لردور بو حادثه لر نیكْ قاراکُولوقیغه یوروقلوق کلتورمه‌ك کیلکوسیده کی تاریخ تدقیقاتچیسی منور لریمیزغه امانت بیر وظیفه دور[79].

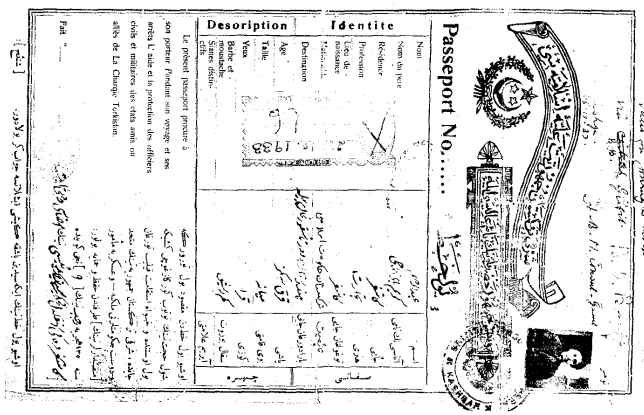

شرقی تورکستان اسلام جمهوریتی پاسپورتی ، ۲۸ / ۱۰ / ۱۹۳۳

۱۲ــ فصل

ملی انقلابچیلر نیك یات دولتلر بیلهن سیاسی مناسبتی

یات دولتلر بیلهن سیاسی مناسبت توزوش مسئلهسی نیك اهمیتی غه اك اوّل توشونگهن لر ختن انقلابچیلری ایدیلر. شرقی تورکستان انقلابچیلری عموماً اورومچی حکومتی نیك ضِدّی غه بولوب مرکز چین حکومتی غه مخالف وضعیت المیفانلیقی معلوم دور[80]. لیکن چین مرکزی بیلهن آرامیزده مسافه بك اوزون و هم اوتراده دشمن بارایدی. چین حکومتی نیك انقلابچی لرنی یمان کوز بیلهن کوروب هر یاردم نی اورومچی غه صرف اتکهنی اوچون انقلابچی لر چین مرکزی حکومتی بیلهن رسماً مناسبت پیدا قیلماق غه امکان تاپمغان ایدی[81]. بو اوچون بو یرده انقلابچی لر نیك قوشنه دولت لر بیلهن مناسبت پیدا قیلماق غه کوشش قیلغان لری و مناسبت لری نیك کیفیتی نی بیان قیلیب اوّتامیز.

ختن حکومتی قورولغان وقتدین باشلاب قوشنه دولت لر نیك شرقی تورکستان خصوصیده کی سیاست لری نی غیرمستقیم یول لربیلهن بیلمکهه کوشش قیلیب حاصل قیلغان معلومات دین هندستان حکومتی نیك کاملاً بیطرف لیك وضعیتی نی الماق غه قرار برگهنلیکی معلوم بولوب بو دولت بیلهن تماس اتمك فایدهسیزلیقی بیلیندی[82]. روس حکومتی شرقی تورکستان انقلابچی لری غه ظاهرده یخشی معامله ده بولماق و اولرغه هرنرسه تیلاسه برمك و بو یول بیلهن شرقی تورکستان دهکی منفعت لری نی قولغه کلتورمك سیاستی نی توتقانلیقی شبههسیز بیلیندی[83].

افغانستان حکومتی بیزغه لازملیغ درجهده فایده یتکوزالمسه مو دیندا شلیق، ملی قوشنهلیق و بیراوترا آسیالیغ لیق اعتباری بیلهن بیلمگهنیمیزنی بیلدورمك صورهتی بیلهن اخلاقی یاردم قیلماقی نی

امید قیلدوق . بنا ًعلیه من ۱۰ـ آی ده پوسکام غه بارغان وقتیمده افغانستان غه غیر رسمی بیر هیئت صفتی بیله‌ن بارماق اوچون قوربان الله و میان حسن خان‌نی تعین‌لاب ختن‌غه یاندیم . بولر ۱۱ـ آی ده ده یولغه چیقتی‌لر . بولرنی افغانستان حکومتی محبت‌و احترام بیله‌ن قبول اتتی. لیکن اراده‌کی یول اوزاق بولغان اوچون مثبت‌ویا منفی‌بیر نتیجه قولغه کلگونچه بیز وطن‌دین خارجغه چیقتوق و هیئتیمیز افغانستان‌ده قالدی[84].

خوجه نیازحاجی غه کلسك،انیك یانیده ایلگری روسیه‌ده قزیل تشکیلات غه اعضا بولغان بعضی شرقی‌تورکستان لیغ کشی لر بار ایدی‌لر . خوجه نیازحاجی بولرنیك تشویقی بیله‌ن تمام اُمیدی نی روس غه تیککه‌ن ایدی[85]. خوجه نیازحاجی روس حکومتی بیله‌ن مذاکره قیلیب بیر مقدار میلتیق و جبخانه آلماق‌غه پوتوشکه‌نیدین کین انیك بو سیاستی غه واقف بولدوق . بیز اکا ًبو سیاست نیك عاقبتی وطن او چون خطرلیك دور ًده یازدوق. بو مکتوبو میز نیك جوابی غه خوجه‌نیاز حاجی یازدیکه" بیزغه هر قسم یاراغ توپ تانك و طیاره لازم دور، و بونی روس دین باشقه قوشنه دولت‌لر برمایدور . روس‌لر بو یاراغلرنی برادورغان بولدی. بیز بو یاراغلرنی الماق اوچون روس‌لر نیك قویغان شرط‌لری‌نی قبول اتتوك . لیکن یورت‌نی قولیمیزغه آلغاندین کین او شرط‌لرنی تیگوشتورامیز ، خاطر جمع بولسون‌لر" . بو وعده لر نیك مقابیلیده خوجه نیازحاجی نیك روس‌لرغه برگه‌ن امتیازی بو لر ایدی :

- شرقی تورکستان نیك تمام تجارتی‌نی سویتلر بیله‌ن قیلماق و هندستان و افغانستان بیله‌ن تجارت‌نی توختاتماق،

- سویتدین باشقه بیر دولت بیله‌ن سیاسی مناسبت غه کریشمه‌سلیك ،

- عسکر تعلیماتی و هر فننی ایش‌اوچون لازم لیغ ادم لر نی یالغوزسویت‌دین الماق و باشقه اجنبی‌لرنی ایش‌غه سالماسلیق.

خوجه نیاز حاجی نیك بیزغه بیلدورگه‌نی بو مقداردده دور . لیکن بیز دین مخفی توتقان موندین قورقونچ راق ماده‌نی هم بیلامیز،انی ذکر

قیلماق مناسب ایمەسدوڕ[86].

الحاصل خوجه نیازحاجی بیرآز وعده نیكْ مقابلیده شر قی تورکستان نیكْ پوتون مقدراتی نی روس غه برمکفه بیلمسدین راضی بولدی، چونکه شیطان نیكْ حیلەسی غه گول بولغان و سیاست اویون لری‌دین پوتونله‌ی خبرسیز قالغان ایدی[87].

کاشغرده ثابت داملام، حکومت قورغاندین کین اوذات سیاست ایشیده مهارت کۆرسۆتوب هند ستان، افغانستان، ایران، تورکیه و باشقه دولت‌لر بیله‌ن سیاسی مناسبت پیدا قیلماق فکری‌غه توشتی. لیکن مع الاسف بو ایش‌اوچون سفیر فوق‌العاده عنوانی بیله‌ن شرقی تورکستان حکومتی اتیده یوللاغان ادمی تورکیه‌دین یکی کلگه‌ن ماجرا پرست کشی ایدی. بو سفیر هند ستان‌غه باریب اوچ تورت کۆن اویان بویان‌غه یوگوروب هیچ ایش قیلالمای پشی نی قیستو روب تورکیه‌گه کتتی. ثابت داملام نیكْ برگه‌ن آلتون لری‌نی دسمایه قیلیب ایزمیرده چوكْ دوکان اچتی[88].

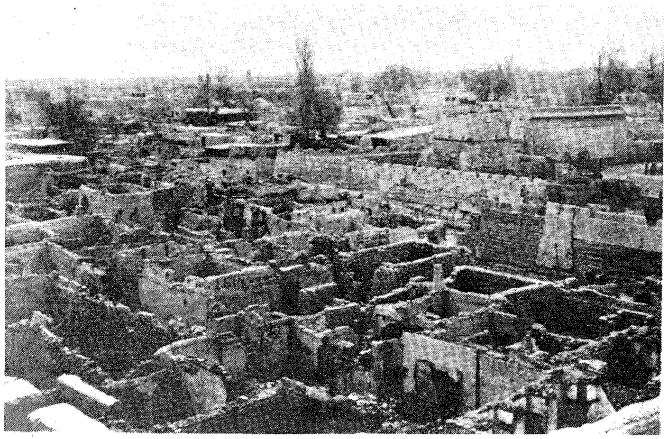

انقلاب ده چین‌عسکرلری اوتقویغان قمول‌شهری، ۱۹۳۲

۱۳ــ فصل

خوجه نیاز حاجی وتونگان لر

ماجوكْ یكْ ، اورومچی محاربه سیده مغلوب بولوب تورپان غه كلگه‌ن همان پا آلتی شهرغه یؤرمك یاكه چرخلیق یولی بیله‌ن چین غه كتمك لازم كلگه‌نی غه توشونوب، هر حالده قاراشهر و كورلا نی الماق غه قرار بریب، رجب آیی ده ایكی میكْ قدر تونگان عسكری‌نی قارا شهرغه یوللادی.[89] تونگان‌لر، ماجوكْ‌یكْ تمام قوّتی بیله‌ن‌كلدی دیگه‌ن پروپاگنده‌نی تاراتقانی اوچون محمود سیجاكْ، ماجوكْ‌یكْ نیكْ تمام قوتیغه برابر كیلالماسلیكی نی بیلمگانی اوچون قاراشهر كورلانی بوشاتیب كوچا غه كلدی. بو نیكْ بیله‌ن تونگان‌لر غیرت لانیب كوچا غه هجوم قیلدی لر. خوجه نیازحاجی ینه مدافعه قیلماسدین كوچانی بوشاتیب بای غه كلدی. بو حالده تونگان‌لر نیكْ آزلیقی و ماجوكْ‌یكْ نیكْ كلگه‌نی معلوم بولوب محمود سیجاكْ تولاراق عسكری بیله‌ن بای‌ده تو ختادی، خوجه نیازحاجی آقسوغه كلدی.

محمود سیجاكْ كوچاغه هجوم قیلماق غه تیارلانغان حالده ماجوكْ یكْ نیكْ داوانچیكْ محاربه سیده مغلوب بولوب قاچقان خبری كوچاده‌كی تونگان لرغه اولاشقان همان، بولر محمود سیجاكْ نیكْ كوچاغه یوروش قیلماقیدین قورقوب بیر كیچه‌ده كوچادین قاچیب هیچ بیر یرده توختاماسدین قاراشهرغه كتتی لر. محمود سیجاكْ درحال یوروش قیلیب كوچا و كورلانی اشغال قیلیب باشارگون بوغازی نی استحكام قیلدی.[90]

محمود سیجاكْ بای‌ده‌كی كونلرده، تیمور سیجاكْ نیكْ ادم لری، حافظ باشلیغ لر، بیره‌ر میكْ كشی لیك قوت بیله‌ن كاشغردین بای غه باریب محمود سیجاكْ غه قوشولغان ایدیلر.

بو حالده خوجه نیازحاجی، کاشغر و ختن دین عسکری یاردم طلب قیلدی. کاشغرده‌کی ثابت داملام نیك یکیده قورولغان حکومتی یاردم قیلالغوده‌كاحوالده‌ایمس ایدی. ختن‌دین اسماعیل‌د املانیك قیادتی استیده بش یوز اللیك اتلیغ عسکرنی ختن قایی یولی بیله‌ن یوللادوق و یارکندین مالی یاردم صورتی بیله‌ن اشلیق‌یوللا ماق‌غه قرار بریب ایش‌غه باشلادوق[91].

بو کون‌لرده خوجه نیازحاجی غه سویتلردین میك ایکی یوز میلتیق، بیر میلیون کارتوس، بیر نچه میك قول بومباسی و تپانچه لر کلدی. خوجه نیازحاجی باش ارگون‌ده‌کی استحکام غه تولا ایشانور ایدی[92].

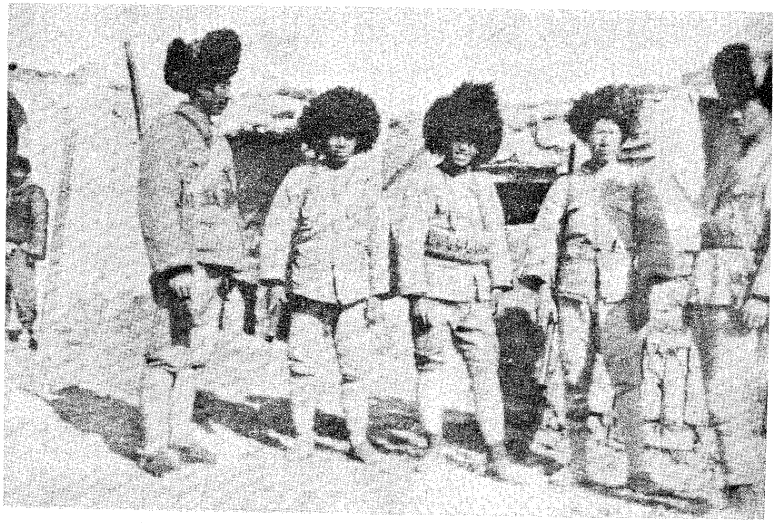

تونگان عسکر لریدین بیر گروپ

١٤ــ فصل

ينه ختن وكاشغر واقعه لرى

١٩٣٣، ١٠ـآى دين باشلاب ختن حكومتى نيك بو ينى غه توشكه‌ن وظيفه بو اوچ ايش دين عبارت ايدى:

١ ـ خوجه نيازحاجى غه عسكرى و مالى ياردم قيلماق ،

٢ ـ كاشغر يكّى شهرده‌كى ماجينسا باشليغ تونگان‌لرنى يوقاتمك اوچون كاشغر حكومتى غه عسكرى ياردم قيلماق ، و

٣ ـ كاشغر و تورپان حدودى‌غه توتاش بولغان شرق اولكه ميز، يعنى چرخليق و لوپ كول‌لرى اطرافى‌ده تونگان نيك هجومى غه قارشى مدافعه قيلماق .

خوجه نيازحاجى غه ياردم اتمكى ميز يوقاريده بيان قيلينغان كبى باشلاندى . خوجه بيازحاجى ، تونگان لرغه قارشى مدافعه قيلماسدين قاچمغان بولسه (بيانى توبنده كيلادور) و بيرآز غيرت كؤرسه‌تكه‌ن بولسه ايدى ، من ويا ايكى اينيم دين بيرى ختن عسكرى‌نيك كوپراق قسمى‌نى اليب خوجه نيازحاجى نيك ياردمى غه بارماق فكريده ايدوك.

كاشغر حكومتى نيك اعضاسى و عسكرلرى، توبنده كيلادور غان شكلده مختلف عنصرلردين مركب بولغانى اوچون، ضعيف بير حالده ايدى . بو سبب دين كاشغر يكّى شهرده‌كى تونگان‌لر نيك آلدينده فقط مدافعه وضعيتى‌نى اليب تورماقده ايدى . بو وضعيت توغراسيدين ثابت داملام، ختن حكومتى دين عسكرى ياردم طلب قيليب ارقه ارقه دين مكتوب و هيئت لر يوللادى . بيز درحال اميرعبدالله‌نى بيره‌ر ميك عسكر بيله‌ن يكّى حصار غه يوللادوق . ليكن درحال كاشغر

غه کیرمکفه آلدیرماسلیق و کاشغرده‌کی بیر بیری غه مخالف قوماندان لربیله‌ن صمیمی بیر اتفاق تۇزگه ندین کین کیرمکفه توصیه قیلدوق .

امیر عبدالله بو توصیه غه مطابق یکی حصار غه باریب توختاب توردی ۱۲-آی‌نیك ۱۸ یده ثابت داملام اوزی یکی حصار غه کلیب امیر عبدالله بیله‌ن مذاکره قیلیشیب کامل بیر اتفاق غه کلیب یکی شهر غه جنوب و شرق دین امیر عبدالله، غرب و شمال دین کاشغر عسکرلری بیر وقتده هجوم قیلماق‌غه قرار بیریشیب مذکور وقت نی تعینلاب ثابت داملام کاشغر غه یاندی . مذکور تعین قیلنغان وقت غه موافق ۱۹۳٤، ۱-آی‌نیك ٦-کونی عبدالغنی آخون‌نی سکزیوز اتلیغ عسکر بیله‌ن یوللاندی . عبدالغنی آخون یکی شهرنیك ۱۵ کیلومتر جنوبیده‌کی تازغون قصبه سی غه باریب توشتی . لیکن بو حالده‌کاشغر ده‌کی اوزبك قوماندانی یوسف جان یوقاریده تعین قیلینغان ساعتده یکی شهرغه هجوم اتمکنی قبول اتمای کاشغرده بیر داخلی اختلاف باش کۆرسه‌تتی . بو واقعه‌نی ماجیسا اکلانغان زمان تمام قوّتی بیله‌ن تازغون غه اوشتومتوت هجوم قیلیب عبدالغنی اخون‌نی بش یوز کشی بیله‌ن توشکه‌ن مدرسه‌ده محاصره قیلیب آلدی. باشقه یرگه توشکه‌ن محمد حاجی و علی قازانلر بو حال‌نی کۆروب اوچ یوز کشی بیله‌ن یکی حصار غه قاچتی. عبدالغنی آخون تقریباً بش ساعت غایت شجاعت بیله‌ن مدافعه قیلدی. اخیری جبخانه سی توگه‌ب کیتیب تسلیم غه مجبور بولوب اوچ یوز اللك عسکری بیله‌ن اسیر بولدی . کاشغر غه ماجیسانیك بو هجومی اکلانیب توروب، کاشغر عسکرلری عبدالغنی اخون نیك یاردمی غه چیقمادیلر . بو حادثه سببی دین امیر عبدالله نی یکی حصاردین یارکند غه یاندوروب، اورنیغه امیر نوراحمد نی اویر غه میك کشی بیله‌ن یوللاب یکی حصارده قویدوق . کاشغرده اوزبك و قیرغیز عسکری بولغان زمانده کاشغر غه یاردم قوّتی یوللاماسلیق‌غه قرار بردوك .[93]

شرق حدودی‌غه ۱۹۳۳، ۱۲-آی‌نیك باشلریده کریه عسکر قوماندانی کمال داملانی یوللادوق . کمال داملا چرخلیق‌غه باریب

هم گانسو و هم تورپان حدودی‌نی مراقبت قیلدی، گانسو و تورپان طرف لری‌غه منتظم استخبارات مأمور لری ایبارپب او طرف لرنیڭ احوالی دین خبر الماق وظیفه‌سی‌نی یخشی اجرا قیلدی. لوپ ناهیه لری دین کۆنچی نیڭ خلقی ختن حکومتی غه اطاعت عرض قیلیپ او یرلر هم کمال دامللانیڭ امری استیغه کیردی (یگرمه اوچنجی خریطه غه قرا سون لر).

کاشغر واقعه لری بولسه غایت یوره‌ك پاره‌لیغوچی واقعه لر دور . کاشغر حکومتی نیڭ اعضالری و عسکرلری کاشغرلیغ لردین و اۆزبك مهاجر لردین و قیرغیز لردین مرکب ایدی. بو عنصرلر دایما شخصی منفعت ویا اۆزلری نیڭ لیاقت سیز لیك لری یۆزیدین اختلاف ده بولوب بك ضعیف بیر حالده ایدی، بو سبب دین کاشغر حکومتی نیڭ التهمیڭ دین عبارت بولغان پوتون قوراللیغ عسکری یگی شهرده کی میڭ بش یوز کشی لیك تونگان قوتی نی یوق ایتالمدی لر . بلکه تونگان لر کوندین کونگه غیرتله نیب پات پات یگی شهردین چیقیب اطراف دین اوزوق توپلاماق بعضاً کهنه شهرغه هجوم قیلماقده ایدیلر . منه بو سبب دین ثابت دامللام ختن حکومتی دین یاردم تیله مکفه مجبور بولغان .

بو اچنیشلیغ احوال نیڭ سببی و واقعه لری خصوصیده ینه بیرآز اچوق راق معلومات یازماقیم فایده لیغ دور . ثابت دامللام نیڭ حکومتی نیڭ اعضالری‌دین آزراقی، کوپ لایق کشی لر بولسه‌مو بعضی سی غربی تورکستان دین یگی ده کلگهن حقیقتی مجهول، شبهه‌لیك ادم لر ایدی[94]. بعضی سی شرقی تورکستانلیغ بولسه‌مو، انقلاب اعضالری دین بولمغان، اغیز وطن پرور لری ، نادان و غیر جدی کشی لر ایدی . ثابت دامللام نیڭ مشاور و کاتب لری نیڭ هم تولا راقی مذکور شبهه لیك مهاجر لر ایدی . عسکرلری نیڭ آزراقی کاشغر خلقی دین بولوب تولا راقی غربی تورکستان مهاجر لری و قیرغیز لردین ایدی .

بو اۆچ عنصر اگرچه همه‌سی تورك و همه‌سی مسلمان‌بو لسه‌مو، طبیعت اعتباری بیله‌ن آیریم بولوب اختلاف دین خالی قالماس لیقی طبیعی دور . لیکن بو اختلاف نی درست اداره و منتظم تشکیلات

وسیله‌سی بیله‌ن یوق اتمك ممکن ایدی . لیکن مع الاسف حکومت غه اعضا بولغان و ثابت داملام غه مشاور و کاتب لیق صفتی بیله‌ن اداره ایش‌لری‌نی قول‌لری‌غه آلغان مجهول الحال مهاجرلر، مذکور اوچ عنصر دین مرکب بولغان عسکر قوماندان لری‌نیك آراسیغه اختلاف و نفاق اوروغی‌نی ساچماقده مهم درجه‌ده فعالیت کوڑستتی‌لر .

بو نیك نتیجه‌سیده اولا قیرغیز قوماندان لریدین بولغان آدی‌بگ غه باشقه لرنی د شمن قیلیب ادی‌بگ نیك شراب ایچکه‌نی‌نی بهانه قیلیب اکا اوزبك یوسف جان و قیرغیز عبدالخالق‌لرنی کیشکیر تیب انی توتتوروب اولتورتتی‌لر . بش یوز کشی دین عبارت بولغان عسکری‌دین یاراغ نی آلدی‌لر . موندین کین یوسف جان و عبدالخالق نیك آراسی‌نی بوزوب یوقاریقی‌غه اوخشاش بیر فتنه تیارلادیلر . عبدالخالق اوزی‌نیك عاقبتی نیك آدی‌بگ‌نیك عاقبتی ده‌ك بولماقی دین قورقوب کاشغردین قاچیب یکی حصار غه کلیب امیرعبدالله‌نیك پناهی غه سفیندی . لیکن مذکور فتنه‌چی‌لر نیك تشویقی بیله‌ن ثابت داملام امیر عبدالله غه مکتوب یازیب عبدالخالق‌نی بیر مسلت خاینی کوڑسا تیب انیك و عسکرلری‌نیك قولی دین یاراغلرینی الماق‌غه تشویق‌اتتی . امیر عبدالله بو تشویق غه قاراپ عبدالخالق نیك اوچ یوز دین تولا راق بولغان عسکرلری‌نیك یاراغلرینی الیب اوزی‌نی نظربند قیلیب ختن‌غه یوللادی .

نوبت یوسف جان و اورازبگ نیك آراسی‌نی بوزماق غه کلدی . بو حالده یوقاریده اوتکه‌ن تازغون فاجعه‌سی واقع بولدی . لیکن اورازبگ، ملایم بیر آدم بولغانی اوچون یوسف‌جان‌نیك ضدی غه یمان اقدامات قیلمادی، اما بیر بیریدین امین ایمس و قلباً بیر بیری غه د شمن بیر حالده ایدیلر .

منه بو بوزوق آدم لرنیك بو فعالیت‌لری نتیجه سیده کاشغر ده‌کی یاراغ اسیب یوڑگه‌نلر وطن‌غه خدمت قیلماق اویان تور سون دایما اوزآرالریده مجادله قیلیب بیر بیرلری دین قورقوب خاطر جمع بولمغانلیق‌دین بیر بیری‌غه ضدّیت کوڑستکه‌ن قورالله‌یغ‌چته‌چی‌لر

حالی غه کلیب قالدی‌لر . مذکور بوزوق ادملر اوزلری‌نیك بو فعالیتی‌غه ثابت دا سلام نی قناعت لاندورمك اوچون " بیز شرقی تورکستان غه ضرر لیك بولغان اوزبك و قیرغیز نیك انتظام سیز عسکرلری‌نی یا راغ دین اجراتیب حقیقی ملت عسکری بولغان کاشغرلیغ و ختن لیك عسکرلرنی یا راغلاندوراسیز " دراید یلر .

لیکن کین‌لرده بولرنیك بو فعالیت لریدین مقصدلری پورت ده داخلی اختلاف توغدوروب انقلاب حرکتی نی عقیم قویماق ایکه‌نلیکی معلوم بولدی[94] .

۱۵ــ فصل

خوجه نیاز حاجی نیك شخصیت حقیده بعضی توشونجه لر

خوجه‌نیازحاجی قمولده‌کی وقتده انیك واقعه لرینی مخبرلر مبالغه لر بیله‌ن آلتی شهرده تارقیتیب،خلق‌نیك خیالیده بوکشی‌بیر اولوغ ملی مجاهد و خلاصکار صفتی بیله‌ن مجسّم بولماقده ایدی . بو خیالی خلاصکارغه هرکشی غایبانه صمیمی‌بیر محبت و اخلاص قیلماقده ایدی . کین لرده خوجه نیازحاجی تورپان‌نی آلغانده همه کشی نیك اُمید کوزی اکا تیکیلدی . لیکن انیك ماجوك‌یك‌نی شرقی تورکستان‌غه کلتورگه‌نی و آرقه‌دین‌لا جین‌شورین بیله‌ن کلیشیم توزوب ماجوك‌یك بیله‌ن دشمن بولوب سوزوك انقلابی میزنی لا یه‌تقانی یوقار یقی محبّت ، اخلاص و امیدلری‌نی یوق انتی . هرکیم بو خطا لرنیك ارقه سیده‌کی خطرلرنی حس‌اتمکده ایدی . لیکن انیك بوخطا لری‌نی حقیقی خطا دیمه‌ی بلکه وضعیت انی مجبور قیلغان‌سبب دین وقتنچه‌صورتده تونولغان بیر یول بولسه کره‌ك دور ده‌ب اوزیغه تسلی برگه‌نلری هم بارایدی . خصوصاً ختن انقلاب چی لری بوکوز قاراشدا

بولوب، خوجه نیازحاجی نیكْ حقیده‌کی یخشی‌گمان و محبتیمیز نسی یوق اتمدوك .

خوجه نیازحاجی کورلا و کوچاغه کلگه‌ن کونلرد ین‌یاشلاب انیك مکتوب لری، ارقه ارقه دین ختن غه کلگه‌ن ادم لری، بیزد ین بارغان هیئت‌لر و استخبارات مامور لری نیكْ واسطه سی بیله‌ن او کشی نی تخی مو یخشی تونود وق .

خوجه نیازحاجی نیكْ دُرُست بیر فکری یوق و لایق بیر توشونچ غه طبعا" استعداد سیز بولوب تملقچی لرنیكْ سوزی‌نی‌د رحال قبول قیلا دورغان و حقیقت نی سوزلاب انی توتقان خطایولید ین‌یاندور ماقغه کوشش قیلغان کشی نی د شمن توتا دورغان، و تمام انقلابچی‌لر و خلق نیكْ هیچ بیر قید و شرط سیز اکا اطاعت قیلماقی نی طلب قیلا دورغان عنادچی بیر کشی ایکه‌نلیکی اشکارا بولدی .

و همه‌د ین عجب راق بیر ایشی بو دورکه عسکرنی عصری انتظام و تربیه قیلماق‌نی قبول اتمس ایدی. اولرنی خلق‌نیكْ مالی و آبرویی غه تعرض قیلماقد ین توسماق، عسکرنیكْ شوقی و شجاعتی نی سوسلاش تورا دور دیب بیلورایدی. " بُحران ایچیده‌کی حالیمیز ده عسکرنی انتظام و قانون‌غه تابع توتوب و تربیه غه آلماقغه مجبور قیلیب اولر نیكْ حریتی نی یوق اَتَسَك بیزنیكْ امریمیزنی توتماقده سو ستلوق قیلا دور» دیگه‌ن بوزوق نظریه سی نی اشکار سوزلار ایدی . بو او نیكْ خودبین و تملق پرستلیکی سببی د ین د شمن‌غه ساتیلغان ادم لرنیكْ، یانیغه کیریب انی شرقی تورکستان انقلابی نی مدهیش بیر فلاکت‌لیك عاقبت غه سوْرمك یولی غه کیرگوزگانی اچوق‌چه معلوم بولدی .

منه خوجه نیازحاجی نیكْ موندا غ مدهیش ضررلیك خطا لر غه توشکه‌نلیکی معلوم بولغاچ انی ایش‌باشید ین توشوروب لایق بیر کشی نی ایش‌باشی غه کلتورمك فکری توغولوب ختن و کاشغر حکومت لری بو فکرغه اهمیت بیریب مستقل حرکت‌لریده دوام اتتی‌لر. فقط داخلی اختلاف د ین احتیاط قیلیب خوجه نیازحاجی غه مدارا و یار

دم قیلماقده ایدیلر . بو فکرنی عمل غه چیقارماق اوچون خوجه نیاز حاجی نیك نایبی بولغان و هم ملّت ایچیده تونولغان بیر منوّر و وطن پرور محمود سیجاك نیك بو فکرغه قوشولماقی ضرور ایدی . بناً علیه غیر مستقیم واسطه لر بیله‌ن بو ذات نیك فکری‌نی الماقفه تشبث قیلدوق. محمود سیجاك نیك فکری، اساساً بو فکر غه موافق ایدی، اما بو ذات نیك محکم تورغان نظریه‌سی بو ایدی : «خوجه نیازحاجی لیاقت سیز ادم دور و بو آدم نی ایش باشیدین توشورمك لازم دور، لیکن خوجه نیازحاجی نیك اتی یات مملکت لرده شهرت تاپیب سیاسی موقعیتی بار دور . بناً علیه حاضرقی نازوك وقتیمیزده انی بیقیتساق دنیا افکار عمومیه‌سی غه بیز یمان کوزؤنوب قالامیز و یات دولت لر بیله‌ن مناسبت تاسیس اتمکیمیز مشکل بولوب قالادور . بو اوچون فقط اونیك شهرتی و نامی نی ایشلاتمك غرضی بیله‌ن بیر مدت صبر قیلماقیمیز لازم دور .» محمود سیجاك نیك بو کوزقاراشیده‌کی مقصدی نیمه ایکه‌نلیکی نی بیلمایمیز اما هر حالده بو نظریه ختن و کاشغرحکومت لری‌نیك یوقاریقی ملی مقصدینی عمل غه چیقارماق غه مانع بولدی . بو سبب دین خوجه نیازحاجی غه مدارا قیلماق لازم کلدی ، و اصلاح فرصتی اوّتوب کتتی[95] .

۱۶ــ فصل

توریان وایلی ده کی تونگان لر نیك التی شهرگه تؤکؤلگه نی

قاراشهرتونگان‌لر نیك قولیده بولوب محمود سیجاك باش‌ارگون بوغازی‌نی استحکام قیلیب اویرده تورماقده ایدی. بو حال اون‌بش‌کؤن قدر دوام اتتی. اخیری ۱۲ـ آی‌نیك ۱۳ـ کؤنی قراشهرده‌کی تونگان‌لر ماجوك‌یك نیك امری بیله‌ن التی‌شهر غه ویا چرخلیق یولی بیله‌ن چین‌غه یول اچماق اوچون باش‌ارگون‌غه هجوم قیلغالی‌باشلا دی. محمود سیجاك قاتیغ مدافعه قیلیب، تونگان‌لرنی هیچ اؤتکؤز مدی. لیکن‌آی‌نیك‌اون‌اوچوکیچه‌تونگان‌لر چوك یول‌نی تاشلاب دریا نیك جنوب قایی‌سیده‌کی یول‌نیك مدافعه سی‌غه مأمور بولغان‌حافظ تنجاك نیك اؤستیغه اوشتومتوت هجوم قیلیب حافظ نی قاچوروب محمود سیجاك نی آراغه آلماق‌غه باشلادیلر. محمود سیجاك احاطه تهلیکه سیدین قوتولماق اوچون مستحکم موقع نی تاشلاب عسکری‌بیله‌ن کورلا غه یاندی. تونگان‌لر آرقه‌دین باسیب کلگه‌ن سبب دین کورلا نی هم بوشاتیب کوچاغه کلدی. تونگان‌لر توختاماسدین کوچاغه هجوم اتتی‌لر. محمود سیجاك بیرآز مدافعه‌دین کین مغلوب بولوب بای‌غه چکندی[96].

بو حالده خوجه نیازحاجی اوزی‌نیك بعضی عسکرلری‌نی و ختن‌دین بارغان عسکرلرنی محمود سیجاك نیك یاردمی اوچون‌بای‌غه یوللادی. آی‌نیك ۲۲ـ کؤنی تونگان‌لر بای‌غه هجوم قیلدی. محمود سیجاك نیك عسکرلری مدافعه قیلماسدین قاچیب، محمود سیجاك اوزی بیرآز عسکری و ختن عسکرلری بیله‌ن بیرهر ساعت مدافعه قیلیب آرقه‌غه چکنمکفه مجبور بولدی[97].

بو وقتده خوجه نیازحاجی اقسودین تمام عسکرلری بیله‌ن و اقسو والی‌سی اسماعیل‌بای هم تمام قوّتی بیله‌ن یوروب اقسو و بای اراسیده‌کی قارایولغون بوغازی‌غه باریب توختادی‌لر . محمود سیجماك و عسکرلری هم بای دین او یرغه کلدی‌لر . بو صورت بیله‌ن اون ایکی میك کشی‌لیك بیر قوت باشیده خوجه نیازحاجی اوزی بولغان حالده قارایولغون‌ده موقع الیب تونگان‌لردین مدافعه قیلماق‌غه تیار بولدیلر .

۲۴ - کونی کچقچرون تونگان‌لر قارایولغون‌غه کلدی‌لر . خوجه نیازحاجی نیك انتظام سیز عسکرلری اوزاقدین تونگان نیك قارلی نی کوزور کورمه‌س بش‌دین اون‌دین قاچقالی باشلادی‌لر . قاچمغان لر خوجه نیازحاجی باشلیغ ، تونگان‌لر غه اوق اتماق‌غه قویولدی‌لر . بو حالده اسماعیل‌بای‌نی اوز خدمتیده‌کی بیر تونگان اتیب شهید اتتی . خوجه نیازحاجی بونی کوزگه‌ن همان اوزی اتلانیب قاچتی و ارقه‌دین تمام عسکرلر غایت پراکنده حالده قاچتی لر .

ختن‌دین بارغان یاردم عسکرلری قارایولغون‌دین توغرا ختن‌غه یوردی‌لر . خوجه نیازحاجی اقسوغه کیریب توختاماسدین تمام نرسه لری‌نی الیب اوچ تورپان‌غه قاچتی و تونگان‌لر اقسونی هیچ محاربه سیز الدی لر . بو پراکنده‌لیك نتیجه سیده ختن و اقسو عسکر لری (تقریباً بش میك کشی) خوجه نیازحاجی‌دین آیریلدی لر . خوجه نیازحاجی نیك اوز عسکرلری‌لریدین تقریباً ایکی یوز اللك کشی ایریلیب ختن‌غه قاچتی[98] .

بو صورت بیله‌ن خوجه نیازحاجی نیك یانیده قومول و تورپان عسکرلری‌دین عبارت بولغان انتظام سیز و دشمن دین بوری نیك الدیده‌کی قوی‌ده‌ك ، مدافعه سیز ادم لری قالدی . بو سبب دین خوجه نیازحاجی اوچتورپانده هم تورالمای تاغ یولی بیله‌ن کاشغر غه یوردی . اوچتورپان‌نی هم تونگان‌لر اشغال اتتی‌لر .

ایلی دین قاچقان تونگان‌لر تقریباً ۱ - ای نیك ۶ - کونی ده کوچاغه کلدی‌لر . لیکن کوچاده‌کی تونگان‌لر ، اولرغه ایشه‌نمیگه‌ن اوچون ، اولرنی کوچا شهری‌غه کیرگوزمای کوچا نیك ۲۷ کیلومتر جنوب غر

بسیده‌کی توقسون (دوشنبه) شهریده یرلاشتوردیلر. تماماً میلتیق ومترالیوز بیله‌ن قوراللانغان بوتونگا نلرنیڭ سانی اوچ میڭ دین اوشوق راق ایدی.

منه بو صورت بیله‌ن تورپان و غولجه ده‌کی تونگانلرشیمالی طرفیدین مغلوب بولوب شرق دین و شمال دین آلتی شهر غه تۆکولوب قاراشهر کوچا و آقسو ولایت لری‌نی اشغال اتتی‌لر. بۇ یه نیازحاجی نیڭ عسکرلری، هم سان لری کوب ایدی و هم اولردین یخشی راق قورال لانغان ایدی لر. شونداغ بولسه‌مو قوماندانلری ایش بیلمگه‌ن و معنویاتی خراب، انتظام سیز بولغانی اوچون مذکور ولایت لر نسبی دیگوده‌ك مدافعه قیلماسدین تونگانلرغه بوشاتیب بیریب کاشغر غه قاچتی لر[99].

۱۹۳۳-۱۲-۱۸ دین باشلاب شیڭ، تورپان غه عسکر یوللاماق غه باشلادی. ۱۲_آی نیڭ آخری، "تورپان شهریغه بومباتاشلایمیز، ماجوڭیڭ نی قاچوروب تکری تاغلری نیڭ جنوبی نی تورکلر غه بوشاتیب بیریب عسکری‌میز نی یاندورماقچیمیز" دیگه‌ن مضمونده طیاره بیله‌ن تشویق ورقه لری تاشلاتتی. مقصدی، بیر یاندین خلق نی اۆرکوتمه‌سلیك و ینه بیر یاندین تونگانلرنی قورقوتماق ایدی. لیکن ماجوڭیڭ مدافعه قیلماق ده جدّیت کۆرسته‌کن اوچون تورپان شهرلاطرافیغه بومباتاشلاب انی شهردین چیقماق غه مجبور اتتی[100].

ماجوڭیڭ نیڭ ۱۹۳٤-۱-۱۵ غچه تورپان نیڭ تاغ لیق یرلریده انچه مونچه اوروشوب اخیری قاچیب (۱-آی نیڭ آخرلریده قاراشهرغه کلدی. ماجوڭیڭ غایت بحرانلیغ بیر حالده ایدی، چونکه کاشغر طرفی غه قاچسا اویرده توپلانغان تورك عسکرلری قولیدا یوق بولیشدین قورقار ایدی، اگر چرخلیق یولی بیله‌ن گانسوغه قاچسا اویرده‌کی دشمنی مابوفاڭ نیڭ قولی غه توشمکی دین قورقار ایدی.(باشقه واقعه لری توپنده کیلادور)

ماجوڭیڭ داوانچیڭ محاربه سیده مغلوب بولغاندین کین قومول قوماندانی یولبارس بگ انیڭ دین آیریلیب قومول تاغلریده کی مستحکم موقع لرغه باریب اویرده استقلال اعلان اتتی.

۱۷ــ فصل

۲۰ رمضان ــ ۱۰ ذی القعده غه چه بولغان واقعه لر

(۶/۱/۱۹۳٤ــ ۲٤/۲/۱۹۳٤)

خوجه نیازحاجی اوچتورپان دین قاچیپ رمضان ایچیده آرتوچ غه کلدی. بو وقت غچه خوجه نیازحاجی کاشغرنی اشقیا مرکزی آتاب، کاشغر حکومتی ارکانی وعسکرلری‌نی عصیانچی اعلان قیلیب یور گه‌نی اوچون توپ توغرا کاشغرغه کیرمکدین قورقوب ثابت داملام غه عُذور نامه لر یازیب، چاقیمچی لرنیك سوزی بیله‌ن اکلاشماسلیق پیدا بولغان سبب دین یوقاریقی معامله لر بولوب قالغانی غه اقرار اتتی، و ایمدی ایلگریکی ایش‌لرنی اونوتماق و یکی دین صمیمی بیرلیك تاٴسیس قیلماق‌غه دعوت اتتی. ثابت داملام درحال آرتوچ ده خوجه نیاز حاجی بیله‌ن کوروشوب، صمیمی صورتده مذاکره لر قیلیشیب، انی کاشغر غه کیرمکفه دعوت اتتی[۱۵۱].

خوجه نیازحاجی کاشغر غه کیرگه‌ن زمان بیرعمومی حرب مجلسی قورولوب، یکی شهرنی محاصره قیلماق و اویرنی ایتیك لیك بیله‌ن اشغال قیلغاندین کین ماجوکیك غه قارشی مدافعه اوچون تیار لانماق‌غه قرار بیریلدی.

بو قرار غه مطابق محمود سیجاك باش قوماندان بولوب، تمام کاشغر عسکرلری هم اکا قوشولوب، یکی شهرنی قاتیغ محاصره قیلدی. ختن عسکرلری‌نیك هم بو محاصره غه قوشولماق نی خوجه نیازحاجی طلب قیلغان اوچون، امیر نوراحمدنی میك ایکی یوز عسکر بیله‌ن یکی حصار دین کاشغر غه یوللادوق. یکی شهرده‌کی تونگان‌لر اولّده سپیل دین چیقیب مدافعه قیلسه لرمو چوك قوماندان‌لری باشلیغ تولا ضایعات برگه‌ن سبب دین ایکنجی شهردین چیقمای سپیل اوستیدین مدافعه قیلغالی توردی لر. ۲ـ آی‌نیك ٥ـ کونی تونگان‌لر یا قاچماق ویا

تسلیم بولماق دین باشقه چاره تاپالمای تورغان حالده آقسو طرفیدین تولا تونگان عسکری کلیب کاشغرغه یاقینلاشقانی اکلاشیلدی . بو تونگانلر نیكْ آلدینی توسماق لازم بولغاچ ،خوجه نیازحاجی و امیر نوراحمد لر بیر قسم عسکر بیلەن کاشغر نیكْ ۲۷ کیلومتر شرقیدەکی یمان یارکوپر وکی غه باریب توختادیلر . محمود سیجانْ بیر قسم عسکر بیلەن یکّی شهر محاصره سی بیلەن شوغوللانماقده ایدی .

تونگان عسکرلری کۆزغه کۆرۈنۈر کۆرۈنمەس، خوجه نیازحاجی بیردانه اوق اتماسدین قاچقالی تۇردی . امیر نوراحمد موکّا قاتیغ اعتراض قیلیب انیكْ الدینی توستی . خوجه نیازحاجی ، تونگانلی سیز بیلمایسیز ، من بیلامن . بولرغه مقاومت قیلماق امکان سیزدور دیب اتلاسیب قاچتی، عسکرلری هم تماماً قاچتیلر . امیر نوراحمدیریده قالیب بیرەر ساعت مدافعه قیلدی . لیکن عسکری نیكْ تولا راقی خوجه نیازحاجی نیكْ عسکرلری غه ارالاشیب قاچیب کتکەن اوچون قوّتی آزقالغان ایدی . مدافعه اثناسیده غیرتلیك بیر قوماندانیمیز (یوسف خان حاجی) شهید بولدی . اخیری امیر نوراحمد قوتینی مدافعەغه کافی کۆرمەی منتظم صورتده عسکرلریني آرقه غه تارتیب کاشغر غه یۇردی .

اما خوجه نیازحاجی کاشغر غه کلگەنچه توختاماسدین کاشغرنی بوشاتیش غه امر بیریب اوزی همەدین ایلگری قاچیب تاشمالیق طرفی غه کتتی . آرقه سیدین محمود سیجانْ و ثابت داملام هم قاچتیلر . کاشغردەکی اوزبك و قیرغیز قوماندانلری عسکرلری بیلەن تاغ طرفی غه قاچتیلر و همەدین کین امیر نوراحمد کاشغردین چیقیب آقتور یولی بیلەن یکّی حصار غه کلدی[۲۵۱]

بو صورت بیلەن کاشغر شهری کاملاً بوش بولغاندین کین ۲-ای نیكْ ۷-کونی تونگانلر کلیب شهرنی اشغال اتتیلر . تونگانلر شهرنی اشغال اتکەندین کین اولر نیكْ عددی اکلانغان دەك تولا بولمای، فقط ماپوین اتلیغ تونگان نیكْ قیادتی استیده بیر میكْ دین آزراق آتلیغ تونگانلردین عبارت ایکەنلیکی بیلیندی . کاشغرغه یاقین بیر تاغ ایتیکیده توختاغان اوزبك عسکرلری بو حقیقت نی اکلاب

۲ـآی‌نیڭ ۱۰ـکونی سحرده کاشغر غه هجوم قیلیب ماپوین نیڭ عسکرلری‌نی مغلوب قیلیب شهرنی تقریباً اشغال اتتی‌لر . لیکن مع الاسف اوزبك عسکرلری بو ظفرغه مغرور بولوب اولجه توپلاماق‌غه توردی‌لر . بوحالده یڭی شهرده‌کی تونگان‌لر نیڭ یاردمی بیله‌ن ماپوین بیر مقابل تعرض قیلیب اوزبك عسکرلری‌نی مغلوب قیلیب شهرغه کیردی. اوزبك لر نیڭ تولا راقی پراکنده حالده شهردین قاچیب چیقیب کتتی‌لر. یوزیگرمه کشی بیر یرده محاصره بولوب قالیب تورت ساعت قدر مدافعه قیلغان دین کین اوق‌لری توگه‌ب تسلیم بولدی‌لر . بولرنی تونگانلر اسیرقیلغان دین کین غایت فاجعه لیك شکیلده شهید قیلدی لر .

ماپوین، کاشغر خلقی اوزبك لرنی القیشلاغانی‌نی بهانه قیلیب، شهر خلقی‌نی قتل عام اتمکغه توردی. تقریباً یگرمه تورت ساعت دوام اتکه‌ن بو قتل عام ده خلق‌دین تورت میڭ دین تولا راق بی‌گناه لر شهید بولدی . تمام اوی، سرای و مدرسه لرنی تالان قیلدی لر .

اجنبی‌لر هم بو قتل عام دین تاشقاری قالمای سابق افغان باش کونسولی محمد شریف خان شهید بولدی . انگلیس کونسولخانه سیفه تونگان‌لر باسیب گیریب ایکی هند ستان‌لیغ نی اولتوردیلر و کونسول نیڭ خاتونی نی یرالادی‌لر .[103]

موندین کین خوجه نیازحاجی ، ثابت داملام ، محمود سیجاك و اوزبك یوسف جان‌لر باشلیغ تمام قوماندان‌لر عسکرلری بیله‌ن یڭی حصارغه یوروب ۲ـآی‌نیڭ ۱۳ـکونی همه‌سی اویرده توپلاندی‌لر .

بوکته لر و قوماندان‌لر نیڭ همه‌سی یڭی حصارده توروب قوّت‌لری‌نی تنظیم قیلیب کاشغرغه هجوم قیلماق‌غه قرار برمکنی طلب قیلدی‌لر . لیکن خوجه نیازحاجی بونی قبول اتمای تمام عسکرلری نی الیب یارکندغه یوردی . اما ثابت داملام ، امیر نوراحمد و یوسف‌جان لر عسکرلری بیله‌ن یڭی حصارده قالدی‌لر . یڭی حصارده یوسف جان نیڭ خیانت قیلماق فکری‌ده ایکه‌نلیکی معلوم بولغاچ، ثابت داملام و امیر نوراحمدلرانی توتماق و عسکرلری‌دین یاراغلرینی الماق‌غه قرار بردی‌لر، لیکن بو ایش‌غه موفق بولالمادی‌لر . اوترادہ بیر آز اوروش بولوب نیجه

ده یوسف جان مغلوب بولوب یکی حصارد ین اوزاقلاشیب تاغ ایچیغه باریب یرلاشتی . موندین کین ثابت داملام هم یارکندغه کلیب، یکی حصارده امیر نوراحمد ایکی میك کشی لیك قوّت بیلهن قالدی. خوجه نیازحاجی ۲ـ آی نیك ۱۶ـ کونی یارکندغه کلدی[۱۰۴].

بو حالده انیك ملتغه ضررلیك حرکتی و عسکری نیك هیچ ایشغه یراماسلیقی و انی بقیتمای انقلاب نیك باشی اوکلانماسلیقی خصوصیده کی قناعتیمیز غه بناءً هربهاغه مال بولسه بولسون خوجه نیاز حاجی نی توتوب، عسکرلری دین یاراغلرنی الیب ختن عسکری نی یاراغلا تدوروب، دشمن غه جدّی صورتده مدافعه قیلماق و مقدّس استقلالی نی نی مُدّعا قولدین چیقارماسلیق غه قرار بردوك . بونی قان توکولمس دین اجراء قیلماق اوچون امیر عبدالله غه امر بردوك . امیر عبدالله بو امر نی عملغه آشورماق اوچون ترتیبات الماق غه باشلادی . لیکن ثابت داملام باشلیغ بعضی کشی لره بو اقدام دین امید قیلینغان نتیجه چیقمای عاقبتی ضررلیك چیقیب قالماقی نیك قورقونجی نی آراغه سالیب امیر عبدالله نیك عزمی نی سُست لاشتوروب تورغان حالده خوجه نیاز حاجی بو ترتیبات دین بیر آز خبر آلدی . درحال امیر عبدالله نی خرسنده قیلماق اوچون ۱۹۳۳، ۸ـ آی ده بیزنیك عسکرلرنیك یاراغینی الیب ختن غه هجوم قیلغان حافظ تنجاك نیك یاراغلرینی الیب امیر عبدالله غه تافشوردی و بینه روس لر برمکچی بولغان یاراغلرنی کلتوروب همه سی نی ختن عسکرلری غه تافشورماق و بو تربیه لیك عسکرلرنی یاراغلاندورماق غه عهد و پیمان لر قیلیب امیر عبدالله نی یومشاتتی . بو حالده انیکدین یاراغ الماقغه تشبث قیلماق بیر داخلی مجادله نیك اچیلماقی نی نتیجه برمکی معلوم بولدی . بناءً علیه خوجه نیازحاجی نیك عهد و پیمانی نی قبول اتمك لازم کلدی .

۲ـ آی نیك ۲۶ـ کونی خوجه نیازحاجی اوز عسکر لری و ختن عسکرلری دین مرکب بولغان بیره میك کشی لیك بیر قوت بیلهن یارکندین یوروب بش گرم یولی بیلهن ارکشتام غه کتتی . تونگان لر انی توتماق اوچون غایت اهمیت بیلهن عسکری اقدامات قیلسه مو

بعضاً محاربه و بعضاً قاچماق بیلەن قورتولوب ارکشتام غه باردی .
همراه عسکرلر نیك تولا راقی نی خطرلیك برلردین اوتکەندین کین یولدین یاندورغان ایدی[105]!

بو حالده یکی حصار و یارکند غه یاردم عسکری یوللاماق ضرور بولغان سبب دین بیز مرحوم دوقتور عبد الغنی آخون نیك قیادتی آستیده بیر تابور پیاده عسکر و بیرنچه قطعه آتلیغ و پیاده عسکرلرنی ارقه ارقه دین یوللادوق . بولر توغرا یکی حصار غه باریب امیر نور احمد نیك امری استیفه کیردی لر .

خوجه نیاز حاجی یوقاریده ایتیلغاندەك امیر عبد الله بیلەن اوزلاشقاندین کین روس لر برمکچی بولغان یاراغلرغه آلتون برمك شرطی بارلیقی نی بیلدوروب قولیده موکا یتکودەك آلتون یوقلوقی نی بیان قیلیب ختن حکومتی دین ایکی میك سەر (۹ کیلوگرام) آلتون طلب قیلدی . خوجه نیازحاجی بو طلبنی توغرا امیر عبد الله غه بیلدورگەن. امیر عبد الله خوجه نیازحاجی غه بونی توپ توغرا اوزی ختن حکومتی غه هیئت ایباریب طلب قیلماقی مناسب ایکەنلیکی نی توصیه قیلدی . بناءً علیه خوجه نیازحاجی ختن غه هیئت یوللاب بو طلبنی بیلدوردی . ختن باشتا بو طلب نیك وقتی اوتوب کتکەنلیکی نی، یعنی روس لردین یاراغ الغالی بولماسلیقی نی توشونگەن بولسه مو ینه امیر عبد الله ارقیلیق خوجه نیازحاجی غه بیر میك سەر آلتون بریشنی رائی کوچیلیکی بیلەن قارار بردوك . یاراغ آلماقی انیق بیلینگەنده بو التون خوجه نیازحاجی غه بریلمکچی ایدی . یاراغ الینماید ورغان بولسه التون لر ختن غه قایتورولماقچی ایدی، بو آرادا خوجه نیازحاجی ارگشتام غه کتکەنلیکی اوچون التون لر امیر عبد الله نیك قولیده قالدی .

اون بش ذیقعده ده عبد الغنی اخون، ماجینسانیك قولی دین قاچیب اسارت دین قورتولوب یارکند غه کلدی . اندین ایلگری وکین اسیر عسکرلر هم بیردین ایکی دین قاچیب قوتولدی لر .

۱۸ــ فصل

ماجوڭ يڭ نيڭ كاشغر غه كلگه نى

ماجوڭيڭقارا شهرغه‌كليب كاشغر طرفى غه يورمك ويا چرخليق يولى بيله‌ن گانسو طرفى غه قاچماق آراسيده تردد ده قالدى. بو كون غچه كوچاده‌كى ايلى دين كلگه‌ن تونگان‌لر تخى ماجوڭيڭ غه اطاعت قيلماى چرخليق يولى بيله‌ن گانسوغه كتمك غه تيار ليق‌قيلماق ده ايدى لر .

بو تردد نتيجه سيده ماجوڭيڭ يوقاريده آتى اوتكه‌ن ماپوين‌نى كاشغرده‌كى ملّى انقلابچى‌لر نيڭ قوّتى نى سناماق اوچون سكز يوز اتليغ تونگان عسكرى بيله‌ن يوللاغان ايدى . انيڭ مقصدى ، اگر كاشغرده‌كى ملّى مجاهدلر نيڭ قوّتى زياده بولوب ماپوين‌نى مغلوب اتسه،ماجوڭيڭ كاشغر غه بارماى قاراشهردين‌چرخليق يولى بيله‌ن گانسو غه كتمك،و اگر خوجه نيازحاجى نيڭ بو وقت غچه بولغان عادتى ده‌ك تونگان‌نى كۆروڕ كۆرمه‌س قاچيب يول‌نى بوشاتيب بيرادور غان وضعيت ده بولسه،كاشغر غه كلمك ايدى .

ماپوين كاشغر غه كلگه‌ن همان خوجه نيازحاجى‌باشليغ تمام ملّى قوت نيڭ كاشغرنى بوشاتيب برگه‌نى ماجوڭيڭ غه معلوم بولغاچ ماجوڭيڭ د شمن كلگه‌ن تقديرده كاشغر غه قاچماق‌غه تيار بولوب توردى . بو آرادا كوچاده‌كى ايلى تونگان‌لرى بيله‌ن مذكره‌قيليب اولرنى هم كاشغر غه بارماق و بيرله‌شمك‌غه قزيقتوردى[106].

۲ـ آى‌نيڭ ۵ ـ كۆنى شيڭ قاراشهر غه چوڭ يول دين گنرال بيكتيف آتليغ بير روس نيڭ قيادتى آستيده روس ، تاتار قازاق‌و چين‌ليغ دين مُرَكَّب اوچ ميڭ بش يوز كشى‌ليك بير قوّت يوللادى . سينه گير يولى بيله‌ن هم سكزيوز روس‌عسكرى يوللادى . بو عسكرلر قاراشهر

غه یاقینلاشقاندا تورت طیاره کلیب قاراشهر غه بومبا تاشلادی. زهر لیك گاز بومبالری هم تاشلاغان سبب دین بی‌گناه خلق‌دین‌هم تولا کشی‌لر اؤلدی لر[107]!

مذکور کونی(۲ـ آی‌نیك۹ ۱ـ کونی) ماجوكیكٔ قراشهردین قاچیب کوچاغه کلدی. اویرده‌کی تونگان‌لرنی کاشغر غه ماکدوردی. ارقه‌دین روس‌لر قوغلاب کلگه‌چ، ۳ـ آی‌نیكٔ۱ـ کونی، ماجوكیكٔ کوچاده ایکی میكٔ اتلیغ تونگان‌نی قویوب اؤزی آقسو غه یؤردی. ارته‌سی شیه‌كٔ قوّت‌لری یتیب کلدی. تونگان‌لر شهردین چیقیب ایکی ساعت مدافعه قیلیب مغلوب بولوب کوچادین قاچتی‌لر.

ماجوكٔ یكٔ، آقسودین قاچیب ۳ـ آی‌نیكٔ۱۱ـ کونی کاشغر غه کلدی. تمام تونگان‌لر اندین ایلگری وکین کاشغر غه کلیب بیفیلدی لر.

۳ـ آی‌نیكٔ۱ـ کونی امیر عبدالله تونگان‌لر نیكٔ مرالباشی دین یارکند غه کلمکی نی توساق اوچون عبیدالله اخون و قربان نیاز حاجی و عبدالحکم آخون لرنیكٔ قیادتی آستیدا مارالباشی غه عسکر یوللادی. بولر مرالباشی غچه باریب، یارکند غه یورمك اوچون تشبث قیلغان تونگان‌لر بیله‌ن اوقارلیق اوستكٔ بوییده اؤروشوب، تونگان‌لرنی یاندوردیلر. تونگان‌لر کاشغر طرفی غه اؤتوب کتکه‌ن‌دین‌کین یارکند غه یانیب کلدی لر.

ماجوكٔیكٔ نیكٔ ارقه سیدین کلگه‌ن گنرال بیکتیف اوّلا کوچانی واندین کین اقسونی اوروش‌سیز اشغال قیلیب، آقسوده توختادی. ۱۹۳٤، ۷ـ ای نیك باشیغه چه‌اویرده‌توردی. ماجوكٔیكٔ هم مذکور تاریخ غچه کاشغرده توردی[108].

۱۹ــ فصل

انقلاب نیك فاجعه لیك صحنه لری

۱۹۳٤، ۳ـ آی نیك ۱۷ـ کونید ین باشلاب ماجوك یــك یکی حصارنی تالا شاقعه باشلادی. بیز بو شهرنیك هم عسکری موقعیتی و هم هندستان و آفغانستان یولیغه حاکم لیقی اعتباری بیله ماجوك یك غه رد جوابی بردوك، یارکند و ختن دین یکی حصارغه یاردم عسکری یوللادق. ۳ـ آی نیك ۲۷ـ کونی ماجوك یك یکی حصارغه هجوم قیلدی. امیــر نوراحمد قاتیغ مدافعه دین کین شهر ایچیغه محاصره بولدی. تونگانلر کیچه لهب کوندوزلهب هجوم قیلسامو مجاهدلرنیك شدتلیك مدافعه لری سبسیدین تونگانلر تولا ضایعات غه اوچرادیلر و هجوم لرینی ترك اتمك و اوزآق دین توپ و مترالیوز آتماقغه مجبور بولدیلر. ٤ـ آی نیك ۳ـ کونی امیر عبدالله، یارکند دین یکی حصارغه باریب غایت شدتلیك محاربه لر بولدی. یاراغ وعدد یوزیدین خیلی اوستون بولغان تونگان لرنــی مجاهدلر، نچه قاتا سوروب آرقه غه یاندوردیلر. لیکن کچقرونــده تونگانلر اوك طرفده کی عسکرلریمیزنی احاطه قیلغانی اوچون او طرفده کی قوتیمیز بوزولدی. بو طرفنی انتظام غه الماق اوچون امیر عبدالله آت سالیب کتیب بارغان حالده انیك اتیغه اوق تگیبییقیلدی. بو یر حرب میدانی نیك اك خطرلیك یری ایدی. بو حالده امیر عبدالله نیــك یانیده کی بش آلتی کشیدین بیرنچه سی شهید بولدی و بیرنچه سی قاچتی. امیرعبدالله غایب بولدی. انیك شهید بولغانی ویاسلامت بیر طرفغه چیقغانی معلوم بولمدی. لیکن بو حادثه یارکند دین بارغان عسکرلرنیك مدهیش بیز مغلوبتیغه سبب بولدی؛ تماماً یارکند طرفیغه قاچتی لر.[109]

بو عسکرلر نیك تولا راقی نی ثابت دامللام قیزیلده توختاتی.

ثابت داملام یکی حصارغه ینه بیر عمومی هجوم قیلماق و تونگانلرنی قاچورماق و هیچ بولمغاندا امیر نوراحمدنی و عسکرلرینی محاصره‌دین قوتقوزماق اوچون تمام ختن قوماندانلرینی و محمود سیجاقْ و تابع‌لرینی تشویق اتتی . بو نیکْ بیله‌ن محمود سیجاقْ باش بولوب تمام قوتی نی الیب ٤ـ ای‌نیك ٧ـ کونی یکی حصارغه هجوم قیلدیلر. تونگانلرنی تورت طرفدین احاطه قیلماقغه موفق بولدیلر، بو حالده محمود سیجاقْ نیکْ قوماندانلریدین حافظ تنجاقْ هیچ بیر سبب سیز جبهه نیکْ بیر طرفی نی بوشاتیب قاچتی و تونگانلر او طرفده قاتیغ بیر هجوم قیلغانزمان محمود سیجاقْ نیك عسکرلری مدافعه‌سیز و پراکنده حالده قاچتی‌لر. موندین کین تونگانلر ختن عسکرلری بار جبهه‌غه مترالیوز و توپ لرینی توغریلاپ اوق یاغدورماق و هم بو نیکْ حمایه‌سیده شدتلیك هجوم لر قیلماقغه باشلادیلر. نتیجه‌ده ختن عسکرلری هم مغلوب بولدیلر. تمام قوت ینه قیزیل‌غه کلیب توختادی . لیکن محمود سیجاقْ قیزیل‌ده تورماقنی قبول اتمای کوك رباطغه کلگه‌چ ، ختن عسکرلری هم او یرغه کلدیلر.

بو حالده خوجه‌نیاز حاجی ارگشتام دین قوروغ قول بیله‌ن یانیب کوك رباطغه کلدی[115] و محمود سیجاقْ نی تمام عسکرلریغه قوماندان تعین قیلیب کوك رباطده قویوب ثابت داملام بیله‌ن یارکندغه کلدی .

بو فاجعه نیکْ خبری ٤ـ آی‌نیك ١١ـ کونی سحرده ختن‌غه کلدی . ٤ـ آی نیك ١٢ـ کونی کیچه‌سی من یارکندغه یوردوم، ١٩٣٤ ، ٤ـ ای‌نیك ١٦ـ کونی گوماغه باردیم. او یرده ختن دین کیلادورغان عسکرلرغه ساقلاب توروب اولرنی، کلگه‌ندین کین ، ایلگری یوللاب گوماداش کون توردوم. ٤ـ آی نیکْ ٢١ـ کونی گوماداین یوروب ٤ـ ای‌نیك ٢٣ـ کونی قارغالیق غه باردیم، بیر کون او یرده توروب، ٤ـ ای‌نیك ٢٥ـ کونی پوسکام غه باردیم، او یرغه بارور بارماس اکْ اخیرقی یکی حصار فاجعه سی خبرینی آلدیم. وقعه شودور :

یوقاریدا ایتیلغان مغلوبیت‌لردین کین امیر نوراحمدغه یاردم ایبارمك ممکن بولمدی . امیر نوراحمد ، تونگانلرغه قارشی غایت قاتیغ مدافعه قیلدی . تونگانلر کاشغرده‌کی تمام قوتی نی یکی حصارغه

امیر نوراحمد (امیرصاحب)، ۱۹۳٤ء بیگی حصار۔

توپلاب شهرنی تورت طرفدین آراغه الیب توپ بیله‌ن هر طرفدین شهرنی بومبالاب کیچه و کوندوز ارقه ارقه دین هجوم لر قیلیب قولیدین کلگه‌ن‌هر ایش‌لرنی قیلدیلر. اما امیر نوراحمد نیك مثل‌سیز شجاعت بیله قیلغان مدافعه‌سی، تونگانلرنیك بو تعرض‌لرینی کاملاً نتیجه‌سیز قویدی. بو وضعیت‌اوچ محرم غچه دوام اتتی. تونگانلر بو اوترادە شهرنیك بیر طرفیدین نقب کاولاب دارو قویوب، اوچ محرم سحر وقتیده داروغه اوت قویوب سپیل نیك بیر قیسمی نی هواغه اوچوروب، یول آچتی‌لر و او یردین قاتیغ هجوم لر قیلدیلر. لیکن مجاهدلر هجوم چی تونگانلرنیك تولا سی نی اؤلتوروب و بعضی سی نی اسیر قیلیب یوق اتتی‌لر، اچیلغان یول‌نی مستحکم قیلدیلر. بو شکلده تؤرت کیچه کوندوز اوروش دوام اتتی. بو کونلرده شهرده اوزوق هم قالمغان درجه‌ده ایدی. اخیر سکز محرم کیچه‌سیده تونگانلر هجوم قیلمای اوروش توختاغان حسابده بولدی. بو فرصت‌بیرنچه‌کیچه‌کوندوزدین‌بیری‌اویقو و استراحت کؤرمیگه‌ن عسکرلر نیك تولا راقی غه بیر استراحت فرصتی و بلکه بیر غفلت زمانه‌سی بولدی. سحر وقتیده تونگانلر مذکور بیقیلغان یردین سپیل اوستیغه هجوم اتتی‌لر. او یرده‌کی ساقچی عسکرلر آز بولغان سبب دین تونگانلر مذکور ساقچی‌لرنی شهید قیلیب سپیل اوستیغه چیقاقفه موفق بولدیلر. استراحت ده‌کی عسکرلر یتیشکونچه تونگانلردین بیر نچه میکی سپیل‌غه چیقاق و شهرغه کیرمکغه فرصت تاپتی‌لر. بو نیك بیله‌ن سپیل اوستیده و شهر ایچیده تقریباً تورت ساعت اوروش‌بولوب بیز نیك عسکرلردین بیره‌ر میك مقداری شهید بولدی و تورت یوزدین اشوق‌راقی اسیر بولدی. بو ارادا سپیل اوستیده‌کی جبخانه‌ده توروب مدافعه‌نی اداره قیلماقده بولغان امیر نوراحمد غایب بولدی. عسکرلر پراکنده بولوب شهردین قاچیب میك بش یوز قدر عسکر یارکندغه کلدی!" ۸محرم (۱۹۳٤، ٤-ای‌نیك ۲۳- کونی)

امین واحدی ۱۹۳۸ییلی ۱۲-ای نیك ۲٤-کونی تاریخلیغ انقلاب خاطره سیده یکی حصار محاربه‌سی بیانیده " ماجوك یك پوتون قوتی بیله‌ن یکی حصارغه هجوم قیلدی. امیرنوراحمد نیك قوت‌لری‌یاخشی قورالللاری یوق بولساهم یگرمه کون مقداری یکی حصارنی یگیتچه مدافعه

قیلدی ، تونگانلرنی کوپ تلفات غه اوچراتتی ، تونگانلرچه مجبوری عسکر قیلینغان تورك یگیت‌لر میلتیق لرینی امیرنوراحمد نیكْ عسکرلریغه سپیل دین سونوب بیریب اوزی تونگانلر قولیده شهید بولدیلر" دیب یازیب دور .

منه بو صورت بیله‌ن تونگانلر یکی حصارنی آلدی . شرقی تورکستان نیكْ قهریمان و وطن پرور یگیت‌لری‌دین بولغان ایکی اینیم غایب بولدیلر . گرچه بولرنیكْ شهید بولغانی ویا دشمن قولیغه اسیر توشکه‌نی معلوم بولمادی ، لیکن بو کون‌غچه بولرنیكْ حیاتیدین اثر معلوم بولمغان اوچون اولرنیكْ وطن و ملت یولیدا شهیدلیق شرافتی غه‌یتکه‌ن لیك لریغه جزم قیلامیز . تونگانلر اوزلری‌نیكْ وحشیانه عادت‌لری غه مطابق ایکی کسیلگه‌ن باشنی امیرعبدالله و امیرنوراحمد نیكْ باش‌لری دیب کاشغرده اسیب شهرت‌بردیلر . لیکن بو ایکی باش نیكْ بیری ضابط لردین افغان باز محمد نیكْ و ینه بیری یوز باشی هاشیم شاهمردان‌نیكْ باش‌لری ایدی .

پوسکامده بو قورقونچ خبرنی اکْلاب بیر ساعت‌دین کین ینه بیر یمان خبر اکْلاندی . واقعه بو دور ، ایکی اینیم نیكْ غایب بولغانی جزم بولغاندین کین خوجه‌نیازحاجی درحال یارکند اوردا سونی قولیغه الیب امیرعبدالله نیكْ نایبی شیرعلی خان‌غه یمان حقارت‌لر قیلیب ، او یرده‌کی تمام قیمت‌لیك نرسه لرینی ، اوّی اسبابی و خزانه لرنی قولیغه‌الیب دور . ایلگری ختن‌دین ایبا ریلگه‌ن میكْ سر التون‌نی هم امانت قویولغان کشی نی قورقوتوب تارتیب الیب دور . بیر طرفدین کوکریاطده محمود سیجانكْ بیز نیكْ قاتماقات مصیبت ایچیده‌کی عسکرلریمیزغه و قوماندان‌لریمیز غه کوپ اغیرحقارت‌لر قیلیب توروب دور .

منه بو ایکی مدهیش خبر کلگه‌چ شو ایکی یول نیكْ بیرینی توتماق‌لازم کلدی

۱ـ درحال یارکند غه کیریب خوجه‌نیازحاجی و محمود سیجانكْ لر بیله‌ن بیرله‌شیب ینه یکی باشدین قوت‌نی تنظیم قیلیب مدافعه غه تیارلانماق ،

۲ـ بو بیرله‌شمك ممکن بولمغان تقدرده ثابت داملام و ختن قوماندان‌لری بیله‌ن مصلحت قیلیب ختن عسکرلری‌نی انتظام بیله‌ن ختن‌غه یاندورماق ، بو هر ایکی یول نیكْ تعیینی اوچون منیكْ یارکند غه کیرمکیم لازم ایدی .

بو اوچون من خوجه‌نیازحاجی غه بیر مکتوب یازیب ارته یارکند غه کیرمکفه قرار برگانیم نی بیلدوردوم.

خوجه‌نیازحاجی بو قراریمنی بیلیب نهایت درجه ده اندیشه غه توشتی ، چونکه انیك گمانی چه منیك یارکند غه کیرمکیم انیك یوقاریقی وجه بیله‌ن انسانیت سیزلیکی نیك مقابلیده بیر انتقام آلماق حرکتی غرضی بیله‌ن تفسیر قیلینمیش دور. بو اوچون خوجه‌نیازحاجی، مینی یارکند غه کیرماسدین توپ توغرا کوکریاط غه باریب عسکر قیادتی نی قولوم غه الماقیم‌غه تشویق قیلیب بیر مکتوب ایبارادی. من بونی قبول اتمای یارکند غه کیرمك واساسلیغ بیر مذاکره و قرارداین کین قیلادورغان ایشیمیزنی تعیین اتمکنیك ضرورلیکی نی بیلدوروب بیر مکتوب یازیب ارته‌سی اون‌بیر محرم ده ارتیگه‌ن یارکند غه یوردوم. خوجه‌نیازحاجی یارکند اوردا سیدین‌تالاغان نرسه‌لرنی بیرر یوز تیوه‌غه یوکلاب پوسکام غه یوللاغان ایکه‌ن یولدا اوچراق یانیمده‌کی قوماندان وعسکرلر بو نرسه لرنی کوروب هیجان غه کلسه لرمو تعرض قیلماسلیق و سکون طرفی نی آلغانیم اوچون هیچ تعرض قیلمای اوتتوك. اوترا یولدا خوجه‌نیازحاجی ایکی یوزچه عسکری بیله‌ن اوچرادی. کوروشتوك و یریم ساعت قدر بیر یرده اولتوردوق. سوزی‌نیك نه باشی‌بار نه آیاغی‌بار، کوزی دایما بیز نیك عسکرلرده بولوب قورقونچ و دهشتی نی یاشورالمای پاتراق قوپوب یوزمه‌گدین باشقه مقصدی یوقلوقی معلوم بولماقدا ایدی. نهایت سوزی اوشبو بولدی: «باله بارقه‌لریم پوسکام ده دور. ایکی آی‌دین بری اولرنی کوزمیدیم. اوزلری‌نیك بوگون یارکند غه کیریشلریدین خبریم یوق، اتلانیب چیقفان ایکه‌ن‌من. حاضر پوسکام غه باریب ارته یارکند غه کیرامن. اگا غیچه اوزلری یارکند ده تورسه‌لر من کیرگه‌ن دین کین مذاکره قیلیشساق دیدی. من خوجه‌نیازحاجی نیك قاچیب چیقفانی نی و قیامت غچه یارکند غه کیرماسلیکی نی بیلدیم. لیکن او نیك یارکند ده بولغانیدین بولمغانی نی یاخشی راق کوروب درحال آتلاندیم و کیچه ساعت ۱۲ ده یارکند غه کیردیم. ثابت داملام بیله‌ن کوروشوب امدی قیلادورغان ایش‌لریمیز خصوصیده مذاکره غه کیریشتیم. بو کشی هم نیمه قیلیش نی بیله‌لمه‌ی، فقط اوز جانی نی قوتقوزماق اوچون یات یورت‌لر غه چیقیب کتمك فکریدین باشقه هیچ بیر خیالی قالمغان بیر حالده ایکه‌ن.

هر حالده یگرمه تۆرت ساعت قدر مدت یکی شهرده تورد وم .

۱۲ محرم (٤ - آی نیك ۲۷ - کونی) ده خوجه نیازحاجی نیك نیتی نیك بوزوقلیقینی، یعنی ثابت داملام نی و منی اسیر قیلماق ویا اۆلتورمك اندین کین ختن غه باریب مَلِك نی توتوب و خزانه لرنی الیب اندین کین ختن قایسی یولی بیلەن اُقسوغه باریب ، او یرده کی روس و چین قوماندان لریغه بو خد متی نی تقدیم قیلماق و بو واسطه بیلەن اۆزینی اۆلوم دیسن قوتقوزماق پلانی نی قورغان، و هرنیمه بولسه بولسون بوگۆن ارته بو پلان نی عمل غه چیقارماقغه قرار برگینینی، ایشانچلیك کشی لردین ایشیتتم. بو سبب دین من درحال عسکرلریم بیلەن یکی شهردین یۆتکەلیب کهنه شهر غه کیردیم . بو حالده خوجه نیازحاجی نیك یکی شهرده کی عسکر قوماندان لری نیك وضعیتی دین یوقاریقی پلان نیك راست لیقی غه دلیل بولغوده ك ایشلر کۆرۆندی . چونکه اولر بیزنیك یکی شهردین چیقغانیمیزغه نهایت چوك بیر ظفر قولیدین چیقیب کتکەنده ك خپه بولوب بك مضطرب بولدیلر . بو خبر خوجه نیازحاجی غه یتکەن همان بیر نچه کتته اُدم لرنیك قولیدین مکا بیر مکتوب کیر گوزدی . بو مکتوب نیك مضمونی هیچ بیر یمان نیتی یوقلوقی غه آندلر ایچیپ منی پندورماقدین عبارت ایدی . من اکا ظاهراً اغیزده مناسب جواب بردیم و هر ایشنی یخشی یولغه کیرگوزمك مقصد بولسه خوجه نیازحاجی یارکندغه کیرسون دیدیم .

کیچه ده خوجه نیازحاجی نیك نیتی یمانلیقیده شك قالمی غان درجه ده معلومات لر حاصل بولدی . ارته سی اون اوچ محرم ده ثابت داملام نی یا مخفی یول بیلەن ختن غه کتمکغه ویا کهنه شهرغه کیریب منیك یانمدا تورماقغه دعوت قیلدیم . چونکه بو کشی نیك یانیدا عسکری یوق حالده شهر تاشیدا بیر باغ دا اولتورماقده ایدی . اکا سوءقصد قیلینسا مدافعه قیلالماس ایدی . بو کشی شهرغه کیرمکنی قبول اتمای، کیلا دورغان کیچه ده مخفی ختن غه کتمکغه قرار بردی . مذکور کونسی محمود سیجاك تمام عسکرلری بیلەن کۆکرباط دین یانیب یارکند یکی شهرغه کلدی . بیزنیك عسکرلریمیز هم کهنه شهرغه کلدی لر . بو یانیب کلگەن قوماندان لر، محمود سیجاك نیك یارکند غه کلیشی نیك اسرارلیغ بیر

ایش ایکه‌نلیکی نی سوزله‌دیلر. بو اوچون من محمود سیجاڭ بیله‌ن کوروشمك اوچون یکی شهرغه کیرمیدیم. کیسل لیکیمنی بهانه قیلیب بیر نچه کشی لرنی انیڭ یانیغه کیرگوزوب کوتوش مراسمی نی ادا قیلیب قویدوم. آقشام ساعت تورت ده محمود سیجاڭ منی کورمك اوچون کهنه‌شهرغه چیقتی و یریم ساعت قدر اولتوردی، هیچ بیر مذاکره قیلماسدین یاندی؛ و بیرساعت دین کین محمود سیجاڭ، حافظ تنجاڭ نی بیر مقدار عسکر بیله‌ن چیقاریب ثابت داملام نی توتوب قولینی باغلاب غایت وحشیانه بیر صورتده یکی شهرغه الیب کیرگه‌ن و او یرده خلق نیڭ کوزی آلدیده او ذات نی یمان حقارت لر بیله‌ن باغلاب قویغان خبرینی اکلادیم. درحال محمود سیجاڭ غه شد تلیك اعتراضنامه کیرگوزوب ثابت داملام نی بوشاتیب منیڭ یانیمغه چیقارماقی نی طلب قیلدیم. محمود سیجاڭ آدملری میز شونداغ قیلیب دور. منیڭ خبریم یوق ایدی، ارته ثابت داملام نی حضورلریغه چیقارامن، دیب جواب بردی. (۱۹۳٤، ٤ـ آی‌نیڭ ۲۸ـ کونی)

شو کونی شام وقتیده مخبر لریمیز خبر کلتوردیلرکه محمود سیجاڭ و قوماندانلری خوجه‌نیازحاجی نیڭ امریغه بناً" اوشبو کیچه یا ارته‌سی هربیهاغه مال بولسه بولسون منی توتماق ویا اولتورمك اوچون تشبث قیلماقغه قرار برمیش‌لردور. من درحال قوماندان‌لرنی ییغیب بو خصوصدا اولرغه مصلحت سالدیم. همه نیڭ سوزی شو بولدی: "محمود سیجاڭ نیڭ بو تشبثی غه میلتیق و قلیچ بیله‌ن جواب برمکدین باشقه چاره یوق‌دور. بو صورتده غالب کلمك و مغلوب بولماق احتمال لری برابر دور. چونکه عسکرلریمیز غایت درجه‌ده هارغان و معنویاتی سینغان بیر حالده دور. بیز غه همه‌دین اوز لری نیڭ وجودی مهم راق‌دور. بناءً" علیه اوزلری اورونلریده بیر کشی نی تعین قیلیب بو کیچه مخفی صورتده شهردین چیقیب ختن‌غه یورسونلر. اندین کین محمود سیجاڭ بیز غه سؤقصد قیلسه اکا لایق جواب بیرامیز" دیدیلر. من بو رائی‌غه قاراب اتمیش کشی بیله‌ن کیچه‌ده شهردین چیقیب کیچیك یول بیله‌ن یورُوب اون بش محرم (٤ـ آی‌نیڭ ۳ـ کونی) ده گوماغه کلدیم و او یرده توختادیم.

منه بو نیکْ بیله‌ن خوجه‌نیازحاجی نیکْ منی توتماق و ختن‌غه یؤرمك پلانی سوغه توشتی . من کتکه‌ندین کین ارته‌سی شام غچه محمود سیجاکْ واقعه‌نی بیله‌لمای اخیری سنیکْ کتکه‌نیم نی اون‌بش محرم آقشامی بیلیب پلانی نی ینگوشلادی . یعنی من اورنومده قویغان قوماندان‌عبد الغفار حاجی و تورسون باقی خان و محمدعیسی خان‌لر باشلیغ ختن‌عسکر لری‌نی ،بیر یرده توروب تونگانلرغه قارشی مدافعه قیلماق بهانه‌سی بیله‌ن، یکّی شهرغه الیب کیرمك غه تشبث قیلماقغه باشلادی . موندین مقصدی اکثریتی پیاده بولغان ختن عسکرلرینی تونگان نیکْ مقابلیده قویوب، اوزی و خوجه‌نیازحاجی، تونگان‌نیکْ قوغلاماقی دین خاطرجمع لیك بیله‌ن آقسوغه یؤرمك ایدی . اما بیز نیکْ قوماندان‌لر بونی بیلگه‌نی اوچون محمود سیجاکْ نیکْ تکلیفی نی قبول اتمدیلر. لیکن شهرنیکْ اطرافیدهْ تورغان عسکرلریمیز زور بیله‌ن یکّی شهرغه کیریشکه مجبور قیلیندی . بعضی قوما[illegible]رعسکرلری‌بیله ختن‌غه یوردی . عبدالغفارحاجی باشلیغ بیر نچه قوما[illegible]لر محمود سیجاکْ نیکْ تهدید لریدین قورقمای‌کهنه‌شهرده مستحکم تورد یلر[2].

بو حالده تونگانلر هم یارکندغه یاقینلاشیب اون آلته محرم ده کوکرباط غه کلدیلر . محمود سیجاکْ اون‌یته محرم کیچه‌سی تمام عسکر لرینی و یکّی شهرده‌کی ختن عسکرلرینی الیب شهرنی بوشاتیب بش‌کنت (پوسکام نیکْ شمال شرقی سیده)غه یوردی . سحرده کهنه شهرده‌کی بیز نیکْ عسکرلر انتظام بیله‌ن شهردین چیقیب ختن‌غه یوردیلر . بونیکْ بیله یارکند شهری خالی بولوب قالدی . اون یته محرم (٥ - آی‌نیکْ ١٢ - کونی) ده تونگانلر یارکندنی اشغال اتتی .

محمود سیجاکْ نیکْ بو حرکتلری بیر ملی مجاهد غه تاریخدْ یمان بیر عیب دور . لیکن بو عیب محمود سیجاکْ غه یوکلانماید ور . چونکه بو ذات خوجه‌نیازحاجی نیکْ امری استیده ایدی . اوزینی انیکْ هرامریغه اطاعت قیلماقده مجبور کؤرور ایدی . یوقاریقی ایش‌لرنیکْ همه‌سینی محمود سیجاکْ اوز اختیاری بیله‌ن قیلمای بلکه خوجه‌نیازحاجی نیکْ قطعی امری بیله‌ن قیلغانلیقی معلوم دور. بو تاریخی عیب‌لر تماماً خوجه‌نیازحاجی غه یوکلانادور .

خوجه‌نیازحاجی و محمود سیجاقْ لر مرکیت غه یوردیلر اولر نیکْ یانیده‌کی ختن عسکرلری هریرده اجراب ختن یولینی توتتی‌لر. اولر مرکیت غه بارغانده تونگانلر قوغلاب بارغان اوچون درحال آقسوطرفیغه کتتی‌لر. ختن عسکرلریدین اخرقی قطعه هم بوردده اجراب ختن‌غه یوردی. خوجه‌نیازحاجی یارکند دریاسینی بویلاب آقسوغه یوردی. آقسو غه یاقین شاقور آتلیغ منزلده بیرکیچه تونگان باسقونیغه اوچراب یمان ضایعات غه دوچار بولدی. و غایت پراکنده حالده قاچیب آقسوولایتی غه تابع آباد شهریغه باریب توختادی. بیرنچه کوندین کین آقسو غه باریب اوردەکی روس قوماندانی بیکتیف بیله‌ن کوروشوب قولیده‌کی اسیر ثابت داملام و ظریف قاری (کاشغرحکومتی نیکْ عدلیه وکیلی ایدی یارکندْ اسیر بولغان ایدی) لرنی اکا سوغات قیلدی. بیکتیف خوجه‌نیازحاجی غه ظاهری یخشی معامله قیلدی.[113]

بیز نیکْ عسکرلر گوماغه کلگونچه من اوردە توردوم و کلگه‌ن لرنی ارقه ارقه دین ختن‌غه یوللادیم. یگرمه‌تورت محرم (۵-ای‌نیکْ ۹-کونی) ده گوماداییر قطعه عسکر قویوب ختن غه یوردوم. گوماده‌کی کونلریم ده ظاهرده کلیشیم تکلیف قیلیب حقیقتده نیتی‌نی بیلمك اوچون بیر هیئت یارکند غه تونگانلرغه یوللادیم. بولرنیکْ واسطه‌سی بیله‌ن تونگانلرنیکْ ختن حکومتی بیله‌ن کلیشمك مه‌یلی بارلیقی‌نی بیلدیم. بو اوچون درحال ختن غه مکتوب یازیب کته‌کشی‌لردین مرکب بیر هیئت‌نی کاشغرغه ایبار مکنی التماس قیلدیم. من زانگوی قصبه‌سیغه کلگه‌نده مذکور هیئت (داخلیه وزیری داملاعبدالجلیل حاجیم و ختن قاضی‌سی باشلیغ لر) اوچرادی لر. اولرنی کاشغرغه ماجوکْیکْ نیکْ آلدیغه یوللاب اون‌یته محرم (۵-آی نیکْ ۱۳-کونی) ده ختن‌غه کلدیم. ختن خلقی بو مصیبت‌لر سببی دین تماماً ماتم‌ده ایکه‌نلر. من ارته‌سی‌کونی خلق‌نی وعسکرلرنی رواق میدانی غه توپلاب اوردە خلق‌غه خطاب قیلیب کاشغر و یکی حصار فاجعه لریده برگه‌ن شهید لریمیزنی بیلدوروب بو مصیبت اوچون ماتم توتولماس لیق و هیچ بیر مراسم اجرا قیلینماسلیقغه مستقبل‌ده‌کی خطردین اوزیمیزنی مدافعه قیلماق اوچون تیارلانماقغه خلق‌نی دعوت اتتیم. بو کوندین

باشلاب عسكرنى يكى باشدين تنظيم قيلماقغه و ممكن قدر ياراغ تدارك اتمكغه باشلادوق . تاربوغازدا استحكام لربنا قيلدوق .

بيز بومشغول لوقدا كى كونلرده محمود سيجاق دين، خوجه نيازحاجى دين باشقه باشقه مكتوب لر كلدى . بو مكتوب لرنيڭ مصمونى يازكنده كى ايشلرى سببيدين تاريخده اوز لريغه توشادورغان عيب نى ينيگله تمك اوچون يازكند مغلوبيتى نى بيز نيڭ بوينى ميزغه آرتماق و بيز نى موندين كين ينه اولر بيله ن بير تورماقغه ، يعنى اورومچى دين كلگه ن دشمن لرغه تسليم بولماقغه دعوت قيلماقدين عبارت ايدى . بيز بو معنا سيز مكتوب لرغه جواب برمكنى لازم كورمه دوك .

اميرعبدالله (شاه منصور) ، رسم تاريخى: كاشغر- ١٩٣٤

۲۰ــ فصل

ختن انقلابی نیك ییقیلغانی

ماجوك یك غه ایبارگه‌ن هیئتیمیزدین داخلیه وزیری گوماغه باریب استعفا قیلیب او یرده قالدی. قاضی باشلیغ لرکاشغر غه باردیلر. بو هیئت واسطه‌سی بیله‌ن قیلینغان کلیشم تکلیفی نیك ماجوك یك نیك پلانیغه توغرا که‌لمه‌سلیکی هیئت نیك مکتوبی دین اشارتاً معلوم بولدی؛ چونکه ماجوك یك نیك پلانی، دشمن کاشغرغه هجوم قیلور قیلماس ختن غه قاچیب او یردین چرخلیق یولی بیله‌ن گانسو غه کتمك ایدی. بو اوچون مه‌یلی صلح و مه‌یلی حرب بیله‌ن ختن غه استیلا قیلیب گانسو طرفیغه یول آچماقدین اوزگه هیچ بیر یولنی قبول اتماسلیکی اکلاندی. اما بیز دنیانیك اك ظالم و وحشی بیر قوراللیغ چته‌سی بولغان تونگانلرنیك ختن غه استیلا قیلماقی نی اك یمان بیر دشمن نیك استیلا سی بیله‌ن برابر کۆروۆ ایدوك.

بو اوچون بیز اخیرغچه، قوتیمیز یتکه‌نچه‌مدافعه‌قیلماق، یورت نی و ملت اوز اختیاریمیز بیله‌ن بولان تالان‌غه برمه‌سلیك غه قرار بردوك. اون صفر (۵ـ آی‌نیك ۲۵ـ کونی) زاواغه عسکر توپلاب مدافعه غه تیارلاندوق.

۱۵ صفر (۱۹۳٤، ۵ـ ای‌نیك ۳۰ـ کونی) ده ماجوك یك، مارلوك آتلیغ بیر تونگان نیك قیادتی استیده مترالیوز و اك یکی سیلتیق لسر بیله‌ن قوراللانغان عسکرلرینی گوماغه یوللادی. او یرده‌کی محافظ قطعه میز زاواغه یانیب کلدی. مارلوك یگرمه صفر (٦ـ آی‌نیك ٤ـ کونی) ده پیالمه غه کلدی، یعنی آرامیزده اوتتوزبش کیلومتر مسافه لیك بیر چول قالدی. لیکن تاربوغاز جبهه‌سیده‌کی استحکام و او یرده‌کی عسکر

دین مارلوك قورقوب، پیالمه‌دین ایلگیرلیمه‌ی توختاتدی. بیزنیك عسکر لر قوم رباط و انیك برابریده‌کی جبهه لردین ایلگیرلیمه‌سلیك و تونگانلر هجوم قیلغان تقدیرده هاریب کلگه‌ن دشمن‌نی مذکور جبهه لرده و ارقه ده‌کی استحکام لرده قارشیلاشغه قرار بردوك. من یگرمه ایکی صفر (٦-آی‌نیك ٦-کونی) ده عامل‌خان حاجیم نی بیرلیکگه باش قوماندان تعین قیلیب بعضی مهم ایشلرنیك اجراسی اوچون شهر غه کلدیم.

یگرمه بش صفر (٦-آی‌نیك ٩-کونی) ده زاواده‌کی قوماندانلر پیالمه غه بیر کیچه باسقونی قیلماق و تونگانلرغه کاشغردین یاردم کلیش دین ایلگری اولرنی پراکنده قیلماقغه قرار بیریب، ارته‌سی کونی آخشامی پیالمه غه یوردیلر. لیکن کیچه غایت یمان قاراکفو بولوب، اوترا ده‌کی چولده عسکرلر یولدین ازیب کتکه‌ن سبب دین، اوترا یولده تاك یاورو ب قالغان اوچون، آرقه غه یانغیلی مجبور بولوب، غایت درجه‌ده هاریب قوم رباط غه کلدیلر. قوماندانلر عسکرلرنی استراحت قیلماق و آش یمك غه اجازت برمکغه مجبور بولوب استحکام‌ده آزغینه عسکر قویوب توردیلر. بو عسکرلرنیك کیچه‌ده یول ازیب اوترا یولدین یانغانی‌نی مارلوك اکلاب درحال زاوا غه یوروش قیلدی. سحر ساعت اوچ‌ده قوم رباط غه هجوم قیلدی. استراحت ده‌کی عسکرلر یتیشیب کلگونچه جبهه‌ده‌کی عسکرلرنی تونگانلر سوروب تاربوغاز استحکامی غچه کلدی. بو حالده عسکرلر کلیب موقع لرینی الیب شدتلیك اوروش‌باشلانیب تونگانلرنی ارقه‌غه یاندور دیلر. تورت ساعت محاربه دوام اتیب تونگانلرا یلگیریلیه‌لمیدیلر. آخشام ده تونگانلر شمال طرفدین اوك جناحنی احاطه قیلماقغه موفق بولدیلر. جنوب دین سول جناحنی یاریب او طرفده‌کی عسکرلرنی ایریماقغه موفق بولدیلر. دشمن‌نیك مترالیوز لری‌نیك کوچی بیله‌ن تاپقان بو موفقیتی تمام عسکرلریمیزنیك استحکام نی بوشاتیب ارقه غه یانماقغه مجبور بولماقی بیله‌ن نتیجه له‌ندی. عسکرلر زاوا غه کلیب او یرده موقع السالر مو پیاده لر غایت پراکنده بولوب عسکرلرنی جبهه‌غه یغماق ممکن‌بولمیدی. بو صورت بیله‌ن ختن نیك غایت مهم عسکری موقعی بولغان زاوا، دشمن قولیغه توشتی. آخشام ساعت بشده قاچقان عسکرلر و قوماندانلر شهرغه

کلگه‌لی تورد یلر، و تورت ساعت قدر عسکرلرنیڭ شهرغه بیغیلماقی غه منتظر بولوب تورد وق. لیکن عسکرلرنیڭ یوزده اون مقداری شهرغه‌کلدی و یوزده توقسانیدین هیچ خبر یوق. بو سبب دین شهرده محاصره‌بولوب توروب مدافعه قیلماق ممکن بولمادی.

آخیری من،جبهه (زاوا) طرفیغه یۏرمك و پراکنده بولغان عسکرلرنی توپلایالسام دشمن غه زاوا ویا شهر اطرافیده مدافعه‌قیلماق و اگر توپلایالمیسام تاغ طرفیغه باریب او یرده قوت یغیب ینه وقتی‌بیله‌ن دشمن غه اوروش آچماق پلانی‌بیله‌ن سحر تاڭ وقتیده بیرریوزکیشی‌بیله‌ن شهردین چیقتیم. لیکن درحال عسکرلرنی توپلاماق نیڭ امکانسیزلیقی یولده معلوم بولغاچ زاوا طرفیغه یۏرمه‌ی تاغ طرفیغه یۏردۏم. مذکور کۏنی (٦- آی‌نیڭ ١١- کۏنی) اۏچ یوز قدر آتلیغ عسکر، تاغقه‌بارماس‌دین توپلاندی. ارته‌سی تاغ ایچیده‌کی لاکرو کنته سیغه باریب توختتادوق. او یرده بش یوز کشی‌لیك اتلیغ قوت غه ایگه بولدوق. ٦- آی نیڭ ١٥- کۏنی ده لاکرو نیڭ یوقاریسیده‌کی طبیعی استحکام غه ایگه بولغان پوپانا کنته‌سیغه یۏتکه‌لمك و او یرنی مرکز قیلیب قوت توپلاماقغه کوشش قیلماق و دشمن کلگه‌ن تقدرده طبیعی استحکام لرده مدافعه قیلماقغه قرار بردوك. من ایکی یوزچه آتلیغ بیله‌ن پوپانا غه باردیم. اۏچ یۏزچه اتلیغ کیچه‌لاب شهرغه یاقین راق یرلرغه‌چه باریب بیرمانوره بیله‌ن دشمن نیڭ دقتینی باشقه طرفغه چه‌کمك و مرکزیمیزنی دشمن‌دین یاشورماق اوچون لاکرُوده قالدیلر. لیکن بولر بیرکیچه اویقو سیز یول یۏروب سحرده یانیب لاکرُوغه کلیب استراحت غه تورد یلر. دشمن جاسوسلر واسطه سی بیله‌ن یوقاریقی ایشلریمیزدین خبر الغانی اوچون باشقه یرغه قارامای توپتوغرا لاکرُوغه هجوم اتتی. قراول چی لریمیز درحال عسکرلرغه دشمن کلگه نیدین خبر بیریب عسکرلر درحال پوپانا استحکامیغه کلیب دشمن نیڭ آلدینی توسوب شدتلیك مدافعه قیلدیلر. دشمن‌دین تقریباً ایکی یوز کشی اۏلدی. لیکن تاغلر نیڭ اۏستیده‌کی یول‌لرنی مدافعه قیلماقغه مأمور بولغان عسکرلریمیز او یردہ موقع الیشدین ایلگری تونگانلر، ایگیز چوقارلر نیڭ اۏستی‌نی اشغال

قیلیب الغان سبب دین مذکور عسکرلریمیز مغلوب بولوب توپنغه قاچماق غه مجبور بولدیلر. تونگانلر استحکام نیك آرقه سیده‌کی ایگیز تاغلر نیك اوستیدین عسکرلرنی اوق غه توتتیلر. بو سبب دین اوچ ساعت موفقیت بیله‌ن دوام اتکه‌ن محاربه دحال بیزنیك زیانیمیز بیللرن نتیجه‌له‌ندی. چونکه دشمن لر تاغ اوستیده استحکام نیك ارقه سیغه اوتوب عسکرلریمیز نیك آرقا یولی نی کستی. عسکرلریمز احاطه دین قورتولماق اوچون بعضی سی دریاغه آت سالدی و تولا راقی یول بیله‌ن یوروب احاطه دین چیقماقغه موفق بولدی. (یگرمه اوچونجی خریطه غه قاراسونلر). بو اوروشده قیمتلیك قوماندان لریمیزدین تورسون باقیخان و اسماعیل داملام و سنیك یاور لریم دین تورت کشی باشلیغ ایکی یوز قدر عسکریمیز شهید بولدی. بو نیك بیله‌ن پوپانا دشمن قولیغه توشتی. بیز نیك مدافعه قوتی میز کاملاً سیندی. بو اوچون پوپانا دین یوروب دریادین اوتوب هیچ توختایالمای ٤٢ کیلومتر یول یوروب آخشام دوعا کنته سیغه کلدوك. او یرده هم دشمن نیك باسقونیدین قورقوب آزغینه استراحت قیلیب کیچه‌له‌ب ینه یوردوك. بو صورت بیله‌ن بش کون یوروب سانجو داوان آستیغه کلیب هندستان یولی نیك اغزیده توختادوق.

بو حالده اللیگچه کشی یانیمده قالدی. بو لردین هم بعضی سی اجازه سوراب یورتیغه کتیب اوتوز کشی قالدی. مذکور یرده اون کون تورغاندین کین ینه امید سیزله‌نمه‌ی یورتغه یاقین باریب اوزوم بیر کونلوك اوزاقده قالیب یانیمده‌کی قوماندان و عسکرلرنی سانجو غه یوللادیم. موندین مقصد یمیز سانجو و اطرافیدین اگر ممکن بولسه قوت توپلاب ینه ایشقه باشلاماق ایدی. لیکن سانجوده دشمن قوتی بولغان اوچون قوماندان لر او یرده بیر ایشغه موفق بولالمای ختن اطرافی غچه بارماق اوچون تاغ یوللری بیله‌ن ختن طرفیغه کتمیشلردور. تونگانلر من بار طرفغه یوروش قیلغانلیقی و یولده‌کی سودین اوتالمای تورغانلیقی نی اکلادیم. بو وقتده سنیك یانیمده فقط ٢ اکشی قالغان ایدی. بو اوچون ٧-آی نیك ٥-کونی سانجو داواندین اوتوب ایکی کون یول یوروب سوگه‌ت قاراول غه کتتیم. او یرده آلته کون توردوم. هر

طرفدین امید سیز قالغان نیك اوستیغه دشمن نیك تهدیدلیك مکتوب لری کلیب او طرفدین هجوم قورقونجی آز ایمس ایدی. اوزیمیز و آت لر میزنیك آوزوق لری هم توگه‌پ قالماقغه یاقین بولدی. منه بو صورت بیله‌ن مجبور بولوب ۷- آی‌نیك اوتراسیده هندستانغه یوردوك.

تونگانلر زاوانی الغان کیچه سی سحرده قراقاشنی اشغال قیلدی. ملك بعضی کشته لرنی ییغیب هیچ بیر مدافغه قوتی بولمغان سبب دین یورت نی و اوزینی تونگانلر غه تسلیم قیلماقغه قرار بیریب بو قرارنی مارلوك غه بیلدوردی. ٦- آی‌نیك ۱۲- کونی مارلوك ایلچی غه کلیب شهرنی قولغه که‌چوردی. تونگانلر خلق نی گوللاماق اوچون ملك نی دوته‌ی (والی) عنوانی بیله‌ن ختن غه حکمدار قیلدی. لیکن بو هیچ بیر حقوق سیز فقط اسمی بیر رتبه وعنوان ایدی. بو صورت بیله‌ن ختن ملی انقلابی ییقیلدی.

ماخوسه‌ن

۲۱ــ فصل

انقلاب نیك اخرق صحیفه لری

خوجه‌نیازحاجی، اوزی‌نی بیکتیف[14] غه تسلیم قیلغاندین کین آنی شیكْ اورومچی غه قیچقیردی و اکا فوجوشی (معاون عمومی والی) لیق منصبی نی بردی. یورتدین قوراللیغ انقلابچی‌لرنی یوق اتکونچه‌وقتلیق خوجه‌نیازحاجی‌نی حکومت غه شریك قیلدی. یارلیغنامه‌لر و کاغذ پول لرنی آنیكْ آتیده چیقارماقغه باشلادی. محمود سیجاكْ تقریباً تورت میكْ یاراغلیغ عسکریغه قوماندانلیق صفتی بیله‌ن اورومچی حکومتی غه تابع حالده آقسوده قالدی.

۱۹۳٤ییلی ۷ـ آی‌نیكْ اوتراسیده آقسوده‌کی روس و چین لیغ‌لردین مرکب بولغان شیكْ نیكْ عسکرلری کاشغر غه یوروش قیلدی‌لر و تومشوق‌ده تونگانلر مدافعه قیلیب، قاتیغ اوروش‌لر بولدی. لیکن دشمن‌نیكْ توپ و طیاره لری‌نیكْ بومبا و اوق یاغدورغانی سببی‌بیله‌ن تونگان‌لر بك تولا ضایعات غه اوچرادی. نتیجه‌ده مغلوب بولوب مارالباشیغه‌یاندیلر. مارالباشیغه‌مو شیكْ طیاره‌لری بومبا یاغدوردی. تونگانلر اویردین هم پراکنده حالده قاچیپ بیر قسمی کاشغرغه و بیر قسمی یارکند غه کلدی لر.

بو مغلوبیت بیله‌ن ماجوكْ‌یكْ غایت قورقوب، گانسو غه بارالماقیدین امیدینی اوزوْلوب، اوزی آزغینه ادم لری بیله‌ن فرغانه غه قاچیب روس‌لرنیكْ پناهی غه سفیندی[15]! باشقه تونگا نلر ماجوكْ‌یكْ نیكْ توغقانی ماخوسه‌ن نیكْ قیادتی آستیغه کیریب کاشغرده‌کی بیگناه مسلمان لرنی بیر نچه کون بولان تالان قیلیب و اوْی‌لرغه اوت قویوب ممکن بولغان قاراقچی‌لیق و وحشی‌لیك لرنی قیلیب، ختن‌غه قاچتی‌لر. بو تونگان‌لر ختن‌غه کلور کلمس چرخلیق یولی‌بیله‌ن گانسو غه کتمکغه تیار لانیب، بیر مونچه‌سی او طرف غه یوردی‌لر.

بو حالده شیكْ كاشغرده‌كی قوتی‌نی آزالتی . اولر یاركند دین اوتمای توختاب قالدی . بیر احتمال ، روس‌لرنیكْ شیكْ‌غه قیلغان بو آپ آچوق عسكری یاردمی‌غه قوشنه دولت‌لر اعتراض قیلغان اوچون روس‌لر اوز عسكری‌نی كاشغر غه كیرماسدین اُرقه‌غه یاندوروب الیب كتكه‌ن ایمش . منه بو سبب دین شیكْ،كاشغرده بیر مقدار چین عسكری قویسه‌مو كاشغرنیكْ محافظه‌سی‌غه یتكوده‌ك درجه ده ایماس ایدی . بناً علیه شیكْ محمود سیجاڭ غه یقینلیق كورسه‌تیب آنی قول آستیده‌كی تورك عسكرلری بیله‌ن كاشغر و یاركند غه كلتوردی . اكا شرقی تورکستان ده‌كی تورك عسكر لری نیكْ اوستیده سیجاڭ (فرقه قوماندانی)لیق رتبه سی‌نی بردی .[116]

شیكْ بو قوّت سیزلیق سببی دین ختن‌غه هجوم قیلالماردی . بو اوچون ماخوسه‌ن هم گانسوغه كتمای ختن‌ده توروب یاركند حدودیدین تا چرچن و بلكه چرخلیق‌غه‌چه چوزولغان جنوب یورت‌لرینی ایگه‌لاب توردی[117]!

شیكْ،التای حكمداری شریف خان و قومول حكمداری یولبارس‌بگ لرنی عسكر قوّتی بیله‌ن یوق اتمكغه حاضرچه قوتی یتمگه‌ن‌سبب دین اولر بیله‌ن سیاسی یول دیسن اتتفاقلاشماق اوچون‌اولرنیكْ داخلی استقلالی‌نی تونودی ، اولر هم شیكْ غه مقابله قیلغوده‌ك درجه‌ده قوتلری بولمغان اوچون اغیزده اورومچی حكومتی‌غه تابع بولغانلری نسی اعلان اتتی‌لر .

لیكن شیكْ،آهسته آهسته محمود سیجاڭ ، یولبارس‌بگ و شریف خان‌لرنیك ملّی قوّت‌لری‌نی دسیسه بازلیق بیله‌ن ضعیفلاشتورماق و اوز نفوذی‌نی محكم لاشتورمك یولی بیله‌ن بولرنی یوق اتمك و بو نیكْ بیله‌ن تمام شرقی تورکستان‌نی ملّی قوّت دین آیریماق پلانی‌نی قوروب فعالیتده ایدی . بو جمله‌دین محمود سیجاڭ‌نیكْ حقیده‌كی دسیسه بازلیق‌لرنی بیرآز بیان قیلامیز: محمود سیجاڭ نیكْ قول آستیده‌كی عسكری منصبدار لرنی بیردین ایكی دین اورومچی غه قیچقیریب اولرنی پول بیله‌ن و چوك منصب وعده‌سی بیله‌ن محمود سیجاڭ غه دشمن

قیماق غه باشلادی. بولردین بیر نچه وجدان سیز لر محمود سیجاك غه دشمن بولدیلر. بعضی وطن وملت تویغوسی بارلری، بولدین آزمای محمود سیجاك غه وفادارلیقده قالدیلر. ینه موندین باشقه دسیسه لر تولادور، مع الأسف بیز تفصیلاتی نی بیمایمیز."[118]

محمود سیجاك هندستان غه هجرت قیلغوچه آرادہ اوتکه ن تقریباً اوچ ییل مدت ایچیده اوز موقعی نی محافظه قیلدی و ممکن قدر نفوذ و غیرتی نی صرف قیلیب کاشغرده ملی معارف نیك ترقّی سی اوچون و کمونسیت لیك پروپاگنده نیك رواج تاپماسلیقی اوچون تولا شایان تقدر و تاریخی خدمت لرنی قیلدی."[119]

شیك نیك یولبارس بگ و شریف خان لرنیك حقیده قیلغان دسیسه بازلیق لری نیك تفصیلاتی نی بیلمایمیز، لیکن اولرنیك حقیده محمود سیجاك نیك حقیده کی دین زیاده راق دسیسه لر بولغانی نی مُجمَل صورتده اکلادوق. اولرنیك یورت لری نیك جُغرافیائی موقعیتی هم بونی تصدیق اتمکفه کافی دلیل لر تشکیل قیلادور.

ماخوسه ن شیك غه اشکارا دشمن لیك قیلیب تورماقده ایدی. کین لردہ شیك ماخوسه ن غه الچی لر ایباریب انی بیرلیك غه دعوت قیلغالی باشلادی. گرچه اوّلده ماخوسه ن بو دعوت نی قایتور سه مو، روسیه غه سفینفان ماجوك یك، روس لر نیك قیستاشی آستیدا ماخوسه ن غه مکتوب و آدم ایباریب، مذکور دعوت نی .قبول اتمکفه تو صیه قیلدی. بو تقدیرده اوزی نیك روس قولیدین قورتولماقی نیك امیدی بارلیقی نی هم بیلدورگه نلیکی قوّتلیك احتمال دور. ماخوسه ن ۱۹۳٦، ٥- ویا ٦- ای ده اورومچی حکومتی غه باغلانغانلیقینی اعلان اتتی. یعنی کؤرونوشده اوزی نیك شیك غه دشمن ایماسلیکینی و اورومچی حکومتی غه قوشولغانلیقینی قبول اتکه ن ایدی. بونیك مقابلیده شیك ماخوسه ن نی ۳٦ نجی فرقه قوماندانلیق غه بهلگوله پ سیجاك عنوانی بیله ن ختن غه حکمدار تونیدی."[120]

آرادین اوچ آی اوتکه ندین کین شیك ختن غه بیرکمونیست چین لیغ نی دوته ی قیلیب ایباردی. ماخوسه ن یوقاریقی امید بیله ن بونی

هم قول قیلیب ملك محمد نیاز اعلم نی دوته‌ی لیك دین عزل قیلیب مذکور چین‌لیغ نی دوته‌ی لیکده قویدی. موندین کین اهسته اهسته روسیه بالشویك حکومتی غه تقلید قیلیب باشقه ولایت‌لرده اجرا قیلینغان ایشلرنی ختن‌ده هم اجرا قیلغالی باشلادی. مثلا گ. پ. او. ادارۀ سی (چینچه‌ده بولنجوی) اچیلیب جلادلیق عملیاتی باشلانسدی. و خلق باشیغه یاغیب تورغان تونگان ظلم لری نیك اوستیغه هر قسم تار لیق لر و ظلم لر بولغالی توردی. تجارت تماماً روسیه غه بولوب هند ستان و افغانستان غه تجارت قیلماق یوق اتیلدی.[12]

اون آی قدر بیر مدت ایچیده ماخوسه‌ن تولا کوشش قیلیب ماجوك‌یك نی روس‌لردین آجراتیب آلالمادی. بو اوچون ماخوسه‌ن یوقاریقی مَدارا سیاستی نی تاشلاب شیك غه اهسته اهسته دشمن لیك قیلماقغه باشلادی.

بو آراده شیك و خوجه‌نیازحاجی‌لر، محمود سیجاك نسی اورومچی غه قیچقیر غیلی توردیلر. محمود سیجاك، بو قیچقیریش انیك جانیغه بیر سوءقصد اوچون ایکه‌نلیکی نی بیلیب هر قسم بهانه لر بیله‌ن اورومچی غه بارماقنی کین‌غه تاشلاب تورماقده ایدی. ۱۹۳۷ یلی نیك ارته یازیدین باشلاب شیك محمود سیجاك نی کاشغرده هر قسم تضییق لر آستیده توتماق غه باشلادی. بو حالده محمود سیجاك غه شو ایکی یول نیك بیری‌نی اختیار قیلماق لازم کلدی: ۱- ماخوسه‌ن بیله‌ن بیر له‌شمك، ۲- یات یورت غه هجرت قیلماق. محمود سیجاك نیك ماخوسه‌ن بیله‌ن بیرله‌شمکی و شیك غه سوقوش آچماقی غایت آسان ایدی. شیك نی مغلوب اتمك هم خیلی ممکن ایدی. لیکن محمود سیجاك شیك نیك ارقه سیده‌کی کوچلو غ یاردمچی سی نیك شیك غه قولیدین کلگه‌ن یاردم نی آیماسلیقی نی بیلور ایدی. بو سبب دین ماخوسه‌ن بیله‌ن بیر له‌شسب ایش قیلماق نیك یورت غه مُدهیش‌بیر عاقبت نی نتیجه برمکیغه جزم قیلور ایدی. بو اوچون محمود سیجاك ماخوسه‌ن بیله‌ن بیرله‌شمکنی اختیار اتمه‌ی، ۱۹۳۷،٤ - آی‌ده کاشغر و یارکند ده‌کی عسکرلری‌نیك اوستیده ایشانچلیك بیر کشی نی قویوب اوزی آزغینه آدم لری بیله‌ن دشمن غه

تویغوزمای کاشغردین چیقیب یارکند و کوکیار یولی بیلەن هندستان غه یورد ی.[122]

محمود سیجاق چیقیب کتکەندین کین انیق قوماندانلریدین عبد نیاز بگ بیلەن ماخوسەن بیرلیك توزوب ۱۹۳۷ییلی نیق ۵-آیده شیق غه اوروش اعلان قیلیب یارکندنی اشغال اتتی لر. اندین کین کاشغر غه یوروش قیلیب کەنه شەرنی الدیلر. دشمن‌نی یکی شەرده محاصره قیلدیلر. خلق عموماً غایت شوق و فداکارلیق بیلەن بومحاربه غه اشتراك و یاردم اتتی لر. ماخوسەن،عبد نیاز بگ باشلیغ تورك عسکر لرینی مارالباشیغه یوللاب اوزی تونگانلر بیلەن کاشغرده قالیب یکی شەرنی محاصره قیلدی. جدی و شدتلیك محاصره قیلغان بولسه یکی شەرنی آلماقی شبهه سیز ایدی. چونکه کاشغرەکی هم والی و هم باش قوماندان بولغان چین لیغ اوروسچی غه قاچقان ایدی. یکی شەرده قوّت آز ایدی. لیکن آچ تونگان قوماندانلری دشمن دین تولا رشوت الیب ماخوسەن نیق یکی شەرنی آلماقی اوچون شدتلیك اقدامات قیلماقی غه هر قسم حیله لر بیلەن مانع بولدیلر. اما عبد نیاز بگ دشمن‌نی مغلوب قیلا قیلا، آقسو و کوچا ولایت‌لرینی فتح قیلیب قارا شەر غچه باردی.[123]

کاشغر یکی شەرده اوروش بولوب تورغانی، شیق غه یاردم قیلادورغان دشمن غه بیر دلیل بولوب کاشغرده تینچ‌لیق اورنیتیمیز، بو اوچون چین حکومتی دین بیز غه اجازت کلدی دیب ۱۹۳۷-۸-آی ده قاراول طرفیدین بیدل داوان بیلەن بش میق کشی‌لیك سویت عسکرلری شرقی تورکستان‌غه کیریب، اوچ تورپان و آقسو شەرلریغه کیر مەسدین، یمان سوغه کلیب باشقه یول بیلەن مارالباشی غه کلدی. ینه آرتباشی یولی بیلەن ایکی یوز اوتومو بیل‌ده روس‌عسکری آرتوچ غه کلدی. بو نیق بیلەن عبد نیاز بگ و تونگانلر نیق آراسی اوزولدی. روس طیاره لری کاشغر نیق اوستیده اوچوب اعلان وره‌قه لری و بغضی بیرلرغه بومبا تاشلادی. ماخوسەن بو نی کوروب تونگانلری بیلەن پراکنده بولوب کاشغردین قاچیب یکی حصارغه کلدی. طیاره لر یکی حصارغه بومبا

تاشلاب بیر نچه خلق و تونگان‌نی یوق اتتی . ماخوسه‌ن او یرد ین هم قاچیب یارکند غه هم بارمای تاغ یولی بیله‌ن هندستانغه قاچتی. ۱۹۳۷ ۹ـ آی‌ده لداخغه کلدی . ملك محمد نیاز اعلم هم‌لداخ غه ماخوسه‌ن د ین او چ تورت‌کون کین که‌لدی .

عبد نیاز بگ کوچا اطرافیده د شمن بیله‌ن د هشتلیك‌محاربه لر قیلدی . لیکن اخیری مغلوب بولوب قوّتی پراکنده بولدی . بو ملی مجاهدلر نیك عاقبتی نیمه بولغانید ین بو کونغچه خبریمیز یوق د و ر . ماخوسه‌ن و اکا ارگیشیب هندستانغه کتکه‌ن تونگانلر د ین باشقه تونگانلر ختن‌غه قاچتی‌لر. ۱۹۳۷ ، ۱۰ـ آی‌نیك ۷ـ کونی شیك قوّتلری ختن‌غه یوروش قیلیب تونگانلرنی هر یرده طیاره بیله‌ن بومبالاب و یر قوّت لری او لرنی اسیر قیلیب تولا راقی‌نی غایت فجیع صورت‌بیله‌ن قتل‌عام قیلدی . آز راقی چرخیلیق یولی بیله‌ن گانسوغه قاچسه مو بولرنیك تولا سی چوللر ده آچلیق و سو سوزلوق بیله‌ن اوّلدی و یوزده بیری گانسو غه بارغان بولسه کره‌ك . منه بو صورت‌بیله‌ن ۱۹۳۷ ییلی ۱۰ـ آی‌ده التی شهر ولایت‌لرینی شیك استیلاسی استیغه الدی .

یوقاریقی عبد نیاز بگ و ماخوسه‌ن انقلابی چیقفان زمان شیك،یارده‌مچیسی (فوجوشی) خوجه‌نیازحاجی بولغان حالده، شرقی تورکستان‌ده‌کی تمام ملی قوتلرنی یوق اتمکغه قارار بیریب آلتایده شریف خان و قومولده یولبارس‌بگ لرنی ۱۹۳۷ ، ٦ـ آی‌ده عسکری قوّت‌بیله‌ن مغلوب اتیب آلتای و قومول ولایت‌لریغه استیلا قیلدی[124].

مع الاسف بو استیلا غه متعلّلیق واقعات نیك تفصیلاتینی بیلمه‌یمیز . یولبارس‌بگ ٥ـ آی‌ده بعضی تابع‌لری بیله‌ن قومولدین چیقیب قومول نیك شرقیده‌کی خوتون‌تام اولکه سیغه باردی و ٦ـ ویا ۷ـ آی‌ده او یر د ین قاچیب چیڭخای ولایتی‌غه باردی . ایکی آی د ین کین خانکو غه باریب چین باشقوماندانی چیاڭ کای‌شی بیله‌ن کوروشوب یاخشی معامله کوردی . حاضرده چوڭ کیڭ ده اعتبار لیغ حیات کچور مکده د ور .

شریف خان نیكٔ نیمه بولغانی نی بیلمه‌یمیز. لیكن آلتای ده‌كی ملی مجاهد قازاق لردین ایلیس خان، آدی بگ و زایف بگ لر باشلیغ ٦٤٥ اویلوك كشی آلتای‌دین قاچیب غربی مغولستان یولی بیله‌ن گانسو نیكٔ یورخون آتلیغ تاغیده‌كی یایلاغده یرله‌شتی‌لر.[125]

منه بو صورت بیله‌ن شرقی تورکستان ده‌كی ملی انقلاب كتته لری آرقه آرقه دین مغلوب بولوب، یاراغلیغ ملی قوّت‌لر پراكنده بولوب تمام شرقی تورکستان اولكه لری نیكٔ همه سیغه شیكٔ شی سه‌ن‌ی استیلا قیلدی.

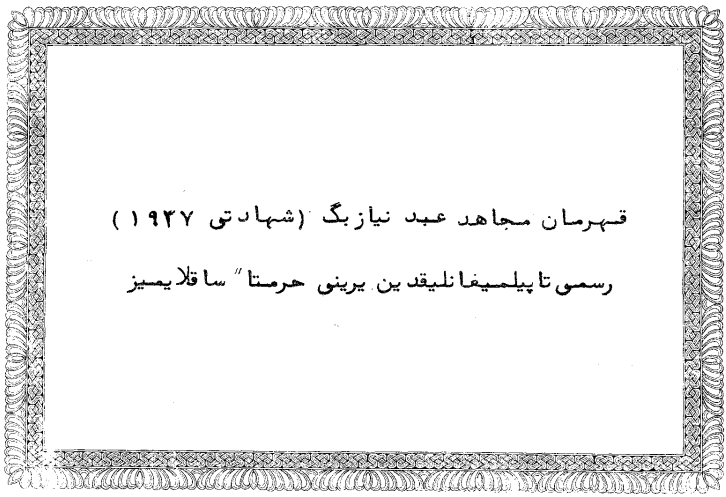

۲۲ـ فصل

شرق تورکستان ملی انقلابچی لری نیڭ عسکری وسیاسی وضعیت لری

شرقی تورکستان ملی انقلابچی لری نیڭ رهبرلری و قول آست لریده کی قوماندان لردین عصری حربی تعلیم ویا حرب تجربه سی کۆرگه‌ن کشی هیچ یوق ایدی. بو سبب دین عسکرلرنیڭ هم عصری عسکر ایمس لیکی طبیعی معلوم دور. لیکن شونداغ بولسه مو ملی انقلابچی لرنیڭ عسکری وضعیت لری‌نیڭ اراسیده غایت اهمیتلیك فرق‌لر بار ایدی. بو فرق لرنی قسقه صورتده محترم اوقوغوچی لرغه عرض ایتسا میز. خوجه نیازحاجی، ایلگریده بولسون ویا کین‌لرده، عسکرلری‌نی بیر انتظام و قانون غه تابع توتماغان ایدی. بو سبب دین خوجه نیازحاجی نیڭ عسکرلری، انتظام و تربیه کۆرگه‌ن تونگان عسکرلری نیڭ آلدیده دایما مغلوب ایدی‌لر. خوجه نیازحاجی قومول تاغلریده کی وقتیده چین عسکرلریدین موفقیت بیله‌ن مدافعه قیلیب شرقی تورکستانده شهرت تاپقان ایدی چونکه اویرده کی عسکرلری، تاغلیق منطقه لر نیڭ اویداك چقورینی تماماً بیلاد ورغان آوچی آدم لر ایدی و دشمن او اولکه لر نیڭ کیفیتی دین خبرسیز ایدی. دیمکده او وقتده خوجه نیاز حاجی تاغلر و جانگال لر آراسیدین اوشتومتوت دشمن‌نی اوق‌غه‌توت ماق و اولرنی جیلغه لرده ازدورماق و غیر منتظم باسقون‌لر قیلماق‌بیله‌ن دشمن‌نی مغلوب اتکه‌ن ایدی. هرحالده بو موفقیت لر انیڭ عسکرلری نیڭ معنویاتی نی تولا قوتله‌ندوروب دشمن نیڭ کوڭلی غه‌هیبت سالغان ایدی. بو روح بیله‌ن تورپان و جیمیسا اوروش‌لریده دشمن نی مغلوب اتتی. کین‌لرده بو عسکرلر انتظام دین یراق ایکه‌نلیکی سببو دین یوقاریده کۆرولگه‌ن وجهه بیله‌ن دشمن‌نیڭ آلدیده بۆری نیڭ آلدیده‌کی قوی ده‌ك بولوب قالدی لر. اما خوجه نیازحاجی بو تجربه

دین عبرت المادی، عسکرلرینی تربیه و انتظام آستیغه الماق نی قبول اتمیدی. قبول اتسه ایدی بو عسکرلر هر قایداغ دشمن نی ینگوده‌ك وضعیت ده ایدی. چونکه بو عسکرلر نیڭ همه سی آتلیغ بولوب قولیده عصری سیلتیق و بیر نچه میترالیوز بار ایدی، جبخانه سی هم آز ایمه‌س ایدی سانی هم دشمن دین توپه‌ن ایمه‌س ایدی. قارا یولغون محاربه سیدین قاچیب ختن غه کلگه‌ن قوماندان لریدین بیری بو وضعیت دین شکایت قیلیب مکا شونداغ دیگه‌ن: "بیز تونگان لر بیله‌ن اون سکز قاتا اوروشتوق و هر نوبتده مغلوب بولوب قاچتوق. فقط قارا شهر اوشا قتال محاربه سیده غینه غالب بولدوق. بو غالب لیق هم بیزنیڭ ایکی طرف دین دشمن نیڭ آراسیده قالغانیمیز سبب‌یدین فوق العاده بیر غیرت قیلما قغه مجبور بولغانیمیز نیڭ نتیجه‌سی ایدی."

خوجه نیازحاجی عسکر و قوماندان و باشقه حکومت ادملری‌غه سنتظم آیلیق معاش برمس ایدی. فقط بعضی وقت لرده بیر مقدار دین پول بیرور ایدی. سبب دین عسکرلری یاراغ و جبخانه لری‌نی ساتماق ویا خلق دین آلغانی بیله‌ن حیات لری‌نی تاءمین قیلور ایدی لر. عسکری غه بو جنایت لری اوچون جزا برمك هیچ یوق ایدی. منه بو وضعیت عسکرلرنیڭ انتظام سیزلیقی نیڭ اوستیغه اولرنیڭ معنویاتی‌نی و اخلاقینی بوزمیقی و خلق‌نیڭ خوجه نیازحاجی و عسکرلریدین اوزاقلاشماقی غه سبب بولدی.

ختن حکومتی نیڭ قوماندان لری، حربی تعلیم و تجربه لری‌نی کورمیگه‌نلیکدین خوجه نیازحاجی نیڭ قوماندان لری بیله‌ن اوخشاش بولسه‌مو، لیکن انقلاب نیڭ اوّلیدین باشلاب ختن حکومتی نیڭ اڭ زیاده اهمیت برگه‌ن ایشی، ممکن بولغان قدر عسکرلرنی توغری بیر حربی تربیه و انتظام غه آلماق و خلق‌نیڭ اسایشی غه تعرض قیلماسلیق اوچون قوماندان و عسکرلرنی منتظم بیر قانون‌غه تابع توتماق ایدی. بو نیڭ سایه سیده ختن عسکرلری شرقی تورکستان نیڭ اڭ انتظام لیغ و اطاعت لیك، قانون و امنیت غه حرمت قیلادورغان عسکری بولدی‌لر. کین لرده عسکرلیك تعلیمی کوزگه‌ن کشی لردین بیر نچه سی‌نی تاپیب ختن عسکری‌غه تعلیم و تربیه برمه‌ك وظیفه سی‌غه مأمور اتیلدی[12]. بو نیڭ بیله‌ن

ختن عسکرلری انتظام یوزیدین خیلی ترقی قیلدی لر . بو سبب دین شرقی تورکستان ملی عسکرلری ایچیدین حرب میدانیده همه دین زیاده فعالیت کؤرساتادورغان عسکر ختن عسکرلری ایدی لر . بو صورت بیلهٔ ختن عسکرلری نیکٔ انتظام و تربیه‌سی و حربی استعدادی همه دین یخشی بولسه‌مو لیکن غایت یمان ایکی نقصانی بار ایدی : ۱ـ قوماندان لری عصری حرب ایشلریده تجربه سیز بولوب فقط اوروش‌لرده غیرت کؤرسه‌تکه‌ن کشی‌لردین عبارت ایدی ؛ ۲ـ ختن عسکرلری‌نیکٔ یاراغی همه انقلابچی‌لرنیکٔ کی دین آز و توبه‌ن ایدی چونکه اون ایکی میلٔ کشی لیک بیر قوّت دین عبارت بولغان ختن عسکری‌نیکٔ قولیده ۱۰۰۰ دانه میلتیق بار ایدی ؛ جبخانه یوق حسابده ایدی . عسکرنیکٔ کؤپراق قسمی قیلیچ ، سؤنگو (نیزه) و چوماق بیله‌ن قوراللیغ ایدی. موندا ع دنیا نیکٔ اڭ ضعیف یاراغیفه ایگه بولغان عسکرنیکٔ حاضرقی زمانه میزده‌کی استحکام محاربه‌سی غه قدرت سیز ایکه‌نلیکی طبیعی دور . بو اوچون ختن عسکرلری‌نیکٔ محاربه لری دایما هجوم و باسقون صوره‌تی بیله‌ن بولور ایدی . بو عسکرلرنیکٔ دشمن‌لری میلتیق و مترالیوز و عصری توپ لر بیله‌ن قوراللانغان ایدیلر. بو یوزدین ختن عسکرلری مه‌یلی غالب بولغان و مه‌یلی مغلوب بولغان شوقوشلرده دشمن‌دین تولا راق ضایعات بیرور ایدی لر .

ختن عسکرلری ، پیاده ، آتلیغ ، توپچی ، بولوب اوچ صنف غه آیریلور ایدی . یگرمه قدر چوکٔ توپ لریمیز بار ایدی. لیکن بو توپ لرنیکٔ آران ایکی دانه‌سی غینه عصری قلعه توپی بولوب باشقه لری قدیم اصولده کی مس و تیمور توپ لر ایدی . الحاصل ختن عسکرلری‌نیکٔ لوپ کؤل‌لری و چیکٔخای حدودی‌دین کاشغر حدودی‌غچه قیلغان فتوحاتی، اولرنیکٔ انتظام ، تربیه و غیرت‌لری‌نیکٔ نتیجه سی بولغانده‌کٔ اولر نیکٔ مغلوب بولماقی، یاراغ سیز لیق لریدین و عصری حربی تعلیم و تجربه‌دین یوقسون بولغانلیقی دین‌کلیب چیقغان ایدی .

تیمور سیجاکٔ نیکٔ عسکرلری، تونگان لردین بیر آز حرب ایش‌لری‌نی تعلیم آلغان بولسه لرمو یتیشمیگه‌نلیکی، انتظام سیزلیق و قانون سیزلیقده خوجه نیازحاجی نیکٔ عسکرلری بیله‌ن اوخشاش ایدی .

قیرغیز و اوزبك عسکرلری عمومی حرب دین کین کی فرغانه باسمه چی‌لری‌نیك یولیده بولوب انتظام سیز هجوم و اوشتومتوت باسقون قیلماق‌غه بیر آز ماهر بولسه لرمو میدان محاربه‌سی و محاصره ایش‌لرده هیچ ایش‌غه یارامـاس ایدیلر.

آلتای‌قازاق عسکرلری و قومول عسکرلری‌نیك احوالی دین تولوق خبریمیز یوق‌دور. اولرنیك مه‌یلی قوماندان لری و مه‌یلی عسکرلری‌نیك عصری تربیه کۆرمیکه‌نلیکی‌نی بیلامیز. **بویوزدین اولر نیك** هم دشمن عسکرلریدین توبه‌ن درجه‌ده ایکه‌نلیکی معلوم دور.

منه شرقی تورکستان انقلابچی‌لری‌نیك عسکری وضعیتی بو صورتده ایدی. اما اولرنیك دشمن لری بولغان چین‌لیغ لر و تونگانلر نیك قوماندان لری‌نیك تولا راقی چین‌ده حربی تربیه کۆرگه‌ن، اوروش تجربه لری غه ایکه، آدم لر ایدی. عسکرلری‌نی غایت اهمیت بیله‌ن تربیه و تنظیم قیلور ایدی لر. یاراغلری هم عموماً انقلابچی لر دین مکمل راق ایدی.

داخلی سیاسی وضعیت

خوجه نیازحاجی و تیمور سیجانك لرنیك داخلی سیاست لری غایت یمان بیر خطا اصول غه بنا تاپقان ایدی. چونکه بولر انقلاب **نیك** اصلی مقصدی بولغان خلق نیك اسایش‌غه اهمیت برمس ایدی‌لر. مالیات، معارف وعدلیه ایش‌لری‌نیك تنظیمی دین کاملاً بی خبر ایدی‌لر. عسکر لوازمی، آوزوق و باشقه هر نرسه‌نی خزانه دین پول چیقاریب ساتیب الماق هیچ یوق ایدی. بو نرسه‌لرنی تماماً خلق نیك بوینی‌غه قویوب آلوان صوره‌تی بیله‌ن الور ایدی لر.

خوجه نیازحاجی نیك سیاستی نیك همه‌دین **یمانراقی** اصولی بو ایدی: شرقی تورکستان‌ده هر امتیاز و هر نفوذنی، لایق بوسمن و یا بولماسون، قومولـلوغ و توریان‌لیغ لر غه برمك و باشقه انقلابچی لرنی اهسته اهسته ایش‌دین چیقارماق ایدی. بو سیاستی نی گرچه خیلی مخفی توتماقده بولسه‌مو لیکن اوزی داهی بیر کشی

بولمغینی اوچون بو اسرارینی وقتیدین ایلگری خلق غه بیلدوروب قویغان ایدی. خوجه نیازحاجی طرفیدین یورتلرغه تعین قیلنغان والی لر و حاکم لرغه هیچ بیر قانون و دستور العمل بیریلماس ایدی. او لرنیك وظیفه سی یالغوز خلق دین آلوان و آوزوق بیغیب خوجه نیاز حاجی غه برمك ایدی. هر بیری اوزی بیلگن یول بیلهن ویاکه ایلگر کی چین ماٴمورلری نیك یولی بیلهن ایش قیلور ایدی.

ختن حکومتی داخلی سیاست خصوصیده خیلی یخشی و شایان تقدیر بیر یولنی توتقان ایدی. همه دین اوّل خلق نیك اسایشی غه اهمیت بیرور ایدی. عسکر لرغه و ملکی ماٴمورلرغه کافی درجه ده منتظم آیلیق معاش بیرور ایدی. عسکر لوازمی و هرنرسه نی بازار نرخی غه موافق ساتیب الور ایدی. فقط حکومت مجبور بولغان وقتده بیر ایکی قتیم خلق دین آت و حیوان آوزوقی نی فوق العاده صو رتده الدی، اما بو هم عادلانه بیر قانون غه موافق اجرا قیلیندی. خزانه کفایه قیلمغانده بای لردین قرض آلدی و ینه بو قرضنی تولهدی. مالیات ایش لرینی غایت عادلانه بیر قانون غه تابع قیلدی. ممکن بولغان قدر هر شهرده عصری مکتب لر تاٴسیس قیلیب معارف ایش لری نی توغری بیر یولغه کیرگوزمه کفه باشلادی. عدلیه ایش لرینی اسلام شریعتی غه اویغون قیلیب تولا یخشی اجرا قیلدی. والی لر و حاکم لر غه قانون نامه (دستورالعمل) بیریب اکا مطابق اجراآت قیلماق غه امر اتتی. بو لرنیك اجراآتی نی دایما آشکارا و مخفی مفتش لر واسطه سی بیلهن مراقبت قیلدی.

منه بو اوچون شرقی تورکستان نیك باشقه ولایت لریده کی خلق ختن حکومتی غه تابع بولماق آرزوسی نی امکان تاپقان وقتیده اظهار اتمکده ایدی لر. بو سوز لر العیاذ بالله، ختن حکومتی نی دنیا غه یخشی کوزستمك اوچون ایمس دور، بلکه تاریخچی لیق نیك فرضی بولغان حقیقت نیك بیانی دین عبارت دور.

خارجی سیاست بابیده هم ملّی انقلابچی لر نیك آراسی ده کی اختلاف خیلی چوڭقور ایدی. چونکه خوجه نیازحاجی و تیمور سیجاق لر اوز لری نی هر جهت دین چین مرکزی حکومت غه تابع کۆر ستمه کده افراط درجه سیده بولوب، تمام عسکری و مُلکی منصبدار لر لر نیك آت لری چین چه ایدی. بایراق لری هم چین بایراقی ایدی. مالیات و تجارت باج لری هم تماماً ایلگریکی چین اصولیده ایدی و انقلاب ده موفق بولغاندین کین شرقی تورکستان نی چین حکومتی نیك ماٴموری صفتی بیلەن اداره قیلماق لری نی اعلان قیلماقده ایدی لر. خوجه نیازحاجی یات دولت لردین سویت دولتی بیلەن مناسبت قیلماق و او دولت غه طلب قیلغان امتیاز لر نی بیریب انیکدین یاراغ و مهمات آلماق سیاستی نی توتقان ایدی. بو سیاستی غه باشقه انقلابچی لرنی قناعتلاندورمك اوچون "بو سیاستیمیز وقتنچه بیر سیاست دور، حاضرچه بیزیاراغ غه محتاج بولغانیمیز اوچون روس لر نیمه دیسه قبول قیلامیز. انقلابیمیز ده موفق بولغاندین کین روس لر غه برگەن امتیازنی یوق ایتامیز" دەب منطق سیز دلیل لرنی یازارایدی.

ختن حکومتی، چین حکومتی بیلەن، انقلاب تمام بولغان دین کین سیاسی یول بیلەن شرقی تورکستان نیك مقدراتی نی تعین قیلماق طرفداری ایدی. بو اوچون تمام عسکری و اداری تشکیلات نی کاملاً ملّی صورتده یکدین ترتیب برمك نظریه سیده محکم تورماقده و ممکن قدر بونی عمل غه آشورماقتا ایدی. یات دولت لردین، سویت دولتی نیك شرقی تورکستان ده کوزی بارلیقی تمام دنیا غه معلوم بولغانی اوچون ختن حکومتی، سویتلرا تتفاقی بیلەن فقط ایلگری دین جاری بولوب کلگەن تجارت مناسبتی نی غینه اوز حالی بیلەن توتوب اکنا سیاسی ویا باشقه امتیاز برمه لك نی و شرقی تورکستان غه انیك آچکوز تیرناقی نی پاتورماقنی هیچ قبول اتمس ایدی. انگلیس و افغانستان دولت لری شرقی تورکستان مسئله سی خصوصیده کاملاً بی طرف

لیك سیاستی نی توتقان بولسه مو بو لرنیكْ شرقی تورکستان ده هیچ بیر طمعی بولمغان اوچون ختن حکومتی بو دولت لر بیلهن یخشی مناسبت پیدا قیلماق و بو نیكْ نتیجه سیده بیر آز کین راق بولسه مو ضرر سیز فایده حاصل اتمك طرفداری ایدی.

تفسیر

بیر مملکت ده چیقفان ملی انقلاب نیكْ موفقیتی اوچون اكْ مهم عامل، او انقلاب نیكْ باشلیغ لری نیكْ عسکرلیك و داخلی و خارجی سیاست ایش لری نی توغرا بیر اساس غه اورونلاشتوروشی دین عبارت دور.

شرقی تورکستان نیكْ بو ایش لر خصوصیده کی وضعیتی نیكْ حقیقتی یوقاریده بیان قیلیندی. هر بیر بی طرف و حقّانی کشی نیكْ شرقی تورکستان ملی انقلابی نیكْ و انقلابچی لری نیكْ حقیده و انقلاب نیكْ حاضرقی یمان عاقبت غه اوچراماقی نیكْ سبب لری خصوصیده کی تفصیر و نظریه لری یوقاریقی بیانات غه بنا تاپسه اوز موقعی غه بنا تاپقان بولا دور.

۲۳ــ فصل

شیك نیك حكومتی نیك ماهیتی

شیك نیك حاضرده شرقی تورکستاندهیوروتوب تورغان حكومتی نیك ماهیتی تمام دنیا غه معلوم دور. لیكن انیك رسماً چین حكومتی نیك مأموری ایكه‌نلیكی غه قاراب وباكه انیك یالغان پرو پاگنده لریغه آلدانیب انیك حكومتی نیك اصولی وماهیتیغه توشونمیگه‌ن كشی لرنی هم كؤرمكده ورمیز. بناءً علیه بو خصوصده بیر آز اچوقلوق كلتوروش نی لازم كوردوك.

شیك حكومت نی قولی غه الغان كوندین باشلاب اهسته اهسته تمام اداره ایش‌لری‌نی سویت اصولی غه كؤره تطبیق اتمكغه باشلادی. سویت‌لر انیك بو خدمتی نیك برابریده اكا یاراغ طیاره وعسكر بیله‌ن مهم صورتده یاردم قیلدی. بو نیك سایه سیده شیك شرقی تورکستان نیك ملّی انقلابچی‌لری‌نی یوق اتیب یورت نی استیلاسی آستیغه آلدی. ملكی، عسكری واقتصادی ایش‌لرنی كمونست اصولی غه كیرگوزمه‌كو شرقی تورکستان‌نی بیر روس مستملكه‌سی قیلماق اوچون روس دیــن مشاور لر و تولا آدم لر آلدی. میك لرچه روس عسكرلرینی، چین عسكریچه كییم لرنی كیدوروب شهر لرده قویدی. خلق‌نی مختلف تُهمت لــــر بیله‌ن اؤلتورمه‌كو حبس قیلماق یولی بیله‌ن ملّت نیك روحیاتی نی سیندور غالی باشلادی. انسان نیك طبیعی حقوقی بولغان دین آزادلیقی فكر آزادلیقی، صناعت آزادلیقی، تجارت آزادلیقی و سفر واقامت آزادلیقی نی یوق اتیب كمونیست‌لیق نیك قید واسارت زنجیری غه باغلادی. باشدین آیاغ بیر تورکستان ملتی بولغان شرقی تورکستان خلقی نی روس بالشویك‌لری‌نیك تورکستان ملتی نی پارچه لاغان دشمن‌لیك اصولی غه مطابق ۱۴ ملت غه آیریماق غه كیریشتــــی. بو اون تورت ملت دییلگه‌ن یاسامال ملت‌لردین بیری چین محاجر لری‌نیك بُــت

پرست لری ، ینه بیری چین محاجر لری نیك مسلمان لری (تونگان) و ینه بیری روسیه دین کلگه‌ن روس لردین عبارت بولغان غایت آز سانلیق یات ملت لربولوب، قالغان اون بیری ، تماماً شرقی تورکستان ده‌کی بیر تورك ملتی نی هیچ تونولمغان اتلر بیله‌ن آتاب اون بیر غه ایریغان یاسا مال آت لر دور . بو اون تورت ملت دییلگه‌ن یاسامال ملت لر نیك هر بیری‌نی زور بیله‌ن سویت روسیه‌دکی شکل ده " آقارتو اویوشماسی " دیگه‌ن تاتارچه بیر آت آستیده بیر جمعیت تشکیل قیلدوردی . موند ین مقصد شرقی تورکستان ده قدیم دین بیر توغقان و بیر ملت بولوب غایت درجه‌ده اتفاق و بیرلیك بیله‌ن یاشاب کلگه‌ن تورك ملتی نی باشقه باشقه بولر و توشونچ لرغه توشوروب بولرنی بیر بیری‌غه دشمن قیلماق و بو واسطه بیله‌ن بولرنی اسیرلیق زنجیری غه تخی مو محکم راق باغلاماق دور . چونکه روس لر نیك غربی تورکستان و تمام شمالی آسیا و قافقاس و شرقی آوروپا ده‌کی تورك لرنی اوشبو صورتده پارچه لاب اولر نیك قانی نی ایچیب تورغانی کوزیمسیز نیك آلدیده دور[27]!

و ینه شیك، بیر طرفدین غربی تورکستان ده اوز وطنداش و توغقان لری‌نی روس جلادلری‌غه توتوب بیریب جان ساقلاغان وجدا نسیز لردین میك لرچه‌سی نی شرقی تورکستان غه کلتوروب کمونیست لیق پروپاگنده‌نی یایماق‌غه و جاسوسلوق خدمتی غه سالدی، چونکه شرقی تورکستان لیغ لردین بو خدمت غه یارایدورغان وطن فروش لر چیقمادی . یاش باله لر نیك سوزوك قابلیت لری‌نی کمونیست لیق بیله‌ن زهرله مه ك اوچون میك لرچه مکتب آچتی و بو ایشی نی" شرقی تورکستان نیك معارفی غه ترقی بردیم" ده‌ب یورت ده و چیز ده پروپاگنده قیلدی، اما واقعه نی بیلگه‌ن کشی معارف نیك نه‌یرده و بو مکتب لر نیك نه‌یرده ایکه‌نلیکی نی آپ آچوق بیله دور . چونکه شرقی تورکستان ده عصری معلم یوق حساب ده دور، کتاب هم یوق دور، و عسا شیك بیر مونچه سویت دین کلنور گه‌ن پروپاگنده‌چی لرنی معلم دب معصوم باله لر نیك باشی غه مسلط قیلغان لیقی کوزیمسیز نیك آلدیده دور[28]، بو نیك اوستیغه شیك‌شی سه‌ی،

شرقی تورکستان نیك تمام تجارتی نی روس غه باغلادی. دیمك که تجارت اتی استیده یورت نیك اقتصادیاتی روس قولیغه اوتتی[129]!

الحاصل شیك عملیتده هم بیر روس مأموری بولوب حکومتی نیك ماهیتی عیناً روس بالشویك لری نیك غربی تورکستان ده کی جلاد لیق، یالغانچی لیق، شیطان لیق اساسی غه بنا تاپقان حکومتی نیك ماهیتی ده دور. فقط آغیزده غینه چین جمهوریتی غه تابع لیق دعواسی بار دور. دیمك که شرقی تورکستان یالغوز خریطه سیزیغ لری ده چین غه تابع دور. چین حکومتی هم قدیم دین تونولوب کاگه ن قوروغ آبرو سیاستی نی ساقلاماق اوچون شیك نی شرقی تورکستان غه حکمدار تونوماقده دور. بو سیاست غه اون بش ملیون انسان نیك حقوقی و مقدراتی نی فدا قیلماقده دور. چین ژاپون اوروشی باشلانغاندین کین چین حکومتی روس دین آلا دورغان اوروش اسبابی نی شرقی تورکستان یولی بیلهن آلماقغه مجبور بولغان سبب دین شیك غه و روس غه تخی مو زیاده تملق قیلماقده و شرقی تورکستان ده روس نفوذی نیك یایلماقی اوچون فوق العاده مساعده قیلماقده دور: "اچکوغه جان قایغوسی قصاب غه یاغ قایغوسی!"

شیك کیم دور؟

شیك، مانچوریا ده توغولوب چوك بولغان بیر چین لیغ دور. کین لرده چین مکتب لریده، مانچوریادا و یاپونیادا عالی عسکری تحصیل کورگه ن، عمومی حرب دین کین مانچوریادا کومونیست پارتی سی نیك ایچیده ایشلیگه ن. کین چه مانچوریانی یاپون لر آلغاندا شیك او یردین قاچیب نه نجیك غه کلیب چین حکومتی نیك خدمتی غه کیردی. شرقی تورکستان غه جین شورین جوشی بولغاندین بیر ییل کین ۱۹۲۹ ده جین شورین نیك خصوصی کاتیبی بیلهن نه نجیك ده تونوشوپ اونیك بیلهن اورومچیگه چقتی و کچیك بیر عسکری

خذ متفه‌اوروئلاشتی، باش مصلحتچی و عسکری مکتب غه مُدیر بولدی. اونیڭ شرقی تورکستان ده قیلغان ایشلری یوقاریده بیان قیلیندی. مسنه شیڭ نیڭ حقیده بیلگنیمیز قسقه چه بو دور. امدی انیڭ سیاست و تاریخ صحیفه لریده الغان موقع وعنوان‌لری‌نی بیر آز غینه یازیب اوتمه‌ك لازیمدور.

شیڭ نیڭ خوجاینی بولغان روس‌لر و خوشامه‌تچیسی بولغان بعضی چین لیغ‌لر انیڭ حقیده "بوکشی شرقی تورکستان ده‌کی انقلاب نی اوزی‌نیڭ قابلیتی و داهی‌لیقی بیله‌ن باسیقتوروب بویورتتی تینجیتتی، ارقادا قالغان بوی‌ورت ده معارف، عسکری و اقتصادی ایش‌لرنی ترقی قیلدوردی" انداغ، موندا غ ده‌ب پروپاگنده‌لر قیلماقدادور. انیڭ "انسانیت غه قیلغان بو اولوغ خدمتی" غه مکافات بولوب اوڭا "شیڭ‌شه‌سه‌ی" عنوانینی برمه‌کده‌دورلر (چین‌چه ده عالم داهی سی شیڭ دیمکدور). اما تاریخ یالغان گواهلیق‌نی قبول اتمایدور. غان غایت عادل و حقانی بیر قاضی دور. یعنی غرض‌لیك لر نیڭ قارانی آق دیمك وکیچه نی کوندوز دیمك غه قیلغان باطل تشبث لری‌نی تاریخ آشکارا قیلیب اولرنی قارا یوز قیلادور. شیڭ نیڭ اوز وطنی بولغان مانچوریانی روس‌غه ساتماق اوچون قیلغان ایش‌لری انکار سمکن بولمایدورغان بیر تاریخی خاین‌لیق دور. شرقی تورکستان غه کلگه‌ندین کین فقط اوز شخصی منفعتی اوچون شرقی تورکستان‌نی روس‌غه ساتقانی و بو نیڭ بیله‌ن اوز ملی حکومتی بولغان چین حکومتی غه خیانت قیلغانی آپ اچوق میدان‌دادور. ظلم دین و استبداد دین قوتولماق و انسانیت نیڭ مقدس حقی بولغان آزادلیق نعمتی نی حاصل قیلماق اوچون مشروع بیر انقلاب غه قوپقان بیر ملت نیڭ حقوقی‌نی بربار قیلیب او ملت نیڭ اوستیغه اوزی حاکم بولماق مقصدی بیله‌ن دنیاده‌کی دولت‌لر نیڭ اڭ ظالم و اڭ خونخور راقی بولغان روس بالشویك لریدین یاردم الیب بو ملت‌نی و یورت‌نی غایت ارزان بهاغه ساتقانی و اوزی‌نیڭ بیر نچه بیل لیق منصب و رتبه سینی ساقلاق، اوچون او ملت‌نی کمونیست جلادلری‌نیڭ قولی غه تاشوروب قان

و اوت غه پوچولاب تورغانی هرکیم نیك کوز آلدیده دور . منه موندا غ بیر خاین ، تاریخ صحیفه لری ده بك آز کورولا دور . بوکا تاریخ ا ٔوز لا یقیده رُتبه و عنوان برمکدین هیچ تارتیمایدور . هیچ بولمغانده تاریخ نیك عدالتی شیك نیك یوقاریقی ناحق عنوانی نیك بیر حرفی نسی یه گوشله پ بو ناحق لیقنی توزار و آکا شیك شه زه ی عنوانی نی بیر و ر . (دنیا اوغریسی شیك دیمکدور) . منه بو ، شیك نیك ناحق یرگه آلغان آتالغوسی نیك اورنیغه غایت حقلیغ ، حقیقتلیغ ، تاریخی بیر آتالغدور .

شهیدلر خاطره سی

آه سیزگه ای وطن قُربانلری — ای اولوس نیك قهریمان اوغلانلری
سیزگه بیز قان یغلاساق آز تورور — کیم ایدیکیز یورتیمیز جانانلری
بیز اونوتولدوقمود یب قایغورماکیز — یورت اوچون ملت اوچون آه اورماکیز
جانیکیزنی خوش توتوك جنت آرا — بیزگه قالدی بو اُلم لیك اورنیکیز
قانیکیزنی یرده قویماس بو اولوس — یورت ملت نی اونوتماس بو اولوس
هریگیت سیزنیك ایزیکیزدین یورور — قورتولور ، قوللوقدا قالماس بو اولوس
اولوس سیزنی اونوتماس هیچ قاچان — یولوکیز اوزره یورورلر هر قاچان
اولوس اویغاندی امدی اوخلاماس — جان بیرور سیزده ك یاالغوسی جان

انقلاب شهیدلریمیز نی اولوغلاب یازیلغان بیر شعر .
خوجه نیاز حاجیم و شریف خان توره نیك قبرلرینی یکیدین توزوپچیقیش مراسیمید
محمد امین بوغرا اوقوغان
اوروم چی ۱۹٤۷

شرق تورکستان نیڭ انقلابی توگادیمو ؟

بو سوال نیڭ جوابی ده شرقی تورکستان خلقی نیڭ روحیاتینی تدقیق اتمیگه‌ن و بو انقلاب نیڭ نتیجه‌سیده عموماً خلق نیڭ یوریکیده یه‌رله‌شکه‌ن حسیات دین خبر تاپمغان ویاکه دنیا ملت لری نیڭ تاریخینی بیلمیگه‌ن کشی‌لر "توگیدی" ده‌ب جواب بیره دور . چونکه بولر ، یالغوز کوزونوشده شرقی تورکستان خلقی نیڭ قولیده یاراغ یوقلوقی نی و دشمن نیڭ قاهر قوتینی کوزمکده دورلر بو سبب دین خلق نیڭ هیچ بیر حرکت غه قدرت سیز حالده تقدیرغه بویون ایگیب تورغانینی ، انقلاب نیڭ توگه‌گینی ده‌ب حکم قیلماقده‌دورلر . حاضرقی کونلرده دشمن نیڭ ، هم یالغان پروپاگنده و هم قانلیغ تدهیش‌لر بیله‌ن خلق‌نیڭ روحیاتینی زهرله‌مه‌ك ، ملی استعدادینی یوق اتمك اوچون ملت نیڭ اجتماعی و سیاسی حق لری نی طلب قیلماقیغه هیچ امکان برمیگه‌نی ، بوڭابیر دلیل صوره‌تیده کوزونمه‌کده دور . ینه شرقی تورکستان نی تورت طرفدین دنیانیڭ اڭ ایگیز تاغ لری و اڭ یمان چول لری چوروب آلغانی ، هیچ بیر تیکیزغه یا قین ایمه‌سلیکی ، قوروغدین هم مدنی مملکت‌لردین اوزاق توشکه‌نی دین عبارت بولغان جوغرافیائی بخت سیز لیقی ، و قوت‌لیك دشمن نیڭ حرص و طمع آغزی غه بك یاقین لیقی هم یوقاریقی کوز قاراشنی قوت له ندوره دور .

لیکین شرقی تورکستان خلقی نیڭ روحیاتی نی تدقیق اتکه‌ن و انقلاب دوریدین بیری کوچه‌یگه‌ن ملت پرورلیك حسیاتی نی ،

حاضرده دشمن نیك قانلیغ ظلم و تدهیش لری نتیجه سیده محکم له‌شکه‌ن عداوت و نفرت حسیاتی نی تاریخ و سیاست نظری بیله ن اویلاغان کشی لر، بو سوال غه جدی لیق بیله‌ن، "هرگز توگمیدی، و هرگز توگیمه‌یدور" ده‌ب جواب بیره دور. بوجواب لریده انتها ده‌جه‌ده حق لیغ دورلر. چونکه شرقی تورکستان خلقی، یگرمه یيل دین بری دنیا ده‌کی آزاد ملت لرنیك عزیزلیقینی، هرحقگه ایگه ایکه‌نلیکینی، انسانیت جامعه سی نیك طبیعی حقوقی بولغان معارف تجارت، زراعت، صناعت، عسکرلیك و باشقه اجتماعی ایش لری نیك تماماً او ملت لرنیك اوز فایده‌سی اوچون ایکه‌نلیکی نی بیلیب کلمکده دورلر.

وینه، اسیر ملت لرنیك خصوصاً شرقی تورکستان خلقی نیك خوارلیق، هرحق دین محروم، هرظلم و إستبداد غه معروض، هرایشده دنیا ملت لریدین کین ایکه‌نلیکی اولرنیك معارف اقتصادی ایش لری و طبیعی ثروت لری تماماً دشمن نیك منفعتی غه بولماقده و تماماً اجتماعی فایده لردین محروم توتولماقده ایکه‌نلیکی شرقی تورکستان خلقی نیك کوزیغه آپ آچوق کورونمکده دور. یعنی دنیا ملت لری نیك قتاریده عزت و آبروغه یتمك، طبیعی حق لریغه ایگه بولماق هرایشده سعادت بیله‌ن یاشاماق و باشقه ظالم خونخوار انسان لرنیك آلدیده حیوان پاتالریده‌ك خوارلیق دین قورتولماق دیمن عبارت بولغان انسان لیق حقلریغه ایگه بولوش، یات لرنیك حاکمیتی دین قورتولمای و یرلیك بیرملی اداره تشکیل قیلمای امکان سیز ایکه‌نلیکی غه عموماً شرقی تورکستان خلقی چیك کوکلی بیله‌ن ایمان کلتورمکده دور.

دشمن نیك قاهر قوتی، قانلیغ ظلم لری، یالغان پروپاگنده لری، یاساما نمایش لری بوایمان غه هیچ بیر نُقصان یتکوزه‌لمه‌یدور. بلکه بو ایش لر، خلق نیك ایمان لرینی قوتله‌ندورمك و دشمن حقیده‌کی عداوت و نفرت حسیاتی نی آشورماقیغه اك مهم عامل دور. بو بولسه سیاست و تاریخ صحیفه‌لریده انیقلانغان بیر حقیقت دور.

دشمن نیك زور و جلادلیق بیله‌ن خلق‌نی قورقوتماق و بعضی وجدان سیزلرنیك واسطه‌سی بیله‌ن تدهیش و تضیق سیاستی نی اشله‌تمه‌ك بیر مدت خلقنی ظاهرده قوت‌گه بویون اگمك هر بیر حرکت دین عاجز قالما قغه مجبور قیلادور. اما، یوقاریقی قونلیك ایمان و جدّی روحیات، اوّچکه‌ن یانار تاغده‌ك ظاهری خاموش‌لوق حالده، ایچیده‌کی قزیغ لیقینی دایما آشورماقده و بیر زلزله و یا باشقه بیر حالت نتیجه‌سیده درحال یالقونلانیب تاشیب هرمانع نی، هردشمن‌نی، کوّید وروب کول قیلماق استعدادی‌نی همیشه‌آشورماقدە دور. چونکه موندا غ بیرملت نیك دایما اسیرلیقده قالمغانی ودشمن نیك باشیغه بلا کلگه‌ن زمان، فرصت دین استفاده قیلیب بیر یولی فعالیت‌گه کلگه‌نی، بونیك نتیجه سیده استقلال و شرف لیك حیات نعمتی‌گه یتکه‌نی تجربه‌دین اوّتکه‌ن بیر حقیقت دور. ینه، ظلم سیاستی نی حکمدارلیق غه اساس قیلغان دولت نیك دوام اتمه‌س لیکی، یقین‌فرصت ده پیقیلیب برباد بولوب تاریخ صحیفه سیده بیر عبرت منظره‌سی نی کوّرسه‌تمیکی، خدای تعالی نیك انیق بیر عادتی دور.

دشمن نیك، ظلم و استبداد یولی‌بیله‌ن، خلق نی اوّز ملتی دین چیقارماقغه، یالغان و ریاکارلیق پروپاگنده بیله‌ن او ملت نیك مُقدراتینی اوّز فایده‌سیغه قوربان قیلماقغه اورونغانلیقی نیك ترتو نتیجه برمیکی، انسان تاریخی ده غایت اوچوق بیرمضمون دور.

شرقی توکستان نیك جغرافیائی وضعیتیدین توغولغان قینچیلیق حاضرقی و موندین ایلگریکی فلاکت‌لرنیك مهم بیر سببی دور. اگر بو وضعیت بولمسه ایدی، شرقی توركستان غه هیچ بیر یات نیك استیلاسی ممکن بولماس ایدی. غربی آسیاده‌کی تورك قرینداش‌لریمیزده‌ك هردشمن‌نی اوّز وقتیده اوزاقلاشتورماق، کمچیلیکلرنی واقتیدا پوتونله‌مکغه قدرتلیك بولوب، دایما مستقل یاشارایدوك. لیکین بومشکل لیك بیکّیلمه‌یدورغان بیر مشکللیك

ایمەس دور. امکان دائرەسی ایچیدە بولغان ایش هرقانچە قین بولسە بولسون انسان نیڭ غیرتی وفداکارلیقی ، او مشکل نی یەڭمیکی هر عاقل غە معلوم دور. اگر انسان غیرت و فداکارلیقنی ترك اتیب، "قضاغە رضا بلاغە صبر" دەب ،عاجزلیق ،هورون لوق ، قورقونجاقلیق یولینی توتسا آنداغ انسان غە آسان ایش نیڭ قین بولوب قالماقی هم طبیعی دور.

بیزنیڭ بابالریمیزنیڭ تورکستان دە دنیانی تیترەتکەن خاقانلیقلرنی قورغانی ،استقلال و عزتلرینی عصرلرچە محافظە قیلغانی ، تاریخ لردە همە دنیاغە معلوم دور. اولرنیڭ زمانەسیدە هم حاضرقی جغرافیائی مشکللیك لر بار ایدی. فقط اولر نیڭ غیرت و فداکارلیقلری او مشکل نی یەڭدی ایمەسمو؟ دیمەکچە بیر ملت دە وطن دوستلوق و ملت پرورلیك حسیاتی تولوق بولسەاوملت نیڭ مقصدیغە مانع بولا دورغان سیاسی ،جغرافیائی و باشقە هر مشکللیك نیڭ یوق بولماقیدە و هر دشمن نیڭ یەڭیلمیکی دە شبهە یوق دور. بو مشکللیك لرنیڭ ،او مقصدنی بیر آز کین غە قویماقی طبیعی بولسەمو ، ملت نیڭ مائیوس لەنمەی بیرلیك وغیرت وفداکار لیق بیلەن تیریشمکی ،زمان شرایطی دین استفادە قیلیب او مشکل لیك نی یەڭمیکی و مقصدغە یەتمیکی هم سیاست و تاریخ عالمی دە بیلینگەن بیر حادثە دور.

منە شرقی توکستان مسئلەسی غە موندا غ کۆز بیلەن قاراغان شرقی تورکستان اوغول لری یورت ایچیدە هم تاشقیریدە ، مهم درەجە دە تولا دور. موندا غ کشی لرنیڭ بارلیقی بو یورت و ملت نیڭ غایت یوروقلوق و سعادت لیك بیر مستقبل غە قاوشماقی نیڭ اڭ مهم عاملری دین دور. یورت ایچیدە ویا تاشقیریدە ممکن بولغان قدر توغری حرکت دە بولغان لری ،عمومی خلق نیڭ یوقاریقی مستحکم ایمانی غە و حسیاتی غە قوشولوب، غایت کەڭ و نهایت فایدە لیغ بیر انقلاب حرکتی دور.

معلوم بولدیکه شرقی تورکستان نیك انقلابی توگیمیدی.
استقلال نعمتی حاصل بولغو نچه بو انقلاب نیك توگیمیکو امکان
سیز دور.

اولوغ و قادر تکریمیز دین بو فلاکت غه اوچراغان
بنده لری غه رحمت و نُصرت، دشمن لری غه غضب و مغلوبیت
تیلیه یمیز.

آمین.

پنجشنبه
۱۳۵۹هـ، ۱۰ ربیع الاول (۱۹٤۰م، ٤-آی نیك ۱۸-کونی)
کابل، افغانستان

III— BAB: ÇİN İSTİLASI DEVRİ

1— BÖLÜM: İLK ÇİN SALDIRISI

1— Fasıl: Çin İşgali Altında 1816'ya Kadar Doğu Türkistan Halkının Uğradığı Mezalim
2— Fasıl: Çin İşgaline Karşı Doğu Türkistanda İlk Genel Ayaklanma
3— Fasıl: İkinci Çin İşgali
4— Fasıl: Doğu Türkistanda İkinci Umumi Ayaklanma
5— Fasıl: 1815-1863 Arası Doğu Türkistan'da Genel Durum
6— Fasıl: Doğu Türkistan'da Üçüncü Genel Ayaklanma —İli ve Yettesu Ayaklanması —Kuça Ayaklanması —Raşiddudin Han Hoca'nın Kaşgar, Yarkent Mücahitleri ile Çatışması —Kuça Mücahitlerinin Sonu —Kuça Hükümetinin Mahiyeti — Hoten Mücahitlerinin Akibeti —Hacı Padişah'ın Yönetimi —Kaşgar Ayaklanması —Yarkent Ayaklanması
7— Doğu Türkistan Komşu Türk Yurtlarına Rus İstilası
8— Yakub Beğ —Yakub Beğ'in Hükümdar Oluşu —Hoten Seferi —Kuça Seferi —Yakub Beğ'in Kuvvet Kazanması —Turfan, Ürumçi ve İli'yi Elegeçirmesi —İstiklal İlan Etmesi —Dış Ülkelerle Münasebeti — Ürümçi ve Gulca'nın Tungan İşgali —Doğu Türkistan'a Çin Saldırısı —Yakub Beğ'in Ölümü ve İç Savaş —Doğu Türkistan İstiklalinin Yıkılması —Yakub Beğ'in İstibdadı —İdari Teşkilatı —Tarihte Yakub Beğ'in Yeri

2— BÖLÜM: DOĞU TÜRKİSTAN'A DÖRDÜNCÜ ÇİN İSTİLASI

1— Fasıl: Mançur İmparatorluğu Son Döneminde Doğu Türkistan
2— Fasıl: İli ve Yettesu'nun Rus İşgali
3— Fasıl: Çin'de İmparatorluk Rejimi Sonbulurken Doğu Türkistan'ın Genel Durumu —Çin İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan Üzerinde Kötü Emeleri —Mançu İmparatorluğunun Doğu Türkistan'da Ekonomik Politikası —İlk Nüfus Sayımı —İdari Teşkilat
4— Fasıl: Çin Cumhuriyeti Döneminde Doğu Türkistan —Doğu Türkistan'da İkibuçuk Hükümet —Siyah Sarıklılar Cemiyeti (Gulâhuy)
5— Fasıl: Doğu Türkistan'da Milli Uyanış —Durum Değerlendirmesi
6— Fasıl: Doğu Türkistan Üzerinde Çin Cumhuriyet Rejimi Etkisinin Yokoluşu —Yang Zing Şin Yönetimi —Doğu Türkistanda İlk Seçimler, Fabrika ve Telsiz Telgraf —Doğu Türkistan'ın Kültürüne ve Ekonomisine Yang'ın Hiyaneti —Yang'ın Öldürülmesi
7— Fasıl: Cin Şu Rin Yönetimi

III— BÖLÜM: DOĞU TÜRKİSTAN'DA DÖRDÜNCÜ GENEL AYAKLANMA

—Ayaklanmaların Nedeni Üzerine Müellifin Değerlendirmesi
1— Fasıl: Kumul Ayaklanması
2— Fasıl: Turfan Ayaklanması
3— Fasıl: Hoten Ayaklanması
4— Karaşehir, Korla, Kuça, Aksu ve Kaşgar Olayları
5— Fasıl: Altay, Çöçek ve Gulca Ayaklanmaları
6— Altişehir'de Tunganların Sindirilmesi
7— Fasıl: Çin Merkezi Hükümeti'nin Doğu Türkistanı Üçe Bölme Planı
8— Fasıl: Hoten Mücahitleri ile Timur Ali Arasında İhtilaf
9— Fasıl: Hoten Hükümetinin Hoca Niyaz'a Bağlılık Bildirimi
10— Fasıl: Timur Ali'nin Tunganlarca Öldürülmesi
11— Fasıl: Ürümçi Olayları
12— Fasıl: Milli Devrimci Kuvvetlerin Dış İlişkileri
13— Fasıl: Hoca Niyaz Haci ve Tunganlar
14— Fasıl: Hoten ve Kaşgar'da Gelişmeler
15— Fasıl: Hoca Niyaz Hacı'nın Kişiliği üzerinde Bazı Düşünceler
16— Fasıl: Tunganların Turfan ve İli'den Güney'e Akını
17— Fasıl: 27 Aralık 1934 — 19 Şubat 1935 Arası Olaylar
18— Fasıl: Ma Chung Yıng'ın Kaşgar'a Gelişi
19— Fasıl: Trajik Gelişmeler
20— Fasıl: Hoten Ayaklanmasının Sonu
21— Fasıl: Doğu Türkistan'da Milli Ayaklanmaların Son Safhası
22— Fasıl: Milli Kuvvetlerin Askeri ve Siyasi Durumları
23— Fasıl: Şin Şi-Tsai Yönteminin Mahiyeti
SON SÖZ: DOĞU TÜRKİSTAN HÜRRİYET SAVAŞI BİTTİ Mİ?

6— Fasıl: Cucan Tatar İmparatorluğu —Tolun Kağanın Doğu Türkistan'ı Zaptı.
7— Fasıl: Haptal (Yeftel) İmparatorluğu —Doğu Türkistan'ın Yeftel İmparatorluğuna Katılması
8— Fasıl: Kök Türk Devleti —Doğu Türkistan'ın Kök Türk Birleşmesine Katılması —Mokan Kağan'ın Komşu Devletlerle Münasebeti —Kök Türk Devletinin İkiye Bölünüşü —Çin İhaneti Yüzünden Çıkan Olaylar —Doğu Kök Türk Devletinin Çin'le Münasebeti —Doğu Kök Türk Devletinin Yıkılışı —Batı Kök Türk Devletinde Kargaşa ve Çin Saldırısı —Batı Kök Türk Devletinin İran Şahı Yezdgerd ile Birlikte İslam Arab Kuvvetleriyle Savaşı —Batı Kök Türk Devletinin Yeniden Güçlenmesi —Batı Kök Türk Devletinin Yıkılışı ve Doğu Türkistan'a Çin İstilası —Doğu Türkistan'ın Güney İllerine Tibet İstilası.
9— Fasıl: Kutluk ve Türkeş Devletleri —Kök Türk Devleti'nin Yeniden Dirilişi —Doğu'da Kutluk Devleti —Batı'da Türkeş Devleti — Kutluk ve Türkeş Devletlerinin Birleşmesi ve Türkistan'ın Çin Esaretinden Kurtuluşu —Kutluk Devleti ile İslam Emirleri Arasında Geçen Olaylar —Mehleb bin-Ebi Sufre —Kutaybe bin-muslim —İki Tarihi Gerçek —Doğu Türkistan'da İç Hadiseler —Kök Türk Devletinde Siyasal, Sosyal ve Kültürel Ortam —Orhun Abideleri ve Eski Türk Yazısı

IV— BÖLÜM: KARAHANLAR DEVRİ

1— Fasıl: Karahan'lar Devleti —Kuruluşu —Devletin Genişlemesi —Doğu Türkistan'da İslamiyetin Yayılması —Satuk Buğra Han'ın Savaşları —Musa Buğra Han —Harun Buğra Han —Batı Türkistan'ın Karahanlar Devletine Katılması —Karahan Yusuf Kadir —Samani'lerin Çöküşü —İlik Han Ali Tekin ile Samani Müntasir arasında Savaş —Ali Tekin ve Sultan Mahmut arasında Savaş —Karahan Yusuf Kadir ile Sultan Mahmut Arasında Savaş ve Uzlaşma —Tağan Ali Han'ın Kitay Muharebesi —İlik Hanlık Unvanı Konusunda bir İnceleme —İlik Hanlarının Karahan'a Başkaldırması —Karahan Yusuf Kadir'in Sultan Mahmut ile Buluşması —Doğu Türkistan'da Ayaklanmalar —Ali Tekin'in İkinci İsyanı —Selçukoğullarının Doğu Türkistandaki Tarihçesi —Karahan Yusuf Kadir'in ve Ali Tekin'in Vefatları —Karahanlar Devletinin İkiye Bölenmesi —İkinci Harun Buğra Han Dönemindeki Olaylar —Karahanlar Devrinde İdari ve Askeri Teşkilat ve Medeniyet —Türk Dili ve Edebiyatı —Karahan'ların Çağdaş Devletler Arasında Konumu —Büyük Türk Devletlerin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bir Yorum
2— Fasıl: Karahıtay Devleti — Karahıtay'ların Doğu ve Batı Türkistanı İstilası —Gobing, Goyan ve Tirge'lerin Gorhan Tahtına Çıkışları —İdikut ve Kiliç Han'ın Cengiz Han'a Tabi olmaları —Karahıtay Devletinin Yıkılışı Küçlük'un Kimliği ve Doğu Türkistan'a Geliş Nedeni —Küçlük'ün Doğu Türkistanı İstilası —Karahıtay Devlet Teşkilatı

V— BÖLÜM: DOĞU TÜRKİSTAN'DA MOĞUL DEVRİ

1— Fasıl: Doğu Türkistan'a Cengiz Han İstilası —Cengiz Han Döneminde Doğu Türkistan'da Durum —Cengiz Han'ın Ölümünden Sonra Doğu Türkistan'da Durum.
2— Fasıl: Çağatay Devleti —Doğu Türkistan'da Oktay Hanedanı —Doğu Türkistan'da Çağatay Hanedanı Egemenliği —Tuğluk Timur Han'ın Batı Türkistanı Elegeçirişi —Taşköprü Muharebesi —İlya's Hocaoğlan'ın Tahta Çıkışı —Doğu Türkistan'da Ayaklanma Doğu Türkistan Hükümdarları ile Timur Arasında On Yıllık Savaş —Hızır Hocaoğlan'ın Han oluşu ve Doğu Türkistan'da Birliğin Tesisi —Kameruddin Bey ile Tohtamiş Han Arasında İttifak —Kameruddin Bey'in Ölümü —Timurun Doğu Türkistan'a Saldırısı — Hızır Hoca Han'ın İcraatı —Timur'un Ölümü —Muhammed Han'ın Tahta Çıkışı —Şem'i Cehanin Tahta Çıkışı —Şir Muhammed 'in Tahta Çıkışı —Şir Muhammed Han ile Uluğ Bey Arasında Savaş —Uveys Han'ın Tahta çıkışı —Üçüncü Esenboğa Han —Esenboğa Han'ın Fergane'yi Elegeçirmesi —Yunus Han'ın Tahta Çıkışı ve Savaşları —Payitahtin Taşkent'e Taşınması —Sultan Yunus Han'ın Medeniyete İki Önemli Hizmeti —Mahmud Han'ın Tahta Çıkışı —Sultan Mahmud'un Korganlarla Savaşları —Muhammed Şibani Han'ın Sultan Mahmud'a İhaneti —Sultan Mahmud'un Babur Mirza ile Münasebeti —Kaşgar Muharebesi ve Ababekir Mirza'nın Uç'u İsgali —Sultan Mahmud'un Şibani Han'a Karşı Tutumu —Şibani Han'ın Taşkent'i İşgali —Alaca Han'ın Ölümü ve Doğu Türkistan'da Ayaklanma —Sultan Mahmut'un Ölümünden Sonraki Olaylar —Doğu Türkistan Çağatay Devletinin Yıkılması —Çağatay Devrinde Doğu Türkistan'da İdari Teşkilat ve Sosyal Durum.
3— Fasıl: Doğlat Hükümdarlarının Tarihçesi —Sultan Ababekir Mirza'nın Altışehirde Bağımsız Devlet Kurması —Ababekir Mirza'nın Akli Dengesinin Bozulması —Doğu Türkistan Doğlat Devletinin Sonu —Ababekir Mirza'nın İdari Teşkilatı
4— Fasıl: "Özbek" ve "Kazak" Adlandırmasının Menşei
5— Fasıl: Saidiye Devleti —Sultan Said Hanın Hayatı —Mansur Han'ın Ölümü —1517-1524 Olayları —Doğu Türkistanın Kuzey Kısmının Kaybedilmesi —Biluristan ve Badahşan Harekatı —Tibet ve Keşmir'in Fethi —Sultan Said Han'ın Ölümü —Sultan Abdurraşit Han'ın Tahta Çıkışı —1533-1630 Olayları —Abdullah Han'ın Saltanat Devri —Abdullah Hanın Tahttan İndirilişi —İsmail Han'ın Tahta çıkışı —Saidiye Devletinin Çöküşü —Saidiye Devleti Döneminde Devlet Teşkilatı, Ekonomik ve Sosyal Durum
6— Fasıl: Doğu Türkistana Kalmak İstilası —Kalmakların Tarihçesi —Abak Hoca Evladı Arasında İç Savaş —Abak Hoca'nın Evladı Döneminde Doğu Türkistan.

DOĞU TÜRKİSTAN TARİHİ

Mehmet Emin Buğra, 1940, Kâbil.
Eserin Dili: Uygur Türkçesi
İlk Basımı: Srinagar, 1942. İkinci Basımı: Ankara, 1987
Yayınlayan ve Dağıtan: Fatma Buğra, Abidin Daver Sok. No: 47/6,D Blok, Çankaya, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti.
Basıldığı Yer: REPROMAT Ofset, Meşrutiyet Cad. No: 68/18, Ankara.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ- Yayına Hazırlayan Tarafından
TAKRİZ
ÖNSÖZ
KAYNAKÇA (Eserin hazırlanmasında yararlanılan kaynaklar)

I— BAB: GENEL TARİH

I— BÖLÜM: GENEL TARİHİN BİR ÖZETİ

1— Fasıl: Tarih Biliminin Tanımı.
2— Fasıl: İnsan Tarihinin İlk Evreleri

II— BÖLÜM: GENEL TÜRK TARİHİNİN BİR ÖZETİ

1— Fasıl: Türk Tarihinin Başlangıcı
2— Fasıl: Türklerin Maden Devrindeki Medeniyeti
3— Fasıl: Türklerin Umumi Göç Devri
4— Fasıl: Göç Devrinden Sonraki Türk Anayurdu —Eski Türklerde Yazı —Eski Türklerde Devlet Teşkilatı ve Hukuk —Eski Türklerde Din.

II— BAB: DOĞU TÜRKİSTANIN ÖZEL TARİHİ

I— BÖLÜM: RİVAYETLER VE EDEBİ ESERLERE GÖRE DOĞU TÜRKİSTANIN ESKİ TARİHİ

— İran Rivayetleri —Asur Rivayetleri —Yunan Rivayetleri —Hindistan Rivayetleri —Türk Rivayetleri —Bir Değerlendirme —Özet.

II— BÖLÜM: İSKENDER DEVRİNDEN HUN DEVRİNE KADAR DOĞU TÜRKİSTAN

III— BÖLÜM: DOĞU TÜRKİSTANIN HUN DEVLETİNE KATILMASINDAN İSLAM DEVRİNE KADAR GEÇEN DÖNEM

1— Fasıl: Büyük Hun İmparatorluğu —Hun Devletinin Genişlemesi —Çin Savaşları— Yavçi Savaşları —Oğuz Mete Han'ın Ölümünden Sonraki Olaylar —Çin'in Hun Devletine karşı Siyaseti —Hunlara Çin Saldırısı —Hun Devletinde İç Kargaşa —Hun Tanrıkuti'nin Zaferi —Hun Devletinin İkiye Bölünmesi —Hun Devletinin Niteliği —Hun'ların Dini ve Kültürü.
2—Fasıl: Hun Devleti Döneminde Doğu Türkistan —Doğu Türkistan'a İlk Çin Saldırısı ve Yenilgisi —Çin Devletinin Doğu Türkistana ilk İstilası —Doğu Türkistan'ın Çin İstilasından Kurtuluşu —Altışehir Hanları Arasında Çatışmalar —Doğu Türkistan ile Çin Arasında Otuz Yıl Süren Savaşlar
3— Fasıl: Kuşan (Kuşhan) İmparatorluğu —Altışehir'in Kuşhan İmparatorluğuna Katılması —Kuşhan'lar Döneminde Doğu Türkistan'da Din ve Medeniyet —Doğu Türkistan'ın Kuşhan Nüfuzundan Çıkışı ve Yerel Hanların Bağımsız Oluşu
4— Fasıl: Siyanpi Federasyonu —Çin İstilası ile Siyanpi Federasyonuna Katılması arasında Geçen Dönemde Doğu Türkistanın Doğu ve Kuzey Bölgelerinin Durumu —Siyanpi Türklerinin Bağımsızlığı ve Doğu Türkistan —Doğu Türkistan Yerel Hanlarının Bağımsızlığı
5— Fasıl: Toba Türkleri —Kucu ve Altışehir Hanlıklarının Toba İmparatorluğuna Katılması —Toba Türklerinin Medeniyeti.

تۈزىتىش

بەت	قۇر	بىسلىغىنى	توغرىسى
v	۲	مۇئەللىپىنى	مۇئەللىپنى
v	۵	كوجوش	كۆچۈش
v	۱۵	تشكيلات	تشكيلاتى
vii	٤	اميرلى	اميرلىرى
vii	۱٦	ويغور	اويغور
vii	۱٦	اوريغور	اويغور
viii	۲۳	سايتخت	پايتخت
x	٤	سيعت	بيعت
x	۱۹	چين‌شورين	جين‌شورين
x	۲۵	كوجا	كوچا
xi	۱۹	شيك كيم‌دورى	شيك كيم دور؟
xiv	۱٦	ت. وته‌ن	ت "T"، وەتەن
xv	۱۳	ل "	ل- L
xviii	۱۱	پايانناممه‌سى	پايانناممه‌سيده
xx	۱۵	كۆك‌لۇم	كۆلكۇم
xxi	۱٤	غمخور	غمخوار
xxiv	۹	اسيتكه	اسيت‌كى
xxv	۱۳	پلكه	بلكى
xxvii	۱	استايمن‌كه	استەيمەنكى
xxvii	۱۸	منكه	منكى
16	۲۲	اسرانگو	ايزاكشگو
36	۳	قوشنه	قوشنا
36	۱۸	منكه	مەنكى
85	۱٦	٤_۷۳م.ك.	٤_۷۳م.
88	۹	كورولوركه	كۆرۈلۈركى
143	۱۷	تىتختاتيش	توختيتش
163	۲۱	(حدد)	(حُدُد)
228	۲۵	مشلا	مثلاً
264	۲۸	تارسيده	نارسيده
232	۲	۱۹۲۷	۱٤۲۷
396	ر	زوزوكشتاك زوزوكتاك	زوزوكشتاك
417	۱۰	بيناءليه	بيناًعليه
455	۱۵	قوتى	قُوَتى
467	۱۱	بيناءءليه	بيناًعليه
467	۱۱	ديمه‌كه	ديمه‌كى
496	۱۹	سيبج	سيپچ
507	۲۵	بيناءءليه	بيناًعليه
508	۲۵	ضيالىغ	ضيالى
512	۲۰	ديديكه	ديديكى
595	ر	بيله‌ن بيربيله‌ن	بيله‌ن بير
645	۱۳	اويداك	اويداك
661	۱	بولديكه	بولديكى